Károli Könyvek

Monográfia

Kovai Melinda

Lélektan és politika

Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970

KRE | KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

L'Harmattan

1436

KOVAI MELINDA

LÉLEKTAN ÉS POLITIKA

Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970

Károli Könyvek

monográfia

Sorozatszerkesztő: dr. Sepsi Enikő

A szerkesztőbizottság tagjai:

Balla Péter, Bozsonyi Károly, Csanády Márton,
Fabiny Tibor, Homicskó Árpád, Kendeffy Gábor, Sepsi Enikő,
Szenczi Árpád, Törő Csaba, Zsengellér József

KOVAI MELINDA

LÉLEKTAN ÉS POLITIKA

Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2016

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Második, javított kiadás.

Felelős kiadó: dr. Sepsi Enikő, a KRE BTK dékánja.
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

© Kovai Melinda, 2016
© Károli Gáspár Református Egyetem, 2016
© L'Harmattan Kiadó, 2016

ISBN 978 963 414 183 9
ISSN 2063-3297

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky utca 20.
Tel.: +36-1-445-2775
parbeszedkonyvesbolt@gmail.com
www.konyveslap.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 9
Minek a története? 13

ELSŐ RÉSZ. ELŐZMÉNYEK

I. Az elmegyógyintézettől a pszichotudományokig. 1868–1920 29
1. A Budai Magyar Királyi Országos Tébolyda 29
1. 1. Az országos tébolyda és a közkórházi elmeosztályok 31
1. 2. Terápiás nihilizmus és tudományos optimizmus: az egyetemi klinika . . 38
2. Új területek: népesség, család, hadsereg 43
2. 1. A gyerekkor pszichologizálása 46
2. 2. A „gránátsokkos" katonák 52
2. Forradalmak 57

II. Két világháború között 63
1. A MONE 64
2. A pszichotudományok expanziója: az ideggondozótól
a pályaválasztási tanácsadókig 72
2. 1. Mentálhigiénés mozgalom és eugenika 72
2. 2. A pszichológia intézményesülésének kezdetei 79
2. 3. A pszichoanalitikus mozgalom 90

III. A második világháború alatt 96

MÁSODIK RÉSZ.
PSZICHOTUDOMÁNYOK AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN

I. Álmodozások kora. Az átmenet évei (1945–1948) 107
1. Pszichiátria a koalíciós korszakban 108
1. 1. Az igazolóbizottságok 112
1. 2. Az 1947-es ankét 122
2. A pszichológia három átmeneti éve 135
2. 1. Új terület: pszichológia a közoktatásban 137
2. 2. A pszichoanalízis három átmeneti éve 152
3. A mentálhigiénés mozgalom néhány átmeneti hónapja: a Lelki Egészségvédelmi Szövetség 158

II. A pedológiától a pavlovizmusig. Pszichológia és pszichiátria a Szovjetunióban 166
1. A NEP-időszak pszichológiája: pszichohigiéné, pedológia, pszichotechnika 173
2. Az „új ember kovácsa". Sztálinizmus a harmincas években 184
3. A „pavlovizmus". Sztálinizmus és a pszichotudományok 1945 után 195
4. „Utolérni és túlszárnyalni a Nyugatot". A szovjet pszichotudományok Sztálin után 201

III. „Az imperializmus házi pszichológiái." A sztálinizmus évei Magyarországon 208
1. A koalíciós oktatásirányítás vége: az Országos Neveléstudományi Intézet. . 211
2. A pszichoanalízis „kivégzése" 220
3. Az „üvegházi neveléstől" a pedológia perig. A pszichológia felszámolása . . 235
4. A Lipótmező és a magyarországi pszichiátria a sztálinizmus éveiben 260
4. 1. A Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport 265
4. 2. Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 274
4. 3. A Sántha-ügy 280
4. 4. A „Nagyasszony" 285

IV. 1956. A forradalom és megtorlása 296
1. A pszichológia rehabilitációja. 299
2. A pszichiátria az enyhülés éveiben és a forradalom alatt. 309

V. Hruscsov utol akarja érni a Nyugatot. A hatvanas évek 315
1. A pszichológia újraintézményesülése 324
2. Pszichiátria és az egészségügy 1956 után 335
2. 1. Paraszolvencia és veszélyességi pótlék 337
2. 2. Az új elmeügyi törvény 342

2. 3. Túl a pavlovizmuson: az első nemzetközi konferencia 346
2. 4. A Lipótmező a hatvanas években 348
3. Eközben Nyugaton... 359
4. „Közösségek rejtett hálózata": pszichoterápia Magyarországon a hatvanas években 374
4. 1. A csoport-pszichoterápia kezdetei 374
4. 2. Pszichoanalízis a hatvanas években 385
4. 3. A „Szinetárium" és más (csoport)pszichoterápiás műhelyek. 389
4. 4. Mérei a Lipótmezőn 1. A klinikai pszichológia intézményesítése. . . . 397
4. 5. Mérei a Lipótmezőn 2. A Mérei-féle csoport-pszichoterápia. 405
5. A magyarországi pszicho-boom felé 436
5. 1. Gyerekkor, pszichológia és közpolitika. A nevelési tanácsadók 439
5. 2. Munka és hadsereg. 459

Következtetések 465

Hivatkozott irodalom. 475

Névmutató 499

ELŐSZÓ

Ez a könyv eredetileg nem kifejezetten pszichológia- vagy pszichiátriatörténeti munkának, sőt nem is önálló monográfiának indult. *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain* című doktori disszertációm elé szántam egy rövidebb, az államszocializmus első két évtizedének pszichiátriájáról szóló bevezető fejezetet. Mivel disszertációm a Lipótmező kórrajztárának anyagából készült, e fejezet is alapvetően a Lipótmező korabeli történetét mutatta volna be. A kórrajzok és más korabeli dokumentumok ugyanis félreérthetetlenül utaltak arra, hogy politika nem csupán adott orvos-beteg kapcsolatokban volt jelen. Az ötvenes-hatvanas években a magyarországi pszichiátriára erős politikai-ideológiai nyomás nehezedett, bizonyos irányzatait teljes mértékben fölszámolták, a „legálisan" művelhető területeken pedig meg kellett felelni a frissen importált, Magyarországon addig ismeretlen szovjet sztenderdeknek. Feltételeztem, hogy a kórrajzokon a politikai tematika erőteljes medikalizálása[1] nem csupán „a" pszichiátriai diskurzus, vagy adott orvos-beteg kapcsolat személyközi sajátosságainak következménye, hanem összefüggésben állhat a korabeli orvosokra nehezedő politikai-ideológiai nyomással is. Feltételeztem azt is, hogy a szakirodalmat áttanulmányozva először is adatokat, másodszor pedig értelmezéseket találok az ötvenes-hatvanas évek magyar pszichiátriáját érintő fejleményekről. A kórrajzokból készült esettanulmányok tematikájához illeszkedve „csupán" azt akartam megtudni, *mi az* a pszichiátriában, ami kiválthatja a politikai támadásokat; másképpen fogalmazva: *mi az*, ami összekapcsolja

[1] Fontos megemlíteni, hogy az általam elemzett esetekben nem *„politikai pszichiátriáról"* volt szó. Bár kétségtelen, hogy az adott kórrajzokon felbukkanó politikai tartalom valamilyen okból normasértőnek bizonyult, a páciensek nem közvetlenül politikai okokból kerültek a Lipótmezőre. Kutatásaim során nem találtam forrást arról, hogy Magyarországon átvették volna a „politikai pszichiátria" szovjet gyakorlatát, azaz egy olyan *intézményesített* eljárást, amelynek során az ellenzékinek minősített politikai magatartást, nézeteket börtön helyett pszichiátriai gyógykezeléssel szankcionálták (részletesen Kovai 2010, és jelen könyv szovjet pszichiátriáról szóló fejezete).

az államszocializmus politikai ideológiáját az ember viselkedésére irányuló medikális diskurzussal.

A munka legelején szembesültem azzal a kellemetlen ténnyel, hogy ennek a témának egyáltalán nincs szakirodalma. Nem csupán az 1945 utáni magyarországi pszichiátriára vonatkozó történeti-szociológiai értelmezések hiányoznak, hanem a korszakkal foglalkozó magyar orvostörténeti szakmunkák is.[2] Egy értelmezhető történet összeállításának reményében tehát magam kezdtem utánanézni a pszichiátria korabeli forrásainak, továbbra is elsősorban a Lipót-mezőre és a pszichiátriával kapcsolatos politikai problémák lehetséges okaira koncentrálva.

A pszichiátria 1945 utáni magyar történetét tanulmányozva kiderült, hogy a „politikai problémák" nem „a" pszichiátriát érintették, hanem annak bizonyos irányzatait, ráadásul olyan területeket is, amelyek nem tartoztak közvetlenül az elmegyógyintézeti orvosláshoz. Tulajdonképpen az is kérdésessé vált, mi a pszichiátria, és mi különíti el az emberi viselkedésre vonatkozó egyéb (például pszichológiai, pedagógiai) szakértelemtől. Az elemzés fókuszában továbbra is a Lipótmező maradt, reménykedtem ugyanis, hogy egyetlen intézmény történetébe sűríthetem az egyre terebélyesedő és egyre inkább szerteágazó forrásanyagokat. Döntésemet, miszerint a Lipótmezőre koncentrálok továbbra is, akkor még igazolni látszott az a tény, hogy az ország legnagyobb, az ötvenes évek elejétől hivatalosan is centrális szerepben lévő elmegyógyintézetéről van szó, de még inkább az, hogy az ötvenes-hatvanas években a Lipótmezőn kapott állást a diszkreditált irányzatok több képviselője, olykor éppen azok segítségével, akik a szakma részéről „betiltották" őket. A Lipótmező orvosi-pszichológusi karát vizsgálva azonban világossá vált, hogy még a Lipótmező története sem csak a pszichiátria története. A diszkreditált területek (pszichoanalízis, „pedológia") Lipótmezőre „száműzött" képviselői eredetileg nem elmegyógyintézeti orvosok voltak (sőt, volt, aki nem is orvos volt), „átpolitizált" szakmai múltjuk pedig erősen befolyásolta elmegyógyintézeti munkájukat, így a Lipótmező belső világát, intézményi státuszát is. Továbbá a források alapján kiderült, hogy a pszichiátriára irányuló politikai szankciók eredete – első pillantásra legalábbis – igencsak távol áll a pszichiátriától: a *„pszichologizmus"* vádja, amelynek jegyében bizonyos irányzatokat szinte teljes mértékben felszámoltak, és amelynek

[2] A magyarországi pszichiátria kezdeteiről, illetve első évtizedeiről készültek társadalomtörténeti elemzések, monográfia (Lafferton 2003), és esettanulmányok is (Lafferton 1998, Vári 1999, Kövér 2005, Borgos 2008). A Monarchia-korabeli pszichiátriáról és a két háború közötti korszakról szintén készültek orvostörténeti tanulmányok (például: Pisztora 1988, 1993, 1996; Kuncz 1993; Böszörményi szerk. 1968; Bitter, Huszár, Szirmai szerk. 2008), ez utóbbiak azonban elsősorban egyes orvos egyéniségek tudományos és intézményteremtő munkásságára koncentrálnak, figyelmen kívül hagyva a téma társadalmi, történeti kontextusát.

jegyében Magyarországon is adaptálni kellett a szovjet „pavlovista" pszichiátriai diskurzust, a *közoktatás-politikából* indult. Ezen a ponton beláttam, hogy nem lehet megírni a magyarországi pszichiátria 1945 utáni társadalomtörténetét – sem röviden, sem hosszan – a kontextus ismerete nélkül. A kontextus pedig, előfeltevéseimtől eltérően, nem, vagy nem kizárólag az elmegyógyintézeti pszichiátria.

Fenntartottam tehát eredeti kutatási kérdésemet, ami a pszichiátria és a politikai ideológia vagy ideológiák találkozásaira irányult, és szisztematikusan elkezdtem gyűjteni az erre vonatkozó forrásanyagot. Így a kutatás térben és időben is nagyon kitágult. Egyrészt meglehetősen naiv és a magam részéről is ideologikus hipotézisnek bizonyult, hogy a pszichiátria kizárólag az államszocialista Szovjetunió és közvetlen politikai érdekszférája esetében lehet „átpolitizált". Bizonyos értemben az államszocialista Kelet-Európa pszichiátriája és a korabeli nyugati, vagy például a korábbi magyar gyakorlatok nem különböznek egymástól: ez elmegyógyintézeti pszichiátria *mindig is* a közpolitika része volt, a közpolitikai gyakorlatok pedig *mindig is* legitimáló ideológiákhoz kötődnek. Másrészt a történeti kutatás kiterjesztése feloldotta azt a kellemetlen zűrzavart, amit a tárgy (a pszichiátria) határainak elmosódása okozott. Hasonló profilú történeti kutatások, és a téma magyar forrásai is evidenciaként mutatják, hogy a XX. század első harmadában az ember viselkedését, belső világát módszeresen tanulmányozó és korrigáló tudományos szakértelem már nem csupán az elmegyógyintézeti pszichiátriára korlátozódik. Ebben az időszakban Európában, a Szovjetunióban, Észak-Amerikában, és természetesen Magyarországon is számos, egymástól független területen (mint például pedagógia, polgári filantrópia, közegészségügy, szociálpolitika, rendészet, igazságszolgáltatás, üzemi munkaszervezés, hadsereg stb.) jönnek létre olyan gyakorlatok, amelyek az emberi viselkedés szakértői befolyásolására irányulnak. Ezek a XX. század első harmadában még nem szerveződnek egységes diskurzusba, a pszichiátria diskurzusa viszont kiterjedt a közegészségügy, a gyerekkor, a család és a hadsereg területére. Az elemzés fókusza tehát a pszichiátriáról az ember belső világára, pszichéjére irányuló szaktudásokra került át (ideértve természetesen a pszichiátriát is), ezeket az egyszerűség kedvéért (Nikolas Rose nyomán) *pszichotudományok*nak nevezem. A pszichotudományok tehát *genealógiailag* összekapcsoltak, hasonló gazdasági, politikai, technológiai igények alakították ki őket különféle területeken. A pszichotudományokra kiterjesztett történeti elemzés adott végül választ az eredeti kutatási kérdésre (is).

Így alakult, hogy az eredetileg a Lipótmező történetéről szóló bevezető fejezet terve egy több éves kutatómunkát indított el, és egy önálló monográfiát eredményezett. Azonban jelen könyv szerkezete, felépítése megőrizte az eredeti

tervek nyomait: a Lipótmező alapításával kezdődik, majd a perspektíva szélesedésével elhagyja az elmegyógyintézeti pszichiátria világát, de olykor visszatér a Lipótmező történetére. Hosszas töprengés után úgy döntöttem, nem módosítok ezen. A nagy állami elmegyógyintézet alapítása ugyanis nem csupán szimbolikusan, hanem genealógiailag is megalapozottan tekinthető e történet nyitányának. A többi pszichotudomány később, az elmegyógyintézet mellett, de sok esetben a pszichiátriai diskurzusra kapcsolódva indult XX. századi konjunktúrájára. Az 1945 előtti történésekhez és azok elbeszéléséhez, értelmezéséhez tehát „szervesen" kapcsolódik a Lipótmező sorsa. Az 1945 utáni történet esetében problematikusabb a helyzet. Itt viszont úgy éreztem, „luxus" lenne kivenni, vagy megkurtítani a Lipótmezőre vonatkozó források értelmezését. Egyrészt a Lipótmező 1945 után, ha nem is mindig, de olykor valóban „főszereplőjévé" vált a pszichotudások magyarországi történetének. Másrészt pedig azért, mert ez a könyv jelenleg hiánypótló. Az értelmezési keretről leválasztva is adatszerűen és kronológiailag ismerteti az alkalmazott pszichológia magyarországi történetének első száz évét. Reménykedve, hogy munkám talán további kutatásokat is inspirál, benne hagytam a Lipótmezőről összeszedett tudást akkor is, ha az a „nagy történet" narratívájában olykor „epizódnak" bizonyult.

Köszönettel tartozom azoknak a kollégáimnak és barátaimnak, akik e munka elkészítésében segítséget és inspirációt nyújtottak. Mindenekelőtt Erős Ferencnek, doktori disszertációm konzulensének, aki jelen monográfia kéziratának részleteit is folyamatosan elolvasta és értékes kommentárokkal látta el; és a *Helyzet Műhely* tagjainak, akik nélkül e munka el sem készülhetett volna, ugyanis a velük folytatott kollektív munka élménye és eredményei alapján körvonalazódott a kutatás célja, perspektívája és elméleti kerete. Szintén köszönettel tartozom Berkovits Balázsnak, Csabai Mártának, Gagyi Ágnesnek, Kovai Cecíliának, Neumann Eszternek, Vajda Zsuzsannának, Zakariás Ildikónak a munka különböző fázisaiban nyújtott segítségükért és az inspiráló beszélgetésekért, továbbá a Károli Gáspár Református Egyetem pszichológia MA szakos hallgatóinak, akik az elmúlt évek során a kutatás témájából tartott különféle szakszemináriumaimon kíváncsiságukkal és friss szakmai elkötelezettségükkel segítették, hogy gondolataim közérthető formát öltsenek.

MINEK A TÖRTÉNETE?

A különböző korok önismereti, önvizsgáló, önfegyelmező eljárásai, Foucault kifejezésével az *„önmagaság technikái"* (Foucault 2000), amelyek az *ént* definiálják és működtetik, összefüggésben állnak az adott kor tudás-hatalom mátrixával. A feudális struktúrák felbomlását követően az állampolgárait már individuumként is felügyelő, igazgató modern állam ezeket a technikákat felismeri, és adott esetben módosítva, vagy újakat is létrehozva bekapcsolja saját felügyeleti rendszerébe. Ezt a jelenséget nevezi Foucault *kormányozhatóság*nak (*gouvernementalité*, angolszász terminológiában *governmentality*) (magyarul: Foucault 1998).[3] A pszichotudományok a XX. század elejétől kitüntetett szerepet kaptak a nyugati szubjektum ilyen értelemben vett *kormányzásában*, azaz olyan gazdasági, politikai, morális stratégiákhoz kapcsolódnak, amelyek képesek megváltoztatni azt, ahogyan a jelenségek értelmezhetők, az intézmények belső világától az „önmagaság technikáiig".

Az egyre szaporodó történeti forrásokat, amelyek ennek a monográfiának az anyagát képezik, ebből a perspektívából rendeztem és értelmeztem. Továbbra is az eredeti kutatási kérdésre kerestem a választ: mi kapcsolja összse a pszichotudományokat a politikával? A kutatás így a továbbiakban a pszichotudományok és a közpolitikák viszonyára koncentrált, elhagyva a

[3] „A »kormányozhatóság« szón három dolgot értek. Először is az intézmények, folyamatok, elemzések és gondolatmenetek, számítások és taktikák összességét, amely lehetővé teszi a hatalom ezen teljességgel specifikus és komplex gyakorlását, amelynek legfőbb célja a népesség, fő tudásformája a politikai gazdaságtan, legfontosabb technikai eszköze pedig a biztonsági intézkedések. Másodszor »kormányozhatóságon« értem azt a tendenciát, erővonalat, amely az egész Nyugaton már nagyon régóta a hatalom azon elsődlegességéhez vezetett, amelyet az összes többivel szemben – felségjog, fegyelmezés – »kormányzásnak« nevezhetünk. Egyrészt ez vezetett egy egész sor speciális kormányzási eszköz kifejlesztéséhez, másrészt a legkülönfélébb tudásformák kifejlesztéséhez. Végül pedig kormányozhatóságon, azt hiszem, az a folyamatot, vagy inkább folyamat eredményét kell értenünk, amelynek révén a középkor igazságosztó állama a XV. és a XVI. században adminisztratív állam lett, és apránként áthatották különféle »kormányzási technikák«" (Foucault 1998: 121-122).

pszichiátria közvetlen történetét, és visszanyúlva a pszichotudományok magyarországi kialakulásának időszakáig.

Ehhez nagyon jól használható, inspiráló és meggyőző szakmunkáknak bizonyultak az olyan „történeti ontológiai" (Hacking 2004) elemzések, amelyek, szintén részben Foucault nyomán, a modern *szelf* technológiai, gazdasági, politikai genealógiájára irányulnak. Ezek a munkák a szubjektumot nem a pszichológiai diskurzus segítségével értelmezik, hanem azt vizsgálják, hogy *maga a pszichológiai diskurzus hogyan vesz részt a szelf alakításában.* Foucault kései munkái (Foucault 2003, 2006), Ian Hacking történeti elemzései (Hacking 1995, 1999), valamint Nikolas Rose és Peter Miller kutatásai (Miller és Rose 1988, 2008; Rose 1990, 1996a, b) gazdag történeti-empirikus anyagon mutatják be, hogyan, milyen hatalmi mechanizmusokhoz kapcsolódva jönnek létre különféle pszichológiai eljárások, diagnózisok, és hogyan hozzák létre az önmagukat pszichológiai entitásként felismerő és akként viselkedő (vágyakozó, tervező, dolgozó, szenvedő stb.) szubjektumokat. Ebben az értelmezésben az egyén szubjektumként – többek között – a pszichotudományok által kapcsolódik a hatalmi-társadalmi rendhez. A pszichológia lesz az a technológia, amely az önmegvalósítás, önértékelés, önérzékelés igényein keresztül úgy szervezi meg az emberi tapasztalatot, hogy az a kormányzás felületévé válhasson. Jelen munka szempontjából elsősorban azok az elemzések bizonyultak közvetlenül is relevánsnak, amelyek a XX. század első harmadától lezajló folyamatokra koncentráltak. Közvetlen forrásértelmezésként használtam Nikolas Rose, Peter Miller, és olykor Philip Cushman elemzéseit, akik angol és amerikai empirikus anyagon (azaz gyakorlatilag a XX. század második felének uralkodó pszichoterápiás diskurzusait vizsgálva) mutatják be, hogyan lesznek a pszichotudományok a posztfordista társadalmak, a közszolgáltatásait kiterjesztő jóléti, majd a közszolgáltatásait redukáló neoliberális állam legfontosabb szubjektumformáló technológiái.

Ezek az elemzések azonban alapvetően nem a pszichotudományok, hanem a „modern" vagy „neoliberális" szubjektum genealógiájára vonatkoznak. Saját kutatásom viszont, az ismert előzmények miatt, nem az „államszocialista szubjektum", hanem kifejezetten a pszichotudományok történetére irányult. Noha a XX. század első harmadában Magyarországon szintén megindul a pszichotudományok sporadikus terjedése, mégsem állíthatjuk, hogy ez a folyamat egy olyan robbanásszerű konjunktúra (pszicho-boom) szerves és közvetlen előzménye lett volna, mint ahogyan az második világháborút követően az Egyesült Királyságban vagy USA-ban végbement. Az államszocializmus időszakának jelentős részében, de a sztálinizmus évtizedében bizonyosan, Magyarországon a pszichológia szinte semmiféle szerepet nem kapott a szubjektumok alakításában. Így tehát az eredeti kutatási kérdés is módosult: *a népesség*

kormányzásának „államszocialista" technológiái vajon miért diszkreditálták a pszichológiai szaktudást? A pszichotudományok által generált szubjektum miért nem felelt meg az államszocialista modernizáció igényeinek? Mit alkalmaztak helyette? Mit mond ez a (magyarországi) államszocializmusról és mit mond a (magyarországi) pszichotudományokról? Továbbá, egy antropológiai perspektívából: *mit „mondtak" erről a korabeli magyar pszichológusok?*

Egy társadalomtörténeti perspektívából az válik tehát láthatóvá, hogy miként működik adott társadalmi kontextusban az ember viselkedésére irányuló szaktudás. Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a magyarországi pszichológia történetére vonatkozó különféle státuszú, de a tudományos reflexiók többsége is ugyanazon előfeltevésekre alapul, és elemzésük tárgyát kimondva-kimondatlanul normatív minőségekkel ruházzák fel. Ilyen normatív előfeltevés egyrészt a „tiszta tudományról" alkotott elképzelés, miszerint a pszichológia tudományosságát eredetétől fogva a külső (politikai, gazdasági, társadalmi stb.) környezettől való függetlensége garantálja. Így a kérdéses időszakra (a XX. század második felére) vonatkozó értelmezések ezt a normatív minőséget számon kérve a pszichológia aktuális státuszát a „szabadság" és az „elnyomás" dimenziójában értelmezik (a teljesség igénye nélkül például: Pléh 1985, 1998b; Lányi 1997; Pléh, Bodor, Lányi 1998; Hunyady 2006a).[4] Másrészt ugyanezek az értelmezések egy fejlődés-lemaradás narratívát követnek. Még ha reflektálnak is a tudományos tudás társadalmi kontextusára, azzal az előfeltevéssel élnek, hogy a nyugati társadalmak *és* a nemzetközi tudományos-terápiás diskurzus egy univerzális fejlődéstörténet aktuális végpontjai. A magyarországi jelenségek ehhez mérten tekinthetők „normálisnak", vagy „abnormálisnak" (azaz „elmaradottnak", „torznak", „felemásnak" stb.). Harmadrészt pedig feltételezik, hogy a pszichológia a kezdetektől fogva az, ami az elemzés aktuális jelenében: nemzetközi diskurzusba integrálódott autonóm szaktudomány (ilyen értelemben lehetséges a pszichológia politika, vagy a pedagógia általi „gyarmatosításáról" beszélni). Egy ilyen esszencializált tudományfogalom azonban éppen a történeti elemzést teszi lehetetlenné, kizárja ugyanis, hogy a pszichológiai megismerés, beavatkozás tárgya, módszerei, vagy maga a pszichológus közösség tudományos, történeti reflexió tárgyává váljon.

A „belső" (a „tiszta tudomány" mítoszával operáló) és a „külső" (a tudományos tudás közvetlen politikai-társadalmi determinációit „leleplező") nézőpontok

[4] Az idézett munkák közül több korszakolja is a magyar pszichológia 1945 utáni történetét. A korszakokat illetően úgy tűnik, teljes az egyetértés. Eszerint az 1945 utáni magyar pszichológia története a következő korszakokra bontható: *Viszonylagos virágzás és szabadság (1945–1948), Teljes elnyomás (1949–1956), Lépcsőzetes visszatérés és professzionalizáció (1957–1975), Növekvő szakmai differenciálódás és terjedés (1975-től)* (Pléh, Bodor, Lányi 1998).

közti terméketlen ellentmondás feloldására a pszichotudományokat történeti képződményként is érdemes bourdieu-i értelemben *(tudományos) mező*ként értelmezni (Bourdieu 2009a, b). A *mező* egy köztes világ, ahol a tudományt előállító, terjesztő és újratermelő aktorok működnek. A mező maga is a társadalmi világba van beágyazva, de mégis egy relative autonóm, saját törvényei által működő erőtér. Őt idézve: „A valóságban a külső kényszereket – legyenek bármilyen természetűek, mivel hatásukat csak a mező közvetítésével tudják kifejezni – a mező logikája közvetíti. A mező autonómiájának egyik legjobban látható jele az, ha a külső kényszereket vagy elvárásokat képes *megtörni* azáltal, hogy azokat specifikus formára fordítja le. (...) Azt mondhatjuk, hogy minél inkább autonóm egy mező, annál nagyobb a fénytörési képessége, vagyis a külső kényszereket annál jobban átalakítja, gyakran olyan nagy mértékben, hogy már nem is lehet felismerni őket. (...) Ezzel szemben egy mező heteronómiája abban nyilvánul meg, hogy külsődleges, különösen pedig politikai problémák közvetlen módon jutnak benne kifejezésre." (Bourdieu 2009b: 38 – kiemelések az eredetiben). A tudományos igazság igazságjellege előállításának társadalmi körülményeiben, azaz a tudományos mező struktúrájában és működésében rejlik. A mező uralmi viszonyait és egyúttal az aktorok állásfoglalásait is az egyes szereplők közötti objektív viszonyok határozzák meg. Mivel egy viszonylag autonóm tudományos mezőben egy adott termelő kizárólag a többi termelőtől várhatja termékének elismerését, akik egyúttal versenytársai is, a tudományos tekintély a társadalmi tőke egy specifikus formája lesz, a tudományos termék elismerése a tudományos vitán keresztül történik. Ez a tér képes kitermelni az érdek egy speciális formáját: az érdekmentes (tudományos) érdeklődést. Újra Bourdieu-t idézve: „a 'tiszta', vagyis érdekmentes érdeklődés valójában nem más, mint az érdekmentességre törekvő érdek, amely az érdek egy olyan formája, amely a szimbolikus javak ökonómiájára, vagyis az antiökönomikus gazdaságokra mindig jellemző, és amelyben az érdekmentesség az, ami 'kifizetődik'. (...) Mindebből az következik, hogy az ágensek stratégiái bizonyos értelemben mindig kétarcúak, kétértelműek, egyszerre érdekvezéreltek és az érdekmentességre irányulók..." (i. m. 44.). Mivel az ilyen „antiökonomikus", vagyis szimbolikus gazdaság a külső, vagy tágabb gazdasági folyamatokba van beágyazva, már csak azért is, mert a tudományos kutatás költségekkel jár, a mezőben az „érdekmentes" tudományos versengés mellett a tisztán gazdasági vagy politikai hatalom megszerzésére, megtartására irányuló stratégiák is képesek érvényesülni.

Az itt vizsgált korszak (a kezdetektől, majd 1945-től az 1970-es évek elejéig tartó időszak) bizonyos szempontból szerencsés választás, ugyanis a szcéna szereplőinek, intézményeinek relative csekély száma átláthatóvá és nyomon követhetővé teszi a pszichotudományok fenti értelemben vett *mezővé* alakulását,

majd e mező jellegének, autonómiájának, pozícióinak, szereplőinek, jellegzetes tétjeinek kölcsönhatásait és változásait.

Tény, hogy a pszichotudományok 1945 utáni nemzetközi diskurzusa (teóriák, gyakorlatok, intézményi központok stb.) a nyugati társadalmakból erednek, és azok sajátosságai nyomán jöttek létre. A fentebb idézett, jelen munkát is nagyban inspiráló elemzések (Miller és Rose 1988, 2008; Rose 1990, 1996a, b, Cushman 1995) a pszichotudományok történetén keresztül éppen a kortárs (kilencvenes évekbeli) nyugati, neoliberális társadalmak jellegzetességeit akarják megragadni. Ezek az elemzések azonban nem azért voltak inspirálóak, mert bemutatták volna a pszichotudományok normatív történetét mint „prototípust", amelyhez képest a magyar történet „alesetként" értelmezhető. Éppen ellenkezőleg: azt mutatták meg, hogy a szubjektumra irányuló, univerzalitás igényével fellépő tudományos diskurzusok (jelen esetben a pszichotudományok) eredetüket és működésüket tekintve milyen erősen kötődnek *adott társadalmak* sajátosságaihoz. Az a tény, hogy a sztálinizmus éveit követően a legtöbb magyarországi pszichológus és pszichiáter saját szakmai identitását a nyugati kollégákhoz és azok teljesítményéhez mért elmaradottság, illetve a hozzájuk való felzárkózás diskurzusában formálja meg, jelen elemzés figyelemre méltó, értelmezésre szoruló *tárgyaként* és nem perspektívájaként kezelendő.

Ezek a problémák még tovább tágították az elemzés terét. Történeti közhely, hogy a magyarországi államszocializmus nem egy monolit időszak, és nem is mindig ugyanaz a szerep jutott benne a pszichotudományoknak. A pszichotudományok magyarországi sorsa az államszocializmus „alakváltozásaival" együtt értelmezhető. Az államszocializmus alakváltozásai pedig a szovjet blokk gazdasági-politikai kényszereinek és lehetőségeinek következményei, ahogyan ebben Magyarország pozíciója, kül- és belpolitikája is. Amennyiben tehát a közpolitikák (mint például egészségügy, szociálpolitika, közoktatás-politika, kultúrpolitika stb.) felől vizsgáljuk a pszichotudományok magyarországi sorsát, kénytelenek vagyunk figyelembe venni azokat a tényezőket, amelyek a szakpolitikai döntéseket közvetlenül meghatározhatták. A magyarországi közpolitikai döntések, ahogyan a pszichotudományok közvetlen sorsa is, elválaszthatatlanok a korszak geopolitikai dinamikáitól, és Magyarország ebben betöltött aktuális pozíciójától. Ez a tényező az elemzés minden szintjén lényegi komponenssé vált.

Jelen monográfia elkészítésénél ezért a *governmentality studies* mellett ugyancsak megvilágító erejűnek és inspirálónak bizonyultak az olyan megközelítések, amelyek a magyar és a kelet-európai államszocializmusokat, a magyar gazdasági és politikai folyamatokat, azok legitimáló ideológiáit a hierarchikusan szerveződő *globális hatalmi viszonyok kontextusában* értelmezik

(összefoglalóan Éber et al. 2014). Továbbá azok az *antropológiai* elemzések, amelyek a kelet-európai államszocializmusokból a kapitalizmusba való átmenetet vizsgálják konkrét gazdasági-társadalmi jelenségek, hatalmi erőviszonyok, intézményi átalakulások elemzésén keresztül. Az előbbi, „makro perspektívából" az államszocializmus egy jellegzetesen a világgazdaság centrumaitól függő, erős állami szerepvállalásra épülő, felülről vezérelt felzárkózási kísérletnek tekinthető (részletesen uo.) – ezért használom az 1948 és 1989 közötti időszakra az *államszocializmus* kifejezést, és nem mást. A kelet-európai társadalomfejlődés közismert sajátosságai – erős állami szerepvállalás a gazdaságban, gyenge polgárosodás, rendies viszonyok fennmaradása stb. – nem az egyes társadalmak belső jellegzetességei, hanem éppen a globális hierarchiába való betagozódás következményei. A nyugati centrumtól való elmaradás tehát az érem másik oldala: nem egy fejlődési kronológia mentén, hanem szinkron jelenségként értelmezendő. Az utóbb említett, antropológiai mikroperspektívából készült elemzések a „posztszocialista állapot" (Gille 2010, magyarul: 2014) jelenségei felől nézve az egyes kelet-európai államszocializmusok sajátosságaira is rámutatnak. Ezek, bár korántsem egységes szempontok szerint készültek, az antropológiai megközelítés fényében elvetik az ún. tranzitológia (azaz a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet) lineáris, normatív koncepcióit, és inkább a gazdasági, politikai, kulturális szférák és a hétköznapi gyakorlatok, személyközi viszonyok stb. terén bekövetkezett transzformációkról beszélnek.[5] Jelen elemzés számára megvilágító erejűek voltak azok a kutatások, amelyek a gazdasági-politikai átalakulások, a hétköznapi morál és az intézményi gyakorlatok legitimáló elvei közötti kapcsolódásokra mutatnak rá – például: a posztfordista munkafegyelemről Dunn 2004; az informalitás szerepéről Stan 2012, Ledeneva 2008; az állampolgárság (Berdahl 2005), a munkásosztály (Stenning 2005), a piaci viszonyok és az államszocialista múlt (Buyandelgeriyn 2007) morális reprezentációiról. Illetve azok, amelyek a szakértői tudástermelés tartalmának, intézményesültségének és ehhez kapcsolódóan a (szak)értelmiségi szerep értelmezéseinek „posztszocialista" átalakulásairól szólnak – például: a cseh disszidensekről és a monetaristákról (Eyal 2000, magyarul 2014); a posztszovjet pszichoterápiáról (Matza 2010, 2012); a kelet-európai közgazdászokról (Bockman és Eyal 2002, magyarul 2014); a magyar szociálpolitikáról (Haney 2000, 2002), reformközgazdászokról (Gagyi 2014), szociológiáról (Éber 2012, Éber és Gagyi 2014).

[5] A posztszocializmus antropológiai értelmezési lehetőségeiről ld. például: Hann szerk. 2002; Hann, Humphrey, Verdery 2002; Humphrey és Mandel szerk. 2002, Gille 2010; Buyandelgeriyn 2008.

A globális függőségi viszonyok dinamikájából levezetve, illetve az államszocialista időszak tudás- és „identitástermelő" gyakorlatainak vizsgálatával egyrészt érthetővé válnak a magyar államszocializmus adott időszakának (a pszichológia helyzetét is meghatározó) közpolitikai stratégiái, kényszerei és lehetőségei, ide értve a tudományos közösségek megszerveződését is. Másrészt azok a folyamatok és következményeik, amelyek a pszichotudományok nyugati verzióit nemzetközi diskurzussá tették, illetve a szovjet (és a magyar) technológiákat kiszorították a helyi szakpolitikákból. Továbbá a magyarországi pszichológusok, pszichiáterek értelmiségi szerepértelmezéseinek és a pszichotudományok mibenlétéről, céljáról alkotott elképzeléseinek változásai is.

Nincs értelme tehát egyetlen pontra, a „betiltás pillanatára" vagy egyetlen kérdésre („miért tiltották be?") koncentrálni. Két dolgot szükséges mindenképp megérteni: honnan származnak és mi lesz a sorsuk a „pszichológia" néven futó technológiáknak adott társadalmi körülmények között (Magyarországon). Amennyiben a pszichológiát az individuumok fenti értelemben vett kormányzásának technológiájaként elemezzük, azt is tudomásul kell vennünk, hogy a *pszichológia nem mindig és nem mindenhol ugyanaz.*

Jelen elemzés elsősorban az 1945 utáni magyarországi folyamatokra koncentrált. Ebben az időszakban a pszichotudományok és az ország sorsát meghatározó nemzetközi kontextus a korszak uralkodó angolszász tudományos-terápiás diskurzusa és a Szovjetunióban történő politikai fejlemények. Bár bemutatom a történet második világháború előtti magyar előzményeit is, a kutatás során csak a szovjet és az angolszász pszichotudományok történeti irodalmát tanulmányoztam. A második világháború előtt a magyar pszichotudományok elsősorban a német (és részben francia) nyelvterületeken használt szakértelemhez kapcsolódtak. Az akkori „nemzetközi" (német, osztrák) kontextust azonban nem állt módomban elemezni, és talán szét is feszítette volna a monográfia kereteit.

Mindenesetre a magyarországi történet empirikus vizsgálata, valamint az angolszász és a szovjet történetre vonatkozó szakirodalom alapján úgy tűnik, a pszichotudományok kialakulásának kezdetei valóban a népesség kormányzását hivatott területekhez köthetők. Az angolszász országokban, Magyarországon, és amennyire a szakirodalom alapján benyomást szereztem róla, a forradalom előtti Oroszországban a XX. század elején nagyon hasonló folyamatok játszódnak le. Egymástól független, de kétségtelenül a modernizációhoz kötődő terepeken (polgári filantrópia, rendészet, közegészségügy, hadsereg, igazságszolgáltatás, árvaellátás, polgári reformpedagógia stb.) felbukkan az emberek viselkedését tanulmányozó, korrigáló szaktudás. Számunkra itt az lényeges, mikor, miért és hogyan kezdtek el ezek gyorsan terjedni és egységes

diskurzusba integrálódni. A pszichotudományok nyugati, szovjet és magyar konjunktúrája nem ugyanakkor, nem ugyanúgy és nem ugyanazon következményekkel megy végbe.

A pszichotudományok és a XX. századi szelf fentebb idézett angolszász történetei explicit módon is reflektálnak arra, hogy az elemzés a kortárs (XX. század végi) *nyugati* társadalmak szubjektumára vonatkozik. A XX. század közepének „pszicho-boomja" kifejezetten nyugati jelenség, és kifejezetten a korszak gazdaságilag és politikailag legerősebb államaiban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban ment végbe: 1945 után az uralkodó pszichoterápiás és egyéb alkalmazott pszichológiai (például munkalélektani, szervezetpszichológiai) diskurzus alapvetően angolszász, fontosabb intézményi központjai szintén ezekben az országokban találhatók. Rose és Cushman elemzései (Rose és Miller 2008, Rose 1990, 1996b, Cushman 1995) meggyőzően mutatják be, hogy ezek a technológiák miképpen kapcsolják a szubjektumot a termelés posztfordista rendjéhez. Értve ez alatt a hétköznapi életvezetésre, illetve az „élet értelmére" vonatkozó etikai imperatívuszokat, és az intézmények (mint üzem, vállalkozás, közintézmény, állam stb.) belső világának szervezeti és morális szabályozó elveit, gyakorlatait egyaránt. 1945 után tehát az uralkodó *nemzetközi* tudományos-pszichoterápiás diskurzus eredetét és hegemón pozícióit illetően a gazdaságilag, katonailag, politikailag legerősebb államok társadalmaihoz kötődik, azok jellegzetes fejlődésének és belső szükségleteinek következménye.

Az angolszász államokban csak a harmincas években és a második világháború alatt növekszik és intézményesül olyan mértékben a pszichológiai szakértelem, hogy az a háború után valóban meghatározó tényező legyen. Egészen más történik azonban a szocialista forradalom utáni Szovjetunióban. Ebben a gazdaságilag elmaradott, katonailag és politikailag sérülékeny államban a húszas évek folyamán megy végbe a pszichotudományok robbanásszerű (és átmenetileg bizonyuló) konjunktúrája. A szovjet pszichológia szintén meggyőzően értelmezhető a foucault-i terminológiával kormányzási technológiaként (ld. Matza 2010, 2012), azonban a „szovjet individuumok" kormányzása mást jelentett, mint a nyugat-európaiaké. A szovjet pszichológia forradalmat követő gyors és innovatív terjedése erős állami szerepvállalással, és egyúttal erős, alulról szerveződő mozgalmi keretekben ment végbe, kifejezetten az új szovjet állam gazdasági-technológiai modernizációját, felzárkózását, *és* a szocializmus ígéretével a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását szolgálta. A lenini időszakban a pszichotudományok a nagy társadalmi átalakulás egyik legfontosabb szakértői technológiájaként működtek. Egyrészt a világháború, a forradalmak, a polgárháború és az óriási társadalmi átrétegződés következményeit kollektív és egyéni *pszichológiai* problémaként ragadták meg, és ekként

is kezelték intézményesen. Másrészt a pszichotudományok kulcsszerepet játszottak a munkás és paraszti néptömegekre irányuló (közoktatáson keresztüli) civilizációs-emancipációs törekvésekben, és a hatékony polgári üzemi munkakultúra bevezetésére irányuló próbálkozásokban.

A sztálini projekt szintén a külpolitikailag és gazdaságilag is izolált, tőkehiányos Szovjetunió gazdasági felzárkóztatására irányult, az ország félperiféria, Nyugat-függő geopolitikai helyzetének megváltoztatásának ambíciójával együtt. A sztálini fordulattal, azaz a bürokratikus államszocializmus és az azt legitimáló rendszerideológia kiépülésével a pszichotudományok funkciója is átalakult. A társadalmi átrétegződés osztálypolitikája (a munkás-paraszti tömegek civilizációs elmaradottságának felszámolása, illetve a bürokrácia népi káderekkel való feltöltése) a NEP utáni modernizációs paradigmában állami adminisztratív intézkedésekkel történt, és nem az individuum fejlődésének és osztályhelyzetének összefüggéseit feltáró lélektan alkalmazásával. Az „új ember", azaz a szovjet szubjektum kialakításának feladata a továbbiakban szintén nem a pszichológiai szakértelemre várt, hanem a személyi kultusz, a propaganda és az állami bürokrácia rituális gyakorlataira. Az ország belső erőforrásaira és a lakosság fokozott kizsákmányolására épülő „utolérő iparosításban" a NEP-időszak pszichológiája technikailag és ideológiailag is szükségtelenné vált. A „régi" értelmiséggel és Sztálin más pártbéli ellenfeleivel való leszámolás, a közoktatás-politika átalakítása, a mindent behálózó pártbürokrácia működési logikája, a személyi kultusz és az új rendszerideológia működésmódja, valamint az utolérő iparosodás propaganda-hadjárata és a nyugati ellenségkép fenntartásának igényei együtt vezettek ahhoz, hogy a pszichotudományok forradalom óta kiépült óriási intézményrendszerét a közoktatás, a gyerekkor, a hadsereg és a munka világában teljesen felszámolják.

Sztálin halálát követően a hidegháború új fejezete a szovjet pszichotudományok pozícióit is átírta. A két nagyhatalom versengésében és a hruscsovi utolérési projektben a tudományos technológiáé a főszerep. Az ötvenes évek második felében a pszichotudományok betiltott területeinek többségét „rehabilitálják", a sztálini paradigmában ideológiailag kettéosztott tudományos mező a szovjet fél részéről újra nemzetközivé integrálódik. Az addig eltelt húsz év alatt (az ötvenes évek második felére) azonban éppen azokon a területeken (munka- és szervezetpszichológia, alkalmazott fejlődéslélektan, pszichoterápiák, hadsereg), ahol a pszichológiai szaktudást a Szovjetunióban *„nyugati burzsoá osztályérdekeket szolgáló áltudományként"* betiltották, a nyugati pszichológia óriási fejlődésnek indult. Ez a konjunktúra éppen úgy illeszkedett a centrum társadalmainak igényeihez, ahogyan a húszas évek szovjet pszichológiája az akkori szovjet modernizációs programhoz.

A húszas évek szovjet pszichológiája nem vált *nemzetközi* gyakorlattá. A két háború között, néhány kivételtől eltekintve, az ország határain kívül nem voltak ismertek a szovjet pszichológia kutatási eredményei (Pléh 1998). Ennek oka feltehetően az ország gazdasági, politikai, ideológiai elszigeteltsége volt, és ezzel összefüggésben valószínűleg az is, hogy a szovjet pszichológia prioritásaira a húszas években Nyugat-Európában nem akadt igazán szellemi és anyagi inspiráció. Mindenesetre az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején a pszichotudományok szovjet diskurzusa már nem a *„nyugati burzsoá áltudománytól"* való distinkcióval, hanem a tudomány *nemzetköziként* definiált *nyugati* eredményeitől való *lemaradás* deklarációjával indul.

A pszichotudományok 1945 utáni magyarországi története elválaszthatatlan a hidegháborútól és az ország külső gazdasági-politikai integrációjától. A második világháború után, a koalíciós időszakban a pszichotudományok egyszerre kötődnek saját hazai hagyományaikhoz, a háború alatt nagyon megerősödött és integrálódott nyugati, angolszász pszichoterápiás diskurzushoz, a magyar állam egyre kiterjedtebb közpolitikai beavatkozásaihoz, és a kommunista párt szakpolitikai koncepcióihoz. Ez a konstelláció három-négy évig bizonyult szerencsésnek, és ez alatt a rövid időszak alatt Magyarországon is a pszichotudományok addig nem tapasztalt terjedéséhez és intézményesüléséhez vezetett. Ez a rövid konjunktúra-időszak, amellett, hogy a pszichotudományok erősen referáltak a nemzetközi (azaz nyugati) diskurzusra is, jellegzetességeit tekintve mégsem teljesen analóg a nyugati, de a szovjet folyamatokkal sem. Amennyiben a szubjektumok „megformálására" irányuló közpolitikai gyakorlatokat nézzük, azt kell látnunk, hogy ezek tétjei a koalíciós időszak társadalomalakító vízióihoz, hatalmi harcaihoz és politikai tétjeihez kötődnek, és a pszichológia is ebben a kontextusban kap szerepet. A szovjet érdekszférához való csatlakozást követően Magyarországon is adaptálták a sztálinista politikai és bürokratikus struktúrát, ami természetesen itt is a pszichotudományok Szovjetunióban már rég felszámolt területeinek felszámolásával, és a „pavlovista" neurológiai diskurzus bevezetésével járt. A szaktudományok, így a pszichológia területén is, a sztálinizálódás folyamata egy szimbolikusan kettéosztott tudományos mezőt eredményezett: a szaktudományok nemzetközi diskurzusai a szovjet blokk országaiban egy imaginárius „nyugati kapitalista" és egy „szovjet szocialista" felosztásban működtek. A pszichotudományok ezzel Magyarországon is kiszorultak a közpolitikai alkalmazásokból az üldözendő nyugati technológiák területére. A szovjet kommunista párt XX. kongresszusát követően a pszichológia magyarországi rehabilitációja és újraindítása ugyancsak pontosan a szovjet forgatókönyvet követte. Az új politikai diskurzusban a szaktudományok, így a pszichológia státusza megváltozott. A tiltás évtizede után

a magyarországi pszichotudományok rehabilitációja és újraintézményesülése szintén nemzetköziként értelmezett nyugati diskurzushoz való „felzárkózás" jegyében történt. A hatvanas évek elejétől a pszichotudományok magyarországi sorsa már nem közvetlenül, hanem inkább a Kádár-rendszer jellegzetes közpolitikai gyakorlatain keresztül kötődik a Szovjetunióhoz.

E könyv majdnem évszázados történetet feldolgozó cselekménye a források nyomán kialakított néhány szempont következetes tanulmányozására épül. Egyrészt lényeges szempont volt az állam szerepének tanulmányozása. Az állam Nyugat-Európában és az USA-ban is egyre nagyobb mértékben használt (pszichológiai) szakértelmet, azonban a szovjet blokk országaiban a pszichológia sorsa szinte kizárólag az állam intézményeihez kötődött: a pszichológia összes felhasználói területe (kutatóintézetek, egészségügy, közoktatás, szociálpolitika, üzemek, hadsereg stb.) állami tulajdonban volt. A fordulat éveivel megszűntek a civil szakmai egyesületek, a magánvagyonból működtetett egészségügyi, oktatási intézmények, filantróp szervezetek, és bár a pszichoterápiás magánpraxis soha nem volt betiltva, jelentősége a vizsgált időszakban elenyésző. Az állami közpolitikák változása tehát alapjaiban és közvetlenül érintette a pszichotudományok és képviselőik sorsát. Ez a közpolitikához kapcsoltság alapvetően befolyásolta, hogy a népesség mely rétegei lesznek a pszichológiai szakértelem célpontjai, illetve a magyar pszichológusok karrierjét, habitusát, a pszichológia alkalmazási területeiről alkotott elképzeléseiket és szakmai közösségként való működésüket is. Az elemzés tehát igyekezett követni azokat a szakpolitikai területeket, amelyek adott időszakban a pszichotudományok alkalmazási körébe tartoztak, elsősorban az egészségpolitikát és a közoktatáspolitikát.

Másrészt a történet 1945 utáni fejezetei szükségszerűen reflektálnak arra az imaginárius kelet–nyugat dichotómiára, amely mind a pszichotudományok belső diskurzusát, mind a róluk való ideológiai-politikai döntéseket meghatározta. A kettő általában ritkán fedte egymást, és a köztük lévő diszkrepancia önmagában is jelentősnek bizonyult adott gyakorlatok alkalmazásában, illetve a tudás és a köré épülő szakmai identitások alakulásában. Ez az imaginárius kelet–nyugat reprezentáció az államszocializmus itt vizsgált bő három évtizedében jelentős változásokon ment keresztül mindkét szinten. A változás természetesen erősen összefügg az ország geopolitikai helyzetével – az ötvenes évek végétől egyre erősödő nyugati gazdasági és technológiai függőségével, és a Szovjetunióból érkező, hol gyengülő, hol erősödő politikai nyomással. Továbbá lényegi eleme volt a pszichológus értelmiségi szerepértelmezéseknek, az ehhez kapcsolódó morális elveknek, illetve a pszichotudományok mibenlétéről, céljáról alkotott belső (azaz a szakma részéről kialakított) elképzeléseknek

– ideértve az egyes szakmai életutak fordulatait és a generációs különbségek tartalmait is.

Harmadrészt a korszak forrásai maguk sugalmazták a tudományszociológia ún. *cselekvő hálózat* megközelítésének alkalmazását (ld. Latour 1999, 2005). Eszerint a tudományos, szakértői tudások és intézményi formáik emberi és nem emberi viszonyok hálózataként értelmezhetők. Azaz nem vezethetők vissza önálló cselekvők döntéseire, ezért a cselekvések által meghatározott hálózatot és annak összetevőit (emberek, technológiák, eszközök, tudáskészletek stb.) kell vizsgálni. A pszichotudományok magyarországi „hálózatai" a szó mentalitástörténeti értelmezésében is hálózatnak tekinthetők, azaz bizonyos időszakokban a szakmai közösség szerveződése mindenekelőtt egy exkluzív kulturális miliőhöz és értelmiségi habitushoz kötődött, amelyben jellegzetesen összefonódnak a személyes és szakmai viszonyok. Az ilyen társadalomtörténeti értelemben vett hálózatok 1945 előtt az urbánus polgári nyilvánosság terepein működnek, majd az államszocializmus első évtizedeiben, a hatvanas évektől pedig különösen, az ún. második nyilvánosságok keretében. A magyarországi pszichológia „cselekvő hálózatai", a szaktudás összetevői jellegzetes módon ezekre a félinformális, félnyilvános közegekre épülnek: az itt kidolgozott, a szubjektum (meg)formálására hivatott tudományos-terápiás kutatások, technikák, az erre alapuló morális univerzum egyúttal a pszichológus-szubjektum sajátos formációját hozza létre, továbbá az „importált" nyugati technológiák sajátos, a közeg működésmódjához illeszkedő transzformációját eredményezte.

Végül összefoglalásképpen talán érdemes újra hangsúlyozni, hogy a könyv a tudományos teóriákat, terápiás és egyéb gyakorlatokat *társadalomtörténeti és tudásszociológiai tényként* vizsgálja. A tudományos-terápiás tudást nem saját diskurzusán belül értelmezem, hanem éppen e diskurzus „termelésére", kialakulásának lehetőségfeltételeire irányul a kutatói figyelem. Azaz a különféle szakmai közösségek sajátosságait, egyes szakemberek pályafutását, habitusát strukturális, társadalmi folyamatok során, illetve azokkal interakcióban kialakuló *szociológiai* jelenségként értelmezem. Ez nem azt jelenti, hogy elvitatnám adott tudományos közösség, tudós, terapeuta személyes érdemeit, vagy egy determinista társadalomkép jegyében tagadnám az ágencia lehetőségét. Ellenkezőleg: az elemzés éppen azt mutatja meg, hogy a személyes kvalitások, szándékok hogyan működnek az adott társadalmi kényszerek és lehetőségek terében. A történet „tárgya" így egy nagyon komplex jelenség lesz, amelyben összefonódik az ország geopolitikai helyzete, a pszichológiát felhasználó/negligáló közpolitikák története, a pszichológus szakértői, értelmiségi szerepének korabeli értelmezései, a szakértelem termelésének stratégiái, a tudományos-terápiás

közösségek sajátosságai, és sok esetben egyes szereplők habitusa, életútja, választásai és kényszerei.

A források feltárása és a kutatás elsősorban az 1945 utáni folyamatokra koncentrált, az előzményeket csak annyiban ismertetem, amennyiben azok a későbbiek megértéséhez nélkülözhetetlenek. Ennek megfelelően a könyv két részből áll: az első, *Előzmények* című a pszichotudományok intézményesülésének kezdeteitől (XIX. század utolsó harmada) a második világháború végéig követi az eseményeket. A második rész (*Pszichotudományok az államszocializmusban*) részletesen bemutatja a pszichotudományok és a magyarországi közpolitikák kapcsolódását a koalíciós időszaktól a hetvenes évek elejéig. A könyv narratívája a magyarországi történetet és annak kronológiáját követi. Azonban, mint ahogyan arról fentebb szó esett, a magyarországi történet elválaszthatatlan a nemzetközi kontextustól, amely a hidegháború évtizedeiben egy keleti („szocialista) és nyugati („kapitalista") térfélre osztott, egymással virtuálisan szembenálló tudományos mezőt jelentett. A „nemzetközi helyzet" bemutatása szintén csak annyira részletes, amennyire a magyarországi történések megértése megköveteli. A szovjet és a nyugati kontextust bemutató fejezetek kronológiailag a magyar történethez illeszkednek: a szovjet pszichotudományokról szóló rész (noha az 1917-es forradalommal kezdődik) a magyarországi sztálinizmust tárgyaló fejezet elé került, az 1945 utáni nyugati pszicho-boomot ismertető fejezet pedig a hatvanas évekről szóló nagyobb fejezetbe ékelődik be.

ELSŐ RÉSZ. ELŐZMÉNYEK

I. AZ ELMEGYÓGYINTÉZETTŐL A PSZICHOTUDOMÁNYOKIG. 1868–1920

1. A Budai Magyar Királyi Országos Tébolyda

> *„Abban az időben a kezdet kezdetén voltunk, nem csoda, ha nem úgy sikerültek a dolgok, a mint kellett volna, elmeorvosunk alig volt, elmegyógyításról alig írtak, alig beszéltek nálunk valamit. Nyelv sem igen volt a gondolatok kifejezéséhez, a hyperstheniát föllengésnek, az astheniát lehanyagoltságnak, a melancholiát búsongásnak és komorkórnak nevezték, a kleptomania tolvajongás volt, a daemonomania szellemengés, egyedül az imbecilitasnak volt jó neve – golyhó."*
>
> (Pándy 1905: 370)

A Lipótmező néven ismert intézményt 1868 decemberében nyitották meg, létrejötte azonban majdnem évszázados lobbitevékenység eredménye. Az igény „őrjintézet" alapítására Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus terméke, akkor fogalmazódik meg, amikor Európa-szerte ún. *terápiás tébolydák* épülnek. 1791-ben, II. Lipót császár uralkodása alatt születik az első erre vonatkozó rendelet, amelyet nem követ intézkedés, majd több megvalósulatlan tervezetet, folyamodványt és javaslatot követően végül a „magyar pszichiátria atyjaként" emlegetett Schwartzer Ferencnek sikerült elérnie 1850-ben, hogy valóban megkezdődjenek az Országos Tébolyda tervezésének munkálatai, ő maga javasolta a budai Lipótmező (akkor Leopoldfeld) területét is[6] (Fekete 1968).

A XIX. század elején a Lipótmező mintájául is szolgáló terápiás tébolydát progresszív intézményként ünnepelték. Az intézménytípust a felvilágosodás eszméinek nevében szerveződő nemzetközi mozgalom hozta létre. A firenzei orvos Vincenzio Chiarugi (1759–1820), a francia Philippe Pinel (1745–1826) és az angol Tuke dinasztia tagjai a felvilágosodás humanista, civilizatórikus elveitől vezérelve teremtették meg azt, amit később az utókor „elmeügynek" nevezett. A terápiás tébolydákat megelőzően, bár az egyes nemzeti sajátosságok eltérőek, a legtöbb európai országban működtek az ún. „megőrző tébolydák", vagy azílumok, amelyek az őrültekkel együtt a nincstelenek, szifiliszesek, csavargók,

[6] Az első állami intézetet, a nagyszebeni tébolydát 1863-ban adták át, befogadóképességét (300 fő) és presztízsét tekintve azonban elmaradt a Lipótmezőtől.

rendbontók stb. elzárását szolgálták. A téma különféle irányultságú kutatói egyetértenek abban, hogy az őrület a XVIII. század végéig nem az orvostudomány jelenségei közé tartozott, az elzárás nem terápiás, hanem rendészeti és gazdasági szempontok alapján történt. A „modern pszichiátria" születését, elsősorban a korai pszichiátriai szakirodalomban, szokás egyetlen szimbólumban megörökített gesztussal felidézni: Philippe Pinel 1797-ben a *Bicêtre* kórházban leveri az őrültekről a láncokat, és ezzel egy csapásra megteremtette a valóban orvostudományos (azaz racionális és humanista) pszichiátriát. Természetesen a medikális pszichiátria létrejötte összetett társadalomtörténeti folyamat, azonban a jelenség mitikus, egyetlen cselekvésben való megörökítése mégis sokatmondó: a felvilágosult úriember a racionalitás, a humanizmus és az univerzális civilizáció nevében szabadítja fel a rongyokban sínylődő, babonás félelmekből láncra vert szerencsétleneket, akik azonban ekkor sem hagyják el az azílum terét, a Bicêtre kapui még szimbolikusan sincsenek kitárva. Az azílumok lakóinak kezelésében mégis valamiféle paradigmaváltás ment végbe, amely adott kontextusban „felszabadításként" értelmezhető: az őrület és a vele együtt elzárt jelenségek új státuszt kapnak. A pszichiátria különféle diszciplínákhoz és tudományos iskolákhoz kötődő történetírói könyvtárnyi szakmunkában elemezték a terápiás tébolyda megjelenését és nemzeti sajátosságait. Itt elsősorban Michel Foucault értelmezésére hagyatkozom (főként Foucault 1990 és 2006 alapján), miszerint a XIX. század első felének pszichiátriája egy sajátos terepe a hatalom működésmódjának és e működésmód változásainak. Az azílum-korszak intézményében az őrület nem volt medikális gondolkodás tárgya, kezelése egyszerű erődemonstrációval történt, az orvos vagy az őr fizikai vagy verbális erőszakkal rákényszerítette akaratát a páciensre. Az azílum tere, a külvilágtól való elzárás, a folyamatos megfigyelés és ellenőrzés éppen úgy része a kezelésnek, ahogyan a közvetlen fizikai vagy lelki ráhatás. A pszichiátria tudományos diskurzusa csak a XIX. század első felében jön létre, részben mint nozológiai gyakorlat, az elmebetegségek megnevezésével és osztályozásával, részben az agykutatás kezdeteihez kapcsolódva az organikus etiológiával. A korabeli pszichiátriai gyakorlat mégsem erre a két diskurzusra épült, ezek csupán az elmegyógyintézet belső világának igazolására, azaz *igazzá* tevésére szolgáltak, a kezelésben nem játszottak szerepet. Az orvos igazsága és hatalmának legitimációja ekkor már nem csupán morális és fizikai fölényéből, hanem a pszichiátria tudomány mivoltából származik, amennyiben (mint tudományos igazolhatóság) birtokosa az igazság kritériumainak.

A legnagyobb nyilvánosságot valóban Pinel reformjai kapták, 1801-ben kiadott *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale* című munkája évtizedekre az „elmeügy" manifesztuma lett. A reformerek az ún. morális terápia

gyakorlatát követték, ennek nevében jöttek létre a terápiás tébolydák. A morális terápia az azílumi elzárás meglévő gyakorlatára épült, azt racionalizálja és humanizálja. A terápia hatása az orvos személyiségén, karizmatikus erején és az elmegyógyintézet terápiás miliőjén alapul, ahol a vezető orvos szigorú, de igazságos *pater familias*ként irányítja háza népét – a személyzetet és a betegeket egyaránt. Előfeltevése, hogy az elmebetegség zavart gondolatok és az önkontroll elvesztésének következménye. A tébolydák zárt közösségekként működtek, a személyzet és a betegek együtt éltek, az intézmény vezetése és munkarendje, a jutalmak és büntetések rendszere a betegek átnevelését, az önkontroll és a polgári értékek újratanulását szolgálta – ezek letéteményese az orvos volt. Nagy hangsúlyt fektettek a nyugodt, parkosított környezetre, az épület szakértői megtervezésére, a tébolydákat általában a városokon kívülre telepítették, tipikusan önellátó kolóniákként, saját gazdaságokkal, műhelyekkel (Porter 2002).

1. 1. Az országos tébolyda és a közkórházi elmeosztályok

A magyar Országos Tébolyda csaknem évszázados tervez(get)ése a korszak aktuális szükségleteit és megvalósulásuk elmaradását egyaránt tükrözi. A XIX. század első felében a terápiás tébolydákhoz nagy remények fűződtek, Európában és Észak-Amerikában gomba módra szaporodtak az ilyen intézmények. Magyarországon viszont a század közepéig nem létezett tébolyda, sem egyházi, sem állami, sem magánkezdeményezésként. Az őrülteket népi gyógymódokkal kezelték, a dühöngőket kolostorok, vagy ispotályok celláiban helyezték el (Lafferton 2003, 2004), ez utóbbi azonban meglehetősen ritka esetnek számított: 1826-ban az ország területén működő 12 közkórházban összesen 61 elmebeteget láttak/zártak el (Pándy 1905). A módosabb magyarországi családok elhelyezhették rokonaikat a prágai vagy a bécsi intézetekben, de 1812-től ezt rendeletileg megtiltották (Fekete 1968).

A terápiás tébolyda magyarországi megvalósítása a nemzeti függetlenség és a modernizáció jegyében történt, akkor, amikor a pszichiátria felemelkedése és a nagy elmegyógyintézetek korszaka Nyugat-Európában már évtizedek óta tart. Az első magyarországi pszichiáterek érvelésében az elmebetegek korszerű elhelyezése és kezelése a civilizált állam egyik kritériumának számított, hiánya a nemzet barbárságáról, elmaradottságáról árulkodik, a nemzeti állami tébolyda nélkülözhetetlen ahhoz, hogy Magyarország *„az európai kultúrnemzetek között becsülettel álljon meg"* (Pándy 1905: 365). Az első hazai intézet –

Schwartzer Ferenc magántébolydája – 1850-ben jött létre külföldi minták alapján, ez azonban csak egy szűkebb réteg számára volt hozzáférhető,

többnyire jómódú betegeket kezeltek a korabeli morális terápia elveit és gyakorlatát követve (részletesen ld. Lafferton 2003). 1867-től kezdve a korábbiakhoz képest a költségvetésből óriási pénzeket fordítottak a klinikák és kórházak építésére, három évtized alatt csaknem meghatszorozták a kórházi ágyak számát (1867: 4500 ágy, 1895: 17 000 ágy) (Kovács M. 2001: 36). A század utolsó harmadában a magyarországi orvosok már nem a bécsi, hanem a budapesti orvosi karon szerzik diplomájukat, nagy ütemben folyik a közegészségügy intézményi bővülése és az ellátás színvonalának emelkedése. Az állami országos tébolyda 1868-as átadása a kiegyezést követő nemzetépítés és modernizáció jegyében meginduló óriási közegészségügyi konjunktúra egyik első szimbólumává vált.

A Lipótmező épülete és környezete pontosan követte a korabeli elmegyógyintézetek mintáit. Az épület nagy, 20 holdnyi területen fekszik. A park létesítésére nagy gondot fordítottak, a kor legismertebb műkertészei tervezték az 1870-es években. Az intézet mögötti területen erdő található. „Az épület késői romantikus stílusban egy tömböt alkot, négyszintes, jellegében is zárt intézet. Alaprajza egymáshoz csatlakozó derékszögű négyszögeket formáz, az épület homlokzatán az első emeleti tanácsterem előtt boltíves, kőoszlopokon nyugvó, párkányos erkély, alatta kocsifeljáróval. Az eredetileg 800 beteg befogadására tervezett intézményben az osztályokon kívül helyet kapott az igazgatói lakás, a fő – és másodorvosok (6 személy), a tisztviselők (5 személy), az ápolók, vagy, ahogy akkor nevezték, az „őrök" (42 személy) és a gazdasági személyzet lakásai, szállásai, továbbá konyha, iroda, raktárak. (...) Az épület közepén, a főbejárattal szemben állt a római katolikus kápolna, mellette kétoldalt az izraelita és a görögkeleti felekezetek imaterme. Az emeleten pedig a református és evangélikus istentiszteleti terem." (Kuncz 1993: 7). A betegek elhelyezése magatartásuktól és fizetőképességüktől függött. Általában a park felőli részeken a nyugodt betegek tartózkodtak – északi oldalon a férfiak, délin a nők –, hátul voltak a „dühöngők" osztályai, ezek cellasorokból álltak. Az I. emeletet rendezték be az I. és II. osztályú ún. fizető betegek részére – a férfi és női oldalon egyformán – költséges, masszív, kényelmi bútorokkal, függönnyel, szőnyeggel, képekkel, díszkandallóval, kézimunkákkal, szobanövényekkel, zongorával, biliárdasztallal stb.; az ún. közköltséges vagy III. osztályos ápolási díjat fizető betegeket a sivárnak mondható, fapados, súrolt asztalokkal, egyszerű faágyakkal berendezett osztályokon, a földszinten és a II. emeleten helyezték el (Fekete 1968).

Az országos tébolyda egyúttal a magyar pszichiátriai szakma megteremtését is szolgálta. Noha a kortárs magyar pszichiáterek szaktudásukra hivatkozva kritizálták az igen költséges épület kivitelezését, miszerint az nem a korszak modern kórházépítési koncepciói szerint (pavilon-rendszerben) épült, a tervezők nem kérték ki az orvos szakértők véleményét (Pándy 1905), az impozáns

épület és festői környezete nem csupán a (részleges) nemzetállami függetlenség diadalát hirdette, hanem egyúttal vonzóvá tette a pszichiátriai szakmát az orvosok körében. Későbbi igazgatója, Oláh Gusztáv szavaival:

> „Mindenütt úgy találták, hogy az elmeorvosi működés különlegessége és kirekesztettsége folytán értékesebb orvosok erre csak úgy lesznek kaphatók, ha azok lemondásteli elszigeteltségükért megfelelően kártalanítattak és valamennyi culturállamban az a felfogás érvényesült, hogy magasrendű psychiatrikus cultura csak nagyszabású és tökéletes psychiatrikus légkörben tenyészhet, és hogy az ilyen légkör és orvosi munkakedv egymást kölcsönösen feltételezik. (...) A lipótmezei elmegyógyintézet is ennek felismerésében létesíttetett és szerveztetett meg. Culturfitogtató térpazarlással impozans országczímeres homlokzattal, hatalmas arányokban. A főorvosoknak más kórházi főorvosokkal szemben jóval nagyobb fizetés, főúri lakosztály, magasabb társadalmi positio, kerthasználat és egyéb kedvezmények biztosítottak." (Oláh 1927: 1223)

Az intézmény első igazgatói, Schnirch Emil, Niedermann Gyula, Bolyó Károly, Konrád Jenő Európát járt orvosok voltak, akik a korabeli modern elképzeléseknek megfelelően javítgatták az épületet és szolgáltatásait. A Lipótmező azonban kezdetektől nem volt alkalmas a „morális terápia" valódi gyakorlására, noha vezető orvosai valóban megkérdőjelezhetetlenül álltak a rendies intézményi hierarchia csúcsán. A Lipótmezőt eredetileg 800 beteg befogadására tervezték, de pénzhiány miatt csak 500 beteg részére építették meg. A berendezés eleinte csak 300 ágyra volt biztosítva, ez később, az 1870-es években 400-ra, majd 800-ra emelkedett. 1900-tól a beteglétszám minden évben meghaladta az 1000 főt. (Fekete 1968). Ekkora beteglétszámra mindössze hét orvos (egy igazgató, két elsőorvos, négy másodorvos) és 30 „őr" jutott. Az intézet történetének első ötven (!) évében a betegek létszáma 1000 fölé emelkedett, az orvosi állások száma viszont mindössze három gyakornoki státusszal gyarapodott (Fabinyi 1922). A Lipótmező a századforduló táján a kortársak szerint sokkal inkább emlékeztetett a *„hatóságilag betiltott éjjeli menedékhelyekre"* (Pándy 1905), mintsem a Schwartzer-tébolyda „családi" alapon szerveződő „terápiás közösségére". Komoly gondot okozott a különféle fertőző betegségek, különösen a tbc terjedése. A korszak (egyébként 1966-ig érvényben lévő) elmeügyi törvénykezése alapján az intézetbe kizárólag hatósági orvos által igazoltan *ön- és közveszélyes*nek minősített személyek kerülhettek, akiknek nagyobb része a korabeli eljárásokkal gyógyíthatatlannak bizonyult, így évekig vagy évtizedekig az intézet lakója maradt. A századforduló táján és a következő évtizedekben is csekély volt a betegek fluktuációja. Az 1100 beteget ellátó Lipótmezőn évente

mindössze 600-700 új beteg felvétele történt (ez a szám 1978-ban 9642 fő volt) (Füredi és Buda 1980). 1902-es adatok szerint a Lipótmezőn a betegek mindössze 8,2%-a távozott gyógyult állapotban, és 13%-uk halt meg ugyanebben az évben. A halálozások okai elsősorban a nem megfelelő higiéniás körülmények miatt terjedő járványok voltak (Pándy 1905). A gyógyult betegek legnagyobb része egy-két évnyi intézeti tartózkodás után távozott, bár Hollós István (1909) szerint nincs olyan *„letárgyalt"* beteg, akinél a gyógyulás teljesen kizárható. Az amúgy is meglehetősen alacsony gyógyulási arányszámokat tovább halványítja az a tény, hogy a gyógyultnak minősített betegek 37-39%-a később visszakerült az intézetbe (Hollós 1909). A betegek kezelése korántsem felelt meg a morális terápia „no restraint" elveinek. Az 1880-as évekig a nyugtalan betegeket cellákban zárták el, majd e „barbár" gyakorlat helyett korszerűbb fegyelmező eszközökkel büntették: hidroterápiának nevezett tartós fürdetéssel, ez *„olyan élettani stressz volt, amivel a beteget megjuhászították, és már nem kellett kényszerzubbonyba vagy hálózsákba rakni"* (Avar, idézi Bakonyi 1983: 242). A fürdők mellett alkalmazott másik eljárás a vizes pakolás volt: *„Ha a beteg fektetésre nem nyugodott meg, a hidrotherapiából ismert Graeffenberg-féle nedves bepakolást alkalmazták. Sajnos ez a kezelési mód csaknem minden esetben a beteg nagyfokú ellenállásába ütközött, csak erőszakkal lehetett alkalmazni; a beteg ezt az eljárást büntetésnek vette, ami különösen nem lehetett humánus eljárás az akkori, még szakképzetlen ápolók kezében"* (Fekete 1968: 79). A korabeli ápolók jórészt a környék sváb falvainak elszegényedett lakói köréből kerültek koszt és kvártély reményében a Lipótmezőre. Munkájukhoz semmiféle szakképzést nem kaptak, az intézetben a cseléd státuszával és presztízsével rendelkeztek: az orvosnak feltétlen engedelmességgel tartoztak, egy szobában aludtak a betegekkel, magánéletük nem volt, jövedelmük nem volt elegendő önálló egzisztencia megteremtéséhez. Az 1909-es országos elmeorvosi értekezleten a Lipótmező akkori igazgatója, Konrád Jenő (a pszichoanalitikus Ferenczi Sándorral közösen) javasolja, hogy az ápolók szakképzésben részesüljenek, és dolgozzanak ki számukra egy olyan „hivatali" életpályát, amely bizonyos szolgálati idő után lehetővé teszi az intézetből való kiköltözést és a családalapítást (Hudovernig 1910). 1912-től valóban folyt szervezett ápolóképzés az intézetben (Fabinyi 1922), az ápolók életkörülményei azonban nem javultak számottevően. A Lipótmező történetének teljes itt vizsgált korszakában (az 1960-as évek közepéig!) állandó probléma az ápolók képzetlensége, alacsony bérezése, rossz életfeltételei és ebből adódó brutalitásuk, szadizmusuk.

Az 1920-as években vezetik be az ún. *„chemiai restrain"*-t (Fabinyi 1922), azaz a betegek bróm- és ópiátszármazékokkal való lenyugtatását. Ez a gyakorlat az 1950-es évek elejéig, az első antipszichotikumok bevezetéséig működött,

egy kortárs (1940-es évekre) visszaemlékező elbeszélése alapján a következő módon:

> „A bróm-kodein-valeriána-keveréket és a paraldehidet hatalmas badellákban tartották az osztályokon (...) huszonöt-harminc literes demizsonokban. Na most a vizit úgy történt (...), hogy katonásan sorba állították az osztály betegeit, és a főorvos úgy vonult el előttük, ahogy az egy katonai kihallgatáson a laktanyában szokás. A főnővér – aki korábban mindig apáca volt[7] – vitte a nagy demizsonból kitöltött nyugtatót egy kisebb üvegben, s egy falusi lányból lett segédápolónő egy lavór vizet cipelt és egy kanalat. A főorvos minden beteghez odalépett, konvencionálisan megkérdezte: hogy van, aztán koppantott ezüstvégű botjával, intett a kezével, és az apáca egy adag kanalast öntött a beteg szájába, amelyet az már – mivel idomítva volt – jó előre kitátott. Utána a kanalat megforgatták a lavórban – ez volt a higiénia – és mentek tovább." (Avar Pál, idézi Bakonyi 1983: 241)

E rendies hierarchiára és erődemonstrációra épülő világban azonban olykor a hatalmi pozícióban lévők is szereztek sérüléseket: *„Az elmúlt 50 év alatt a betegek részéről könnyen végzetessé válható merénylet történt Salgó ellen, kit két beteg tervszerűen támadott meg késsel és vasdarabbal. Nemkülönben hivatása közben kapott ütés miatt süketült meg egyik fülére Nagy Dezső s vesztette el hallását egy beteg ütése következtében a másik fülére is"* (Fabinyi 1922: 249)

További nehézségeket okozott a közköltséges betegek és a személyzet élelmezése, ennek megoldása érdekében az igazgatók arra törekedtek, hogy az intézmény önellátó legyen. Ez 1893-tól meg is valósul. Pékház épült a kenyér és tésztafélék házi előállítására, gyümölcsöst telepítenek, majd később az intézethez önálló baromfi- és sertéstelep is tartozott (Fekete 1968, Fabinyi 1922, Pándy 1905). A későbbi krónikások (például Fekete János) ezeket a fejlesztéseket munkaterápiaként említik, hiszen a betegek egy része dolgozott ezekben a majorságokban és üzemekben, azonban a kortársak nem szólnak a betegek foglalkoztatásának terápiás hasznáról, csupán az intézet gazdasági érdekéről és kényszereiről.

A különféle fejlesztések éppen úgy kötődnek az adott igazgató személyiségéhez és tudományos „neveltetéséhez", mint a korszak társadalomtörténeti sajátosságaihoz. A Lipót-társadalom belső rétegzettsége a „kinti világgal" megegyező képet mutatott,[8] az intézményi újítások és beruházások követték a

[7] Apácákat az első világháború alatt kezdenek alkalmazni férfiosztályokon is a katonai szolgálatot teljesítő személyzet pótlására.

[8] A betegek társadalmi rétegzettség szerinti megoszlását tekintve nem: (1901-es adatok szerint) az országos tébolydában a betegek fele fővárosi lakos, fele vidéki. Ennek megfelelően a férfiak 27%-a mezőgazdasági munkás (teljes népesség 68,7%-a), 35,9%-a ipari munkás (teljes

bentlakók társadalmi különbségekből adódó eltérő igényeit. Télikert épült, teniszpálya, uszoda, cipész-, szabó-, asztalos- és pékműhely, sertéstelep, mosoda, jéggyár – szolgáltatásként vagy munkahelyként, de a „köz" javára. Az előkelő (fizetős) hölgy betegeknek a tízes években szalont rendeztek be zongorával, az uraknak pedig társalgót biliárdasztallal. A rádió kora előtt az urak és a hölgyek számára, intézményi státuszuktól és társadalmi származásuktól függetlenül, hetente katonazenekar adott koncertet (Kuncz 1993).

A század kilencvenes éveire az elmebetegségek morális kezelésével kapcsolatos remények végleg szertefoszlottak. A Lipótmezőhöz hasonló nagy elmegyógyintézetek Európa-szerte túlzsúfolttá váltak, nem tudtak megbirkózni a jobb híján rájuk szakadt szociális problémák és a reménytelen esetek, nincstelenek, alkoholisták, szifiliszesek, tbc-sek, degeneratív neurológiai rendellenességekben szenvedők stb. tömeges ellátásával. A tébolyda gyors „morális" felemelkedése terápiás nihilizmusba süllyedt, az elmegyógyintézetben ápoltak számának óriási növekedését egyáltalán nem követte a terápiás eljárások fejlődése. A Lipótmezőn kezelt gyógyíthatatlan betegek elhelyezésére hozzák létre 1884-ben az angyalföldi tébolydát. A helyzet megoldására a századfordulón a pszichiáterek további nagyintézetek létesítését és külföldi minták alapján a családi ápolás bevezetését javasolják. A két intézmény egymáshoz kapcsolódik: a gyógyíthatatlan, de munkaképes elmebetegeket az elmeosztályokról szakorvosi javaslatra ún. családi ápolási telepeken helyezték el, ahol megfelelő higiéniai feltételek és orvosi felügyelet biztosítása mellett többnyire parasztcsaládoknál kaptak szállást és ellátást a családnak juttatott (általában szerény) támogatás ellenében. A betegek – amennyiben képesek voltak rá – segítettek a családnak a háztartásban vagy a mezőgazdasági, kisiparos munkák elvégzésében. A családi ápolás, ahogyan az őrültekkel való bánásmód általában, szintén nem az orvostudomány intézményeiből származik. Egyes falusi közösségek középkorból eredő szamaritánus gyakorlata[9] a XIX. század végén kapcsolódott a pszichiátriához, a túlzsúfolt nagy tébolydák betegeit Európa-szerte ekkortól kezdik központilag megszervezve elhelyezni gazdálkodó családoknál. A rusztikus paraszti

népesség 18,5%-a), 3,4% kisiparos, 7,7% kereskedő, 8,8% hivatalnok, 1,9% alkalmazott értelmiségi (Lafferton 2003: 188).

9 „A családi ápolást nem orvosok találták ki, hanem az elmebetegek ösztöne teremtette meg. Élt Kr. után a 6. században Írországban egy király, aki Dymphna nevű leányát szerelmével üldözte. A királyleány elmenekült, de atyja mindenhova követte. A leány megőrült és a mai Gheel helyén meghalt. A környékbeli elmebetegek az őrült királyle ány sírjára zarándokoltak, ahol a betegek hosszabb-rövidebb idő után meggyógyultak, amiért Dymphnát szentté avatták. A Gheelbe zarándokló betegeket a helység családjai befogadták, akiknél azok hosszabb-rövidebb ideig megmaradtak. Így lett Gheel elmebetegek családi ápolásának ősi telepe." (Hollós 1947: 56)

környezet, a friss levegő, a fizikai munkavégzés, a természet közelsége a korabeli orvosok érvelése szerint jótékony hatású, de biztosan egészségesebb és humánusabb, mint az állandó járványveszélytől fenyegetett, túlzsúfolt, zárt intézet (ld. Oláh 1927). Az első ilyen telepet Magyarországon Dicsőszentmártonban hozták létre külföldi minták alapján, majd továbbiakat Baján, Balassagyarmaton, Sátoraljaújhelyen. 1910-re már 1600 elmebeteg került ki ilyen módon az intézetekből (Simonovits 1947). A családi ápolás gyakorlata 1948-ig működött, a korszak orvosai szerint hatékonyan (Konrád, idézi Hudovernig 1910, Oláh 1927, Hollós 1947, Csekey 1947) – további sorsáról a következő fejezetekben lesz szó.

A korabeli pszichiátria nézőpontjából tehát a nagy szakintézmény jelentette az elmebetegek korszerű ellátását és a szakemberek képzésének, fejlődésének, utánpótlásának lehetőségét. A nagy intézmény megépítése és fenntartása már akkor is költségesnek bizonyult, az angyalföldi és a nagykállói tébolyda elkészült, de a tervezett temesvári, kecskeméti és dunántúli végül nem épült meg (Oláh 1927). Az egészségügyi törvényi szabályozás adta lehetőség nyomán viszont megjelenik a pszichiátria intézményi terében egy olyan képződmény, amelyet nem a szakma hozott létre, sőt, létezése éppen a korabeli pszichiátria érdekeivel ellentétes: a kórházi elmeosztály (a korabeli szóhasználattal *adnex tébolyda*). A törvényi szabályozás szerint az ön- és közveszélyesnek minősített elmebetegek ápolási költségeit teljes egészében állam (és nem az önkormányzat) állta, viszont a kórházak szuverenitására volt bízva az erre szánt összeg felhasználása. Egyes alapítványi és közkórházak vezetői észrevették a helyzetben rejlő lehetőségeket. *„Ez nem maradhatott észrevétlen a többi vármegyei közkórház előtt és miután ezek felülről buzdítást is kaptak, főispánok, polgármesterek, kórházigazgatók ostromolták az egészségügyi kormányt elmeosztályok engedélyezésére. A kórházak az elmebetegügyi kiadások rovatán keresztül nem remélt fellendüléshez jutottak."* (Oláh 1927: 1224) Ezeken az elmeosztályokon a legtöbb esetben külön főorvost sem alkalmaztak, amennyiben mégis, az a legritkább esetben volt elmegyógyász szakorvos. A betegek felvételéről és elbocsátásáról a kórházigazgató személyesen döntött (Pándy 1905, Mandel 1912, Oláh 1927). A fiatal pszichiáter szakma számára ez a gyakorlat a szakmai autonómia csorbítását, legitimációja gyengülését jelentette. A Lipótmező helyettes államtitkári rangot is betöltő igazgató főorvosát, Oláh Gusztávot idézve:

> „A helyszínen szerzett tapasztalatok alapján állíthatom, hogy a vidéki közkórházak sebész-, szülész- stb. főorvosa vagy igazgató-főorvosa társadalmi positióban, anyagiakban magasan fölötte áll még a lipótmezei elmeorvos-igazgatónak is – tehát az e szakmában elérhető legmagasabb állás bírójának – tekintélyük és befolyásuk a törvényhatóság egész közegészségügyi administratiójára, magángyakorlatuk pedig

vármegyékre terjed ki. (...) Egy elmeosztályos főorvos a mai viszonyok között újonnan odaérkezve semmi mellékjövedelemre nem számíthat és X. díjosztályos állásra tanársegédi múlttal bíró psychiater nem vállalkozik." (Oláh 1927: 1230)

Részben e probléma megoldására szervezték meg az első országos elmeorvosi értekezletet 1900-ban, ahol a szakma korabeli elitje az egészségügyi szakpolitikusokra próbált nyomást gyakorolni. Elsősorban azt akarták elérni, hogy a pszichiátriai osztály támogatását a kórházak ne költhessék más célokra, kötelező legyen ezekre az osztályokra pszichiátriai képzettségű szakorvost kinevezni főorvosnak, továbbá a betegek felvételét és elbocsátását illetően ne a kórházigazgató, hanem az osztályvezető pszichiáter szakorvos dönthessen. Kifogásolták, hogy ezek a kórházi osztályok nem felelnek meg az elmeosztályokkal szemben támasztott követelményeknek, a betegek számára nincs foglalkozatási lehetőség, kert stb., éveket kénytelenek eltölteni olyan kórházi osztályokon, amelyeken más betegek legrosszabb esetben is hetekig tartózkodnak átmenetileg, és amely otthonos, hétköznapokban élhető környezetet funkciójából adódóan sem képes biztosítani (Pándy 1905, Mandel 1912, Oláh 1927). Ekkor, az 1900-as évek elején, sikerül kivívni a családi ápolás rendszerének bevezetését, azonban a kórházi pszichiátriai osztályok problémája még fél évszázad múlva is megoldatlan. Az 1920-as évekre az elmebetegek nagyobb részét már nem a nagy intézetekben, hanem kórházi elmeosztályokon „kezelték". A helyzet az elkövetkező 20-30 évben sem változott. 1947-ben *Az elmebetegügy jelen kérdései* címmel rendezett szakmai ankét egyik legtöbbet tárgyalt kérdése a kórházi elmeosztályok fentebb bemutatott nyomorúságos helyzete és a pszichiátriai szakma alacsony presztízse (ld. Az elmebetegügy... 1947).

1. 2. Terápiás nihilizmus és tudományos optimizmus: az egyetemi klinika

A medikális pszichiátria a korszakban nem tudott olyan orvosi értelemben vett terápiás eljárást kidolgozni, amely az intézetekben vagy kórházak elmeosztályain tartózkodó, ekkor már betegnek tekintett pácienseket meggyógyította volna. A korabeli pszichiátriai gyakorlat elsősorban a betegek *„internálására"* (Oláh 1923) és fizikai eszközökkel vagy vegyi anyagokkal való lenyugtatására szolgált. Epstein László, a Lipótmező főorvosa, majd a nagyszebeni elmegyógyintézet igazgatója egyenesen kétségbe vonja az elmegyógyintézet és a pszichiátriai szakértelem terápiás mivoltát:

„Valljuk be, gyógyulásnak indult betegeink nagy része gyógyult anélkül, hogy mi gyógyítottuk volna, gyógyult az intézetben, de nem az intézet által, hanem inkább annak daczára. Sokszor csodálkozom a gyógyulás megtörténtén, mert a beteg elhelyezésében, kezelésében és ellátásában akárhány ártalmas mozzanatot látok, de kevés olyant, a melytől a betegség lefolyására a gyógyulás létrejövetelére kedvező hatást várhatnék." (Epstein 1901: 156)

Noha Epstein idézett sorai 1901-ben íródtak, a helyzet az 1920-as évekre (sőt később sem) változott lényegesen. Hollós István, a Lipótmező főorvosa hasonló tapasztalatokról számol be 1927-ben megjelent *Búcsúm a sárga háztól* című munkájában (Hollós 1927/1990). A családi ápolás rendszere szintén nem orvosi értelemben működött terápiaként, a családoknál elhelyezett betegek számára inkább az intézetinél elviselhetőbb körülményeket, az állam számára pedig költségmegtakarítást jelentett. A Lipótmező ötvenéves fennállására írt rövid összefoglalóban az akkori igazgatóhelyettes, Fabinyi Rudolf beszámolója szerint *„az elmúlt 50 év alatt itt ápolt 30. 251 beteg közül meggyógyult 5234, ami elég bizonyíték a Lipótmező gyógyintézet volta mellett."* (Fabinyi 1922: 249) Az intézet „gyógy" jellege eszerint ötvenéves fennállása után is bizonyításra szorult, az arányok pedig mai szemmel éppen azt igazolják, amit a kortársak *terápiás nihilizmus*nak neveztek.

Paradox módon azonban éppen a terápiás kudarcok mellett ment végbe – Európa-szerte – a biológiai pszichiátria kialakulása és felemelkedése. A francia orvosi gyakorlatban jött létre az, amit modern klinikai orvoslásnak nevezünk, azaz a tudományos megfigyelésen alapuló diagnosztika és terápia, amely a betegség jeleit kutatja, osztályozza és rendszerezi (részletesen ld. például Canguilhem 2004, Foucault 2000). Ez a gyakorlat, az egyetemek állami finanszírozásával párhuzamosan, egész Nyugat-Európában elterjedt. A klinikai orvoslás mellett az 1850-es évektől azonban megjelent egy újfajta rivális intézmény: a laboratórium és vele a kísérleti kutatás. Ezen a területen nagyon hamar a német egyetemek szereztek vezető szerepet (részletesen Lafferton 2003, 2004). A pszichiátria tanszék ideáját Wilhelm Griesinger (1817–1868) valósította meg Berlinben: a tanszéki előadás kiegészült a tanszékhez kapcsolódó klinikán vagy kórházban tartott gyakorlati betegdemonstrációval, és a laboratóriumi kísérleti kutatással. Griesinger intézményi modellje és elhíresült kinyilatkoztatása, miszerint *„az elmebetegség az agy betegsége"*, a XIX század második felét – elsősorban szintén német nyelvterületen – az agyanatómiai kutatások hőskorává tette. Az új kutatások megerősítették az egyes betegségek szervi eredetéről alkotott elképzeléseket, és a betegség visszafordíthatatlan (azaz gyógyíthatatlannak értelmezett) jellegét.

Magyarországon Laufenauer Károly valósította meg a német modellt. A híres neuropatológiai központokban (Meynertnél Bécsben és Westphalnál Berlinben) szerzett tapasztalatai alapján itt is hasonló, az agy és az idegrendszer anatómiájának vizsgálatára szolgáló kutatóintézményt akart meghonosítani. Hosszas lobbizás után 1882-ben sikerült: a budapesti orvosi karon vezetésével alakult meg az *Elmegyógy- és Kórtani Tanszék*, még ugyanebben az évben a Szent Rókus Kórház pszichiátriai megfigyelőosztályát is – ami csupán két szobát jelentett – (Pándy 1905) a tanszékhez csatolják. Laufenauer egyetemi klinikáján iskolát alapított, tanítványai a magyar ideg- és elmekórtan következő évtizedeit meghatározó alakjai lettek. A belgyógyászat, a pszichiátria és a neurológia ekkor váltak külön szakterületté, pontosabban ekkor indultak azok a szakmapolitikai törekvések, viták, amelyek hamarosan önállóságukat eredményezik. A legtöbb neurológus belgyógyászként határozta meg magát, ugyanakkor az ideg- és elmekórtant művelő orvosok pszichiátriai és neurológiai képzettséggel egyaránt rendelkeztek. Az orvosok mindennapi gyakorlata azonban, „kétkezességük" ellenére, árulkodik arról, hogy melyik terület elkötelezett művelői (Pisztora 1996). Laufenauer és tanítványai, Schaffer Károly, Jendrassik Ernő tökéletesen megtestesítették az új típusú kutatót, aki a klinika laboratóriumában végzett agyszövettani kutatásai során sok ezer finom metszetet készít és vizsgál a mikroszkóp alatt, és már egyáltalán nem érdeklődik az élő, „egész" beteg iránt (Lafferton 2004). A neuropatológiai érdeklődés mellett Laufenauer és tanítványai figyelme a korszak divatos, izgató jelenségei, a hisztéria és a hipnózis tanulmányozása felé irányult, Charcot mintájára hipnóziskísérleteket folytattak hisztériás nőbetegekkel, sokszor orvos közönségnek szóló látványos demonstrációk keretében. Érdeklődésük – a klinika profiljának megfelelően – elsősorban a jelenség fiziológiai, kísérleti aspektusa felé irányult, a terápiás beavatkozás másodrendű szempont maradt (részletesen Lafferton 1998, 2003, 2004, Vári 1999). Mindemellett legalább ekkora szakmai és intézményi tekintéllyel rendelkeznek az intézeti elmegyógyászat korabeli képviselői: Schwartzer Ferenc és fia, Babarczi Schwartzer Ottó, Salgó Jakab, Oláh Gusztáv, Lechner Károly, Moravcsik Ernő Emil (Pisztora 1996). Az 1890-es évekre a neurofiziológiai kutatások újszerűsége és lendülete keltette optimizmust nálunk is lelohasztja a terápiás alkalmazhatóság hiánya. A neurológiai kutatások nem eredményezték a terápiás eljárások fejlődését, nem segítettek a túlzsúfolt elmegyógyintézetek problémáinak megoldásában. Az agypatológiai kutatás és az elmegyógyintézeti orvosi gyakorlat igényei és céljai egymástól egyre távolabb kerültek. Ugyanakkor éppen az egyetemi klinika és a laboratóriumi kutatás eredményei legitimálták és erősítették az ideg- és elmekórtan addig meglehetősen bizonytalan (orvos)tudományi státuszát. A Lipótmező igazgatója, Salgó Jakab az 1900-as

Országos Elmeorvosi Értekezleten éppen e helyzet paradox mivoltára hívta fel a figyelmet. Szerinte a medikusok az egyetemi klinikán semmiféle tapasztalatot nem szereznek az elmebetegekkel való gyakorlati bánásmódról, hiszen a klinikán betegek csak átmenetileg tartózkodnak, nem lehet megvizsgálni a betegség teljes lefolyását és a beavatkozás lehetőségeit. Javasolja ezért, hogy a Lipótmező egyfajta gyakorlóterepként kapcsolódjon az egyetemi képzéshez (Salgó 1901). Ezt Laufenauer a klinika igazgatójaként helyesli ugyan, de kiegészítve egy kiábrándító megállapítással, miszerint a medikusok a klinikára sem mennek el gyakorlatra, nemhogy a Lipótmezőre (Epstein szerk. 1901: 87).

Mindenesetre az új évszázad első évtizedeiben az egyetemi klinika lett az elme- és idegkórtani kutatások központja. Sikerült kivívni az intézményrendszer fejlesztését, a Szent Rókus Kórház helyett a klinika önálló, korszerű épületet kapott: 1908-ban adták át a kifejezetten orvosi és kutatási céllal épült Balassa utcai Egyetemi Elme- és Idegkórtani Klinikát. Vezetője Laufenauer tanítványa, Moravcsik Ernő Emil lett. A Moravcsik-klinika szellemisége részben feloldotta az ideg- és/vagy elmekórtan, valamint a kutatás és/vagy az orvoslás dilemmáit. Moravcsik és tanítványai az organikus-biológiai megközelítés helyett Kraepelin gyakorlatát követve holisztikus, klinikai látásmódot képviseltek, amely mintegy „rehabilitálta" a beteget: a betegség teljes lefolyásának megfigyelésére, a beteg viselkedésének részletes dokumentációjára törekedett (részletesen Lafferton 2003, 2004).

Az egyetemi klinikáknak köszönhetően a Lipótmező tudományos szerepe háttérbe szorult. Az intézmény végül nem kapcsolódott az orvosképzéshez, így nem jutott jelentős kutatói szerephez sem. A Lipótmező orvosai ugyan szoros kapcsolatot tartottak fenn az egyetemi klinikák vezetőivel, hiszen mindegyikük valamelyik jeles professzor tanítványa volt, de az intézetben nem folyt szervezett tudományos kutatás. „Később több klinikán neurológiai és histopathológiai érdeklődés került előtérbe, míg a Lipótmezei Elme- és Ideggyógyintézet megmaradt az elmegyógytan fellegvárának" (Szirtes 1968: 96). A Lipótmező igazgatói és főorvosi pozíciója továbbra is a szakma elitjének számított, az intézet mindvégig megmaradt az ország legnagyobb elmegyógyintézetének, de az orvostudományos kutatás szerepét a „terápiás nihilizmus" időszakában a klinikák töltötték be.

A XX. század elejének pszichiátriáját tehát a zsúfolt elmegyógyintézet, a terápiás nihilizmus, a neurológiai kutatások konjunktúrája és a szakma tudományos legitimációs törekvései jellemzik. A legfontosabb korabeli szakmai fórumon, amelyet az 1900-tól kétévente megrendezett *országos elmeorvosi értekezlet* biztosított, egyáltalán nem esik szó az elmebetegek gyógyításáról. Az értekezleteken meghívott vendégként rendszeresen jelen van számos politikai

döntéshozó és szakmai testület képviselője: a Belügyminisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, az Igazságügyi Minisztérium az Igazságügyi Orvosi Tanács, az Országos Közegészségügyi Tanács, a Székesfőváros Tanácsa, a Császári és Királyi Hadtestparancsnokság, a Magyar Királyi Államrendőrség, a Budapesti Orvosegyesület, a Budapesti Önkéntes Mentőegyesület, a Magyar Jogászegylet, a Budapesti Ügyvédi Kamara, a Magyar Filozófiai Társaság stb. Az 1909-es értekezleten önálló napirendi pont a szakma politikai érdekképviseletének további fejlesztése, javasolják, hogy az országgyűlési képviselők és más döntéshozó szervezetek képviselői személyre szóló meghívót kapjanak az eseményre (Hudovernig 1910). Az értekezletek előadásainak jelentős része az igazságügyi pszichiátria kérdéseit tárgyalja, évről évre visszatérő vitatéma a büntetőjogi felelősség és a korlátozott beszámíthatóság, és ezzel kapcsolatban a pszichiátriai szakértelem törvényben rögzített alkalmazása. További téma a pszichiátriai osztályozás kérdése, a pszichiátriai szakértelem kiterjesztése a gyermekvédelem területére, valamit az agypatológiai kutatások legújabb eredményei. Az elmegyógyintézeti ápoltak helyzete csupán a családi ápolás gyakorlatának kiterjesztése és a közkórházi elmeosztályok anomáliái kapcsán kerül szóba.

2. Új területek: népesség, család, hadsereg

A XX. század első harmadában a pszichiátriai tudás óriási változáson megy keresztül úgy, hogy az közvetlenül nem érinti az elmegyógyintézeti betegek sorsát. A XIX. század végén és az új század elején több, egymástól független területen jelenik meg olyan szakértelem, amely az emberi viselkedést és az egyén belső világát tanulmányozza és befolyásolja tudományos módszerekkel. Az elmegyógyintézetben elzárt és/vagy a pszichiátriai klinikán megfigyelt „gyógyíthatatlan" népesség csupán egy, és nem is a legjelentősebb alanya a pszichiátriai tudásnak. Nehéz és itt talán nincs is értelme határt húzni a pszichiátria és más, részben hasonló, az emberi viselkedéssel, lélekkel foglalkozó szaktudások közé. Leginkább azért nincs, mert a korszak egyetlen kortárs forrása sem árulkodik ilyen jellegű demarkációs harcokról (ilyenekre majd inkább 1945 után kerül sor).

Részben az elmegyógyintézet kudarcához, részben a korszak divatos hanyatlás-vízióihoz és a biológiai evolúció tanának tudományos diadalútjához kapcsolódva a század utolsó harmadában az orvosi tudás kiterjed a populáció mint olyan felügyeletére és korrekciójára. Ekkor bukkannak fel és válnak népszerűvé a fajegészségtani, eugenikai teóriák. A korszak nagy hatású társadalomelmélete, a szociáldarwinizmus a biológiai evolúciós elmélet fogalmait a társadalmi jelenségekre is kiterjesztette: eszerint az állatvilágban leírt törvényszerűségek analógiájára az ember és az emberi közösségek is a „természetes kiválasztódás", az „életért folyó harc" elvei szerint működnek. A biológiai analógia egyúttal felkínálta a pozitív, természettudományos tudás lehetőségét a társadalom jelenségeinek értelmezéséhez, ez különösen vonzóvá tette a korabeli társadalomtudósok számára. A szociáldarwinizmus egyik „következménye", az eugenika, azaz a fajnemesítés és a fajhigiénia mozgalma, amelyet Darwin unokatestvére, Francis Galton indított el Angliában, és a XX. század elejére fontos, a közvéleményt is élénken foglalkoztató értelmiségi diskurzussá vált – a közhiedelemmel ellentétben eredetileg egyáltalán nem, és később sem jellemzően a jobboldali politikai ideológiákhoz kapcsolódva (részletesen Palló 2009, Perecz 2005). Az eugenika, a szociáldarwinista teóriát továbbgondolva, azon az elképzelésen alapul, hogy amennyiben az ember és a társadalmak „törzsfejlődése" fajok közötti harc, ahol az erősebb győz, a nemzet (faj) fennmaradása is attól függ, milyen tulajdonságokkal rendelkezik. A társadalmi problémák (szegénység, bűnözés, nemi betegségek, prostitúció, alkoholizmus, felforgató politikai mozgalmak) innen nézve a faj gyengeségének, romlásának tünetei, és a „természetes kiválasztódás" kudarcával hozhatók összefüggésbe. A korabeli orvosi diskurzusban, részben éppen az elmegyógyintézeti ápoltakkal kapcsolatos

terápiás nihilizmusnak és az agypatológiai kutatásoknak köszönhetően, az elmebetegség és a társadalmi problémák egyaránt olyan amorális magatartásformák, amelyek magyarázata az öröklésben rejlik, az egyén *degenerációja* „csírasejtjeinek" továbböröklésén keresztül a társadalom degenerációjához, végső soron pusztulásához vezet. Az orvostudomány feladata ezért nem csupán a gyógyítás, hanem – és elsősorban – a megelőzés, egyrészt úgy, hogy a „csírasejtekre" káros jelenségek (nem megfelelő higiéniás körülmények, alkoholizmus, fertőző nemi betegségek stb.) terjedésének útjába áll, másrészt az állattenyésztésből jól ismert „mesterséges kiválasztással" segíti az egészséges egyedek szaporodását. Ez utóbbit nevezték *pozitív eugenikának*, szemben a *negatív eugenikával*, amely a rátermettek „mesterséges kiválasztása" mellett a faj fennmaradása szempontjából káros egyedek szaporodását akadályozza (házasságot szabályozó törvénykezéssel, sterilizációval – itt megjegyezném, hogy az eutanázia a negatív eugenika legvérmesebb magyar képviselőinek körében sem volt vállalható beavatkozás).

Az eugenika a század elején a magyarországi értelmiséget is lázba hozta. A *Társadalomtudományi Társaság* 1911 februárjában vitafórumot szervezett a kérdésről, amelyet a társaság lapja, a *Huszadik Század* nyomtatásban is közölt. A hozzászólók között vannak a korszak neves társadalom- és természettudósai, orvosai és jogtudósai. A vita során szinte a kortársakat foglalkoztató összes társadalmi jelenség napirendre került. Úgy tűnik, az eugenika, azaz a természettudományos társadalomtervezés lehetősége alapjaiban késztetett újragondolásra olyan területeket, mint büntetőjog, női egyenjogúság, a házasság és a házasságon kívüli szexualitás, nemi szerepek, társadalmi normák stb. Itt most csak a pszichiátria szempontjából lényeges nézetekről lesz szó. A vita során, meglepő módon, a pszichiátria fő kérdése éppen az eugenika alapjaira irányul: létezik-e egyáltalán degeneráció, megalapozott-e tudományosan ez a teória? Ez azért meglepő, mert a két háború közötti időszak pszichiátriai diskurzusában a degeneráció az egyik kulcsfogalom, az általam elért források alapján úgy tűnik, ez nem is képezte vita tárgyát, feltehetően azért sem, mert a magyar szerzők a témában a két háború között már egy kiterjedt nemzetközi tudományos szakirodalomra és intézményi gyakorlatra hivatkozhattak. A Társadalomtudományi Társaság vitájában a pszichiátriát Epstein László, a nagyszebeni elmegyógyintézet igazgatója (korábban a Lipótmező főorvosa) képviselte, elsősorban a baloldali (később a Szovjetunióba emigrált) orvos, Madzsar József hozzászólására reagálva. Madzsar az eugenika lelkes híveként a „természetes kiválasztódást" akadályozó és a „gyengék" szaporodását segítő szociálpolitikai intézkedések, filantróp mozgalmak ellen érvel, gondolatmenetében az elmegyógyintézet ugyancsak káros intézmény, mert *„a csíraplazmát*

gyógyítani, az öröklést javítani nem lehet és minél hosszabb időn át tartjuk életben az elmebetegeket, annál jobban ártunk a jövő generációnak, mert annál több idejük van szaporodni." (Madzsar 1911: 154) Epstein László szerint is tény, hogy az elmebetegség örökölhető, azonban szerinte az átörökítés szabályszerűségeit vizsgáló kutatások gyerekcipőben járnak, jelenlegi eredményeik nem jogosítanak fel semmiféle hivatalos beavatkozásra. A degeneráció elméletét szerinte a gyógyult elmebetegek létezése is megkérdőjelezi, hiszen az elmegyógyintézetből való szabadulásuk után ugyanolyan hasznos tagjai lesznek a társadalomnak, mint azok, akik soha nem részesültek pszichiátriai kezelésben. A szerző pszichiáterként szkeptikus az eugenikát illetően és óvatosságra int:

> „Bár az elmeorvos bizonyára az utolsó, aki közömbösen nézi az elmebetegek szaporodását és a maga szerény működési körében nem is mulaszt el semmit, amit ezen szaporodás megakadályozására tehet, mégis azt kérdi szóló, hogy oly hiányos ismeretekből, amelyek az előbb előadottak szerint öröklésre vonatkozó ismereteink, lehet-e és szabad-e ilyen még csak sejtelmesnek is alig mondható tudásra oly rendszabályokat alapítani, amelynek eredménye a jövendő generáció szempontjából legalábbis kétes lenne, de amelyek kivitelükben az élő generációra nézve, eltekintve attól, hogy a jóhiszemű tévedésnek éppúgy, mint a gonosz visszaélésnek tárt kaput nyitnának, mindenesetre kegyetlenek volnának?" (Epstein 1911: 37)

Noha az eugenika magyarországi intézményesülése a tízes években kezdődik (a Társadalomtudományi Társaságból kilépett tagok által 1917-ben alapított *Magyar Fajegészségügyi és Népesedéspolitikai Társaság*gal), igazán lényeges szerepe a két háború közötti mentálhigiénés mozgalmakhoz kapcsolódva lesz. A következő pszichiáter generáció már korántsem vélekedik ilyen tartózkodóan az elmebetegség és a hozzá kapcsolt devianciák örökletességéről, és morális aggályai sincsenek a „cselekvő eugenika" lehetőségeivel kapcsolatban.

Az orvostudomány és a pszichiátria társadalmi szerepvállalásával párhozamosan jönnek létre azok a tudományos mérési technikák, amelyek lehetővé teszik az egyének pszichológiai és képesség szerinti összehasonlítását. A kísérleti pszichológia és a pszichotechnika kialakulása és gyors térhódítása azonban nem csak a „megelőzést" segíti (pl. *„elmefogyatékosok"* kiszűrése), hanem lehetővé teszi a megfelelő egyének megfelelő társadalmi funkcióra való kiválasztását. Az új módszertani apparátussal a pszichiátria/pszichológia új területeket hódít meg: a munkahelyeket, iskolákat, hadsereget. A személyiség és a képességek mérése biztosítja a normális és a kóros közti különbség egyre cizelláltabb meghatározását, ugyanakkor el is mossa a köztük lévő határvonalat. Egyrészt az alkalmassági vizsgálat az adott intézmény szempontjából

diagnosztizál: aki valamilyen funkcióra nem alkalmas, az más funkciót képes lehet betölteni; másrészt a normalitás és a patológia egy kontinuum két végpontjára kerül, az elmegyógyintézetek korabeli kifejezéssel szólva *„letárgyalt"* esetei a patológia végpontját jelentik csupán, a másik végpont felé eső úton az orvosi/pszichológiai beavatkozás számára végtelen „tárgyalandó" eset található. Bár a századfordulót szokás az „idegesség korának" nevezni, a neurózis tömeges kezelése és a róla való közpolitikai diskurzus az első világháború után indul meg. Azonban a századelőn bukkannak fel azok az elképzelések, amelyekben az abnormális összemosódik a társadalmi problémával és a veszélyességgel, a pszichiátria pedig a közegészségüggyel.

Ebben a fejezetben két új területről lesz szó: a gyerekkorról és a hadseregről. Mivel az eugenika a két háború között lesz a pszichiátria szempontjából meghatározó diskurzus, további sorsát a következő fejezetben tárgyaljuk. A Monarchia korszakát lezáró világháború és az azt követő forradalmak a gyerekek és a katonák pszichologizálására irányuló gyakorlatokat hozzák (politikai) helyzetbe. Így a gyerek viselkedése és egyéb sajátosságai iránti érdeklődés több irányból indul és teremt kapcsolódási pontokat az iskola, a család, az állam, a pszichiátria és más szakértői diskurzusok között. A gyerek és rajta keresztül a család tanulmányozása egyszerre válik közegészségügyi, közbiztonsági, tanügyi, kriminológiai, pedagógiai, eugenikai, gyógypedagógiai, pszichológiai, pszichiátriai és orvosi programmá.

2. 1. A gyerekkor pszichologizálása

Ahogy Mérei Ferenc fogalmaz a múlt század utolsó harmadában: *„A gyermekit a mi századunk fedezte fel"* (1977/1989: 85). A századforduló pszichiátriájának és más „embertudományainak" kétségtelenül egyik legfontosabb új területe a gyerekkor és a család. A gyerekkor azonban nem egyetlen nézőpontból válik érdeklődés tárgyává, s úgy tűnik, nem is mindig „ugyanarról" a gyerekről van szó. A századforduló rendészeti és társadalompolitikai diskurzusában új, veszélyes, azonnal szabályozást igénylő „elem" jelenik meg: a fiatalkorú bűnöző, az elhagyott gyerek, és a kettő között az *„erkölcsileg züllött"* gyerek. Ezeknek a gyerekeknek szülei, ha egyáltalán vannak, szakképzetlen városi munkások, vagy rosszabb esetben földönfutók, lumpenproletárok, olyanok, akik maguk is potenciális veszélyforrásként mutatkoznak az állam és intézményei nézőpontjából. Azonban ugyanekkor, a század első évtizedében felbukkan egy „másik" gyerek is, nem a rendészeti, hanem a pedagógiai diskurzusban: a képességeit bontogató, értelmét, érzelmeit próbálgató, fejlődő személyiség. Ez a gyerek

olyan iskolában tanul, ahol nem veszik figyelembe életkorára jellemző érzelmi és intellektuális igényeit, és olyan középosztálybeli családban nevelkedik, ahol a szülők maguk is szívesen biztosítanának számára „valódi gyerekkort" a modern tudományos ismeretek birtokában.

A (potenciális) fiatalkorú bűnözőt és a (potenciális) autonóm, demokratikus együttélésre, önkiteljesedésre képes személyiséget ugyanazokkal az eszközökkel vizsgálják: megfigyelik közösségi életét, játékát, rajzait; tesztekkel felmérik képességeit, intelligenciáját, megvizsgálják alkatát, fiziológiáját stb. És ahogy majd látni fogjuk, egy rövid, átmeneti időre ugyanaz az állam biztosítja számukra, hogy egészséges felnőtté váljanak egy eltervezett új világban. A gyerekkel együtt a pszichiátria és az (orvos)tudományos tevékenység hatókörébe kerül a család és az iskola is, mint a nevelésbe való orvosi/pszichológiai beavatkozás és az ezzel kapcsolatos társadalmi reformmozgalmak új terepe.

A XIX. század végén Magyarországon a kollektív felelősséget magára vállaló liberális állam a szociálpolitika cselekvő alanyának szerepében kizárólag a törvényes ipari munkásvédelem (munkavégző testi épségét garantáló munkafeltételek) és a közegészségügyi feladatok ellátásában érezte magát illetékesnek (beleértve a nagyvárosi infrastruktúra biztosítását – és az elmebetegekről való gondoskodást is). A dologházakon, elmegyógyintézeteken és börtönökön túl a szegények és más deviáns csoportok feletti gondoskodás a betegbiztosítástól az árvagondozásig teljes egészében a filantrópia és az önsegély, azaz egyesületi keretek között folyt (Gyáni 1994, 1998). A XX. század elején azonban az urbanizáció nyomán nagyságrendekkel megemelkedett az elhagyott gyerekek száma, ekkor indul meg az árván maradt csecsemők és fiatalkorúak feletti állami gondoskodás intézményesülése. Addigra azonban már rengeteg erre szakosodott jótékonysági egyesület működik. 1898-ban 7 éves korig, majd 1901-től 15 éves korig törvényben rendelkeznek az elhagyott gyerekek állami gondoskodásáról és gyermekmenhelyek felállításáról. Az állami törvényhozás és a hozzá kapcsolódó intézményi tudás egyre finomítja az elhagyott gyerek fogalmát. A század első évtizedében már nem csupán az árvák és azok a gyerekek számítanak elhagyottnak az állam nézőpontjából, akiket rokonai képtelenek eltartani: bevezetik az *erkölcsi elhagyatottság* kategóriáját. Erkölcsileg elhagyott, vagy szintén korabeli szóhasználattal *züllött*, az a gyerek, akinek családja nem tudja biztosítani a *megfelelő* erkölcsi nevelést, ezért valóságosan vagy potenciálisan a társadalomra veszélyes bűnelkövetővé válik-válhat. A züllött gyerek kategóriáján keresztül az állam és a különféle filantróp szervezetek beavatkoznak a családi kapcsolatok világába, a munkáscsaládokkal szemben intézményes elvárás lesz, hogy teljesítsék a *normális* szocializáció feladatát (Gyáni 1998). A közegészségügy állami és a filantrópia magán intézményrendszere ennek

következtében kiterjed a gyerek és a család felügyeletére. Sorra alakulnak az olyan szervezetek, állami és magán intézmények egyaránt, amelyek feladata az anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. 1906-ban az *Országos Gyermekvédő Liga*, 1915-ben a *Stefánia Szövetség* védőnői és anyaotthon-hálózata, 1913-ban létrehozzák a fiatalkorúak bíróságát és ehhez kapcsolódóan 1915-ben a javítónevelő funkciót ellátó *Kriminálpedagógiai Intézet*et; 1909-ben alapítják meg az *Ideges Gyerekek Alsó és Középfokú Állami Intézetét*. Ebben az időszakban jönnek létre az egyházi fenntartású ún. patronázs egyesületek (katolikus 1908-ban, izraelita 1910-ben), amelyek kifejezetten – a saját felekezetükhöz tartozó – árvák és fiatalkorú bűnelkövetők ellátásával, nevelésével foglakoznak.

A *züllött gyerek* a korszak pszichiátriai, pszichológiai, pedagógiai diskurzusának egyik legfontosabb fogalma. Az állami gondoskodáshoz kapcsolódva megjelenik a hivatalos tudományos szakértelem, amely hivatott és képes a gyerek és a család viszonyait normatív módon megítélni és javaslatot tenni az intézeti elhelyezésre vagy egyéb korrekciós beavatkozásra, valamint a gyerek és a család tudományos vizsgálatán keresztül kidolgozni a *megelőzés* lehetőségeit. Az előző fejezetben is idézett, 1911-ben rendezett országos elmeorvosi értekezleten előadást tart a Budapesti Állami Gyermekmenhely igazgatója, Szana Sándor királyi tanácsos *A züllött gyermekek psychopathológiája és sociálhigiénéja* címmel. Az előadás az intézetbe került gyerekek *pszichológiai vizsgálatá*nak eredményeit és tanulságait összegzi. A gyerekkori kriminalitás megelőzése és megakadályozása érdekében nem a büntetést, hanem az erkölcsileg veszélyeztetett gyerekek orvosi és pszichológiai vizsgálatát, valamint nevelésükbe való pszichiátriai beavatkozást javasolja. Az intézményi beavatkozás célja a korrekció kell, hogy legyen: *„szerény nézetem szerint a kriminalitás elleni harcban a döntő lépés épp az, hogy a züllött gyermekek gondozásában az orvosi diagnosis és orvosi utasítások szerinti kezelés, illetve nevelés lépjen előtérbe"* (Szana 1912: 148). A *züllöttség* az ő definíciójában: *„ha valamely gyermek ismételten és indokolatlanul antisocialis tettet követ el."* (i. m. 149.) Terjedelmes előadásából kiderül, hogy az *indokolatlanság* csupán a laikus kívülálló számára lehet definíciós kritérium, a pszichiátriai/pszichológiai szakértelem ugyanis képes föltárni a deviáns cselekedet belső motivációit. A szerző a korabeli pedagógiai diskurzus főáramához kapcsolódva állítja, hogy minden gyerekben eredendően *„társadalomellenes ösztönök"* működnek, ezeket a nevelés korrigálja (példája szerint a gyerek kizárólag azért nem lop és hazudik minden lehetséges alkalommal, mert szülei hatásosan megtiltották neki). A züllöttség oka nem örökletes, a nevelésnek és a miliőnek, a *„pedagógiai elmaradottság*nak" köszönhető, hogy a gyerek nem tanulja meg a jót a rossztól megkülönböztetni. A megfelelő nevelés hiányáért nem csak a szülőket teszi felelőssé, hanem az oktatási rendszert is,

amiért túlterheli a gyereket a szemléltetés nélküli bemagolandó tananyaggal. A pszichiátria itt egyszerre felel a társadalmi veszélyek elhárításáért (a bűnöző gyerek diagnosztizálásával és „megjavításával"), helyettesíti a szülőt és az iskolát (tudományosan kidolgozott nevelési módszereivel megtanítja a gyereket a jót a rossztól megkülönböztetni), de ami talán a leglényegesebb: szakértőjévé válik a társadalom olyan diszfunkcionálisan működő intézményeinek, mint a család és az iskola. A gyerekről gondoskodó állam „szülői jogosultságait" éppen a pszichiátriai szakértelem folytán nyeri el, amely egyrészt képes meghatározni, ki szorul családja helyett az állam közvetlen felügyeletére, másrészt képes tudományos szakértelemmel átvállalni a gyerek nevelésének funkcióját. A magyarországi kísérleti pszichológia „atyja", Ranschburg Pál terjedelmes hozzászólással egészíti ki az elhangzottakat. Ő is kiemeli, milyen fontos a gyerekkori szakértői beavatkozás a társadalom egészsége és a bűnözés megelőzése szempontjából. A többi felszólalással egyetértve támogatja egy, a *„súlyos ideges terheltségben"* szenvedők házasságát korlátozó törvény javaslatát, továbbá az *„erkölcsileg züllött"* intézeti gyerekek megfelelő kezelése érdekében javasolja, hogy amíg az orvosi szakértelem nem biztosított, addig a gyermekvédelmi intézetekben dolgozó nevelők részesüljenek hivatalos pszichiátriai képzésben (Ranschburg 1912).

A gyerek vizsgálatához szükséges tudományos apparátust a korszakban intézményesülő kísérleti pszichológia szolgáltatja. A lélektan korabeli intézményei önmagukban nem voltak jelentősek – a korszakban nem volt nagy tudományos vagy közpolitikai befolyásuk, 1918-ig nem kaptak jelentős állami vagy magántámogatást sem – azonban olyan tudást és gyakorlatokat kezdtek alkalmazni, amely gyorsan elterjed, és fontos referenciaként szolgál majd a városi középosztály életvitelében, hétköznapi etikájában, családi életében stb., és bizonyos értelmiségi körök közpolitikai törekvéseiben. Ezek a területek továbbá egy formálódó nemzetközi (elsősorban nyugati) tudományos mezőhöz kapcsolódva jönnek létre, magyarországi létezésük az egyetemi, akadémiai szférában a korabeli fiatal tudósok számára egyszerre lesz modern, mozgalmi jellegű és iskolateremtő.

A fentebb is idézett Wundt-tanítvány Ranschburg Pál egy hálás betege adományából hozza létre pszichológiai magánlaboratóriumát Laufenauer Károly támogatásával a budapesti orvosi egyetem pszichiátriai klinikáján 1899-ben (Pataki 1977). Laufenauer halála után, egyes források szerint az orvosi-pszichiáter körök idegenkedése miatt (Schnell 1968) 1902-ben kénytelen áttelepíteni az intézetet az impozáns *Gyógypedagógiai és Pszichológiai Magyar Királyi Laboratórium* néven a Mosonyi utcai gyógypedagógiai kisegítő iskola földszinti udvari helyiségeibe. A háború előtt az intézetben pszichoterápiás munka nem

folyt, pszichofiziológiai kísérleteket végeztek és pszichológiai tesztmódszereket dolgoztak ki elmebetegeken, majd értelmi fogyatékos gyerekeken, amelyek célja a normális és a kóros fejlődés menetének pontosabb megragadása és leírása volt. A pszichológiai tesztek elsősorban képességeket mértek: emlékezetet, intelligenciát, számolási, rajzolási, olvasási készségeket. A laboratórium 1927-ig nem kapott állami támogatást, munkatársait és alkalmazottjait Ranschburg magánvagyonából tartotta el. „Egyszemélyes intézményként" azonban kiterjedt hazai és nemzetközi tudományos kapcsolatokat épített, és klasszikus értelemben tudományos iskolát hozott létre, tanítványai a két háború közötti pszichológia meghatározó alakjai lettek, tovább szélesítve az ember mérésére és viselkedése megváltoztatására szolgáló tudományos szakértelmet.

A gyerek tanulmányozásának másik lényeges területe, a (reform)pedagógia, illetve az ún. *gyermektanulmányozás* az egészséges (és főként a középosztálybeli) gyerek felől indul. Ebben a diskurzusban a gyerek nem eredendően társadalomellenes, hanem fordítva: a társadalom „eredendően" gyermekellenes. A „züllött gyerek" fentebb idézett, „rendészeti" pszichologizálásával és medikalizálásával ellentétben a gyermektanulmányozás a rousseau-i hagyományokban fedezi fel előképét. Célja „felszabadítani" a gyermeket az igényeit fel és el nem ismerő felnőtt-társadalom nevelési elvei alól, mérsékelni a szülők társadalmi különbségeiből adódó civilizációs, nevelésbeli hátrányokat. Az alapvetően tanítók és tanárok reformmozgalmaként induló gyerektanulmányozás céljait később elsősorban tudományként népszerűsítette (Mérei 1967/1989). A gyermektanulmányozást – félreérthetően – akár interdiszciplináris vállalkozásnak is tekinthetnénk, ugyanis komplex módon vizsgálta a gyerek anatómiai, élettani, pszichológiai, szociológiai sajátosságait és azokat a pedagógiai és pszichológiai körülményeket, amelyek az egészséges fejlődést segítik vagy gátolják. Valójában a gyerektanulmányozást alkotó tudásterületek részben éppen a gyerektanulmány által kezdenek önálló diszciplínává válni és intézményesülni. Az 1890-es években e tudásköröket az a feltételezés szervezi egybe, hogy létezik egy sajátos, gyermeki létforma, amely lényegileg különbözik a felnőttől, az új tudományt Oscar Chrisman amerikai pszichológus *paidology*-nak nevezi el, ennek fordítása a *gyermektanulmány* (Mérei 1967/1989) (majd az 1945 utáni ideológiai leszámolásokban *pedológia*). Módszereit – akárcsak a „züllött gyerek" pszichiátriája – az empirikus pszichológiától, pszichotechnikából veszi át: közvetlen megfigyeléssel, kérdőíves adatgyűjtéssel, különféle mérőműszeres vizsgálatokkal, tesztmódszerekkel (képesség- és teljesítménymméréssel) gyűjtött adatokat rendszerezi és értelmezi.

A gyerektanulmány nemzetközi mozgalma Magyarországon is a pedagógiai gyakorlat megújításához kötődik. A mozgalom vezéralakja, Nagy László

eredetileg tanító és tanítóképző intézeti tanár, családi szálon kötődik a tanítóképzés reformmozgalmaihoz, apja az Eötvös-féle népiskolai reformok egyik vezéralakja volt. Az általa szervezett és vezetett, 1907-ben alakult *Magyar Gyermektanulmányi Társaság* célja a pedagógiai gyakorlat átalakítása a gyerekkor tudományos ismeretére alapozva. A gyermektanulmányozás rövid idő alatt kiterjedt, országosan megszervezett mozgalommá vált, 1913-ra a társaság taglétszáma eléri az 1500 főt (Mérei 1967/1989: 140). Tevékenysége igen komplex: jogi, gyermekvédelmi, gyermekirodalmi, pályaválasztási, adatgyűjtő, pedagógiai, kísérleti szakosztályt működtet – ez utóbbit Ranschburg Pál vezette. Ezekben az intézményekben a modern gyereknevelés és a pedagógiai reformok iránt elkötelezett szakemberek dolgoztak; rendszeres nyilvános tudományos és ismeretterjesztő előadásokat, konferenciákat szerveznek szülők, pedagógusok és más szakemberek részére, könyvsorozatot adnak ki, 1907-től jelenik meg a Társaság *Gyermek* című folyóirata. Nagy László tehetséges tudományszervező volt, sikerült befolyásos közéleti személyiségek és tudósok érdeklődését megnyerni a gyermektanulmányozás számára (részletesen Kiss 1991). Ő maga is lélektani laboratóriumot alapított a IV. kerületi állami tanítóképzőben, saját kutatásai a gyerek erkölcsi, érzelmi fejlődésének törvényszerűségeire irányultak. 1910-től a laboratórium tanfolyamokat is szervez pedagógusoknak, ahol Nagy László mellett a korabeli kísérleti lélektan vezető tudósai, Ranschburg Pál és Révész Géza adnak elő (Mérei 1967/1989). 1911-ben a Főváros közgyűlésének rendelete alapján jön létre a Társaság legfontosabb szakmai központja, a *Fővárosi Pedagógiai Szeminárium* és a hozzá kapcsolódó *Lélektani Laboratórium* Nagy László és Weszeli Ödön vezetésével. Az intézet elsősorban tanítók továbbképzését szolgálja, célja a modern kísérleti lélektan eredményeinek megismertetése és gyakorlati pedagógiai alkalmazása (Cser 1988). A háború alatt, 1915-ben valósul meg a Társaság régi terve, a gyermektanulmányi alapokon szervezett, kísérleti tantervvel működő *Új Iskola* Domokos Lászlóné vezetésével, és ugyanebben az évben kezdi meg működését szintén gyermektanulmányi elvek szerint a *Családi Iskola* is (Nemesné Müller Márta vezetésével). Ezekben az iskolákban a tanítást az új tudomány kutatási eredményeinek alapján a gyerek személyisége köré szervezik, az ismeretek puszta átadása helyett a megismerés közvetlen tapasztalatára alapozva a gyerekek autonómiáját, aktivitását, problémamegoldó képességét fejlesztik, a tantervi koncepciók alapja a közösségi tudat, a demokrácia és az egyéni szabadság. Az „új iskolák" vezetői és tanárai pedagógiai törekvéseiket és eredményeiket rendszeresen publikálják a Társaság orgánumaiban. Noha pedagógusaik ezeket az iskolákat egyfajta kísérleti, modellintézménynek tekintették, tanulóik kizárólag olyan középosztálybeli gyerekek voltak, akiknek szülei tájékozódtak a progresszív nevelési elvekben,

fontosnak tartották, hogy gyermekük olyan oktatásban részesüljön, amely által ki tudja teljesíteni személyiségét és képességeit – és meg tudták fizetni az iskolák tandíját (vö. Mérei 1949a). A Gyermektanulmányi Társaság azon túl, hogy szakmai közéleti fórumot nyújtott a gyermeklélektan és a pedagógia iránt érdeklődő különféle szakembereknek, óriási szerepet játszott a gyermekről és a nevelésről való tudományos, pszichológiai tudás elterjesztésében és a polgárság egy rétegének életvitelében – erről a következő fejezetben lesz bővebben szó.

2. 2. A „gránátsokkos" katonák

A pszichológiai-pszichiátriai tudás terjedése Európában nem kis részben a világháborúnak is köszönhető. Egyrészt a hadsereg szintén elkezdte alkalmazni az új képességmérő eljárásokat, másrészt Európa összes hadban álló államának komoly problémát okozott a harctéri neurózistól, vagy más kifejezéssel *gránátsokk*tól szenvedő katonák tömeges ellátása. A pszichológiai teszteket elsőként az Egyesült Államok hadseregében kezdték alkalmazni 1917-ben, ekkor még elsősorban intelligenciateszteket végeztek az „elmefogyatékos" újoncok kiszűrésére (Rose 1990). A központi hatalmak hadseregeiben a katonák pszichológiai alkalmasságvizsgálata az első világháború alatt még nem volt elterjedt gyakorlat. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében a csapatorvosok feladata volt a sorozásnál kiszűrni a gyenge értelmi képességűeket, azonban ez nem tesztek alkalmazásával történt. A pszichológiai alkalmassági vizsgálatokat az új, gépesített haditechnikával dolgozó katonák (pilóták, gépkocsivezetők, telefonosok, távírászok) kiválasztásánál alkalmazzák először, ekkor még csak az I. számú bécsi hadikórházban és a baumgarteni III. számú hadikórházban, kifejezetten erre a célra alapított pszichotechnikai laboratóriumokban. Magyarországon Révész Géza és Gustav Kafka ugyan felhívta a figyelmet a pszichológiában rejlő hadi lehetőségekre, de csak a háború után, a húszas évek közepétől jönnek létre magyar honvédségi pszichotechnikai laboratóriumok (Nagyné 2007). A pszichológia kiterjedt katonai alkalmazása a második világháborúra lesz majd jellemző, ami majd különösen az Egyesült Államokban és Angliában az alkalmazott pszichológiai szaktudás óriási expanzióját hozza magával. Az osztrák–magyar hadseregben a pszichológia térhódítása a háborús neurózisok problémája kapcsán történik.

A Monarchia (akárcsak a háborús Európa összes államának) hadikórházaiban tömegével feküdtek olyan katonák, akiknek sérülése nem fizikai természetű volt, ennek ellenére olyan súlyos tüneteket produkáltak, amelyekkel nem lehetett őket visszaküldeni a frontra. Az elhúzódó háború második felében pedig

joggal váltott ki aggodalmat a frontról hazatérő „neurotikus" katonák elégedetlensége és a háborúellenes, forradalmi propagandára való fogékonysága. A Monarchia területén számos ideiglenes barakk-kórház létesült a hadirokkantak ellátására, ezek többségéhez idegosztály is tartozott, de a nagy állami elmegyógyintézetek sem mentesültek a probléma alól, a Lipótmező beteglétszáma a háború alatt folyamatosan 1500 fő fölött volt (Kuncz 1993), ami a férőhelyek számának ismeretében extrém túlzsúfoltságot jelenthetett. A háborús neurózisok gyógyítása a pszichiátriára várt, méghozzá azzal az elvárással, hogy gyors és hatékony eljárást dolgozzon ki annak érdekében, hogy az érintett katonák mielőbb visszamehessenek a lövészárokba. A hadikórházak orvosai körében sokan a jelenséget egyszerű szimulálásnak, „hisztériának" tartották (nem a szó pszichoanalitikus értelmében), a katona gyávaságának, férfiatlanságának, a hazaszeretet hiányának bizonyítékaként (részletesen Herman 2003). A terápiás nihilizmussal küzdő korabeli pszichiátria a tüneteket *traumás neurózis* néven diagnosztizálta. A pszichiáterek többsége a tünetcsoportot a griesingeri paradigma alapján az „agy betegségének" tekintette, azt feltételezték, hogy a háborúban átélt események hatására az idegrendszer bizonyos területein elváltozások történnek – a területek lokalizálásáról megoszlottak a nézetek (Ferenczi 1918/1982). A traumás neurózis tüneteit elektromos áramütéssel („farádozással") és/vagy szuggesztióval kezelték. Az eljárás lelkes magyarországi híve és népszerűsítője Gonda Viktor, az újpesti kórház idegosztályának orvosa a szaklapokban és a nagyközönségnek szóló hírlapokban óriási terápiás sikerekről számolt be (Erős 2007). Ennek ellenére az ilyen tünetekkel frontszolgálatra alkalmatlanná vált katonák száma egyre növekedett. A probléma orvoslására 1917-ben a német–osztrák-magyar hadvezetés katonaorvosi találkozót szervezett, majd 1918-ban rendeletileg újabb „idegállomások" létrehozásáról intézkedtek. Erre nagy szükség volt, a „háborús neurotikusok" száma ugyanis 1918 őszére egyes becslések szerint csak Bécsben elérte a 180 ezret (Erős 2007, 2011).

A pszichiátria szempontjából a háborús neurózis problémája több okból is lényeges. Egyrészt a pszichiátriai tudás az elmegyógyintézet és az egyetemi klinika falai mögül a hadsereg és a hozzá tartozó államapparátus területére került, és így szó szerint új stratégiai jelentőséget kapott. Másrészt a harctéri neurózis tünetcsoportja és tömeges előfordulása az elmegyógyintézetek örökletesnek, organikus eredetűnek és jórészt gyógyíthatatlannak tekintett eseteitől eltérő jelenség: kiváltó oka pontosan köthető egy külső eseményhez, és noha a korabeli orvosok tekintélyes része organikus elváltozást feltételezett, nyilvánvaló volt, hogy ezek az „elváltozások" nem örökletesek és nem valamilyen fertőző betegség (szifilisz, tbc stb.) következményei. Harmadrészt a háborús neurózis

kapcsán olyan teóriák és technikák kerülnek előtérbe, amelyek a pszichiátriai tünetet nem szervi, hanem pszichés eredetűnek tartják és ekként is kezelik. Így például a pszichoanalízis, amelynek addig nem volt jelentős szerepe a korabeli pszichiátriai és elmegyógyintézeti gyakorlatban, hirtelen az állam (hadsereg) intézményeinek alkalmazásába kerülhetett.

A pszichoanalízis ekkorra közismert szellemi és terápiás mozgalom Magyarországon (Budapesten legalábbis), noha igazi aranykora a két háború közötti időszak volt. Eredendően nem kapcsolódik egyetlen hivatalos egyetemi vagy orvosi intézményhez sem, viszont saját nemzetközi egyesülettel és képzési renddel működött, 1913-tól Magyarországon is. A pszichoanalízis ún. „budapesti iskolája" sajátos eszme- és társadalomtörténeti formáció talán mind a mai napig (részletesen ld. például Erős et al. szerk. 2008, Harmat 1994). Igaz, hogy Ferenczi Sándor és tanítványai Budapestet a kor egyik pszichoanalitikus nagyhatalmává tették, de a pszichoanalízis hazai elismertsége inkább a progresszív baloldali, liberális értelmiségi körök érdeklődését jelentette. A pszichiátria hivatalos tekintélyei nem vették komolyan, vagy deklaráltan ellenezték a pszichoanalitikus gyakorlatot (Harmat 1994), a pszichoanalitikusok közül kevesen dolgoztak a pszichiátria hivatalos intézményeiben. A pszichoanalízis ennek ellenére 1919-ig a szakma perifériáján ugyan, vitatott, de félig-meddig legitim gyakorlatként létezett. Ezt igazolhatja az a tény is, hogy az 1911-es országos elmeorvosi értekezleten Moravcsik Ernő elnöklése mellett a két titkár két pszichoanalitikus, Ferenczi Sándor és Hollós István volt (utóbbi ekkor a nagyszebeni elmegyógyintézet főorvosa) (Hudovernig 1912). A pszichoanalízis egyetemi-akadémiai struktúrától független működését Erős Ferenc (2011) kifejezésével *„informális stratégia"* jellemezte, azaz a hivatalos egyesületi fórumok, konferenciák, szakfolyóiratok és a kollegiális viszonyok mellett erős személyes, baráti, rokoni és terápiás kapcsolatok – olykor mindezek együttes működése. A budapesti pszichoanalízis a kezdetektől fogva ilyen módon kapcsolódik a korabeli nyugatos értelmiségi körökhöz és mozgalmakhoz. Történetünk szempontjából fontos megemlíteni az 1908-ban alapított *Galilei-kör*t, amely eredetileg polgári radikális és baloldali medikusok és jogászhallgatók egyesülete volt, és a tízes évek közepére az egyik legjelentősebb diákszervezetté vált. Tagjai és aktivistái a társadalmi reformok és a progresszív tudományos teóriák, művészeti irányzatok mellett elkötelezett fiatal értelmiségiek, köztük több gyakorló vagy későbbi pszichoanalitikussal, de „galileista" volt számos későbbi kommunista vezető is (például a kör titkáraként maga Rákosi Mátyás). A kör nyilvános rendezvényein a korszak akadémiai intézményeiből kirekesztett, nemzetközi színvonalú tudósok adtak elő tudományos és társadalompolitikai kérdésekről, a pszichoanalízis az összejövetelek egyik rendszeres témája volt.

Ezek az intellektuális kötődések és személyes kapcsolatok nemcsak az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság és a fehérterror idején kapnak politikai jelentőséget, fontos szerepet játszanak majd a pszichiátria és a pszichoanalízis 1945 utáni történetében is.

A pszichoanalízis és a gyerektanulmányozás a forradalmak előtt is megpróbált a mozgalmi státuszból az akadémiai-egyetemi világ felé intézményesülni. Ugyanabban az évben, 1913-ban, Ferenczi Sándor – Moravcsik Ernő, a pszichiátriai klinika akkori tekintélyes igazgatója javaslatára és támogatásával – nyújtott be egy végül visszautasított egyetemi magántanári kinevezésre irányuló kérelmet (részletesen Erős 2009, 2011, Harmat 1994); Nagy László pedig javaslatot tett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a gyermektanulmány jogi, orvosi, tanári és bölcsészképzésbe történő bevezetésére – ezt is visszautasítják (Donáth 2007).

A háborús neurózis problémája megfelelő alkalmat teremtett a terjeszkedő pszichoanalitikus mozgalomnak arra, hogy kilépjen a privát gyakorlatból a hivatalos orvostudomány intézményeibe. Ferenczi Sándort katonaorvosként 1916-ban a hírhedt budapesti szegénynegyed mellett felépített Mária Valéria barakk-kórházba vezényelték szolgálatra. Bár a jelenség korábban is foglalkoztatta, itt találkozott először tömegesen a háborús neurózis tüneteivel (Erős 2007). A pszichoanalízis (jelentős részben Ferenczi révén) képes volt reagálni a problémára, koherens és logikus tudományos elméletet alkotott a harctéri neurózis eredetéről, pontosabban a lelki működés pszichoanalitikus koncepciójában ez a jelenség nem különbözött általában a tünetképzés jelenségétől. A neurotikus katona éppen úgy traumatikus emlékeitől szenved, mint a hisztériás páciensek, a terápia is pontosan ugyanaz lehet: tudatosítani a kiváltó lelki konfliktust és annak gyerekkori előzményeit (ld. Ferenczi 1918/1982).

Az 1918-ban rendezett V. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszus témája a háborús neurózis volt. A szervezők, Ferenczi és Karl Abraham a bécsi és a német hadügyminisztérium képviselőit is meghívták a Breslauba tervezett, de végül Budapesten megtartott kongresszusra. Az osztrák–magyar és a német hadügyminisztérium valóban képviselte magát néhány magasabb rangú katonaorvos személyében, az összejövetel megnyitóján és egyes előadásain a budapesti szellemi élet számos notabilitása is felvonult, élükön a főpolgármesterrel (Erős 2011). A bevezető előadást Ferenczi tartotta (teljes szövege: Ferenczi 1918/1982). Freud felszólalásában a háborús neurózisok kapcsán a pszichoanalízis állami intézményesülésének ekkor már korántsem utópikus lehetőségét vázolta. Hollós István korabeli konferenciabeszámolójából idézve: *„Lehet, hogy valamikor annak a belátására fognak jutni, hogy az idegbetegek épp úgy társadalmi és állami segítségben részesüljenek, mint pl. a tüdőbetegek, lehet, hogy*

a lélekelemzést hozzáférhetővé teszik a nép szélesebb rétegeinek, lehet, hogy a technikában bizonyos változtatásokra fogunk törekedni..." (Hollós 1918: 518) A kongresszus valóban fölkeltette a hivatalos katonai körök érdeklődését, az előadásoktól inspirálva az osztrák–magyar hadügyminiszter rendeletet adott ki, miszerint azokat a hadirokkantakat, akiknél minden más kezelés kudarcba fulladt, olyan intézménybe utalják, ahol pszichoanalitikus terápiában részesülnek (Erős 2007, 2011). A budapesti katonai parancsnokság vezetője, aki maga is részt vett a konferencián, Ferenczivel tárgyalt egy állami fenntartású budapesti pszichoanalitikus rendelőintézet létrehozásáról (Erős 2011). Néhány héttel a Monarchia összeomlása előtt e gesztus inkább szimbolikus értékű volt, a történelem mégis úgy hozta, hogy a pszichoanalízis (a gyerektanulmánnyal együtt) nem remélt gyorsasággal, nem remélt állami intézményi pozíciókhoz jutott.

3. Forradalmak

Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság politikai döntéshozói nagy érdeklődéssel és támogatással fordultak az új lélektani és pedagógiai irányzatok felé. A korabeli társadalomjobbító tervekben kitüntetett szerepet kaptak az ember viselkedésével, érzelmeivel, belső világával foglalkozó új tudások, amelyek egyaránt alkalmasnak tűnnek az egyén belső átalakítására és a közintézmények (iskola, hadsereg, üzem, kórház stb.) hatékonyabb működtetésére. A pszichoanalízis és a gyerektanulmány, de általában a lélektan közintézményekben való alkalmazása, a pszichológiai kutatás támogatása az 1917-es szocialista forradalmat követően Oroszországban, majd a Szovjetunió első évtizedében állami gyakorlattá vált, és a pszichológia óriási fellendülését eredményezte (részletesen Joravsky 1989, Etkind 1999, valamint jelen munka vonatkozó fejezete). A magyar Tanácsköztársaság szintén hasonló szellemben támogatta a háború előtt éppen csak intézményesülő lélektant. Bár e gyors felemelkedés mindössze 133 napig tartott, és a Tanácsköztársaság bukását követően a pszichológia „forradalmi vívmányai" is gyorsan semmivé lettek (legalábbis mint intézmények, kinevezések), a húszas-harmincas években mégis tovább erősödtek azok a tendenciák, amelyek a pszichiátriai/pszichológiai szakértelmet az élet egyre több területén teszik alkalmazhatóvá.

Mielőtt szó esne a forradalmak pszichiátriát/pszichológiát érintő eseményeiről, lényeges talán megemlíteni, hogy bár a gyermektanulmányozók és a pszichoanalitikusok közül sokan vonzódtak baloldali eszmékhez, még többen a polgári demokrácia ideájához, és a kor értelmiségi közhangulatának megfelelően társadalmi méretekben és reformokban gondolkodtak, a pszichoanalízis és a gyermektanulmány tudományos elmélete nem kötődött közvetlenül a munkásmozgalomhoz. A pszichoanalitikusok és a gyerektanulmányozók meglehetősen távol álltak a proletariátus világától. Bár mindkét mozgalom víziójában szerepelt saját tudományos elméletének és gyakorlatának társadalmi méretű kiterjesztése, valójában a pszichoanalízis és a gyermektanulmányozás egyaránt a városi polgári középosztály kultúrájára és életmódjára épült, gyakorlatuk és „forradalmi" elképzeléseik szinte kizárólag e réteg számára voltak hozzáférhetők mind anyagi, mind kulturális értelemben. Azonban, ahogy mondani szokás, a dolgok gyorsan történtek: a Tanácsköztársaság polgári származású értelmiségi vezetői maguk is e pszichológiai mozgalmak szellemi légkörében éltek, az új kultúrpolitika azonnal e progresszív tanok állami intézményi adaptációjával kezdte az új világ építését.

A Monarchia szétesését követő forradalmi időszakban radikális elitcserével szerveződött át az egyetemi-akadémiai és az egészségügyi intézményrendszer

is. A tudományos életben a reformok az egyetemi oktatás modernizációjára irányultak, a konzervatív egyetemi körök ellenkezésével szemben előbb tárgyalásos „kultúrharccal", majd az egyetemi autonómiát figyelmen kívül hagyva, rendeleti eszközökkel juttatták pozícióba azokat a nemzetközi színvonalú tudósokat, akik addig nem, vagy csak részben kapcsolódhattak az egyetemekhez. Ahogy az előző fejezetben is láthattuk, a lélektan, a gyerektanulmány és a pszichoanalízis már a háború előtt jelentős egyetemen kívüli intézményrendszert épített ki (magánvagyonból és/vagy mozgalomként szerveződve), és szintén jelentős hatást gyakorolt a korabeli értelmiségre. Akadémiai, állami intézményesülésükre tett próbálkozásaik a háború előtt a „régi", konzervatív egyetemi elit ellenállásába ütköztek, a hirtelen jött politikai-társadalmi változások azonban szó szerint áttörést hoztak számukra. Az egészségügy területén a Tanácsköztársaság döntéshozói ugyancsak radikális reformokban gondolkodtak, részben kényszertől (hadiárvák, hadirokkantak óriási száma), részben nagyszabású társadalomalakító tervektől hajtva. Ezekben a reformokban – illeszkedve az egyetemi kinevezésekhez – szintén kiemelt szerepet kap a lélektan, a gyermektanulmány és maga az elmeügy.

A lélektan egyetemi képzésbe való bevezetése még a Monarchia szétesése előtt történik, 1918 szeptemberében Révész Géza császári és királyi kinevezéssel kerül rendkívüli egyetemi tanárként a bölcsészkaron létesített kísérleti lélektani tanszék élére. A pszichoanalízis és a gyermektanulmány egyetemi karrierje nehezebben indult. A gyermektanulmányozók már 1918-ban bekapcsolódtak az új politikai pártok közoktatásügyi bizottságaiba, Nagy László és Domokosné a polgári radikálisok, Nemes Lipót és mások a szociáldemokraták programjának kidolgozásában vettek részt (Mérei 1967/1989). A Társaság 1918 februárjában ismét javasolja az állami oktatásirányításnak, hogy az ország négy tudományegyetemén bölcsészek, jogászok és medikusok számára tegyék kötelezővé a gyermektanulmányi, a kísérleti pedagógiai, a gyermek-fejlődéstani és a kriminálpedagógiai előadásokat. Ekkor a diszciplína kiforratlanságára és a nyugati egyetemek gyakorlatára való hivatkozással elvetik a javaslatot, pontosabban a gyermektanulmányi kurzusok indítását Révész Géza tanszékére utalják (Donáth 2007). „Az 1918-19-es egyetemi folyamatokban a korábban a tudományos élet perifériáján helyet foglaló pszichoanalízis szerepe is felértékelődött. Ez elsősorban Ferenczinek és más pszichoanalitikusoknak a *Huszadik Század* köréhez, a forradalmakban vezető szerepet játszó progresszív és radikális értelmiségi elithez és diákcsoportokhoz, elsősorban a Galilei-kör tagjaihoz és szimpatizánsaihoz fűződő személyes kapcsolatainak volt köszönhető. A felértékelődésben nagy része volt Ferenczi szakmai és organizációs tevékenységének, így négyéves katonaorvosi tapasztalatainak és a „háborús neurózisok"

témájának folyamatos napirenden tartásának, az 1918-as budapesti nemzetközi pszichoanalitikus kongresszus sikeres megrendezésében és propagandájában játszott szerepének, az egyetemi orvosképzés reformjával kapcsolatos vitákban való aktív részvételének is." (Erős 2009: 4) Ferenczi Sándor egyetemi kinevezésének érdekében 1919 januárjában 180 orvostanhallgató fordul petícióval Kunfi Zsigmond közoktatási miniszterhez, a kari tanács azonban – a neurológus Jendrassik Ernő „véleményes jelentéstétele" alapján – elutasítja a diákok kezdeményezését (Erős 2007).

A győztes Tanácsköztársaság vezetői viszont a pszichoanalízist és a gyermektanulmányt azonnal fontos intézményi pozíciókhoz juttatják. Ferenczit kinevezik az orvosi egyetem nyilvános rendes egyetemi tanárává – egy korábban sohasem létezett és az egyetemi orvosi körök habitusát ismerve elképzelhetetlen – *pszichoanalitikai tanszék* élére. Számos pszichoanalitikus kerül ekkor akadémiai-egyetemi pozícióba. Révész Géza tanszékére nevezik ki tanársegédnek Hermann Imrét, gyakornoknak Cziner (később Hermann) Alice-t és Láng Júliát; a Moravcsik Ernő által vezetett ideg- és elmekórtani klinikára a Pszichoanalitikai Egyesület akkori tagjai közül Radó Sándor tanársegédi, Révész Erzsébet és Alexander Ferenc asszisztensi kinevezést, Hollós István „psychiatriai előadói" megbízást kapott, Hárnik Jenőt pedig a Ferenczi által vezetett tanszékre nevezték ki tanársegédnek (Erős 2009, 2011).

A gyermektanulmány a Tanácsköztársaság oktatási reformterveiben kapott kulcsszerepet. Nagy László a Közoktatásügyi Népbiztosságon a gyermektanulmányi ügyek előadója lett, Nemes Lipót pedig az újonnan létesült *Iskolai Gyermekvédelmi Központ* vezetője. Az *Új Iskolát* és a Társaság *Gyermektanulmányi Múzeumát* államosították, az előbbi modelliskolaként szolgált a gyerektanulmányozók által kidolgozandó új, nyolcosztályos elemi iskolai képzés bevezetéséhez (Donáth 2007, Mérei 1967/1989).

A progresszív lélektani mozgalmak aktivistái közül szintén sokan kerülnek a Tanácsköztársaság politikai döntéshozói szervezetébe, a népbiztosságokra. Varga Jenő, aki 1918-ban a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület tagja, a Tanácsköztársaság alatt a szociális termelés népbiztosa lett (később a Szovjetunió egyik vezető gazdasági szakembere), Varjas Sándor filozófus, ugyancsak a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület tagja, a Tanácsköztársaság alatt a Közoktatásügyi Népbiztosság tudományos propagandaosztályának vezetője, Radó Sándor, az Egyesület egyik alapító tagja, aki a Közoktatásügyi Népbiztosság főiskolai ügyosztályán teljesített szolgálatot (Erős 2009, 2011). A gyerektanulmányozók szerepét fentebb részleteztük.

Nyilván részben a döntéshozó pozícióba került reformereknek, de a katasztrofális közállapotoknak, a hadirokkantak, hadiárvák ellátatlan tömegeinek is

köszönhető, hogy a Tanácsköztársaság közegészségügyi programjában kiemelt szerepet kap az elmebetegek és a lelki sérültek ellátása. A Forradalmi Kormányzótanács radikális, a teljes egészségügyi rendszert átalakító intézkedéseket foganatosított. A betegbiztosítókat és az egészségügyi intézményeket (kórházakat, klinikákat, szanatóriumokat, fürdőket) rendeletileg államosították, 300 ápolónőként dolgozó apácából 140-et elbocsátanak, általánossá tették a munkásbiztosítást és a munkások számára az ingyenes kórházi ellátást. Megkezdődött, de végül lényegében csak terv maradt az orvosi magánpraxisok, magánrendelők államosítása is. A forradalmi intézkedéseknek ellenálló orvosokat állásukból felfüggesztették, ilyen módon 37 egyetemi tanár és tanársegéd vesztette el korábbi pozícióját (Kovács M. 2001), viszont, mint láttuk, a lélek progresszív tanulmányozói közül sokan jutottak friss egyetemi kinevezéshez. A Tanácsköztársaság egészségpolitikusainak modernizációs elképzeléseiben az „elmeügy" már korántsem csak az elmegyógyintézetre szorítkozott. Addig csak azok részesülhettek elmeorvosi kezelésben, akiket hivatalosan „ön- és közveszélyesnek" minősítettek, vagy akik meg tudták fizetni az ellátást magán idegszanatóriumokban, vagy – még kevesebben – magán pszichoterápiában. A harctéri embertelenségek, a háborús veszteségek és a háború utáni kaotikus közállapotok azonban nemcsak a frontról hazakerült katonák, hanem a civil lakosság körében is feldolgozhatatlan lelki problémákat okoztak, ez a korabeli pszichiáterek számára is egyértelmű tény volt (ld. Lechner 1919, Oláh 1922, 1923). A háború pszichés következményeinek kezelésére és általában a közszolgáltatások kiterjesztésének jegyében a Tanácsköztársaság a lelki problémák állami ellátását alanyi jogon biztosította. A Forradalmi Kormányzótanács CXVII. sz. rendelete szerint *„1. Minden elmebeteg és minden elmebeli fogyatékosságban szenvedő ember a Tanácsköztársaság felügyelete és gondozása alatt áll, tekintet nélkül arra, hogy baja gyógyítható-e, vagy gyógyíthatatlan. 2. Minden elmebeteget, aki intézeti kezelésre szorul, elmekórházban el kell helyezni."* (Dósa – Liptai – Ruff 1959: 88, Kemény 1919) Az állami elmegyógyintézetekhez a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság független ellenőrző bizottságot küldött annak érdekében, hogy csak a valóban közveszélyes betegek kerüljenek zárt intézetbe. Az új szakértői testületek további nagy arányú intézményi fejlesztéseket javasoltak a modern lélektani és pszichiátriai ismeretekre alapozva. A „Népszava hírül adta, hogy a főváros egészségügyi osztálya új kórházat létesített, oly módon, hogy az Új Szent János Kórház elmeosztályát egyesítette a Weiss Manfréd-féle villateleppel, és így megszervezte a főváros ideg- és elmekórházát." (i. m. 48.) A Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság 1919. május 9-i 24. számú határozatában lélektani központ, gyermekfigyelő intézet, gyógypedagógiai gyermekkórház létesítéséről intézkedett. Továbbá az elmebetegségek

keletkezésének tanulmányozására tudományos kutatóintézetek felállítását rendelte el, de önálló intézetet terveztek az elmebeteg-statisztika tudományos feldolgozására is (i. m. 83). A pszichoanalitikus terápia szintén állami státuszt kapott, 1919 áprilisában Ferenczit megbízzák egy pszichoanalitikus klinika vezetésével, helyiségéül a volt Batizfalvy-szanatórium épületét jelölték ki (Erős 2009, 2011).

A Tanácsköztársaság 133 napja alatt az állam hatáskörébe kerülő lélektannak nem volt valódi lehetősége új, hivatalos intézményeit működtetni, a néhány hónap alatt csupán tervezetek és előkészületek születhettek. Augusztus 1-jén a Tanácsköztársaság megbukik. Történetünk szempontjából sajnos nem mellékes, hogy a végleges bukást eredményező puccsot az orvosi hálózaton keresztül szerveződő *Fehérház Bajtársi Egyesület* hajtotta végre. Csilléry András fogorvos vezetésével egy felfegyverzett csoport augusztus 6-án megtámadta a miniszterelnöki palotát, és letartóztatta a szociáldemokrata Peidl-kormány tagjait. Az egyesület elnöke, Friedrich István alakított új kormányt a megszálló román hadsereg jóváhagyásával, amely rövid (három hónapos) fennállása alatt a Tanácsköztársaság szinte összes rendeletét visszavonta, az elsők között (augusztus 8-án) az egyetemi kinevezéseket. A *Fehérház* földalatti orvoscsoportból nőtt ki a két háború közötti Magyarország legerősebb és legerőszakosabb, jobboldali, antiszemita orvosszervezete, a *Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete* (MONE), vezetőségében a Tanácsköztársaság alatt egyetemi katedrájuktól megfosztott orvosokkal (részletesen Avarffy 1939).

A Tanácsköztársaság bukása természetesen a forradalmi új elit bukását is jelentette, köztük a hirtelen pozícióba került gyermektanulmányozókat, pszichoanalitikusokat, pszichológusokat. E területek és képviselőik a bukott forradalom után politikailag gyanússá vagy megbélyegzetté váltak, és jó időre meglehetősen távol kerültek a magyar állam intézményeitől. Azok, akiket a Tanácsköztársaság alatt szakértelmiségiként neveztek ki a régi-új intézmények élére, a fehérterror időszakában az antiszemita, kommunistaellenes intézkedések és propaganda célpontjai lettek. A pszichoanalitikusok közül sokan átmenetileg vagy végleg Nyugatra emigráltak (részletesen Mészáros 2009). Révész Géza Hollandiába menekült, és ott csinált pszichológus professzorként tudományos iskolát. Ferenczi Sándort kizárták a Budapesti Királyi Orvosegyesületből – bár ez inkább formális gesztus volt, az orvosi praxist akkoriban az egyesületi tagság nem befolyásolta. Nagy Lászlót nyugdíjazták. A húszas évek elején mindketten kénytelenek különféle fórumokon „tisztázni" szakterületüket és önmagukat a „kommunistaság" vádja alól. Nagy László az állami oktatásirányítás vezetőinek egy önigazoló életrajzot küldött, amelyben részletesen kifejti, hogy munkássága és a gyerektanulmány eredetileg sem a kommunisták érdekeit, hanem a

tudományos megismerést és a gyerekeket szolgálta (részletesen Donáth 2007). Ferenczi az Orvosegyesület vezetősége előtt volt kénytelen „magyarázkodni" a Batizfalvy-szanatórium kisajátítása miatt (Erős 2009). 1922-ben a *Nyugat*ban jelentetett meg „tisztázó" cikket a pszichoanalízis Tanácsköztársaság alatti kitüntetett intézményi szerepéről, a freudi tanok és a *„történelmi materializmusra támaszkodó irányok"* összemosása ellen érvelve (Ferenczi 1922).

A pszichoanalízis 1945-ig nem került az állam intézményeinek közelébe, az antiszemita orvosi körök orgánumaiban rendre „orvosi pornográfiaként", a „keresztény etika kiirtására" irányuló zsidó összeesküvésként „lepleződik le". A két háború közötti időszak mégis a magyarországi pszichoanalízis aranykora volt. A gyermektanulmányozás szintén „civil" mozgalomként folytatta pályafutását, a konszolidáció éveiben azonban egyre több szálon kapcsolódik az intézményesülő pszichológia és pszichoterápia állami és magánkezdeményezéseihez. A lélektan egyetemi intézményesülése ugyancsak váratott magára néhány „átmeneti" évet. Az előző fejezetben ismertetett folyamatok azonban a Tanácsköztársaság bukásával sem torpantak meg, bár tény, hogy ekkora közpolitikai befolyást a pszichológia/pszichiátria az általunk vizsgált korszakban soha többé nem kap. A (neurotikus) gyerek, a neurotikus felnőtt, a család és maga a népesség a két háború között ugyanakkor az egyre kiterjedtebb és egyre differenciáltabb pszichiátriai szakértelem tárgya lesz, és ez a szakértelem az élet egyre több területén válik nélkülözhetetlen tudássá.

II. KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

„Itt most a gyógyítható, mondjuk kis psychosisokról van szó, (...) azokról az egyénekről, a kik a szociális események, a gazdasági válságok seismographjai, a közvetlenül reagálókról, az intoxáltakról, az exogen elmebajokról, melyeket háborús izgalmak, a nélkülözések, a családfő távolléte, az idegschockosok házassága, hatáskörök hirtelen expanziója és újra összeszűkülése kitermelt."

(Oláh 1923: 10)

A két háború közötti pszichiátria sorsa azokhoz a társadalmi változásokhoz kötődik, amelyek jelentősen meghatározták a korszak egészség- és oktatáspolitikáját, és ezen keresztül a szakma belső rétegzettségét, szűkebb-tágabb kulturális környezetét. A Monarchia felbomlását és a trianoni békeszerződést követő kataklizmaszerű társadalmi átrétegződés a szakértelmiségi pályákon is radikális változásokat hozott. A század első évtizedeiben a foglalkozási szerkezet átalakulása és a felsőoktatási rendszer bővítése önmagában is az értelmiség gyarapodását eredményezte, az elcsatolt országrészekről tömegesen Magyarországra menekülő diplomások azonban kezelhetetlen mértékben növelték az értelmiségi munkaerő túlkínálatát. E folyamatoknak köszönhetően 1920 és 1930 között az orvosi szakmát gyakorlók létszáma megkétszereződött (4653 főről 8285 főre). A húszas évek végére ez az európai viszonylatban elszegényedett ország az egy főre jutó ügyvédek és orvosok számában az első helyre ugrott (Kovács M. 2001: 72). A korabeli egészségügyi intézményhálózat – részben a vidéki és községi orvosi ellátás megoldatlan strukturális problémájából adódóan – nem tudta foglalkoztatni az orvosok egy jelentős részét. Az egészségügyi kormányzat és az orvosszervezetek ezt a problémát próbálták jól-rosszul, majd egyre irracionálisabb módon és egyre tisztességtelenebb eszközökkel kezelni. Az orvosi szakma etnicizált korporációs törekvéseit és belső harcait a továbbiakban, ha másképp nem jelölöm, Kovács M. Mária (1994, 1995, 2001) kutatásaira alapozva mutatom be.

1. A MONE

A két háború közötti történések a magyarországi polgárosodás sajátosságaihoz kapcsolódnak, amelynek egyik fontos jellemzője, hogy a szakértelmiségi pályák „hagyományosan" nem vonzották a magyar etnikumú úri középosztályt. A dzsentri, ha földesúrként nem tudott megélni, inkább az állami bürokráciában helyezkedett el, nem választott „méltóságán aluli", a piaci szolgáltatások világához kötődő foglalkozást. A szolgáltatások piacán való részvétel és az ügyféllel való egyenlő bánásmód elve csak a XIX. század utolsó harmadában vált úriemberek számára is magától értetődővé. Ennek következtében a XIX. század második felében a szakértelmiségnek kevesebb mint a fele származott a magyar etnikumból, nagyobb része zsidó vagy német volt. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a gyakorló orvosok közt 48,9% volt a zsidók aránya, az ügyvédek közt 45,2%, a mérnökök közt 37,2% – úgy, hogy a népszámlálási statisztikák értelemszerűen nem zsidóként tartották számon a kikeresztelkedetteket (Kovács M. 2001: 48). Noha a korabeli statisztikák a zsidóságot vallásként tüntették fel, és a liberális politikai elit zsidó és nem zsidó részről egyaránt a jogi és kulturális asszimilációt támogatta, az etnikum kifejezés a korabeli közgondolkodásban egy jól körülírható társadalmi csoportot jelentett. A zsidóság kultúrájában, szokásai, társadalmi kapcsolatai, mentalitása, munkamegosztásban elfoglalt helye alapján a nem zsidó többség számára is közös, másoktól megkülönböztethető jellemzőkkel rendelkezett. „A mindennapi élethez közelebbi területeken, például az egyetemek és főiskolák belső kimutatásaiban a zsidó hallgatók számát rendszerint minden más kategóriától elkülönítve, önállóan is tárgyalták, hiszen a zsidó diákok arányának növekedését az egyetemek külön problémának látták." (i. m. 48.) A Tanácsköztársaság vezetői és újonnan kinevezett tisztviselői között magas volt a zsidók aránya, ennek és az antiszemitizmusban rejlő „hagyományos" gyűlöletnek köszönhetően a forradalmak bukását követő megtorlások során a fehérterror propagandája az üldözendő kommunistát összemosta az üldözendő zsidóval. A szakértelmiséget illetően a helyzetet tovább élezte az a tény, hogy míg zsidó és német részről a szabad értelmiségi pályák választása az asszimiláció jegyében történt, a többség szemében ezek a pályák valamiféle „elmagyartalanodott" közegnek számítottak.

Az orvostársalmon belüli kenyérharc a kezdetektől etnicizálódott. Ebben óriási szerepe volt az 1919-ben alakult Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének (MONE), amely a két háború között az ország egyik legerősebb, legerőszakosabb szélsőjobboldali szervezete lett.[10] Az egyesületbe kizárólag igazoltan „ős-

[10] Megalakulásakor a következőképpen foglalta össze céljait:

keresztény" orvosok léphettek be. A tagsági listák lényeges szerepet játszanak majd a közalkalmazotti álláshelyek betöltésénél. A keresztény orvosok több mint fele (54%-a) volt az egyesület tagja, vezetőségében képviseltette magát a szakma nem zsidó elitje, az elnökség tagjai között voltak az orvosi karok dékánjai. Az egyesület elnökét, Csilléry András fogorvost 1920-ban népegészségügyi miniszternek nevezik ki, a háború végéig szélsőjobboldali parlamenti képviselő, emellett vezető pozíciókat tölt be az egészségpolitika különféle intézményeiben – 1928-ban az akkor létrehozott állami Országos Társadalombiztosító Intézet, később a legnagyobb orvosszervezet, a Magyar Orvosok Országos Szövetségének elnöke.

A hatalmas értelmiségi túlkínálat és a diplomás munkanélkülieknek az elcsatolt országrészekről történő folyamatos menekültáradata okozta problémák megoldására vezetik be a *numerus clausus*ként közismertté vált felsőoktatási kvótarendszert. A felsőoktatásba belépők számának korlátozása Európában ekkor nem volt egyedülálló. Bár a fölöslegessé vált értelmiségi munkaerő problémája Ausztriát és Magyarországot érintette a leginkább, más államokban is a felsőoktatás állami szabályozásával próbálták a piaci igényekhez szabni az egyetemi hallgatók létszámát.

A kvótarendszer ötlete a budapesti orvosi karon fogalmazódott meg 1919 augusztusában. A javaslat eredetileg a női egyetemi hallgatók számának korlátozására irányult, vallási vagy etnikai diszkriminációs szándék nélkül. Az orvosi kar elsősorban a diákok összlétszámának korlátozását akarta elérni, arra hivatkozva, hogy a beiratkozott orvostanhallgatók száma az 1916-os létszám hatszorosa, 6 500 volt. A többi karon a beiratkozott hallgatók száma „csak" háromszorosa volt a háború előttinek. A zsidó hallgatók felvételének korlátozását a teológiai kar dékánja, Kmoskó Imre javasolta a többi kar problémájának „megoldására". Az eredeti parlamenti törvényjavaslat ennek ellenére sem tartalmazta az etnikai alapú korlátozást. Gömbös Gyula, Milotay István és Prohászka Ottokár vezetésével parlamenti képviselők egy csoportja külön

„1. vezető szerep az orvosi társadalomban és tudományos intézményekben kizárólag a magyar fajtabelieknek jusson
2. az orvosrendi tisztogatás munkája
3. egészségügyi reformok
4. a magyar orvosi kar anyagi helyzetének megjavítása
5. az egyesület szellemében élő orvosnövendék-ifjúság erkölcsi és gazdasági támogatása
6. politikai téren olyan pártok támogatása, amelyeknek programja leglényegesebb pontja közé tartozik majd a nemzeti irányzat, az erőteljes szociálpolitika, és amelynek vezéreszméje a meg nem alkuvó fajszeretet
7. fajmagyar irodalom, művészet, zene- és színművészet támogatása és a valódi nemzeti gondolkodással ellentétes szellemi termékek kíméletlen üldözése" (Avarffy 1939: 6).

indítványban javasolta, hogy vegyék bele a törvénybe, amit végül a képviselők többsége megszavazott (részletesen Kovács M. 1995).

A 1920. évi XXV. törvénycikk tehát „zártszám" rendszerű felvételi korlátozást vezetett be a felsőoktatási intézményekben, kvótákat állított fel az országban élő *„népfajok és nemzetiségek"* arányai szerint. Mivel a trianoni békeszerződés a kevert nemzetiségű területek többségét leválasztotta Magyarországról, nyílt titok volt, hogy a „népfajokra és nemzetiségekre" megállapított kvótarendszer a felsőoktatásban országos arányszámuknál jóval nagyobb mértékben jelen lévő zsidókra vonatkozik. A törvény nem vallási, hanem etnikai alapon diszkriminált, a keresztény hitre tért zsidókat is a zsidó „népfaj" körébe sorolta. A Népszövetség tiltakozása ellenére a törvényből csak 1928-ban, Bethlen István miniszterelnök személyes beavatkozásának köszönhetően törlik az etnikai megkülönböztetést. A numerus clausus politikai és szociológiai következményei azonban megmaradtak. Egy generáció pályájának és élettapasztalatának, valamint a korszak politikai kultúrájának, közbeszédének kitörölhetetlen tényezője lett. Az egyetemeken legitim módon szerveződtek a különféle fajvédő szervezetek, és a zsidókra számarányára vonatkozó korlátozás továbbra is a felsőoktatási intézmények irányelve maradt.

Az orvosképzést illetően a szakma maga gondoskodott arról, hogy a törvényt az eredeti szándéknál is szigorúbb módon alkalmazzák. A MONE megalapításától kezdve tekintélyes követőkre talált az orvosi szakma egyetemi elitjében. Választmányában kilenc egyetemi professzor vállalt tagságot. Befolyásuknak köszönhetően az orvosi kar a hatszázalékos kvótát nemcsak az elsőéves hallgatók felvételére vonatkoztatta, hanem a felsőbb évfolyamokon tanuló zsidó hallgatókra is. Ilyen módon 1599 felsőbb évfolyamra beiratkozott zsidó hallgatót is megfosztottak a továbbtanulás lehetőségétől.

Az orvosok közötti kenyérharc másik lényeges terepét a betegbiztosító társaságok és a közegészségügy expanziója hozta létre. A húszas évek során a közalkalmazott orvosok száma majdnem megkétszereződött (az 1920-as 2324-ről 1930-ra 4336-ra nőtt), az évtized végére a közalkalmazott orvosok száma elérte az egész szakma tíz évvel korábbi méretét. A harmincas évekre a budapesti orvosok 41%-a köztisztviselő, a négy nagy társadalombiztosító intézet, az OTI, a MABI, az OTBA és az MHBBI pedig az ország orvosainak több mint harmadát foglalkoztatta (Kovács M. 1995). A MONE a közalkalmazotti állásokat a keresztény orvosok számára követelte. Ezzel azonban a piaci magánorvosok és a köztisztviselő orvosok között meglévő érdekellentéteket akarva-akaratlanul is tovább etnicizálta. A húszas években megnyílt mintegy kétezer új közalkalmazotti állást a MONE politikai befolyásának köszönhetően már szinte kizárólag keresztény jelentkezők kapták meg, az alkalmazott orvosok

négyötöde keresztény volt, miközben a zsidó orvosok fokozatosan kiszorultak a közalkalmazotti állásokból. 1930-ra az orvosi szakma belső faji szegregációja még élesebbé vált: a zsidó orvosok háromnegyede magánorvos, a keresztény orvosok kétharmada alkalmazott orvos volt (Kovács M. 2001). A szakma extrém méretű etnikai megosztottsága a gazdasági válság éveiben éppen a keresztény orvosokat hozta nehezebb helyzetbe. Az állami és magán betegbiztosító intézetek ugyanis a tömegével megszűnő munkahelyek miatt a csőd szélére jutottak. A Gömbös-kormány a betegbiztosítási rendszer megmentése érdekében radikális megszorító intézkedésekkel élt: 40%-al csökkentette az alkalmazott orvosok fizetését, befagyasztotta az orvosi ellátás díjszabását, a burkolt áremelések megakadályozása érdekében pedig a biztosítótársaságoknál alkalmazott orvosoktól megvonta a magánpraxis jogát. Mindez sokként érte az orvostársadalmat, a zsidó orvok többségének azonban – éppen a MONE tevékenységének köszönhetően – alapvető egzisztenciális érdeke volt valamilyen módon magánpraxist kialakítani, s ez a jobb módú klientúra a gazdasági válság idején is jórészt megmaradt. Mindemellett a gazdasági válság a fiatal orvosok munkavállalását (felekezetüktől függetlenül) szinte ellehetetlenítette. 1930-ban a friss diplomások 46%-a nem tud orvosi munkakörben elhelyezkedni, négyötödüknek egyáltalán nincs lehetősége magánpraxisba kezdeni. Az orvosdinasztiák szerencsés leszármazottjai folytathatták a családi vállalkozást, a többiek viszont hiába igyekeztek, akár ingyenes gyakornokként is, orvosi álláshoz jutni. A közalkalmazott orvosok magánpraxisának szabályozása szembefordította a MONÉ-t a kormánnyal. A kormány mellett álló orvosszervezetek, a MONE és a nagypolitikai döntéshozók kegyetlen politikai csatározásba kezdenek, amelynek drámai fordulatait a következő fejezetben tárgyaljuk. Itt is lényeges azonban, hogy bár a Gömbös-kormány egészségpolitikája végül (átmenetileg) kiszorította a MONÉ-t a döntéshozatalból (részletesen Kovács M. 2001: 109–134.), az továbbra is erős szakmai (és „faji") érdekvédő szervezet maradt. Az egyesület havonta megjelenő lapja, a *MONE Orvostársadalmi Szemle* harsogó antiszemitizmussal elegyítve tárgyalja a szakmai témákat a közegészségügytől a konferenciabeszámolókig. Az egyesület tagjai és tisztségviselői között jelen van a korszak nem zsidó orvostársadalmának nagyobb része, amely a háború végéig pozícióban tart egy erősen antiszemita, fajvédő eszméket támogató orvosi elitcsoportot. A MONE lapja a harmincas évek második felétől rendszeresen közöl lelkes hangvételű cikkeket és beszámolókat a németországi fejleményekről, német fajvédő orvosokkal való szakmai és baráti találkozókról, az egyesület tagjainak németországi tanulmányútjairól.

A pszichiátria az orvosi hierarchiában ekkor is alacsony helyet foglal el, a szakemberek számát és befolyását tekintve kis szakterületnek számít.

A közalkalmazotti állások legnagyobb részét a nagy elmegyógyintézetek (Lipótmező, Angyalföld, Nagykálló) és a négy egyetemi klinika (Pécs, Szeged, Debrecen, Budapest) biztosította. A kórházi elmeosztályokon még ekkor sem elterjedt gyakorlat a szakorvosi státusz. Igaz ugyan, hogy a két háború között a pszichiátriai ambuláns ellátás egyfajta expanziója történik, és a pszichiátriai orvosi szakértelem egyre inkább kiterjed az elmegyógyintézeten kívüli népességre, a „hivatalos" pszichiátria mégis jellemzően az elmegyógyintézet és a klinikák falai közt működik. Magánpraxisra a pszichiáterek körében lényegesen kisebb lehetőség nyílt, mint más orvosi szakterületek esetében. Ennek oka egyrészt az évtizedek óta tartó „terápiás nihilizmus", ami súlyosabb elmebetegségek kezelését továbbra is a zárt elmegyógyintézetekhez köti, másrészt az új területeken (tanácsadás, iskola, gyermekvédelem, pszichoterápia, munkalélektan), amelyek jelentős része magánpraxisban, magánintézményben, egyesületi keretek között működött, elsősorban nem a „hivatalos" pszichiáterek, hanem a lélek új szakemberei (pszichoanalitikusok, pedagógusok, gyermekorvosok, pszichológusok, mérnökök) tevékenykedtek. A numerus clausus és a zsidó orvosok közalkalmazotti státuszokból való fokozatos kiszorítása éppen ezeknek a tendenciáknak kedvezett. A magán és egyesületi keretek között működő pszichoanalízis és különféle irányzatai, a gyerektanulmányi mozgalom, a reformpedagógia még inkább vonzóvá vált a zsidó fiatalok körében, akik számára az új törvények ellehetetlenítették az orvosi pálya választását vagy általában az egyetemi tanulmányokat.

A MONE lapjának tagdíjbefizetést igazoló névsorai arról tanúskodnak, hogy a pszichiáter szakma nem zsidó elitjének jelentős része szintén az egyesület tagja volt. A Lipótmező korabeli igazgatói, Oláh Gusztáv, Fabinyi Rudolf, Zsakó István a tagdíjfizetők között voltak. A Lipótmező 1945-ös ún. igazolóbizottsági jegyzőkönyveiben a korabeli orvosok egyöntetűen állítják, hogy az igazgató, Fabinyi Rudolf utasítására 1921-től az intézet orvosainak kötelező volt belépnie a MONÉ-be.[11] Ennek ellentmond az a tény, hogy 1921-ben Oláh Gusztáv volt az intézet igazgatója, Fabinyit csak 1925-ben nevezik ki. Elképzelhető, hogy a kortársak rosszul emlékeznek az évszámra, vagy Fabinyi nem igazgatói minőségében léptette be az intézet orvosait, vagy nem Fabinyi rendelkezésére lett kötelező 1921-től a MONE-tagság a Lipótmező orvosai számára. Ez utóbbinak ellentmondanak azok az adatok, amelyek arra utalnak, hogy Oláh Gusztáv intézményfejlesztési tervei és szakmai kapcsolatai nem kifejezetten a MONE irányvonalához kötődtek. A MONE lapja ugyanis rendszeresen közölt pszicho-

[11] Budapest Főváros Levéltára (BFL) XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok.

analitikus témájú könyvekről lesújtó recenziókat, amelyekben a pszichoanalízis egyértelműen zsidó tan, orvosi pornográfiaként, a perverziók népszerűsítőjeként a keresztény magyar társadalom bomlasztására szolgál. Oláh Gusztáv viszont a húszas években is jó viszonyt ápolt a (többnyire zsidó származású) pszichoanalitikusokkal, sőt kifejezetten törekszik arra, hogy a pszichoanalízist a szakma nyilvánossága előtt a hivatalos pszichiátriához integrálja. A Kluge Endre pszichiáter által írt, K. E. monogrammal jegyzett beszámoló szerint az 1926-os elmeorvosi értekezleten

> „Feltűnést keltett Oláh elnök bevezető beszédének az a része, amelyben itt, az igazságügyi hatóságok képviselői előtt időszerűnek tartotta a psychoanalysis mellett kardoskodni. Ennek hatása meg is látszott a kongresszus későbbi napjain, mikor régen elfelejtett psychoanalytikus bajnokok vonulván föl, a terem néha olyanokkal volt tele, akik a jellemző kizárólagossággal és ösztönszerű összetartással művelik a számukra oly nagy jelentőségű psychoanalysist." (Kluge 1926: 247)

A húszas években a Lipótmező főorvosaként tevékenykedő Hollós István pszichoanalitikust a források szerint zsidó származása miatt nyugdíjazták (MONE-tag, még ha akarta volna is, nyilván nem lehetett), de az évszámra vonatkozó adatok itt is ellentmondásosak, egyes források szerint 1925-ben (Veér 1990, Hárdi 1982, Erős 1985), mások szerint 1927-ben (Életrajzi lexikon,[12] Hárdi 1957), mindenesetre Fabinyi vezetése alatt. Valószínűbb tehát, hogy valóban Fabinyi léptette be lipótmezei kollégáit az egyesületbe, ezt alátámasztja az a tény is, hogy Oláh Gusztávval ellentétben Fabinyi nem csupán tagdíjfizetője, hanem haláláig (1936-ig) tisztviselője, választmányi tagja volt a MONÉ-nak, rendszeresen írt recenziókat az egyesület lapjába (nem pszichoanalitikus témájú művekről). Nehéz azonban megmondani, hogy a MONE-tagság önmagában miféle motivációkat takart. A MONE ugyanis fajvédő és antiszemita törekvései mellett, illetve azzal együtt erős érdekvédő szervezet volt, amely elkötelezett a közegészségügyi reformok, különösen a parasztság egészségügyi ellátásának fejlesztése mellett, az orvosoknak a biztosítótársaságokkal és az állammal szembeni érdekképviseletében.

Tény, hogy a korabeli pszichiátriára egyáltalán nem jellemzők a tudományterület határaiért folytatott demarkációs harcok. Azonban a jelen perspektívájából a pszichiátriai tudás expanziójaként, vagy a korábban nem a pszichiátria hatókörébe tartozó területek (munka, iskola, család, hadsereg stb.) „pszichiátrizálódásaként" értelmezett folyamatok bizonyos vonatkozásban

[12] http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC05727/06414.htm

éppen az orvosi privilégiumok sérelmét jelentették, amennyiben ezek az állam vagy a betegbiztosító-társaságok törekvéseiként jönnek létre. Sajnos a húszas évek elmeorvosi értekezleteiről nem készült nyomtatott kiadvány, legalábbis az Országos Széchenyi Könyvtár nem őriz erről dokumentumokat. Úgy tűnik azonban, hogy a zárt intézeten kívüli pszichiátriai kezelés nem egyértelműen a pszichiátria expanziója felé mutató lehetőségként értelmeződött a szakma részéről. A MONE lapjában olvasható (már idézett) beszámoló szerint az 1926-os elmeorvosi értekezleten élénk vitát váltott ki Oláh Gusztáv javaslata, miszerint *„a főváros minden kerületében elmeorvosi dispensairek nyitandók, amelyekben az összes elmebetegek nyilván tartandók és tanáccsal ellátandók."* (Kluge 1926: 247). A beszámoló (kétségtelenül ellenséges irányban elfogult) szerzője szerint a szakmai közönség egy része aggályosnak érzékelte a javaslatot.

> „Fölismerve az orvosi gyakorlat érdekeit fenyegető és rendünk szocializálását előmozdító javaslat nagy veszedelmét, a hozzászólók hangoztatták, hogy az elmebetegkezelésben használatos psychotherápia és a tanácsadás között semmi különbség nincs, mire maga a tervező is elismerte, hogy az általa inaugurált dispensairben igenis kezelés folyik. Hiába, a kongresszus mégis tapsolt, tapsolt, mert az előadó, egy államhivatalnok (!) jónak látta arra hivatkozni, hogy bizonyára joga van az államnak az elmebeteg magánviszonyaiba mélyen belenyúlni, ha joga volt példának okáért egy napilapot megszüntetni. Ez a megjegyzése természetesen megértő keblekre talált bizonyos körökben." (i. m. 247.)

A beszámoló alapján úgy tűnik, hogy az elmeorvos kongresszus pszichiáter közönségének tekintélyes része (beleérve az egyébként tagdíjfizető elnököt is) nem a MONE irányvonalának támogatója. Az idézett szöveg azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a húszas évek pszichiátereinek egy részében az állami ambuláns pszichiátriai kezelés lehetősége a Tanácsköztársaság államosításainak rémképeit idézi és a magánorvosi gyakorlat, vagy legalábbis az orvosi testületi autonómia riválisaként jelenik meg. A MONE az 1920-as évek második felétől új stratégiát követ, célja, mint arról fentebb szó esett, a nagy biztosítótársaságok irányításának átvétele és a közalkalmazotti állások keresztény (MONE-tag) orvosokkal való betöltése. Oláh Gusztáv terve, az állami ambuláns pszichiátriai kezelés meghonosítása végül majd jelentős részben éppen kollégája és tanítványa, a MONE- választmányi tag Fabinyi Rudolf nevéhez fűződik.

A harmincas évek végétől és a háború alatt a MONE vérgőzös antiszemitizmustól hajtva egyre irracionálisabb, egyértelműen az ország és az orvostársadalom érdekei ellen ható rendeleteket követel és vezettet be. Vezetősége a német megszállást követően aktívan közreműködött a zsidó orvosok deportálásának

megszervezésében (részletesen a következő fejezetben és Kovács M. 2001). Az örök kérdés, miszerint a Horthy-korszak általános antiszemita közbeszéde hol válik el és hol kapcsolódik a zsidótörvényeket szorgalmazó, németbarát, majd nyilas politikai programokhoz, a MONE tagságával kapcsolatban ugyancsak feltehető. A két háború közötti tagnévsorokban – a pszichiátriát illetően – szinte a teljes (nem zsidó) szakma jelen van, köztük számosan (például Nyírő Gyula, Angyal Lajos, Miskolczy Dezső, Haitsch Emil, Juba Adolf stb.) az 1945 utáni időszakban lesznek a pszichiátria jelentős alakjai. A pszichiátriai szakmában érvényesültek is az orvostársadalmon belüli etnikai törésvonalak, érdekellentétek, meg nem is. Elképzelhető, hogy nem csak a Lipótmezőn voltak „kötelező" tagbeléptetések. A MONE-tagság a két háború között, mint láttuk, kifejezetten előnyösnek, egy időben csaknem nélkülözhetetlennek bizonyult a közalkalmazotti állások, vezető pozíciók betöltésénél. Ahogyan az is elképzelhető, hogy a „mezei" MONE-tagok jelentős része azonosult ugyan az egyesület közegészségügyi és érdekvédelmi törekvéseivel, nemzetmentő, reformista ideológiájával, talán sokan a korszak uralkodó szalon-antiszemitizmusával és a *numerus clausus*szal is, azonban – legalábbis a pszichiáterekre vonatkozó források szerint – morálisan és habitusukat tekintve is távol álltak a náci típusú fajvédelemtől.

Bizonyos viszont, hogy az orvostársadalmon belüli etnicizált érdekérvényesítési harcok, a MONE-tagság és következményei, a kisebb-nagyobb mértékben, de lehetőségként mindenütt jelen lévő etnikai diszkrimináció kedvezett azoknak a folyamatoknak, amelyek az orvostársadalmon belül és szűkebb-tágabb értelmiségi környezetében az úri keresztény és a zsidó középosztályt kapcsolatai, kulturális fogyasztása, habitusa, és nem utolsósorban sérelmei mentén még inkább elszigetelték egymástól. Ezek az univerzumok, a második világháború után egyfajta sorsközösséggé alakulva, a köztük lévő láthatatlan falakkal együtt az 1945 utáni pszichiátria történetében is léteznek, személyes, szakmai és ekkor már politikai kapcsolatokként rajzolják újra a pszichiátria belső rétegzettségét.

2. A pszichotudományok expanziója: az ideggondozótól a pályaválasztási tanácsadókig

Az egészségügyi intézményrendszer fentebb bemutatott expanziója természetesen a pszichiátriát és különféle irányzatait is érintette. Ez azonban nem elsősorban a kórházi ágyszámok és a szakorvosok számának gyarapodását jelentette, bár kétségtelenül e téren is mutatkozott fejlődés,[13] hanem inkább a korábban a pszichiátria érdekeltségi körén kívül eső területek „pszichiátrizálódását". A korszakra általában jellemző, hogy az orvosi szakmában (etnikai, vallási, kulturális hovatartozástól függetlenül) működik egy reformista konszenzus a közegészségügy és a népesség egészségi állapotának javítása érdekében. A pszichiátria területén a közegészségügy kiterjesztésére irányuló reformtörekvések a megelőzés és a „korai beavatkozás" jelszavaival követeltek intézményi és egyéb fejlesztéseket. Az eugenikai mozgalmak által megfogalmazott fajegészségi, vagy modernebb szóhasználattal közegészségügyi törekvéseknek nagy lendületet adott a húszas években kibontakozó mentálhigiénés mozgalom. Az iskola, hadsereg, munka világának pszichiátriai szakértelme szintén e reformista törekvések jegyében válik egyre elterjedtebb és egyre inkább nélkülözhetetlen gyakorlattá. A pszichiátriai szakma a két háború között olyan szakértői hálózat kialakítását sürgeti, amely összekapcsolja a *„lélek és a test egészségével foglalkozó"* intézményeket, ugyanis *„nincsen az életnek egyetlen olyan története sem, amely az emberi elme egészségével vagy tökéletesítésével összefüggésbe ne volna."* (Nyírő 1939: 165) A korabeli pszichiátria önképéhez hozzátartozik a különféle irányzatok és területek burjánzása és általában a pszichiátriai tudás kiterjedése.

2. 1. Mentálhigiénés mozgalom és eugenika

A népesség pszichés állapota tehát nagy részben az Egyesült Államokból induló és Európában gyorsan elterjedő mentálhigiéniés mozgalomnak köszönhetően az 1920-as években Magyarországon is a „hivatalos" pszichiátria és a különféle filantróp kezdeményezések állandóan napirenden tartott témája lesz. Az amerikai mozgalom alapítója, Clifford W. Beers páciensként tapasztalta meg az elmegyógyintézetek világát. Élményeit *A Mind That Found Itself* című önéletrajzában írta meg, amely gyorsan bestsellerré vált, 1909 és 1921 között

[13] 1920 és 1941 között 1200-al, 6800-ról 8000-re emelkedett a pszichiátriai ágyak száma, beleértve a kórházi elmeosztályokat is (Simonovits 1947: 13).

ötször adják ki az Egyesült Államokban. Könyvének megírása után mozgalmat indított, amely az elmegyógyintézetek reformját, a lelki problémák kezelésének fontosságát, az erről való ismeretterjesztő munkát, és a népesség mentális állapotáról való szakszerű gondoskodást propagálja. Az alulról szerveződő amerikai mentálhigiénés mozgalom eleve egy olyan kontextusban jöhetett létre, amelyben alapítója, ahogy könyvének címe is utal rá, már „tudhatta", mi helyett és mire lett volna szüksége szenvedésének enyhítésére. A „lelki probléma" ekkor már társadalmi probléma, egyfelől a „faj" fennmaradásának és állapotának egyik „közismert" tényezője, másfelől a pszicho-előtagú tudások terjedésének köszönhetően az egyén saját szenvedését képes olyan érzelmi, mentális problémaként érzékelni, amelyre a pszichológiai/pszichiátriai szakértelem nyújthat segítséget. A mentálhigiénés mozgalom további katalizátora lesz az eugenikának és az első világháború előtt és alatt megindult intézményesülési folyamatoknak.

A Tanácsköztársaság társadalomalakító törekvéseinek jegyében hozott mentálhigiénés rendeletek a többi forradalmi intézkedéssel együtt megsemmisültek. A húszas évek hivatalos magyarországi pszichiátriájának képviselői azonban – akik a legkevésbé sem kapcsolódtak a munkásmozgalomhoz és a baloldali eszmékhez – a „fejlett Nyugat" modern gyakorlataira, szemléletére és a neonacionalista kultúr- és szociálpolitika célkitűzéseire hivatkozva sürgetnek nagyon hasonló reformokat.

A magyarországi mentálhigiénés mozgalom elindítója Oláh Gusztáv, Lipótmező miniszteri tanácsosi rangot viselő igazgatója volt. Franciaországi tanulmányútja során szerzett tapasztalataitól ispirálva alapítja meg az *Országos Elmevédelmi Ligát*. Programadó tanulmányánál érdemes hosszabban elidőzni. Az általa szorgalmazott mentálhigiénés mozgalom azoknak követel pszichiátriai szakellátást, akik „kívül rekedtek" az elmegyógyintézet falain: nem minősülnek „ön- és közveszélyesnek", ezért az állam nem gondoskodik orvosi ellátásukról, nem tudják megfizetni a magánszanatóriumokat, és/vagy joggal tartanak az elmegyógyintézet stigmatizáló megítélésétől. A tanulmányban idézett (francia) elmeorvosok éppen a háborús neurózisok kezelése során jönnek rá arra, hogy a pszichiátria nem csupán az intézeti elmebetegek őrzésére alkalmas:

> „A kik a háború alatt ezzel foglalkoztak, maguk mondják, hogy tébolydai monoton szolgálatukban nem is sejtették, milyen gyakorlati eredményeket lehet felmutatni, és hogy mit lehetne elérni, ha a psychiatriát belevinnék magába az életbe, a socalis testbe, annak intézményeibe, az iskolákba, a gyárakba és másfelől mennyit lehetne tanulni az élő friss anyagon." (Oláh 1923: 6)

Érvelése szerint a pszichiátria az elmebetegek egy elenyésző részét éri el, ráadásul többnyire azokat, akik a kor eljárásaival gyógyíthatatlannak bizonyulnak. A terápiás nihilizmus és az agyanatómiára alapozott kutatások vagy-vagy választást igénylő, és a kórházi praxist zsákutcába vezető dilemmáját feloldja az új igények jelentkezése.

> „Lehetséges, hogy a háború hatása csak egy vagy két nemzedék után fog a nagy psychosisokban megnyilvánulni, és hogy korunk nagy bűnét, a világháborút az utódok fogják expiálni, ha nem teszünk már most praeventiv intézkedéseket. De hiszen itt most nem távoli okok felkutatásáról, fajbiológia-elméletekről van szó, nem is arról, hogy pl. az originar paranoiát kifejlődésében meggátoljuk.(...) Az elmeorvoslás egy sympathikusabb, újszerűbb, humánusabb módjáról van szó." (i. m. 8.)

Az absztrakt tudományos teóriák és a zárt elmegyógyintézet helyett a pszichiátria a hétköznapi életben találja meg új betegeit és a hatékony beavatkozás lehetőségét. Az elmevédelmi ligák a pszichiátriai gyakorlatot összekapcsolják a társadalom más intézményeivel: az iskolával, munkahelyekkel, gyógypedagógiával. Feladata kiterjed a házassági, nevelési, pályaválasztási tanácsadásra, az alkoholellenes küzdelemre, kriminálpszichológiai és gyógypedagógiai intézetekkel való együttműködésre, a zárt intézetből szabadultak szociális támogatására. A szerző tervei szerint az új pszichiátriai gyakorlat egy csapásra megoldaná a közkórházi elmeosztályok problémáit is. Ezeket valóban hasznossá lehetne tenni azzal, ha ott olyanok részesülhetnének pszichiátriai szakellátásban, akik nem ön- és közveszélyesek (a *„kis psychopaták, kényszeresek, rettegők, tépelődők, önvádlásosak, dührohamosak"*), gyógyíthatók, így nem is igényelnek hosszasabb kórházi kezelést. Az elmevédelmi ligák továbbá a pszichiátria orvostudományi autonómiáját, legitimációját is segítenék, hiszen nemzetközi hálózatban működnek, egy olyan szakértői mezőben, amely az egyes nemzeti fejlesztéseket, szakértői javaslatokat „a" tudomány eredményeivel tudja alátámasztani.

Oláh Gusztáv elmevédelmi ligája végül nem lett igazán működőképes kezdeményezés. Nyírő Gyula egy 1939-ben írt hasonló témájú cikkében enigmatikusan utal a mozgalom kudarcára, miszerint *„sajátságos, alig magyarázható, és nem menthető okok miatt* [az Elmevédelmi Liga] *ma már nem él."* (Nyírő 1939: 165) Más erre vonatkozó forrást sajnos nem találtam. Mindenesetre az elmevédelmi liga célkitűzései, ha nem is mindegyik, részben megvalósultak. Fabinyi Rudolf, Oláh Gusztáv kollégája, majd utódja a Lipótmező igazgatói pozíciójában, szintén külföldi (angol, amerikai, francia és német) gyakorlat tanulmányozása után 1927-ben a Lipótmezőn *Lelki és Idegbeteg-gondozó és*

*Tanácsadó Állomás*t hoz létre. Az állomás feladata elsősorban a tanácsadás és az ambuláns kezelés *„enyhébb elmebetegségben"* szenvedők számára, de a zárt intézethez kapcsolódva egyúttal felügyeli a Lipótmezőről kikerült ápoltak további sorsát. Az ambuláns kezelést, tanácsadást és szociális munkát is végző komplex intézmények az 1930-as évek végére jelentősen megváltoztatták a pszichiátria profilját. A Magyar Ideg- és Elmeorvosok Egyesülete 1941. évi értekezletén Szepesi Sándor előadása az ilyen intézmények addigi eredményeit és szerepét összegzi. A telepeken történő családi ápolás és az intézeti kezelés mellett az ambuláns ellátással megjelenik a *„homofamiliáris ápolás"*, az elmebeteg saját családjában történő orvosi felügyelete és kezelése. A szerző kiemeli, hogy az ambulancia 10 éves működése alatt a kezdeti 71 fő után 1938-ra már 2685 fő részesül ilyen módon kezelésben (Szepesi 1942: 279), azaz a Lipótmező zárt osztályain kezelt betegek számának több mint kétszerese. A harmincas években már Pesten is központok jönnek létre (1931-ben a Rózsák terén, 1934-ben a Közraktár utcában). Ezek az állomások kapcsolatban álltak a Lipótmezővel, az intézet bejelentette az elbocsátott elmebeteget, majd az állomás munkatársai kimentek hozzá családlátogatásra és rendszeresen behívták ellenőrzésre. Az idegállomások működése, ahogyan a szerző fogalmaz, *„előnyös az államra nézve, mert a bűnözésre, kóros kirobbanásokra hajlamos psychopatákat állandó ellenőrzés, felügyelet alatt tartja"* (i. m. 278.), megkönnyíti a tisztiorvos dolgát a zárt intézetbe utalás elrendelésében, szaktanácsot nyújt a hatóságoknak a gondnokság alá helyezés ügyében. Továbbá ezek az állomások bázisai a jótékonykodásnak és az önkéntes alapon szerveződő szociális munkának: a rászorulókat segítik kisebb pénzösszegekkel, karácsonyi adományosztással. Ahogy az eljárásra vonatkozó pszichiátriai szakzsargon is utal rá, az elmebeteg az intézetből egy olyan családba kerül, amely ekkor már a pszichiátriai szakértelem számára látható, és folyamatosan ellenőrizhető. A zárt intézeti elhelyezés csaknem egy évszázaddal ezelőtt éppen a családtól való elkülönítést szolgálta, két okból is: egyrészt mentesítette a családot „kellemetlen" tagja ellátása alól, másrészt feltételezték, hogy az elmebetegség oka a családban rejlik, ezért onnan a kezelés érdekében ki kell emelni a beteget, az azílum tere éppen a beteg családjától való elkülönítése folytán tölt be terápiás funkciót (részletesen Foucault 2006: 93–123.). A mentálhigiénés diskurzusban azonban a hangsúly éppen a család „pszichiátrizálására" helyeződik. A családtagok és a beteg környezetében lévők a pszichiátriai ismeretek birtokában ismerik fel azokat a jeleket, amikor szakemberhez kell fordulni. A pszichiátriai intézményrendszer pedig a *megelőzés* jegyében professzionális ismeretekkel látja el a lakosságot.

Az eugenikai és mentálhigiénés mozgalmak ekkor Nyugaton már kiterjedt intézményrendszerrel és nagy nemzetközi tudományos diskurzussal

rendelkeznek. Noha Oláh Gusztáv, ahogy fentebb olvasható, nem „fajbiológiai elméletekre" alapozza terveit, a nemzetközi mentálhigiénés mozgalom gyorsan összekapcsolódik az eugenikai törekvésekkel. Az előző fejezetben ismertetett pozitív és negatív eugenika alapjául szolgáló nemzetközi tudományos szakirodalom bizonyítottnak tekintette az elmebetegségek örökletességét és bizonyos fajtáinak gyógyíthatatlanságát. A két háború között ez már a magyarországi pszichiáterek körében is evidenciának számított, a szakma kitartóan érvelt a kötelező házassági tanácsadás bevezetése érdekében, amelynek során „kiszűrnék" azokat a személyeket, akik örökletes (elme)betegségben szenvednek, így házasságuk és szaporodásuk a társadalom szempontjából káros lenne (ld. például Ranschburg 1912, Lechner 1919, Oláh 1923, Benedek 1931, Szondi 1938, Nyírő 1939, Szepesi 1942). A debreceni, majd később a budapesti elmekórtani tanszék és klinika vezetője, Benedek László terjedelmes áttekintő tanulmányban (Benedek 1931) ismerteti a „tudomány jelenlegi állását", azaz a terület kurrens német, francia és angol nyelvű szakirodalmát, amelynek jelentős része a skandináv országokban és az Egyesült Államokban bevezetett sterilizációs gyakorlat mellett foglal állást. Érvelése több szempontból is figyelemre méltó. Az elmebetegek szaporodását megakadályozó rendelkezés a gazdasági válság éveiben az állami költségvetés lefaragását (is) szolgálja: noha nem magyarországi adatokat idéz, a harmincas évek elején már evidenciaként tárgyalható, hogy az állam és intézményei egyre jelentősebb szerepet játszanak a deviánsnak minősített magatartásformák korrekciójában és felügyeletében. *„Nem szenved kétséget, hogy az elmegyógyító, büntető, gondoskodó, javító, nevelő, gyógypedagógiai, kriminalbiológiai intézeteknek fenntartása, a kisegítőiskoláknak, továbbá a továbbképző intézményeknek a felállítása és organisatiója az államra és a társadalomra rendkívüli és mindinkább fokozódó megterhelést jelentenek."* (Benedek 1931: 5) A demográfiai, társadalomstatisztikai adatok ekkor már az egyéni pszichopatológiával egyenrangú pszichiátriai ténynek számítanak. A tanulmányban idézett kutatások szerint a bűnözés és az elmebetegségek előfordulása a szegény népesség körében lényegesen gyakoribb, ezt a tendenciát erősíti, hogy a szegény családokban jóval több a gyerek, mint a jobb módúaknál. A korabeli pszichiátria biológiai okokkal magyarázza a társadalmi jelenségeket, és nem fordítva. A friss angol szakirodalomra hivatkozva állítja a szerző, hogy *„az elmebetegeknek, az epilepsiásoknak, az elmefogyatékosságnak az eseteit túlnyomó százalékban ez a „subnormal group" szolgáltatja, amely egyszersmind a visszaeső bűntevésnek, az alkoholismusnak, a prostitutiónak, a habituális munkakerülésnek is burjánzó talaja."* (i. m. 57.) A csonka Magyarországon a helyzetet tovább súlyosbítja, hogy az általános népszaporulat a szomszédos államokhoz viszonyítva alacsony, ezért a szerző szerint különösen fontos lenne,

hogy az állami beavatkozás az egészséges egyedek szaporodását segítse elő. A bűnözés, a deviancia, a szegénység és az elmebetegség a korabeli tudományos kutatások által igazoltan a *„csíraromtó ártalmaknak"* köszönhető örökletes magatartásformák, amelyek kezelésére a fertőző betegségek megelőzéséhez hasonló közegészségügyi szabályozás szükséges. A szerző az európai és az amerikai eugenikai törvénykezésre hivatkozva sürget közpolitikai beavatkozást, amelyben a pszichiátriának kitüntetett szakértői szerep jutna. Javasolja, hogy a népjóléti miniszter terjesszen egy memorandumot az országgyűlés elé, majd ennek nyomán állítson fel egy pszichiáterekből és orvosokból álló szakértői bizottságot, amelyben *„az Országos Közegészségügyi Tanács, az Igazságügyi Orvosi Tanács, az Egészségügyi Reform Iroda, az Országos Közegészségügyi Intézet és az Egészségügyi Propagandaközpont képviselőin kívül a Magyar Elmeorvosok küldöttjei is részt vennének."* (i. m. 64.) Ő maga pszichiáter professzorként a „jó gyakorlat" *„bevezetés(e)képpen a Huntingtonban, a klinikailag nem vitás schizophreniás folyamatban, főleg az örökléstanilag központi magot képviselő hebephren és kataton formában – továbbá a kifejezett maniás és depressios phasisban szenvedők közül, azoknak sterilizatioját írná elő, akik nemzésképes időszakban vannak."* (i. m. 64.) Az ambuláns pszichiátriai ellátásnak szerinte ugyancsak e közegészségügyi reformtörekvéseket kéne szolgálnia, a hatékonyabb állami beavatkozás bevezetéséig működő „átmeneti" megoldásként.

> „Az elmebetegségek megelőzését jelenleg csak házassági tanácsadással, felvilágosító előadásokkal, szakszerűen irányított életmóddal, egészséges szociális viszonyokkal, egészséges egyének összeházasodásával lehetne elérni addig, míg a sterilizációs törvény meg nem valósul hazánkban. A betegség korai stádiumának felismerése a legfontosabb feladatunk, hogy annak súlyosságát meg tudjuk akadályozni. A gyors segítségen, a minél előbbi kezelésen, vagy kórházi elhelyezésen van a hangsúly." (Szepesi 1942: 276)

A populáció „minőségét" javítandó állami közegészségügyi szabályozás szükségessége a korabeli pszichiátriai szakmában vitán felüli, a „negatív" eugenikai törekvéseknek ez a radikális módja azonban nem teljesen. A sterilizációs törvények szükségességének kérdése és ennek etikai vonzatai megosztják a szakmát (Benedek könyvének bírálatát ld. például Focher 1932). Valódi nézeteltérések azonban nincsenek: egyes szakemberek radikálisabb (így vitathatóbb), mások kevésbé radikális törvényi, állami, közpolitikai beavatkozástól remélik a társadalom betegségeinek gyógyulását.

Mai szemmel különösnek tűnik, hogy a pszichiátriai tudás elmegyógyintézeten kívüli kiterjesztéséről szóló diskurzus tartalmaz egy alapvetőnek látszó,

ám a korszakban (legalábbis az általam elért források alapján) reflektálatlan ellentmondást. Oláh Gusztáv e fejezet mottójában is idézett tanulmánya arra enged következtetni, hogy a szerző az elmebetegségek jelentős részét gyógyíthatónak tekinti, és ekként hozza összefüggésbe a korabeli társadalmi problémákkal. A „kis pszichózisok" gyógyíthatósága a cikk gondolatmenete szerint éppen a betegség társadalmi eredetéből adódik, a *„szociális események, gazdasági válságok"* a harctéri körülményekhez hasonló módon lehetnek megbetegítők. A pszichiátria társadalmi felelőssége és közegészségügyi szerepe a „külső", társadalmi problémák által megnyomorított egyén orvoslását jelenti, a tanácsadás és a megelőzés intézményrendszere ilyen értelemben az egyén ellenálló képességét, külső körülményekkel való megbirkózását segíti. Ahogy a szerző fogalmaz:

> „Az elmeorvoslás egy sympathikusabb, újszerűbb, humánusabb módjáról van szó. És aztán vannak az elmebetegségeknek közvetlen kézzelfogható direct okai is, mint az alcohol, lues, a méltatlan bánásmód, a meg nem oldott lelki conflictusok, iskolai túlterhelés, convergáló terheltség stb., melyek szociális intézményekben könnyen eliminálhatók. Csak egyetlen merész lépés ezen a téren és az intézetek félig kiürülnek." (Oláh 1923: 10–11.)

Benedek László és Szepesi János (vagy mások, például Szondi Lipót) szerint viszont az oksági viszony fordított: az (örökletes) elmebetegségek okozzák a társadalmi problémákat. A pszichiátria társadalmi felelőssége és közegészségügyi szerepe a beteg, deviáns, veszélyes egyén által (akaratlanul is) „megnyomorított" társadalom orvoslását jelenti, a tanácsadás és a megelőzés intézményrendszere az egyén felügyeletén, ellenőrzésén keresztül a társadalom ellenálló képességét segíti (átmenetileg), az „egyetlen merész lépés", a fajegészség-védelmi törvénykezés bevezetéséig. Talán érdemes újra hangsúlyozni, hogy ezek az álláspontok nem kapcsolódtak semmiféle politikai ideológiához. Az idézett szerzők csupán kiragadott példák a korabeli pszichiátriai diskurzusból, számos szövegben az általam polarizált két álláspont egyszerre is fellelhető. Az eugenikai törvénykezést (a sterilizáció bevezetése nélkül) sürgető Nyírő Gyula a Benedek László által is leírt érvek mellé Oláh Gusztáv törekvéseit emeli példaértékűvé (ld. Nyírő 1939), egyik forrás sem utal arra, hogy a két álláspont egymás ellenében létezett volna. Ennek egyik oka feltehetően az, hogy bizonyos pszichiátriai megbetegedések, például a Huntington-betegség örökletessége bizonyítást nyert, s ez a tény más jellegzetes „intézeti" tünetcsoportok örökletességét bizonyító tudományos vizsgálatok mellé is érveket szolgáltatott.[14] Másrészt a „harcté-

[14] A korabeli egyetemi elmekórtani tankönyv szerint a szkizofrénia örökletes agyi degeneráció, „aetiológiájában az átöröklés szerepe a legfontosabb" (Schaffer 1927:142).

ri neurózisok" kapcsán szintén bizonyossá vált, hogy a pszichiátriai tünetek előidézésében külső körülmények is szerepet játszhatnak. A társadalmi és az egyéni patológiák közötti oksági viszony így nem a vagy-vagy, hanem inkább az is-is logikában értelmezhető, és talán azért sem dilemmaként fogalmazódik meg, mert (ahogy láthattuk), mindkettő hatásos érveket szolgáltat és új utakat nyit meg a pszichiátriai szakértelem fejlődéséhez. Úgy tűnik, a pszichiátria éppen e kettősségében „képes" arra, hogy elhagyja az elmegyógyintézet zárt osztályait és kikerüljön az agyanatómiai kutatás/terápiás nihilizmus dilemmájának zsákutcájából.

2. 2. A pszichológia intézményesülésének kezdetei

Az emberi viselkedés tudományos tanulmányozása és az ezen alapuló közpolitikai beavatkozások az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is a század első felében válnak egyre inkább kiterjedt gyakorlattá. Érdemes talán hangsúlyozni, hogy a pszichiátriai tudásnak ez az expanziója még korántsem azt a robbanásszerű terjedést jelenti, mint ami Nyugaton a második világháború után indul meg, inkább ennek intézményi, mentalitásbeli előfeltételeit. A pszichiátria magyarországi történetében a két háború közötti időszak szintén egyfajta expanziót hozott, ami (akárcsak Nyugaton) elsősorban a zárt intézeten és a klinikán kívüli szakértelem terjedését jelentette. A diszciplína szakterületeiről átfogó képet ad a korszak pszichiátriai szakmunkáinak összegyűjtött jegyzéke. Önmagában is sokatmondó az a tény, hogy az 1920-as elmeorvosi kongresszuson igény fogalmazódik meg egy ilyen bibliográfia elkészítésére (Zsakó és Jó 1936/1993). A munka végül csak 1932-ben indult meg Zsakó István vezetésével, a kötet 1936-ban jelent meg. Az előszóban a szerkesztők hangsúlyozzák, hogy teljes körű gyűjtőmunkát végeztek, minden olyan szakmunkát bevettek a kötetbe, amely a pszichiátria körébe tartozik, ideértve a kriminológiát, a pedagógiát, a pszichológiát, a gyógypedagógiát és a pszichoanalízist is (Zsakó és Jó 1936/1993). A kortársak számára nyilvánvaló volt, hogy az emberi viselkedésre, lélekre vonatkozó szaktudás pszichiátria, nevezzék pedagógiának, pszichológiának vagy pszichoanalízisnek. Az utókor számára lényeges diszciplináris határok a két háború között nem voltak fontosak, az egyes szakterületek terjedését nem a demarkációs harcok szabályozták. Mindezt leginkább az olyan tudások szempontjából lényeges hangsúlyozni, amit ma pszichológiának nevezünk. A két háború közötti időszak forrásait olvasva nyilvánvaló, hogy ez a kifejezés nem kötődik akadémiai pozícióhoz – Budapesten Révész Géza menesztése után 1936-ig nincs is egyetemi pszichológia tanszék. Pléh Csaba szavaival: „jól

ismert, hogy az ún. akadémikus és gyakorlati pszichológia gyökerei mások, nem azonos hagyományokból táplálkoznak, s viszonyuk, időnkénti boldog egymásra találásukat is beleértve, mindig is a modern pszichológia kulcskérdése volt." (Pléh 1985: 212) A magyarországi pszichológia egyetemi és akadémiai intézményesülése csak a húszas évek végén indul meg: 1928-ban jön létre a *Magyar Pszichológiai Társaság* Ranschburg Pál (majd 1931-től Benedek László) elnökletével, és ekkor indul a társaság lapja, a *Magyar Pszichológiai Szemle*; a budapesti egyetemen csak 1936-ban alakul újra pszichológiai tanszék és laboratórium Harkai Schiller Pál vezetésével. A két háború között a pszichológia a fenti értelemben még nem „modern", a szakemberek képzése nem, vagy csak kis részben kötődik az egyetemhez, inkább egyfajta gyakorlat és szemlélet, amely (egyre) több terület (pedagógia, kriminológia, pszichiátria, üzemi munkaszervezés, hadsereg stb.) igényeit szolgálva fejlődik és válik alkalmazhatóvá, majd nélkülözhetetlenné. A pszicho-tudások a két háború közötti Magyarországon a nemzetközi (nyugati) szaktudáshoz integráltan és ahhoz hasonlóan nem az egyetemi képzés révén, hanem sokkal inkább közpolitikai gyakorlatokhoz és kényszerekhez, társadalmi reformtörekvésekhez kapcsolódva terjedtek el.

A pszichológia és gyerektanulmányozás első világháború előtti megindult és a Tanácsköztársaság bukásával megtorpanó intézményesülési folyamatai az 1920-as évek közepétől folytatódtak. A klebelsbergi neonacionalista kultúrpolitika és a közelmúlt politikai-társadalmi megrázkódtatásainak következményeit orvosolni szándékozó állami szociálpolitika a pszichológiában a hatékony professzionális beavatkozás lehetőségét látta. Ennek jegyében az állam is részt vállalt a pszichológiai szaktudást alkalmazó pályaválasztási tanácsadók, gyógypedagógiai intézmények, a gyermek viselkedése körüli pszichológiai szakértelem (nevelési tanácsadás, pszichoterápia, pályaválasztási tanácsadás, kutatómunka) intézményi fejlesztésében. A konszolidálódó politikai viszonyokon túl a pszichológia iránti állami érdeklődés a filantróp, egyesületi, mozgalmi keretek között egyre népszerűbbé és kiterjedtebbé váló lélektani szaktudásnak is köszönhető. A korszakban már számos karitatív kezdeményezés, egyesület biztosít pszichológiai és pedagógiai szakértelmet a pszichoterápia, nevelési és pályaválasztási tanácsadás területén, elsősorban a gyerektanulmányozás és a pszichoanalízis különféle irányzatainak intézményeihez kapcsolódva. A pszichológia lassan a köztudatban is igénybe vehető praktikus tudássá válik, leginkább a gyereknevelés területén megjelennek a pszichológiai szakértelmet népszerűsítő, szélesebb közönségnek szóló folyóiratok, népszerű lapok pszichológiai tanácsadó rovatai, szülőknek szóló nyilvános előadások, tanfolyamok stb. (részletesen Vajda 1995).

1926 februárjában a Gyermektanulmányi Társaság reprezentatív helyszínen,

a Műcsarnokban rendezte meg a tehetséges gyermekek rajzkiállítását és ehhez kapcsolódóan a Tehetségvédelmi és Pályaválasztási Kongresszust. A társadalmi eseményszámba menő tanácskozáson nem kevesebb mint hat aktív vagy volt miniszter és államtitkár szólalt fel (Kiss 1983: 29). A szakpolitikusok a kérdést nem csupán pedagógiai, hanem társadalmi problémaként érzékelték: a tehetséggondozás a társadalmi rend fenntartására szolgál. A közelmúlt tapasztalatai alapján a munkanélküli, vagy képességeinek nem megfelelő munkakörben foglalkoztatott értelmiségiek és a felemelkedés lehetőségétől elzárt tehetséges fiatalok frusztrációi a felszólaló politikusok szerint veszélyesek lehetnek. A célt tévesztett, elégedetlen egzisztenciák ugyanis a társadalmi rend elleni lázadásra buzdíthatnak, ők a forradalmak, felforgató eszmék legfőbb potenciális támogatói. A mobilitási csatornák szélesítése és „akadálymentesítése" következtében a szervezett munkásmozgalom okafogyottá válhatna, ha jelenlegi szimpatizánsai képességeiknek megfelelő, megélhetést biztosító munkakörben forradalmi ideológiák helyett a társadalmi rend fenntartását támogatnák. Az állami kultúrpolitika és a szociálpolitika a tehetséggondozásban és a pályaválasztási tanácsadásban kereste a probléma megoldását. Dr. Andor Endre államtitkár előadásában bemutatta a külföldi pályaválasztási tanácsadó rendszereket és *„haladéktalanul megoldásra váró fontos állami feladatként"* hazai adaptációjukat javasolta (i. m. 30.). Önmagában figyelemre méltó, hogy az állam nézőpontjából a társadalmi feszültségek enyhítésére irányuló beavatkozás tárgya a (frusztrált) állampolgár, annak *személyes* képességei, motivációi – azaz pszichológiai jellemzői. A döntéshozók szempontjai éppen a „forradalmi ideológiák" logikája ellenében fogalmazódnak meg: nem a csoportok, hanem az egyének elégedetlenek, s ez nem osztályhelyzetükből és/vagy a kapitalista termelési viszonyokból adódik, hanem személyes vágyaik, igényeik kielégítetlenségéből.

A pályaválasztási tanácsadás iránti közpolitikai igény már a húszas évek elején megfogalmazódott, ugyancsak a fenti érveléssel alátámasztva. 1922-ben módosították az 1884-es ipartörvényt, ennek értelmében a kereskedelmi miniszter felhatalmazást nyert a gyermek- és fiatalkorúak helyes pályaválasztásának megkönnyítése érdekében tanácsadó szervezetet létesítésére. Az első állami pályaválasztási tanácsadó 1923-ban jött létre az Állami Munkaközvetítő Hivatal keretében. Nyilvánvaló volt, hogy egyetlen intézmény nem képes biztosítani a nagy tömegeket elérő, hatékony szociálpolitikai beavatkozást. Az 1928. évi XL. törvénycikk értelmében alapított Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) hivatalos feladata – egyebek mellett – a pályaválasztási tanácsadás országos hálózatának megszervezése, a lelki egészségvédelem és a lelki betegségek megelőzése volt. Ennek érdekében 1929-ben létrehozták az OTI

Képességvizsgáló Állomását, amelyet országos hálózatként terveztek működtetni, de a korszakban egyelőre csak Nagy-Budapest lakosságát szolgálta. Az Állomás a korabeli pszichológia viszonyait tekintve nagy és korszerű intézménynek számított: a Fiumei úti OTI-székházban 15 munkatárssal, 9 szakszerűen felszerelt és berendezett helyiségben végeztek képességmméréseket, alkalmassági vizsgálatokat és pszichológiai kutatómunkát (Kiss 1983, Batiz 1988).

A pszichológia katonai alkalmazása a kezdetekben szintén elsősorban ezeket a szociálpolitikai célokat szolgálta. A leszerelők sorsa az őszirózsás forradalom óta egyértelműen közügyként értelmeződött, a munka nélkül maradt, elégedetlen, megviselt katonák a közelmúlt tapasztalatai alapján a társadalmi rend első számú potenciális felforgatói. A húszas években létesülő első honvédségi pszichotechnikai laboratóriumokat ez az igény hozta létre. A pszichológiai alkalmassági vizsgálatok nem bevonulók, hanem a leszerelők „mérésére" szolgáltak, pályaválasztási tanácsokkal segítették a civil életbe való visszatérésüket. A harmincas évek elején a fejlett nemzetközi gyakorlatra hivatkozva a szakemberek a sorkatonai pszichológiai alkalmassági vizsgálat bevezetését sürgették – addig ugyanis a sorozáskor csupán a testi fogyatékosok és a súlyos értelmi fogyatékosok szűrését végezték el a katonaorvosok, ezt is pszichológiai/pszichiátriai szakértelem alkalmazása nélkül. Ezzel a céllal hozták létre 1933-ban a *Magyar Királyi Honvéd Központi Képességvizsgáló Intézet*et Harkai Schiller Pál vezetésével. Az intézet Budapesten a Mária Terézia laktanyában működött, korának és a magyar viszonyoknak lehetőségeit tekintve rendkívül jól felszerelt volt (Nagyné: 2007:12). A központi intézet alapvetően két feladatot látott el: a bevonulók pszichológiai alkalmasságának vizsgálatát, és a leszerelők számára biztosított képességvizsgálatot és pályaválasztási tanácsadást.

Az állami szociálpolitika intézményei mellett a pályaválasztási tanácsadás és a képességvizsgálatok közvetlenül a piac igényeihez kapcsolódtak. Magyarországon a húszas években jelentek meg az első üzemi pszichotechnikai laboratóriumok. A vállalatok a nemzetközi gyakorlat alapján, a munkaerő hatékonyabb kihasználása érdekében a taylori munkaszervezéshez kapcsolódó képességvizsgálatokat végeztek. A tanoncok kiválogatására képességvizsgáló laboratóriumokat létesítenek a Ganz Vagongyárnál, a Magyar Pamutipar Rt-nél, a BSZKRT-nél (Kiss 1983), majd a MÁV-nál és más vállalatoknál is. A képességméréseket végző szakemberek többsége mérnök volt, nem kötődött sem az egészségügyhöz, sem a pedagógiához. Pszichotechnikai ismereteiket a berlini műszaki főiskolán a Wundt-tanítvány Walter Moede professzor központjában sajátítják el. Molnár Imre (é. n.) emlékei szerint a német viszonyokkal összehasonlítva a két háború között Magyarországon éppen csak megkezdődött a munkalélektan elterjedése. Az OTI állami cégektől is vállalt megrendeléseket

(például a Magyar Posta számára a telefonközpontos állásra jelentkezők alkalmassági vizsgálatát 1934-ben – Molnár é. n.), de a magánszférában csupán egyetlen pszichotechnikai vállalkozás működött a harmincas években.

> „Sándor Béla és Markstein Rudolf (...) a berlini műegyetemen Moedénél elvégezték a pszichológiát. Ezek alapítottak Indorg néven, ami az Industry Organisation rövidítése volt, egy magáncéget. Ők csináltak tulajdonképpen Magyarországon tényleges munkalélektant. Ez az Indorg megszűnt a háború alatt, mikor Sándor Béla disszidált, Markstein Rudolfot pedig behívták munkaszolgálatra." (i. m. 88.)[15]

A pályaválasztási tanácsadás tehát nem egyetlen központi politikai vagy gazdasági szándék kifejeződése nyomán indult meg: egyszerre kapcsolódott a felnőtt népesség pszichológiaiként „felfedezett" igényeihez, az állami szociálpolitikához, a munkaerő-piachoz és a munka világához, de a pedagógiához, a gyerek és a gyerekkor pszichológiaiként „felfedezett" igényeihez is.

A húszas évek második felétől, részben szintén a neonacinalista kultúrpolitikának köszönhetően, újabb lendületet kapott a gyerekkor tudományos

[15] A háború alatt, elsősorban a hadigazdaság termelékenysége kapcsán, felmerült az igény a termelőmunka szaktudományos (így lélektani ismereteket is magában foglaló) vizsgálatára és tervezésére. Gortvay György orvos, miniszteri titkár, és a MONE lapja közegészségügyi rovatának vezetője 1944 elején felhívja a figyelmet arra, hogy a munkás védelme nemzetgazdasági érdek. Őt idézve: *„Minden háború nagy szociális eltolódásokkal és nagy szociális változásokkal jár. Ez a második világháború azonban, amely a termelési berendezések és az emberi munkaerő teljes kihasználására törekszik, máris olyan mélyreható átalakulásokat idézett elő a termelési viszonyokban, az emberek életmódjában, a tőke és munka viszonyában és általában a munkás sorsának alakulásában, amely az egész társadalmi és gazdasági életet érinti, és amellyel szemben sem a kormányzat, sem a társadalom nem tekintheti magát érdektelennek. A* dolgozó embert, *a legértékesebb munkaerőt a háború a gazdasági és társadalmi élet középpontjába állította, a munkaerő-gazdálkodás és a munkaerő-védelem a háborús gazdálkodás kulcsproblémájává emelkedett, mert az államnak* hadigazdálkodási szempontból *is elsőrendű érdeke a munkaviszályok kiküszöbölése, a dolgozó ember testi épségének emelése, a munkás-munkaadó viszony stabilizálása és általában a munka igazságos rendjének biztosítása."* (Gortvay 1944: 35 – kiemelések az eredetiben). Más megfontolásokból alakult meg 1943-ban a *Magyar Ipari Munkatudományi Intézet* Rézler Gyula, Szabó László és Dékány István társadalomtudósok vezetésével. Az Intézet évkönyve szerint a munkatudomány intézményesült, közpolitikai alkalmazása a fejlett országokban rég megvalósult. Életre hívója a modern állam, amely *„a közösség egyetemes érdekeinek szolgálatában egyre több szociál- és gazdaságpolitikai feladatot kénytelenségből is magára vállal, de egyre nagyobb szakszerűséggel kívánja azokat megoldani."* (A Magyar Ipari Munkatudományi... 1944). Az Intézet munkatársai közgazdászok és társadalomtudósok voltak (pszichológus, pszichotechnikus nem volt közöttük), terveik szerint rendszeres kutatásokat végeznének köz- és magánintézményeknek, valamint beépítenék a munkatudományt a közgazdász- és társadalomtudományi képzésbe. Rézler Gyula munkásszociográfiájától inspirálva nagy, de végül megvalósítatlan tervük maradt egy reprezentatív vizsgálat a nagyipari munkásság társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyairól (i. m.).

tanulmányozása. A „csonka Magyarország" népességének „minőségi" javítása a szociálpolitikai, egészségügyi, mentálhigiénés törekvéseken túl a közoktatás fejlesztését és reformját is jelentette. A két háború közötti nagyszabású közoktatási reformtervek a felnövekvő állampolgárok műveltségi és „civilizációs" szintjének emelése mellett a mobilitási csatornák szélesítését akarták megvalósítani tehetséggondozással és a közoktatás kiterjesztésével. Erős túlzás lenne azt állítani, hogy a két háború közötti oktatáspolitikában vagy a közoktatási gyakorlatban a pszichológiai tudásnak meghatározó szerepe lett volna, azonban a gyerekkor tanulmányozása körüli politikai gyanú a húszas évek közepére lassan eloszlik, a gyerek pszichológiai kutatására, a nevelési és pályaválasztási tanácsadásra vonatkozó szakértelem (újra) az állam érdeklődési körébe kerül. A két háború közötti két évtizedben a pszichoanalízis és „szakadár" irányzatainak egyesületei mellett több fontos pszichológiai műhely működik, s ezek különösen lényegesek az 1945 utáni folyamatok szempontjából. Ugyanis a háború utáni akadémiai és a gyakorlati intézményeiben, tevékenységeiben már összehuzalozott, azaz „modern" értelemben is pszichológus szakma szinte összes képviselője ezekből a szakmai-intellektuális központokból „származik".

A Gyerektanulmányi Társasághoz kötődő Fővárosi Pedagógiai Szeminárium és Révész Géza által vezetett Lélektani Laboratóriuma a Tanácsköztársaság bukásával megszűnt. A Társaság többszöri kérelmére 1925-től a főváros ismét engedélyezte a laboratórium működését, vezetésével a korábban politikai okokból nyugdíjazott Nagy Lászlót bízta meg (Kiss 1983). Bár Nagy László 1931-ben bekövetkezett halála az egész gyermektanulmányi mozgalom átmeneti válságához vezetett, a laboratórium a korabeli pszichológia egyik fontos központja lett. A laboratórium is működtetett pszichotechnikai és pályaválasztási szakosztályt, az előbbi kifejezetten munkalélektani eljárások kidolgozásával foglalkozott (pályaalkalmassági, képességmérő tesztek, munkafeltételek termelékenységre gyakorolt hatásának vizsgálata), az intézet mégis elsősorban gyermektanulmányi szempontokból, pedagógiai célkitűzéssel végzett pályaválasztási tanácsadást (Kiss 1983, Sipeki 2005). 1941-ben laboratóriumból hozzák létre a Székesfővárosi Pályaválasztási Tanácsadó és Képességvizsgáló Intézetet (amely 1945 után is fontos szerepet játszik Fővárosi Lélektani Intézet néven).

A Ranschburg Pál által alapított Mosonyi utcai gyógypedagógiai-pszichológiai laboratórium 1927-ben kettévált. Egykori munkatársa és egyik későbbi utódja, Molnár Imre visszaemlékezése szerint *„Ranschburgot 1925-ben felszólították, mondjon le. Horthy-idők jártak, és Ranschburg zsidó volt. De Ranschburg nem mondott le, megvárta 25 éves jubileumát, s csak akkor vált meg az intézettől. Vele ment majdnem valamennyi asszisztense is, Szondi, Kaufmann Irén, Krausz Sára és a többiek."* (Beszélgetés Molnár Imrével 1979: 83) Egy másik

munkatárs és másik későbbi utód, Schnell János emlékei szerint Ranschburg 1927-ben önként mondott le, *„mert nem tudta elviselni a minden újítónak sorsszerűen kijáró megnemértést."* (Schnell 1968: 20) Az intézet 25 éves jubileuma mindenesetre nagy társadalmi esemény volt. Az orvosegyesület Semmelweis termében rendezett ünnepi rendezvényen jelen voltak az orvosegyesület, az egyetemek, orvosi karok vezetői (i. m.). Ranschburg lemondása után is felügyelte a laboratórium munkáját, és a Gyógypedagógiai Főiskola oktatója maradt. A két visszaemlékező egyetért abban, hogy mivel Ranschburg a saját vagyonából tartotta fenn az intézetet, távozása után utódja, Schnell János egyedül maradt „egy szál gépírónővel" (Beszélgetés Molnár Imrével 1979: 83).

Hamarosan azonban mindkét utódintézmény kiépítette a maga tevékenységi körét és munkatársi gárdáját. A Mosonyi utcai laboratórium Schnell János vezetésével működött tovább *Állami Gyógypedagógiai Intézet*, majd 1934-től, a gyógypedagógiától függetlenítve a Kemény Zsigmond Reálgimnázium első emeletének egyik szárnyában *Gyermeklélektani Intézet* néven. A másik ág Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter utasítására *Magyar Királyi Állami Kórtani és Gyógytani Laboratórium* néven működött Szondi Lipót vezetésével, a gyógypedagógus-képzéshez kapcsolódva a Mosonyi utcai épület második emeletén. Szondit a kultuszminiszter egyúttal kinevezte a „pszichológia és a terápia professzorának" is, 1927-től 1941-ig mindkét állását betöltötte (Bürgi Meyer 1996).

A két intézmény profilja különbözött. Schnell intézete a kutatómunka (képességvizsgáló módszerek, pályaalkalmassági tesztek kidolgozása) mellett elsősorban gyermek-pszichoterápiával, pályaválasztási és nevelési tanácsadással foglalkozott. Az intézmény hamar népszerű lett a fiatal, pszichológia iránt érdeklődő szakemberek körében. Egykori munkatársa, Molnár Imre visszaemlékezését idézve: *„Harminc ember dolgozott akkor nála ingyen, lelkesedésből – pszichológusok, orvosok, pedagógusok, gyógypedagógusok. Néhányunknak, külföldön végzett pszichológusoknak, akiknek nem volt állásunk – nem is lehetett –, felbecsülhetetlen jelentőségű volt, hogy egyáltalán dolgozhattunk valahol a szakmában."* (Beszélgetés Molnár Imrével 1973) Schnell János az összes lehetséges szakmai fórumon népszerűsítette az intézet tevékenységét, sikerült elérnie, hogy 1934-től intézete a gyógypedagógiától a közoktatás hatáskörébe kerüljön, és hogy az akkori kultuszminiszter, Petri Pál fizetett pszichológusi státuszokat biztosítson munkatársai számára. A harmincas évek közepétől komplex állami pszichoterápiás, tanácsadó és kutatóintézetként működött, vezetője visszaemlékezése alapján külsőségeiben is: *„Ha bárki végigment a Gyermeklélektani Intézet folyosóján, nem csak tiszteletet parancsoló pszichológiai vizsgálószobákat látott, hanem orvosi vizsgálót és laboratóriumot, pszichoterápiát,*

mozgásterápiát, szociális gondozót, beszédterápiát, játékszobát (observatio), tanulószobát, szülők iskoláját, előadótermet, tudománynépszerűsítő osztályt, technikai laboratóriumot is." (Schnell 1968: 38)

Szondi Lipót laboratóriuma elsősorban kutatóintézet volt. „A kutatás magában foglalt olyan gyermekeken és fiatalokon végzett vizsgálatokat, akik a fővárosi és állami kisegítő iskolákból, beszédfogyatékosok, siketnémák és vakok intézetéből, valamint javítóintézetekből, gyermekotthonokból és gyermekvédő ligákból kerültek ki. Az intellektuális teljesítménybeli és érzékelési képességek károsodásának eredetét és formáit vizsgálták, valamint ezek megelőzési lehetőségeit és gyógyítását. A laboratórium feladata a gyógypedagógiai főiskolán tanulók szisztematikus bevezetése volt a patológiába, az általános biológiába, a szellemi és testi fogyatékosságok speciális patológiájába. (...) A tudományos munka a laboratórium vezérelve alapján a »fogyatékos teljes személyiségéne«k! vizsgálatára irányult. Szondi laboratóriumában olyan egységes gyógypedagógiát valósított meg, ahol pedagógusok, pszichológusok, biológusok és orvosok szorosan együttműködtek. (...) Az oktatás orvosok elméleti és gyakorlati gyermekpszichiátriai kiképzését és továbbképzését is szolgálta. Az intézeti szervezet magában foglalta a genealógiai osztályt, eugenikai, szervi antropológiai és alkatvizsgálati osztályt, radiológiát, biokémiai vizsgálatokat és az alkati pszichológiát." (Bürgi Meyer 1996: 84)

Schnell intézete az ambuláns pszichiátriai ellátást, tanácsadást szorgalmazó „elmevédelmi" érvrendszer logikájában működött. Visszaemlékezéséből idézve:

> „A Fővárosnál mint iskolai idegszakorvos is működtem. Itt döbbentem rá, hogy mily ijesztően nagy azoknak a turbulens, figyelmi zavarokkal, félelmekkel küzdő, összeférhetetlen, alkalmazkodni nem tudó, magányos, depressziós, vagy realitásoktól elzárkózó gyermekek száma, akikről – mivel nem viselnek magukon szembeötlő és közös nevezőre hozható külső stigmákat, sőt egészséges fizikumuk és nem ritkán az átlagtól is messze kiemelkedő intellektuális képességeik egyenesen elterelik a fogyatékosságnak még a gyanúját is – a róluk való intézményes gondoskodás még csak fel sem merült." (Schnell 1968: 21)

Az intézet, Oláh Gusztáv elképzeléseihez hasonlóan, olyanoknak nyújtott terápiás segítséget, akik addig kívül maradtak az intézményrendszeren, mivel nem rendelkeznek „látványos" értelmi fogyatékossággal, vagy nem viselkednek „látványosan" deviáns módon. Schnell tapasztalatai szerint a szülők és pedagógusok részéről már felmerül az igény a probléma szakszerű kezelésére, de nehezíti a hatékony beavatkozást az a tény, hogy a nevelési tanácsadás (egyelőre) nem tartozik az orvostudomány hatókörébe. A pszichiátriai szakértelem azonban a

neurotikus gyerek pszichoterápiáján keresztül bekerült a hétköznapok világába. A mindennapi magatartásproblémák, viselkedészavarok, vagy éppen az addig „láthatatlan" gyerekkori szorongások „pszichiátrizálódnak": a gyerek (majd a szülő, pedagógus) iskolai, családi, hétköznapi viselkedése, teljesítménye, kapcsolatai stb. pszichológiai motívumokkal válnak megmagyarázhatóvá, eredetük és kezelésük a szakértők számára lesz hozzáférhető.

Szondi kutatóintézete a fogyatékos gyerek komplex vizsgálatán keresztül a társadalom problémáit kívánta orvosolni. A korabeli orvosi, pszichiátriai, biológiai, statisztikai szakértelem integrált alkalmazása és a kiterjedt adatgyűjtés arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen öröklésbiológiai folyamatok állnak a devianciák hátterében. A több éves, nagy szakértői és módszertani apparátussal folytatott munka végső célja egy a fogyatékos gyerekek adatait a hatóságok számára nyilván tartó családregiszter összeállítása volt. Ez a regiszter, Szondi szavaival, tartalmazza

> „hazánk mindazon családjainak biológiai és karakterológiai családfáit, melyek halmozottan adtak eddig fogyatékos, bűnöző és neurotikus egyéneket. A kataszter feladatai közül kiemelem: 1. azt, hogy módot ad a fogyatékosságok, fiatalkori bűnözések és neurózisok öröklődési menetének exakt megállapítására; 2. lehetővé teszi annak a kérdésnek az elfogulatlan vizsgálatát, hogy mi a szerepe egyrészről az öröklött, másrészről a környezeti ártalmaknak és élményeknek a fogyatékosságok, a bűnözés és a neurózisok kórtanában, 3. ha egyszer kötelező lesz a házasság előtti orvosi vizsgálat, úgy ez a kataszter a hatósági közegeknek „egészségügyi priuszok" beszerzése céljából rendelkezésre fog állni." (Szondi 1938: 3)

Szondi és munkatársai minden vizsgált családról családkrónikát, egy ún. családkönyvet vezettek, amely információkat tartalmazott a vizsgált személyekről, testvéreikről, szüleikről és azok testvéreiről, a nagyszülőkről, esetleg az ükszülőkről (Bürgi Meyer 1996). Az adatgyűjtés, mint láthattuk, a megelőzés célját szolgálta. Szondi kortársaihoz hasonlóan az öröklésbiológiailag „terhelt" egyének szaporodásának, házasságának megelőzését szolgáló törvény bevezetésétől várta a társadalmi problémák mérséklődését. A tudományos pszichiátriai/pszichológiai szaktudás és intézményi keretei a demográfiai folyamatok közvetlen szabályozására irányultak – célkitűzéseikben legalábbis. A Szondi-laboratórium egyúttal a nevelés és a pályaválasztás terén is szakértelmet nyújtott. Szondi Lipót „ösztöndiagnoszikai" elképzelése szerint a nevelés is a biológiai folyamatok, az ösztönök formálására irányul, feladata, hogy a gyerek örökölt ösztönkésztetései a társadalom szempontjából is elfogadható módon elégüljenek ki. Az ösztönprofilok tudományos vizsgálata, a később Szondi-tesztként

világhírűvé vált diagnosztikai eljárás az egyéni pszichopatológia felmérésén túl elsősorban arra szolgált, hogy kiderítse, melyik szakma mely ösztönök szocializációját szolgálhatja. Az egyének ösztönprofiljainak ismeretében a veszélyes indulatok társadalmi szempontból produktívvá válhatnak, sőt, ezek ismeretében lehet megfogalmazni intézményesíthető szükségleteket. Az intézet 1938. évi munkabeszámolója szerint például a bűnöző, csavargó gyerekek családtörténete és ösztönprofil-próbája arra utal, hogy nagyfokú hitszükséglettel rendelkeznek, felmenőik között is sok a szociálisan érzékeny. Ezért célszerű lenne számunkra *„lélekadó állomásokat"* szervezni papokkal, lelkészekkel (Szondi 1938). A laboratórium el is kezdte ezt a munkálatot, a tanácsadó állomásokon a tesztek alapján alkalmas, azaz ösztöndinamikailag megfelelő személyeket "lelki támaszként" rendelték az egyes gyerekek és serdülők mellé (Bürgi Meyer 1996).

Mindkét pszichológiai profilú intézet erősen motivált, összetartó szakmai közösségként működött. Noha a harmincas években már állami intézményként fizetett státuszokkal is rendelkeztek, a munkálatok nagyobb részét a pszichológia és a társadalmi megújulás iránt elkötelezett fiatal szakemberek önkéntesen, fizetés nélkül végezték.[16] Szondi munkatársait „egy 30 tagból álló megszállott családhoz" hasonlította (Bürgi Meyer 1996). A szakma mint hivatás és a karizmatikus vezető iránti mély elkötelezettség a korabeli pszichológiai műhelyek fontos jellegzetessége, amely 1945 után és bizonyos mértékben a hatvanas években is megőrződik. A korabeli pszichológia intézményesülésében a polgári nyilvánosság terepei, a magánszalonok legalább akkora szerepet játszottak, mint az új kutatóintézetek. A Szondi-laboratórium nem csupán munkahelyként, hanem fontos intellektuális és kulturális közegként funkcionált. Szondi minden hónap egyik szombatján Anker közi lakásában tartott szemináriumot, ahol a közvetlen munkatársak „belső körén" kívül jelen volt a budapesti értelmiség pszichológia iránt érdeklődő elitje. Egy kortárs visszaemlékezőt idézve: *„Szondi-szeminárium" állandó résztvevői (...) voltak: a pszichoanalitikus Hollós István, Hermann Imre, Bálint Mihály, Lévy Kata, a pszichológus Molnár*

[16] A Szondi-tanítvány Benedek István visszaemlékezését idézve: *„Amikor 1936-ban – medikusként – befogadást nyertem Szondi intézetébe, a munkatársak főként gyógypedagógusok voltak: Kozmutza Flóra, Groák Vera, Kőrösy Zsuzsi, Liebermann Lucy és három gyermekorvos-pszichológus: Kardos Erzsébet, Sándor Klára, Pfeiffer Margit. Csupa nő. Később Mérei Ferenc meg Balázs Péter pszichológusokkal és velem háromra emelkedett a férfimunkatársak száma, majd többen jöttek: Gyulai, Garai, Böszörményi György, Ádám Zsigmond, de az arány így is erősen a nők javára billent az új gyógypedagógusokkal – Mikó Eszter, Balkányi Sári, Polgár Magda, Fehér Rózsa – és pszichológusokkal: Noszlopi Margit, Gleimann Anna, Binét Ágnes, Tarcsay Izabella, Mártonné, Márkusné, Thuri Mária stb."* (Benedek 1978: 251) *„Mindenki élt valamiből, ahogy tudott, ezen kívül pedig dolgozott a laboratóriumban, amennyit bírt, természetesen fizetés nélkül. (...) Nem társadalmi munka volt ez, és nem nagylelkűség: önmagunk műveléséért dolgoztunk, később pedig az eszméért, amelyet magunkévá tettünk.* (i. m. 253.)

Imre, Kardos Lajos, Noszlopi László, az orvos-pszichológus György Júlia, a teológus-pszichológus Zemplén György (Benedek 1978: 252), a klasszika-filológus Kerényi Károly, Jacobi Jolán, C. G. Jung egyik későbbi munkatársa (Bürgi Meyer 1996). A „lakásszemináriumok" alkalmával egy-egy állandó résztvevő, vagy az alkalomra meghívott vendég tartott tudományos előadást, amit beszélgetés és vita követett. Így ismerkedett meg Szondi Anna Freuddal és a bécsi nevelési tanácsadó hálózat megteremtőjével, August Aichhornnal is. A szemináriumok számos területet érintettek a sorsanalízis, az általános pszichológia, a pszichoanalízis, a jungi pszichológia és a mitológia témakörében (i. m.).

A Szondi-szeminárium elsősorban a szakma elitje és közvetlen értelmiségi környezete számára volt „nyitott műhely", de számos ehhez hasonló informális közeg működött a korszakban, amelyek között a személyes, baráti, rokoni, kollegiális kapcsolatok együttesen biztosították az átjárhatóságot. Egy későbbi pszichoanalitikus kortárs, Nemes Lívia visszaemlékezésével illusztrálva:

> „Egy baráti társaságban megismerkedtem a pszichoanalízissel. Tehát olyan barátaim voltak, akik Freudot akkoriban falták, olvasták. Akkoriban jelent meg magyarul egy-két könyve, például a Bevezetés a pszichoanalízisbe (...) Hát az én udvarlóim, mondjuk így. Pár évvel idősebbek. (...) És volt egy legendás történetünk: egyszer hárman, Magda, az egyik udvarló barátunk, meg én elmentünk a Mészáros utcába a pszichoanalitikus egyesületbe, ahol ambulanciát tartottak, és az ott lévő, éppen ügyeletes orvosnak, hogy úgy mondjam, elmeséltük azt a vágyunkat, hogy pszichoanalitikusok akarunk lenni. S az illető, aki ott volt, az a később számunkra is híres Bálint Mihály volt. Borzasztóan dühös lett, mert hárman mentünk oda. Hogy micsoda dolog ez, hogy itt három süvölvény beállít, hogy ő pszichoanalitikus akar lenni, és mind ennek az az oka, hogy túlságosan sok mindent lefordítottak Freudtól. (...) Szép simán kidobott, és azt mondta, hogy ezt 17 éves korban még nem lehet elkezdeni, és majd hogyha megnőttünk nagyra, meg iskolát, meg egyetemet." (Interjú Nemes Líviával 2003: 7–8.)

A pszichológia így a városi polgári középosztály „zárt" nyilvánosságainak állandó, érdeklődést keltő, megvitatandó témája lett. Ez a réteg egyúttal a pszichológiai szaktudás jellegzetes „fogyasztójává" vált, de ami talán még lényegesebb: hétköznapi gyakorlataiban, etikájában, emberi kapcsolataiban egyre fontosabb szerepet kapott a „pszichológiaiként" azonosított motívumok menedzselése és ennek a szükségletnek a felismerése.

2. 3. A pszichoanalitikus mozgalom

A két világháború között a lélekkel kapcsolatos szakértelem elterjedésében, mint az a fenti idézetből is érzékelhető, a pszichoanalízis és különféle irányzatai jelentős szerepet játszottak. A pszichoanalízis – nem kis részben a Tanácsköztársaság alatti átmeneti állami intézményesülésének köszönhetően – az államhoz kapcsolódó döntéshozók felől politikailag, ideológiailag „gyanús" teóriának minősült. Ennek ellenére a húszas-harmincas évek a pszichoanalitikus mozgalom magyarországi aranykorának tekinthetők. A freudi pszichoanalízis ún. „budapesti iskolája" továbbra is egyesületi keretek között működött, önálló képzési renddel, és ekkor már kiterjedt nemzetközi intézményi, szakmai hálózattal. A húszas években már a szakemberek második generációját „nevelte fel", az egyesületi tagok publikációi, Freud és más pszichoanalitikusok munkái közül számos már magyar nyelven is olvasható volt. A pszichoanalitikus terápia – állami támogatás híján – ekkor is csak egy szűk réteg számára volt hozzáférhető. A pszichoanalitikus elmélet azonban értelmiségi körökben, szépirodalmi és más művészeti munkákban, szélesebb értelmiségi közönségnek szóló folyóiratokban közismert és divatos téma. A gyakorló pszichoanalitikusok közül a legtöbben maguk is e közegek, fórumok jellegzetes képviselői, szereplői. Noha pszichoanalízis terápiaként és szellemi mozgalomként is szinte kizárólag a városi középosztály privilégiuma volt, éppen ezen a rétegen keresztül érintkezett az illegális munkásmozgalommal is. Egy kortárs visszaemlékezőt, Szilágyi Lillát idézve:

> „Volt egy fiatal értelmiségi réteg, amely kicsit idézőjelben játszotta ezt. (...) Aki jól ki van analizálva, az megtanulja saját határait és a másik tűrőképességét. De volt egy értelmiségi, okoskodó, egyébként politizálni is sokat politizáló réteg, amely mindig nagyon sokat értelmezett, és ha beszéd közben valaki megvakarta a füle tövét, akkor biztos értelmezték ezt valami módon. Elviselhetetlen fajta volt egyébként. A másik fele az illegális kommunista mozgalom, amelyben a marxizmus és az analízis teljesen azonosan a polgárság és a kapitalizmus elleni lázadást jelentette. A gazdaság és az ember felszabadítását. Ez hellyel-közzel egybeesett az előbb említett játékos értelmiséggel, mert ezek nagy része vagy kacérkodott, vagy valóban részt vett abban a kommunista mozgalomban, ami 44 előtt itt egyáltalán létezett. Mindenesetre a pszichoanalízis feltétlenül szerepelt, mint valami nagyon haladó, nagyon előrevivő mozgalom. Analitikus terminológiában beszéltek, analitikus szemináriumok voltak." (Interjú Szilágyi Lillával é. n. 10.)

A freudi tanok újszerűsége, progresszív szellemi mozgalmakkal való kapcsolata önmagában is vonzóvá tette a pszichoanalízist a „nyugatos" értelmiség és a városi középosztály számára. A két háború között mégis elsősorban a gyerekkel és a gyereknevelléssel kapcsolatos szakértelme miatt vált szélesebb körben közismertté. Ebben nem csupán a freudi hagyományokhoz hivatalosan is kötődő Magyar Pszichoanalitikai Egyesület játszott szerepet, hanem a pszichoanalízis ekkor már szintén intézményesült „szakadár" irányzatai, az adleri individuálpszichológia és (bár kisebb mértékben) Wilhelm Stekel iskolája, az ún. aktív analitikusok is.

A korszakra jellemző módon, magánlakáson tartott olvasókörből alakult meg 1927-ben a *Magyar Individuálpszichológiai Egyesület*. Tagjai – a Gyermektanulmányi Társasághoz hasonlóan – a társadalmi reformok és a pszichoanalízis iránt elkötelezett tanárok, tanítók, orvosok, művészek. Az individuálpszichológusok a gyermektanulmányi mozgalomhoz és a gyermekvédelmi szervezetekhez kapcsolódva elsősorban a pedagógia, és a nevelési és pályaválasztási tanácsadás területén működtek. Az irányzat magyarországi népszerűsége jelentős részben a szomszédos Ausztriában történő fejleményeknek köszönhető. A háború utáni osztrák szociáldemokrata kormány baloldali, közösségi, demokratikus nevelésre, a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére törekvő, nagyszabású közoktatási reformjaiban fontos szerepet biztosított a pszichológiai szakértelemnek, ezen belül az individuálpszichológiának. A bécsi gyermekpszichoterápia és az iskolákhoz kapcsolódó pszichológiai nevelési tanácsadás hálózatszerű intézményesítésében pszichoanalitikus szakemberek vettek részt, többek között Alfred Adler és tanítványai. Az osztrák reformelképzelések (fejlődés-lélektanilag megalapozott, demokratikus, közösségi nevelés) közel álltak a gyermektanulmányi mozgalom elveihez. A magyarországi individuálpszichológusok az osztrák minta alapján akarták meghonosítani a nevelési tanácsadás és a modern pedagógia gyakorlatát, azonban ezt állami támogatás hiányában nem sikerült a közoktatásba integrálni. Mindemellett az Egyesület a harmincas évekre a gyermektanulmányi mozgalomhoz hasonló támogatói körrel rendelkezett. Elnöke Máday István ideggyógyász, a debreceni orvosi kar magántanára, a bécsi individiuálpszichológiai egyesület alapító tagja volt. Az individuálpszichológia Máday kapcsolatainak és szakmapolitikai tevékenységének köszönhetően széles körben elfogadott és a „hivatalos" szakma notabilitásai által is támogatott pszichoanalitikus irányzat lett. Az egyesület vezetőségének tiszteletbeli tagjai között szerepel számos közméltóság: többek között Ugron Gábor volt belügyminiszter, Ady Lajos tankerületi igazgató, Nagy László a gyermektanulmányi társaság ügyvezetője, Neugebauer Vilmos az Országos Gyermekvédő Liga igazgatója, Szimon István rendőrtanácsos, a BM

életvédelmi osztályának vezetője (Kiss 1991), és egyáltalán nem utolsó sorban, tiszteletbeli elnökként a már idézett Benedek László pszichiáter, aki jó politikai kapcsolatainak köszönhetően 1936-tól Schaffer Károly utódja a budapesti ideg- és elmekórtani klinikán (Pisztora 1988).

A pszichoanalitikus egyesületek, filantróp szervezetek társadalmi felelősségvállalása is elsősorban a gyerek köré összpontosult. A nevelési tanácsadás, pszichológiai ismeretterjesztés, szülők, pedagógusok számára szervezett tanfolyamok, előadások a húszas évek közepétől már szélesebb körben hozzáférhető szolgáltatások. A harmincas években 10-12 nevelési tanácsadó működött Budapesten, iskolákhoz, karitatív egyesületekhez (Ingyentej Egyesület, Fővárosi Szegény Gyermekekért Egylet stb.), vagy más pszichoterápiás intézményhez kapcsolódva (Kiss 1991). Az individuálpszichológiai egyesület vezetői, Máday István és Rácz Jenő (mindketten Adler tanítványai) a Gyermekvédő Liga keretében szerveztek individuálpszichológiai alapon működő nevelési tanácsadókat (1927-ben az elsőt, majd egy következőt 1929-ben). A Pszichoanalitikai Egyesület 1931-től Kovács Vilma és férje anyagi támogatásával Budapesten a Mészáros utcában nyilvános, ingyenes ambuláns pszichoterápiás rendelőt működtetett felnőttek és gyerekek számára. Az ambulancia pszichoterápia és nevelési tanácsadás mellett népszerű szemináriumokat is tartott kisgyermekes anyák, óvónők és tanítók részére (Rotter Lilián szervezésében). 1930-ban az Apponyi Poliklinika nevelési tanácsadó szolgálatot indít „ideges gyerekek" részére Ranschburg Pál és György Júlia vezetésével; 1937-től az orvosegyetem I. számú gyermekklinikáján is nevelési tanácsadó működik a pszichoanalitikus Liebermann Lucy vezetésével. Az új, pszichoanalitikus és fejlődés-lélektani alapokon működő pedagógiai gyakorlat a közoktatásba nem került be, leginkább magániskolákban valósul meg, ilyen volt Nemesné Müller Márta már említett *Családi Iskolá*ja, vagy Hrabovszkyné dr. Révész Margitnak „ideges gyermekek" részére alapított *Erdei Iskolá*ja.

A pszichológiai ismeretek szélesebb körben való elterjesztésében lényeges szerepet játszottak a különféle folyóiratok. A Nemesné Müller Márta által szerkesztett *Jövő útjain* (1926–1939), amely alcíme szerint „pedagógiai folyóirat", a tágabb szakmai közönségnek (tanároknak, tanítóknak, orvosoknak, pszichiátereknek stb.) szólt: szakcikkeket, recenziókat, beszámolókat közöl a kortárs pszichológia, szociális munka, a gyermektanulmányozás, reformpedagógia témaköréből, de rendszeresen tudósít más korabeli progresszív művészeti és életmódreform mozgalmakról is (testkultúra, mozdulatművészet, táncművészet, kísérleti színház stb). A korabeli pszichológiai kutatóintézetek, műhelyek folyamatosan közlik a lapban kutatási eredményeiket, külön rovatként működött Máday István vezetésével az „Individuálpszichológiai Egyesület Közleményei".

A lap ugyan úgy tűnik, inkább szakmai közönségnek szól, mindemellett állandó fórumot tart fenn szülők részére nevelési, pszichológiai kérdésekről. Ugyancsak elsősorban szakmai közönségnek szólt a hasonló profilú *Gyermekvédelem* (1929–1944) Máday István szerkesztésében; és az Individuálpszichológiai Egyesület lapja, a *Lélek és Jellem* (1933–1934). A korszakban azonban megjelennek a kifejezetten szülőknek szóló, a modern pszichológiai és pedagógiai ismereteket népszerűsítő „családi folyóiratok": a Gyermektanulmányi Társaság *Gyermek* című „családi képes folyóirata", és a *Gyermeknevelés* (alcíme szerint: „Folyóirat szülők számára"), ahol Bálint Alice vezeti az állandó pszichológiai rovatot. A Gyermektanulmányi Társaság és a *Jövő útjain* rendszeresen ad ki gyermeknevelési és pszichológiai témákban szakkönyveket és ismeretterjesztő munkákat egyaránt (részletesen Vajda 1995).

A harmincas évek második felére a nevelési tanácsadás olyannyira divatos, elterjedt gyakorlat lett, hogy a „hivatalos" pszichiátria részéről felmerült a dilettantizmus és a valódi szakértelem megkülönbözetésének igénye. Schnell János, a Gyermeklélektani Intézet vezetője 1939-ben e problémát már kifejezetten a pszichológiai ismeretek hétköznapi gyakorlatokban való elterjedéséhez kapcsolja:

> „Már néhány évtizede a szemünk előtt játszódik le a pszichológiának mint elméleti tudománynak közeledése a mindennapi élet legkülönbözőbb területeihez. Ennek a közeledésnek első lépései akkor voltak, amikor más tudományágak felhasználták a lélektani kutatások eredményeit, anélkül azonban, hogy ezen eredmények mögött rejlő általános pszichológiai ismereteket és sajátos pszichológiai gondolkodást elsajátították volna. Ezt a jelenséget észlelhettük hosszú időn át a pszichiátriában, ahol számos ideggyógyász használta a kísérleti pszichológia egynémely módszeres eljárását diagnosztikai célokra. (...) A jóakaratú dilettánsok és a haszonleső léleklátók, grafológusoktól kezdve a tenyérolvasókig s asztrológusokig, súlyosan kompromittálták a pszichológia hitelét, diagnózisaik, prognózisaik, kezeléseik felháborították a tudományos közvéleményt, szkeptikussá tették a közönséget és tették még ezt azzal is, hogy a »pszichológiát« apróhirdetés nívóra süllyesztették." (Schnell 1939: 101)

Cikke elsősorban a pályaválasztási és nevelési tanácsadás terén mutatkozó dilettantizmus ellen irányul, arra hívja fel a figyelmet, hogy a *„zug nevelési tanácsadókban"* tanítók, tanárok, óvónők végeznek képesítés nélkül pszichológiai munkát, abban a hitben, hogy *„didaktikában és pedagógiában való jártasságuk magában foglalja egyúttal lélektani szakképzettségüket is"* (i. m. 102.). Aggodalma több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt utal arra, hogy a pszichológia (pszichiátria) a pedagógiától elkülöníthető, specifikus

szaktudás – legalábbis igény volna ilyen megkülönböztetésre. Ez a korszakban (és később sem) teljesen evidens. A gyermektanulmányozás specifikus tárgya a gyerek, nem pedig annak fiziológiája, lelke, viselkedése, képességei, kapcsolatai, fejlődése – épp ellenkezőleg: mindezek együtt. A korabeli pszichológiai reformmozgalmak elválaszthatatlanok a pedagógiától, a pszichológiai ismeretek a gyakorlatban (leszámítva talán a pszichoanalízist) elsősorban a szülői és az iskolai nevelés, vagy az ambiciózusabbak szerint az egész közoktatás modernizálására hivatottak. Másrészt a két háború közötti „pszichológusok" közül nagyon kevesen rendelkeznek ilyen nevű képesítéssel, már csak azért is, mert Magyarországon csak 1929-ben indult újra az önálló egyetemi pszichológiai képzés a szegedi bölcsészkar akkor létesített pedagógiai-lélektani (!) tanszékén,[17] a budapesti bölcsészkaron pedig csak 1936-ban jön létre önálló lélektani intézet. Addig a bölcsészkarokon filozófiai tárgyak keretében hallgathattak pszichológiát az érdeklődők. Érdemes talán itt felhívni a figyelmet arra is, hogy a magyarországi pszichológia első vezető szakemberei (Ranschburg Pál, Szondi Lipót, Schnell János, Benedek László, Máday István, Ferenczi Sándor stb.) orvos-pszichiáterek. A korabeli pszichológiai kutató- és tanácsadó intézetek munkatársai orvos, gyógypedagógus végzettségűek, vagy ritkább esetben külföldi egyetemeken tanultak pszichológiát. A modern pszichológiai ismeretek azonban az érdeklődők számára hozzáférhetők voltak a tanító- és tanárképzésben, a Gyermektanulmányi Egyesület vagy a pszichoanalitikus egyesüle-

[17] A szegedi tanszék Imre Sándor kezdeményezésére jött létre. Imre az 1920-as évek közepéig oktatáspolitikus (a Friedrich-kormány közoktatásügyi minisztere, majd helyettes államtitkár), mindemellett elkötelezetett híve a nemzeti alapon művelt reformpedagógiának, kapcsolatban állt a Gyermektanulmányi Társasággal és Domokos Lászlóné *Új iskolá*jával. 1926-ban kinevezik a szegedi egyetem pedagógiai tanszékének élére. Ugyanebben az évben az egyetem vezetésénél szorgalmazza egy önálló pedagógiai-lélektani tanszék létesítését. 1929-ben ez meg is valósul, élére Várkonyi Hildebrand Dezső bencés rendi szerzetes tanárt nevezik ki. Várkonyi pozíciója egy szakmapolitikai kompromisszum során jött létre. A katolikus egyház befolyásának engedve, Klebelsberg Kunó vallás és közoktatásügyi miniszter „vallási egyensúlypolitikájának" megfelelően az új tanszék élére katolikus professzor került. A korszakra jellemző, hogy a világnézeti tárgyakból (filozófia, történelem, irodalomtörténet, neveléstudomány) párhuzamos, protestáns és katolikus tanszékeket szerveztek, így lehetett Várkonyi Hildebrand a protestáns Imre Sándor katolikus „párja" (részletesen Szokolszky 2009: 26–28.). A szegedi pedagógiai-lélektani tanszék a korabeli pszichológia fontos műhelye. A tanszékhez közvetve reformpedagógiai elvek alapján működő kísérleti iskolák is kapcsolódtak. Várkonyi saját fizetéséből finanszírozza az 1937–39-ig működő *Kerti Iskolá*t, amelynek célja a nevelés mellett a tanszéken kifejlesztett pedagógiai módszerek tesztelése volt. A másik – tartósabb – kezdeményezés az 1928-ban Szegedre telepített Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola gyakorló iskolája volt, amely *Cselekvő Iskola* néven működött tovább és – ahogyan új neve is utal rá – a hagyományos pedagógiai gyakorlatba reformpedagógiai elemeket is beemelt. Az iskolában folyó pedagógiai kísérleti munka tudományos eredményeinek ismertetésére önálló szaklapot is indítanak a *Cselekvés Iskolája* címmel (i. m.).

tek nyilvános tanfolyamain, Montessori-tanfolyamokon stb. Harmadrészt, a pszichiátria felől nézve – mint láthattuk – az elmegyógyintézeten és klinikán kívüli szakértelem nem pedagógiai, hanem közegészségügyi kérdés, a népesség mentálhigiénés állapotára vonatkozik, amely kétségtelenül magában foglalja a társalmi problémákhoz kapcsolódóan a gyerekek és fiatalkorúak feletti szakértelmet is (a bűnmegelőzéstől a pályaválasztási tanácsadásig). Mindenesetre a Gyermeklélektani Intézet vezetőjének a szakmaiság és dilettantizmus kapcsán megfogalmazott problémái jól illusztrálják a korabeli pszichiátriai szaktudás burjánzását, határtalanságát, és kompetenciaigényének terjedését.

A fenti történetet összeállítva inkább úgy tűnik, hogy Magyarországon, a társadalomtörténeti sajátosságokkal együtt, a pszicho-tudások Nyugaton is megfigyelhető expanziója történt. Az emberi viselkedésre vonatkozó tudományos szakértelem egyszerre válik közüggyé (mint társadalmi probléma és közpolitikai beavatkozás) és a hétköznapi magánélet (család, szexualitás, gyereknevelés, életmód stb.) szervezőjévé. A köz és a privát szféra e sokak által leírt „pszichológiai" összefonódása mint olyan jelen elemzés szempontjából nem önmagában lényeges. Ez a kutatás kizárólag a pszichotudományok és a hozzá kapcsolódó gyakorlatok perspektívájából elemzi végig a XX. század első kétharmadának magyar társadalomtörténetét. Kétségtelen, hogy innen nézve jelentős expanzió figyelhető meg, azonban erős túlzás lenne azt állítani, hogy a Horthy-korszak Magyarországán a pszicho-tudások lényegi szerepet töltöttek volna be a közpolitikai döntéshozatalban vagy az egyének önazonosságában, hétköznapi etikai elveiben stb. Fontos viszont, hogy a pszichiátria (úgy is, mint kriminológia, pedagógia, eugenika, pszichológia, pszichoanalízis, gyerektanulmányozás stb.) szakértőként jelenik meg az egyén önmagával és környezetével kapcsolatos kérdéseinél, és a közügyként értelmezett társadalmi problémák terepén. A háború utáni folyamatok értelmezéséhez talán már e fejezet végén is érdemes kiemelni, hogy ez a szakértelem *tudomány*ként tölti be szerepét, azaz egy olyan univerzálisnak tételezett igazságdiskurzust működtet, amelynek legitimitását a tudományosság nemzetközi intézményei garantálják. E fejezet akár úgy is olvasható, mint a pszicho-gyakorlatok tudományosodásának története, bár éppen úgy az emberi jelenségek tudományosodásának története is lehetne.

III. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT

„A fűtés zavarára vonatkozóan megjegyzem, hogy mint igazgató-főorvos, képtelen voltam mindenre tekintettel lenni, mert a gondnok elment, új gondnok jött, az élelmező tiszt elment, a szertáros elment, tehát nem volt kivel fűtőanyagot beszereztetni. A fűtést csakis fafűtésre való átállással lehetett csak átmenetileg megoldani. Az erre vonatkozó intézkedések késedelmesen történtek, és e miatt fűtés egy ideig nem volt. A feltett kérdésre: nem én, hanem fiam volt a MONE választmányi tagja."

(Zsakó István igazolóbizottsági meghallgatása 1945. június 10. BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, oldalszám nélkül)

A harmincas évek második felében az orvosi szakmában létrejött etnikai törésvonalak szakadékká mélyültek. Ennek oka részben a németországi fejleményekhez köthető, és ehhez kapcsolódóan az egyre inkább németbarát, fajvédő, majd egyértelműen fasizálódó MONE politikai tevékenységéhez. Másfelől a Hitler és Mussolini nemzetiszocializmusával szimpatizáló Gömbös-kormány erős állami befolyást szorgalmazó egészségpolitikája új színteret biztosított az orvosok közötti etnicizált kenyérharchoz, paradox módon ez a színtér (az orvosi kamara) éppen a MONE törekvéseivel szemben jött létre. Az orvostársadalom korabeli politikai viszályait, ha másképpen nem jelölöm, ezúttal is Kovács M. Mária (1994, 2001) kutatásai alapján mutatom be.

A Gömbös-kormány gazdasági válságkezelő intézkedései az egészségügy teljes államosítása felé mutattak. Ahogy arról már az előző fejezetben szó esett, a gazdasági válság miatt a csőd szélére került biztosítótársaságokat a kormány államosította, és az alkalmazott orvosok számára megtiltotta a magánpraxist. Az orvostestületi érdekeket sértő állami beavatkozás a MONÉ-t szembefordította a kormánnyal, durva politikai csatározások kezdődtek az orvosi praxis szabályozásának jogaiért. A legnagyobb orvosszervezet, a Magyar Orvosok Országos Szövetsége ekkor már a MONE irányítása alatt áll, elnöke Csilléry András volt. Az orvosszövetség tiltakozott a kormány magánpraxist

korlátozó rendelkezései ellen, és amikor a kormány új állami rendelőintézeti hálózat kialakítását tervezi, elutasította a javaslatot. A kormány mégis létrehozta az új OTBA rendelőintézeteket, válaszul az orvosszövetség vezetősége kizárta azokat a tagjait, akik ezekben állást vállalnak. A kormány hasonlóan radikális intézkedéssel válaszolt, elrendelte, hogy a közalkalmazottak nem lehetnek az orvosszövetség tagjai, Csilléryt pedig lemondatta a vezetőség éléről. 1934-ben a MONE riválisaként, a Gömbös-kormány támogatásával megalakult a (szintén fajvédő) Egészségpolitikai Társaság (EPOL), amely elsősorban a „pénztárorvosok" és munkanélküli vagy elszegényedett kollégáik érdekeit képviselte, tagjai többségében radikális fiatal orvosok voltak, de a népi írók is támogatták a kezdeményezést. Az EPOL az egészségügy teljes államosítását, az agrárnépesség biztosítását és a kötött orvosválasztás bevezetését követelte. A fajvédő MONE és kormánypárti riválisa, a fajvédő EPOL mellett a harmadik jelentős orvosszervezet a Szabad Orvosválasztást Követelők Blokkja volt, mely a magánpraxist folytató, nagyrészt zsidó származású orvosokat tömörítette.[18] Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter az orvosszövetséggel való további hadakozás elkerülése érdekében hozatta létre az Orvosi Kamarát, amelynek egyik feladata a magánpraxis és a közalkalmazotti orvosi gyakorlat szabályozása volt. Az általa beterjesztett „az orvosi rendtartásról" szóló 1936 évi I. törvénycikk második paragrafusa kimondta: *„Olyan tevékenységet, amelynek végzése orvosi oklevélhez van kötve, csak az folytathat, aki a kamara tagja."* A kamarai tagság csak a magánorvosok számára lett kötelező, viszont kizárólag a kamara tagjai folytathattak magánpraxist. Ennek köszönhetően az orvosi kamarában többségbe kerültek a közalkalmazotti állásokból kiszorított zsidó orvosok. A kamarai elnökválasztás során a liberális orvosblokk és a zsidó kamarai tagok a kormány és az EPOL közös jelöltjét, Verebély Tivadart szavazzák meg a MONE jelöltjével szemben.[19] A MONE azonban e kudarc ellenére is erős szervezet maradt, az összes vidéki városban volt alapszervezetete, ennek köszönhetően a vidéki kamarai elnökségek többségét ők szerezték meg. A németországi politikai változások a MONE vezetőségét radikálisabb antiszemita intézkedések érdekében való lobbizásra bátorították (az Egyesület lapja már a húszas években sem volt e tekintetben visszafogott).

Az egyesület elnöke, Csilléry András terjeszti be 1938 márciusában – nem kis részben az akkor már kötelező orvosi kamarai tagság felekezeti összetételének „befolyásolása" érdekében – az első zsidótörvény-tervezetet, amely azt javasolja, hogy a zsidókat faji alapon fosszák meg állampolgárságuktól. A javaslatot akkor

[18] A Magyar Orvosi Kamara honlapja: http://www.mok.hu/info.aspx?SP=19
[19] Uo.

még nem fogadja el a parlament. Három hónappal később azonban megszavazzák az ún. első zsidótörvényt, amely vallási alapon korlátozza a zsidók arányát a szabadfoglalkozásokban és az üzleti vállalkozásokban.[20] A zsidó kamarai tisztviselőket azonban a MONE az első zsidótörvény után sem tudta eltávolítani. „Mivel a törvény az 1938. októberi kamarai választásokra nézve semmiféle megszorítást nem tartalmazott, az 1938-as választásokon a MONE igyekezete ellenére helyén maradt a budapesti orvosi kamara 108 zsidó közgyűlési tagja (237 tagból) és az országos közgyűlés 35 zsidó tagja (a 142 tagból), sőt Balassa Benő személyében még zsidó elnököt is választott a budapesti orvosi kamara." (Kovács M. 2001: 151.) A MONE vezetői ezért újabb zsidótörvény megalkotását sürgetik, amely terveik szerint kizárná a zsidó kollégákat a kamara szavazati joggal rendelkező tagjai közül. Azok az orvosok viszont, akik a törvények miatt kamarai tagságot nem kaphattak, 1938 októberében a budapesti kamara támogatásával kérelmezték Keresztes Fischer Ferencnél, hogy kórházi alkalmazásuk ellen ne emeljenek kifogást. A MONE a helyzetet csalással fordítja a maga javára: összehívják a budapesti kamara közgyűlését úgy, hogy csak azoknak küldik ki postán a meghívót, akik szavazatára számíthatnak. A csonka közgyűlés így megszavazta, hogy a kamara lépjen fel a zsidótörvény megszigorítása érdekében. A javaslatot szintén Csilléry terjesztette a parlament elé.

A második zsidótörvény[21] bevezetését követően a MONE (még ekkor is jogellenesen) megszerezte az orvosi kamara irodáiból a zsidó orvosok listáját, amit a hadba lépést követően a Hadügyminisztérium rendelkezésére bocsátott abban a reményben, hogy így elérheti a zsidó kollégák munkaszolgálatra való behívását. Az egyes szakmai közegek esetében sok múlott azon, hogy a kollégák lelkesedéssel, vagy idegenkedve, netalántán felháborodással fogadják a zsidótörvényeket. Több területen olykor maga a kormány is szemet hunyt a törvény megkerülése vagy kijátszása felett. Az ekkor már kétségtelenül fasiszta vezetésű MONE nyilvánvalóan az orvostársadalom és az ország érdekei ellen dolgozott.

[20] A törvény az újonnan belépő zsidó felekezetű személyek arányát 20%-ban korlátozza, de csak azok számítottak nem zsidónak, akik 1919 előtt keresztelkedtek ki.

[21] "A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" szóló 1939. évi IV. törvénycikk május 5-én lépett életbe. Faji szempontból zsidónak minősült, aki önmaga, legalább egy szülője vagy legalább két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt a törvény hatálybalépésekor, vagy az előtt. Az értelmiségi szabadfoglalkozásokban 6 %-ban maximálta a zsidók arányát, az állami közigazgatási és igazságügyi apparátus, valamint a középiskolai tanári karok egyáltalán nem foglalkoztathattak a törvény által zsidónak minősített állampolgárokat. Szintén nem tölthettek be színházaknál és a médiában olyan munkakört, amely befolyással volt az adott orgánum szellemi irányvonalára. A törvény korlátozta az egyes vállalatoknál alkalmazható zsidók arányát és visszaállította a numerus clausust. Az engedélyköteles ipari és kereskedelmi ágazatokból a zsidókat kizárták, és megnehezítették a mezőgazdasági ingatlanvásárlást is.

Az első és második bécsi döntést követő terület-visszacsatolások után „Nagy-Magyarországon" a zsidó orvosok aránya 31-ről 34%-ra nőtt. Részben az elvándorlások miatt Felvidéken az orvosok 80%-a számított a magyarországi törvények értelmében zsidónak. A visszacsatolt Erdélyben az orvosok körében az „ősmagyarok" aránya mindössze 15% volt, 45%-uk zsidó és 40%-uk román. Keresztes Fischer belügyminiszter az orvoshiány mérséklésére zsidó orvosokat akart küldeni a visszacsatolt területekre, a MONE azonban tiltakozott, sőt azt javasolta, hogy csökkentsék az egyetemi képzési időt és az „ősmagyar" orvosokat kötelezzék erdélyi szolgálatra. 1941-ben maguk az erdélyi parlamenti képviselők kérték, hogy választókerületeikben függesszék fel a zsidótörvények kvótáit, ezt a memorandumot a képviselők nem fogadták el. Erre való hivatkozással azonban a belügyminiszter nem vezette be az erdélyi orvosok esetében a zsidók arányára vonatkozó korlátozásokat, és több olyan rendeletet hozott, amely az orvosi működés engedélyezését kivette a MONE által irányított kamara kezéből. Az 1942. évi XII. törvénycikkellyel például államosította a körzeti, járási és városi orvosi állásokat, majd pedig az új állami állásokba a kamarai tagságtól eltiltott zsidó orvosokat nevezett ki. A MONE erre válaszul egy olyan törvényjavaslatot szorgalmazott, amely kötelezővé teszi, hogy zsidó orvos csak zsidót kezelhessen, a zsidónak minősülő orvosok névtábláján és receptjén fel legyen tüntetve a *zsidó* szó (Kovács M. 2001: 160.). A törvényjavaslat végül nem kerül szavazásra, mert 1942-ben megkezdődnek a katonai behívások. „Az ún. SAS behívók rendszere lehetővé tette, hogy a névre szóló behívókat célzottan olyan zsidók kapják meg, akik valakinek az útjában álltak: az orvosok esetében nemritkán egyenesen a kamarák által eljuttatott szakmai listák szolgáltak a behívás alapjául, s a behívott zsidó orvosokat rendszerint fizikai munkára, lövészárkok ásására és vasúti sínek építésére vezényelték. Néhány hónap alatt zsidó orvosok ezrei függesztették fel praxisukat. 1942 telén Budapest 4995 orvosának csaknem egyötöde, mintegy 900 orvos teljesített katonai és munkaszolgálatot, s ez az arány az ország más területén is hasonló volt." (i. m. 161.) A MONE vezette orvosi kamara tényekedéseinek köszönhetően a fronton és a hátországban is egyre nehezebb helyzetet teremtett az állandó orvoshiány. Az új hadügyminiszter, Nagybaczoni Nagy Vilmos ezért rendelkezett arról, hogy orvost csak orvosi szolgálatra hívhatnak be – ez a zsidó orvosokra is vonatkozott. A MONE vezetősége, Csilléry András, Orsós Ferenc, Meskó Zoltán és Incze Antal azonban nem adta fel, ekkor már kimondottan kormányellenes, nyilas követelésekkel állt elő, köztük azzal, hogy a kormány erősítse meg a németek melletti elköteleződését, s ennek jeléül szabaduljon meg az ország zsidóságától. A német megszállást követően vágyuk részben teljesült, rendeletileg betiltották a zsidó orvosok, mérnökök, ügyvédek működését, Keresztes Fischer

belügyminiszter a Gestapo foglya lett. A zsidó orvosokat polgári munkaszolgálatra hívták be, amely ezúttal szerencsésnek bizonyult, mert (átmenetileg) megmenekültek a deportálásoktól. A MONE azonban elérte, „hogy az orvosi kamara valamennyi helyi szervezete közvetlenül a hadsereggel egyezkedhessen arról, hogy a hadsereg a zsidó orvosokat – a munkaszolgálat keretén belül – olyan körzetekbe irányítsa, amelyekben már megindult a zsidók összegyűjtése, hogy deportálják őket. Amint az átirányított zsidó orvosok elfoglalták új rendelőintézeti vagy kórházi helyüket, deportáló hatóságok a kamara friss listái alapján azonnal begyűjtötték őket. A kamara és a MONE akciójának a háború után végzett becslések szerint mintegy kétezer-ötszáz zsidó orvos esett áldozatul, az ország zsidó orvosainak több mint a fele." (i. m. 163.)

A fenti történet a MONE gyalázatos tevékenysége mellett azonban utal arra is, hogy az etnikai törésvonalak ellenére az orvostársadalomban működtek a kollegiális (vagy állampolgári) szolidaritási viszonyok – a német megszállásig a kormány orvosokat érintő politikája igyekszik kivédeni a fasiszta MONE politikai támadásait és javaslatait. Jelen kutatás sajnos kizárólag a pszichiátria területére irányul, és így is csak két, a szakma szempontjából meghatározó fővárosi intézmény (az egyetemi klinika és a Lipótmező) forrásain keresztül válnak láthatóvá a háborús évek.

Baran Brigitta levéltári kutatásai (Baran 2008) szerint a budapesti orvosi kar tanácsa „zsidó segédszemélyzetként" tovább foglalkoztatta volna a törvények értelmében a kamarából kizárt kollégákat, ezt az igényt azonban a vallás- és közoktatásügyi miniszter nem támogatta, így az 1939/1940 tanévben a zsidónak minősített kollégák már nem dolgozhattak az egyetemen. Az ideg- és elmekórtani tanszék a korszakban (a Lipótmezőhöz hasonlóan) 10-14 szakorvost foglalkoztatott. A zsidótörvények értelmében három fő fizetés nélküli tanársegéd és egy fő díjtalan gyakornok veszítette el állását. Az idézett kutatás szerint több egyetemi intézet ragaszkodott ahhoz a *„discreditionalis jogához"*, hogy létszámhiányra hivatkozva továbbra is alkalmazzon zsidó kollégákat – a pszichiátriai klinikára vonatkozóan azonban nem közöl ilyen tényeket. A kar vezetése rendre igyekezett kivédeni a MONE lobbijának köszönhető tervezeteket a képzési idő lerövidítéséről vagy a professzorok frontszolgálatra való behívásáról. 1944 októberében a Szálasi-kormány elrendeli az egyetem Németországba telepítését. Az egyetem tanácsa azonban határozatot hozott, miszerint: *„az Egyetem és az Egyetem hatósága a maga törvényes székhelyéről ennek háborús megszállása ellenére sem távozik el, működését minden körülmények között a maga törvényes székhelyén folytatja."* (idézi Baran 200: 117.) Ehhez a határozathoz az orvosi kar vezetése is csatlakozott, az oktatók és a hallgatók nagy része (600 fő) mégis Halléba távozott az ún. Csilléry-vonatokkal, leckekönyvük és a

személyes holmik mellett magukkal vitték az egyetem orvosi felszereléseinek egy részét is. Kétségtelen, hogy a nyomás nagy volt, a három évet már elvégzett medikusok kizárólag a németországi tanulmányok és a SAS behívó (vagy a katonaszökevény státusz) közül választhattak. A német megszállást követően a klinikán is kaotikus állapotok uralkodtak. Az igazgató-főorvos, Benedek László 1944 áprilisában felesége halála miatt három hónap betegszabadságot kért. „Munkatársai csak azt észlelték, hogy második feleségének halála (budai villájuk óvóhelyét bombatalálat érte) nagyon megrázta. Kezdetben ugyan fegyelmezetten gyászolt, majd kezdett furcsán viselkedni: vörös nyakkendőt kötött, harsány vicceket mesélt. Végül hat hónap múlva – októberben – nyomtalanul eltűnt." (i. m. 123.) Utólag kiderült, hogy Svédországba akart távozni, útközben, Németország területén pisztolyával főbe lőtte magát. Ideiglenes helyettesének Horányi Bélát nevezik ki, a klinikai betegellátást közvetlenül kollégája és helyettese, Angyal Lajos irányította. Baran kutatásai szerint „Angyal minden bizonnyal több üldözöttet is bújtatott akkoriban a klinikán betegként, kit katonai behívó, kit deportálás elől. Egymásról szigorúan nem tudhattak semmit, felvételük mindig Gurszky Emil ügyeletében történt." (i. m. 125.)

A Lipótmezőn a háború alatt fokozódtak az élelmezési és egyéb nehézségek. Az amúgy is állandóan túlzsúfolt intézetben kellett elhelyezni az ideg- és elmekórtani klinika, majd az állami szemkórház betegeit is, valamint a harcok elől Budapestre menekült orvosokat és családjaikat (Szirtes 1968). A német hadvezetés 1944-ben két alkalommal is igénybe akarta venni az épületet, ezt még sikerült kivédeni, bár nehézségek árán. Az ostrom idején a helyzet katasztrofálissá vált, az élelmiszertartalékok elfogytak, megszűnt a fűtés, a villany- és vízszolgáltatás, mindössze egyetlen kút állt rendelkezésre – így mindennapossá váltak a súlyos hűléses és bélfertőzéses megbetegedések, nagyon sokan meghaltak (Kuncz 1993).

A háború alatt történt eseményekről elsősorban az ún. igazolóbizottsági iratok[22] szolgáltak forrásként. A különféle státuszú vallomások forrásértéke

[22] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1.080/1945 M. E. számú rendelete alapján minden közalkalmazottat igazoló eljárás alá kell vonni. Minden közalkalmazott köteles hivatali elöljárójának írásban igazoló nyilatkozatot tenni. *„E nyilatkozatban a közalkalmazott ismertetni tartozik politikai magatartását, cselekedeteit, valamint népellenes jogszabályok végrehajtása során végzett hivatalos ténykedéseit. (...) A magyar nép érdekeit sértő cselekedetnek kell tekinteni különösen, ha a közalkalmazott nyilas vagy más fasiszta jellegű párt, mozgalom tagja volt, ilyen pártot vagy mozgalmat támogatott, vagy azok célkitűzését, működését helyeselte; ha a háborúba való belépés, a háborúban való további részvétel vagy a tengelyhatalmak érdekében, vagy pedig a szövetséges hatalmak érdekei ellen propagandát fejtett ki, ha akár közvetlenül, akár tetteivel, közhangulatot kialakító magatartásával közvetve, az ország lakossága egy részének érdekeit sértő, a magyar alkotmány szellemével ellenkező jogszabályok hozatalát mozdította elő, vagy ilyen jogszabályok végrehajtásában oly módon vett részt, hogy ezáltal*

részben a kórrajzokéhoz hasonló: nem azt tudjuk meg, mi történt valójában a Lipótmezőn a háború éveiben és a német megszállás idején, hanem azt, hogy mi hangzott el az igazolóbizottsági meghallgatásokon és a vallomások milyen következménnyel jártak. A vallomások mindenesetre egybehangzóan arra utalnak, hogy a háború alatt nyílt titok volt a betegek és az orvosok körében egyaránt, hogy Petrovich Ferenc, Bakody Aurél és Stief Sándor[23] főorvosok osztályain zsidókat, katonaszökevényeket vagy más politikai üldözötteket bújtattak hamis diagnózisokkal. A vallomások szerint Petrovich egy zsidó származású orvos kolléga számára is szerzett hamis iratokat. A Lipótmezőn ilyen módon több száz ember menekült meg az üldöztetésektől.[24] Az igazoló eljárások során meghallgatott 337 főből szokatlanul kevés, mindössze 21 esetben született elmarasztaló ítélet, a nem igazoltak többsége a kisegítő személyzetből került ki (nyilas lapokat járató portás, antiszemita nézeteinek hangot adó segédápoló stb.).[25] Petrovich és Bakody[26] kifejezetten jó politikai kapcsolatokkal rendelkeztek a német megszállás alatti időkben is. A tanúk szinte kivétel nélkül beszámolnak arról, hogy Petrovich Ferencet többször hallották telefonon beszélni nyilas vezetőkkel, és elegáns, árpádsávos zászlóval díszített hivatali autójával járt a Lipótmezőre akkor is, amikor az intézet összes szolgálati gépkocsiját kötelezően be kellett szolgáltatni katonai célokra. A tanúk szintén egybehangzóan állítják, hogy a nyilas ellenőrzések során Petrovich határozott fellépése és befolyásos politikai kapcsolatai mentették meg az intézetet a lebukástól:

„Amikor három nappal az orosz bevonulás előtt a számon kérő különítmények több száz csendőre (200) körülvette az épületet, a főorvos úr volt az, aki a csendőrökkel

az érintett személyek helyzetét súlyosbította, ha az ország lakosságának egy része ellen gyűlöletre izgatott." Az igazolóbizottságok hat fő ún. beküldött és két fő behívott tagból álltak. A beküldött tagok a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt pártnak (Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazda Párt, Magyar Kommunista Párt, Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata Párt) képviselői és az országos szakszervezeti tanács helyi szervezetének küldöttje. A behívott tagok a főispán által delegált jogi végzettségű személy és az adott közüzem egy már igazolt alkalmazottja.

[23] Egyes vallomások arról számolnak be, hogy Petrovich Ferenc és Bakody Aurél ezt jelentős anyagi ellenszolgáltatás fejében tették meg, de többen azt állítják, hogy ők maguk ingyen kaptak hamis papírokat és kórházi menedéket. Feltehetően mindkét esetre volt példa. Stief Sándor esetében a tanúk egybehangzóan állítják, hogy nem fogadott el pénzt az üldözöttektől.

[24] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Dr Miklós Armand vallomása, 1945. június 13.

[25] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, *Jelentés* 1946. március 9.

[26] Bakody Aurél a felszabadulás után Nyugatra távozott, az igazolóbizottság távollétében állásától megfosztotta és ügyét a népügyészséghez irányította. BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Jegyzőkönyv, 1945. június 24.

tárgyalt, ő vezette végig az intézeten őket és az ő közreműködésének tudható be, hogy a csendőrök elvonultak, és a több száz zsidóból egyet sem vittek el."[27]

1945 januárjában a szovjet katonai parancsnokság átvette a Lipótmező épületét. Zsakó István igazgató-főorvost a magyar rendőrkapitányság letartóztatta, majd kitiltotta a kórházból és a fővárosból is.[28] A tanúvallomások szerint azért, mert nem engedélyezte az intézetben sebesült szovjet katonák orvosi ellátását.[29] A budai szovjet parancsnokság és a magyar rendőrkapitányság a neurózis részleg akkori vezetőjét, Stief Sándort bízta meg az intézet irányításával.

A zsidótörvények hatálya alá került pszichológusok, pszichoanalitikusok egy része a nemzetközi pzichoanalitikus mozgalom segítségével emigrált (részletesen Mészáros 2009), az itthon maradottak közül sokan (főleg Szondi Lipót korábbi munkatársai) az *Országos Izraelita Patronázs Egyesület* pszichológiai profilú intézményeiben dolgoztak tovább. Ezeket az intézeteket György Júlia vezette és fogta össze. A zsidótörvények bevezetése után a Patronázs Egyesület profilja kibővült az üldözött gyerekek számára létesített otthonok működtetésével. György Júliát idézve:

„1940 körül mindkét állásomat [az Apponyi Poliklinika nevelési tanácsadójában, és az OTI Képességvizsgáló Intézetében] elvesztettem a faji üldöztetések miatt. Ekkor az egész munkakört újból építettük egy szociális intézmény, az Országos Izraelita Patronage Egyesület keretében, ahol ugyancsak ambulancia, egy speciális óvoda és napközi otthon és egy pályaválasztási tanácsadó állomás működött egy keretben

[27] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Dr Miklós Armand meghallgatása, 1945. június 13. vö: *„Tudomásom van arról hogy amikor múlt év december 21-én egy pénteki napon a nemzeti számonkérő különítmény körülvette az intézetet és úgy tudtuk, hogy a zsidókat el akarták vinni dr. Petrovich a különítmény parancsnokával és több tiszttel visszavonult a szobájába, tárgyalt velük, majd ő maga vezette végig az intézeten, úgy tudom, megvendégelte őket, ezzel egy barátságos atmoszférát teremtett és dr. Petrovich interventiojának tudom be, hogy ez a különítmény a zsidókat nem vitte el."* BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Markovics Jenő vallomása 1945. június 17. A tanú magas rangú banktisztviselő volt, a munkaszolgálat alól kapott menedéket Petrovich osztályán, amiért 10 000 pengőt fizetett (uo.).

[28] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Zsakó István meghallgatása, 1945. június 10.

[29] *„Dr Zsakó az orosz betegekkel szemben barátságtalanul viselkedett. 1945. január első hetében 15 orosz sebesültet hoztak az intézetbe elhelyezésüket kérve. Dr Zsakó nem akarta őket befogadni, de ők mégis bementek, de a sebesültek sem ellátást, sem fűtést nem kaptak. Az oroszok egyáltalán nem voltak megelégedve. Miután két orosz meghalt, akkor egy orosz tiszti bizottság jött ki, jegyzőkönyvet vettek fel, és aznap elszállították a betegeket és másnap letartóztatták Dr Zsakót."* BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Dr. Rótay Kálmán meghallgatása, 1945. június 13.

(Budapest VIII. József krt. 31/b). Ez intézménycsoporttal kapcsolatban még három gyermekotthont szerveztünk. Mindezt a Gestapo feloszlatta 1944 júniusában." (György 1960/1997: 6–7.)

György Júlia egy későbbi munkatársának emlékei szerint „A Gyermekgondozó Intézet tervezett feladata a végveszélybe került zsidó családok reménytelenül súlyos állapotba zuhant gyermekeinek, testi-lelki épségüknek megőrzése, támogatása volt. Rövidesen kiderült, hogy ez emberfelettien nehéz. Egyre több vidéki gyereket küldtek szülei a fővárosba, mert így remélték megmenekítésüket. Ezzel megtöbbszöröződött a totális gondoskodásra szorulók száma. Másrészt az elérhető szülőkkel is foglalkozni kellett (ha még voltak), és gyakran volt szükség gyors segítségre. Fedél és felügyelet alá juttatni a gyermekeket, kenyér-, tej- és élelemutalványokkal ellátni, felruházni, iskolába járatni, a nagyobbaknak munkahelyről gondoskodni – és enyhíteni a reális félelmeket, a valósággá vált rémálmok roncsolását –, erősíteni az életképeseket, óvni és gyógyítani az erejüket vesztetteket. (...) Pszichológusok, pedagógusok, társadalmi munkások, szakszervezeti ifjúmunkások, kommunisták, cionisták, orvosok, művészek, jogászok vettek részt a mentésben fizetség nélkül, emberségből, maguk is küszködve személyes tragédiájuk súlyával. A német megszállás után nem lehetett tovább működtetni az intézményt, a még itthon maradt munkatársak egyénileg kísérelték meg – immár intézményi háttér nélkül – a gyermekmentést." (Gáti 1997: 64.)

MÁSODIK RÉSZ. PSZICHOTUDOMÁNYOK AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN

I. ÁLMODOZÁSOK KORA. AZ ÁTMENET ÉVEI (1945–1948)

„Magyarország történetének új korszaka kezdődik. Új kort csak új emberek teremthetnek."

(Sík 1945: 3.)

„Ugyanazok az okok, amelyek a fasiszta rendszert létrehozták, a monopol-kapitalizmus, a rabló imperializmus termelték ki a hitlereket, himmlereket, frankókat, szálasikat és követőiket, ezeket a beteg lelkű szörnyetegeket. Nem a neurotikusok és pszichotikusok szülték a fasizmust, hanem a fasizmus talaján burjánzott el az elmebaj és a neurózis minden fajtája. A Horthy-fasizmus éveiben szó sem lehetett természetesen intézményes lelki egészségvédelemről. Minden ilyen irányú kezdeményezést elfojtottak, és csak egyesek luxusigényeinek kielégítésre volt lehetőség. A felszabadulással a demokrácia meghozta a lelki egészségvédelem munkásai számára is a lehetőséget, hogy a népi demokrácia gazdasági és társadalmi rendjének megfelelő intézményes, minden dolgozó javát szolgáló lelkiegészség-védelem alapjait lerakhassák."

(Weil 1948/1995: 228.)

A háború után, a kommunista hatalomátvételt megelőző három év a pszichotudományok számára is „átmeneti" időszak volt, több szempontból is. Az ország közhangulatának megfelelően a háború utáni évek itt is az újrakezdés eufóriájában teltek. A fasizmus és a háborús veszteségek romjai alól kibukkanó régi világ és az eltakarított romok helyére épülő új a radikális változás és a folytonosság sajátos egyvelegét alkották a pszichotudományok területén is, ami egy (a későbbi évtizedekhez viszonyítva különösen) nagyon termékeny időszakot biztosított és a szakma teljes kontextusának átalakulását eredményezte. Ideértendő az orvosi szakma elitcseréje, a közegészségügy és a közoktatás intézményrendszerének átalakulása, a pszicho-tudások háború utáni óriási nyugati expanziója és ennek magyarországi hatása. 1945 után a pszichológia és a pszichiátria a korábbinál

lényegesen integráltabb és kiterjedtebb nemzetközi tudományos diskurzusba szerveződött. Részben ennek, részben a magyarországi politikai-társadalmi viszonyokhoz közvetlenül kapcsolódó tudományos-terápiás konjunktúrának köszönhetően a pszichiátria és a pszichológia szervezeti és intézményi szinten is lassan elválik egymástól. Ebben a fejezetben a koalíciós időszak fejleményeit először a pszichiátria, majd a pszichológia, végül a mentálhigiénés mozgalom terepein mutatom be.

1. Pszichiátria a koalíciós korszakban

Az átmenet három évét nem csupán a „felszabadult" újrakezdés tette sűrű időszakká. A nyilasuralom és a fasizmus bukása az orvostársadalom egy elitcsoportjának a bukását is jelentette. A MONE és a Kamara tevékenysége az orvostársadalmon belüli kollegiális viszonyokat szétzilálta, az egyik oldalon a képzelt, a másik oldalon a valós fenyegetettség érzéséből működő „sorsközösségekké" alakította, amely, mint láttuk, a háború éveiben súlyos bűnök és veszteségek forrása lett. A közelmúlt történéseinek kollektív feldolgozása, a morális igazságszolgáltatás az egész magyar társadalmat érintő probléma volt a háború után, és sajnos nem csak az „átmenet" éveiben. Azonban az orvosok körében történt események a szakmai szolidaritás, kollegialitás viszonyainak extrém mértékű torzulását eredményezték, ennek korrekciója a legkedvezőbb körülmények között sem lett volna könnyű feladat.

A koalíciós időszak egészségpolitikájának meghatározó tényezője, hogy irányítása – ellentétben más szakmai közösségekkel – a kezdetektől fogva a kommunista párt befolyása alatt állt. Az ostrom utáni katasztrofális közegészségügyi állapotok helyreállítása érdekében hozták létre 1945. január 31-én az *Egészségügyi Tanács*ot, amely teljhatalommal rendelkezett a közegészségügyi rendeletek megalkotásában és végrehajtásában.[30] Elnöke Weil Emil volt, aki a háború alatt illegális kommunista mozgalomban tevékenykedett. Az Egészségügyi Tanács megszervezte a magyar egészségügyi szervek és a szovjet katonai parancsnokságok együttműködését, ennek köszönhetően a körülményekhez képest valóban sikerült gyorsan és hatékonyan normalizálni a súlyos közállapotokat. Arra vonatkozóan kevés adatunk van, hogy a felszabadulás után az orvostársadalom miképpen nézett szembe saját bűneivel egyfelől, és súlyos veszteségeivel, sérelmeivel másfelől. Tény, hogy 1945-ben a MONE az elsőként felszámolt egyesületek közé tartozott, vezetőit háborús bűnösként népbíróság

[30] Tagjai: Csordás Elemér tiszti főorvos, Frigyessy József, Bencze Gyula, Nyírő Gyula, Lovrekovich Imre, Gegesi Kiss Pál, Petényi Géza, Zádor Imre (Jakab 1979: 33).

elé állították,[31] az ideiglenes kormány – tekintettel az Orvosi Kamara német megszállás alatti tevékenységére – hatályon kívül helyezte az „orvosi rendtartásról" szóló 1936. évi 1. törvénycikkelyt, ezáltal megszüntette a Kamarát is. Ez utóbbi vagyonát, iratanyagát és funkcióit az 1945 januárjában megalakult Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete (MOSZSZ) vette át, amely az átmenet éveiben és később is – amennyire adott viszonyok között lehetséges volt – valódi érdekvédelmi szervezetként működött. Vezetői elkötelezett, többnyire baloldali, szociáldemokrata vagy kommunista orvosok voltak, köztük sok zsidó származású.[32] 1945-46-ban ez a jelenség korántsem volt magától értetődő. A szellemi dolgozók szakszervezeteiben (közigazgatásban dolgozók, mérnökök, pedagógusok stb.) a kommunisták nem tudtak vezető pozíciókat szerezni, a szakszervezetek vezetősége többségében kisgazda és szociáldemokrata elkötelezettségű szakemberekből állt (Jakab 1979). Alaposabb kutatás nélkül nehéz megmondani, mi lehet ennek az oka. Lehetséges, hogy a kommunista párt kötelékébe tartozó orvosok elkötelezettebbek és motiváltabbak voltak szakmájuk politikai irányítását illetően, mint más értelmiségi közegek. Ezzel együtt még inkább valószínű, hogy a MONE közelmúltbeli tevékenysége és fasiszta szervezetként való betiltása az orvosi szakma kisgazdapárttal szimpatizáló elitjét távol tartotta az egészségpolitika közvetlen befolyásolásától. Mindenesetre az MOSZSZ-t és a Népjóléti Minisztériumot kevésbé érintették az elkövetkezendő évek egyre kegyetlenebbé váló politikai harcai (a kisgazdák kiszorítása), mint más szakmai irányító testületeket. A koalíciós időszak egészségpolitikáját tehát elsősorban három szervezet irányította: az Egészségügyi Tanács, a Népjóléti Minisztérium és az MOSZSZ. A három szervezet összhangban működött, e rövid időszakban nem volt közöttük érdekellentét és egyéb konfliktus sem, hiszen mindegyik kommunista irányítás alatt állt, vezetőségükben jórészt ugyanazok a személyek (Weil Emil, Simonovits István) foglaltak helyet.

A felszabadulást követően az egyetemeken eltörölték a felvételi korlátozást, ennek köszönhetően egy, a budapesti orvosi karról szóló szakszervezeti „helyzetjelentést" idézve: *„az 1945/46 tanévre olyan tömegű hallgatóság iratkozott be az egyetemre, amelyre fennállása óta eddig még nem volt példa."*[33] Az első

[31] Csilléry András és Orsós Ferenc a német megszállást követően Németországba távoztak az orvosi karok felszerelésével és hallgatóival együtt. A háború után a magyar hatóságok kérték kiadatásukat, Csilléry azonban a felelősségre vonás elől Kanadába menekült, ott halt meg 1964-ben, Orsós a Német Szövetségi Köztársaságban maradt, Mainzban halt meg 1962-ben.

[32] Elnök: Weil Emil (MKP), társelnök: Reök István (FKP), alelnök: Gartner Pál (SZDP), Babics Antal (NPP), Horváth Boldizsár (MKP) (Jakab 1979: 94).

[33] Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL) 42. 21. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete, Helyzetjelentés a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karáról 1945. október 9.

évfolyamnak 1700 hallgatója volt, míg az ötödik évfolyamnak csupán 60.[34] Az orvostársadalom belső megosztottsága, antiszemitizmusa és ezzel kapcsolatos sérelmei nyilvánvalóan nem szűnhettek meg a háborúval együtt. A fentebb is idézett szakszervezeti helyzetjelentés tanúsága szerint az új medikusok körében is azonnal megjelentek a szakmán belüli „hagyományos" törésvonalak. A jelentés a szakszervezet vezetősége számára készült, részben általános tájékoztatásul, részben pedig azért, hogy felmérjék a medikusok politikai irányultságát, mozgósíthatóságát, az új szakszervezet irányvonalával való lehetséges szimpátiájukat. Kérdéses, hogy a (névtelen) szerző mennyiben adott pontos képet, mindenesetre érzékelteti a korabeli viszonyokat, ezért érdemes hosszasabban idézni:

> „Az első évfolyamon a hallgatóság túlnyomó többsége cca 1000-1300 ember kisgazdapártinak mondható. Legrosszabb becslés szerint, ha nem is párttagok, erős szimpatizánsok. A szimpatizálás természetesen nem komoly politikai szimpátiát jelent, hanem – a hallgatók legnagyobb részénél – a zsidókérdés kiélezését. Mondhatni azt, hogy a keresztény hallgatóság legnagyobb része csupán azért vallja magát kisgazdapártinak, ha egyáltalában vallja magát annak – mivel úgy gondolják, hogy a munkáspártok az a zsidókat jelenti. Természetesen ebben a gondolatban nem zavarja őket az, hogy zsidók is tartoznak a Kisgazdapárthoz, hiszen az antiszemitizmust egészen nyíltan élére állítani még – egy-két kirívó véletlen esettől eltekintve – nem merték. Itt kell megjegyezni, hogy a hallgatóknak kb. 40%-a zsidó. Ezek közül legfeljebb 10% tartozik a Kisgazdapárthoz, 10% a munkáspártokhoz, a többi nagy többségben pártonkívüli. Individualisták és azt a gondolatot képviselik, hogy nem akarnak politizálni, hanem tanulni. Sok közöttük aránylag a cionista. (...) Az első és második évfolyamon jelentékeny tényező az, hogy a hallgatók igen nagy százaléka koron felüli, szóval olyanok, akik nem a középiskola padjaiból kerültek az egyetemre. Ez azért fontos, mert igen sok ember úgy érzi, hogy most semmi mással nem szabad törődnie, mint a tanulással. (...) A harmadik évfolyam az egyetemi reakció tűzfészke. Egy-két ember kivételével valamennyi reakciós, a Csaba[35] volt tagja, vagy pedig annak a szellemében gondolkozik. (...) Az ötödik évfolyam talán a legjobb. 25-30 tényleg demokratikusan gondolkodó hallgató. Szervezetlenek, de határozottan jóérzésűek. Hajlandóak részt venni a Medikus Kör munkájában és általában a demokratikus megnyilvánulásokon. 5 kommunista van közöttük."[36]

[34] Uo.

[35] A Csaba Bajtársi Egyesület az orvostanhallgatók fajvédő egyesülete volt, ideológiája és tagsága a fajvédő egyetemi hallgatók Turul Bajtársi Szövetségéhez és a MONÉ-hoz kapcsolódott (ez utóbbi lapjában saját állandó rovatot tartott fenn).

[36] SZKL 42. 21. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete, Helyzetjelentés a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karáról 1945. október 9.

A források alapján úgy tűnik, hogy a háborút követően az orvosi szakmán belül nem történt igazán jelentős erkölcsi elszámolás vagy felelősségre vonás. Sajnos erre valódi és részletes magyarázatot jelen kutatás nem nyújthat, egyrészt azért, mert a források elsősorban a pszichiátriára vonatkoznak, másrészt a téma meglehetősen összetett, további alapos kutatást igényelne. Mivel a probléma a pszichiáter szakmát illetően is meghatározta a további évtizedeket, mégsem hagyható említés nélkül. Az általam elért, kétségtelenül szűkös forrásanyag alapján megpróbáltam rekonstruálni a pszichiátriára vonatkozó történéseket.

A MONE tevékenysége és a háborús bűnök feletti ítélkezés, az ártatlanság, cinkosság, vétkesség, hazaárulás és emberiség elleni bűncselekmény kategóriái közötti különbségtétel, az adekvát ítélet, elmarasztalás, vagy éppen morális elégtétel megállapítása több okból sem lehetett egyszerű feladat. Egyrészt, néhány kivételtől eltekintve, az egész magyar orvostársadalom érintett volt a közelmúlt történéseiben. A közalkalmazotti állások birtoklása körüli etnicizált kenyérharcban csak a „másik oldal" kiszorítása árán lehetett „győzni" – a „győzelem" pedig, mint láttuk, lehetett egy rendelőintézeti állás az egyesületi tagdíj befizetése (és talán a morális aggályok felfüggesztése) árán, de jelenthette a zsidótörvények beterjesztésében és a deportálásokban való aktív közreműködést is. Másrészt a „másik oldal", az áldozatok részéről jogosan merült fel az elégtétel és a bűnösök valódi megbüntetésének az igénye, sokakban talán bosszúvágy formájában. Miután, Bibó Istvánt idézve, „odáig csak nagyon kevesen jutottak el, hogy az államhatalmat gengszterbandának, rendeleteit papírcafatoknak s a velük szemben való engedetlenséget, kijátszást és hamisítást erkölcsi kötelességnek tekintsék" (Bibó 1948/1986: 638), az orvostársadalom belső megosztottsága 1945 után lényegében a bűnös/áldozat viszonyává változott. Kevesen voltak olyan helyzetben, amely biztosította volna az igazságszolgáltatáshoz szükséges pártatlanságot.

A társadalom-lélektani motívumok mellett a probléma megoldását nehezítették, vagy inkább gátolták a koalíciós időszak politikai harcai és a kommunista párt hatalmi törekvései. A fentebb idézett szakszervezeti jelentésnek részben ellentmondanak Huszár Tibor kutatásai, miszerint 1945 után az orvostársadalom és elitje a szociáldemokrata párt felé orientálódott. A szociáldemokrata orvostagozat 1947-ig egyfajta „ernyőfunkciót" töltött be. Egyfelől, ha egyáltalán foglalkoztatta őket a politika, hagyományosan a szociáldemokratákkal szimpatizáltak a zsidótörvények miatt a Kamarából kiszorult magánorvosok. „1945 után számukra is megteremtődött az egyetemi-klinikai érvényesülés lehetősége, de ehhez a koalíciós időszakban politikai háttér kellett, és különösen a jól jövedelmező magángyakorlattal rendelkezők számára a mérsékeltebb szociáldemokrata orvoscsoporthoz való csatlakozás jelentette a kisebb

kockázatot." (Huszár 1998: 82.) Másfelől szintén a szociáldemokratákkal szimpatizáltak azok a zsidótörvények hatálya alá nem eső orvosok is, akik 1938 után kénytelenek voltak belépni a MONÉ-ba és/vagy a MONE által irányított Orvosi Kamarába (i. m.). Annak ellenére, hogy az MOSZSZ vezetői, Weil Emil és Simonovits István kommunisták voltak (és több fontos egészségpolitikai tisztséget is betöltöttek), továbbá a Népjóléti Minisztérium és az Egészségügyi Tanács is kommunista irányítás alatt állt, a koalíciós időszakban a kommunista párt nem tudott jelentős támogatói bázist kiépíteni az orvosok körében, létszámában és presztízsében egyaránt gyenge maradt.[37]

1. 1. Az igazolóbizottságok

Az MKP orvosszervezete, különösen a szakszervezetben és a Közegészségügyi Tanácsban vezető szerepet betöltő Weil Emil a közalkalmazotti állások betöltését tiltó *„fasiszta"* minősítést minden MONE-tagra ki akarta terjeszteni (Huszár 1998: 82.). Ennek köszönhetően a közalkalmazottak politikai igazolásához szükséges űrlapokon a MONE *„fasiszta jellegű"* egyesületnek számított, amelynek támogatása a törvény szerint[38] a *„magyar nép érdekeit sértő cselekedet"*. Azonban mint tudjuk, az orvosok, különösen a közalkalmazott orvosok többsége (kényszerből is) tagja volt az egyesületnek, az orvosi karok, klinikák vezetői közül számosan a MONE vezetőségében is helyet igényeltek maguknak. Nyilvánvaló, hogy a magyar orvosok csaknem felét a közalkalmazotti állásoktól azonos morális-politikai alapon eltiltani egyrészt irreális, megvalósíthatatlan, másrészt maga a gesztus is inkább a megtorolni kívánt közelmúltra emlékeztet, és nem a valódi erkölcsi mérlegelést és elégtételt szolgálta. A MONE-tagság így egyfajta morális gumikategóriává vált, amelyet az igazolóbizottságok vagy más hatóságok „kézi vezérléssel" használhattak, adott esetben hatalmi, politikai, esetleg személyes érdekek érvényesítésére, valódi igazságtétel helyett. A közalkalmazottak igazolására vonatkozó rendelet, bár az eredeti szándék minden kétséget kizáróan jogos, az orvosok körében amúgy is nehezen volt megvalósítható. A legsúlyosabb büntetések (népbíróság elé állíttatás, nyugdíjigény nélküli

[37] „Orvoscsoportunk minőségi összetétele ebben az időben nem volt kielégítő. Szakmai tekintély csak elvétve akadt köztük, és legnagyobb részük a zsidók közül került ki. A keresztény értelmiség távol tartotta magát a párttól, féltek a szocdem főispán vagy polgármester bosszújától, vagy a vidéki értelmiség társadalmi bojkottjától." (*Jelentés az orvosszervezésről*. Weil Emil írása az MKP Értelmiségi Osztályához 1947, Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 274. 24/2 – idézi Huszár 1998: 96.).

[38] Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1.080/1945 M. E. számú rendelete a „közalkalmazottak igazolásáról".

elbocsátás) aránylag keveseket érintettek, viszont sokakat találtak vétkesnek „kisebb" bűnökben, amelyeket igyekeztek arányosan szankcionálni (hivatali lefokozás, előléptetés időbeli korlátozása stb.). Ez alkalmazható volt az állami közhivatalnokok esetében, azonban a kórházak, klinikák hagyományosan erős szakmai hierarchiára épülő világában az igazolóbizottságok általi, a politikai tevékenység alapján történő hivatali lefokozások a legtöbb esetben nem minősültek legitimnek. Ez rövidesen megoldhatatlan konfliktusokat eredményezett, olyannyira, hogy Budapest főpolgármestere az igazságügy-miniszternél kérelmezi, hogy az igazolóbizottságok az orvosok esetében gondosabban mérlegeljék a büntetéseket, ugyanis a vezető orvosok lefokozása megbontja a kórházi hierarchiát és ezáltal ellehetetleníti a hatékony gyógyítást. Leveléből idézve:

> „Nem kétséges – és a gyakorlat be is bizonyította –, nem akad osztályvezető főorvos, aki maga mellett egy másik főorvost al- vagy segédorvosi teendők ellátására elvállalna. Nem szólva arról, hogy sok esetben egyenesen büntetés lenne az osztályvezető főorvosra nézve, ha kényszerítve volna egy ilyen vezető állásra alkalmatlannak minősített, sok esetben nagyobb képzettséggel, tudással, és hírnévvel rendelkező főorvost osztályán másodorvosként befogadni."[39]

A Lipótmező igazolóbizottsági iratanyaga ugyancsak ezekről az ellentmondásokról árulkodik. A jegyzőkönyvek, vallomások inkább tanúskodnak a morális elszámoltatással kapcsolatos különféle nehézségekről, mintsem arról, mi történt valójában a Lipótmezőn a háború alatt. A bizottság tagsága több alkalommal is cserélődött, a munka lezárására hivatott ülésen az MOSZSZ delegáltja kifogásolja az eljárások hatékonyságát:

> „Nyikora Józsa Alice biz. tag mint a Szakszervezeti Tanács kiküldöttje előadja, hogy tanulmányozta a bizottság eddigi munkáját és megállapította, hogy a mai napig 337 esetben hozott a bizottság határozatot. Ebből 316 esetben igazolási határozat jött létre, majd 21 esetben elmarasztaló határozat. Teljes tudatában van annak, hogy a bejelentések körül a társadalmat általában bűn terheli a demokrácia szempontjából, mindenütt panasz, hogy a társadalom – nem tudni mi okból – tartózkodik a terhelő bejelentések eszközlésétől, mégis meg kell állapítania, hogy a 21 elmarasztaló határozat még az ún. átlagos eredményt sem éri el és kétségtelennek tartja, hogy a 316 positive igazolás nem fedi a valóságot. A statisztikai adatok szerint tehát alig 7%-át az intézeti alkalmazottaknak nem igazolta a bizottság. Ezt az eredményt lesújtónak

[39] SZKL 42. 21. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete, *Budapest székesfőváros polgármestere, felterjesztés az Igazságügy Minisztériumba*, dátum nélkül.

tartja és ezért javasolja, hogy a még rendelkezésre álló idő alatt igyekezzék a bizottság minden lehető módon odahatni, hogy az alappal bíró esetekben bejelentésre kényszerítse az intézet illetékes tényezőit."[40]

A jegyzőkönyvek alapján úgy tűnik, az igazolóbizottságok tagjai közt éppen úgy, mint a berendelt vagy önként jelentkező tanúk körében, nem volt egyetértés a közelmúlt történéseinek megítélését illetően. Fontos megemlíteni, hogy az igazolási eljárások legnagyobb része nem az orvosokat, hanem az adminisztratív és kisegítő személyzetet érintette, a Lipótmezőn 1945-ig az ezer fő körüli beteglétszámra mindössze 10-12 orvos jutott. A nem igazoltak többsége a jelen perspektívájából megítélve megtévesztett kisember: nyilas lapokat járató portás, antiszemita nézeteket hangoztató ápoló. A bizottság sok esetben nem csupán a közalkalmazott háború alatti tevékenységét monitorozta, hanem a Tanácsköztársasággal kapcsolatos politikai tevékenységét is, például többen elmarasztalásban részesültek azért, mert az 1919-es forradalom leverése után nemzetvédelmi keresztet kaptak. Szintén bűnnek számított, ha az illető nem szimpatizált a szovjet csapatokkal, vagy például katonaszökevényként Nyugatra menekült. Példa azonban akad az ellenkezőjére is: a Lipótmező bizottsága igazolt olyanokat is, akiket a népbíróság időközben halálra ítélt munkaszolgálatosok meggyilkolása miatt (és ez utóbbi nem derült ki a lipótmezei meghallgatás során). Az ítéletalkotás morális és jogi alapjainak, és az igazolóbizottságok funkciójának tisztázatlansága feltehetően nagy szerepet játszott abban, hogy Lipótmező igazolóbizottsági tagjainak nagyobb része hosszabb-rövidebb idő után lemondott. Bár konkrét adatot nem találtam, az iratokból sejthető, hogy a bizottságok munkáját nehezítették a pártok küldöttjei közötti politikai nézetkülönbségek is. 1945. július 10-én Veres Gábor a kisgazdapárt küldöttje és Dr. Somogy Mihály kirendelt ügyész jelentette be, hogy nem vállalja a továbbiakban a tisztséget. Az utóbbi helyére Nagyiványi Zoltánt nevezik ki, aki 5 nap múlva, Petrovich Ferenc főorvos ügye kapcsán, a bizottság több más tagjával együtt ugyancsak lemondott.[41]

Az orvosokat illetően az intézet bizonyítottan nyilas szimpatizáns

[40] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, *Jegyzőkönyv*, 1946. március 9.

[41] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, *Jegyzőkönyv*, 1945. június 10. Hasonló problémákra utalnak a budapesti egyetemi pszichiátriai klinika igazolóbizottsági anyagai. Baran Brigitta kutatásai szerint Horányi Béla elutasította az igazolóbizottságban való részvételt, azzal az indokkal, hogy szakmailag nem kompetens: *„Mint lélekorvos nem érzem magam hivatva, hogy emberek, különösen pedig a pubertás forrongó idejét még alig is maguk mögött hagyott fiatalemberek magatartása felett magamnak jogi és existenciális következményekkel járó ítéletet alkossak. Pályám és személyi adottságaimnál fogva hiányoznak belőlem az ítélő, helyesebben a megítélő ember értékítélet lehetőségei, különösen, ha azoknak emberi életekre, sorsokra végzetes kihatásai vannak"* (Idézi Baran 2008: 119–120.).

alkalmazottai (két fő) külföldre távoztak, azonban a tanúk velük kapcsolatban is azt vallották, hogy politikai nézeteiket nyilvánosan nem hangoztatták, „faji" vagy politikai alapon nem tettek különbséget a betegek között. A MONE-tagság, miután az intézet orvosai egyöntetűen azt vallották, hogy Fabinyi Rudolf utasítására kötelező volt belépniük az egyesületbe, nem volt szempont az igazoltatási eljárások során. Jelen történet szempontjából két eset lehet fontos. Az egyik Zsakó István igazgató-főorvos igazoltatási eljárása, a másik pedig az előző fejezet végén is említett Petrovich Ferenc főorvos ügye. Mindkét eset legalább annyira szól az igazoltatási eljárások körüli anomáliákról, a morális mércékkel kapcsolatos konszenzus teljes hiányáról, mint arról, hogy mi történt a Lipótmezőn a háború utolsó évében. Mindkét esetben több napig, számos tanú meghallgatásával zajlott az eljárás.

Zsakó István igen szigorú büntetésben részesült: az igazolóbizottság nyugdíjigény nélkül megfosztotta állásától (ennél súlyosabb ítélet csak az lehetett volna, ha népügyészség hatáskörébe utalják az ügyet). A tanúvallomások egybehangzóan állítják, hogy az ostrom idején az intézetben nem volt elegendő élelmiszer és szinte egész télen nem volt fűtés. A mostoha körülmények miatt a betegek körében járványok és meghűléses betegségek pusztítottak. A fagyhaláltól csak az mentette meg az intézet lakóit, hogy az ápolóknak és a betegeknek sikerült magánúton a kórtermekbe kályhát szerezniük. A tanúvallomások szintén egybehangzóan állítják, hogy az élelmiszer és a szén beszerzéséért nem közvetlenül az igazgató, hanem az élelmezési tiszt és a gondnok volt a felelős – akik, nem mellesleg, nyilas párttagok voltak. A tanúk emlékezete szerint Zsakó gyengekezű vezető volt a krízishelyzetben, nem volt képes befolyást gyakorolni alkalmazottaira és az intézet lakóinak alapvető létszükségleteit (fűtés, élelem) biztosítani. Az ítélet mérlegelésénél a jegyzőkönyvek tanúsága szerint még két tényező játszott szerepet. Az egyik egy intézeti beteg feleségének vallomása, aki a német megszállást követően maga is Stief Sándor osztályán bujkált. A jegyzőkönyvből idézve:

> „Dr Zsakó igazgató úrról a következőt vallhatom: férjem a VII-es osztályon (nyugtalan osztály) feküdt, az intézetből egy alkalommal csillag nélkül eltávozott, a rendőrség elfogta és a rendőrségen tőle 2000 p[engő]t elvettek. Férjem már két éve itt feküdt az intézetben, dr Bakody kezelte. A pénzt a rendőrség ide visszahozta és a gondnoknál letétbe helyezte. Én több ízben kértem Zsakó igazgató úrtól a pénzt vissza, de ő ezt nem tette meg, dacára annak, hogy sírva könyörögtem neki, hogy gyermekem van és szükségem van a pénzre, ennek ellenére egy fillért sem volt hajlandó visszaadni. Tanú vallomására esküt tett."[42]

[42] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Jegyzőkönyv 1945. június 13. Deutsch Jakabné vallomása.

A történet hitelességéről, legalábbis a ránk maradt jegyzőkönyvek szerint, sem más tanút, sem magát Zsakó Istvánt nem kérdezték meg. További vádpontként szerepelt az igazgató-főorvos ellenérzése a bevonuló szovjet katonákkal szemben. Egy tanú (Dr. Rótay Kálmán) szerint nem volt hajlandó az intézetbe felvenni és ellátni sebesült szovjet katonákat, vonakodásának köszönhetően két katona belehalt sérüléseibe. A történetek kivizsgálására egy szovjet tiszti bizottság érkezett az intézetbe, akik Zsakót másnap letartóztatták, majd a magyar rendőrség közreműködésével kitiltották Budapest területéről.[43] Az igazolóbizottság Zsakó Istvánt illetően a következőképpen ítélkezett:

> „Dr Zsakó István igazgató-főorvos ügyében az Igazoló Bizottság az ügyész véleményét hallgatta meg, aki nem látván elég politikumot fönnforogni, azonban erélytelenség, az intézet vezetésében való gyengeség, Deutsch Jakabné ügyében való viselkedése, az oroszokkal való bánásmód miatt kényszernyugdíjazás elrendelését javasolja."[44]

Zsakót végül nyugdíjigény nélkül távolítják el pozíciójából. A jegyzőkönyvek alapján nehéz megítélni, hogyan kapcsolódnak a fenti vádak a rendelet által meghatározott, a *„magyar nép érdekeit sértő"* cselekedetek körébe. Deutsch Jakabné ügye személyes sérelemként jelenik meg, sem a bizottság, sem más tanúk, de maga a vádló sem hozza összefüggésbe politikai tartalmakkal, vagy a „magyar nép érdekeivel". Ahogy a fentebb idézett ítélet szövegében olvashatjuk, maga az ügyész sem talált Zsakó ügyében politikai motívumokat. A bizottság, amelynek feladata a közelmúlt nemzetellenes bűneinek feltárása és szankcionálása, úgy tűnik, (egy kétségtelenül súlyos) munkaköri mulasztást, egy meglehetősen tisztázatlan, személyes sérelemből fakadó vádat és a szovjet csapatok iránti ellenérzést büntette a saját hatáskörében kiszabható legsúlyosabb büntetéssel.

A másik vitatott ügy Petrovich Ferenc főorvos igazolási eljárása volt. Ahogy az előző fejezet végén olvasható, hogy a tanúk egybehangzó vallomása szerint Petrovich köztudottan jó személyes kapcsolatokat ápolt vezető nyilas politikusokkal, ennek köszönhetően a német megszállás alatt is megtarthatta elegáns, árpádsávos zászlókkal díszített szolgálati autóját. Mindemellett osztályán zsidónak minősített és származásuk miatt üldözött polgárokat bújtatott – a tanúk szerint jelentős összeg fejében, bár egyes visszaemlékezők szerint többeket ingyen is. A tanúk szintén egybehangzóan állítják, hogy a nyilas járőrözések során

[43] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Dr Rótay Kálmán meghallgatása, 1945. június 13.

[44] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Jegyzőkönyv 1945. június 17.

Petrovich politikai kapcsolatai mentették meg az intézetet és lakóit a lebukástól – ugyanis nemcsak ő, hanem más főorvosok bújtattak politikai üldözötteket osztályukon, egyes visszaemlékezők szerint ilyen módon több mint kétszázan kaptak hamis papírokat, hamis diagnózisokat és menedékhelyet (részletesen ld. az előző fejezet végén). Petrovich ügyében az alábbi határozat született:

„Dr. Petrovich Ferencz igazolása ügyében az Igazoló Bizottság meghallgatta az ügyész véleményét, aki részletesen ismertette az ügy lényegét és a maga részéről javasolta, hogy dr. Petrovichot az előléptetésből 3 évre zárja ki az Igazoló Bizottság határozatával. Az ügyészi javaslattal szemben dr. Bálint István részletes indoklásában különös tekintettel politikai magatartására és hogy az Árpád sávos autót használta, vezetői állásra alkalmatlannak minősítse. Dr. Heller Béla, Morvay Géza, Tamási József igazolást javasolt, dr. Lehner Imre elnök dr. Bálint István javaslatához csatlakozott. Az Igazoló Bizottság szótöbbséggel igazoltnak jelentette ki, az ítélet ellen dr. Nagyiványi Zoltán ügyész fellebbezést jelentett be súlyosbítás, illetőleg bűnösség kimondása végett. Az Igazoló Bizottság elrendeli az ítéletnek és az egész jegyzőkönyvnek a Népbíróságra való felterjesztését.

Dr. Bálint István bejelenti, hogy bizottsági tagságáról lemond.

Indoklás: felfogása és a bizottság többségének felfogása között oly lényegbeli eltérés van, mely számára a bizottság további működésében való részvételt kizárja.

Dr. Lehner Imre elnök csatlakozik Dr. Bálint István felfogásához és a maga részéről bizottsági tagságáról és elnökségéről lemond. Dr. Nagyiványi Zoltán dr. Bálint István által előadott indoklást magáévá téve, szintén lemond tagságáról."[45]

Az idézetben említett ügyész feltehetően a bizottságtól független szakember volt, a hatóságilag kirendelt jogász ugyanis Nagyiványi Zoltán, aki, mint olvasható, az ítélet súlyosbítását kérte, majd szintén lemond tisztségéről. Bálint István pszichiáter, pszichoanalitikus a kommunista párt küldöttje volt, a háború alatt illegális kommunista, a felszabadulástól kezdve a rendőrség alkalmazásában állt. A visszaemlékezők szerint a nagy műveltségű, zsidó nagypolgári családból származó egykori fiatalember a háború után meglepő személyiségváltozáson ment keresztül, egyesek szerint mestere és barátja Pfeifer Zsigmond elpusztítása miatt (Harmat 1994: 401.). Mások szerint eleve hajlamos volt kegyetlenkedésre, *„minden kulturáltsága és műveltsége ellenére volt benne egy jó adag brutalitás"*, leplezetlen bosszúszomjjal látogatta a volt nyilas vezetők kivégzéseit, közeli ismerősei Gorilla Bálintnak hívták (Kun Miklós, idézi Gazsó

[45] BFL XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok, Jegyzőkönyv 1945. július 15.

és Zelei 1989: 111.). A fordulat évei után az ÁVH orvosa lett, tevékeny résztvevője volt a brutális kínzásokkal járó politikai kihallgatásoknak. Lehner Imre a szociáldemokrata párt küldöttje és egyben a szakszervezet képviselője volt. Sajnos a ránk maradt jegyzőkönyvek nem tartalmazzák a két fél érveit, így nem tudjuk meg, hogy az ügyész hogyan magyarázta el az *„ügy lényegét"*, ahogyan Bálint István *„részletes indoklását"* sem ismerjük. Mindenesetre bizonyos, hogy a bizottsági tagok között nem volt egyetértés az ügy morális-jogi természetére vonatkozóan, ugyanakkor az egyes tagok belső meggyőződése, a bizottság működésével kapcsolatos elvárásai olyan erős érzelmi, erkölcsi motivációkhoz kapcsolódhattak, amelyekből nehéz lehetett az adott ügy (és feltehetően nem csupán Petrovich Ferenc ügyének) egyes motívumait a jogi ítélkezéshez szükséges mértékben, érvek és ellenérvek józan mérlegelésével megvitatni. Petrovich ítélete végül a fellebbezést követően sem módosult, a bizottság pedig a kommunista és a szociáldemokrata párt küldöttjei nélkül és egy harmadik hatóságilag kirendelt ügyész részvételével dolgozott tovább.

Az igazolóbizottság munkájával kapcsolatban a fentebb idézett, a szakszervezeti küldött által megfogalmazott elmarasztaló ítéletről is nehéz megmondani, miféle szempontok alapján készült. A szakszervezet képviselője úgy tűnik, valamiféle előre meghatározott kvóta teljesítését várta el a Lipótmező igazolóbizottságától, azt sejtetve, hogy a morális felelősség és a bűnök az egész társadalomban és minden egyes munkahelyen azonos arányban oszlanak meg. Neheztelése vagy gyanakvása bizonyos szempontból érthető. Tény, hogy a háború után néhány hónappal nem könnyű, vagy szinte lehetetlen korrigálni a társadalmi szolidaritási viszonyokat és ezzel együtt megfogalmazni egy morális konszenzust a közelmúlt borzalmaiért való felelősséget illetően – talán a jelentés szerzője, Nyikora Józsa Alice szerint mindez nagy részben az igazolóbizottságok feladata lett volna. A figyelmeztetés mégis azt sugallja, hogy a bizottság tagjai nem úgy tudják teljesíteni feladatukat, ha gondosan mérlegelik az egyedi eseteket, hanem úgy, ha produkálják a hatóságoknak megfelelő „nem igazolt" esetszámot.

Az igazolóbizottságok ránk maradt irataiból biztos nem tudjuk meg, hogy a Lipótmező közalkalmazottjait, beleértve az orvosokat, ápolókat, adminisztratív és kisegítő személyzetet, milyen mértékben terheli felelősség a közelmúlt történéseit illetően. A „nem igazoltak" alacsony száma a jegyzőkönyvek alapján utalhat arra, hogy az alkalmazottak idegenkedtek a bizottságtól, (talán joggal) tartottak attól, hogy az erősödő kommunista párt valamiféle politikai boszszúhadjáratát és erődemonstrációját szolgálja. Valószínűleg nem erősítette a bizottság legitim működését az sem, hogy egy olyan, hagyományosan hierarchiára épülő „üzemben", mint a kórház, az üzemi megbízott pozícióját nem

orvos töltötte be. A vallomások arra utalnak, hogy (néhány kivételtől eltekintve) az alkalmazottak, különösen az orvosok tartózkodnak attól, hogy kollégáikról kompromittáló adatokat szolgáltassanak. A nem igazoltak alacsony száma ugyanakkor utalhat arra is, hogy a Lipótmezőn valóban működött az állampolgári szolidaritás a vészterhes időkben is. A beszámolók szerint nyílt titok volt, hogy egyes főorvosok osztályain civil üldözötteket, katonaszökevényeket bújtatnak. Ez a gesztus a tanúvallomások szerint korántsem volt egyedi, csaknem kétszázan tartózkodtak hamis diagnózisokkal az intézetben. Nehéz elképzelni, hogy egy ilyen helyzetet hosszabb ideig fenn lehet tartani a vezetőség és a teljes személyzet tudta nélkül. Jelen elemzés perspektívájából, és talán az igazolóbizottság munkája szempontjából is sajnálatos, hogy a kihallgatások során az igazgató-főorvost erről nem kérdezték.

Úgy tűnik azonban, hogy a Lipótmező igazolóbizottságának „teljesítménye" nem volt egyedi eset. Ha nem az egyes közpénzből fenntartott munkahelyeket, hanem a teljes orvosi szakmát nézzük: a MONE-tagok nagy aránya ellenére az orvosok 90%-át igazolták, a nem igazoltaknak is csak mintegy harmadát ítélték súlyosabb büntetésre (népbíróság elé állítás, állásvesztés, nyugdíjazás, praxiselvonás), és többségük csak közszolgálati állását vesztette el, magángyakorlati jogát megőrizhette. Ennél magasabb arányban büntettek az egyetemek igazolóbizottságai (Kaczander 1946), ami nem meglepő, hiszen a MONE vezetősége szinte kivétel nélkül vezető orvosprofesszorokból állt. Huszár Tibor (1998) szerint az ítéletek alacsony száma praktikus okokat is szolgált. A Nyugatra távozások miatt a professzori kar létszáma erősen megcsappant. 1945-re nemcsak a politikai, de a szociológiai-demográfiai realitások is megváltoztak. „A háború idején katonának behívtak 2500 orvost. A zsidó orvosok közül munkaszolgálatosnak hívtak be, ill. deportáltak közel 3000 orvost. Az előbbiek tekintélyes hányada, az utóbbiak többsége nem érte meg a háború végét." (Jakab 1979: 32–33.) 1938-ban 10 590 gyakorló orvost tartottak számon, 1945-ben 7240-et, 1948-ban 8030-at. 1938-ról 1945-re 115,3-ról 80,2-re csökkent a 100 000 lakosra jutó orvosok száma, 1945-46-ban 26-38%-al kevesebb orvos működött, mint 1938-ban (i. m. 33.). A korábbi „túlkínálat" helyett orvoshiány keletkezett, különösen vidéken, és hatványozottan a fejletlenebb régiókban. Talán valóban praktikus okokat is szolgáltak a könnyű kézzel osztogatott igazolások. Mindenesetre a források alapján úgy tűnik, hogy az orvosok körében a morális elszámoltatás igencsak részleges módon történt meg. A kortárs reflexió (Kaczander 1946) szerint ennek legfőbb oka, hogy sem az orvosok, sem a közvélemény, sem maguk a bírák nem voltak tisztában az igazolási eljárások céljaival, pontosabban meglehetősen eltérő elképzelések éltek az érintettek fejében e célokra vonatkozóan – beleértve a kortárs reflexió szerzőjét is. Az idézett cikk szerzője,

Kaczander Gyula véleménye szerint *„az igazolás az egyik eszköz ahhoz, hogy a 25 éves* (sic!) *fasiszta rendszer nyomait eltüntessük."* (i. m. 104.) Ugyanakkor szerinte *„az orvosoknak egy része az igazolásokat nem így fogja fel. Vannak, akik az igazolásokat személyes érvényesülésük céljaira akarják felhasználni, és ha igazolják azt a személyt, aki ennek útjában áll, hajlandók az igazolások csődjéről beszélni. Vannak, akik egy és más okokból az egész orvostársadalom nem-igazolását kívánják. Vannak viszont olyanok, akik egy-két hírhedt fasiszta orvosvezér kivételével mindenkit igazolni szeretnének, és szívesen segítenek, hogy minél többen átcsússzanak az igazoláson. Be kell vallani, hogy orvostársadalmunk igen nagy része a felsorolt három kategória valamelyikéhez tartozik."* (i. m. 105.) Mindemellett az igazolási eljárásokra vonatkozó rendelet kategóriái sem világosak, az egyes intézmények eltérő módon értelmezik (például a „vezető állásra alkalmatlan" kategóriát egyes egyetemeken úgy értelmezik, hogy az illető nem lehet rektor, más egyetemeken úgy, hogy dékán sem). Ennél még nagyobb probléma, hogy a bizottságok saját hatókörükkel sincsenek tisztában:

> „Az igazolóbizottságok politikai bíróságok, melyek politikai deliktumok fölött ítélkeznek, és éppen ezért, helyesen, nincsenek a büntető perrendtartáshoz kötve. Az igazolóbizottságok politikai jellege azonban az idők folyamán mindinkább háttérbe szorult, és az egyes bizottságok mindinkább a büntető perrendtartáshoz idomultak. Kialakult az a nevetséges helyzet, hogy ezek a laikus politikai bíróságok pápábbak akarnak lenni a pápánál, illetve jogászabbak a jogásznál. Örömmel ítélnek el valakit, ha legalább két tanú hallott az illetőről valamilyen súlyos, vagy kevésbé súlyos kijelentést. Itt megvan „bűncselekmény", amit büntetni lehet. Ugyanakkor nem ítélnek el közismert fasisztákat, akiknek egész élete a fasizmust szolgálta, mert kevés a „bizonyíték" (...) A bizottságok működésénél egyre inkább látszott az a fájdalmas tény, hogy ügyetlen kisemberek belebonyolódnak az igazolások „jogi" hálóiba, ugyanakkor pedig a tényleges fasiszták mentőlevelekkel és tanúkkal felszerelkezve könnyedén mennek át az akadályokon." (i. m. 105.)

A Lipótmező igazolóbizottsági anyagai alapján ez utóbbi megállapítással biztosan egyet lehet érteni.

A MONE-tagság megítélése a háború után és később is megosztotta a szakmát: az egykori úri keresztény középosztályhoz tartozó orvos generáció elitje többnyire meg tudta őrizni pozícióit, azonban habitusában gyökeresen különbözött a szakma fiatalabb, kommunista és/vagy a háború előtt és alatt az akadémiai-klinikai állásokból kiszorított új elitjétől. Az „átmenet éveit" követően az idősebb, konzervatív professzorok joggal tarthattak attól, hogy bármikor bármelyikükre rásüthető a „reakciós", vagy „anglofil" stigma (részletesen Huszár

1998). A szakma belső megosztottsága elsősorban nem nyilvános állásfoglalásokban, vagy rivalizáló tudományos iskolákban öltött testet, sokkal inkább informális, baráti-rokoni kapcsolatokban, amelyek különösen fontos szerepet játszottak kinevezéseknél vagy egyéb erőforrásokért való lobbizásokban.

A pszichiátriát illetően a szakma elitjének összetétele változott is, meg nem is. Az elmeorvosok egyesületének elnöke és a budapesti klinika igazgatója, Benedek László 1945-ben öngyilkos lett (egyébként a klinika igazolóbizottsága ennek tudta nélkül bűnösnek nyilvánította és nyugdíjigény nélkül megfosztotta állásától – Baran 2008), az egyesület titkára és a Lipótmező főorvosa, Bakody Aurél 1945-ben Nyugatra távozott (távollétében a Lipótmező igazolóbizottsága bűnösnek találta, és ügyét a népbírósághoz továbbította). A háború előtt a klinikák vezetői, és a főorvosi pozícióban lévő pszichiáterek jelentős része az iskolateremtő Schaffer Károly tanítványa volt. „A Schaffer-iskola szinte veszteség nélkül élte át a fasizmus éveit, mert politikailag többnyire semlegesek voltak, és zsidók sem voltak közöttük." (Avar Pál, idézi Bakonyi 1983: 84) A fiatalabbak, Miskolczy Dezső, Lehoczky Tibor, Angyal Lajos, Horányi Béla, Sántha Kálmán 1945 után lettek a magyarországi pszichiátria (elsősorban az organikus, agypatológiai irányzat) jelentős figurái. A pszichonalitikusok körében azonban óriási veszteségeket hagyott a háború. Sokan nem élték túl az üldöztetéseket, és voltak, akiknek sikerült a nemzetközi szakmai hálózaton keresztül időben Nyugatra menekülniük, így 1945 után többen az Egyesült Államokban vagy Angliában lettek világhírű szakemberek (részletesen Mészáros 2009: 123–159.). A pszichoanalitikusok közül kevesen maradtak Magyarországon, azonban, mint majd látni fogjuk, a koalíciós időkben lényeges szerepet játszottak a szakma profiljának alakulásában.

A korszakban a pszichiáter szakma irányító testülete a szakszervezet idegelme-lélektani szakcsoportja volt. A levéltári anyag alapján úgy tűnik, akárcsak maga az orvosszakszervezet, a szakcsoportok is széles jogkörrel rendelkeztek: intézményi fejlesztéseket fogalmaznak meg, ajánlásokat tesznek közpolitikai döntésekhez és intézményi kinevezésekhez. A szakcsoport részt vett a szakma tudományos közéletének irányításában is: konferenciákat szervez, szaklapot ad ki, javaslatokat tesz közpénzből finanszírozott kutatási projektekre. A koalíciós időszakban (és jellemző módon később is) vezetőségében együtt van jelen a szakma „hagyományos" elitje és azok a szakemberek, akik 1945 előtt nem juthattak vezető pozícióhoz.[46]

[46] Elnök: Lehoczky Tibor; Társelnökök: Horányi Béla, Környei István, Sántha Kálmán, Nyírő Gyula, Huszák István; Alelnök, továbbképző felelős: Angyal Lajos, Szinetár Ernő; Főtitkár: Rakonicz Jenő; Titkár: Pohl Ödön, Schönberger István; Káderes: Bálint István; Pénztáros: Faragó István, Németh Jenő; Jegyző: Flamm Mária, Ormos Margit; Ellenőr: Pethő Endre;

1. 2. Az 1947-es ankét

Az ostrom utáni kaotikus állapotok és a járványveszély felszámolását követően a Minisztériumból irányított intézményi átszervezések célja az egységes állami egészségügyi hálózat kialakítása volt. A háború után a pszichiátria meglehetősen mostohán kezelt, az orvosi szakma perifériáján működő, rendkívül rossz állapotú szakterület. Az elmeügyekért is felelős minisztériumi osztályvezető, Simonovits István visszaemlékezése szerint: *„fokozatosan államosítottuk a kórházakat, elsőként mindjárt a tbc-s intézeteket, mert azok nem tudták magukat eltartani. Szóval – őszintén – nem volt nekünk sok időnk az elmeügyre, és nem is értettünk hozzá."* (idézi Bakonyi 1983: 73–74.) Ugyancsak őt idézve: *„Nagyon kihalt szakma volt az elme, volt időszak, amikor például Veszprém megyében egyetlen ideg-elme orvos sem volt, s a tiszti orvos heti két órában vállalta idegbetegek ellátását. A szolnoki kórházban volt két cella, ennyiből állt az idegosztály. Ha találtak valahol egy dühöngő embert, betették."* (i. m. 76.)

Mindezek mellett a korabeli egészségpolitika a pszichiátriát illetően is igyekezett szakszerű fejlesztési koncepciót kidolgozni. A Lipótmező kulcsszerepet kapott az új egészségügyi kormányzat terveiben, miszerint az oktatás, kutatás, szervezés bázisaiként az egészségügy minden területén országos intézményeket hoznak létre. A koalíciós időszak felszabadult szellemi légkörét jól jellemzi már pusztán az a tény is, hogy a pszichiátriai intézményrendszer átszervezését a kommunista irányítású Minisztérium és az MOSZSZ Ideg-Elme-Lélektani Szakcsoportja által közösen szervezett ankét előzte meg. A kétnapos vitafórumon részt vett a szakma teljes elitje az egyetemi klinikák vezetőitől a pszichoanalitikusokig. A vita – különösen az elkövetkezendő évtizedek tükréből nézve – megindítóan konstruktív és tartalmas, az újjáépítés (és talán az újrakezdés) őszinte szándéka egy időre betemette a szakmán belüli törésvonalakat.[47] Az ankét szervezői szisztematikusan összegyűjtötték a pszichiátria és az elmeügy összes korabeli problémáját, az egyes témakörökről az adott terület szakértői referáltak, az előadásokat elsőként előre felkért hozzászóló kommen-

Szakmai véleményező bizottság: Bálint István, Szinetár Ernő, Horányi Béla, Lehoczky Tibor, Nyírő Gyula, Stief Sándor, Schönberger István; Továbbképző bizottság: Angyal Lajos, Szinetár Ernő, Stief Sándor, Fényes István, Rakonicz Jenő, Fornádi Ferenc, Csorba Antal; Tervbizottság: Rakonitz Jenő, Balassa László, Lóránt Blanka, Bálint István, Pethő Endre, Tóth László (SZKL 42 f. 224. Magyar Orvosok Szabad szakszervezete, *Jegyzőkönyv az Ideg-elme-lélektani szakcsoport 1948. október 7-i közgyűléséről*).

[47] Az ankét jelentőségét (sajnos) aláhúzza az a tény is, hogy a kétezres évek pszichiáterei a több mint 60 éve megfogalmazott problémákat olyannyira időszerűnek látják, hogy a konferencia nyomtatott anyagát reprint kiadásban és mai szakértők kommentárjaival újra megjelentették. Ld. Harmatta és Szőnyi (szerk.) 2010.

tálta, majd ezt követte a nyilvános vita. Az előadások az összes hozzászólással együtt nyomtatásban is megjelentek ugyanebben az évben. A konferenciánál érdemes hosszabban elidőzni, ugyanis valóban egyfajta térképet nyújt a háborút követő évek magyarországi pszichiátriájáról, ideértve a szakma fontosabb irányzatait, az intézményrendszer problémáit és a fejlesztésre, jövőre vonatkozó elképzeléseket.

A konferencia szellemisége illeszkedik a háború előtti szakmai konszenzushoz, amely a pszichiátriát és általában az egészségügyet egyértelműen társadalmi problémaként tartja számon. Ez a már-már hagyományos reformista konszenzus átszíneződik a háború utáni baloldali és polgári demokrata társadalomalakító víziókkal, amelyekben a pszichiátria az új demokrácia egyik fontos intézménye. Feladata egyrészt a megelőzés, a lakosság mentálhigiénés állapotának javítása, az elmebetegségekhez vezető szociális problémák mérséklése, másrészt pedig egyfajta kollektív önismeret elősegítése, amelynek segítségével az egyének felismerik a bennük lévő destruktív ösztönök eredőit, és így azok nem véres háborúkhoz és üldöztetésekhez, hanem a közösség szempontjából produktív teljesítményhez vezetnek. Ennek megfelelően az ankét az elmeügyet az állam hatókörében értelmezi, maga a rendezvény is tulajdonképpen az állami egészségpolitikai döntés-előkészítés, azaz a hároméves terv kidolgozásának egy fázisa. A szakszervezeti szakcsoport főtitkárát és a konferencia összefoglalójának szerzőjét, Rajka Tibort idézve: *„ennek szellemében születtek meg azok a javaslatok, amelyek már eleve feltételezik a társadalomnak – és ezzel a társadalmi szemléletnek – a szocializálódás irányába való eltolódását."* (Rajka 1947: 134.)

A Népjóléti Minisztérium osztályvezetője, Simonovits István nyitó előadásában statisztikai adatok alapján bemutatja az elmeügy és a pszichiátria aktuális helyzetét, majd a Minisztérium pszichiátriát illető terveit. Előadása nyomán az egész ankét egyik legfontosabb és legvitatottabb kérdésköre az állami pszichiátriai ellátás centralizációja, illetve decentralizációja. A háború a pszichiátriai ellátás területén is óriási pusztítást okozott. 1942-ben (az ország jelenlegi – 1947-es – területére átszámítva) összesen 7 916 kórházi ágy jutott a pszichiátriai betegeknek, közvetlenül a felszabadulás után azonban már csak 3017. A pszichiátriai ágyak nagyobb része ekkor már a közkórházi elmeosztályokon található.

> „A trianoni határon belül 1944. év elején közel 8000 intézeti ágy állt az elmebetegek elhelyezése céljából rendelkezésünkre. E gyógyintézetek közül három volt önálló szakintézet más betegosztály nélkül: a lipótmezei, magdolnavárosi és a nagykállói állami elmegyógyintézet közel 2200 ággyal. A gyulai állami kórháznak 600 ágyas el-

meosztálya van. A négy egyetemi klinikánk összesen alig több mint 500 ággyal a kultuszkormány kezelésében állt. A többi férőhely viszont a törvényhatósági kórházak elmeosztálya és néhány magánkórház között oszlott meg." (Simonovits 1947: 11–12.)

Az elmebetegek jelentős része a háború előtt a családi ápolási telepeken élt, Simonovits adatai szerint 1938-ban 3159 beteg kapott ilyen módon ellátást. A családi ápolás rendszerét a katonai behívások, majd a közeledő front gyakorlatilag teljesen megszüntette, a betegek nagyobb részét a családok „visszaadták" a zárt intézeteknek, a *„családoknál maradottak közül pedig sokan elkóboroltak és eltűntek a háború viharos forgatagában."* (Csekey 2010: 185.) A minisztériumi osztályvezető előadásában a több évtizedes problémák fogalmazódnak újra: a közkórházi elmeosztályok mostoha körülményei, az orvosi szakértelem szinte teljes hiánya, az ápolók alacsony száma, képzetlensége, túlterheltsége és ebből adódó brutalitása. A korhangulat érzékeltetésére érdemes idézni a közkórházi elmeosztályokkal kapcsolatos, a már Oláh Gusztáv és mások által is szóvá tett problémák 1947-es megfogalmazását:

„Ahol nemrégen még felsőbbrendű uralkodó és alsóbbrendű fajokról beszéltek, természetes, hogy a betegellátásban is megmutatkozik ez a hierarchia. Megmutatkozik ez nemcsak abban, hogy más lehetősége van a gyógyulásra a gazdagnak, mint a szegénynek, de megmutatkozik abban is, hogy a társadalom nemcsak a betegek, de a betegségek között is különbséget tesz. Az elmebetegség így a szégyellni való, megalázó betegségek közé tartozik. S ott, ahol joga van a „felsőbbrendű" népnek az „alsóbbrendűt" kizsákmányolni, természetesen jogos a „felsőbbrendű betegosztályoknak" az „alsóbbrendű" betegosztályok ellátmányát megkurtítani." (Simonovits 1947: 14.)

A Minisztérium a közkórházi elmeosztályok „rossz gyakorlatára" hivatkozva a pszichiátriai intézményrendszer erőteljes centralizációját javasolja, helyi központokként nagy regionális elmegyógyintézeteket hoznának létre, a központi koordináló szerepet pedig a Lipótmezőnek szánják. Az osztályvezetőt idézve:

„Tervünk szerint a minisztérium a központi irányítás kérdésében a budapesti Lipótmezei állami elmegyógyintézetre fog támaszkodni. Ebből kellene kifejlődnie a magyar elmebetegügy elméleti és gyakorlati kérdéseinek központjává. A Lipótmezei állami elmegyógyintézet mellett véleményem szerint az országban még néhány önálló elmegyógyintézetre van szükség. Amennyiben a későbbi fejlődés úgy hozza magával, hogy az országot az egészségügy szempontjából több nagy kerületre bontanánk, célszerűnek látszik minden ilyen kerületnek központi kórházával együtt működő, de önálló elmegyógyintézet létesítése." (Simonovits 1947: 15.)

A közkórházi elmeosztályokat a minisztériumi tervek sem kívánták megszüntetni, ezek megfelelő szakorvosi ellátás mellett az enyhébb pszichiátriai betegségekben szenvedőket kezelnék, olyanokat, akik nem szorulnak tartós kórházi ápolásra. További tervek között szerepelt az ambuláns kezelés és az utógondozás hálózatának kiépítése, valamint az állam szempontjából költséghatékony és szakmailag is eredményes családi ápolási telepek újjászervezése.

Az első hozzászóló, Nyírő Gyula a minisztériumi tervekkel ellentétes álláspontot képviselt. Szerinte éppen a kórházi elmeosztályok működését kéne az államnak támogatnia. Elsősorban azért, mert a nagy intézmény izolálja az orvosokat és a betegeket egyaránt. Ez hátrányos az orvosok szakmai fejlődésére, elszigeteli a pszichiátriát az orvoslás többi ágától, másrészt a betegeket stigmatizálja, megnehezíti a társadalomba való visszatérésüket. Elképzelése szerint a közkórházakhoz nagy pszichiátriai osztályokat kéne csatolni szakképzett orvosi személyzettel; ezek az osztályok, valamint a családi ápolás kiterjesztése és az ambuláns kezelés magát az elmegyógyintézetet tenné szükségtelenné (Az elmebetegügy... 1947: 17.).

Mindkét álláspont mellett és ellen is hangzottak el érvek a hozzászólók részéről. Egyetértés mutatkozott az elmegyógyintézetek stigmatizáló mivoltát és a közkórházi elmeosztályok anomáliáit illetően. A kórháziasítást (azaz a pszichiátriai osztály integrációját) szintén minden hozzászóló támogatja, azonban vannak, akik a nagy pszichiátriai intézetet látnák el más kórházi osztályokkal, mások Nyírő javaslatával egyetértve az általános kórházak osztályai közé helyeznék a pszichiátriai osztályt. Több hozzászóló azt hangsúlyozza, hogy a valódi probléma nem ez, hanem a *„közvetlen milieu"* és a társadalom képmutatása, függetlenül attól, hogy kórházról vagy elmegyógyintézetről van szó. Mások a családi ápolás és az ápolók helyzetének témaköréhez szóltak hozzá. Az előbbi az ankét önálló napirendi pontjaként is tárgyalt téma. Az ápolókkal kapcsolatos hozzászólások pontosan megegyeznek az előző részben is idézett, a század eleji elmeorvosi értekezleteken elhangzott javaslatokkal: a munkakör betöltését kössék szakképzettséghez, a tanfolyamok egyben alkalmassági vizsgálatként is funkcionáljanak; javítsák az ápolók munkafeltételeit (ne a kórtermekben lakjanak, kapjanak heti egy szabadnapot, emeljék a bérüket) és tegyék lehetővé számukra az intézetből való kiköltözést és a családalapítást. A javaslatok alapján könnyen képet alkothatunk a korabeli intézeti viszonyokról is.

Az intézményrendszer központosítása, avagy a kórházi elmeosztályok fejlesztése körüli dilemma a teljes konferenciát végigkíséri. Simonovits azonban a saját előadásához kapcsolódó hozzászólásokra reagálva egyértelműen utal arra, hogy a minisztériumi irányvonal „vitathatatlanul" a Lipótmezőt helyezné

koordináló szerepbe, és a nagy intézetek fejlesztésével kívánja megoldani az elmeügy problémáit.

> „Megnyugvással veszi tudomásul, hogy ez az értekezlet végeredményében helyesnek tartja, hogy a Lipótmező önálló elmegyógyintézet maradjon. Reméli, hogy sikerülni fog a Lipótmezőből kifejleszteni a magyar elmebetegügynek központját, ahol nemcsak az egész országra kiterjedő gyógyító munka irányítása, hanem az egész országra kiterjedő preventív munka is folyni fog, ahol a magyar elmeügynek egyik tudományos központját fog sikerülni kifejleszteni, és amellyel kapcsolatban meg lehet szervezni egy jó elmeápoló iskolát." (i. m. 21.)

Mindemellett az ankéton megvitatják a korabeli pszichiátria összes lényeges problémáját: a családi ápolás gyakorlatát, az ellene és mellette felhozható érveket, a korszak újdonságának számító sokkterápiákkal kapcsolatos klinikai tapasztalatokat, a pszichosebészet és a leukotómia alkalmazásának lehetőségeit és veszélyeit; a pszichoterápia és a pszichoanalízis kórházi alkalmazásának lehetőségeit és veszélyeit, az orvos-beteg kapcsolat pszichológiai sajátosságait és gyógyító szerepét. A korszakra jellemző módon több előadás érinti a pszichiátria és az elmebetegség mint olyan mibenlétét, társadalmi szerepét, szociológiai és metapszichológiai vonatkozásait, az új társadalmi viszonyokkal való kapcsolódását. És természetesen itt is előkerülnek a pszichiátriai kongresszusok hagyományos témái: a hatósági elmeszakértelem, kriminológia, elmebetegnyilvántartás és a kórházi adminisztráció aktuális kérdései.

A korábbi elmeorvosi értekezletekhez képest is szokatlan alaposság, az előadások, hozzászólások jelentősen megemelkedett száma több tényezőnek köszönhető. Egyrészt az állami egészségpolitikában nagy változások mentek végbe, és úgy tűnik, ekkor valóban törekszik az egészségügyi kormányzat arra, hogy az átalakulások szakértői döntések alapján és a lehető legnagyobb konszenzussal történjenek. A résztvevők valóban úgy érezhették, hogy az eseménynek tétje van, közvetlenül beleszólhatnak a pszichiátriát illető állami döntéshozatalba. Másrészt ebben az időszakban a nemzetközi pszichiátriában is nagy változások történnek. Nyugaton, különösen az Egyesült Államokban és Angliában a második világháború során a kormányzat és a hadsereg a pszicho-tudásokat nélkülözhetetlen szakértelemként használta. Jelentős állami támogatásokat kaptak a katonai és a civil lakosság körében végzett pszichológiai kutatások, és az ezek alapján kidolgozott gyakorlati alkalmazások (egyre cizelláltabb katonai alkalmassági tesztek, a hadsereg belső világának vizsgálata, csoportkutatások, a propaganda mechanizmusának kutatása, a hospitalizáció jelensége az árvaházakban stb.). A háború utáni években óriási mennyiségű publikáció jelenik meg ezekről

a kutatásokról, amelyek eredményei ekkor már a hétköznapok intézményeire, jelenségeire vonatkoztathatók. A pszichológiai szaktudás megkérdőjelezhetetlenül a közpolitikai beavatkozás része lett, a népesség mentálhigiénés állapota, az emberek társas viszonyai, csoportjai, személyisége, gyerekkora stb. pedig a robbanásszerűen intézményesedő pszichológiai szakértelem tárgyává vált. A háború utáni pszicho-boom, az előző fejezetekben ismertetett előzményekhez kapcsolódva számos új jelenséget von be a pszichiátria világába, az egyik legfontosabb ilyen terület a csoport vizsgálata és terápiás alkalmazása. A „pszichiátrizálódó" nyugati társadalmakban a pszichológiai/pszichiátriai szaktudás jelentős részben a pszichoanalízisre alapul, amely a háború alatt elhagyta szülőhelyét és egykori központját. A pszichoanalitikus alapú szakértelem már korántsem csak a díványhelyzet értelmezéseit jelenti, Angliában és az Egyesült Államokban, majd hamarosan Nyugat-Európában a pszichológiaivá vált jelenségek teljes körének értelmezési keretévé válik. A korabeli (Freud utáni) pszichoanalízis akadémiai, orvosi, pedagógiai diszciplína lesz, amelynek terápiás lehetőségei kiterjednek az emberi élet összes területére: csoportokra, szervezetekre, intézményekre, családra, egyénre, a gyerekekre, pedagógiai helyzetekre, szociális munkára, kultúrák közötti konfliktusokra, és még lehetne sorolni. A pszichoanalitikus Nyugaton új típusú szakértő, aki egyszerre kutató, tanácsadó és terapeuta (ezekről a folyamatokról részletesen: Miller és Rose 1988, 2008). Harmadrészt, ugyanebben az időszakban a biológiai pszichiátria is kilép a terápiás nihilizmusból. Bár a nagy áttörés, az antipszichotikumok alkalmazása csak az ötvenes évek elején kezdődik, a harmincas évek görcskezelésekkel folytatott kísérleteinek[48] eredményeit a háború után kezdik tömegesen alkalmazni, és ugyancsak ekkor kezdődnek a pszichosebészeti beavatkozásokkal kapcsolatos kísérletek. Az elektrosokk néven ismert eljárás, és a hasonló elven működő inzulin-kóma terápia a korábbiakhoz képest látványos eredményeket produkált a pszichózisok kezelésében. A korabeli

[48] A görcskezelések elméletének alapjait Wagner-Jauregg bécsi pszichiáter dolgozta ki az 1910-es években. Maláriás láz mesterséges előidézésével sikerült csökkentenie a neuroszifilisz tüneteit. Ez a kísérlet alapozta meg az antagonista betegségek elméletét, miszerint egy betegség tünetei kezelhetők egy másik betegség tüneteivel. Meduna László, a Lipótmező orvosa a szkizofrénia és az epilepszia között fedezett fel hasonló „antagonizmust", megfigyelte, hogy a szkizofrénia tünetei mérséklődnek azoknál a betegeknél, akik epilepsziás rohamon esnek át. Az 1930-as években kísérleteket folytatott a Lipótmezőn: mesterségesen (kámfor injekciókkal) váltott ki epilepsziás rohamot előbb kísérleti állatokon, majd sikerrel alkalmazta szkizofrén betegeken is. A kémiai görcskezelés alkalmazásához azonban számos mellékhatása miatt kétely fűződtek. Ugyanezen az elven és a kémiai görcskeltő anyagok mellékhatásának kiküszöbölésén alapult két római pszichiáter, Ugo Cerletti és Luigi Bini eljárása, amelynek során a görcsrohamot elektromos árammal váltották ki. Az elektrokonvulzív terápiát 1938-ban alkalmazták először sikerrel betegen. Az eljárás a második világháború után vált világszerte alkalmazott pszichiátriai gyógymóddá (Gazdag 2004).

pszichiáterek, különösen az agypatológiai szemléletű orvosok lelkesen alkalmazták az új eljárásokat, nagy érdeklődéssel kutatták hatásmechanizmusát és alkalmazási lehetőségeit. Az 1947-ben megrendezett konferencián tehát bőven volt mit megbeszélniük a magyarországi pszichiátereknek.

A családi ápolás helyzetéről Csekey László főorvos, a balassagyarmati telep vezetője tartott a módszer előnyeit hosszasan részletező előadást. Hangsúlyozza, hogy az esetek többségében az „örökbefogadott" beteg valódi családtaggá válik. A befogadó család és a beteg egyenrangú viszonyban van, amely alapvetően mindkét fél számára előnyös. Az esetleges visszaélések könnyen kiküszöbölhetők azáltal, hogy a betegnek joga van megválasztani „családját", bármikor elhagyhatja „betegtartóját", kérhet újat, vagy visszamehet a kórházba. *„A munkásbeteg psychésen nem tehetetlen, különbséget tud tenni jó és rossz bánásmód között és tud élni természetadta jogával"* (Csekey 1947: 42.), a gondozócsalád is tisztában van azzal, hogy elveszíthet egy értékes munkaerőt. A legtöbb esetben azonban nem csupán gazdasági érdekek motiválják a befogadó családokat: *„az elmebeteg hála és szeretet megnyilvánulásai meghaladják az ép ember hasonló megnyilatkozásait. Szeretetük mélyebb és tartósabb, hálájuk őszintébb és önzetlenebb (...) Ragaszkodásuk és szeretetük nemcsak a betegtartó személyével, de annak egész házanépével, háziállataival és a hozzátartozó tárgyakkal szemben is megnyilvánul."* (uo.) Az együttélés további előnye, hogy a többnyire városi betegek olyan higiéniás szokásokat honosítanak meg, amelyeket más körülmények között ezek a családok idegenkedve fogadnának (rendszeres mosakodás, fogkefehasználat, árnyékszék, szellőztetés, modern gyógyászati ismeretek a népi gyógymódok és hiedelmek helyett stb.). Az előadó javasolja, hogy a beteg „kizsákmányolásának" hatósági tiltása helyett hivatalosan is engedélyezzék a betegek foglalkoztatását, így az ellenőrizhetővé válik, továbbá orvosi és nemzetgazdasági szempontból egyaránt előnyös.

A hozzászólók többsége lelkesen támogatja az elgondolást, többen számolnak be hasonló személyes tapasztalatokról a családi ápolással kapcsolatban. Érdemes azonban idézni az ellenérveket. Angyal Lajos szerint a családi ápolás látszatmegoldás. Őt idézve:

> „Azt hiszem, nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a heterofamiliáris ápolásba bekapcsolódó családok a beteget nagy általánosságban nem tisztán keresztény humanitásból, hanem elsősorban bizonyos anyagi előnyök elérése végett fogadják be, és én úgy vélem, hogy az elmebetegeket nem szabad nyerészkedési vágy tárgyává tenni. Másrészt azt sem tartom kívánatosnak, hogy egy-egy faluban elhelyezett 150-200 elmebeteg a falu egész légkörét inficiálja és az ottani fiatalság egészséges fejlődését veszélyeztesse." (Angyal 1947: 92.)

Tariska István egyetért azzal, hogy a befogadó családok elsősorban az anyagi ellenszolgáltatás miatt vállalják a beteg ellátását, az intézmény részéről általában nem mérlegelik, hogy a befogadó alkalmas-e a beteg ellátására, vagy sem (Csekey László előadása szerint a kezelőorvos mérlegeli a befogadó család és a lakókörülmények alkalmasságát). Ő a maga részéről állami foglalkoztató ellátást javasol a munkaképes betegek számára (Az elmebetegügy... 1947: 19–20.).

Az intézményrendszer átalakítására, fejlesztésére vonatkozó elképzelések és a családi ápolás helyzetének megvitatatásán túl a konferencia fontos témája az új gyógyító eljárások nemzetközi és hazai gyakorlatának bemutatása. A kutató neurológus és a gyakorlati pszichiáter közötti egykori ellentétek, úgy tűnik, a biológiai eljárásokat (görcskezelést, leukotómiát) alkalmazó orvos és a pszichoterapeuta habitusában fogalmazódtak újra. A fentebb idézett Angyal Lajos az inzulin-kóma, elektrosokk és a leukotomia hatékonyságát méltatja előadásában, a családi ápolás ellen felhozott érvei szerint a pszichiátriai beteg veszélyes, ezért elkülönítendő, családi ápolás helyett az elmebetegeknek külön várost kéne építeni, ahol munkaterápia folyik. Annak ellenére, hogy a konferencián nem fejeződött ki explicit módon a biológiai és a pszichoterápiát alkalmazó pszichiátria közötti ellentét, az adott irányzatok képviselőnek hozzászólásaiból egyértelmű, hogy a két megközelítés nem csupán az alkalmazott gyógyító eljárásokban különbözik, hanem a betegség eredetéről, magáról a betegről, az orvosról és az orvoslásról vallott nézeteiben is. A hozzászólók egy része az új eljárásokat üdvözli, mások az előadó betegekkel kapcsolatos attitűdjét bírálják, a családi ápolás és a pszichoterápia hatékonyságát méltatják. Az előadók és a felkért hozzászólók között a korábbi évekhez képest meglepően sok a pszichoanalitikus képzettségű szakember (Hollós István, Hermann Imre, Gartner Pál, Szinetár Ernő, Rajka Tibor, Bálint István, Máday István, Kulcsár István), többségük ekkor már korántsem csupán magánpraxisban dolgozik: főorvos, intézményvezető, egyetemi tanár stb.. Felszólalásaikban kivétel nélkül hangsúlyozzák, hogy a beteg (vagy éppen a bűnöző) megérthető, a betegség és a bűnözés motivációi megfelelő lélektani képzettséggel felismerhetők, és jó eséllyel módosíthatók.

A második nap nyitó előadását Hermann Imre tartja *Pszichoterápia és elmeügy* címmel. A magyarországi előzményekre (Ferenczi Sándor kései munkái) és a nemzetközi gyakorlatra hivatkozva érvel amellett, hogy a pszichiátriai osztályokon be kéne vezetni az analitikus pszichoterápiát. A Freud utáni pszichoanalízis, Ferenczi nyomán, a terapeuta és a páciens közötti érzelmi kapcsolatot (az indulatáttételt) helyezi a kezelés középpontjába. A klinikai tapasztalatok szerint a pszichotikus betegek is képesek indulatáttételre, sőt fokozottan igénylik a gyengéd szülői gondoskodást. Hermann szerint ennek alapján újra kéne

gondolni az elmegyógyintézetek orvos-beteg viszonyait, az addig evidensnek tűnő mindentudó és mindenható, autoriter orvosi pozíció helyett a beteg érzelmi igényeire figyelő és azt lehetőség szerint kielégítő terapeuta lenne alkalmas valódi gyógyításra. A pszichoanalízis mindemellett már nem csupán kétszemélyes helyzetek terápiája, ismerteti a modern angol és amerikai gyakorlatot, amely a csoporttal és a csoport érzelmi viszonyaival dolgozik, javasolja, hogy a módszer hazai meghonosítása érdekében minél több szakember menjen tanulmányútra angliai pszichoterápiás intézetekbe. Felhívja a figyelmet arra is, hogy Nyugaton a pszichoanalízis a legmodernebb orvosi-egyetemi diszciplína, az Egyesült Államokban a pszichiáterek többsége részesült analitikus képzésben, továbbá a pszichoanalízis nem csupán a pszichiátriában, hanem az általános orvosi gyakorlatban is nélkülözhetetlen a megfelelő orvos-beteg viszony megteremtéséhez. Végül a pszichoanalitikus terápia elmegyógyintézeti alkalmazása mellett, a külföldi minták alapján javasolja pszichoterápiás intézetek létesítését és a gyermekpszichoterápia intézményes megszervezését. Az intézmények működtetéséhez szükséges szakemberek pszichoanalitikus képzését *„hivatalos fórumokon"* kéne biztosítani – az előadó feltehetően állami, egyetemi képzőhelyek létesítésére gondolt.

Az előadáshoz sok hozzászólás kapcsolódott (ez általában jellemző az anketra), a felszólalók, köztük a hagyományos pszichiátria képviselői (Tariska István, Horányi Béla, Zsakó István, Nyírő Gyula, Goldberger Márk) is elismerik a pszichoterápia létjogosultságát és a pszichoanalízis kompetenciáját. Az előadás egyetlen vitatott pontja a pszichotikusok pszichoanalízise, ennek lehetőségéről megoszlottak a vélemények – pszichoanalitikus és nem pszichoanalitikus részről egyaránt. A konferencia teljes anyagának ismeretében úgy tűnik, 1947-ben a pszichoanalízis integrálódni kezd a hivatalos pszichiátriához, a szakma (és ekkor talán az állami egészségpolitika) szándékai szerint a nyugati gyakorlathoz hasonlóan jelentős szerepet kapna a pszichoterápiás intézmények létrehozásában és működtetésében, a gyermekpszichoterápia és az egyetemi oktatás területén.

Az előadások közül néhány nem a pszichiátria konkrét intézményeire vonatkozó, vagy terápiás javaslatokat tesz, hanem a pszichiátria és az elmebetegség filozófiai, szociológiai vonatkozásait tárgyalja. Hollós István *Elmebeteg és társadalom* című, szépirodalmi igényességgel megírt előadásában a *Búcsúm a sárga háztól* című munkájából ismerős gondolatait fejti ki, ezúttal elsősorban a társadalmi változás lehetőségére fókuszálva. Az elmebetegségben szerinte sokszor az újítás potenciálja rejlik, azonban ezt az elmebeteg utópiákban, saját belső világában valósítja meg. Az elmebetegség a társadalmi kötőerő, a *libidó* visszaszorulása az énbe, amely ebben a regresszív állapotában vágyait a

valóságtól függetlenül, hallucinációkban elégíti ki. Az elmebetegség tünetei, a beteg szorongásai, vágyai azonban az egészséges emberben is megvannak, éppen ismerősségük miatt váltanak ki félelmet, idegenkedést. Az elmebetegség Hollós szerint megérthető, megismerhető, ehhez azonban elsősorban saját belső világunk megismerése szükséges. A pszichiátria feladata az orvosok és a személyzet gondosabb, mélylélektani képzése és önismeretének fejlesztése, másrészt a lakosság körében való ismeretterjesztés. Így elérhető lenne, hogy a beteg újító törekvései valós innovációkban öltsenek testet, a társadalom és az „egészséges" egyének pedig saját elfojtott, ismeretlen, félelmetes törekvéseikkel kerülnének valódi viszonyba.

Különös módon a közelmúlt társadalmi és egyéni tragédiáiról, a háború és népirtások pszichés következményeiről a konferencián szinte egyáltalán nem esett szó. Ez ezért is különös, mert a magyarországi és nemzetközi pszichiátria egyik legfontosabb tapasztalata, miszerint külső, traumatikus események pszichés problémákat okozhatnak és az elmebetegségek tüneteit eredményezik, éppen az első világháború alatt és után, a háborús neurózisok kapcsán fogalmazódott meg. Talán túl közeli, és túlságosan nagy veszteségekkel kellett volna szembenézni, talán a konferencia résztvevői, ahogyan az egész társadalom, inkább a felejtés és az újrakezdés terén volt motivált. Mindössze egyetlen hozzászólás hangzott el a pszichiátria és a közelmúlt viszonyáról, Sombor József Stief Sándor az ideggondozó hálózat és a nagy központi intézet szerepéről szóló előadására reagálva javasolja, hogy

> „a közeljövőben részletesen le kell tárgyalni az elmúlt idők jelenségeinek elmeorvosi megvilágítását. Az elmúlt totálisnak nevezett háború vagy ostrom elmegyógyászati szempontból oly súlyos emberi megnyilvánulásokat hozott felszínre és lettünk ennek szenvedői, hogy ezt a kérdést feltétlenül részletesen meg kell tárgyalni, éspedig:
>
> 1. hogyan magyarázhatjuk?
> 2. hová sorolhatjuk az előfordult betegségi tüneteket?
> 3. megváltozhat-e az erkölcs, tisztesség, szeretet fogalma, különféle téveszmék meghatározása stb." (Az elmebetegügy... 1947: 78–79.)

Részben az elkövetkezendő éveket vetíti előre Szinetár Ernő előadása, aki egy nagy ívű gondolatmenetben tekinti át a pszichiátria történetét a kezdetektől a jelen korig. Szinetár ekkor a János Kórház igazgatója, aktív kommunista, nem sokkal később az ÁVH tanácsadója lesz, majd vezető káderek és politikusok terapeutája. Előadásában az elmebetegekhez való viszony marxi értelemben „felépítmény", a gazdasági viszonyok szimbolikus legitimációja. A pszichiátria szerinte a munkásmozgalommal és a tudományos szocializmus

első megfogalmazásával együtt jött létre, Pinel felszabadító gesztusa is ebben a kontextusban értelmezhető. A pszichiátria irányzatai az adott társadalom gazdasági berendezkedéséhez kötődnek. Őt idézve:

> „Nem véletlen az sem, hogy a hegeli dialektika és idealizmus korában születtek meg az egyoldalúan psychológiai teóriák és therapiás módszerek, mint ahogy nem véletlen, hogy a feuerbachi vulgáris materializmus hatása indítja meg a pszichés folyamatok fechneri méricskélését, az oswaldi energetikát, a zieheni és machi materialista pszichológiákat egészen addig, míg később a helyesen értelmezett dialektika és a helyesen értelmezett materializmus korszaka hozza a test-lélek kölcsönhatás mikéntjének kutatását, és annak bő hajtásai között a dialektikus és biológiás jellegű pszichoanalízist összes eredményeivel és tévedéseivel együtt. Nem véletlen az sem, hogy a radikális beavatkozásra hangolt és technokratikus jellegű szellemi áramlat által uralt Amerika hozza a pszichózisok és a neurózisok chirurgiás gyógyító kísérleteit, mint ahogy az sem véletlen, hogy a prevenciós orvostudomány állami megszervezése éppen a Szovjetunióban szerveződik meg legelőször célszerűen." (Az elmebetegügy...1947: 75.)

Az előadás logikája szerint a helyesen értelmezett filozófiai alapvetések, és a társadalom elnyomó viszonyairól való helyes teória alapozza meg a valóban működő, eredményes pszichiátriát. Az előadó gondolataihoz kapcsolódva, mint majd látni fogjuk, az sem véletlen, hogy a következő években a pszichiátria és a pszichológia tudományos tudás társadalmi kontextusának megvitatása szinte azonossá válik az adott tudás, terület ideológiai alapú diszkreditálásával.

Az 1947-es ankét, Szinetár előadását leszámítva, nem foglalkozott a pszichiátria és a politikai ideológiák közvetlen kapcsolatával. Szinetár sem önálló előadóként, hanem felkért hozzászólóként mondta el a fentieket, amely igencsak részlegesen kapcsolódott Stief Sándor előadásához. A szovjet pszichiátria és a szovjet tudományosság ekkor még nem számít referenciának, csupán néhány kommunista irányultságú előadó (az imént idézett Szinetár Ernő és a Lipótmező igazgatója, Stief Sándor) hivatkozik a szovjet gyakorlatra mint újonnan követendő példára. A hozzászólások és az előadások tanúsága szerint a magyarországi pszichiáterek számára a nemzetközi tudományos közeg egyértelműen Nyugat-Európa és az Egyesült Államok. A javasolt intézményi és szakmai újítások is a nyugati minták átvételéhez kapcsolódnak. Bár a követező évtizedeket vetíti előre az a gesztus, hogy a kötet végén szereplő előadás-kivonatok az angol mellett orosz nyelven is olvashatók. A konferencián felszólaló – egyébként kommunista – minisztériumi tisztviselők, Vikol János államtitkár és Simonovits István minisztériumi osztályvezető, a pszichiátriát szintén

elsősorban szakpolitikai problémaként tárgyalják, felszólalásaik szakmai jellegűek, és úgy tűnik, valóban szakértőként és egyenrangú tárgyalópartnerként kezelik a résztvevőket. Az ankét célja az egészségpolitikai döntés-előkészítés volt. Ennek megfelelően a szakszervezeti szakcsoport főtitkára, Rajka Tibor a kötet végén pontokban összefoglalja a résztvevők által megfogalmazott javaslatokat. Ezt érdemes szó szerint, teljes terjedelmében idézni:

„1. Az ankét egységesen megegyezett abban, hogy elmebetegügyi adatgyűjtő és nyilvántartó központ felállítása szükséges.

2. Az ankét – ha nem is minden vita nélkül – de megegyezett abban, hogy a családi ápolási telepek ezidőszerint még nem helyettesíthetők, így azok fenntartása és fokozott megsegítése szükséges

3. Az ankét megegyezett abban, hogy, a már kórházasított intézetek mellett szükséges, hogy az országnak legalább egy nagyobb állami elme- és ideggyógyintézete kizárólag elme- és idegbetegek számára tartassék fenn, azzal a közeljövőben megvalósítandó céllal, hogy ott a megfelelő osztályokkal rendelkező Országos Lelki Egészségügyi Intézet is elhelyezést nyerjen.

4. Ehhez csatlakozott az a javaslat, hogy a Lelki Egészségvédelmi Szövetség intézményeképpen valósuljon meg a Szövetség gyermekkori ágazatának központi orvoslélektani vizsgáló és gondozó intézete.

5. Több oldalról elhangzó kívánság foglalható össze abban a javaslatban, hogy a nyílt osztályok szaporításával és minden ilyen osztályon ambulanciák bevezetésével emelni kell a járóbeteg-rendelések számát, hogy a lelki gondozást ezáltal is szélesebb alapokra fektessük.

6. Az ankét több oldalról jövő vélemény alapján javasolja az elmebeteg-ápolók képzésének új alapokra való helyezését. Elsősorban ennek és az orvosképzésnek a szolgálatában szükségesnek mutatkozik egy, nem több mint 50 ágyas intézet felállítása, amely főleg a betegekkel való bánásmód és pszichoterápiás ismeretek megszerzésére nyújtana lehetőséget.

7. A különböző intézmények, szervezetek szakvonalon való egységes irányítására létesüljön Orvos Lélektani Központ és az egész országos lelki egészségügyi gondozást összefogó és irányító szervként Országos Lélekegészségügyi Tanács – később meghatározandó keretben és szervezetben.

8. Javaslat hangzott el az országban Elmegyógykeretek felállításáról. E javaslat összeköthető a családi ápolási telepek fejlesztésére és az önálló foglalkoztató telepekre vonatkozó javaslatokkal, melyek a legaktuálisabb kérdéseket hivatottak megoldani az elmebeteg-ellátásunkban.

9. Komoly jelentőségű javaslatok hangzottak el az ankéton kriminálpszichológiai vonatkozásban, amelyekből kikristályosodott annak szükségessége, hogy a felmerülő

kérdésekkel foglalkozzék a megalakuló Kriminálpszichológiai Társasággal együttműködve.

10. Ki kell emelnünk a részletjavaslatok közül azt a kívánságot, mely főleg a vidéki elmeorvosokat, de ezen keresztül az egész magyar elmebetegügyet közelről érinti: emelni kell az intézeti elmeorvosok javadalmazását. Az ankét nyomatékosan felkérte az egészségügyi kormányzatot és közbenjárásra szólította fel az Orvosszervezetet is, hogy sürgősen találjon módot legalább a veszélyességi pótlékok folyósítására.

11. Végül az ankét javasolja munkabizottságnak a kiküldését, mely az ankét anyagát a *hároméves tervbe beillesztve*, az elhangzott javaslatokat a Népjóléti Minisztériummal együttműködve a megvalósítás útjára vigye." (Rajka 1947: 134–135. – kiemelés az eredetiben)

A Lipótmező belső viszonyai ekkor – 1947-ben – még meglehetősen távol álltak a rá vonatkozó nagyszabású minisztériumi tervektől. Az intézetben a háborút követő átmeneti állapotok uralkodtak. Zsakó István „száműzetését" követően, 1945 februárjában a budai szovjet katonai parancsnokság és a magyar rendőrkapitányság a hárshegyi részleg akkori vezetőjét, Stief Sándort bízta meg az intézet irányításával, majd 1946-ban a Népjóléti Minisztérium hivatalosan is őt nevezi ki igazgató-főorvosnak. Az új igazgató első feladata a kórház kiürítése volt, a szovjet katonai parancsnokság ugyanis 1945 nyarán lefoglalta az épületet. Az 1400 beteget különböző vidéki és fővárosi elmeosztályokon helyezték el, a személyzetet pedig szabadságolták. A szovjetek 1946 szeptemberében adták vissza az épületet, amely az átmenet éveiben mindvégig egyfajta „politikai" kórházként és átmeneti szállóként működött. Ide telepítették a harcok miatt a környéken rekedt polgárokat és katonákat – az ún. Menekült Otthon lakóit, később a Szovjetunióból hazatért politikai emigránsok egy részét is. A szovjet parancsnokság utasítására a hárshegyi részlegben helyeztek el 80 elmebeteg és 70 idegbeteg szovjet katonát. Ide kerültek a tüdőbetegségben szenvedő hadifoglyok, majd a görög polgárháború sérült menekültjei, végül az egészséges görög szabadságharcosok is a Lipótmezőn kaptak ideiglenes szállást. Az évtized végére az átmeneti lakók lassan távoztak, bár az utolsó görög szabadságharcos állítólag csak 1951-ben hagyta el az épületet (Mária 1968, Kuncz 1993, Kárpáti 2009).

2. A pszichológia három átmeneti éve

„A lélektant általában fiatal tudománynak mondtuk. Különösen igaz azonban állításunk Magyarországon, ahol tagadhatatlanul megnevezhetünk néhány neves és elszigetelten működő kutatót, de ahol a tudomány művelésének intézményei a legutóbbi időkig teljesen hiányoztak és most is csak megszületőben vannak" – olvasható egy 1947-ben kiadott, a gyermeklélektan teoretikus alapjait és magyarországi intézményi helyzetét bemutató kötet előszavában (Baranyai et al. 1947: 4.). A magyarországi pszichológia háború utáni, átmeneti intézményesülése elsősorban a gyerekkorhoz, a pedagógia és a közoktatás reformjához kapcsolódik, pontosabban a szakma konjunktúrája és az ezzel kapcsolatos állami beavatkozások leginkább ezt a területet érintették. Ez a rövid három év azonban általában véve is a magyarországi pszichológia egyik aranykorának tekinthető, legalábbis a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején ide is begyűrűző „pszicho-boom" korszakáig. A pszichológia két háború közötti műhelyei, egyesületei, mozgalmai újraindulnak, de az egyesületi és magán keretek között működő szakemberek többsége ekkor már a frissen megalakult, vagy megújuló állami intézményekhez is kapcsolódik. A források alapján úgy tűnik, a nemzetközi trendekhez illeszkedve, a háború után a magyarországi pszichológia is új helyzetbe kerül. Az újjáépülő állami közoktatás és az egészségügyi rendszer kidolgozásában, működtetésében a korábbinál jóval lényegesebb szerepet szánnak a pszichológiai szaktudásnak. A háború után kezd kialakulni a pszichológus és a pszichológia mint önálló, definiált szakterület profilja. Ezen a ponton a pszichiátria története részben elválik a pszichológia történetétől. A húszas-harmincas évek közegészségügyi, rendészeti, pszichiátriai diskurzusában a *„problémagyerek"* a leendő deviáns, bűnöző felnőtt, a pszichiátriai beavatkozás pedig a helytelen nevelés korrekciójára irányult. A képességeit bontogató gyerek, és a gyerekkornak szentelt tudományos-terápiás figyelem inkább a gyermektanulmányi mozgalomhoz és a pszichoanalízishez kötődött, nem az intézményes pszichiátriához, bár kétségtelen, hogy mindkét mozgalomban részt vettek pszichiáterek. A háború után a gyerekkor körüli pszichológiai szakértelem és az analitikus pszichoterápia Nyugaton a pszicho-tudások robbanásszerűen fejlődő területeivé válnak, a szovjet blokk és a hidegháborús felek felállása előtt ezek a folyamatok Magyarországon is végbemennek.

A pszichológia 1945 utáni intézményesülésének fontos állomása az egyetemi pszichológusképzés beindítása. Az itt vizsgált korszak (ötvenes és hatvanas évek) szakembereinek jelentős része, különösen a fiatalabbak e három átmeneti évben már magyarországi egyetemen szereznek pszichológus képzettséget, amellyel az akkori (utólag „átmenetinek" bizonyuló) jövőkép alapján el

is tudnak (tudtak volna) helyezkedni. A budapesti bölcsészettudományi kar lélektani tanszéke a korabeli akadémiai pszichológia egyik fontos központja. Egyetemi tanszékként ez a terület sem maradt érintetlen a politikai csatározásoktól, már csak azért sem, mert ahogyan az előző részben láthattuk, a pszichológia egyetemi-akadémiai és állami pozíciói a Tanácsköztársaság óta politikai jelentőséget kaptak. A budapesti tanszék vezetője „hagyományosan", 1937 óta Harkai Schiller Pál volt. Harkai Schiller Pál a háború előtti magyarországi pszichológia ambiciózus, tehetséges és sokoldalú szereplője (munkásságáról részletesen Pléh 1998a, 2008, 2011), személye és az általa vezetett intézmények a Horthy-korszak közpolitikusai számára egyfajta politikai garanciát is nyújtottak ahhoz, hogy az egyetemi és az alkalmazott pszichológia kikerüljön az ideológiailag gyanús tanok köréből. 1945-ben az általa létrehozott, a Magyar Rádióhoz kapcsolódó közvélemény-kutató intézetet vezeti, emellett oktat a budapesti és a kolozsvári egyetemen. Az (egyébként meglehetősen hiányos) források alapján Harkai Schiller Pál személye gyorsan szakmai-politikai intrikák középpontjába került. Ebben feltehetően nagy szerepet játszott az a szakmán kívüli tény, hogy nagybátyja Klebelsberg Kunó (Hunyady 2006a: 202.), felesége pedig a háborús bűnösként kivégzett Imrédy Béla egyik rokona volt, de egyik egykori tanítványa visszaemlékezése szerint a budapesti lélektani tanszék frissen kinevezett oktatóival sem volt harmonikus viszonya: „*Schiller viszonya az analitikusokhoz nem volt barátságos: az irányzati differenciák olykor kicsinyes súrlódásokhoz vezettek. Például Hermann Imre óvást emelt az ellen, hogy Schiller mint nem orvos, neurofiziológiai anyagot belevegyen előadásaiba. Más oldalról is éleződött a helyzet. Mérei Ferenc egyetemi aspirációin Schiller Pál fölháborodott ('hiszen még doktorátusa sincs')*." (P. Bakay 1998: 209.) A budapesti tanszék vezetése ekkor bizonytalan. Az illetékes döntéshozók a Tanácsköztársaság bukása után Hollandiába emigrált egykori tanszékvezetőt, Révész Gézát akarták visszahívni, ő azonban nem élt ezzel a lehetőséggel (Pléh 2011: 206.). A pesti tanszék vezetésére Schiller riválisaként több jelentkező is akadt, köztük Várkonyi Hildebrand Dezső, a szegedi egyetem lélektani tanszékének vezetője (P. Bakay 1998: 209.). Harkai Schiller Pál, érzékelve a személye körül kialakult politikai feszültséget, 1947-ben elfogadta a Columbia Egyetem féléves állásajánlatát, valójában úgy dönt, végleg elhagyja az országot.[49] Utódjául Kardos Lajost nevezik ki, aki a következő időszakban a magyarországi akadémiai pszichológia szinte egyetlen képviselője marad – erről a későbbi fejezetekben. A koalíciós időszak bölcsészkarának pszichológus hallgatói a korabeli egyetemi

[49] Szakmai kapcsolatai, tehetsége, ambíciói és szervezőkészsége alapján nemzetközi karrierre számíthatott volna. 1949 tavaszán egy síbalesetben életét veszti.

képzésről igen elismerően nyilatkoznak (ld. Bodor et al. szerk. 1998): a pszichológia „szabad bölcsészként" felvehető szak volt, így az újonnan kinevezett pszichológus oktatók mellett hallgatták a kortárs magyar szellemi élet nem pszichológus legjobbjainak előadásait is. Az egyetemek kapui mindenki számára megnyíltak, tömegével kezdhették „megkésett" egyetemi tanulmányaikat azok a zsidó fiatalok is, akiket az üldöztetések a felszabadulás előtt kiszorítottak a felsőoktatásból.

A nagy társadalmi változások a pszichológiát több okból is fontos alkalmazott tudománnyá tették. Általában véve elmondható, hogy a társadalmi megújulás igénye, a szó bármely értelmében (az ideológiától az intézményekig), gyorsan megtalálta a pszichológiát mint modern, alkalmazható tudományos tudást, és a pszichológusokat is, akik többsége ekkor részben „hagyományosan", részben az üldöztetések miatt lett baloldali és a társadalmi reformok iránt mélyen elkötelezett szakember. Az olyan „hagyományos területek", mint az ipar és a nagyvállalatok a háború után is alkalmaztak pszichológiai szaktudást. Az OTI Gyakorlati Lélektani Állomása szintén működött 1945 után, feladata elsősorban az ipari tanulók kötelező alkalmassági vizsgálata és pályaválasztási tanácsadás volt (Csirszka 1998). Új és a korszakra jellemző gesztus volt a pszichológia közigazgatásbeli alkalmazása. Az 1945-ös közigazgatási reform keretében lecserélték a köztisztviselőket, az újak felvételénél fontos szempont volt a „tiszta" politikai előélet, és az is, hogy minél többen érkezzenek munkás, vagy paraszti környezetből. A szaktudás helyett lényegesebb volt, hogy a jelölt képezhető legyen és a betöltendő államigazgatási pozícióhoz megfelelő képességekkel (felelősség, vezetői képességek, intelligencia stb.) rendelkezzen. A káderek kiválasztásánál ezért pszichológiai képességvizsgáló teszteket alkalmaztak (Mérei 1991). A pszichológiának ez az új funkciója – a társadalmi helyzettől független képességmérés – lesz az „átmeneti évek" közpolitikája felől az egyik legfontosabb tényező.

2. 1. Új terület: pszichológia a közoktatásban

A koalíciós időszak közoktatás-politikája szintén kifejezetten tudományos szakértelemre alapozta működését, a reformok kidolgozásában a modern pszichológiai, (reform)pedagógiai szaktudás a legfontosabbak közé tartozott. Ebben két szervezet játszott lényeges szerepet: az 1945 áprilisában létrehozott Országos Köznevelési Tanács (OKT) és a pedagógus szakszervezet. Az OKT elnöke Szent-Györgyi Albert, alelnöke Sík Sándor, ügyvezető igazgatója Kiss Árpád lett, további vezetői a különböző pártok képviselői és tekintélyes tudósok, művészek

voltak – köztük számosan, például maga Kiss Árpád a gyermektanulmányozás és a pedagógiai reformok elkötelezett képviselői. Az OKT nem tudományos intézet volt, hanem a minisztérium egyfajta tanácsadó szerve, amely közvetítő feladatokat látott el az állami irányítás, a szakma és a társadalom között (Golnhofer 2004).[50]

Az MOSZSZ kapcsán már szó esett arról, hogy az 1945-ben megalakuló szakszervezetek nem csupán érdekvédelmi, hanem sok tekintetben állami funkciót láttak el: szakértői testületeket biztosítottak kormányzati döntés-előkészítéshez, javaslatokat tettek állami intézményi kinevezésekhez. Az orvosszakszervezettel ellentétben a pedagógusok szakszervezete kisgazda és szociáldemokrata vezetés alatt állt. Azonban, mint majd részletesebben is látni fogjuk, a közoktatás a kommunista párt számára stratégiai jelentőségű terület volt, így mindent megtett annak érdekében, hogy a szakszervezet irányítására nagyobb befolyást gyakoroljon. Ennek köszönhetően a pedagógus szakszervezetnek – eltérően a többi szakszervezettől – függetlenített megyei titkárai lettek, akiknek 50-70%-a kommunista volt (Jakab 1979: 93.).

A szakszervezeti intézményesülés során a pszichológusok is önálló szervezeti egységgel rendelkeztek, azonban ez nem az orvosszakszervezet ideg-elmelélektani szakosztályához, hanem a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetéhez kapcsolódott. A pedagógus-szakszervezet Pszichológiai Szakosztálya (Schnell János, majd Várkonyi Hildebrand Dezső vezetésével) fontos és erős érdekvédelmi, szakmapolitikai szervezetként működött, ekkor már a közoktatás-politika hatókörében és irányításával. A kortárs visszaemlékezők (Schnell 1968, Beszélgetés Molnár Imrével... 1979) szerint Ortutay Gyula miniszter és az illetékes minisztériumi osztályvezető, Barra György kifejezetten támogatták a pszichológusok javaslatait. Molnár Imre, az Állami Gyermeklélektani Intézet akkori munkatársának szavaival: *„Sok mindent meg tudtunk valósítani, ami addig elképzelhetetlen volt. Tervezetek, javaslatok készültek a képzésre, intézmények, publikációs lehetőségek létesítésére. Iskolapszichológusi státuszokat is tudtunk szerveztetni."* (i. m. 84.)

Ezek az intézkedések jelentős részben a háború előtti gyermektanulmányi mozgalomhoz kapcsolódtak. A közoktatás átszervezése, és ezen belül a nyolcosztályos általános iskolai képzés bevezetése a háború előtt is a gyermektanulmányi mozgalom reformkoncepciójának része volt. Az 1945 utáni közoktatási

[50] A 117 tagú tanácsadó testület széles körű szakembergárdára támaszkodva komoly szakértői munkát végzett: 1947 közepéig 400 szakértőt kapcsoltak be az általános iskola és a nevelőképzés reformjával kapcsolatos munkálatokba, 252 tantestületi reformjavaslatot tanulmányoztak, húsz ország nevelésügyének helyzetét elemezték, *Nevelők könyvtára* címmel ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő könyvsorozatot indítottak (Golnhofer 2004: 35–36.).

reformtervezetek ideológiailag is erősen kötődtek a harmincas évek reformista elképzeléseihez, amelyek a gyerekkort az emberi lét sajátos minőségeként kezelik, tudományos eszközökkel vizsgálják, és feltételezik, hogy a kiegyensúlyozott felnőttkor és a harmonikusan működő társadalom előfeltétele a „valódi" gyerekkor, azaz a fejlődés pszichológiai igényeit kielégítő nevelés. A háborús veszteségek és az ország gazdasági, politikai, morális összeomlása, az újrakezdés iránti igény a gyerekkornak és a pedagógiának minden korábbinál nagyobb jelentőséget tulajdonított, hiszen a jövő egyik természetes letéteményese az új, születőben lévő, vagy éppen felnövekvő nemzedék. Mindemellett érdemes hangsúlyozni, hogy a háborút követően a gyermekkorról való szaktudás, az ezzel kapcsolatos állami, közpolitikai beavatkozások kiterjedése nemzetközi jelenség, a nyugati „pszicho-boom" szintén jelentős részben kötődik a gyerekkor pszichológiai „felfedezéséhez", amelyet a fentiekkel azonos tényezők motiváltak.

A pszichológia nézőpontjából a háború pusztításai az emberi psziché szabályozatlan, vagy „beteg", eltorzult működéséből eredeztethetők. 1945 után, részben a német „fajhigiénés" rendeletek következményei miatt, az eugenikai és más örökléstani teóriák helyett/mellett a devianciák magyarázata inkább a neveléshez, gyerekkori környezethez, rossz szociális körülményekhez kapcsolódott. A háború előtti előzményeket folytatva az újjászülető pszichológiai könyvkiadásban is lényeges szerepet kaptak a szülőknek, nevelőknek szóló pszichológiai ismeretterjesztő munkák. Ezekben a nevelés célja nem csupán a majdani kiegyensúlyozott, boldogságra képes felnőtt, hanem egy olyan állampolgár, aki képes közösségben gondolkodni, és a közösség boldogulásáért elkötelezetten, felelősen cselekedni. A neurózis ebben az érzelmezésben egyszerre individuális és társadalmi probléma, az egyik fontos korabeli ismeretterjesztő munkából idézve: *„A tegnapi nevelés gyümölcse a mai társadalom. Betegsége négytünetű betegség, tünetei lelki köd, a félelem, az őszinteség-hiány és a szociális érzék hiánya."* (Hermann A. 1946: 12.) A budapesti ideg-elmeklinika igazgatója, Horányi Béla (1947) a mentálhigiéné aktuális feladatait szintén elsősorban a neveléshez kapcsolja. Érvelése egyrészt emlékeztet a háború előtti szociálpolitikai diskurzusra, amely a mobilitás elősegítésével, az érdem, képesség, tehetség alapján történő előrejutás lehetőségének biztosításával igyekezett mérsékelni a társadalmi egyenlőtlenségek miatti elégedetlenséget. Ebben a cikkében azonban egy amerikai kutatást idéz, amely kimutatja, hogy a fekete gyerekek közül rengetegen rendelkeznek átlagon felüli értelmi képességekkel, amit megfelelő oktatás nélkül nem tudnak kibontakoztatni, a társadalom így elpazarolja az alsóbb osztályokból származó tehetségeket (Horányi 1947). Mindez már nem a munkásmozgalom és a proletárforradalom veszélyét hordozza, inkább egyfajta mulasztás egy optimálisan működő társadalom építésében. Horányi szerint a

mentálhigiéné új szerepe az, hogy a pszichológiát alkalmassá tegye a gyakorlati pedagógia számára, a pedagógiáé pedig a pszichológia alkalmazása. Őt idézve:

> „A magyar mentalhigiene egyik feladata volna megkísérelni, meghatározni a socialis ember lélektanát, akinek személyiségében gyűlöletet, a bosszúérzést és a félelmet tápláló agressív ösztönök háttérbe szorulnak a közösség érdekeit szolgáló magasrendű átfogó emberszeretet mögött, aki minden ténykedését a legmagasabb emberi értékek: a humanum, a socalis igazság és a legmagasabb igazságosság mértékegységével fogja mérni." (i. m. 208.)

E megállapítások a pszichiátria akkori legtekintélyesebb pozíciójából íródtak, ez a tény még inkább jelzi, hogy a pszichológia (mentálhigiéné) 1945 után egyre erősebben összefonódik a gyerekkorral és a pedagógiával. A pszichológia meghatározó személyiségei a korszakban egyre kevésbé kötődnek az intézményes pszichiátriához, és egyre jobban a pedagógiához és a közoktatás-politikához.

Mielőtt folytatnánk a közoktatás-politika és a pszichológia kapcsolódásainak bemutatását, érdemes egy rövid kitérőt tenni. Ez az elemzés inkább a tudás, az intézmények és a politikai elvek, ideológiák viszonyára koncentrál, az egyes szakterületek változásait nem a „nagy egyéniségek" életrajza felől közelíti meg, éppen ellenkezőleg: előfeltételezi, hogy a „nagy egyéniség" habitusa, életpályája legalább annyira egy korszak társadalomtörténeti sajátosságainak a terméke, mint az adott tudományos és politikai elméletek, gyakorlatok, ideológiák. Éppen ezért érdemes külön figyelmet fordítani azokra a helyzetekre, amikor a körülmények együttállása létrehoz egy olyan pozíciót, amelyet minden kétség nélkül „nagy egyéniségnek" lehet nevezni. Közhely, hogy egy történeti elemzés szempontjából fölösleges és értelmetlen kérdés, hogy „mi lett volna, ha" adott esemény bekövetkezik/nem következik be. Mérei Ferenc kapcsán mégis óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mi lett volna nélküle. Az 1945 és 1950 közötti magyarországi pszichológiában kevés olyan eseményt, intézményt, kiadványt vagy döntést találunk, amelyben valamilyen minőségben ne játszott volna szerepet. Sőt úgy tűnik, hogy a személy(iség), politika, tudás ilyen jellegű, sűrű kapcsolódása maga is a korszak jelensége: „egyszemélyes intézmény". Maga Mérei is előszeretettel tekintette életét műalkotásnak, tudományos munkáit önéletrajznak, önmagát pedig „egyszemélyes intézménynek".[51] Életéről és munkásságáról

[51] *„Én állandóan az önéletrajzomat írom. Az első munkám, ami megjelent,* A gombozó gyerek *volt. Én voltam az, aki gomboztam sok-sok évig. A második,* Az országépítő gyerek – *én voltam az, aki a papírokon építette azokat az országokat. Aztán jöttek a gyerekeim, akik mind híres személyek lettek a* Gyermeklélektan*ban (...) És azóta is tulajdonképpen minden gondolatomat, fontos gondolatomat, életvezetési fordulatomat valahogy beleírtam a műveimbe.* Az együttes

szerencsére az utóbbi években több alapos, mélyreható elemzés is megjelent, ezek szerzői maguk is reflektálnak az élet, a mű és a korszak e sajátos viszonyára. A Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György által szerkesztett tanulmánykötet címe nem véletlenül *Mérei élet-mű*, a kötet tanulmányainak nagyobb része olyan szerzőktől származik, akik maguk is meghatározó, személyes viszonyban álltak Méreivel, vagy maguk a tanulmányok a korszak, a tudás és a személy(iség) viszonyát állítják középpontba (Borgos 2006, K. Horváth 2006, Erős 2006). K. Horváth Zsolt jelenleg kéziratban lévő doktori disszertációja (K. Horváth 2011) Mérei Ferenc társadalom- és mentalitástörténeti szempontú életrajza, illetve az ilyen tudományos vállalkozással (az életrajzírással) kapcsolatos módszertani megfontolások bemutatása.

Mérei pozíciói, nézetei és személyisége tehát olyannyira meghatározták a korszak pszichológiáját (és viszont: a korszak olyannyira meghatározta Mérei személyét és pszichológiáját), hogy akár önálló fejezetben is tárgyalhatnánk. Erre azért nem került sor, mert ez a munka elsősorban a pszichotudományok társadalmi kontextusával foglalkozik, másrészt személyéről és munkásságáról a fentebb idézett tanulmánykötetből és monográfiából alaposan tájékozódhat az érdeklődő. Néhány dolgot azonban itt is fontos megemlíteni. Mérei életpályája,[52] szemlélete egyszerre egyedi és jellemző kombinációja a korszak társadalom- és mentalitástörténeti sajátosságainak. Sok kortársához hasonlóan a numerus clausus miatt külföldön (Párizsban) tanul, egyebek mellett pszichológiát

élmény*be mondjuk, az ún. híres könyv. Ebben a sárgacsillagos korszakomat írtam bele és azt, hogy miért kellett nekem akkor sárga csillagot hordani.*"

Szilágyi János interjúja Mérei Ferenccel, Magyar Rádió 1972, In: Borgos, Erős, Litván szerk. 2006, 279–293, 279.

[52] Életéről röviden: Mérei Ferenc (1909–1986) Budapesten, a VII. kerület Csikágónak nevezett városrészében született és nőtt fel zsidó kispolgári családban, szülei fényképészek voltak. Édesapját ötéves korában elveszítette, anyja kétszer újraházasodott. A húszas évek végén Kassák Lajos Munka-köréhez tartozik. A numerus clausus miatt Párizsban a Sorbonne-on végzi egyetemi tanulmányait, politikai gazdaságtant, irodalmat, filozófiát és szociológiát tanul, majd Henri Wallon marxista pszichológus tanítványa lesz, a gyermeklélektan iránt kezd érdeklődni. 1930-ban belépett a francia kommunista pártba, Mák néven végez illegális munkát. Meghatározó baráti köre (a „Törzs") emigráns baloldali avantgárd értelmiségiekből és művészekből áll. Pszichológiából, szociológiából, pedagógiából és pályaválasztási tanácsadásból szerez diplomát. 1934-ben Schnell János intézetében lesz fizetés nélküli gyakornok, majd, szintén önkéntesként, bekapcsolódik Szondi Lipót „sorsanalitikus" kutatásaiba, itt ismeri meg későbbi feleségét, Molnár Verát. Ekkor jelennek meg első publikációi a gyermek erkölcsi fejlődéséről és a normák társadalmi szerepéről (pl. Az országépítő gyermek (1936); A gombozó gyermek (1937)). A zsidótörvények bevezetése után az izraelita patronázs egyesület György Júlia által vezetett lélektani ambulanciáján dolgozik önkéntesként, majd 1942-ben behívják munkaszolgálatra és a szovjet frontra vezénylik. 1944-ben átszökik a Vörös Hadsereghez, ahol századosi rangban szolgál. Hazatérése után, 1945-től elkötelezett és ekkor már legális kommunistaként végez tudományos és tudományszervező munkát. Életének további állomásai a főszövegben.

és pályaválasztási tanácsadást, majd a harmincas évek második felében a két budapesti pszichológiai kutatóintézetben, Schnell Jánosnál és Szondi Lipótnál dolgozik lelkes önkéntesként. A gyermekkor tudományos tanulmányozása, a társadalmi reformok iránti elkötelezettség, és az egy karizmatikus tudós köré szerveződő részben formális, részben informális közeg, mint azt az előző részben láthattuk, a korszak pszichológiájának jellemző sajátosságai. Mérei azonban az 1920-as évek végétől, mindezekkel együtt, elkötelezett híve az avantgárd művészeti mozgalmaknak (személyesen Kassák Lajosnak) és az illegális kommunista mozgalomnak is, ezek a vonzalmai egész életét végigkísérik. 1945-ben Mérei egy személyben képviseli a gyermekkorhoz és a gyermeknevelléshez kötődő pszichológiai-pedagógiai mozgalmakat és az ország materiális és erkölcsi újjáépítése iránt elkötelezett, radikális kommunistát. Szakmai és politikai elköteleződése, habitusa és életkora (ekkor jár harmincas évei végén, negyvenes évei elején) egyaránt alkalmassá tette vezető pozíciók betöltésére. Az ő szavaival:

> „Szóval én úgy éreztem, hogy én egyike vagyok annak a rendkívül kevés forradalmi lelkületű embernek, aki gyerekekkel és pedagógiával foglalkozik. Én erre erősen készültem. Én tudtam azt, hogy fog jönni egy pillanat, amikor valahogy meg lehet változtatni az iskolarendszert. Nem tudtam még, hogy milyen egy iskolarendszer. Soha életemben a közéletben nem vettem részt tulajdonképpen. Csak mozgalomban, ahol öt embert láttam, tíz embert láttam, húsz embert láttam, olvastam. De az, hogy mi az, hogy egy minisztérium, vagy mi az, hogy egy nagy apparátus, amely az emberiség vagy legalábbis egy ország ügyét intézi, erről sejtelmem sem volt. Hát akkor, amikor én készültem erre és biztos voltam benne, hogy ez így be fog következni, akkor volt egy naivság bennem, rendkívül naivság. Túlbecsültem magamat, túlbecsültem a társaimat, de ezt hiszem, ez a naivság ez az egész 1945–49-ig terjedő időszakot jellemzi."[53]

Tény, hogy a korszak legnagyobb közoktatást érintő vállalkozása az iskolák teljes államosítása és nyolcosztályos kötelező általános iskolai képzés bevezetése volt. A pszichológiai szaktudás kapcsolódik a közoktatást érintő reformtervekhez, amelyeknek egyik lényegi komponense a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése és az alacsony társadalmi státuszú gyerekek pedagógiai-pszichológiai szükségleteinek felmérése. Az idézettel mégis kicsit előreszaladtunk, Mérei a közoktatási reform előkészítéseként és attól függetlenül is kiterjedt pszichológiai tevékenységet végzett a tudományszervezéstől a konkrét kutatómunkáig.

[53] Szilágyi János interjúja Mérei Ferenccel, Magyar Rádió 1972, In: Borgos, Erős, Litván szerk. 2006, 279–293.

A koalíciós időszakban a pszichológia a korábbi évtizedekhez képest óriási állami támogatásban részesült, s ehhez kapcsolódóan státusza is óriásit változott: a nemzetközi trendekhez kapcsolódva a gyereknevelés és a közoktatás körüli politikai gyakorlatok tudományos bázisává vált. Sáska Gézát idézve: „A közoktatás mint közszolgáltatás reformját kidolgozók nem társadalompolitikusok voltak, mint korábban Eötvös, Trefort, Klebelsberg, Hóman stb., hanem gyermekben (pszichológiában) gondolkodó – haladó – pszichológusok és pedagógusok. (...) Az állam(tanügy)igazgatás logikája is alapvetően megváltozott. Már nem az értékválasztáson alapuló politikában és végrehajtási eszközében, a neutrális jogban, hanem a tudományosan igazoltnak vélt lélektani törvényeken alapuló társadalomfejlődésben, lélektani alapú államigazgatásban és iskolában, osztályban, tanórában gondolkodtak az akkori hatalomgyakorló pedagógusok. Voltaképpen a lélektan a tanügyi adminisztráció racionalitásának eszközévé vált." (Sáska 2008: 42.) A két háború közötti elszigetelt kis kutató- és terápiás intézetek nagy állami intézményekké, az egykori lelkes (és életben maradt) önkéntesek pedig pszichológusként fizetett közalkalmazottakká váltak. Ez a konjunktúra elsősorban a közoktatás-politika igényeihez kapcsolódott. 1945 és 48 között a korszak legfontosabb pszichológiai profilú kutatóintézményei a Schnell János által vezetett *Állami Gyermeklélektani Intézet*; a Nagy László vezette egykori Fővárosi Pedagógiai Szemináriumból kettévált *Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet* Stolmár László vezetésével és a *Fővárosi Lélektani Intézet* Mérei Ferenc vezetésével. Stolmár intézete elsősorban a tanítók, tanárok szaktárgyi továbbképzéséhez készített szakmai anyagokat, valamint az intézet része maradt a pedagógiai múzeum és könyvtár (Golnhofer 2004). A Mérei által vezetett intézet tulajdonképpen az egykori Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának továbbfejlesztett változata lett: empirikus kutatómunkát és pályaválasztási tanácsadást végzett, e rövid három év alatt a magyarországi pszichológia legfontosabb és legszínvonalasabb tudományos kutatóműhelye volt. Mérei munkatársai egykori Szondi-tanítványokból és olyan fiatalokból[54] álltak, akik az új rendszerben kezdték/kezdhették egyetemi pszichológiai tanulmányaikat. A kutatóintézet részben emlékeztetett Szondi egykori laboratóriumára, ahol a karizmatikus, eredeti és nagy tudású „mester" mellett dolgoznak az elkötelezett tanítványok; a formális kollegiális kapcsolatok mellett itt is fontos szerepet kaptak az informális terek és viszonyok – Szondihoz hasonlóan Mérei egész élete során magánszemináriumokat tartott szűkebb-tágabb tanítványi körének és más érdeklődőknek.

[54] Justné Kéri Hedvig, Binét Ágnes, Förster Vera, Nemes Lívia, Szűcs Anna, Fenyő Andor, Marton Imre, Hoffmann Gertrúd, Radnai Béla.

A hasonlóságnál mégis talán fontosabbak a különbségek: a Fővárosi Lélektani Intézet dolgozói nem önkéntesek, munkájukért közalkalmazotti bért kaptak, az intézet tevékenysége nem csupán a „mester" víziói alapján szolgált társadalmi célokat, hanem konkrét politikai akarathoz, a kommunista párt terveihez kapcsolódott; és nem utolsósorban, a „mester", Mérei Ferenc maga is a (megszerzendő) hatalom embere: elkötelezett kommunista és pártkatona. A kortárs visszaemlékezők szerint az intézet dolgozói, a „mesterhez" hasonlóan tudományos és politikai értelemben is mélyen elkötelezettek voltak. A *„gyermekpszichológia bűvkörében éltünk"* – emlékszik egyik kollégája és tanítványa (Nemes 2006: 65.), a munkatársak szisztematikusan áttekintik, elemzik, fordítják és kísérleti helyzetekben alkalmazzák a kortárs gyermeklélektan (elsősorban Piaget) munkáit.

A magyarországi szociálpszichológia egyik legfontosabb, a nemzetközi (nyugati) szakirodalomban is idézett vizsgálata, *Az együttes élmény* szintén a Fővárosi Lélektani Intézetben folyik Mérei vezetésével; és a korszak azon ritka produktumai közé tartozik, amelyek a közelmúlt kínzó kérdésére kerestek tudományos választ. Méreit idézve: *„A szociálpszichológiának is felelnie kellett arra a kérdésre, hogyan lehetett milliós tömegeket úgy befolyásolni, hogy a huszadik század derekán ember mészárszéket állítottak föl Európa közepén."* (Mérei 1948/1998) *Az együttes élmény* kísérlet problémafelvetését, miszerint a csoport lehet-e erősebb vezetőjénél, és ha igen, milyen feltételek mellett (azaz: hogyan lehet megakadályozni az autoriter, diktatórikus uralom kibontakozását), a kommunista párttal szimpatizáló népi kollégiumi mozgalom ihlette.

A NÉKOSZ[55] a megvalósítandó népi demokrácia megvalósult példája, ide-

[55] A népi kollégiumi mozgalom eredete az 1930-as évek falukutató, népi tehetséggondozó kezdeményezéseihez kötődik. A harmincas évek második felében a népi gondolat, népi irodalom és szociográfia eszméköréhez tartozott a szegényparaszti sorból származó tehetséges fiatalok közoktatáson keresztüli felemelése, és általuk az „idegennek" tartott „asszimilánsokkal" (svábokkal, zsidókkal) „felhígult" úri középosztály vérfrissítése. Ennek jegyében jön létre 1940-ben az első parasztkollégium a fajvédő egyetemi hallgatókat tömörítő Turul Szövetség keretében. A Bolyai-kollégium 1942-ben kivált a Turul Szövetségből, és Györffy István Kollégium néven autonóm szervezetként újjáalakult. Hamarosan a meglehetősen gyenge magyar antifasiszta népfrontpolitika egyik erőssége lett, vezetősége szoros kapcsolatot épített ki a Márciusi Fronttal és az illegális kommunista mozgalommal, a német megszállás alatt részt vettek a fegyveres ellenállásban. A háború után ez a kapcsolat meghatározóvá vált a Györffy-kollégium jövőjét illetően. A felszabadulás után újra összeállt a kollégium tagsága, 1946 nyarán a Györffy-kollégium évzáró ünnepségén a teljes politikai elit jelenlétében és támogatásával meghirdetik a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalmat, amely alig két év alatt, 1948 nyarára 150 kollégium működését eredményezte, tízezer népi kollégistával. A koalíciós időszakban a kisgazda és a szociáldemokrata párt is pártkollégiumi hálózatot hozott létre, azonban a kommunistákkal szimpatizáló, de hivatalosan autonóm Györffy-kollégium messze a legerősebb és legsikeresebb kezdeményezés volt. Az ún. kékcédulás választásokat követően a riválisa

általában volt a korszak baloldali értelmisége, így Mérei számára is. A munkás és paraszti származású fiatalok alulról szerveződő, autonóm és rendkívül erős közösségi identitást teremtő mozgalma mintha egy régi álmot váltott volna valóra: a kortársak és az utókor számára is bámulatos hatékonysággal valósította meg a parasztság (és kisebb részben a munkásság) oktatási rendszeren keresztül történő társadalmi mobilitását, és rövid, három évig tartó működése is elég volt egy elkötelezetten baloldali, osztálytudatos, népi értelmiségi generáció kineveléséhez. A népi kollégiumi mozgalom nem csupán *Az együttes élmény* modelljeként kapcsolódott a korabeli magyar pszichológiához. A NÉKOSZ – egyébként eredetileg inkább a diák-önkormányzatiságra és a kollégiumi hagyományokra épülő – pedagógiai programjának kidolgozásában, „hatásvizsgálatában" a pszichológiai szakértelem is szerepet kapott. A gyors sikerek után a népi kollégisták, különösen a Györffy-kollégium vezetője, Kardos László pedagógiai érdeklődésének köszönhetően, igyekeztek reflexív módon és teoretikus igénnyel is megfogalmazni a kollégiumok nevelési elveit. Méreit 1946-tól intenzív munkakapcsolat fűzte a NÉKOSZ-hoz. *„Nem sokkal a felszabadulás után Kardos László, a Györffy-kollégium igazgatója kollégiumukba invitált. Megmutatta a kollégiumot, elmondta terveiket, kérte, hogy csatlakozzam felnőtt barátként a bontakozó kollégiumi mozgalomhoz. Ahogyan megismertem világukat, kollégiumukat és főként a kollégistákat – eszmeiségüket, értékképző szenvedélyüket, meggyőződésük hőfokát – boldogan álltam mellékük és velük maradtam jóban-rosszban, mindabban, amit a történelem a lelkes embereknek tartogat"* – írja egyik visszaemlékezésében. (idézi Köte 1989: 81.) Mérei rendszeresen tartott pedagógiai és pszichológiai előadásokat a kollégiumok különféle rendezvényein, személyiség-lélektani és szociometriai vizsgálatokat végzett a kollégisták körében. 1947 novemberétől 1948 márciusáig vezette a NÉKOSZ központi pedagógiai szemináriumát (a korabeli dokumentumokat részletesen ld. Pataki szerk. 1974, Kardos szerk. 1978 II. kötet). Ezeken a szemináriumokon szakirodalmi referátumok és a kollégisták körében végzett empirikus vizsgálatokról szóló beszámolók hangzottak el, azzal a céllal, hogy operacionalizálják, és majd modellként tudatosan használják a kollégium nevelési módszereinek hatékony elemeit (Köte 1989).

A NÉKOSZ programszerűen igyekezett megteremteni egy pragmatikus, kifejezetten saját igényeihez (és ezen keresztül a magyar közoktatás reformjához) alkalmazható pedagógiai gyakorlatot. Ennek kidolgozása alapvetően három

kollégiumi mozgalmakat is egyesítették Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) néven, a NÉKOSZ szellemi, adminisztratív és ideológiai irányítása az MDP-hez kötődő egykori Györffy- kollégisták kezében maradt (részletesen ld. Kardos szerk. 1978, Pataki 2005, Papp 2008).

forráskörre támaszkodott: a XX. század első felének magyar, népi irányultságú reformpedagógiájára (elsősorban Nagy László, Kemény Gábor, Földes Ferenc, Karácsony Sándor munkásságára); a kortárs nyugati szociálpszichológiai diskurzusra (elsősorban Kurt Lewin és Henri Wallon munkásságára), valamint a szakirodalomból, recenziókból (és nem adminisztratív rendeletekből) megismert szovjet pedagógiai munkákra (elsősorban Makarenkóra). A koalíciós időszakban ezek a források együtt, egymással összeolvasva bizonyultak inspirálónak egy a magyarországi viszonyokhoz alkalmazott, eredeti pedagógiai gyakorlat kidolgozásához. Miután a cél elsősorban a hazai és az „importált" nyugati és szovjet pszichológiai technikák közvetlen, gyakorlati alkalmazása volt, a reflexiók nem terjedtek ki az adott módszerek eredetének kontextusára, azaz a nyugati és/vagy a szovjet társadalmi viszonyokhoz való kötöttségére. Ebben a rövid két-három évben az amerikai Kurt Lewin igazolhatta a szovjet Makarenkót és fordítva, ráadásul mindkettőt problémamentesen lehetett kapcsolni a magyar reformpedagógiai hagyományokhoz.

A szovjet és az amerikai módszerek együttesen sikeres adaptációja, vagy inkább asszimilációja annak köszönhető, hogy valóban a NÉKOSZ küldetéséhez kapcsolódott, és nem azokhoz a célokhoz, amelyek a szovjet és az amerikai pszichológiai gyakorlatot életre hívták. Az amerikai csoportlélektan az amerikai kapitalizmus (szervezetfejlesztés, munkalélektan, racionális üzemszervezés, az üzemi munka megváltozott ethosza és funkciója stb.) és az ehhez illeszkedő amerikai polgári demokrácia intézményeihez kötődött (részletesen kifejtve ld. a hatvanas évekről szóló fejezetben). Makarenko pedagógiája pedig éppen a „nyugati", „burzsoá" pszichológia ellenében, egy alapvetően értelmiségellenes modernizációs projekt keretében szolgálta a munkásosztály felülről megtervezett igényeit (részletesen ld. a következő fejezetben). A NÉKOSZ viszont kifejezetten értelmiségképző intézmény volt, és tudatosan a társadalmi struktúra átalakítását, a munkás-paraszt fiatalok osztály szintű (azaz nem individuális) mobilitását szolgálta. Pataki Ferenc[56] megfogalmazásában: „... a népi kollégiumi mozgalom nem szűkebben vett *iskolai vagy tanügyi* pedagógiát, hanem egy tágabb *társadalompedagógiai szemléletet és gyakorlatot* képvisel, amelynek középpontjában kifejezetten az *értelmiségnevelés* kérdései állnak. Éspedig olyan értelmiségé, amelynek személyes és társadalmi szerepkészletében organikusan egybekapcsolódnak a *szakértelmiségi* és a – mondjuk így – *közértelmiségi* (vagyis a közösségi azonosulásokból eredő) funkciók. A mozgalom hagyománya ezt az értelmiséget illette »népi« jelzővel. Az értelmiségnevelés specifikus

[56] Pataki Ferenc idézett társadalomtörténeti-szociálpszichológiai monográfiája (Pataki 2005) egyszerre személyes és tudományos reflexió: a szerző 18 és 21 éves kora között maga is népi kollégista volt, az 1948-as szakosítás után a Petőfi Történészkollégium igazgatója.

feladatai és módjai nem képezik a megszokott értelemben vett pedagógiai gondolkodás tárgyát. Ezért a népi kollégiumi nevelés elméletének sincs kiforrott nyelvezete és készre csiszolt fogalmi apparátusa; fontos szerephez jutnak benne a szervezeti-módszertani lelemények és a nevelődési folyamatokat leíró epizodikus elemzések. Ehhez a mozgalom felívelő korszakában mindinkább igénybe vette a *fejlődés- és a társaslélektan* (szociálpszichológia) főként Mérei által közvetített eszméit és fogalmait. A Nékosz pedagógiája a maga egészében közel áll a XX. század *reformpedagógiai mozgalmainak közösségi hangsúlyú, az aktivitás elvét sokoldalúan érvényesítő és az önálló tevékenységre építő* áramlataihoz. Ez mindenekelőtt az *önkormányzás* (és benne az önnevelés) eszméjének és pedagógiai technikájának következetes érvényesítésében nyilvánult meg. Ebből eredt az *együttnevelkedés* társas-közösségi princípiuma, az aktivitás és a valósághoz fűződő tevékeny viszony elve, a nevelő (vagy választott vezető) és a növendékek egyenlőségelvű, demokratikus együttműködése, az együttes vállalkozások gyakorlata. Makarenko fokozatosan s éppen a népi kollégiumok születésének időszakában ismertté váló munkássága éppenséggel ezekkel a vonásaival ragadta meg a mozgalom vezetőinek és pedagógusainak figyelmét. A Nékosz a kezdeti, még friss szellemű és nem dogmatizált, nem kanonizált hazai *Makarenko-recepció* egyik fő mozgatója lett. (...) Munkássága mintegy utólagos *teoretikus igazolást* és elméleti legitimációt kínált a kollégiumi pedagógia kidolgozásához és értelmezéséhez. Emellett persze azért is kapóra jött, mivel a »mintaország« exportcikke volt, és sok egyéb silány áruval szemben valódi érdekességet és értéket képviselt." (Pataki 2005: 415–416. – kiemelések az eredetiben)

Ez a jellegzetes értelmiségi szerepfelfogás, azaz a szakmai és közéleti funkció összekapcsolása, nem csupán a népi kollégistákat jellemezte, hanem általában véve az 1945 után pozícióba került értelmiséget is, a pszichológusokat legalábbis mindenképp. A kollektivitás eszméje azonban elsősorban a „fényes szelek" nemzedékéhez, a pszichológiát illetően pedig Mérei Ferenc munkásságához és habitusához kötődik. *Az együttes élmény* kísérletben a csoportban előálló „élménytöbblet" apológiája nem csupán a csoport egészének hatalmát hirdeti a (potenciálisan diktatórikus) vezető felett, hanem egyúttal az új típusú közösség „új embert" formáló erejét is. A NÉKOSZ pedagógiájában az „osztályhatalomra" (azaz vezető szakértelmiségi pozíciókba) törő parasztság közösségi identitása lesz osztálytudat-formáló,[57] másrészt a kollektivitás eszméje maga is az új

[57] Pataki Ferenc emlékei szerint az osztálytudat megteremtése paradox módon részben a két háború közötti, „rendies", azaz származáshoz és presztízshez kötődő osztályprivilégiumok átfordításával (és nem megszüntetésével) valósult meg: „Akkoriban olybá tűnt fel, hogy a »*munkáskáder*« fogalmán átsejlik Németh László»új nemesség« eszményének visszfénye, legalábbis

értelmiségi identitás egyik eleme. Szintén Pataki Ferenc szavaival: „A »népi értelmiség« (...) nem csupán leíró szociológia, hanem propagandakategória is volt: az osztályhűség követelménye mellett meghatározott magatartási mintát és értékrendet is kívánt sugalmazni. Kardos ezeknek lényegét ebben a »hármasságban« foglalta össze: progresszív osztályelkötelezettség, forradalmi öntudat és nemzeti elkötelezettség. Olykor részletesebben is fejtegette e kétségtelenül vonzó jelszavak tartalmát: »...a haladó politikai öntudat, a nemzeti felelősségérzet, a közösségi érzés, a társadalmi munkában való aktivitás, a kritikai szemlélet, a szociális penetráció, a szociabilitás, az egyén jellemének társias kiépülése, a komoly szakképzettség, a népi-nemzeti hagyományok tisztelete, az egyetemes kultúra ismerete.« Kardos ezeket »nevelési értéknek« nevezi és a kollégiumi nevelés irányadóinak tekinti" (Pataki 2005: 31.).

A NÉKOSZ, jelentős részben Mérei személyén és pozícióin keresztül, a fordulat évében maga is részt vállalt a közoktatás államosításának és átalakításának programjában, amelynek hamarosan maga is halálát köszönhette. A népi kollégisták a Jancsó-filmből[58] is ismeretes mozgalmi radikalizmusa és agitációs képességei hatékony eszközévé váltak az iskolaállamosítás (és mellesleg a mezőgazdaság kollektivizálása) érdekében folytatott kommunista propagandának. A fordulat évében a NÉKOSZ szemináriumain és nevelésügyi konferenciáján a népi kollégiumi nevelés, de maga a NÉKOSZ is a kommunista párt közoktatási reformjai és az ehhez kapcsolódó ideológiai harcok kontextusában értelmeződtek. Mérei Ferenc ekkor már a pedagógiai reformok kommunista irányítású csúcsintézményének, az *Országos Neveléstudományi Intézet*nek (ONI) az igazgatója. A NÉKOSZ pedagógiai programját illető *„pedagógiai realizmus"*, avagy a *„valóság pedagógiája"* kifejezések az ONI (azaz Mérei) részéről sok esetben a szovjet mintaként átvett ideológiai oppozíciók feloldására, és ezen keresztül

azok képzeteiben, akik ezt is, azt is jól ismerték. De míg Németh a *magatartáshoz* kötötte ezt az eszményt, addig az előbbi a *»származáshoz«*. Ez a jelképes »újnemesi« kutyabőr *nyílt és rejtett privilégiumokkal* járt. Birtokosait gondoskodó figyelem kísérte; a »káderosztályok«számon tartották őket; személyes perspektíváik biztonságosnak látszottak. Közel kerültek a hatalom centrumaihoz és az információs forrásokhoz; előnyt élveztek az anyagi javakhoz való hozzáférésben (lakás, munkahely). Az ilyen helyzet a dolog természeténél fogva telítve van a *megfelelési konformizmus* és a *karrieregyengetés* kockázataival. Ezért pszichológiai ellenerőként kompenzációs mechanizmusok is működésbe lépnek, olykor nem is teljesen tudatosan és reflektált módon. Ezek egyike a *munkalázra*, szakadatlan aktivizmusra és állandó készenlétre, valamint bizonyos szerepattribútumokra épül, mint a verbális radikalizmus, a kritikus vitatkozókedv, az elméleti-ideológiai önművelés kultusza. A másik inkább egy puritán-aszketikus igénytelenségből és a mozgalmi *feddhetetlenség* valóságának (vagy látszatának) fenntartásából táplálkozik. S mindezt átszínezheti egy heroizált *kötelesség- és felelősségtudat és a következetes, elvszerű hűség* – olykor mindhalálig kitartó – kultusza. (Pataki 2005: 268. – kiemelések az eredetiben)

[58] *Fényes szelek* (1968), rendezte: Jancsó Mikós.

bizonyos irányzatok, gyakorlatok és vélt vagy valós képviselőik diszkreditálására szolgáltak. A sztálinizmus éveit tárgyaló fejezetben részletesen látni fogjuk, hogyan lett a *„pedagógiai realizmus"* a *„pszichologizmus"* vádjának ellenpólusa, végül a közoktatási reformok kapcsán lefuttatott ideológiai szalámitaktika során a pszichológia összes gyakorlati alkalmazásából, így a *„pedagógiai realizmusból"* is, felszámolandó *„pszichologizmus"*.

A sűrű 1948-as év folyamán a koalíciós, népi demokratikus korszak intézményeinek felszámolásával és a sztálinista állampárti struktúrák bevezetésével a NÉKOSZ is légüres térbe került. Az MDP vezetősége és a NÉKOSZ vezetői között korábban is meglévő feszültségek ekkorra erős politikai színezetet kaptak. 1948 nyarán a Párt Szervező Bizottsága egy nyolctagú testületet bízott meg azzal a feladattal, hogy vizsgálja ki a NÉKOSZ hibáit, mozdítsa elő ezek önkritikus belátását, majd jelölje ki a NÉKOSZ jövőbeli szerepét és feladatait. Ennek a bizottságnak Mérei is tagja volt. Az MDP titkársága az év őszén megtárgyalta a *„Jelentés a NÉKOSZ helyzetéről és javaslat az új vezetőségre, valamint a NÉKOSZ államosításának előkészítésére"* című előterjesztést. A NÉKOSZ a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá került, a Kollégiumi Tanács újjászerveződött, elnöke Mérei Ferenc lett. A NÉKOSZ autonómiája 1949 elejére teljes mértékben fikcióvá vált. Az MDP Szervező Bizottsága februárban újra tárgyalta a NÉKOSZ ügyet. Ennek eredményeként a NÉKOSZ harmadik közgyűlése az előkészített forgatókönyvnek megfelelően kimondja saját feloszlását és kéri, hogy a kollégiumokat olvasszák be az egységes állami diákotthon-hálózatba (részletesen Pataki 2005: 372–414., Köte 1989). Az államosítás után Mérei részvételével újabb pártbizottság vizsgálta felül a NÉKOSZ programját. „1949 tavaszán megállapította, hogy a pártkritika átsegítette a NÉKOSZ-t a romantikus népiességen és a polgári avantgardizmuson, és most a népi kollégiumok értékes tradícióit összefoglalva, azt használhatóvá kell tenni" a teljes magyar közoktatás számára (idézi Köte 1989: 84.).

A NÉKOSZ-epizód több szálon is elválaszthatatlan a pszichotudományok magyarországi történetétől. Bár mindössze három évről van szó, a népi kollégiumi nevelés létre tudott hozni egy olyan erős hagyományt, amelyben a pszichológia releváns szaktudásként szolgál egy új típusú értelmiségi generáció felneveléséhez. Ez az új értelmiségi szerep nem csupán a kollégisták, hanem a kollégiumi nevelés kidolgozásában részt vevő, illetve Mérei közvetlen környezetében dolgozó pszichológusok habitusát is gyökeresen átformálta. A Fővárosi Lélektani Intézet, majd később az ONI szellemisége ilyen értelemben is a „mesterhez" kötődik, egy kortárs visszaemlékezőt idézve: *„Ott nyílt rá a szemem a politikai életre is: ott minden tekintélyes személy (köztük a »nagy« fölsős egyetemisták) kommunista párttag volt. Ez teljesen magával ragadott,*

én is jelentkeztem a pártba, tán úgy 1947 vége felé. Egyben Mérei tanácsára kértem felvételemet a NÉKOSZ-ba. Így lettem tagjelölt és kommunista." (Barkóczi 1998: 15.) A közügyek iránti elköteleződés, az önnevelés, hivatástudat, a társadalom alakíthatóságába és az erős, önszerveződő közösség személyiségformáló erejébe vetett hit Mérei munkásságát élete végéig meghatározta. Másrészt egy olyan pragmatikus alkalmazási gyakorlatot tett lehetővé a pszichológiai szaktudás számára, amely saját céljaihoz volt képes adaptálni, és így tovább is fejlesztette az „importált" technológiát. Önmagában is beszédes tény, hogy *Az együttes élmény* a teljes vizsgált korszakban az egyetlen olyan magyar pszichológiai szakmunka, amely jelentős nemzetközi publicitást kapott (angol nyelven megjelent a Lewin és munkatársai által szerkesztett *Human Relations* című tekintélyes szaklapban), és amely a korszak magyarországi kontextusához volt képes kapcsolni a (nyugati) szociálpszichológiai problémafelvetéseket. Mérei személye egészen a rendszerváltásig meghatározó maradt a pszichológia magyarországi sorsában. A későbbi fejezetekben látni fogjuk, miként transzformálódott ez a sajátos közéleti elköteleződés és a pszichológia társadalmi funkciójáról alkotott elképzelés a magyarországi államszocializmus aktuális változataihoz.

A pszichológia és a pszichológus-szerep közügyekhez és közpolitikai tevékenységhez való kapcsoltsága nem csak a NÉKOSZ-t, hanem a korszak összes többi pszichológiai intézményét jellemezte. A két háború közötti gyermektanulmányozás egyik fontos eredménye és utóhatása volt maga a mozgalmi jelleg. A korabeli pszichológia sajátos helyzetét is jelzi az a tény, hogy az oktatási reformok és az alkalmazható gyermeklélektani szaktudás iránti igény nem csupán a fővárosban intézményi pozícióba került új pszichológusok és pedagógusok részéről fogalmazódik meg, hanem vidéki tanítók, tanárok körében is, méghozzá (a népi kollégiumokhoz hasonlóan) alulról induló kezdeményezésként. A közoktatás háború utáni újjászervezése során a Minisztérium kísérleti tanfolyamokat indított a nevelők, pedagógusok lélektani képzésére, egy későbbi intézményes gyakorlat bevezetésének előkészítéséül. A tanfolyamok anyagát a pedagógus-szakszervezet pszichológiai szakosztálya állította össze. Barra György miniszteri tanácsos kortárs beszámolója szerint a tanfolyamokra a vártnál jóval magasabb volt a túljelentkezés (Barra 1947). A tanítók, tanárok részéről óriási igény mutatkozik a modern lélektani ismeretek iránt, ennek köszönhetően a gyermektanulmányozás 1945 után gyorsan újra mozgalommá szerveződött: országszerte alakultak spontán kezdeményezésre pszichológiai laboratóriumok, szülőknek szervezett tanfolyamok, pályaválasztási tanácsadó állomások – ezek munkatársai többnyire ingyen, lelkesedésből, pedagógusi állásuk mellett dolgoztak. 1946-ban újjászerveződött a Magyar Gyermektanulmányi Társaság is.

Vezetősége ekkor is magas beosztású notabilitásokból állt, elnöke Szoboszlay Ferenc fővárosi közoktatásügyi tanácsos, ügyvezető elnöke pedig a régi főtitkár, Nemes Lipót, a Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédelmi Központ igazgatója lett (Golnhofer 2004). A Társaság (a többi intézményhez hasonlóan) rövid ideig, mindössze két évig működött, és hatása korántsem volt olyan lényeges, mint a két háború között. Ez azonban elsősorban annak köszönhető, hogy a gyermektanulmányozás kinőtte a mozgalmi kereteket és az állami kezdeményezésű pedagógiai reformok alapja lett. Az alulról szerveződő pedagógus mozgalom, a pszichológia iránti régi és új keletű fogékonyság és a Minisztérium közoktatást érintő tervei szerencsésen találkoztak. Ortutay Gyula a budapesti Állami Gyermeklélektani Intézetet megbízza azzal, hogy a vidéki kezdeményezésekből hozza létre az állami gyermeklélektani állomások hálózatát, majd lássa el a szakmai tanácsadás, felügyelet és a koordináció feladatát.

Schnell János emlékei szerint a Gyermeklélektani Intézet az átmenet éveiben élte aranykorát (Schnell 1968), az intézet *„minden anyagi és erkölcsi támogatást"* megkapott a minisztertől (i. m.). 1945-ben visszamenőleges hatállyal közalkalmazotti kinevezést kapnak az intézet önkéntes munkatársai, ez több mint 30 állami állást jelentett; 1947-ben az intézményt a tudományos intézet rangjára emelik, munkatársai az akadémiai hierarchiának megfelelő titulusokat és jövedelmet kapnak. Az intézet munkatársai valóban rendkívül hatékonyan és rendkívüli lelkesedéssel szervezik meg az országos hálózatot, 1947-ben 10, 1948-ban már 15 vidéki városban van az intézetnek fiókállomása (Beszélgetés Molnár Imrével... 1979). Egy korabeli beszámolót idézve a vidéki intézetek *„vezetői, munkatársai főfoglalkozásukra nézve tanárok és tanítók vagy orvosok. Intézeti munkájuk különmunka, amiért szerény tiszteletdíj jár és némi könnyítés iskolai elfoglaltságukban. Székhelyükön Nevelésügyi Társaságokat alakítottak, mint a Magyar Pszichológiai Társaság vidéki szervezeteit, s ennek tagjai – helyenként 100-nál is többre nő a számuk – egyben külső munkatársai is az Állomásnak. Nagyobb alkalmi munka esetén tehát bőven van önkéntes segítség. Az állomások kivétel nélkül iskolákban – főként gimnáziumokban és tanítóképzőkben – nyertek elhelyezést; a legszükségesebb dologi beszerzésekre havi ellátmányt kapnak. A központi irányítást a budapesti Állami Gyermeklélektani Intézet igazgatója vagy munkatársai helyi kiszállásokkal látják el s állandó levelezéssel intézik a mindennapi problémákat."* (Barra 1947: 170.)

A pszichológiai érdeklődésű tanítók mozgalma és a közoktatási irányelvek egyaránt a munkás és paraszti származású gyerekek mobilitását támogatták. A gyermeklélektani állomások – mint majd látni fogjuk, a húszas évek szovjet gyakorlatához nagyon hasonlóan – a közoktatás-fejlesztéshez gyűjtenek adatokat. Az 1947 októberében tartott országos gyűlés jegyzőkönyve alapján

az állomások képességmméréssel és tehetségkutatással foglalkoztak, méghozzá elsősorban a községi iskolákban. Alapvető céljuk az volt, hogy megfelelő mérőeszközöket hozzanak létre a munkás és paraszti családból származó gyerekek képességeinek és speciális nevelési igényeinek feltérképezéséhez. Ennek érdekében a községi iskolákban tehetségkutató munkaközösségeket alakítottak, a falusi népiskolai tanítóknak pedig tehetségkutató előkészítő tanfolyamokat szerveztek, amelynek fontos része volt a saját iskolájukban folytatott *„lélektani, szociográfiai és testmérési adatgyűjtés"*. A tanítók által begyűjtött adatokat a helyi állomások munkatársai dolgozták fel, az iskolai munkaközösségek pedig a pszichológiai tesztek és intelligenciavizsgálatok validálását végezték a tanítók személyes beszámolóinak segítségével. Az állomások másik fontos tevékenysége – a gyermektanulmányi mozgalom hagyományainak megfelelően – az ismeretterjesztés: szülőknek szervezett tanfolyamok, pályaválasztási tanácsadó napok, tájékoztatás a sajtóban, rádióban, nevelés-lélektani kiállítások szervezése stb. (Baranyai et al. 1947). Az 1948-as munkaterv szerint az egyes állomások azonos szervezeti felépítésben működtek volna. Eszerint minden állomás nyolc osztályból áll: 1. tudományos osztály, 2. diagnosztikai és nevelési tanácsadó osztály, 3. iskolai és pályaválasztási tanácsadó, 4 tudomány-népszerűsítő, 5. orvospszichológiai és terápiai 6. szervező és továbbképző, 7. gyermekfoglalkoztató, 8. technikai (tanszer) osztály (i. m. 185.). Ez utóbbi kettő talán magyarázatot igényel. A gyermekfoglalkoztató osztály munkatársai programokat (játékdélutánokat, kirándulásokat) szerveznek a dolgozó szülők gyerekeinek; a tanszerosztály feladatkörébe tartozik a szülők és a kereskedők felvilágosítása a gyermekjátékokról és a játszó gyermek fejlődés-lélektani szükségleteiről, valamit a mérésekhez szükséges kísérleti műszerek és a gyermek fejlődési szükségleteinek megfelelő taneszközök kifejlesztése.

2. 2. A pszichoanalízis három átmeneti éve

A koalíciós időszak pszichológiájának (és pszichiátriájának) profilját a gyerektanulmányozás mellett jelentős részben a pszichoanalízis határozta meg. Annak ellenére, hogy a két háború között virágzó pszichoanalitikus mozgalmat a második világháború szó szerint csaknem elpusztította, a Magyarországon maradt pszichoanalitikusok az átmenet három évében jelentős szerepet játszanak a pszichológia/pszichiátria szinte összes területén. Ez több tényezőnek is köszönhető. Egyrészt, ahogyan az előző részben is láthattuk, a pszichoanalízis erősen kapcsolódott a gyermektanulmányi mozgalomhoz: fejlődés-lélektana a gyerekkor sajátos minőségét, az életkori sajátosságokhoz kapcsolódó, annak

pszichológiai igényeit kielégítő nevelés fontosságát igazolta; a pszichoanalitikus mozgalomhoz kapcsolódó gyermek-pszichoterápia, nevelési tanácsadás, ismeretterjesztő irodalom stb. a gyermektanulmányozás és az ezen alapuló reformpedagógiák középosztályi miliőjének „szerves" része volt, különösen Budapesten. Másrészt a pszichoanalízis, mint láttuk, „hagyományosan" kötődött a liberális, baloldali reformmozgalmakhoz, ez vonatkozik képviselői habitusára, de arra az állandó politikai, ideológiai gyanakvásra is, amely a pszichoanalízist a Horthy-korszakban körülvette és (jórészt alaptalanul) a kommunistákhoz kapcsolta. Harmadrészt a pszichoanalitikusok, kevés kivétellel, a zsidótörvények által jogfosztott üldözöttek körébe tartoztak, a háború vége számukra valóban a felszabadulás élményét jelentette, ezért sokan fokozott bizalommal és reménnyel fordultak az „új rend" megteremtői, a kommunisták felé. A pszichoanalízis, a nagypolgári-középosztályi habitus, a zsidóság és a kommunista párt (vagy inkább a „kommunistaság") kapcsolata önálló kutatás tárgya lehetne (utóbbiról ld. például Kovács 1985, 2008; Erős, Kovács, Lévai 1985; Standeisky 2007), itt kénytelenek vagyunk megelégedni azzal a megállapítással, hogy a legtöbb pszichoanalitikus visszaemlékező reflektál a munkásmozgalom és a pszichoanalízis közege közötti mérhetetlen távolságra. Egyiküket, Hermann Alice-t idézve:

> „Hogy pedig 1945-ben teljesen eggyé tudtam lenni a szocializmus eszmevilágával, azt megint csak nem a munkásmozgalommal való érintkezésnek köszönhettem, amiben sajnos addig nem volt részem, hanem ismét régi emlékeknek. Nagynéném háztartási alkalmazottal fűzette be cipőjét, a „cselédeknek" az én gyermekkoromban külön lépcsőháza és külön WC-je volt. Engem megbetegedésemkor a bécsi „professzorhoz" is felvittek, a falumbeli gyerekek sokszor meghaltak, mert nem volt kocsi, amelyik a szomszéd falu orvosához vitte volna őket." (Hermann A. 1964/1979: 15.)

Az 1947-es pszichiáter-ankét résztvevői javasolták ugyan felnőtt neurotikusok részére pszichoanalitikus alapokon működő állami pszichoterápiás kórházak és ambulanciák létrehozását, a javaslat nem vált valóra, talán a pszicho-tudások hátralévő egyetlen „átmeneti" éve erre nem volt elegendő. Mindenesetre a „hagyományos" díványhelyzet a koalíciós időkben is a „régi" középosztály privilégiuma maradt. Egy másik kortárs visszaemlékező, Gádorné Donáth Blanka Szondi-tanítvány, ekkor a kommunista Méreinél dolgozik a Fővárosi Lélektani Intézetben, emellett, őt idézve:

> „Otthon magánrendelésen sorsanalitikus terápiát folytattam, pár évig. Néhány – nem tudom mitől, de emlékeim szerint eredményes – terápia is volt köztük. De ma

sem tudom elképzelni, hogy iskolázatlan beteg emberekkel hogyan lehetne sorsanalitikus terápiát folytatni. Az én pacienseim között kizárólag orvos, zenész, értelmiségi és művész ügyfelek voltak." (Gádorné 1998: 60.)

E polgári-értelmiségi miliő ellenére a koalíciós időkben a pszichoanalízis kifejezetten vonzó a baloldali és kommunista közpolitikusok számára, akik sokan maguk is ebből a közegből származtak. Az egyes szakemberek pozícióit illetően nyilván fontos szempont volt a kommunista párt iránti nyílt elköteleződés, konkrétan a párttagság.[59] A korabeli dokumentumokat olvasva azonban úgy tűnik, a pszichoanalízis iránti szimpátia korántsem csupán ilyen elköteleződéseken múlott. A háború utáni években a pszichoanalízis, nemzetközi és magyar kontextusban egyaránt, olyan progresszív elmélet, amely releváns magyarázatokkal és válaszokkal szolgál a közelmúlt tragédiáival és a társadalmi átalakulás irányaival kapcsolatban is. A korabeli közbeszéd, értelmiségi diskurzusok szerint a jelen legfontosabb „mentálhigiénés" feladataihoz, az egyéni és társadalmi önismerethez, az elnyomó társadalmi viszonyok pszichológiai „leleplezéséhez", a demokrácia megteremtéséhez, a jövő nemzedékének szabad és felelős polgárokká való neveléséhez a pszichoanalízis nyújthat megfelelő szakértelmet. 1945-ben az *Orvosok Lapja* ebben a szellemben indít széles körű vitát arról, hogy bevezessék-e az orvosképzésbe a pszichoanalízis oktatását. Czoniczer Gábor belgyógyász bevezetője szerint a pszichoanalízis egyszerre tudomány, terápia és világnézet, amely *„nemcsak látja a történéseket, de mögéjük is lát"* (Czoniczer 1945: 218.). Folytatva az idézetet:

„Magam is tanúja voltam, miként terjedt el ez a világszemlélet Pesten egy bizonyos körben a XX. század első évtizedeiben, persze csak egy szűk körben, a haladók, a radikálisok körében, azok között, akik annak idején forradalmárnak számítottak. A reakció, amely kitűnő ösztönnel érzi mindig, honnét közeledik a szabadság szele a tömeghez (...), megérezte, hogy az psychoanalysis a mélységeket, tehát az igazságot kutatja, a végső okokat, azt, hogy mi van a propaganda, a háborús uszítás mögött, egyszóval, hogy az analysis kikezdi mindazt, amiről nem lehetne lerántani a leplet." (uo.)

Mindezek miatt a pszichoanalízisnek fontos szerepe lehet a demokratikus intézmények megőrzésében, *„persze csak akkor, ha szabad teret engedünk neki, ha ápoljuk és istápoljuk, hogy át- meg átszőhesse a tudományt és a közéletet."* (Czoniczer 1945: 218.) A felvezető a pszichoanalízis egyetemi oktatásával

[59] A freudi egyesület akkori vezetői Hermann Imre és Gimesné Hajdú Lili 1945-ben belépnek a KMP-be.

kapcsolatos körkérdéshez kapcsolódott, amelyhez hozzászóltak az érintett területek neves szakértői: Hermann Imre, a Pszichoanalitikus Egyesület elnöke, Horányi Béla a budapesti pszichiátriai klinika igazgatója, Nyírő Gyula főorvos, egyetemi tanár, Gartner Pál igazgató főorvos, Zemplén György ciszterci főiskolai igazgató (és mellesleg Szondi Lipót körének tagja), Szalai Sándor író (szociológus), Schönberger (Székács) István pszichoanalitikus, Kulcsár István kórházi főorvos. Noha a hozzászólók körében erősen „felülreprezentáltak" a pszichoanalízis különféle irányzatainak képviselői, a nem pszichoanalitikusok is lelkesedéssel vagy fenntartásokkal, de kivétel nélkül támogatták a pszichoanalízis egyetemi oktatását. Mindezzel összhangban a pszichoanalízis három évre újra egyetemi diszciplína lett: Hermann Imrét kinevezik a budapesti orvosi egyetem docensévé, emellett pszichoanalízist oktat a pesti bölcsészkar lélektani tanszékén is.

A pszichoanalízis iránt nem csupán az egyetemi közegekben mutatkozott nagy érdeklődés. Az egyesület egy 1946-ban készült jelentéséből idézve:

> „A pszichológiai problémák iránt megnyilvánuló érdeklődés egyre több nyilvános tevékenységet követel tőlünk. Így az orvosszakszervezet, szabadegyetem, rádió, társadalombiztosítás, gyermekvédelem tart igényt munkánkra. Hermannt kinevezték a budapesti orvosegyetem előadójává. A könyvek kiadása rendkívül korlátozott a papírhiány következtében, ennek ellenére a következő könyvek jelentek meg: Freud: Egy illúzió jövője (ford.: Schönberger [István]), Rotter L[ilián]: A gyermek lelki fejlődése, Hermann két könyve az Antiszemitizmus lélektana és a Bolyai János." (Hermann I. 1998: 101.)

A pszichoanalízis mindemellett hivatkozási alapja a szintén nagy példányszámban megjelenő különféle gyermeklélektani munkáknak, szülőknek, pedagógusoknak szóló ismeretterjesztő irodalomnak. Rotter Lilián könyve mellett 1946-ban megjelent Hermann Alice hasonló témájú *Emberré nevelés* című munkája; Hermann Imre ír bevezetőt az 1945-ben megjelent *Mai lélektan* című kötethez, amely címéhez hűen bemutatja a kortárs magyar pszichológia összes fontos területét a pszichoanalízistől a csoportlélektanig; Mérei – a korabeli pszichológia egyik legtermékenyebb szerzőjeként – gyermeklélektani munkáiban a pszichoanalitikus fejlődés-lélektanra (elsősorban Hermann Imre munkáira) hivatkozik (ld. például összefoglaló munkáját: Mérei 1948a). Itt érdemes megjegyezni, hogy a háború utáni évekre általában jellemző, hogy a papírhiány ellenére virágzott a pszichológiai szakkönyvkiadás. Piaget, Wallon, Moreno és Lewin munkássága – elsősorban Mérei Ferencnek és Kiss Árpádnak (az OKT elnökének) tevékenysége révén – nagy példányszámban kiadott fordításokban

és kommentárokban vált szélesebb körben ismertté. A népiskolai tanítóknak szervezett tanfolyamok anyagai nyomtatásban is megjelentek, ezeket a korszak elismert pszichológus szaktekintélyei írták (Mérei, Hermann Imre, Hermann Alice, Kiss Árpád, Faragó László, Gleimann Anna stb.) közérthető, nem csupán a szűkebb szakmai közeg számára hozzáférhető nyelven. A széles körű ismeretterjesztést és a műveltségbeli különbségek áthidalását szolgálta az a gesztus is, hogy a kiadványok végén általában szerepel az idegen eredetű szavak magyarázó jegyzéke, a bibliográfiában pedig röviden ismertetik az adott hivatkozott irodalom tartalmát is.

A pszichoanalízis és a pszichoanalitikusok az egészségügy mellett az állami gyermeknevelés területén is fontos pozíciókhoz jutottak. Hermann Alice pszichoanalitikus a Magyar Nők Demokratikus Szövetségén (MNDSZ) keresztül lesz az óvodai nevelés irányítója. Őt idézve: *„Már 1945 tavaszán – még szinte támolyogva az éhhalál érintésétől – egyre-másra tartottam gyermeknevelésről szóló előadásaimat a párt, a szakszervezet, az MNDSZ szerveiben, ahol csak felkértek rá – és már májusban megbíztak az MNDSZ patronátusa alatt álló óvodák felügyeletével."* (Hermann A. 1964/1979: 20.) Később a Fővárosi Tanácsnál lesz az óvodaügyekért felelős előadó, majd 1956-tól a Művelődési Minisztérium óvodai osztályát vezeti (Vajda 1999). Az óvodai nevelés koncepciója – ilyen különös módon – az egész korszakban, a pszichológia teljes felszámolását követően is (kimondatlanul) a gyermekpszichológia hatókörében marad.

A harmincas évek egyik legfontosabb pszichológiai központja, Szondi Lipót laboratóriuma szintén fennmaradt, de hatása inkább az egykori tanítványokon keresztül érvényesült. Szondi elüldözött tekintélyként[60] is meghatározó figurája maradt a magyarországi pszichológiának – a negyvenes évek második felében legalábbis mindenképp. A gyógypedagógiai főiskola pszichológiai laboratóriumát tanítványa, Roboz Pál vezette tovább, majd Roboz emigrációját követően a szintén Szondi-tanítvány Illyésné Kozmutza Flóra. Szondi hatását illetően mégis lényegesebb, hogy a magyarországi pszichológia szinte összes meghatározó pozíciójára tanítványai, munkatársai kerültek[61] – ami nem olyan

[60] A német megszállást követően a Szondi családot a bergen-belseni koncentrációs táborba deportálták. A felszabadulás után Svájcban kezdtek új életet, Szondi Lipót sikeres tudományos pályája is itt folytatódott.

[61] Az egyik tanítványt, Benedek Istvánt idézve: *„Az egyetemen épp akkor alakult újjá a pszichológiai tanszék, Várkonyi Dezső mindent toleráló professzorsága mellett csupa Szondi-tanítvány lett a tanszék előadója: Kardos Lajos, Mérei Ferenc, Gleimann Anna, Lénárd Ferenc, a pszichoanalitikus Hermann Imre és én. A Gyógypedagógiai főiskolán Roboz Pál vette át Szondi laboratóriumát, maga is Szondi belső baráti körének tagja, felesége pedig, a gyógypedagógus Groák Vera, a sorsanalitikus gárda egyik oszlopa; a gárda másik oszlopa Illyésné Kozmutza Flóra is rövidesen vezető szerephez jutott a főiskolán. Az Akadémia gyermeklélektani Intézetének vezetője a szondista Molnár Imre lett, a Theológiai Főiksolán a kitűnő Zemplén György*

meglepő, hiszen 1945 előtt nem igazán működött „riválisˮ pszichológiai műhely az országban.

Az individuálpszichológiai egyesület, amely a harmincas években éppen a gyerekkor, a pályaválasztási és nevelési tanácsadás területén végzett a lehetőségekhez képest viszonylag kiterjedt tevékenységet, és a hivatalos állami, városi döntéshozó hatóságok felől is elfogadottnak bizonyult, 1945 után nem tudott jelentős mértékben befolyást gyakorolni a közpolitikára. Reformterveiket, szakértői javaslataikat igyekeznek minden hivatalos és nem hivatalos fórumon megismertetni, 1945-ben tervezetet nyújtottak be az iskolai közösségi nevelésről a Fővároshoz, azonban a városvezetés nem támogatta, de más fórumokon sem igazán vették figyelembe elképzeléseiket (Kiss 1991). Az egyesület elnöke, Máday István 1946-ban részletes szakértői tanulmányt közölt a nevelési tanácsadók hálózatának kiépítéséről az egyesület lapjában, az *Emberneveléss*ben. Itt kiemeli, hogy a nevelési tanácsadás nemzetközi gyakorlat, amelyet Magyarországon 1928-ban éppen az individálpszichológiai egyesület honosított meg, és ilyen irányú pszichoanalitikus szakképzést is kizárólag az egyesület végez. Majd részletesen ismerteti, milyen személyi és egyéb feltételek szükségesek egy nevelési tanácsadó működéséhez. Elképzelése szerint a nevelési tanácsadókat filantróp egyesületeknek és az iskoláknak kéne fenntartani szakképzett pszichológusok alkalmazásával, kapcsolatban állnának az állami lélektani intézetekkel, amelyek szükség esetén elvégeznek olyan vizsgálatokat (pl. Szondi-teszt, Rorschach-próba), amelyekben a nevelési tanácsadó nem kompetens (Máday 1946). Az egyesület nevelési tanácsadói hálózata mégsem tudott kiépülni. Egy kortárs visszaemlékező, az egyesület akkori titkára, Bíróné Gráber Emma szerint *„kétségtelen, hogy háttérbe szorulásunknak voltak politikai okai is. A Demokratikus Nők helyi szervezeteiben például lehetetlen volt helyiséget kapnunk nevelési tanácsadók számára, ugyanakkor a pszichoanalitikus irány képviselői részére, minthogy kommunisták voltak, több helyiség is akadt."* (Gráber 1968, idézi: Lisznyai 1999: 171.) Az egyesület vezetősége a sorozatos elutasítást annak tulajdonította, hogy a kommunisták az egyesület neve miatt félreértik elképzeléseiket, ezért 1948 decemberében megváltoztatják *Magyar Közösséglélektani Egyesület (Adleri iskolá)*-ra (Kiss 1991). A névváltoztatás nem sokat segített, a következő évben a „riválisˮ pszichoanalitikus egyesülettel és még számos más „civilˮ szervezettel együtt az individuálpszichológiai egyesület is megszűnt.

tartott Szondi-szemináriumot. (...) Egy pillanatra úgy tűnt, mintha a sorsanalízis hivatalosan elfogadott lélektani irányzattá válnék Magyarországon." (Benedek 1978: 279.)

3. A mentálhigiénés mozgalom néhány átmeneti hónapja: a Lelki Egészségvédelmi Szövetség

1947 végén viszont még minden jel arra mutatott, hogy az új Magyar Köztársaság kiemelt közpolitikai szerepet szán a pszichotudományoknak. Ennek jegyében és az újonnan létrejött, akkor viszonylag erősnek tűnő szervezeti infrastruktúra keretében szervezte magát újra a két háború között meginduló mentálhigiénés mozgalom is. A *Lelki Egészségvédelmi Szövetség* (LESZ) 1936-ban jött létre Benedek László, Horányi Béla, és György Júlia szervezésében, az Országos Közegészségügyi Egyesület (OKE) egyik szakosztályaként. Akkori tevékenységéről kevés forrást találtam, úgy tűnik, az OKE keretében elsősorban mentálhigiénés ismeretterjesztéssel foglalkozott (György 1960/1997). Az 1947. november 6-i újjáalakuló közgyűlés jegyzőkönyve szerint a LESZ a korábbinál lényegesen ambiciózusabb programmal tervezte a magyarországi mentálhigiéné jövőjét. Az új idők követelményeihez és megnyíló lehetőségeihez, de egyúttal a mozgalom *közegészségügyet* szolgáló hagyományaihoz is kapcsolódva az ismeretterjesztő propagandatevékenységen túl korszerű, az új fejlődés-lélektani szaktudásra épülő gyermekotthonok, nevelési tanácsadók alapítását tervezte, valamint széles körű és állami intézmények keretében folyó pszichoterápiás kutatómunkát folytatott volna. A LESZ megalakulásáról és rövid, mindössze 1948 őszéig tartó működéséről a Szövetség kiadatlan, kefelevonatban maradt lapja, *A Jövő Embere* első száma tájékoztat.[62] A lapszám ismerteti az egyesületet és szakosztályait, ezek feladatköreit és tisztviselőit, azonban – a korszak több hasonló profilú intézményéhez, szervezetéhez, például a gyermeklélektani állomásokhoz hasonlóan – a munka inkább csak a tervezés szakaszáig juthatott

[62] A LESZ hivatalos lapját, a *Jövő Emberét* az Orvosszakszervezet kiadója jelentette volna meg. A kézirat csupán a kiadó vezetője, Hoffer János révén maradt az utókorra. Felesége, Hoffer Éva juttatta el a *Thalassa* folyóirat szerkesztőinek, akik a lap 1995. 1–2 számának *Archívum* rovatában szinte teljes egészében leközölték az addig kiadatlan kéziratot. Hoffer János ide írt előszavából idézve: „*A* Jövő Embere *szerkesztősége – feltehetően 1947 végén vagy 1948 elején – összeállította az első szám anyagát, a kiadóhivatal ezután már kiszedte a szöveget, amikor a kiadóhivatali részleg vezetője megtudta, hogy a lap soha nem fog megjelenni. Intézkednie kellett, hogy a nyomda dobja szét a szedést, készítse el számláját az elvégzett nyomdai munkák költségeiről. A számla kézhezvétele után a kiadóhivatal az összeget nyomban kifizette, a könyvelő a számlát elkönyvelte, a nyomda által hozzá mellékelt korrigálatlan kefelenyomatot pedig – mivel túl sok helyet foglaltak volna el a szekrényben – a szemétkosárba dobta. Innen emelte ki a meteoritot, a hullócsillag földre esett maradványait a kiadói részleg vezetője, arra gondolva, hogy a kéziratokat a nyomda megsemmisítette, a szerzők asztalfiókjából a publikálatlan cikkek másolata soha nem fognak előkerülni, a mentálhigiéné megújulásáért lelkes buzgalommal végzett munka megérdemli, hogy valahol nyoma maradjon. A kefelevonatok egyik lapján a nyomda körpecsétszerű keltezési bélyeglenyomata látható: 1948. augusztus 4.*" (Hoffer 1995: 225–226.)

el. Az 1948. év a LESZ esetében is azt a váratlan fordulatot hozta, hogy az addig a teljes szakpolitikai apparátus által támogatott tevékenység egyik napról a másikra éppen a szakpolitikai apparátus által számolódik fel. Mindezzel együtt *A Jövő Emberé*ben ránk maradt tanulmányokból és egyesületi dokumentumokból részletes képet kaphatunk arról, miként gondolkodtak a pszichotudományok társadalmi szerepéről a koalíciós időszak pszichológusai, pszichiáterei, de arról is, hogyan fűződött (volna) a pszichológiai szakértelem a közszolgáltatásit a korábbiakhoz képest jelentős mértékben kiterjesztő állam intézményeihez és ideológiai-politikai apparátusához.

A LESZ – hasonlóan az Országos Köznevelési Tanácshoz – a politikai, társadalmi és szakmai szervezetek lehető legszélesebb körű támogatásával jött létre. Az alakuló közgyűlés jegyzőkönyve szerint a Szövetség fővédnöke Olt Károly népjóléti miniszter, védnökei Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, Rajk László belügyminiszter, Ries István igazságügy miniszter, Rusznyák István belgyógyász, akadémikus, Szent-Györgyi Albert biokémikus, parlamenti képviselő, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság elnöke, Weil Emil, az orvosszakszervezet elnöke. Az egyesület és szakosztályainak vezetői a pszichiáter-pszichológus szakma elismert képviselői voltak.[63] Az alakuló közgyűlésről fennmaradt források szerint a LESZ megalakulása szakmai körökben óriási érdeklődést és nagy reményeket keltett:

> „Az újjászervezésben fontos szerep jutott az Orvosszakszervezetnek: az ő helyiségében tartotta meg a LESZ 1947. november 6-i újjáalakuló közgyűlését, itt Weil Emil dr., a szakszervezet elnöke mondott megnyitó beszédet és a megjelenteket csak az ő beszéde után köszöntötte a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nevében Lantos dr., osztályfőnök, a népjóléti miniszter nevében Tariska dr. miniszteri tanácsos. A helyiség zsúfolásig megtelt, Pollákné Stern Szeréna, akit a közgyűlés egy órával később az Általános Gyermekvédelmi Szakosztály egyik vezetőjévé választott, már csak a földszinti ablakon keresztül tudott a helyiségbe bejutni." (Hoffer 1995: 225.)

[63] Elnök: Horányi Béla, másodelnök: Hollós István, főtitkár: György Júlia, titkárok: Arató Ottó, Kapos Vilmos, főpénztáros: Focher László, főellenőr: Bálint István, Iványi Borbála, jegyzők: Gerőné Olt Baba, Gál Ernőné, Fisch Adolf, ügyészek: Csató Gyula, Pálfi Miklós.
Szakosztályok:
Kutató szakosztály: Horányi Béla, Várkonyi Hildebrand, Hermann Imre, Mérei Ferenc
Kiképző szakosztály: Pikler Emmy, Hollós István, Rotter Lilián
Általános gyermekvédelmi szakosztály: Stern Szeréna, Kun Miklós, Pető Endre
Kriminálpszichológiai szakosztály: Németh Péter, Schaffer István, György Júlia, Balassa László, Bálint István, Pataki Lilly
Felnőtt k. eg véd: Gartnter Pál, Stief Sándor, Rajka Tibor (A Lelkiegészségvédelmi... 1948/1995).

*A Jövő Emberé*ben közölt jegyzőkönyvek szerint 1947 végén az egyesület két szakosztálya alakult meg: a kutató és az általános gyermekvédelmi szakosztály. Mindkét alakuló ülés tisztázza tevékenysége célját és az intézményesülés szervezeti kereteit, ez utóbbi jelentős részben a már meglévő intézmények munkájához való kapcsolódást jelenti. A kutató szakosztály munkatervét a szakosztály titkára, Hermann Imre egyetemi tanár, pszichoanalitikus ismertette. Eszerint az első és legfontosabb feladat a lelki problémák okainak szisztematikus feltárása. A jegyzőkönyvből idézve:

> „Ezzel kapcsolatban ajánlja: kazuisztika leírását és összegyűjtését, a külföldi irodalom és intézmények tanulmányozását (erre a célra igyekezzünk ösztöndíjakat szerezni); a káros könyvek és filmek tanulmányozását; a tehetségekről való gondoskodás módjainak meghatározását; a pszichopaták viselkedésének tanulmányozását gazdasági válságok idején; neurózisok elterjedtségének felvételezése úgy felnőttek, mint gyerekek között. A mai idők lelki konfliktusainak sajátosságai és lefolyása; agressziók fokai és elterjedtsége; a fiatalok nemi élete; az alkoholizmus elterjedésének okai, ezzel kapcsolatban a narkotikumok használatának elharapózása; örökléstani kutatások, amennyiben a mentálhigiénével kapcsolatban állnak. Az éhezés, a hidegártalom és lakásártalom lelki kihatásai; a szülők nélküli gyermekek lelki fejlődése intézetben és intézeten kívül; bánásmódok és nevelési módok gyűjtése családban, iskolákban és otthonokban." (Beszámoló a Lelki Egészségvédelmi Szövetség kutató szakosztályának alakuló üléséről, 1995: 259.)

A „hagyományos" mentálhigiénés problémák (örökléstan, tehetséggondozás, alkoholizmus, rossz szociális helyzet mentális következményei) mellett a legfontosabb feladat a közelmúlt katasztrófájának pszichés okait és következményeit feltárni, és megoldani a háború okozta közvetlen nehézségeket (elárvult gyerekek nagy száma, lakáshiány, élelmiszerhiány stb.). A gyermekvédelmi szakosztály programja a gyerekekről általánosságban is a háború áldozataiként beszél, a mentálhigiéné feladatát pedig elsősorban a társadalmi problémák orvoslásában látja.

> „Dr. Pető Endre főorvos, a szakosztály titkára vázolta ezután a legközelebbi feladatokat. Elsősorban tisztában kell lennünk azzal – mondotta –, hogy mi ellen küzdünk, és miért van szükség erre a küzdelemre. Az elmúlt időben az agressziónak, a brutalitásnak olyan széles rétegekre kiterjedő megnyilvánulásaival találkoztunk, amely sokunk számára meglepő volt. Már a két háború közti időszakban is foglalkoztak írók, filozófusok ezzel a problémával, a legtöbben politikai állásfoglalásuknak megfelelően értékelve ezeket a jelenségeket. Felemlíti Spenglert, akinek némi szerepe volt a

későbbi fasiszta ideológia kialakításában. Ortega Y. Gasset, aki szerint oda nem való elemek kerülnek a közélet és a politika színpadára. E politikailag elfogult kritikákkal szemben a tudomány tiszta módszereit alkalmazza Freud, «das Unbehagen in der Kultur» című munkájában, ahol a kulturális fékekben, a túl erősen kifejlesztett ösztöngátlásokban látja a neurózisok, és általában az emberi boldogtalanság okát. Talán legjobban megközelíti a valóságot nem marxista vonalon Karl Mannheim felfogása, aki szerint a kapitalista termelés olyan ellentmondásokat hoz létre az egyénben, amelyek az agressziót, a feszültségeket kiváltják. Az előadó szerint a kapitalista társadalmakban mind nagyobb rétegek kerülnek függő és gazdaságilag bizonytalan helyzetbe. A szociális szorongás döntő szerephez jut Magyarországon, különösen Hermann és Hajdu foglalkoztak a hosszú éhezés személyiségbomlasztó hatásaival. Ebből következnek tehát a tennivalók. Küzdelem a jobb gazdasági és szociális helyzetért, és erre ráépítve a mentálhigiéné." (Beszámoló a Lelki Egészségvédelmi Szövetség általános gyermekvédelmi szakosztályának alakuló üléséről, 1947/1995: 261.)

A korabeli dokumentumok szerint a pszichológiai szakértelem közfeladatokat lát el, mert az egyén lelki problémái elsősorban társadalmi problémák. A közelmúlt katasztrófájának okait az egyének pszichopatológiájában ragadják meg (agresszió korlátlan kiélése, neurózisok, vagy korabeli terminológiával, pszichopátia tömeges előfordulása, pszichopata hajlamú egyének vezetői pozícióba kerülése), az egyéni pszichopatológiákat azonban társadalmi tényezők okozzák (az ösztönimpulzusok kiélését túl szigorúan korlátozó társadalmi normák, a kizsákmányolásból, tömeges proletarizációból adódó elidegenedettség, gazdasági függőség, kiszolgáltatottság, valamint a nyomor, éhezés, munkanélküliség). Ebben, úgy tűnik, teljes konszenzus volt a szakma részéről. Ahogy az év nyarán megrendezett pszichiáter ankéton, itt is a szakma teljes elitje képviseltette magát a pszichoanalitikusoktól a biológiai szemléletű pszichiáterekig, az egyesület tiszti karának névsora, a folyóirat cikkei és a programtervezetek arról árulkodnak, hogy a nyugati trendekhez igazodva 1945 után a magyar mentálhigiénés mozgalomban is a pszichoanalitikus, pszichoterápiás megközelítések váltak uralkodóvá. 1947 őszén elsősorban a nyugati gyakorlat számított referenciának, a fentebb idézett szakosztályi alakuló üléseken a hozzászólók angol, amerikai, svájci és francia példákat idéznek, amelyeket szerintük a magyar szakembereknek behatóbban kéne tanulmányozniuk. A LESZ ránk maradt dokumentumai nem a kommunista frazeológia nyelvén íródtak (mint fentebb olvasható, Pető Endre *„nem-marxista vonalon"* keresi a *„valóság"* ideológiailag semleges, tudományos érvényű leírását), de alapvetően baloldali szemléletet tükröznek, és egy erős, kiterjedt jóléti szolgáltatásokkal működő államban helyezik el a mentálhigiénés tevékenységet. Ennek megfelelően mindkét szakosztály elsősorban

a szervezetépítést tekintette a közeljövő legfontosabb céljának. A munkatervek szerint a LESZ integratív szervezet lett volna, amely összefogja a mentálhigiénével foglalkozó szakemberek széles körét (orvosok, pszichológusok, tanítók, tanárok, szociális munkások, rendészeti szervek, bíróságok dolgozói stb.), a pszichológiai szakértelmet szolgáltató közintézményeket és társadalmi szervezeteket, ugyanakkor maga is szakértőként, tanácsadóként működött volna a kapcsolódó közintézményekben a döntés-előkészítéstől a mindennapi gyakorlatig. Az 1947 végén fennálló status quo mindezt reális lehetőségként keretezte, a szakosztályok vezetőségének, tisztviselőinek többsége ugyanis vezető pozíciót töltött be különféle, a mozgalom profiljához tartozó intézményekben (kutatóintézet, ideggondozó, pszichiátriai kórház, szociális intézmény, egyetemi tanszék stb.), és mint láttuk, az állami szakpolitikai döntéshozók, a minisztériumoktól az orvosszakszervezetig, támogatásukról biztosították az egyesületet.

A Szövetség kefelevonatban maradt lapja és az egyesületi munkatervek szerint a háború utáni mentálhigiénés munka, illeszkedve a nemzetközi gyakorlathoz, elsősorban a gyerekkorra koncentrált volna. *A Jövő Embere* – címéhez illően – a fejlődés-lélektan, gyógypedagógia, gyermekvédelem, gyermek-pszichoterápia területéről közölt (volna) cikkeket a korszak elismert pszichológus-pszichiáter szakembereitől (a lapszám szerzői voltak többek között: Pikler Emmi, Bárczi Gusztáv, Burchard-Bélaváry Erzsébet, Mérei Ferenc, Gegesi Kiss Pál, Hermann Alice, Roboz Pál és a korabeli, gyermekvédelemmel foglalkozó intézmények vezetői – részletesen ld. *Thalassa* 1995. 1–2. száma). A tanulmányok gyakorlati kérdéseket tárgyalnak (csecsemővédelem, óvodáztatás, iskolaérettségi vizsgálatok, intézeti gondoskodásra szoruló gyerekek elhelyezése stb.) és kifejezetten gyakorlati javaslatokkal szolgálnak szakpolitikai döntéshozók számára. A Szövetség közpolitikai programjának alapvetése, hogy az új társadalom megteremtésének kulcsa a felnövekvő nemzedék, a háború és a népirtások egyik oka a helytelen nevelési gyakorlat miatt kialakuló felnőttkori pszichopatológia,[64] ezért a pszichológiai

[64] *„Úgy véljük, hogy a huszadik század európai embere sok egyéb ok mellett azért csúszott le az ember rangjáról a dzsungel-ember nívótlanságára, mert az európai nevelési módszerek csaknem teljes egészükben a szellemi funkciók aktiválására, fokozására, elmélyülésére szorítkoztak és az emberi személyiség cselekvéseit, magatartását, emberközi reakcióit meghatározó érzelmi-indulati funkciók helyes irányú és mértékű fejlesztésében legfeljebb általánosságban mozgó szavakkal próbálkoztak. (...) A technikai műveltség („gépszellem") és az európai erkölcs napjainkban sokat vitatott krízise is lényegében az érzelmi világnak a problematikájába torkollik bele. (...) Láthattuk, hogy nem egyszer magas intellektusú emberek hideg kegyetlenséggel tudták embertársaik ezrét a halálba küldeni és minden érzelmi megrendülés nélkül tudták ezrek-tízezrek halálát elrendelni. Az az ember, aki ezernyi érzelmi szállal kötve van az élet és a kultúra szépségeihez, akinek személyiségében az emberszeretet nem üres szólam többé, hanem működő életforma, hatékony lelki munkamód, az védekezni fog tudni a lélek mocsarából felhangzó animális ösztönvágyak ellen."* (Horányi 1948/1995: 252.)

szaktudást közvetlenül kell alkalmazni a gyerekkorral kapcsolatos közpolitikákban, másrészt pedig ki kell terjeszteni a gyerekkorra irányuló közpolitikai, szakértői beavatkozások körét. A mentálhigiéné két háború közötti „hagyományos", közegészségügyi tematikája, amely az egyéni pszichés zavarokat összekapcsolta az egyén szociális helyzetével (így például a munkásosztály életmódjával), a koalíciós időszakban nem csupán a következmények, hanem magának az egyenlőtlen osztályhelyzetnek a felszámolására irányul. Lantos György közoktatási minisztériumi tanácsos az Állami Gyermeklélektani Intézet kutatásaira hivatkozva hangsúlyozza, hogy a javítóintézeti elhelyezésre szoruló *„züllött"* (azaz a fiatalkorú bűnöző státuszába került) gyerekek 80%-a nem öröklött hajlamai, hanem rossz szociális környezete miatt követ el bűncselekményeket, így óriási szerepe lehet a pszichológiai szakértelemre alapuló *„gyógyítónevelő"* beavatkozásoknak. Az intézményi fejlesztéseket előirányozó minisztériumi döntéseket országos hatókörű kutatómunkának kell megelőznie, erre a gyógypedagógiai intézeteket és az állami gyermeklélektani állomások hálózatát tartja a leginkább alkalmasnak (Lantos 1948/1995). A gyermeklélektani állomások hálózata a mentálhigiénés mozgalom közpolitikai intézményesülésének alapjait jelentette a korabeli szakemberek terveiben. Egyrészt a hálózaton keresztül lehetőség nyílik koordinált kutatómunkára és országos adatgyűjtésekre, másrészt maga a hálózat lehet a mentálhigiénés intézkedések megvalósítója. A lapszámban megfogalmazott javaslatok a pszichológiai szakértelem kiterjesztését javasolják olyan területekre, ahol a szerzők szerint éppen hiányuk okozott súlyos problémákat. Pikler Emmi arra hívja fel a figyelmet, hogy a csecsemő egészséges fejlődéséhez – a korabeli közhiedelemmel ellentétben és a modern tudományos ismeretek birtokában – nem elegendő pusztán fizikai igényeinek kielégítése. Csecsemőotthoni tapasztalatai és a témában végzett tudományos kísérletek bizonyítják, hogy a születés pillanatától lényegi jelentőségű a gondozóval való közvetlen érzelmi kapcsolat, ennek hiányában a csecsemőből *„hibás ember"* válik (Pikler 1948/1995). Mérei Ferenc a Fővárosi Lélektani Intézet igazgatójaként az általános és kötelező pszichológiai iskolaérettségi vizsgálat bevezetése mellett érvel, amit az iskolaorvosi és a gyermeklélektani hálózaton keresztül tart megvalósíthatónak, hivatkozva az egri gyermeklélektani állomás már alkalmazott „jó gyakorlatára" (Mérei 1948/1995). Hermann Alice az üzemi óvodák és bölcsődék létesítését tartja elengedhetetlennek. A kisgyerekkor és a korai anya-gyerek kapcsolat pszichológiai jelentőségének ismeretében fogalmazza újra a munkásosztállyal kapcsolatos „hagyományos" mentálhigiénés problémafelvetést. Őt idézve: *„Ha most a különböző társadalmi osztályok gyermekeit az életre indítás szempontjából hasonlítjuk össze, el kell ismernünk, hogy a városi munkásság van a legrosszabb helyzetben. Az ok nyilvánvaló: a városi munkásgyerek végtelen magárahagyatottsága."* (Hermann A. 1948/1995: 253.)

A parasztgyerekekkel ellentétben, akik dolgozó szüleik mellett maradhatnak a mezőn, a munkásgyerek „megkapaszkodási ösztöne" nincs kielégítve a szülő távolléte miatt, csavarogni fog, dühös lesz a világra, *„tudatosan hadat üzen a felnőtt társadalomnak." „Érthető, hogy ellenséges viszonyba kerül a munkával is, ami elrabolta tőle szüleit, és aminek értelmét, örömét senki nem világosítja meg számára. A későbbi életút: lassú beletörés vagy munkakerülés és menekülés a pálinkába."* (i. m. 254.)

Javaslata szerint az üzemi bölcsőde lehetővé tenné, hogy a munkás anya meghatározott időben szoptathassa gyermekét, ez azért is fontos, mert tudományosan bizonyított az anya jelenléte és a gyerek egészsége, ellenálló képessége közötti kapcsolat. Másrészt az üzemi óvoda korrigálná a *„fasiszta-kapitalista társadalmi rendben"* megalázott, elcsigázott munkásszülők hibás nevelési gyakorlatából adódó hibákat. *„A napközik feladata nemcsak az, hogy a rájuk bízott gyerekeket szabad, bátor, nyílteszű emberekké neveljék, hanem hogy mintaképeivé váljanak a nevelésnek a szülők felé is."* (i. m. 256.)

Ezek a javaslatok, néhány kivételtől eltekintve, csupán a tervezés szakaszáig jutottak el. Az egyik kivétel a háborús árvák, illetve a háborús borzalmak által traumatizált gyerekek intézményes gondozása volt. A LESZ keretében hozták létre 1947-ben a Normafa úti gyermekotthont György Júlia vezetésével. A gyors intézkedéseket feltehetően a megoldandó probléma súlya sürgette,[65] a következő évben az Egészségügyi Minisztérium még egy hasonló, százágyas gyermekotthont létesített a Hegyhát úton, szintén György Júlia vezetésével (György 1960/1997). A mentálhigiénés mozgalom felszámolását követően, 1951-ben ezeket a gyermekotthonokat is megszüntették. A kisgyermekkor területén alkalmazott pszichológiai szakértelem, a bölcsőde- és óvodaügy azonban továbbra is az állampárt közpolitikájának profilja maradt, elsősorban azért, mert ez a terület a Szovjetunióban sem került ideológiai tiltás alá. Azok a szakemberek (elsősorban Hermann Alice és Bélaváry-Burchard Erzsébet), akik a bölcsőde- és óvodahálózat megteremtését sürgették, sikerrel jártak, és a sztálinista időkben is képesek voltak megtartani szakértői-irányítói pozícióikat.

1948-ra a nemzetközi és belpolitikai fordulatok során Magyarország az alakuló szovjet blokk országai közé került. A kommunisták választási győzelme

[65] A Normafa utcai otthon egyik munkatársa, Gáti Ferenc emlékeit idézve: *„Állítólag Cs. László, állítólag 8 éves"- állott a szalagon az egyik gyerek hátára ragasztva, akit sokadmagával egy lezárt vagonban talált meg a Keleti pályaudvar egyik mellékvágányán az önkéntesek egy csoportja. A vasutasok szerint a vonat négy napig volt úton a magukra hagyott gyermekekkel, élelem nélkül. A legidősebb sem lehetett tízévesnél több. Jórészt elfelejtettek beszélni, irtózatos állapotban voltak, útjukról, családjukról megbízható adatot nem kaptunk tőlük, nem lehetett kideríteni, honnan jöttek, kik ők (a ragasztószalagot cserélték egymáson), néhányuknak a nevét sem lehetett megtudni."* (Gáti 1997: 64–65.)

és a szociáldemokratákkal való egyesülése természetesen a pszicho-tudásokat érintő intézményekben is nagy változásokat hozott. A szovjet pártirányítás célja ekkor már a hidegháborús frontok felállítása, és ennek érdekében a szövetséges kommunista pártok és államok egységes, a szovjet mintának megfelelő működésének biztosítása. A magyarországi kommunista szakpolitikusoknak gyorsan kellett tanulniuk: az addigi „népfrontpolitika" és a hagyományosan baloldali társadalomalakító víziók helyett el kellett sajátítaniuk a sztálini Szovjetunió közpolitikai gyakorlatait és az azt megalapozó ideológiát. Bár a tanulás és a minták átvétele kétségtelenül gyorsan ment, a pszicho-tudásokat érintő szakterületeken az 1948–1949-es évek drámai, az elkötelezett pártkatonákat is meglepő változásokat hoztak. A magyarországi kommunista reformerek, bár követték a szovjet szakirodalmat, a koalíciós időszakban még nem tudták, hogy a pszichológia a távolról csodált Szovjetunióban az 1930-as évek második fele óta reakciós, burzsoá ideológiának számít, ugyanígy a koncepciós perek és a „belső ellenség" kutatásának sztálinista logikájában sem voltak járatosak. A történések egyik főszereplőjét, Mérei Ferencet idézve:

> „én amikor ezt a pedológiát űztem, abban a hitben mentem erre a vonalra, hogy tudtam, a Szovjetunióban ez az irányzat. Képzelje el azt, hogy valaki, akihez tulajdonképpen kevés irodalom jut el, az azt hiszi, hogy a Szovjetunió képzőművészetében Chagall az irány. Nem téved, mert az 1921-ben volt. Most én egy olyan irányzatot ismertem, ami 1934-ig volt. És azt hittem, hogy most is ez van. Teljes lelkesedéssel csináltam. Nem tudom, mi történik akkor, ha tudom, hogy a Szovjetunióban nem ez van. Nem tudom. Máig sem tudom eldönteni."[66]

A „fordulat éveit" követően a pszichológia, pedagógia és a pszichiátria terén Magyarországon is lejátszódtak a szovjet tudományosság szakmapolitikai harcai, amelynek nyomán egyszerűen felszámolták a „polgárinak", „idealistának", reakciósnak" stb. minősített irányzatokat – gyakorlatilag magát a pszichológiát: a különféle pszichodiagnosztikai módszereket, a pszichoterápiát, a gyermektanulmányozást (pedológiát), a pszichoanalízist és különféle irányzatait. A magyarországi pszicho-tudások és a pszichiátria további sorsa nem is értelmezhető a korabeli szovjet történések és azok előzményeinek ismerete nélkül. A következő fejezet a szovjet pszichiátria és a pszichológia történetét és az ehhez kapcsolódó politikai-ideológiai nézeteket mutatja be olyan röviden, amennyire az a magyarországi események értelmezéséhez elengedhetetlen.

[66] Szilágyi János interjúja Mérei Ferenccel, Magyar Rádió 1972, In: Borgos, Erős, Litván szerk. 2006, 279–293., 284.

II. A PEDOLÓGIÁTÓL A PAVLOVIZMUSIG. PSZICHOLÓGIA ÉS PSZICHIÁTRIA A SZOVJETUNIÓBAN

„Az ütemet fékezni annyi, mint elmaradni. Aki pedig elmarad, azt verik. Mi azonban nem akarjuk, hogy bennünket verjenek. Nem, nem akarjuk!"

(Sztálin felszólalása az ipari funkcionáriusok I. össz-szövetségi konferenciáján, 1931. február 4-én. Idézi Krausz 1996: 62.)

„Burun halad elöl, a tekintélyes, nagyszerű Burun, aki szintén nem először lépked telepünk legkülönb osztaga élén. Délceg válláról magasra emelkedik a fényesre csiszolt kasza és az óriási margarétákkal díszített gereblye. Ma különösen nagyszerűnek és szépnek látom Burunt, mert csak én tudom, hogy ez a fiú nem egy élőkép dekoratív alakja, nem csupán egy szemrevaló telepes, hanem mindenekelőtt: igazi parancsnok, aki tudja, kiket vezet, és hová. Burun nyugodt, szigorú arcvonásain ott látom vállalt feladatának komolyságát: ma fél hektár rozsvetést harminc perc alatt le kell aratnia, és kévékbe kötnie. A vendégek ezt nem láthatják. És azt sem, hogy ez a fiú, aki a kaszásokat vezeti – orvostanhallgató."

(Makarenko 1936/1963: 654.)

„Valamely tudomány lényegét nem a kutatás módszerei határozzák meg, hanem az a cél, amelyet maga elé állít."

(Navrackij 1951: 353.)

Az 1917-es forradalmak Oroszországban, majd a Szovjetunióban a pszicho-tudások addig soha és sehol nem látott konjunktúráját hozták. A „nagy kísérlet", a győztes proletárforradalom és a nyomában járó óriási társadalmi átalakulások rögtön megtalálták azokat az új, progresszív tudásokat és gyakorlatokat, amelyek alkalmasnak tűntek egyrészt a háborúk, a forradalmak és a polgárháború nyomán kialakult tartós krízis felszámolására, másrészt az új világ és az új ember megteremtésére. A lenini Szovjetunióban általában véve óriási bizalommal fordultak a tudományokhoz, mint olyan racionális ismeretszerzéshez és

gyakorlathoz, amelynek segítségével fel lehet építeni egy igazságos, az ember és életkörülményeinek megismerésére alapozott új társadalmat.

A forradalmak előtti orosz pszichiátria intézményesülése nem tért el jelentősen a nyugat-európai modellektől. Az első tébolydák megjelenéséig az őrülteket népi gyógymódokkal kezelték, a problémás eseteket pedig dologházakban helyezték el, amelyek az európai gyakorlathoz hasonlóan itt sem orvosi intézményként működtek. Noha Oroszországban is fáziskéséssel jöttek létre az első nagy tébolydák és az egyetemi pszichiátriai klinikák, a XIX. század második felére a pszichiátria elitje integrálódik a nemzetközi tudományos életbe. Az orosz pszichiáterek jól ismerték nyugati kollégáik kutatási eredményeit, többen (például Korszakov, Behtyerev) maguk is a szakma nemzetközi élvonalába tartoznak (részletesen Windholz 1999). Mindemellett, az orvostudomány többi ágához viszonyítva a pszichiátria Oroszországban is marginális, alulfinanszírozott terület volt. Kevés volt a szakképzett orvos és ugyancsak kevés a pszichiátriai kórházi ágy. A nagy pszichiátriai intézet a cári Oroszországban is ugyanazokat a válságtüneteket mutatta, mint Nyugaton, ráadásul elterjedt gyakorlat volt, hogy a hatóságok a szakorvosok megkérdezése nélkül utaltak pszichiátriai intézetbe alkoholistákat, nincsteleneket és más, elsősorban nem orvosi ellátásra szoruló „szociális problémákat" (Sirotkina 2010). Általában véve elmondható, hogy a szakemberek elégedetlenek voltak az orvoslás színvonalával, intézményi lehetőségeivel. A mostoha közállapotoknak köszönhetően az orvosok a korabeli orosz értelmiség politikailag kifejezetten aktív csoportjaihoz tartoztak. A pszichiáterek jelentős része, nagyon hasonlóan európai (és magyarországi) kollégáikhoz, liberális volt, társadalmi reformokat sürgetett, a pszichiátriai diskurzus itt is egyfajta társadalomkritikaként működött: az elmebetegségek okait a szegénységgel, egészségtelen életkörülményekkel, társadalmi egyenlőtlenségekkel hozták összefüggésbe; a megoldást pedig az átfogó társadalmi reformokban, és ehhez kapcsolódva az alulfinanszírozott ellátórendszer szolgáltatásainak javításában látták (i. m.).

Az 1905-ös forradalom során más értelmiségi csoportokhoz hasonlóan a pszichiáterek is testületileg léptek fel a reformok érdekében. Az elmegyógyintézet belső hierarchikus viszonyai a cári önkényuralom szimbólumává váltak, a polgári forradalom mellett elkötelezett fiatal orvosok több kórházban elzavarták a konzervatív vezetést és demokratikus testületeket hoztak létre az intézet irányítására (Sirotkina 2010). A pszichiáterek 1905-ben rendezett második országos kongresszusán a résztvevők a szakma autonómiáját és demokratizálását követelték: pszichiátriai szakképesítés nélküli orvosnak ne legyen joga beleszólni a pszichiátriai osztály munkájába, a pszichiátriai kórházakban a „cári jogokat" birtokló főorvos helyett orvosokból álló testület hozzon döntéseket.

Ez utóbbi más orvosi területeken is deklarált igény volt (i. m.). Az 1905-ös forradalom leverését követően számos pszichiáter vesztette el munkáját vagy került börtönbe politikai okokból, ez azonban csak erősítette a cári rend megdöntése és a reformok melletti elköteleződésüket.

Noha a pszichoanalízis az 1910-es években az orosz nagyvárosok progresszív értelmiségi köreiben is hódított, a pszichotudományok alkalmazási köre Oroszországban a forradalom előtt nem terjedt túl az elmegyógyintézeteken. A gyerekkor, család, munka, hadsereg stb. terepén a pszichológiai szakértelem Nyugaton is a világháborút követően, jelentős részben annak következményeként kezd kiterjedni. Ez Oroszországban is így történik, azonban, eltérően a nyugati fejleményektől, itt a pszichológiai szaktudás a közpolitikai alkalmazásokra kapcsolódva hirtelen óriási konjunktúrának indult. A pszichotudományok oroszországi kontextusa azonban nem csak ennyiben tér el a nyugatitól. Nyugaton a pszichológiai szakértelem megjelenése, majd elterjedése erősen kapcsolódik a kapitalizmus jelenségeihez: a nagyvárosi burzsoázia új, „individuális" igényeihez, illetve a nagyvárosi proletariátus óriási tömegeinek rendészeti szabályozásához. Oroszországban a pszichotudományok azonban egy rétegződését tekintve is félfeudális társadalomban indultak gyors fejlődésnek. 1913-ban az összlakosság mindössze 2,4%-a tartozott az alkalmazotti réteghez, 14,6%-a ipari munkás, 66,7%-a paraszt; a korabeli orosz társadalom „uralkodó osztálya" erősen differenciált (földesúr, gazdag paraszt, kereskedő, ipari tőkés) és lakosság 16,3%-át alkotta (Krausz 2008: 23.).

A pszichotudományok 1917-es októberi forradalmat követő, a világon addig példátlan konjunktúrája értelmezhetetlen a korabeli orosz társadalmi viszonyok és azok gazdasági-politikai átalakítására alkotott koncepciók ismerete nélkül. Ezért érdemes tenni egy kitérőt, és bemutatni azokat a történeti, gazdasági és politikai fejleményeket, amelyek a húszas-harmincas évek Szovjetuniójában egyebek mellett a pszichológia felemelkedéséhez, majd (részleges) bukásához is vezettek. Itt elsősorban Krausz Tamás (1991, 1996, 1997, 2003, 2008) munkáira támaszkodtam.

A cári modernizáció sikertelensége, a szociális és nemzetiségi ellentétek kiéleződése az első világháború alatt vált egy forradalmi folyamat alapjává. Krausz Tamás szavaival: „nem a bolsevikok csinálták a forradalmat, hanem a forradalom 'csinálta' a bolsevikokat." (Krausz 1997: 29.) A háború és a tömeges nyomor milliókat tett fogékonnyá a szocializmus eszméi iránt, és ennek mozgalmi megszervezésére, vezetésére 1917-ben ideológiailag és szervezetileg is a bolsevik párt bizonyult alkalmasnak. Így alakult, hogy az addig fantasztának, utópistának gondolt kis „szekta" 1917 őszére modern tömegpárttá válhatott, amely sikeresen integrálta az elégedetlenkedők heterogén csoportjait.

„A forradalom kiindulópontja nem a gazdasági és nem a hatalmi »racionalitás« volt, a forradalom kiindulópontja az ember volt, aki a forradalom jelszavaiból ítélve semmi mást nem akart, mint a háborútól, a nyomortól, az éhségtől megszabadulni. Az ellenséget szemében – jó okkal – a tőkés, a földesúr és a cári bürokrácia személyesítette meg." (Krausz 1997: 33.) A forradalom első intézkedései, a gyári üzemi bizottságok megszervezése egyszerűen a termelés helyreállításának szükségéből fakadtak. A polgárháború alatt, 1919 januárjában bevezetett hadikommunizmus (kötelező terménybeszolgáltatás, jegyrendszer, általános munkakötelezettség bevezetése, valamint az ipar teljes államosítása) a lakosság alapvető igényeinek kielégítését szolgálták, de a rendszer viszonylagos „sikere", azaz működőképessége megváltoztatta a lakosság jelentős részének értékrendjét és jövőképét is. A hatalom közvetlen tömegbázisa a polgárháború után megszilárdult és továbbra is erős maradt, de jelentős átalakulás ment végbe a párt tagjainak és bázisának szociális összetételében: a politikai és ideológiai vezetők kiemelkedően magas iskolázottsága és politikai műveltsége és a „bázis" kulturáltságának rendkívül alacsony foka között éles ellentmondás feszült, és ez meghatározónak bizonyult a szovjet pszichotudományok sorsát illetően is. 1921-re a hadikommunizmus diktatúrája, különösen a gabona kényszerbeszolgáltatása általános elégedetlenséget keltett az országban, különösen a paraszti lakosság körében. A probléma megoldása csak a hadikommunizmus alternatívájának kidolgozásával volt elképzelhető. 1921 márciusában a bolsevik párt X. kongresszusán döntenek az új gazdaságpolitika, a *NEP* (*Novaja Ekonomicseszkaja Politika*) bevezetéséről. A NEP a kapitalizmus részleges visszaállításával próbálta megoldani az ország súlyos gazdasági problémáit. Ennek jegyében visszaállították a korábbi piaci viszonyokat, a gabona kényszerbeszolgáltatását felváltották terményadóval, engedélyezték a magánkereskedelmet, valamint kísérlet történt néhány államosított üzem vegyes tulajdonú működtetésére. A „piacgazdaság részleges visszaállítása a szovjethatalom ellenőrzése mellett" programja Lenin reményei szerint Oroszországban is megteremtette volna a „kulturált nyugat-európai kapitalizmust", azaz a hatékony polgári termelési és munkakultúrát, amely stabil gazdasági alapokat adhatott volna a szocialista alternatívának. A NEP óriási vitákat váltott ki az ország vezetőinek és értelmiségének körében (részletesen ld. Krausz 1997). A „kapitalizmus részleges visszaállítása" ellentmondásba került a társadalmi (és nem állami!) tulajdonra és önkormányzatiságra épülő szocializmus-felfogással. Ráadásul két év alatt bebizonyosodott, hogy Lenin reményeivel ellentétben, az orosz társadalmi viszonyok, mentalitás, gazdasági struktúra jellegzetességeiből adódóan nem a polgári termelési kultúra széles körű elsajátítása történt meg, az eredmény sokkal inkább emlékeztetett az ügyeskedők, spekulánsok, újgazdagok

„vadkapitalizmusára". Az ország modernizációjának programja azonban egyúttal a lakosság széles tömegeinek „civilizálását", azaz a közoktatás kiterjesztését is magában foglalta. Ez a program tervszerűen, átgondoltan, az ország lakosságának méreteihez képest egy szűk értelmiségi és „kisértelmiségi" (tanárok, néptanítók, óvónők stb.) réteg odaadó lelkesedésével valósult meg, és kétségtelenül a szovjet modernizáció legsikeresebb projektje volt. Egy évtized alatt szinte teljes mértékben felszámolták az analfabetizmust, és a harmincas évek elejére az új munkásság és a szovjet értelmiség a társadalom jól körülírható, megformálódott csoportja lett.

Az 1923 őszén kibontakozó első gazdasági válság világossá tette, hogy az általános ínség körülményei között nincs más lehetőség, mint az *állami* beavatkozás. A szovjet gazdaság stabilizálódásának nehézségében, majd a NEP bukásában jelentős szerepe volt annak, hogy a nyugati államok politikai okokból blokkolták a tőke Szovjetunióba való áramlását. A brit kormány 1922-ben deklarálta, hogy sem állami, sem magánhitelekkel nem fog hozzájárulni a szovjet gazdaság helyreállításához. 1927-re még erősebb lett a külpolitikai elszigetelődés, ebben az évben Nagy-Britannia a diplomáciai kapcsolatot is megszakítja a Szovjetunióval. Mindezek mellett az októberi forradalom vívmányai, elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásának stratégiája és ideológiái továbbra is a bolsevik párt erős legitimációs bázisát jelentették. A húszas évek politikai vitáinak legfőbb tétje az volt, hogy képes-e a bolsevik hatalom és társadalmi bázisa alkalmazkodni a NEP következményeihez és a nemzetközi izolálódásból fakadó gazdasági kényszerekhez.

A húszas évek végére a társadalmi feszültségek az ún. gabonaválság miatt tovább éleződtek. A gabonaválság oka végső soron a terménypiac liberalizálása volt, ugyanis 1928-ban az alacsony állami árak miatt a parasztok nem eladták, hanem a későbbi magasabb árak reményében felhalmozták gabonakészleteiket. Emiatt veszélybe került a városi népesség élelmiszer-ellátása és a szovjet iparosítás egyetlen tőkeforrása, a gabonaexport is. A *„nagy áttörés"*, azaz a sztálinizmusnak nevezett politikai-gazdasági formáció kialakulása a gabonaválság megoldásával indult. Sztálin pártfőtitkárként a Vörös Hadsereg egyik megbetegedett vezetője helyett indult három hétre Szibériába, hogy a vidéki pártapparátus „gabonabegyűjtő" aktivitását serkentse. Tapasztalatai azt mutatták, hogy a falvakban megszilárdult új paraszti tulajdonos osztály (a kulákok) az ország szempontjából gazdaságilag improduktív és történeti perspektívából életképtelen. A megoldás a nagybirtok visszaállítása, a tőkés nagybirtokos alternatívája pedig csak a mezőgazdaság államosítása lehet. Az állami szabályozás nem csupán gazdaságpolitikai kényszer volt, hanem a „kiterjedt munkanélküliség, a bűnözés, a társadalmi integráció jelentős mértékű

hiánya, stb. mind szociális, mind egészségügyi és rendőri téren is – szemben a »szabadpiaci« szabályozással – az állami beavatkozás kiterjesztése mellett szólt." (Krausz 2008: 71–72.) Ezt a húszas évek második felében a bolsevik párt számos vezetője – köztük Sztálin ellenfelei is – hasonlóan gondolták. Az állami újraelosztás rendszere és a tervgazdálkodás a súlyos gazdasági és társadalmi problémák közepette nem csupán megszilárdult, hanem a hivatalos pártvezetés programjává is vált.

A húszas évek végén a párton belül viharos személyi és hatalmi konfliktusok dúltak, ezek fokozatosan Sztálin teljes győzelmével végződtek. A bolsevik párt 1927-es XV. kongresszusán kizárták a pártból a baloldali ellenzéket, mivel az nem értett egyet a *szocializmus egy országban* sztálini koncepciójával. A párt legfelső vezetése 1929-ben – a korábbi, fokozatosság elvére épülő koncepciókkal ellentétben – váratlanul és rohamtempóban kezdte meg az első ötéves terv programjának keretében a mezőgazdaság kollektivizálását. Addigra a pártviták során az ezt ellenző „jobboldali ellenzéket" (Buharint és híveit) is megbuktatták. „1929 decemberében, a pártvezető ötvenedik születésnapján a sajtó a személyi kultusznak nevezett jelenség minden fontos vonását felsorakoztatta. Miközben folyt Sztálinnak a pártbürokrácia felső körei által megkonstruált kultikus ünneplése, a 'nagy áttörés' ismét felforgatta az országot." (i. m. 72.)

A NEP kudarca tehát azzal a tanulsággal szolgált, hogy „a polgári civilizáció vívmányainak meghonosítása és a nagyhatalmi státusztól elválaszthatatlan erőltetett iparosítás feladatai nem bizonyultak összeegyeztethetőnek a munkásdemokrácia korábbi követeléseivel. Ám a rendszer – minden átalakulása ellenére – fenntartotta a szocializmus egyfajta ideológiáját." (Krausz 2003: 270.) Az októberi forradalomtól kezdve széles körű és rendkívül színvonalas értelmiségi viták folytak az új rendszer mibenlétéről, a tőkés termelés meghaladhatóságának kérdéséről, a szocializmus megvalósíthatóságáról, és mindezekkel összefüggésben az orosz társadalmi-gazdasági fejlődés „félperiférias" sajátosságairól és ennek következményeiről. A húszas évek második felének pártviszályai során a fenti kérdésekre adható válaszok a *„marxizmus–leninizmus"* dogmájává egyszerűsödtek, amely a lenini örökség kisajátításáért folyó harc ideológiai fegyvere lett, majd hamarosan a sztálini és a későbbi Szovjetunió politikai rendszerének hivatalos ideológiai legitimációja. A *marxizmus–leninizmus* tehát „nem Sztálinnak vagy valaki másnak az önkényes szellemi privilégiuma volt, hanem egy olyan történetileg kialakult nézetrendszer, amelynek kodifikálása – hosszú előtörténet után – éppen az 1930-as években, az államszocializmus kiépülésének folyamatában került sor, a kollektivizálás és az erőltetett iparosítás követelményeinek megfelelően." (Krausz 2003: 266–267.)

A szovjet modernizáció fentebb röviden bemutatott kényszerlépéseit (a mezőgazdaság kollektivizálása, tervgazdálkodás, kizsákmányolóként funkcionáló bürokratikus államgépezet kiépülése) a harmincas évektől már a *szocializmus* mint politikai rendszer lényegi sajátosságaként értelmezték. Sztálin 1936-os alkotmánytervezete szerint: *„Szovjet társadalmunk már elérte azt, hogy alapjában megvalósította a szocializmust, megalkotta a szocialista rendet, vagyis megvalósította azt, amit a marxisták más szóval a kommunizmus első, vagy alsó fokának neveznek."* (idézi Krausz 2003: 272.)

A sztálini államszocializmus a magántulajdon és a tőke bürokratikus államosítására épült. A tőkés funkcióját a „szocialista" állam vette át, amely egy óriásira duzzasztott bürokrácia segítségével teljes körű felügyeletet gyakorolt a felhalmozott tőke és annak újraelosztása felett. Sztálin személyi diktatúrája erre az óriási bürokráciára telepedett rá. A „nagy terror" (1937–1939) során folytatott véres leszámolások elválaszthatatlanok voltak a bürokrácián belüli különféle apparátusi érdekektől, az egymásnak ellentmondó hatáskörök tisztázatlanságából adódó konfliktusoktól és a párt különféle szintjein egymással harcoló érdekcsoportok aktuális stratégiáitól. „Semmi olyan nem történhetett, ami a több százezres, sőt milliós bürokrácia valamely csoportjának érdekeivel ne kapcsolódott volna össze. Így bármely hiba mint «kártevés» összefüggött a »bürokratizmussal«, a »rossz irányítással«, az »árulással«. Ám a rendszer »gyógyítását« a legbürokratikusabb módon, a megfélemlítés és az adminisztratív üldözés meg-megújuló kampányaival kívánták elérni." (Krausz 2008: 87.)

A pszichotudományok szovjet sorsa lényegileg kapcsolódik a fentebb röviden bemutatott gazdasági-politikai történésekhez. A „nagy konjunktúra" elsősorban a NEP időszakhoz kötődik. A pszichotudományok fontos technológiái lettek a nagy társadalmi átalakulás „menedzselésének", és közoktatás kiterjesztésére és a paraszti lakosság „civilizálására" irányuló óriási erőfeszítéseknek. A forradalom és a polgárháború mérhetetlen áldozatai és szenvedése nyomában járó „kollektív traumák" óriási igényt teremtettek a mentálhigiénés szakértelemre, amely a tömeges neurózisok gyógyításának államilag támogatott módszere lett. Ennek köszönhetően a szovjet mentálhigiéné a terápiás beavatkozások, az ismeretterjesztés és a tudományos kutatás területén is óriási fejlődésnek indult. Ezzel párhuzamosan és a nyugati fejlődéstől teljesen eltérő módon a szovjet akadémiai pszichológia a gyakorlati problémák megoldása felé fordult, és gyorsan megtalálta a kapcsolatot a pedagógiával és gyerekkor körüli, rohamosan fejlődő szakértelem más formáival. Általában elmondható, hogy az 1930-as évek elejéig a pszichotudományok egyre kiterjedő anyagi és szellemi apparátussal szolgálták a nagy társadalmi átalakulás igényeit.

1. A NEP-IDŐSZAK PSZICHOLÓGIÁJA: PSZICHOHIGIÉNÉ, PEDOLÓGIA, PSZICHOTECHNIKA

Az 1917-es bolsevik forradalmat követően a pszichiátria állami irányítás alá kerül, az egészségügy irányító szervének, a népbiztosságnak külön pszichiátriai albizottsága működik, vezetői a korszak neves szakemberei (P. P. Kascsenko és L. A. Prozorov). Új feladatuk az állami pszichiátriai ellátórendszer megszervezése volt (Sirotkina 2010). A pszichiátria funkciója és közmegítélése – hasonlóan a magyarországi Tanácsköztársaság működéséhez – megváltozik: a századelő liberális reformista elképzeléseinek megfelelően legfontosabb feladata már nem az elzárás, hanem a széles tömegeket elérő pszichoterápia és a megelőzés. A pszichiátriát érintő reformok egyszerre kötődtek a korabeli orosz értelmiség társadalomalakító vízióihoz és a lakosság katasztrofális mentális állapotához. Az egészségügyi intézményrendszer átalakítása és a pszicho-tudások funkcióinak újragondolása a háborús pusztítások miatt amúgy is halaszthatatlanná vált. 1917-re az addig meglévő, meglehetősen alacsony színvonalú egészségügyi ellátórendszer is tönkrement, a pszichiátriai kórházi ágyak száma az 1914-es 27.146-ról 1924-re 13.488-ra, a pszichiáter szakorvosok száma pedig a felére csökkent (Sirotkina 2010: 43.). A helyzet még inkább katasztrofálissá vált a forradalmak és a polgárháború után. A folyamatos háború és rendkívüli állapot nagyon megviselte a lakosságot. Amint az előző fejezetekben láthattuk, az európai mentálhigiénés mozgalom kibontakozása is nagy részben a világháború következményeként tömegesen megjelenő pszichés problémáknak köszönhető. Oroszországban azonban a háborús traumákon és veszteségeken túl a nagy társadalmi átalakulások, a korábbi normák, törvények, hierarchikus viszonyok teljes felbomlása, az újak kialakulatlansága tovább nehezítette a lakosság pszichés egyensúlyának helyreállítását. Alexandr Etkind szavaival: „Ezen évek tanúi a magánélet rehabilitációjának sokakat meglepő folyamatáról is beszámolnak. A majdnem tíz évig elhúzódó háború frontjairól visszatérő harcosok, azok a városlakók, akik megpróbálják újra létrehozni a hadikommunizmus éveiben teljesen szétrombolt hétköznapi, normális életet, a hivatalnokok, az értelmiségiek, a NEP-lovagok mind-mind egyszerre kezdték meg a normális emberi élethez való visszatérést. A keresztény erkölcsöt diszkreditálták. A kommunista erkölcs viszont valahogy nehezen akart kialakulni, még a lenini típusú bolsevikok is úgy tartották, hogy csak a távoli jövőben valósul majd meg, a személyes életben pedig a hagyományos példákat követték. Millióknak kellett kialakítaniuk életük új formáit. A fiatalok, az otthonukat elvesztett emberek, a szegénysorból kiemelt káderek mind-mind érzékelték az erkölcsi normák, az érthető és bevált cselekvési minták hiányát a társas, családi, sőt a szakmai

érintkezésben is." (Etkind 1999: 335.) A probléma kezelésére a liberális pszichiáterek háború előtti, meglehetősen visszhangtalan és sikertelen mentálhigiénés mozgalmából kinőtt óriási új diskurzus, a mentálhigiéné szovjet változata, az ún. *pszichohigiéné* vállalkozott (Joravsky 1989). A pszichohigiénés mozgalom elvei nagyon hasonlóak a kortárs egyesült államokbeli és európai mentálhigiénés mozgalméhoz. Célja a pszichiátriai intézményrendszer teljes reformja, a gyógyítható neurózisok kezelése, az ambuláns ellátórendszer kialakítása, a megelőzés, ismeretterjesztés. A különbség azonban az, hogy a húszas évek Szovjetuniójában ezek a tervek óriási közpolitikai támogatást kaptak és mindvégig erősen kötődtek a világ megváltoztatását ígérő politikai ideológiákhoz.

A szovjet pszichiátriai klasszifikáció a háborúk és a nagy társadalmi átalakulások következtében fellépő tömeges pszichés problémákat önálló tünetegyüttesként azonosította, amelynek jellegzetes összetevői az állandó kimerültség, apátia, munkaképtelenség, a motiváció teljes hiánya. A betegpopuláció legfelső rétegét a pártaktivisták képviselték, akik körében szintén nagyon gyakoriak voltak különféle neurotikus, kardiovaszkuláris és más pszichoszomatikus problémák. A betegség eleinte „tömeges neuraszténia", vagy „tömeges skizoidáció" néven szerepelt a nómenklatúrában, majd a szakma egyik vezéregyéniségének, Pjotr Gannuskinnak „korai szerzett rokkantság", avagy „szovjet kimerültség" diagnózisa vált közkeletűvé, utalva arra, hogy a tünetcsoport a fiatalabb, munkaképes korú embereknél jelentkezik, mégis az öregkor problémáira emlékeztet (Joravsky 1989: 337.). A pszichiátria reformista képviselői és a tömeges igény szerencsés találkozása folytán a pszichohigiéné nem csupán az intézményi fejlesztésekkel, hanem a közgondolkodás megváltoztatásával, ismeretterjesztéssel is a húszas évek Szovjetuniójának jellegzetes produktumává lett. A szakemberek rendszeresen ismeretterjesztő cikkeket írnak a *Pravdá*ba és más, szélesebb olvasóközönségnek szánt lapokba a helyes és a pszichológiai igényeket is kielégítő, egészséges életmódról, reflektálva a társadalmi változások, az átrétegződés nyomán kialakuló új igényekre és a forradalmi új elit pszichés és fizikai teherbíró képességének határaira. Például az egyik befolyásos tudománynépszerűsítő, Aron Boriszovics Zalkind pszichoanalitikus, pszichiáter (majd vezető pedológus) szerint a túlhajszoltság, a nem megfelelő táplálkozás, a pihenés és a szexuális élet hiánya vezethet pszichés problémákhoz. Cikkeiben külön kiemeli, hogy a szellemi munka is lehet kimerítő, ez különösen azokat új káderetet érinti, akik korábban fizikai munkát végeztek, és nem veszik észre, hogy az irodai munka után pihenni, mozogni, kikapcsolódni kell (Joravsky 1989: 336–338.). Joravsky szerint a húszas évek forradalmi utópizmustól átitatott pszichohigiénés kampánya erős és hatékony volt. A szovjet pszichiáterek olyan célokat próbáltak a gyakorlatban megvalósítani,

amiről kortárs nyugati kollégáik csak álmodozhattak: több pszichiátriai ágyat, az alkoholistáknak külön pszichiátriai osztályokat és speciális szakellátást, neurotikusoknak ambuláns kezelést, a lakosság széles rétegeihez eljutó rendszeres, professzionális ismeretterjesztést stb.. A szovjet pszichohigiéné egyúttal egy normát is képviselt, amely a személyiség, a társas viszonyok, a hétköznapok új kultúráját és etikáját teremti meg az elavult, elsöpört régi helyett. Az „új ember" e szerint úgy építi az új társadalmat, hogy közben felismeri saját (addig elnyomott) igényeit a pihenésre, szexualitásra, megfelelő higiéniás és életkörülményekre, munkafeltételekre.

A pszichohigiéné és a korszak másik nagy szovjet pszichológiai mozgalma, a pedológia, bár nem kizárólagosan, de erősen kötődtek a pszichoanalízishez. A pszichoanalízis az 1910-es évektől az orosz nagyvárosi szellemi élet fontos tényezője, ahogyan Európában, nem csupán terápiás, hanem szellemi mozgalomként is. Az új eszmék iránt fogékony orosz értelmiségi és művészvilág számára a freudi és a „szakadár" pszichoanalitikus tanok egyaránt gyorsan izgalmassá és vonzóvá váltak, műalkotások, értelmiségi és művészeti folyóiratok, szalonok, kávéházak állandó témájául szolgáltak. 1912-ben a pszichoanalitikus mozgalom Oroszországban is intézményesülni kezdett, a pszichoanalitikusok saját folyóiratot indítottak *Pszichoterápia* címmel, és noha hivatalos pszichoanalitikus egyesület ekkor még nem alakult, a tízes években a pszichoanalízis az orosz pszichiátria integráns irányzatának számított, a Neuropatológusok és Pszichiáterek Oroszországi Társasága keretei között szervezetten működött. Számos vezető pszichiáter (például Kascsenko, Pavlov, Szerbszkij) támogatta a pszichoanalízist, klinikáikon rendszeres pszichoanalitikus témájú szemináriumokat szerveztek az orvos kollégáknak (részletesen Etkind 1999). Az 1917-es forradalom ehhez képest is áttörést hozott. A pszichoanalízis egyike lett azoknak az új eszméknek, amelyek az ember és a társadalom megváltoztathatóságának ígéretét hordozták, de emellett egy olyan szakértői, terápiás tudást is biztosított, amelynek segítségével praktikusan kezelhetővé váltak a lakosság súlyos pszichés problémái. A pszichoanalízis oroszországi népszerűségét illusztrálva, önmagában beszédes tény, hogy Freud *Bevezetés a pszichoanalízisbe* című könyvének kétkötetes kiadását 1920-ban az Állami Könyvkiadó jelentette meg kétszázezer példányban, ami egy hónap alatt elfogyott (i. m. 339.). A vezető forradalmi értelmiség, Lunacsarszkij, Buharin, Krupszkaja, de különösen Trockij személyesen is érdeklődött a pszichológia és a pszichoanalízis iránt. A pszichoanalízist és általában a pszichológiát a megújuló kultúra, oktatás, egészségügy fontos tényezőjének látták, és lelkesen támogatták a kutató és terápiás intézmények létrejöttét. A húszas évek az orosz-szovjet pszichoanalízis soha vissza nem térő aranykora lett. A pszichoanalitikusok és az analízissel

rokonszenvező pszichológusok, pedagógusok, orvosok stb. tudományos, terápiás, vagy reformpedagógiai törekvéseit az új állam hivatalosan támogatta, a szakemberek valóban a nagy társadalmi átalakítás tevékeny részesei lettek. Etkind szavaival: „A kommunista építésben a moszkvai analitikusok aktívan és önként vettek részt. Elbűvölte őket az élet tudományos átalakításának távlata, élvezték a hatalomhoz való szokatlan közelséget és magával ragadta őket a politikai intrikákban való részvétel. Őszintén hittek abban, hogy a lélekelemzés tudománya jelentős mértékben, sőt döntő módon hozzájárul az új eszmék győzelméhez, hiszen szerintük az is az új eszmék egyike volt." (Etkind 1999: 438–39.)

A húszas évek nagy társadalomalakító kísérletei a pszicho-tudásokat szinte minden területen fontos pozícióba helyezték. A hadsereg, a munka, a gyerekkor és a közoktatás a pszichológiai megismerés és beavatkozás új, kiemelten fontos terepévé váltak. A német eredetű pszichotechnika a fiatal Szovjetunióban rendkívül népszerű gyakorlat. Maga Lenin kifejezetten érdeklődött az új amerikai munkaszervezési technikák után. A racionális munkaszervezés szovjet megvalósulása – ellentétben a fordizmussal – a kizsákmányoló helyzeteket kerülve a hatékonyság és az emberi szubjektum kapcsolatára koncentrált. A munkalélektani beavatkozások lényegi eleme a pszichológiai alkalmassági teszt, amely alapján a munkás olyan pozícióba kerülhet, amely neki és az üzemnek egyaránt megfelel; másrészt a racionális munkamegosztás, munkaszervezés kutatása mellett rendszeres vizsgálatokat végeztek az optimális munkafeltételekről: mennyi pihenés szükséges adott feladat elvégzéséhez, mennyire kimerítő az adott munkakör stb. A hadseregben hasonlóan praktikus, a hatékonyságot optimalizáló pszichológiai vizsgálatokkal kísérleteztek. A háborús neurózisokkal szerzett nemzetközi tapasztalat[67] a szovjet katonai pszichiátriában is fontos tanulságokkal szolgált. A Vörös Hadsereg „szimulánsairól" a húszas években kiderülhetett, hogy valódi pszichés zavaraik vannak. Államilag támogatott kutatás folyhatott a katonák életmódja, seregbeli életkörülményei és a stresszt okozó tényezők kapcsolatáról (Joravsky 1989).

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a pszicho-tudásokat alkalmazó legnagyobb közpolitikai beavatkozások a gyerekkor területén történtek. Alexandr Etkind szerint a húszas évek szovjet kultúrájára általában jellemző a gyermekkor iránti fokozott érdeklődés. Ez nem csupán a pszichológiára, hanem az irodalomra és a művészetekre is vonatkozott. Az „interdiszciplináris" gyermektanulmányozás, avagy oroszul *pedológia* a húszas évek legnépszerűbb, alul-

[67] A hadsereg alkalmazásában álló orosz pszichiáterek már az 1904-es japán háborúban felfigyeltek a tünetcsoportra (részletesen ld. Sirotkina 2010).

ról és fölülről támogatott kezdeményezésként egyaránt rendkívül hatékonyan működő mozgalma volt. A pedológia Oroszországban is összekapcsolódott a pszichoanalitikus fejlődés-lélektannal, a gyermek-pszichoterápiával és természetesen a nagy társadalomalakító víziókkal is. A húszas évek szovjet-orosz pszicho-boomja során korábban sehol nem tapasztalt gyorsasággal jönnek létre a gyerekkor tanulmányozására, „kezelésére" szolgáló, közpénzből finanszírozott pszichiátriai, pszichológiai, pedagógiai szervezetek, intézetek, folyóiratok. Moszkvában 1918 tavaszán alakul meg a Gyermekkutató Intézet pszichológiai részleggel és kísérleti óvodával. Ugyanebben az évben Kascsenko neves moszkvai magánszanatóriumát a Művelődésügyi Népbiztosság határozata nyomán Orvosi-Pedagógiai Állomássá alakítják át széles körű kutatási profillal. 1919 augusztusában Péterváron létrehozzák a Klinikai Pszichoterápiás intézetet Aron Zalkind pszichoanalitikus vezetésével. A húszas évekre Péterváron Behtyerevnek hatalmas klinikai és tudományos apparátusa alakul ki – a Pszichoneurológiai Akadémia és erre alapozva a 2. számú Petrográdi Egyetem. A pszichoanalízis központja az 1923-ban alapított Állami Pszichoanalitikai Intézet lett Dimitrijevics Jermakov, az akkor már létező orosz pszichoanalitikus egyesület elnökének vezetésével (részletesen Etkind 1999: 339–341.).

A pedológia mint a gyerekkor tanulmányozására hivatott átfogó tudomány a legfontosabb szovjet közpolitikai célkitűzéshez kapcsolódott. A pszichológiai tesztek és a gyermektanulmányozás olyan társadalmakban jöttek létre, ahol a presztízsre alapuló, öröklött és tulajdonított státuszokat felváltják az érdem és képesség alapján elért társadalmi pozíciók, pontosabban egy olyan ideológia, amely az ilyen státuszokat teszi legitimmé. A pszichológiai mérés lehetővé teszi a képességek összehasonlítását és egyúttal azt is „teszteli", hogy adott személy valóban a képességeinek megfelelő pozíciót tölti be. Mindez Oroszországban egyszerre akut és tudományos hagyományok nélküli probléma (Joravsky 1989: 345–347.). A parasztság tömegének óriási civilizációs elmaradottságát, a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségeket a cári idők progresszív értelmiségi körei is a fejlődés legfontosabb akadályaként értelmezték. Az elnyomás hivatalos intézményeinek eltörlése önmagában nem eredményezhette a társadalmi egyenlőtlenségek megszűnését. Beszédes adat, miszerint 1923-ban az ország lakosságának mindössze 32%-a tudott írni-olvasni (Etkind 1999), ez nem csupán a forradalmi propaganda széles körű terjesztését akadályozta, hanem éppen a forradalom legfontosabb céljának, az igazságos, egyenlő osztályhelyzeteken alapuló társadalomnak a megvalósulását, és a valóban új, proletárelit létrejöttét is. A húszas évek politikusai szerint az ország gazdasági, technológiai modernizációjához nélkülözhetetlen a közoktatás modernizációja, amihez radikális és átfogó reformok szükségesek. A közoktatásban való egyenlő részvétel, az új

pedagógiai gyakorlatok, a tananyag megreformált tartalma biztosíthatta az új társadalomban élő új ember felnevelkedését (a közoktatást átalakító folyamatokról és eredményeiről részletesen Fitzpatrick 1979). A pszichológiai tesztek és a pedológia váltak a társadalmi mobilitás és az egyenlősítő közoktatás létrehozásának legfontosabb tudományos bázisává. A pedológia a Szovjetunióban olyan integratív tudomány lett, amelynek programja az ember átalakítása volt, a gyermek belső, pszichológiai sajátosságai és az ezen alapuló nevelés kidolgozásával. Óriási intézményi apparátussal vizsgálták a különböző társadalmi rétegek gyerekeinek pszichológiai sajátosságait, fizikai és mentális képességeit, különösen a szegényparaszti családokból származó gyerekek nevelési igényeire, felemelkedési lehetőségeire koncentrálva. A pszichológiai tesztek arra szolgáltak, hogy felfedezzék a tehetséges paraszti és proletár származású gyerekeket, számukra és kevésbé tehetséges társaik számára olyan pedagógiai programot dolgozzanak ki, amely lehetővé teszi a képességeiknek megfelelő előrejutást.

Az óriási átalakítás óriási apparátussal ment végbe, a pedológusok, pszichológusok kerültek az újonnan létrehozott nagy koordináló, kutató, tanácsadó és terápiás intézmények élére. A korszak vezető pszichiáterei, pszichológusai szinte kivétel nélkül támogatták a pedológiát, vagy maguk is elkötelezett pedológusként működtek. A pedológiai projekt nem csupán a pártvezetés és a városi értelmiségi elit akaratához kapcsolódott, hanem egyúttal alulról szerveződő mozgalomként is működött. A pedológusokat országszerte szívesen fogadták, a vidéki népiskolákban a tanítók maguk is adatgyűjtéseket végeztek a nagy kutatóintézetek koordinációjával. A húszas évek folyamán a népiskolai tanítók és pedológusok munkájának köszönhetően óriási adatbázis jött létre a korabeli gyerekek családi viszonyairól, képességeiről, vágyairól, jövőre vonatkozó elképzeléseiről, példaképeiről (részletesen Etkind 1999: 504–509.). A pszicho-tudások iránti érdeklődés jelentősen kitágította a pszichiáter szakma addig szűk belső köreit. A Leningrádban tartott 1924-es II. Pszichoneurológiai Kongresszuson a 906 küldött közül csak 429 volt orvos, a jelenlévők zöme önmagát „marxista pedagógusnak" tekintette (Etkind 1999: 498.). Az 1927-ben szervezett első pedológiai kongresszus nagy társadalmi eseménynek számított. Az ország minden részéből érkeztek orvosok, pszichiáterek, tanítók, tanárok, pszichológusok stb., a hivatalosan regisztrált résztvevők száma 2500 fő volt. A konferencia elnöki tisztségére és megnyitására a nagy tekintélyű pszichiátert, Behtyerevet kérik fel. Váratlan halála[68] miatt erre nem kerül sor, de a kongresszuson több vezető politikus, köztük Buharin is beszédet mondott. A húszas évek végére a pedológia intézményeit tekintve is az oktatási reformok hivatalos

[68] Egyes források arra utalnak, hogy Sztálin megmérgeztette (Joravsky 1989).

tudományos bázisa lett. 1928-ban a Művelődésügyi Népbiztosság alá rendelt önálló Pedológiai Kutatómunka Tervezési Bizottságot hoznak létre, amelynek elnöke Aron Zalkind lett, ugyancsak ő szerkeszti az ebben az évben alapított *Pedológia* című szakfolyóiratot is (Etkind 1999).

A húszas évek szovjet pszicho-boomjának további lényeges komponense a szovjet *akadémiai pszichológia* teljes átalakulása volt. A korszakban egyedülálló, és kifejezetten az oroszországi társadalmi átalakulásokhoz kötődő fejlemény, hogy az egymástól teljesen eltérő történeti eredettel rendelkező akadémiai tudomány és a gyakorlati, alkalmazott pszichológiai szakértelem összekapcsolódik. Ez a jelenség Nyugaton inkább a második világháború alatt és után megy végbe, és akkor is csak részlegesen – az akadémiai és a gyakorlatban alkalmazott pszichológiai szaktudás „a" pszichológia diskurzusában integrálódott ugyan, de ez mindmáig őrzi „kettős" eredetét. Az orosz akadémiai pszichológia a XIX. század végén kezdett intézményesülni, ahogyan Európában is, a wundti fiziológiai kísérleti pszichológia jegyében. Az első, lipcsei mintára alkotott orosz pszichológiai laboratórium Kazanyban jön létre Behtyerev vezetésével, majd számos hasonló intézet követi Moszkvában, Szentpéterváron, Harkovban, Odesszában. Ezek a kutatócsoportok gyorsan bekapcsolódnak a német orientációjú nemzetközi kísérleti pszichológiába. 1912-ben a Moszkvai Egyetemen a kor viszonyaihoz képest óriási Pszichológiai Intézetet hoznak létre G. I. Cselpanov vezetésével (Pléh 1998). A forradalom előtti orosz akadémiai pszichológia, a wundti paradigmának megfelelően, a kísérletes önmegfigyeléssel vizsgálható elemi „lelki jelenségek" (érzékelés, figyelem, asszociációk stb.) tanulmányozásával foglalkozott, és egyáltalán nem ambicionálta az eredmények gyakorlati alkalmazását. Ugyanebben az időszakban Szentpéterváron Pavlov és Behtyerev, egymástól függetlenül, egy másik „pszichológiai" paradigmában gondolkodnak. Fiziológiai kísérleteikben az agykéreg működését akarták feltárni. Pavlov belgyógyászként eredetileg az emésztőrendszer működésével foglalkozott – erre irányuló kutatásaiért 1904-ben orvosi Nobel-díjat kapott. A nyálelválasztással kapcsolatos kísérletei nyomán kezdett érdeklődni a tanulás neurológiai folyamatai iránt. Szecsenov nyomán *feltételes reflex*nek nevezte azt a jelenséget, amikor egy eredetileg közömbös inger (például egy hangjelzés), annak következményeként, hogy együtt jelenik meg egy biológiailag releváns ingerrel (például táplálék), képes kiváltani ugyanazt a reakciót (például nyáladzás), amelyet eredetileg csak a releváns inger volt képes előidézni. Pavlov számára ez a jelenség az agykéreg működésének megnyilvánulása, és ekként a fiziológia vizsgálati körébe tartozik. Ugyancsak Szecsenov alapján Behtyerev is úgy gondolja, hogy a belső folyamatok visszavezethetők adott számú reflexre. Az orosz reflexológiai iskola a forradalom előtt nem foglalkozott „pszichológiai"

jellegű problémákkal. A forradalmat követően, majd a húszas években Pavlov és Behtyerev intézete is kiemelt állami támogatásban részesül (a moszkvai Agykutató Intézetet 1918-ban alapítják Behtyerev vezetésével, Pavlov pedig Lenin támogatásával a húszas évek végén már három kutatóintézetet vezetett), és ezzel párhuzamosan mindkét kutató érdeklődése a *„magasabb idegműködések"* (azaz összetett lelki folyamatok) tanulmányozása felé fordult. A fiziológiai problémákból így pszichológiai problémák lettek, a tízes években a „reflexológusok" objektív pszichológiát hirdetnek, amely, szemben a wundti „szubjektív pszichológiával" a lelki jelenségek összességét vizsgálja, és elveti az önmegfigyelés módszertanát (részletesen Pléh 1998).

A forradalmat követően az orosz akadémiai pszichológia minden tekintetben radikális átalakuláson ment keresztül. Egyrészt a forradalom hatására a pszichológusok és neurológusok új generációja a társadalmi változások lelkes híveként új igényekkel lépett fel a wundti, elefántcsont-toronyba zárkózó akadémiai pszichológiával szemben. A szovjet pszichológia szó szerint megfiatalodott: ambiciózus és tehetséges huszonéves kutatók jutnak fontos kutatói és tudományszervező pozícióba (részletesen ld. Lurija 1987). Másrészt a nagy társadalmi változások következményeként minden tudományterületen, így a pszichológiában is elsőrendű szempont lesz a tudományos eredmények alkalmazhatósága. A nemzetközi (elsősorban német) diskurzushoz kapcsolódó orosz akadémiai pszichológia mind kutatási területeit, módszereit, szemléletét, mind pedig intézményrendszerét tekintve radikálisan konstruktív kritikák össztüzébe került. Itt nem ismertetem a korabeli vitákat (ezt részletesen ld. például Joravsky 1989, Pléh 1998: 262–274.), jelen monográfia gondolatmenete szempontjából inkább ezek „eredménye" fontos. A húszas évek elejére – e heves vitáktól kísérve – a szovjet akadémiai pszichológia alapvető programja a nagy társadalmi átalakulásban alkalmazható szaktudás előállítása lett. Mint arról fentebb szó esett, ebben az időszakban a közéleti-politikai viták fő témája az új gazdasági-társadalmi formáció mibenlétére, azaz a marxi koncepcióban való helyére irányult. Ez hasonlóképpen történt a pszichológiában is. A wundti, a „reflexológiai" és a pszichoanalitikus elméletek alapfogalmainak, problémafelvetéseinek marxista újragondolása az egyéni pszichikum és a társadalom kapcsolatát helyezi középpontba. A kutatási programok a marxista pszichológia lehetőségeit keresték: a tudat, a megismerés, a fejlődés, vagy a „reflexek" filozófiai és fiziológiai koncepciói a „külvilág", azaz a társadalmi környezet hatásainak kutatása, és az erre vonatkozó teóriák megalkotása kapcsán váltak *pszichológiai* viták tétjévé. A problémafelvetés és az empirikus kutatások is elsősorban arra irányultak, hogyan válik az osztályhelyzet, illetve a termelési viszonyok az egyéni psziché meghatározóivá.

Az akadémiai pszichológiában történő generációváltás és hatalmi átrendeződés következményeként a „wundtista" Cselpanov Moszkvai Pszichológiai Intézetének vezetését egykori tanítványa K. N. Kornyilov veszi át, aki 1923-ban az I. Összoroszországi Pszichológiai Kongresszuson nagy hatású előadásában egy marxista pszichológia programját hirdeti meg. Leszámolva Cselpanov szubjektív tudatlélektanával, az „új pszichológia" a pszichikumot önálló szerveződési szintnek tekinti, a külső ingerekre adott reakciókat pedig komplex bioszociológiai jelenségeknek. Ennek megfelelően a marxista pszichológia a személyiséget és annak fejlődését a társadalmi környezettel való interakcióban értelmezi, a társadalmi determináció feltárása pedig egy *osztálypszichológiát* eredményez (Pléh 1998: 263). Kornyilov az új kutatási program jegyében átszervezi az intézetet, tehetséges fiatal pszichológusokat hív meg munkatársaknak (például A. R. Luriját, A. N. Leontyevet), a munkacsoportok szisztematikusan tanulmányozzák a marxi életművet és a kortárs nyugati pszichológia irányzatait (részletesen ld. Lurija személyes visszaemlékezését: Lurija 1987). A korabeli szovjet pszichológiában egyfajta „tehetségrobbanás" ment végbe: fiatal, ígéretes kutatók az ország eldugott zugaiból és az akadémiai hierarchia legaljáról kerülhetnek nagyvárosi kutatóintézetek vezető pozícióiba. Így alakult, hogy az addig szinte teljesen ismeretlen Lev Szemjonovics Vigotszkij az 1924-ben, a leningrádi II. Pszichoneurológiai Kongresszuson tartott előadását követően azonnal meghívást kapott Kornyilovtól a moszkvai Pszichológiai Intézetbe, ahol az intézet más fiatal munkatársaival (Lurijával, Leontyevvel, majd másokkal) kutatócsoportot alakít a marxista pszichológia kidolgozására (Pléh 1998, Lurija 1987). Marx, a német Gestalt-pszichológusok, valamint Piaget munkáinak alapos ismeretében és inspirációjára kutatásaik fő kérdése az lesz, „hogyan képesek a természeti folyamatok – mint például testi érés és a szenzoros mechanizmusok – kölcsönhatásba kerülni kulturálisan meghatározott folyamatokkal; a felnőtt ember pszichés működését épp az ilyen kölcsönhatás hozza létre." (Lurija 1987: 37.)

Újra Luriját idézve: „Vigotszkij saját elméletét »instrumentális«, »kulturális« vagy »történeti« pszichológiának szerette nevezni. E kifejezések mindegyike az általa javasolt új pszichológiai megközelítés különböző vonásait tükrözte. E kifejezések annak az egységes mechanizmusnak a különböző forrásait hangsúlyozzák, melynek segítségével a társadalom, s annak története létrehozzák azokat a tevékenységi formákat, melyek az embert elkülönítik az állattól." (i. m. 37–38.) Azért „instrumentális", mert szerinte a magasabb pszichikus funkciók nem egyszerű ingerválaszra épülnek, hanem kiegészítő ingereket is tartalmaznak, mint például nyelv, írás, amelyek visszahatnak a magasabb pszichikus funkciók szerveződésére. Ezért meg kell vizsgálni a psziché szerveződését az

írást nem ismerő társadalmakban, majd összehasonítani az írást ismerőkkel. Hasonló jelenség történik a gyermek fejlődése során: a felnőttel való folyamatos interakciók hatására alakulnak ki a bonyolultabb pszichés funkciók. A fejlődés folyamata »interpszichikus«, azaz más emberek részvétele szükséges ahhoz, hogy végbemenjenek. „Az információkezelés történelmileg meghatározott és kulturálisan megszervezett módjainak interiorizációja eredményezi, hogy az emberek társadalmi természete pszichológiai természetükké is lesz egyben." (i. m. 40.) Vigotszkij kutatási programja szerint a jelenségeket természetes környezetükben kell megfigyelni, a pszichológiai vizsgálatok terepe lesz az iskola, munkahely és a klinikum.

A húszas évek második felében a Vigotszkij-iskola empirikus kutatásai egy olyan társadalmi környezetben irányulnak a psziché társadalmi szerveződésének feltárására, amely éppen óriási változásokon megy keresztül. A marxista pszichológia programja így egyúttal a szovjet modernizáció „hatásvizsgálatává" is válik. Luriját idézve: „A húszas években e viták két fő kérdésre összpontosítottak: vajon a kultúra függvényében változik-e a gondolkodás tartalma, vagyis változnak-e a tapasztalat leírására használt alapkategóriák, és a kultúra függvényében eltérnek-e az emberek alapvető értelmi működései egymástól?" (i. m. 55.) Durkheim és Lévi-Bruhl teóriáitól inspirálva széles körű kutatást végeztek technikailag elmaradott, írástudatlan, „hagyományos" társadalomban élő felnőttek értelmi tevékenységének tanulmányozására. A vizsgálat terepéül Üzbegisztánt és Kirgíziát választották, ahol a hagyományosan gyapottermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozó félnomád, félig paraszti társadalmak éppen átalakulófélben voltak. A népesség nagy többsége írástudatlan volt, a forradalom után épültek az első iskolák, majd a húszas évek végén a kolhozosítás, a mezőgazdaság gépesítése nyomán jelentősen megváltozott a társadalom szerkezete. A vizsgálati személyeket aszerint osztották csoportokra, hogy milyen mértékben involválódtak a modernizációs folyamatokba (részt vesz-e a szocialista gazdaságban, vagy nem; részesült-e formális iskolai képzésben stb.). A vizsgálat a kérdezettek hétköznapi világában ismerős jelenségekkel kapcsolatos nyelvi-logikai „feladványokat" tartalmazott, majd megkérdezték őket arról is, miért az adott választ ítélték helyesnek. A kutatás eredményei látványosan igazolták, hogy a gondolkodás, a megismerés és a saját személyiség észlelésének módja is elválaszthatatlan az egyén társadalmi környezetétől: a nyelv elsődleges funkciója az iskolázottság fokával megváltozik, konkréttól az absztrakt felé, hétköznapi gyakorlattól az elvont osztályozás felé. Az elvonatkoztatás és az általánosítás képessége a kulturális közeg terméke. A vizsgálat eredményei egyúttal tudományosan igazolták az „új ember" megteremtésére

irányuló törekvéseket, bemutatva, hogy a modernizáció és a civilizáció *alapjaiban* képes megváltoztatni az emberek gondolkodásmódját. Újra Luriját idézve:

> „Ez utóbbi [a saját személyiség észlelésére vonatkozó] megfigyeléseket „antikartezianus kísérleteknek" neveztük, mivel kimutattuk, hogy a kritikus viszonyulás saját magunkhoz, a társadalmilag meghatározott pszichológiai fejlődés végterméke és nem kiindulópontja, mint az Descartes gondolataiból következne. (...) Ezenfelül azt is kimutattuk, hogy a gondolkodás szerveződésének átalakulása viszonylag rövid idő alatt is végbemehet, ha elég éles váltások mennek végbe a társadalmi-történeti körülményekben, ahhoz hasonló változások, amelyek az 1917-es októberi forradalmat követték." (i. m. 81.)

Talán e rövid összefoglaló is világosan érzékelteti, hogy a pszicho-tudások milyen óriási szerepet kaptak a húszas évek Szovjetuniójának közpolitikai, társadalomalakító törekvéseiben, és ezzel együtt a hétköznapok világában, a személyes életvezetés területén is. A korabeli szovjet pszichoanalízis, pszichohigiéné, pszichológia, pedológia, pszichotechnika az egyén vágyait, szorongásait, belső világát, képességeit olyan területként kezelte, amely éppen individuális volta miatt alkalmas a társadalom átalakítására. Az egyéni sajátosságok tömeges megismerése teszi lehetővé az egyének megváltoztatását és a megfelelő társadalmi pozícióra való igazságos kiválogatását. A pszicho-tudásokkal, és általában az ember átalakítására vonatkozó tudományos gyakorlatokkal kapcsolatos óriási társadalmi elvárásokat ismerve nem is olyan meglepő, hogy már a húszas évek elején is élénk, sokszor heves ideológiai viták folynak, amelyek tétje e tudások egységes, a politikai átalakulásoknak megfelelő ideológiai alapjainak megalkotása. A pszichoanalízistől a pavlovi reflexológiáig az összes tudományos és terápiás irányzat képviselői saját szakterületük marxista értelmezési lehetőségeit kutatták, mindegyik értelmezés mellett és ellen is sorakoztak érvek, szakmai pozíciók. A formálódó szovjet tudományos/pszichoterápiás mező pozícióharcai a kezdetektől jelentős részben az adott terület és a hivatalosan követendő ideológiai-politikai célok kapcsolódásain játszódnak le.

2. Az „új ember kovácsa". Sztálinizmus a harmincas években

A húszas évek végén, Sztálin hatalmának megszilárdulásával és a világforradalmi illúziók szertefoszlásával a szovjet tudományosság és ezen belül a pszichotudások a korábbinál jóval hangosabb és veszélyesebb, azaz nagyobb tétekkel bíró ideológiai csatározások keresztтüzébe kerültek. Lenin halála után a bolsevik párton belüli pozícióharcok ideológiai érveléseiben a tudományos társadalomtervezés helyes iránya és eredményei a politikai kompetencia legfontosabb kritériumává válnak. Sztálin hatalomra kerülését követően a közpolitikákkal és az ezek alapjaiul szolgáló tudományterületekkel szembeni leghangosabb vád, hogy a teória és a gyakorlat elszakadtak egymástól, azaz a tudományok (és a politika) nem a valós társadalmi viszonyokra reflektálnak. A „valós társadalmi viszonyok" alatt a Szovjetunióban megvalósuló bürokratikus államszocializmus értendő, pontosabban annak szimbolikus legitimációja.

A harmincas évekre a szovjet modernizáció gazdasági-politikai kényszereinek és a párton belüli frakcióharcok eredményeképpen megszilárdult egy olyan „antikapitalista" rendszer, amelynek kevés köze volt a szocialista forradalom eredeti, önigazgatásra és közösségi tulajdonra alapozott koncepciójához. Az „állam elhalása" helyett az új rendszer éppen az állam bürokratikus apparátusának kiterjesztésére épült, az ekkor már rendszerideológiaként funkcionáló *marxizmus–leninizmus* a bürokratikus állam apoteózisa volt. A párt és az érdekvédelmi szervezetek „államosítása" együtt járt minden egyéb politikai irányzat és kezdeményezés felszámolásával. A pszichotudományok jelentős részének ideológiai, majd „állami" diszkreditálása is ennek a folyamatnak volt egyik következménye. Joravsky monográfiája ezzel kapcsolatban két tényezőt emel ki. A pszichológia elleni támadásokban fontos szerepet játszott az a tény, hogy Sztálin legerősebb értelmiségi ellenfelei, mindenekelőtt Trockij, Lunacsarszkij, Buharin a pszichológiának, pedológiának stb. forradalmi szerepet szántak, és jó kapcsolataik voltak a vezető szakemberekkel. Sztálin 1931-ben meghirdetett politikai programjában ugyanúgy lényegi szerepet szán a tudományos tudásnak, ahogyan a húszas évek értelmiségi forradalmárai, azonban e szerep betöltését egy másik értelmiséggel képzeli el. Másrészt a világforradalmi illúziók szertefoszlása után, a „szocializmus egy országban" programja szerint a Szovjetunió legfontosabb feladata minél hamarabb behozni a Nyugattól való 50–100 éves gazdasági, civilizációs lemaradást. Ezt, a korszak modernizációs trendjeinek megfelelően, elsősorban az ipari termelés fejlesztésével akarták elérni, amely egyúttal egy új elit „kitermelését" és hatalomba juttatását is jelentette. A projekt természetesen jól illeszkedett Sztálin politikai ellenfeleivel

való leszámolásához: az új elit megteremtése ugyanis elsősorban az állami és pártbürokrácia, az ipar, a mezőgazdaság és a hadsereg közép- és felsővezetői pozíciónak első generációs, munkás és paraszti származású káderekkel való feltöltését jelentette.

A sztálini „új ember" nem ugyanaz a „személyiség", mint akit a húszas évek értelmiségi forradalmárai akartak felnevelni. A lenini időszak oktatás- és kultúrpolitikája a magas kultúra élvezetének képességét, a kreativitást, a szellemi autonómiát stb. és magát a társadalmi mobilitást is kulturális tőkeként kezelte, amely a forradalom előtt a burzsoázia privilégiuma volt. Az egyéni psziché és az osztályhelyzet kapcsolatát vizsgáló pszichológiai kutatások kimutatták, hogy ezek a képességek nem „születési adottságok", hanem az egyén társadalmi környezetével való interakcióban alakulnak ki. Az oktatási rendszer és a társadalom modernizációjával tehát meg lehet változtatni az osztályhelyzethez kötött tudás lehetőségfeltételeit. A megreformált közoktatás és a pszichológia célja, hogy osztályhelyzetétől függetlenül mindenkinek egyenlő esélye legyen képességei kibontakoztatására (ezekről a koncepciókról részletesen Fitzpatrick 1979: 5–10.). A sztálini káder ideáltípusa azonban igen távol áll a kulturális értelemben (is) középosztályosodott, művelt proletártól. Makarenko „teremtményei", például a mottóban megidézett „sztahanovista" Burun, nem pszichológiai tesztekre alapozott játékos képességfejlesztés, hanem fegyelmezett, kemény, közösségben végzett munka során tanulták meg, mi a szocializmus és miért érdemes építeni. A vezetői, vagy szakértői pozíciókra a harmincas években olyan pártkatonák kellettek, akik lojálisak Sztálinhoz. A „riválisa", „régi" forradalmi értelmiséggel, és annak nevelési elképzeléseivel való leszámolás azonban nem csupán személyesen Sztálin politikai vagy egyéb motivációihoz köthető. Az oroszországi forradalom alatt mindvégig alapvető dilemma a proletariátus, az elit és az értelmiség viszonya. Joravsky szerint a sztálini elképzelés a „régi" értelmiség káros és túlzó befolyásáról összhangban állt a forradalmi elit egy részének igényeivel és habitusával.

A gyakorlattól elszakadt, „okoskodó", vagy „idealista álmokat kergető", netán „dekadens" értelmiségi „idegen", nem a munkásosztály gyermeke. A sztálini modernizáció propagandája szerint a proletárállam csak valóban proletár származású elit uralmával valósítható meg, ugyanis csak egy ilyen elit alkalmas a gazdaság és az ipar fejlesztéséhez szükséges gyakorlati alapú (a valósághoz kötődő), és hazai fejlesztésű (nem nyugati) tudás létrehozására.

A húszas évek végén, harmincas évek elején a pszicho-tudások jelentős része a formálódó sztálini politika és tudománykoncepció támadásainak célpontjaivá vált. A hadjárat a tudományok minden területén azonos forgatókönyv szerint zajlott. Első lépésben a bolsevik párton belüli frakcióharcok alapján

dekódolható, és elsősorban Sztálin értelmiségi riválisait illető vádakkal támadták meg az adott diszciplína legrangosabb, legbefolyásosabb képviselőit. A vádak többnyire a tudományon belülről, kollégák részéről fogalmazódtak meg. Következő lépésben a megvádoltnak tisztáznia kellett magát, azaz önkritikát gyakorolt, amelyben deklarálta, hogy a továbbiakban a „valódi" marxi elvek szerint és a „valódi" szovjet igényeknek megfelelően fogalmazza újra az adott tudományterületet. Ezt követően, de gyakran ezt megelőzően, az adott terület legfontosabb, legtekintélyesebb képviselőit leváltották a vezető pozícióikról, ami hirtelen zavart és értetlenséget okozott a szakma körében. Végül az ideológiai vádakra és a megvádolt tudományos tekintélyek alkalmatlanságára hivatkozva felszámolták magukat a vezető pozíciókat is, majd az intézeteket, folyóiratokat és az egész diszciplínát.

A pszicho-tudásokat ért vádak, a fentieknek megfelelően, szintén elsősorban arra vonatkoztak, hogy az adott terület által szolgáltatott elméletek és technikák elszakadnak a valóságtól, nem a szovjet társadalom és a gazdaság fejlődését szolgálják, burzsoá elméleti hagyományokhoz kötődnek, vagy azok maradványai, ekként öncélúak, vagy kifejezetten károsak. A katonai pszichológusok eszerint alábecsülik a Vörös Hadsereg személyiségfejlesztő hatását, diagnózisaikkal a lógósokat dédelgetik, a Vörös Hadseregben ugyanis nem létezhetnek azok a káros körülmények, amelyek a cári háborúkban a katonák valódi pszichés megbetegedéséhez vezettek. Az ipari pszichológusok kritikátlanul átveszik a burzsoá pszichotechnika által kidolgozott teszteket, amelynek az lett a következménye, hogy a vezető pozíciókban továbbra is megmaradtak az osztály- és nemzetiségi egyenlőtlenségek. A vádak kivédésére a pszichotechnikusok 1931-ben kongresszust rendeztek, amelyen deklarálják tudományuk új feladatát: pszichológiai tesztek helyett a munkások tömegeit politikai és gazdasági feladataikra kell nevelni. Mindez azonban hatástalan marad. 1934-ben megszüntetik folyóiratukat, 1936-ban bezárják kutatóintézeteiket és laboratóriumaikat, vezetőiket megvádolják a *Pravdá*ban és száműzik a szakmából, majd magát a pszichotechnikát is száműzik a legitim tudományos tudások köréből (részletesen Joravsky 342–345.). A racionális munkaszervezés és az ipari pszichológia helyét az új elit szimbolikus képviselője, Alekszej Grigorjevics Sztahanov veszi át. Hőstette és a nevében létrehozott mozgalom „bizonyítja" a pszichológusok ellen felhozott vádakat: a szocialista üzemben (egy szénbányában) a munkások képesek önmagukat és a munkafolyamatokat racionálisan megszervezni, és ezzel a termelékenységet sokszorosára növelni értelmiségi szaktudás nélkül is; továbbá a sztahanovista munkást a termelőeszközök birtoklása és az örömmel végzett munka olyan kiegyensúlyozottá teszi, hogy nincsen szüksége a munkapszichológusok tanácsaira.

A pszichoanalízis diszkreditálása hasonló módon folyt. A húszas évek második felében válik közhasználatúvá a *pszichoanalízis* mellett a *freudizmus* kifejezés, amely egyre inkább egy ideológiai fantom sajátosságait öltötte magára (Erős 1986: 85.). A *freudizmus* kritikái szintén dekódolhatók voltak Trockij és a „jobboldali" bolsevikok elleni vádakként. Eszerint a pszichoanalízis elavult tan, mert eredendően a kapitalista, polgári társadalmak szerkezetéhez kötődik, a bécsi nyárspolgárral azonosított ideológia bomlásterméke. Az individualizmus, irracionalizmus, pesszimizmus, a polgári filozófiákhoz, különösen Nietzsche és Schopenhauer tanaihoz való vonzódás, a „pánszexualizmus" és maga az Ödipusz-komplexus is a burzsoázia osztályhelyzetéből fakad. Freudnak eszerint saját bécsi közegében igaza lehetett, a pszichoanalízis azonban érvénytelen az új Szovjetunióban. A Vörös Hadsereg katonái, a kollektivizált mezőgazdaság és az államosított gyárak munkásai, és egyáltalán a szocialista állam polgárai más körülmények között, a *szocializmusban* élnek, nem szenvedhetnek „burzsoá" neurózisban, így pszichoanalízisre sincs szükségük. A pszichoanalízis (és mint látni fogjuk, általában a pszichológia) legnagyobb hibája mégis az, hogy a marxi osztályelemzést individuálpszichológiai kategóriákkal helyettesíti, ezáltal érvényteleníti, tagadja a társadalmi és osztályszempontokat az emberi jelenségek értelmezésében (a vádakról, valamint a pszichoanalízis és a marxizmus viszonyáról részletesen Erős 1986). A vádak itt is először a szakma hivatalos orgánumaiban jelennek meg, szokás szerint önkritikák kíséretében, majd leváltják a nagy intézetek vezetőit, végül a pszichoanalízis összes intézményét megszüntetik (részletesen Etkind 1999).

A legnagyobb nyilvánosságot szükségszerűen a legerősebb pszichológiai mozgalom, a pedológia ellen irányuló támadások kapták. A pedológia felszámolása legalább olyan intenzitású politikai akaratot igényelt, mint amellyel nemrég országszerte kiterjedt intézményrendszerét létrehozták és támogatták. A harc az oktatásügy és a kultúrpolitika irányítója, Lunacsarszkij megbuktatásával kezdődött 1931-ben. A pedológiát illetően az intellektuális bűnökként („skolasztikusság" „ultrabiologizmus, „mechanikus materializmus", „mechanikus reflexológia" „idealizmus" „freudizmus" stb.) megnevezett politikai elhajlások ugyancsak a bolsevik párton belüli hatalmi harcok pozícióiként, mindenekelőtt Buharin és Trockij megbuktatására irányuló gesztusként dekódolhatók (a vitákról részletesen Fitzpatrick 1979: 226–230.). A *Pedológia* című lapban és más orgánumokban lefolytatott, a kritika-önkritika dinamikáját követő, tudományos, ideológiai, politikai vitákat követően 1932-ben a mozgalom első számú vezetőjét, Aron Zalkindot minden tisztségétől megfosztották, és magát lapot is megszüntették. A többi területtől eltérően a pedológia teljes diszkreditálása mégsem a szakma belső tisztogatásai, majd (ön)felszámolása által zárult le,

hanem a párt központi bizottságának 1936-os a *„Pedológiai torzulásokról a művelődésügy rendszerében"* című határozatával.[69] Kérdés, hogy miért foglalkoztatta a párt legfelső vezetését ennyire a pedológia. A pártvezetés, Buharinék eltávolítása mellett, egy új káder elit megteremtésében volt érdekelt, a tudományos (pedológiai) közoktatás-irányítás éppen erre nem tűnt alkalmasnak – a sztálini nézőpontból legalábbis. Az intellektuális bűnökön túl a vádak épp azt vetették a pedológia szemére, amiért az egész mozgalom létrejött: a közoktatásban nem valósult meg az egyenlőség, a munkás és paraszt gyerekek továbbra sem jutnak sikeresen előre a közoktatási rendszerben. Mindezért a pedológia intézményrendszerét tették felelőssé, amely a pszichológiai és képességmérő tesztek alapján megkülönböztette a gyerekeket, és a gyengébb képességűeket külön erre a célra létrehozott felzárkóztató iskolába utalta (Hiebsch 1961, Fitzpatrick 1979, Joravsky 1989, Ewing 2001). A „pedológiai torzulás" vádja szerint a pedológusok (a pszichotechnikusokhoz, pszichoanalitikusokhoz stb. hasonlóan) kritikátlanul vették át a nyugati mintát, amely azt állítja, hogy az emberi képességek biológiailag és társadalmilag meghatározottak, ezzel valójában az elnyomást és a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradását szolgálják, a képesség alapú szelekció így osztály alapú szelekcióvá válik. 1931-ben Lunacsarszkij menesztése után országszerte felszámolják a kisegítő iskolák rendszerét, csupán néhány intézményt hagynak meg a súlyos értelmi és testi fogyatékosok számára. Az integrált oktatás melletti tudományos, közpolitikai érvek, bármennyire ismerősnek tűnik a fenti kritika a mai olvasó számára, a sztálini oktatáspolitikában egyáltalán nem jelennek meg. Nagyon hasonlóan a munkalélektan esetéhez, a pedológia helyén is megjelenik egy új, nem tudományos (és nem pszichológiai) ismeretekre alapozott diskurzus. Ahogyan Sztahanov egyszerű szénbányászként, Anton Szemjovonics Makarenko is a hétköznapok hőseként, egyszerű pedagógusként került a köztudatba. Legnépszerűbb munkája, a *Pedagógiai hősköltemény* éppen a pedológia elleni harc éveiben, 1933 és 1935 között jelenik meg folytatásokban. Makarenkónak már fiatal korában is voltak szépirodalmi próbálkozásai, de mivel a nagy példakép, Maxim Gorkij nem tartotta elég tehetségesnek, felhagyott az írással. A *Pedagógiai hősköltemény* különös módon mégis éppen Gorkij ötlete volt, aki ekkor Sztálin egyik főideológusa. Ő biztatja a vidéki nevelőintézeti vezetőt tapasztalatainak regényes, népszerű feldolgozására, a könyvet maga Gorkij szerkeszti és adja ki. A *Pedagógiai hősköltemény* főhőse és elbeszélője egyszerű vidéki pedagógus, akit a polgárháború utáni kaotikus időkben, más jelentkező híján,

[69] Zalkind miután megismerkedett a párthatározattal, 1936-ban szívrohamban meghalt. (Etkind 1999: 503.)

megbíznak a környéken garázdálkodó, árván maradt gyerekek számára létrehozott nevelőintézet irányításával. A regénybeli főhős mielőtt belekezd az emberpróbáló feladatba, alaposan áttanulmányozza a korabeli divatos nyugati és orosz reformpedagógiai elméleteket. Azonban az intézet legelső napjaiban nyilvánvalóvá válik, hogy ezek az elméletek távol állnak a szovjet valóságtól, semmit nem érnek, sőt nevetség tárgyává válnak az elvadult, elhagyott paraszti és proletár származású gyerekekkel, kamaszokkal való munka során. A *Gorkij-telep*ként elnevezett új intézet „regénybe illő" módon mégis működőképessé válik. Makarenko, használható szakmunkák hiányában, ösztönösen lesz pszichológussá és pedagógussá, éppen a reformpedagógiai koncepciók által tiltott, hirtelen dühkitörései (a „makarenkói pofonok") hozzák meg az eredményt: erőt és tekintélyt demonstrál az erre éhező szovjet fiatalok (fiatal munkások és parasztok) számára.

A pedológia felszámolása és betiltása után Makarenko könyve lesz az új oktatáspolitika és pedagógia bibliája. A regénybeli intézet és vezetője bizonyítékul szolgál arra, hogy a nevelés mindenható: képességmérő tesztek nélkül a legelvetemültebb, legostobább gyerek is képessé válik arra, hogy felnőttként dolgozzon, és a szocializmust egy kollektíva tagjaként, őszinte hittel építse. A káoszból rendet, „új embert kovácsoló" ösztönös pedagógusnak nincs szüksége az akadémiai tudományosságra és más értelmiségi szaktudásra sem. A szovjet közoktatás-politikának pedig nincs szüksége olyan elméletekre, amelyek az egyének képességbeli különbségeire épülnek. A pedológia egykori intézményeinek helyét a pedagógia veszi át, ami pszichológiai szaktudás nélkül, csupán a tanítási technikák fejlesztését jelenti. A *Pedagógiai hősköltemény* úgy válik alapművé, hogy a bemutatott módszert a szerző mindössze két telepen alkalmazta, eredményességéről sem megjelenésének idején, sem később nem készült semmiféle tudományos hatásvizsgálat (Joravsky 1989). A modernizáció sztálini programjában azonban erre nem is volt szükség: a pedológia felszámolásával párhuzamosan a közoktatásban bevezetik a származási kvótarendszert, így adminisztratív eszközökkel garantálható a munkásosztály és a parasztság gyermekeinek pozitív diszkriminációja.

A fenti ideológiai tisztogatások és „öntisztulási" folyamatok természetesen a pszichiátriát sem kerülhették el. A pszichiáterek és maga a pszichiátria azonban orvostudományként jóval védettebb helyzetben volt. A pszichiátriai elméletek „valóban" tudományos, marxi átfogalmazása ugyancsak megkerülhetetlen feladat volt, de a korabeli szovjet pszichiáterek megoldották (vagy megoldani vélték) a problémát azzal, hogy minden adandó alkalommal deklarálták, hogy a pszichiátria orvostudomány és természettudomány, ekként nem is lehet más, mint materialista. Ennek köszönhetően, az ideológiai nyomás, a szakmán belüli

elitcsere és egyes pszichiáterek szakmai ellehetetlenítése mellett, az 1950-es évekig a pszichiátria többé-kevésbé meg tudta őrizni szakmai autonómiáját (Windholz 1999). A sztálinista elit az 1930-as évek elején a pszichiátria intézményeiben is átvette a hatalmat, de magukat az intézményeket és a diszciplínát nem szüntetik meg. A pszichohigiénés mozgalom azonban a pedológiához és a többi pszicho-tudáshoz hasonlóan teljesen felszámolódik. 1930-ban Gannuskinnak nyilvános szakmai fórumokon kell önkritikát gyakorolnia a „szovjet kimerültség" diagnózisa miatt. A vádak szerint a pszichohigiéné elszakadt a valóságtól, ugyanis a szocializmusért végzett munka nem járhat kóros kimerültséggel, ellenkezőleg: a sztahanovistát testileg és lelkileg is felszabadulttá teszi a munka öröme. A vádakban megfogalmazott „nagy leleplezés" során a pszichohigiénéről kiderül, hogy „mensevik idealista", a „reakciós" amerikai mentálhigénés mozgalom szovjet kiterjesztése, a „szovjet kimerültség" pedig reakciós téveszme, amelynek célja nem más, mint elvonni a tömegeket a munkától és ezzel lassítani a szovjet civilizációs haladást. A megvádolt pszichiáterek kétségbeesetten magyarázzák, hogy ők éppen a párt inspirációjára akartak segíteni a kimerült munkásokon és kádereken. A szaklapokban sorra jelennek meg a bűnbánó cikkek, miszerint korábban nem vették figyelembe, hogy a szocializmusban mások a viszonyok, hogy kizárólag a kaptalista kizsákmányolás lehet megbetegítő; a munkás pszichés állapotát éppen az javítja, ha hősies munkáját megbecsülik, ezáltal részt vehet saját és hazája sorsának irányításában (Joravsky 1989: 339–340.). Az önkritikák itt is hatástalanok maradtak. A harmincas évek elején a pszichiátriai intézményrendszerben is megtörténik az elitcsere: a pszichohigiénés mozgalom, a pszichoanalízis és a pedológia képviselőit száműzik a szakmából, a vezető pozíciókat pedig azok a fiatalabb, a sztálini pártapparátushoz kötődő szakemberek veszik át, akik nyilvános vádaskodásaikkal főszerepet játszanak a szakmán belüli „öntisztulási" folyamatokban. Az ideológiai viták, mint fentebb olvasható, az ún. enyhébb elmebetegségek, a neurózisok és a „szovjet kimerültség" körül folynak. A pszichiátria legitimitását az organikusnak tételezett és a „hagyományos", elmegyógyintézeti ellátást igénylő betegségek „létezése" biztosítja, amelyekről meggyőzően kijelenthető, hogy nem a társadalmi viszonyok termékei. A szovjet pszichohigiénés mozgalom felszámolásában éppen azok a tényezők fogalmazódnak meg vád formájában, amelyek a húszas években magát a mozgalmat létrehozták. A mozgalom alapja az a terápiás tapasztalat, miszerint az elnyomó társadalmi viszonyok, rossz életkörülmények, a túlhajszolt munka megbetegítő hatásúak; a pszichiátriai betegségeknek és a pszichiátriai beavatkozásnak létezik egy olyan területe, amely nem vezethető vissza egyértelműen az egyén veleszületett vagy testi betegség során szerzett agyi, organikus defektusaira. A pszichoanalízis elleni

érvek analógiájára a vádak nem a neurózisok létét kérdőjelezik meg, hanem azt, hogy az új, szocialista viszonyok között léteznek megbetegítő társadalmi tényezők. A sztálini diskurzusban, ha úgy vesszük, a pszichohigiéné betöltötte feladatát, okafogyottá vált, hiszen felszámolódtak azok a társadalmi viszonyok, amelyek a neurózisokat létrehozzák. A szkizofrénia etiológiájáról a korszakban szintén látványos ideológiai viták folytak, végül mégis ez lett a sztálini kor leggyakoribb és legitim diagnózisa (Joravsky 1989: 341.). Lényeges azonban hangsúlyozni, hogy a sztálinizmus nem a pszichoterápia teljes diszkreditálását eredményezte. Thomas Matza szerint a „kormányzás" (governmentality) sztálini modellje csupán a terapeuta-kliens viszonyára épülő verbális pszichoterápiát tette „szükségtelenné". A pszichoterápia a sztálini időben sem „tűnik el", hanem átkerül az orvostudomány területére, és egy neurológiai diskurzusban működik tovább (Matza 2010).

A pszichiátriában ugyanúgy tervgazdálkodás folyt, mint az iparban és a mezőgazdaságban. Ennek megfelelően a pszichiátereknek is időről időre bizonyítaniuk kellett, hogy szakterületük termelékeny, ami a pszichiátriát ellentmondásos elvárások elé állította. Egyrészt statisztikai adatokra hivatkozva rendszeresen deklarálniuk kellett, hogy a Szovjetunióban a szocializmus építésével a pszichiátriai megbetegedések száma csökken, ugyanakkor az ellátórendszernek kezelnie (és diagnosztizálnia) kellett az erőltetett iparosítás és a sztálinizmus egyéb következményei miatt tömegesen előforduló pszichés zavarokat, amelyek ellátására a hivatalos statisztikákban „csökkenő tendenciák" miatt nem volt elég kórházi ágy.

A pedológiai torzulásokról szóló 1936-os párthatározattal a szovjet pszicho-boom végleg lezárult, az organikus pszichiátria és a pszichofiziológiai, neurológiai kutatások kivételével a pszicho-tudások szinte összes területét felszámolták. A vádak, amelyek nevében az óriási diszkreditáló hadjárat végbement, bármennyire is abszurdnak, vagy „igazságtalannak" tűnnek, a sztálini modernizáció logikájában értelmezhetők. A pszicho-tudások húszas évekbeli szovjet konjunktúrája valóban ugyanazon modernizációs folyamatok terméke, mint a mentálhigiénés mozgalom és más nyugati pszichodiskurzusok. A szovjet szocialista forradalom a modernizációt deklaráltan az emberi szubjektum kormányzásának új technikáival akarta megvalósítani. A pszicho-tudások éppen tudományosságuk folytán válhatnak az új ember és az új társadalom létrehozásának (egyik) közpolitikai bázisává. A szovjet pszichohigiénés, pszichoanalitikus, pszichoterápiás diskurzus, vagy éppen a pedológia ugyanúgy gazdasági, politikai, morális stratégiaként működik, mint ezek nyugati verziói: létrehozzák az *én*ről és az emberi viszonyokról való tudományos tudást, amelyek tárgya az ember és a társadalom normális/patologikus működésmódja; a

szubjektivitás új formáinak létrehozásával az egyéneket új módon kapcsolják a hatalom hálózatához (vö. Rose 1990, 1996). Lényeges különbség azonban, hogy a szovjet pszichohigiénés diskurzus nem sporadikusan, elszórt gyakorlatok, filantróp kezdeményezések által jött létre és vált fokozatosan közpolitikai tényezővé, hanem kifejezetten az állami közpolitikai akarat által, robbanásszerűen terjedt el. Továbbá a nyugati (és a korabeli magyarországi) degenerációs teóriáktól és mentálhigiénés gyakorlatoktól eltérően a húszas évek szovjet pszichodiskurzusa az egyéni mentális problémákat nem amorális magatartásformaként vagy diszfunkcionális működésként kapcsolja össze a társadalmi problémákkal. Amennyire az idézett monográfiákban (Fitzpatrick 1979, Kozulin 1984, Joravsky 1989, Etkind 1999) hivatkozott forrásokból és az 1945 utáni magyarországi „kommunista" pszichodiskurzusokból kitűnik, az oksági viszony fordított: az egyén mentális problémái a megbetegítő társadalmi viszonyok termékei (és nem okozói). A szovjet pszichohigiéné diskurzusában az egyén belső világának tudományos monitorozása, mérése, osztályozása, korrekciója a „külső", társadalmi környezet radikális átalakításával együtt történik. Létrehozói a Szovjetuniót a modernizáció, azaz a történelmi fejlődés végpontján álló kísérleti államnak tekintették, amely maga is a racionalitás, a történelmi szükségszerűség tudományos felismerésének terméke. A szcientista politikai ideológia a tudományoknak a korábbi és a nemzetközi mintákhoz képest is óriási szerepet szán a társadalmi folyamatok befolyásolásában, s ebben a pszicho-tudásokra éppen az új szubjektum technológiáinak kidolgozása várt. Az „új ember" olyan felszabadult szubjektum, aki ebben a minőségében *létezik*, azaz többé nem az elnyomó társadalmi viszonyok terméke. Ez az új szubjektum szintén a hatalom (az új társadalom) viszonyaiba huzalozott, de éppen a pszicho-tudások és beavatkozások segítségével válik „valódivá" és *normálissá*, úgy, hogy megszabadul a belsővé vált „régi" hatalmi viszonyoktól. Az „abnormális" itt az amorális társadalmi viszonyok következménye, az egyén és a társadalom átalakítása ugyanazon szcientista projekt részei.

Kérdés, hogy ilyen előzmények után miért nem férnek bele a pszicho-tudások a modernizáció sztálini koncepciójába. Egy lehetséges válasz, hogy a sztálini „új ember" nem ugyanaz, mint lenini „új ember". A sztálinista politikai elit az „új embert" a saját képére formálja a konkrét politikai hatalomátvétel során és szimbolikusan egyaránt. Mint láttuk, a pszichológia diszkreditálása fontos elem volt Sztálin értelmiségi politikai ellenfeleivel való leszámolásában. A vádak szerint a „régi" elit (a húszas években vezető pozíciót betöltő kommunista értelmiségiek) az osztálytársadalom egykori elitjének maradványa, ekként osztályérdeke a régi hatalmi pozíciók fenntartása. A pszicho-tudások a húszas években egyfajta meritokratikus ideológiához kötődnek, miszerint a társadalmi

átrétegződés folyamatát gyorsító közpolitikáknak azt kell biztosítania, hogy az egyének képességeik és ne osztályhelyzetük folytán töltsenek be pozíciókat. A vád, miszerint az értelmiségi szaktudás elszakadt a valóságtól, valójában három dolgot jelentett. Egyrészt azt, hogy a „régi" értelmiség retrográd ideológiák foglya maradt, nem képes elfogadni, hogy az ember és környezete elszánt politikai akarattal korlátlan mértékben alakítható. A pszichológia apparátusa éppen az individuális tulajdonságok felismerésére és megkülönböztetésére szolgál, az egyén múltjának, családi körülményeinek, veleszületett, vagy szerzett képességeinek determinisztikus hatást tulajdonít. Másrészt az ország belső erőforrásainak és a lakosság kizsákmányolására épülő „utolérő iparosítás" programjában a társadalmi átrétegződést illetően is sebességet kellett váltani. És tény, hogy a munkásosztály uralmát valóban egyszerűbb adminisztratív intézkedésekkel biztosítani (statisztikai mutatókban és az ideológia szintjén legalábbis), mint képességek alapján szelektáló közoktatással. Harmadrészt a pszicho-tudásokat éppen a fentebb bemutatott „társadalomkritikai" potenciáljuk tette szükségtelenné. A szovjet pszichodiskurzusok deklarált célja felszabadítani az egyént az elnyomó társadalmi viszonyok alól. A neurotikus egyén puszta létezése, vagy a proletár és parasztgyerekekkel zsúfolt felzárkóztató iskolák a nem megfelelő módon működő társadalom „tünetei". A sztálini modernizáció rendszerideológiája az állami bürokrácia újraelosztó funkciójára épülő társadalmi formációt „szocializmusként" értelmezte. A „szocializmusban" a pszichotudományok lézetése okafogyott. Itt nem létezhetnek neurotikusok, elmebetegek, kimerült munkások, pszichoterápiás ellátásra szoruló katonák, az elitnél rosszabb képességű proletárgyerekek, ugyanis nem létezhetnek azok a külső körülmények (a kapitalista osztálytársadalom) sem, amelyek ilyen „tünetekben" öltenek testet (lelket).

A harmincas évek szovjet modernizációja a civilizáció egy nem Nyugatközpontú, alternatív elképzelésére épült. A sztálini Szovjetunió egyszerre lesz egy univerzálisnak tételezett fejlődési folyamat végpontja és a „fejlett" Nyugat gazdasági riválisa. A sztálini program egy olyan elképzelésen alapul, miszerint a racionális társadalomtervezést megvalósító politikai akarat tekintetében a Szovjetunió „lehagyta" a Nyugatot (itt valósult meg a világon először a szocializmus), ugyanakkor ez a politikai akarat képes arra, hogy rövid idő alatt felszámolja a Nyugattal szembeni civilizációs, gazdasági lemaradást (azaz ebben az értelemben a Szovjetunió „fejletlenebb" a Nyugatnál). A „szocialista" vagy „marxista–leninista" tudományosság a harmincas évektől a nyugati tudomány alternatívája és riválisa egyben. A tudományok szovjet diskurzusában kettészakad a nemzetközi tudományos mező: a tudományos megismerés továbbra is közvetlen politikai célokat szolgál, amelyek ekkortól vagy „hazaiak", vagy

„ellenségesek". A nyugati tudományosság „nyugatiságánál" fogva eleve leleplezhető ellenséges politikai érdekek manifesztációjaként, s ezzel paradox módon éppen tudományossága, azaz a civilizatórikus szerepe kérdőjeleződik meg. A pszicho-tudások a diszkreditáló vádakban egy „másik", „nyugati" valóság termékei. Egy olyan világban létezhetnek, ahol vannak osztálykülönbségek, amelyek egyéni tünetei kezelésre szorulnak; ahol az egyének képességei osztályhelyzetükhöz kapcsolódik; és egyáltalán nem utolsósorban: ahol „szabadon" működhetnek a társadalmi problémákat individualizáló, elleplező ideológiákként. A megvalósult utópiában, a Szovjetunióban a pszichológiát életre hívó társadalmi feltételek a hivatalos ideológia szerint megszűntek. Aki ennek ellenkezőjét állítja, az a sztálini civilizációs projektet kérdőjelezi meg, összemossa a határokat a Szovjetunió és a Nyugat között.

A háború utáni időszakra a szovjet pszichológia feloldódott az ember korlátlan alakíthatóságát hirdető pedagógiában, illetve azok a területei maradtak fenn (fiziológia, neurológia), amelyek képesek voltak természettudományként elfogadtatni magukat, és illeszkedtek Ivan Petrovics Pavlov átideologizált reflextanához. Ugyanakkor a természettudományos státusz védőernyője alatt a sztálini időkben is folytatódtak azok a kutatások, sőt azok a pszichoterápiák is, amelyek képesek voltak a neurológia diskurzusához illeszkedni. A második világháború a Szovjetunióban a korábbiakhoz képest is extrém anyagi és emberi áldozatokkal járt. A háborús neurózisok jól ismert problémájának kezelése, amely ekkor az angolszász pszichoterápia óriási fejlődését eredményezte, a Szovjetunióban a pszichoneurológiai kutatások és terápiák további fejlesztéséhez és intézményesüléséhez vezetett. A Nagy Honvédő Háború alatt meg kellett szervezni a sérült katonák pszichiátriai ellátását is. Lurija (1987) visszaemlékezéséből arra lehet következtetni, hogy a „háborús neurózis" nem számított speciális tünetcsoportnak. A pavlovi diskurzusnak megfelelően a pszichés tünetek neurológiai rendellenességként értelmeződtek. Lurija emlékei szerint: *„Két alapvető feladatunk volt. Először is, ki kellett dolgozzuk a lokális agysérülések, valamint a sebesülés által kiváltott komplikációk diagnosztikájának módszertanát. Másrészt ésszerű, tudományosan megalapozott módszereket kellett kialakítanunk a pszichés működések sérüléseinek rehabilitációjára."* (Lurija 1987: 146.) A *„magasabb pszichikus funkciók"* tanulmányozása a háború után, Sztálin haláláig a neurológia területén folyt tovább, „pavlovista" terminológiával, de valóban tudományos módszerekkel és eredményekkel, és ennek a hagyománynak megfelelően Sztálin halálát követően is a pszichoneurológia a szovjet pszichotudományok fő profilja maradt.

3. A „PAVLOVIZMUS". STÁLINIZMUS ÉS A PSZICHOTUDOMÁNYOK 1945 UTÁN

A második világháború után, a hidegháború éveiben a szovjet–nyugati modernizációs verseny új lendületet kapott, a tudományok területén erősen nacionalista (és sokszor antiszemita) színezetű kampány folyt a megkülönböztetetten szovjet, azaz nem nyugati tudományosság megteremtéséért. A hidegháború éveiben a tudomány az egyik legfontosabb állami prioritás, nem csak a termelés és a hadsereg területén, hanem a szovjet kultúra terjesztésében és működtetésében is. 1946-ban a minisztertanács döntése nyomán jelentősen megemelik a tudományos kutatás státuszát és forrásait, az intézményi finanszírozástól az egyéni fizetésekig. A tudósok presztízs és jövedelem tekintetében egyaránt a szovjet társadalom elit rétegébe kerülnek. A növekvő privilégiumok természetesen a párt növekvő kontrolljával jártak.

A háború utáni sztálinizmus sem a „tudomány elnyomásáról" szól, inkább arról, hogy a tudományosság a politikai diskurzus játékszabályainak megfelelően működjön (Kojevnikov 2000). Ez a működésmód Kojevnikov szerint, bármilyen abszurdnak és kaotikusnak tűnik a kívülálló számára, közelebbről megnézve és az adott politikai kontextusba helyezve megérthető. E politikai kontextus egyik legfontosabb sajátossága, hogy minden tudományterületnek megvolt a maga Sztálinja, az a tudós, aki megkérdőjelezhetetlenül képviseli a Szovjetuniót, a tudományosságot és a haladást. Adott területeken (például a közgazdaságtanban vagy a filozófiában) a tudós-ikon maga Sztálin volt. A pszichiátria szempontjából két ilyen ikon lényeges: a fiziológus Pavlov és az agronómus Trofim Gyenyiszovics Liszenko. Ők már a harmincas években is fontos szerepet töltöttek be tudományterületük ideológiai vitáiban. Pavlov 1936-ban meghalt, a róla elnevezett izmus csak a háború után vált a tudományok egyik integratív és szovjet diskurzusává. Liszenko viszont, Sztálin kedvenc tudósaként, még életében megistenült.

A hidegháborús szovjet tudományosság nyitánya és leglátványosabb szimbolikus gesztusa 1948 augusztusában a szovjet mezőgazdasági akadémia ülése, ahol Liszenko bejelentette a Micsurin innovációin alapuló szovjet biológia győzelmét a nyugati, idealista genetika felett (Joravsky 1989, Kojevnikov 2000). Liszenko ugyanis meg volt győződve arról, hogy a tervezhető környezeti körülmények határozzák meg a faji jellegzetességeket, nem ismerte el a géneket az öröklődés elemi hordozójaként. Pavlov és reflextana, Liszenkóval ellentétben, a húszas-harmincas évek egyre nagyobb tétekkel bíró tudományos-ideológiai vitáiban olykor követendő példa, máskor viszont célpont volt. Noha Sztálin nem érdeklődött a pszichológia és az orvostudományok iránt sem, fő ideológusát,

Gorkijt foglalkoztatták a pszichológiai problémák, és lelkes híve volt Pavlov tanainak. A pszicho-tudások elleni nagy ideológiai támadások idején, 1932-ben Gorkij ötlete nyomán Pavlov intézete kiemelt tudományos státuszt és állami támogatást kapott; a harmincas évek közepén Pavlov személye a nyilvánosság előtt a szovjet tudományosság egyik ikonjává válik (Joravsky 1989: 384–385.). A tudomány „pavlovizációja" azonban nem ekkor, hanem jóval Pavlov halála után, a hidegháború első éveiben kezdődött. Pavlov személye és elgondolásai megfelelő „alapanyagnak" bizonyultak a sztálini tudománykoncepció megvalósításához. Egyrészt Pavlov ekkor már nem élt, saját véleménye vagy egyáltalán személyként való létezése nem okozhatott problémát, másrészt valóban nemzetközi hírű és valóban orosz (azaz nem „nemzetiségi" és nem zsidó) tudós volt. Harmadrészt tanai alkalmasnak tűntek arra, hogy hivatalosan is tudományos-ideológiai alapot szolgáltassanak több tudományterület számára. A *pavlovizmus* (azaz a pavlovi tanok felhasználásával kialakított diszkurzív séma) a fiziológia mellett az orvostudomány, a biológia, a pszichológia és a pedagógia integratív elméletének szerepére lett kijelölve. További előnye volt Pavlovnak, hogy munkássága valóban köztiszteletnek örvendett, érdemeit még az önkritikára kényszerített megvádoltak is kénytelenek voltak elismerni (Pléh 1992).

A Liszenkóhoz és Pavlovhoz hasonló „integratív" tudományos tekintélyek és izmusok, és a megkülönböztetetten szovjet tudományosság nevében a negyvenes évek végén minden tudományterületen újraindultak a kritika-önkritika dinamikájára huzalozott ideológiai hadjáratok.[70] A viták (diszkusszija) óriási tudományos konferenciákon játszódtak le, ahol az adott szakma összes legitim tagja képviseltette magát, a megtámadottak és az önkritikára kényszerítettek érvei, ellenérvei a legszélesebb szakmai nyilvánosság előtt hangzottak el. A filozófiai, nyelvészeti, közgazdasági, fiziológiai, történettudományi ülésszakok közös vonása, hogy nyilvánosan felmutattak egy példát (Sztálint, Sztahanovot, Liszenkót, Marrt, Pavlovot stb.), amit alkalmazni kellett a helyi viszonyokra. Kojevnikov antropológiai elemzésében részletesen bemutatja, hogy a tudományos-ideológiai kampányok és a kritika-önkritika monstre konferenciarituáléi – bár nagyon hasonlónak tűnnek – az adott tudományos mező specifikus pozícióihoz és tétjeihez kapcsolódnak, amelyekben a résztvevők többé vagy kevésbé, de kiismerték magukat (Kojevnikov 2000). Annak ellenére, hogy maga Sztálin is fontos szereplője több tudományterület nyilvánosságának, a viták soha nem politikusok kezdeményezésére indultak. Az 1945 utáni szovjet

[70] A filozófiában (1947), a biológiában (1948), a nyelvészetben (1950), a fiziológiában és a pszichiátriában (1950), a politikai gazdaságtanban (1951) (Kojevnikov 2000).

tudományosság szembetűnő jellemzője nem a „kritika elhallgattatása", éppen ellenkezőleg: a rituális viták, kritikák meglepő mértékű burjánzása. Az óriási kongresszus-rituálékon túl állandó kritika-önkritika folyik a szaklapokban és más, a szélesebb közönségnek szánt orgánumokban (például a párt lapjában, a *Pravdá*ban is). A nagy kongresszusok nyomtatásban kiadott anyagait, valamint a szaklapokban és máshol megjelent nagy mennyiségű cikket a kisebb helyi fórumokon (tanszékeken, kutatóintézetekben stb.) kötelezően megvitatták.

A szovjet tudományos diskurzus egy kettéhasadt (szovjet/nyugati) tudományos mezőre épül, és ennek megfelelő ellentétpárokkal (haladó/reakciós, materialista/idealista stb.) érvel, a vitatkozó felek mégsem egyszerűen két szembenálló táborként működnek. A legtöbb esetben a példaként állított tudós (Sztálin, Liszenko, Pavlov, Marr stb.) közvetlen tanítványait is önkritikára kényszerítik. Az adott tudomány elméleti alapjai, belső hatalmi viszonyai stb. nem eleve, azaz fölső politikai akarat által elrendeltek, hanem éppen e rituális játszmák során jönnek létre – a játszmák maguk szolgáltatják az adott tudományos mezőt.

Pavlov tanai tehát csak 1949-50-től váltak olyan integratív ideológiai keretté, amelybe a pszichiátriának is illeszkednie kellett. A pavlovizáció nyitánya a Szovjet Tudományos Akadémia és az Orvostudományi Akadémia által 1950 nyarán szervezett ún. Pavlov-ülésszak volt. A tíznapos konferencián 81 előadó szerepelt, és 200 további, el nem hangzott felszólalást dokumentáltak. Az eseményt követően az előadásokat könyv formában is kiadták, amely 1953-ban magyar fordításban is megjelent. A magyar kiadáshoz írt előszóból idézve:

> „A kritika és önkritika jegyében a résztvevők, akik között a szovjet orvostudomány, pszihológia (sic!), pedagógia, testnevelés, állattenyésztés, mezőgazdaság és egyéb rokonszakmák mívelői teljes számban helyet foglaltak, súlyos hibákat és hiányosságokat tárnak fel a pavlovi tudományos hagyaték terén. A felszólalók között találjuk a szovjet fiziológia vezető kádereit, de úgyszólván nincs az orvostudománynak olyan szakmája, amelynek szakemberei ne tárták volna föl a pavlovi fiziológia problémáit és lehetőségeit. (...) A magyar olvasó számára is világosan mutatja ez a jegyzőkönyv az irányt, melyet a magyar szakembereknek követniük kell. (...) Láthatjuk, hogy az élenjáró szovjet tudomány legjobb képviselői milyen nagy mértékben élnek a kritika és az önkritika fegyverével és igazolják Sztálin elvtárs szavait: »Semmiféle tudomány nem fejlődhet, és nem érhet el sikereket a vélemények harca, a kritika szabadsága nélkül.«" (I. P. Pavlov fiziológiai... 1953: 3.)

A sztálini kor jellegzetessége, hogy minden tudomány fogalomrendszerét dialektikusnak feltüntetett ellentétpárokban építi fel, az adott gondolatmenet pedig ezekkel a filozófiai tézisekkel való összhangnak megfelelően értékelődik

tudományosnak/szovjetnek vagy „reakciósnak", azaz tudománytalannak és nyugatinak. A pavlovizmus az egyes szaktudományok ideologikus „összevonása" mellett megteremt egy dogmatikus tudománysémát, kimerevített fogalmaival egy előre kész gondolati rendszert működtet. A magyarázat eleve megvan a pavlovi fogalmakban, egy-egy konkrét kutatás során a magyarázat útja csupán az állítások visszavezetése ezekre a fogalmakra. A tudományos vita pedig főként a meglévő fogalmak egyetlen helyes értelmezéséről folyik (Pléh 1992), s ezen keresztül a tudományos mező pozíciónak, javainak újraelosztásáról.

A Pavlov-ülésszak végén a résztvevők közösen elhatározták, hogy a pavlovi tanokkal kapcsolatos aktuális kérdések megvitatására, és az ideológiai/tudományos kritika-önkritika gyakorlására évenként hasonló tudományos konferenciát szerveznek. Ennek megfelelően 1951 októberében *I. P. Pavlov fiziológiai tanításai a pszichiátriában és a neuropatológiában* címmel rendezték meg az ülésszakot, ahogy arra címe is utal, ezúttal kifejezetten a pszichiáterek és a neurológusok körében. Az esemény forgatókönyve az 1950-es konferenciáét követi: Ivanov-Szmolenszkij pszichiáter megnyitó beszédében összefoglalja Pavlov forradalmian új tudományos álláspontját a magasabb idegműködésről, majd elmondja azt is, hogy sajnos ezt nem mindenki követi (magyarul ld. Ivanov-Szmolenszkij 1952). Az előre megbeszélt hozzászólások és viták során kijelölik a reakciós külföldi tanokat: a mendeli genetikát, az eugenikát, Kretschmer és Freud tanait stb. Majd következnek a vádak és a nyilvános önkritikák. Végül az utolsó napon az ülésszak záró megállapításaként elhangzik, hogy a szovjet pszichiátria és neurológia soha nem látott fejlődésen ment keresztül. Ennek és az egyre kedvezőbb társadalmi feltételeknek köszönhetően a Szovjetunióban csökken a neurózisok és a pszichózisok előfordulása, míg az USA-ban éppen ellenkező tendencia figyelhető meg (Windholz 1999).

Ez a ritualizáltság nemcsak a tudomány, hanem a munka és a hétköznapok világát is áthatotta. A Pavlov-ülésszakokhoz hasonló „diszkusszija" a párt minden szintjén folyamatosan zajlott. Kojevnikov (2000) szerint ezek a „nyelvjátékok" a „párton belüli demokrácia" gyakorlatát futtatják le az adott területen: a helyi vezetők és központi párthierarchia között teremtenek „párbeszédet". A „diszkusszija" játszmája ennek megfelelően lehetett propagandisztikus, demokratikus, populista, ellenőrző, tisztogató, vagy mindezek egyszerre, így több funkció betöltésére is alkalmasak. Egyrészt az új káderek a viták során szocializálódtak, a kritikát elfogadni és a megfelelő módon önkritikát gyakorolni azt jelenti, hogy az illető magáévá tette a párt kulturális értékeit, nem kívülálló többé. Másrészt nyilvánvaló funkciója volt a belső ellenséggel való leszámolás. A „diszkusszija" annyira erős kulturális mintaként funkcionált, hogy a párttagok a kirakatperekben az áldozat szerepét is betöltötték csak azért, hogy

a beavatottak között maradjanak. Harmadrészt a játszmában a párton belüli erősen hierarchizált viszonyok aktuálisan megfordíthatók, vagy horizontálissá tehetők. Annak ellenére, hogy a játszma struktúrája merev, kimenetele sokban a résztvevőkön múlt. Kojevnikov szerint a „diszkusszija" rítusa végső soron a változás mechanizmusát biztosította a bürokratikus egypártrendszerben.

A sztálini társadalomban tehát ezeken a játszmákon folyt a hatalom elosztása a politikusok és a szakértők között. A politika előírt egy bizonyos procedúrát, de nyitott napirenddel és kimenetellel, ez mindenképpen kezdeményezést, konfliktust és kritikát eredményezett. A tudósok tulajdonképpen arra vannak „felkérve", hogy a rítus kereteit feltöltsék a számukra jelentős ügyekkel. A politikusok pedig – bár csak részben ismerik az adott tudományterületet – a rítus által fenntartják a lehetőséget a beavatkozásra. Hogy ezt képesek legyenek megtenni – azaz mindenki be tudja tölteni szerepét, a tudósok versengeni kezdenek abban, hogy tudományos tevékenységüket, intézményi viszonyaikat, csoportos és személyes érdekeiket, konfliktusaikat lefordítsák a politika nyelvére. Ezek a folyamatok, és maga a „diszkusszija" már a húszas években is a szovjet tudományosság egyik sajátossága, de komplex működésmódként az 1940-es években teljesedett ki. Kojevnikov konklúzióként megjegyzi, hogy tudományterületén a politikai beavatkozás összességében véve nem volt igazán hatásos, és különösen nem nevezhető szisztematikusnak. A direkt politikai intervenciók elszórtak és önkényesek voltak, nagyjából annyira lehetett bejósolni őket, mint azt, hogy Sztálin a naponta kapott több ezer levélből melyiket fogja véletlenül felbontani és elolvasni. A dolgok többnyire a lokális szinteken dőltek el és sok esetben nem várt globális következményekkel jártak, miközben a rendszer úgy jelenítette meg magát, mint egy tudományos és ideológiai alapon kormányzott és felügyelt, racionális társadalmat.

A Pavlov-ülésszakokon a hivatalos tudománypolitikai koncepciók elfogadtatása és a pszichiátriai szakmán belüli pozícióharcok egyszerre és egymáshoz kapcsolódva játszódtak le. Ivanov-Szmolenszkij mellett az ülésszakok főszónokai és a „diszkusszija" vádlói Sznyezsnyevszkij és Kerbikov voltak. A „játék" definiált célja egy a nyugatitól független, megkülönböztethetően orosz pszichiátria megteremtése, amelynek vezető szakemberei orosz (nem zsidó származású) pszichiáterek, nevezetesen Ivanov-Szmolenszkij, Sznyezsnyevszkij és Kerbikov. A pszichiátriai és neurológiai zavarok etiológiáját és terápiáját Pavlov magasabb idegműködésről szóló tanaiból vezették le, és az agyfunkciók „dinamikus lokalizációjának" rendellenességeként értelmezték. Ennek jegyében Sznyezsnyevszkij vezetésével átdolgozzák a pszichiátriai klasszifikációt, és „pavlovi" alapokon létrehozzák az amerikai DSM szovjet ellenverzióját (Joravsky 1989, Windholz 1999). A pavlovizmus itt is csupán a rituálé diszkurzív kereteit

biztosította, amely lehetővé tette a politikai-szakmai hatalmi harcok lejátszását. Az új pszichiáter elitnek eredetileg semmi köze nem volt Pavlovhoz (ahogyan az 1945 előtti szovjet pszichiátriának sem), a „pavlovista" vádlók a hagyományos, organikus német pszichiátriai iskolák követői voltak, és korábban maguk is számtalanszor hivatkoztak az ülésszakok során „kozmopolitizmussal" vádolt orosz-zsidó szerzőkre.[71] Jellemző, hogy „nozológiai agnoszticizmusa" miatt az a néhány pszichiáter is önkritikára kényszerült, aki valóban pavlovi alapon értelmezte a pszichiátriai jelenségeket (Joravsky 1989: 411.). Mindezt, nem meglepő módon, a helyi viszonyokra adaptálva a sztálinizmus korának magyarországi „pszichiátriai mezőjében" fogjuk viszontlátni.

[71] A pszichiátriai „diszkusszijá"-k kódolt antiszemitizmusa a sztálini politikai akarat integráns része volt. Sztálin utolsó éveiben ennek nyilvános (és szinte „kódolatlan") megnyilvánulási formája az 1952-ben a „cionista orvosok összeesküvése" váddal rendezett koncepciós per, amelyben a magas beosztású pártvezetők zsidó származású háziorvosait azzal vádolták, hogy a CIA és a JOINT ügynökei, céljuk valójában az SZKP vezetőinek meggyilkolása, ezáltal a Párt hatalmának megdöntése.

4. „Utolérni és túlszárnyalni a Nyugatot". A szovjet pszichotudományok Sztálin után

Az ötvenes évek második felének szovjet tudományosságát szintén a Nyugattal való gazdasági, technológiai és fegyverkezési versengés irányította. A Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) 1956 februárjában megrendezett, nevezetes XX. kongresszusa a sztálinizmus bűneinek leleplezésével és a párt felső vezetésében történő elitcserével egyúttal a szovjet tudományosság terén is jelentős változásokat hozott. A két nagyhatalom közötti gazdasági és fegyverkezési verseny terepe ekkor már megkérdőjelezetlenül az alkalmazott műszaki és természettudományos kutatómunka. A szovjet tudományosság diadalaként ünnepelt első műhold fellövése (1957. október 4-én) mindkét hidegháborús térfélen a tudomány és „hátországa" körüli állami támogatások óriási növekedését eredményezte. Az amerikai „Szputnyik-sokk" egyfajta tükör-effektusként („looking-glass shock") a Szovjetunió politikusaiban szintén pánikot keltett: a Szputnyik-sokkból ébredező ellenség tudományos-technológiai beruházásait monitorozva ráébredtek arra, hogy a sztálini politikának köszönhetően a szovjet tudomány és a közoktatás szó szerint nem versenyképes, nem tud megfelelő szakembereket és utánpótlást biztosítani a műszaki, természettudományos kutatásokhoz. A Szputnyik-diadal ellenére a szovjet tudományosság valóban lemaradt az amerikai mögött, a fentebb idézett „átpolitizált" tudományos diskurzus következtében a nyugati technológiai modernizációban kiemelten lényegessé vált területek (genetika, nem pavlovi pszichológia, kibernetika stb.) csaknem harminc éve teljesen felszámolódtak (Kozulin 1984). A hruscsovi tudománypolitika a hatékonyság nevében szervezi újjá a tudományos intézményrendszert és a közoktatást. Az 1958-as új közoktatási törvény tíz évre emelte a kötelező oktatást, az új tantervekben a korábbinál magasabb óraszámot biztosítanak a természettudományos tárgyaknak, elit középiskolákat hoznak létre, amelyek kifejezetten a természettudományi egyetemi tanulmányokra készítenek fel. A műszaki és természettudományos pálya a hatvanas évektől számos privilégiumot biztosított (katonai szolgálat alóli mentességet, városi munkahelyet, magas fizetést stb.), így rendkívül vonzóvá vált a szovjet fiatalok számára (Kozulin 1984).

A hruscsovi hidegháborús-modernizációs programban a pszichológia újra szerepet kapott olyan szaktudásként, amely alkalmas az emberi erőforrások hatékonyabb menedzselésére. Az SZKP 1959-ben megrendezett XXI. kongresszusán külön napirendi pont a „kommunista nevelés és közoktatás", valamint a „tudomány és a kultúra fejlődése" (Hruscsov 1959).

Sztálin halála után, ami politikai beágyazottsága révén csapásnak indult, az a politikai változásoknak köszönhetően a valódi tudományosság visszatérésének kezdetét jelenthette. A pszichológia esetében „az ötvenes évek közepére-végére kiderül, hogy jobb a fiziológia szolgálólányának lenni, mely mégiscsak természettudomány, szemben az ideologikus pedagógiának való kiszolgáltatottsággal." (Pléh 1992: 278.) Pszichofiziológiai és marxista alapokkal pszichológiai kutatások indulhatnak, noha a gyakorlati munkában még évtizedekig nem alkalmazták a betiltott tesztmódszereket vagy a pszichoterápiát. A pszichológia „felszabadulása" látványos gesztusokkal ment végbe, 1955-től újra van pszichológiai szakfolyóirat, megindult a pszichológiai szakkönyvkiadás, megalakult a szovjet pszichológiai társaság, és újraindult az egyetemi pszichológusképzés.

Az újjáalakult Szovjet Pszichológiai Társaság 1959-ben megrendezett első kongresszusán az előadók újrafogalmazták a pszichológia egyes területeinek alkalmazási köreit, és a pszichológia tudományos-technikai versenyt szolgáló fejlesztését tűzik ki általánosan követendő célként (részletesen Winn szerk. 1961). Alekszej Alekszejevics Szmirnov előadását idézve:

> „A pszichológiai tudománynak részt kell vennie fejlődésünk egyik legfontosabb feltételének megvalósításában, amit az SZKP XXI. Kongresszusa úgy fogalmazott meg, hogy tovább kell javítanunk a szovjet emberek kommunista nevelésének egész munkáját. A pszichológiának ezenkívül hatékony segítséget kell nyújtania a népgazdaság feladatainak megoldásához is, tanulmányoznia kell a munkatevékenység szakadatlan növelésének módjait, ami fontos láncszeme hazánk termelőerői fejlődésének. Nagy feladatok állnak a pszichológia előtt azoknak a kérdéseknek a kutatása terén is, amelyek a szovjet emberek idegrendszerének megőrzését célozzák, a sérülések vagy megbetegedések következtében károsodott pszichikus funkciók helyreállítását, a pszichikus fejlődés sérüléseinek gyógyítását. A pszichológiának mindinkább el kell jutnia az élet többi területére is. (...) A XXI kongresszus határozatait vizsgálva azonban megállapíthatjuk, hogy a pszichológiai tudomány kapcsolata az élettel még nem kielégítő. (...) Mivel nem vett részt teljes felelősséggel az élet fontos kérdéseinek megoldásában, meg volt fosztva attól a lehetőségtől, hogy olyan sikeresen fejlődjék, mint sok más tudomány, amely szoros kapcsolatot tart a gyakorlattal." (Szmirnov 1960: 129–130.)

A terjedelmes programadó felszólalás a legutóbbi két pártkongresszus szellemében fejti ki a pszichológia előtt álló feladatokat. A gyermeklélektan, a munkalélektan és a pszichoterápia teljes körű felszámolása a korábbi pártvezetés súlyos hibájának minősül, a sztálinista tudománypolitika a „hibás és káros" nézetek mellett nem vette észre a pszichológiában rejlő értékes és használható

tudást. A megújuló szovjet pszichológia előtt eszerint nagy feladatok állnak: újra kell indítani a teljesen felszámolt intézményrendszert és behozni a több évtizedes lemaradást. A gyerekkor és az iskola újra a pszichológia fontos területévé válik, a pszichológiai szaktudás feladata lesz felmérni, hogy az adott szakmák betöltéséhez milyen képességek szükségesek, ennek megfelelően kell újjászervezni a pályaválasztási tanácsadást. Szmirnov hangsúlyozza, hogy a pszichológia elsőrendű feladata a technológiai fejlesztések elősegítése. Őt idézve:

> „A XXI kongresszus határozatai a munkatermelékenység jelentős növelését irányozzák elő a Szovjetunió népgazdaságának valamennyi ágában. Ennek alapja az új technika, főleg az elektrotechnika széles körű alkalmazása lesz a termelésben, a termelés felszerelése új, magas termelékenységet biztosító berendezésekkel, gépekkel és készülékekkel, továbbá a termelési folyamatok komplex gépesítése és automatizálása." (Szmirnov 1960: 140.)

Ehhez viszont speciális szaktudás és képességek szükségesek, a pszichológia feladata, hogy szaktudást biztosítson a megfelelő káderek kiválasztásához, a munkafolyamatok racionalizálásához és a munkaerő korszerűbb technikai feltételeknek megfelelő átképzéséhez.

A programbeszéd végén a szerző újra hangsúlyozza, hogy a pszichológiának a termelés és a népgazdaság szolgálatába kell állnia, ennek megfelelően a pszichológiai szaktudást olyan új területeken kell alkalmazni, mint a kibernetika, pszicholingvisztika, mesterséges intelligencia és mesterséges nyelvek kutatása. Elengedhetetlen a modern tudományos módszertan, a matematikai statisztika és a klinikai megfigyelések alkalmazása. A program retorikája ekkor is a „káros gyakorlatok" és a „követendő irányok" kijelölésén alapul, azonban a nyugati tudományosság már nem egy teljes egészében diszkreditált alternatíva. A sztálinizmus utáni szovjet tudományosság újra egy nemzetközi tudományos mezőben helyezkedik el, ahol a „játék tétje" a szaktudás hadi, ipari, gazdasági, azaz gyakorlati alkalmazhatósága. Ebben a diskurzusban szinte követelmény a nyugati szaktudás ismerete annak érdekében, hogy a „reakciós" gyakorlatok alternatívájaként egy működőképesebbet dolgozzanak ki. Úgy tűnik, az amerikai pszichológusok legalább olyan „versengő" érdeklődéssel figyelik szovjet kollégáik munkáját, ahogyan fordítva. Az 1959-es kongresszus anyaga 1961-ben angol nyelven az Egyesült Államokban is megjelenik (Winn szerk. 1961).

A pszichiátria területén a pavlovizmus az 1950-es évek második felétől továbbra is iránymutató diskurzus, működésmódja azonban formális lesz. A klasszifikációt illetően az orvosok visszatérnek Kraepelinhez, a Hruscsov-időszak pszichiátriája pedig, ahogyan általában a szovjet tudományosság, a

modernizáció jelszava köré épül. Továbbra is léteznek a Pavlov-ülésszakhoz hasonló hatalmas tudományos fórumok, nem teljesen ideológiamentesen ugyan, de mégis „hagyományos értelemben" vett tudományos nyilvánosságként (vö. az 1963-as „Pavlov-ülésszak" magyar kiadását: Filozófiai problémák... 1965).

Az ötvenes évek második felétől a pszichiátria területén is a modernizáció a jelszó. Ekkor már a Szovjetunióban is lehetnek elmebetegek, a hivatalos statisztikákban nem szükséges kimutatni a „csökkenő tendenciákat". Legális tevékenységgé válik a pszichoterápia, bár „reakciós", nyugati verziói, például a pszichoanalízis továbbra is tiltottak. 1955-ről 1975-re a pszichiátriai ágyak száma megtriplázódott (106 500-ról 312 600-ra), a pszichiáterek száma pedig négyszeresére nőtt (4 800 főről 18 700-ra) (Joravsky 1989: 432.).

Ebben a fejezetben szükséges röviden megemlíteni a Sztálin utáni szovjet pszichiátria egyik sajátos produktumát, az ún. *politikai pszichiátria* gyakorlatát. Jelen kutatás során nem találtam olyan forrásokat, amelyek arra utalnának, hogy ez a gyakorlat Magyarországon is működött volna. A pszichiátria mint a normalitás tudománya hivatásából adódóan normalizál és patologizál *minden* olyan jelenséget, ami hatókörébe kerül, így adott esetben politikai nézeteket is. A politikai pszichiátria, bár kétségtelenül a pszichiátriának e jellegzetességére épül, mégsem csupán ezt jelenti.

A politikai pszichiátria Sztálin halála után jelent meg, összefüggésben a hidegháború és a „nemzetközi helyzet" enyhülésével. A desztalinizáció jegyében a korábbi bevett módszereket (nyílt politikai üldöztetések, deportálások, kirakatperek szervezése stb.) nem lehetett alkalmazni az „eretnekek" elhallgattatására, ezért a hivatalos politika ellenfeleit, a pszichiáterek „szaktudásának" közreműködésével pszichiátriai intézetekben, az elmebeteg státuszában „depolitizálták". Windholz (1999) szerint ez a gyakorlat 1956-ban kezdődött, és eleinte a Sztálin bűneinek részleges felülvizsgálata és nyilvánosságra hozatala nyomán induló disszidálási hullám megfékezésére szolgált. Az 1970-es évektől azonban több sikeresen disszidált egykori „páciens" beszámolója került nyilvánosságra, miszerint a hatvanas években is elterjedt gyakorlat volt ellenzéki értelmiségiek pszichiátriai kényszergyógykezelése. Az első személyes beszámoló szerzője Vlagyimir Bukovszkij ellenzéki aktivista, akit szamizdat irodalom terjesztéséért több alkalommal nem börtönbüntetésre, hanem pszichiátriai gyógykezelésre ítéltek. 1971-ben jelentést írt a World Psychiatric Association-nek (WPA) az őt ért pszichiátriai atrocitásokról.[72] 1979-ben pedig előbb szamizdatként oroszul,

[72] Ezt azonban nem követte semmiféle szankció, a WPA csak az 1980-as évektől foglalkozott érdemben a hasonló ügyekkel, ekkor – sikertelenül – megpróbált nyomást gyakorolni a szovjet pszichiátriai társaságra. Az „ügyet" végül a rendszerváltások rendezték el, 1990-ben a megújult orosz és ukrán pszichiátriai társaságok tárták fel és hozták nyilvánosságra a visszaéléseket

majd angol nyelven is megjelennek önéletrajzi visszaemlékezései, amelyekben beszámol „pszichiátriai gyógykezeléséről" is (magyarul: Bukovszkij 1991).

A politikai pszichiátria központja a nagynevű moszkvai Szerbszkij Intézet[73] volt, itt tömegével „kezeltek" zárt osztályokon olyanokat, akik kivándorlási kérelmet adtak be, nem megfelelően nyilatkoztak politikusokról vagy társadalmi folyamatokról stb. Az intézet – ellentétben más pszichiátriai kórházakkal – nem az Egészségügyi Minisztérium, hanem közvetlenül a Belügyminisztérium felügyelete alá tartozott. Igazgatója 1957-től Georgij Morozov, a szovjet pszichiátriai társaság elnöke és a hivatalos szovjet hatósági pszichiátriai tankönyv társszerzője (Nekipelov 1980). A Szerbszkij Intézet hivatalosan működött a politikai pszichiátria központjaként: a bírósági tárgyalásokról ide küldték kivizsgálásra azokat az ellenzékieket, akiket pszichiátriai osztályon akartak elzárni, a politikai eseteket külön részlegen (a 4. osztályon) „kezelték" (i. m.). Egy 1977-es amerikai jelentés szerint 1962 és 1976 között 210 fő tartózkodott ellenzéki tevékenységért hosszabb-rövidebb ideig elzárva a Szerbszkij Intézetben (Bloch és Reddaway 1977, idézi Nekipelov 1980). Az ellenzékiség önálló helyet kapott a szovjet pszichiátriai nómenklatúrában is *lappangó szkizofrénia* néven. A nozológiai kategória A. V. Szneznyevszkij nevéhez fűződik, aki a pszichiátriai-neurológiai Pavlov-ülésszakokon is kitüntette magát véresszájú kritikáival. A legenda szerint „felfedezését" Hruscsov egy megjegyzése inspirálta, miszerint csak a bolond kritizálja a szovjet szocialista rendszert (Windolz 1999). A klinikán a „lappangó szkizofrénia" kezeléséhez leggyakrabban a „manifeszt" pszichózisok kezelésében alkalmazott *Haloperidol*t használták, mely valódi elmebetegségben hatásosan alkalmazható ugyan, de kitűnik sokfajta mellékhatásával (Harmat 1990). A rendszerváltásokat követő kivizsgálások szerint a szovjet pszichiáterek nagy része nem vett részt ilyen jellegű „kezelésekben", voltak, akik nem is tudtak róla, és voltak, akik tudták, de igyekeztek távol tartani magukat a „politizálás" effajta módjától (Windolz 1999, van Voren 2002).

A következő fejezetekben látható majd, hogy a pszichiátria és a pszichológia sorsa a fordulat évei után Magyarországon is a szovjet mintának megfelelően alakult. Késedelem nélkül ültették át magyarra a szovjet tudományosság kurrens vívmányait Sztálin műveitől a Pavlov-ülésszakok jegyzőkönyveiig. Ugyanilyen gyorsasággal számolódtak föl a háború után újjáalakult szakmai-szellemi

(van Voren 2002). Harmat Pál (1990) szerint az Amnesty International már 1966-ban jelentést készített a moszkvai Kascsenko-klinikán folyó „politikai pszichiátriai" gyakorlatról, miszerint az intézet elmebetegséggel diagnosztizált ápoltjai nonkorformista fiatalok, kivándorlási kérelemért folyamodók, ellenzéki értelmiségiek.

[73] Lábjegyzetben érdemes megemlíteni, hogy az intézet névadója, Vlagyimir Petrovics Szerbszkij (1858–1917) liberális, humanista pszichiáter, az orosz hatósági elmeszakértelem „atyja" és a pszichoanalitikus mozgalom lelkes támogatója volt.

műhelyek, a Szovjetunióban betiltott és üldözött irányzatok (a pszichoanalízis, a tesztmódszerek, pszichoterápiás módszerek, a pedológia és általában a gyermeklélektan stb.) itt is betiltott és üldözött irányzatokká váltak. A pszichiátria részben szintén forgatókönyvszerűen követte a szovjet trendet: a tudományos nyilvánosság, a szakmai orgánumok, egyetemi tankönyvek, konferencia-felszólalások stb. „pavlovizálódtak". Ahogyan a Szovjetunióban, a pszichiátria a „pavlovizáció" ellenére nálunk is képes volt valamelyest megőrizni szakmai függetlenségét. Nagy különbség viszont, hogy Magyarországon a politikai pszichiátria nem vált soha elterjedt intézményes gyakorlattá. Könnyen elképzelhető persze, hogy előfordultak visszaélések. Jelen kutatás során az ötvenes-hatvanas évek forrásaiban nem találtam erre utaló adatot,[74] ami természetesen nem feltétlenül azt jelenti, hogy egyáltalán nem történhetett ilyesmi, de azt feltétlenül, hogy a jelenség nem fordult elő tömegesen. A nyolcvanas évek ellenzéki sajtójának köszönhetően nagy (fél)nyilvánosságot kapott Pákh Tibor és Jakab Károly „pszichiátriai" ügye (Haraszti 1981, 1983, Pákh 1987);[75] 1989-ben pedig két

[74] „Politikai pszichiátriaként" emlegetik néhányan az ÁVH pszichiáter orvosai, Bálint István és Szinetár Ernő tevékenységét. Mindketten részt vettek a koncepciós perek áldozatainak pszichikai „megdolgozásában", ugyanakkor egyes vezető politikusok terapeutáiként, tanácsadóiként is szolgáltak (Gazsó–Zelei 1989, Harmat 1994, Lányi 2001:63). Tevékenységüknek sajnos nincs történeti feldolgozottsága. Nem ismerjük sem a részleteket, sem a szereplők pontos motivációit és lehetséges kényszereit. Természetesen Bálint és Szinetár munkássága is lényegbevágó etikai kérdéseket vet fel, de mégis más jelenségről van szó, mint a szovjet pszichiátria esetében. Bálint és Szinetár orvosok, akik megszegték hivatásuk alapvető etikai szabályait. A szovjet pszichiátria azonban a tudományos és orvosi gyakorlatot, intézményeket, képzést alakította politikai gyakorlattá, méghozzá a tudományosság nevében. A szovjet pszichiáterjelöltek a hivatalos tananyag keretében sajátították el a „lappangó szkizofrénia" diagnózisát és tüneti kritériumait, tekintélyes professzoraik útmutatásai és felügyelete alatt végezték a „gyógykezeléseket", állami egészségügyi intézményekben – ezek az orvosok nem az államvédelem, vagy egyéb erőszakszervezet (titkos) szolgálatában álltak. A szovjet esetben maga a pszichiátria intézménye törte meg az orvosi hivatás etikáját és követett el bűnöket. A pszichológia állambiztonsági alkalmazásáról részletesen ld. még Révész 2005.

[75] *Pákh Tibor* 1981 októberében vonatra ült, hogy Lengyelországba utazzon. A határállomásnál leszállították, útlevelét elkobozták. Felháborodva az eljáráson a következő napon panaszt tett a Legfőbb Ügyésznél, és éhségsztrájkba kezdett. Pár nap múlva erőszakkal beszállították a Lipótmezőre, ahol központi idegrendszerre ható gyógyszerekkel kezelték, és kényszertáplálásnak vetették alá. Hétnapi kezelést követően engedték szabadon, miután az embertelen bánásmód hatására feladta az éhségsztrájkot (Beszélgetés Pákh Tiborral 1982).
Jakab Károly 1948-ig a Nemzeti Parasztpárt egyik járási vezetője volt. A Rákosi-korszakban politikai nézetei miatt két évet töltött börtönben, majd 1974-ben ismét letartóztatták „államellenes izgatás" címén, mert a munkásszálláson, ahol lakott, néhány nemkívánatos politikai kijelentést tett. Ekkor hathónapi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. 1978-ban levelet írt a helyi tanácsnak, amelyben a közbizalommal való visszaélést vetette a tisztségviselők szemére. „Hatóság megsértése" címén újabb per indult ellene, ekkor azonban kényszergyógykezelésre ítélték, majd 1979-ben gondnokság alá helyeztették. A szükséges szakvéleményt Bacsik Katalin, a balassagyarmati kórház pszichiátere adta ki. 1980-ban Jakab önként befeküdt a

újságíró oknyomozó tanulmányt jelentetett meg a pszichiátriai visszaélésekről és azok politikai vonatkozásairól (Gazsó és Zelei 1989), azonban egyetlen forrás sem utal arra, hogy ez a gyakorlat szervezetten és tömegesen fordult volna elő Magyarországon.

Lipótmezőre, ahol egyhetes vizsgálatot követően Kapusi Gyula pszichológus és Majerszky Klára főorvos „nem tartjuk elmebetegnek. Ügyei önálló vitelére alkalmasnak tartjuk" szöveggel adtak ki Jakabról szakértői véleményt. Ezt a Bíróság elutasította azzal az indokkal, hogy nem fogadható el igazságügyi szakvéleménynek. (részletesen Haraszti 1983)

III. „AZ IMPERIALIZMUS HÁZI PSZICHOLÓGIÁI." A SZTÁLINIZMUS ÉVEI MAGYARORSZÁGON

„1946 elmúlt, de vajjon elmúlt-e ez a pszichologizmus mint veszély mindenestől?"

(Tariska 1948c: 993.)

„Egy alkalommal ez a betege látta, hogy Fejér főorvos a borítékot nyelvével megnedvesítve ragasztja le. Rögtön észrevételezte, hogy ez egészségtelen, és hogy többször ilyen ne történjen, szeretne készíteni a főorvos úrnak egy »nyaláspótló szerkezetet«. Ezt azonban – szerinte – csak vörösrézből lehetne megfelelően elkészíteni. (...) A kereskedésben közölték vele, hogy a Nehézipari Minisztérium írásbeli kiutalásával vásárolhat csak ebből az anyagból. Betegünk ezután a Nehézipari Minisztériumba ment a kiutalásért. A portán viszont azt közölték vele, hogy ehhez az osztályvezető engedélye kell. Így szobáról szobára küldték, amíg végül a miniszterhelyettesig is eljutott, aki azt mondta neki, »ha hoz a főorvosától a Lipótmezőről egy javaslatot, hogy valóban szükség van a vörösrézre, megkapja az engedélyt.« Fejér főorvos adott írásbeli javaslatot, a miniszterhelyettes pedig megadta a vásárlási engedélyt. Betegünk így megvásárolta a fél kiló vörösrezet, és elkészítette a »nyaláspótló szerkezetet«. Ilyen időket éltünk, és hasonló esetek nem is mentek ritkaságszámba"

(Kárpáti 2009: 119.)

Ahogyan az ország egyre közelebb került a szovjet érdekszférához, a magyarországi kommunisták sorra megtanulták és adaptálták a sztálini Szovjetunió gyakorlatait és intézményrendszerét. E folyamat végére a pszicho-tudások Magyarországon is hasonló sorsra jutottak, mint a Szovjetunióban. Lényeges különbség azonban, hogy azok a változások, amelyekre a Szovjetunióban több mint egy évtizedre volt szükség, Magyarországon mindössze két év alatt történtek meg. 1948 és 1949 tehát, mint alább látni fogjuk, rendkívül sűrű és drámai fordulatokkal teli időszak volt.

A pszicho-tudásokkal kapcsolatos ideológiai problémák (szovjet mintára) nálunk is elsősorban a közoktatási rendszer reformja kapcsán fogalmazódtak meg. A fordulat éveinek drámai történései részben ahhoz a gyors tempóhoz igazodnak, ahogyan a szereplők megismerkednek a sztálini gyakorlatokkal, majd gyorsan el is sajátítják és alkalmazzák azokat. A magyarországi kommunista szakpolitikusoknak mintegy húszévnyi „lemaradást" kellett behozniuk a közoktatás és a pedagógia területén. A *pavlovizmus* azonban még a szomszédos Szovjetunióban is új ideológiai-tudományos direktíva, így óriási feladatok vártak a szakemberekre: a harmincas évekbeli szovjet mintát követve fel kell számolniuk szinte a teljes hazai pszichológiai intézményrendszert, majd a megmaradt területeket integrálni a kortárs szovjet trendeknek megfelelően, a pavlovizmus diskurzusával.

A politikai változásoktól Magyarországon is az orvosi intézményrendszerbe ágyazott pszichiátria tudta legkönnyebben távol tartani magát. A pavlovizmus kötelező frázisaitól eltekintve az agypatológiai szemléletű pszichiátria továbbra is viszonylag autonóm terület maradt, bár természetesen itt is elsősorban a szovjet és más szocialista államokból származó tudományos szakértelem vált „első kézből" elérhetővé. A pszichiátria más területei (pszichoterápia, pszichoanalízis, mentálhigiéné, pszichológiai tesztekkel történő diagnosztikai eljárások stb.) viszont a rohamtempóban adaptált sztálini tudományos viták terepévé váltak. A szovjet mintától eltérően az ideológiai kritikák-önkritikák nálunk nem monstre kongresszusokon zajlottak, hanem csupán a tudományos, közéleti folyóiratok hasábjain. Ennek oka lehet egyrészt, hogy az érintettek számszerűen jóval kevesebben voltak szovjet kollégáiknál. Magyarországon ugyanis, mint láttuk, a „felszámolandó" intézményrendszer a gyors konjunktúra ellenére is csak három éve létezett. Másrészt a radikális politikai döntések rendkívül gyorsan, váratlan fordulatokkal történtek, szinte hónapról hónapra változott az irányvonal – feltehetően abban a tempóban, ahogy a legfelsőbb pártvezetés a Szovjetunióból értesült a következő feladatról. Bár elképzelhető, hogy 1948-ra nálunk is lett volna kellően széles körű nyilvánosság egy sztálini rituálé szerint vezényelt pszichológiai-pedagógiai konferencia megrendezéséhez, azonban kétséges, hogy a szovjet rendszer totális bevezetésére szánt néhány hónap elegendő lett volna arra, hogy a szakma alsóbb szintjein is megfelelő módon elsajátítsák a rituális viták logikáját és rítusát. Így a „sztálinizálódás" folyamata leginkább azt a néhány jelentős (többnyire kommunista, vagy legalábbis baloldali elkötelezettségű) pszichológust, pedagógust, pszichiátert érintette, akik a koalíciós időkben maguk is közpolitikai szerepet vállaltak.

A források alapján a pszicho-tudások és a pszichiátria bizonyos területei elleni ideológiai támadások nem elsősorban az egészségügy, a klinikai gyakorlat,

vagy az akadémiai tudományosság, hanem kifejezetten az oktatáspolitika felől indultak. A pszichiáter, pszichológus szakmák között a „pedagógiai boom" ellenére még a negyvenes évek második felében sem volt éles választóvonal. Tény, hogy ekkor kezd körvonalazódni a pszichológia és a pszichológus szakértő figurája, azonban a szereplők személyét és kompetenciáit illetően nagy az átfedés a pszichológusok és a pszichiáterek, de még inkább a pszichiátria- pszichológia-pedagógia között. Az alábbi fejezetek ugyanazon fontos szereplői a történet során felbukkannak a közoktatás-politika pszichológus szakemberei között és a pszichiátria területén egyaránt. Ahogy mondani szokás, „kicsi a világ", és ez a megállapítás a koalíciós és a sztálini idők magyar pszichológiai-pszichiátriai szcénájára különösen érvényes.

1. A koalíciós oktatásirányítás vége: az Országos Neveléstudományi Intézet

A kommunista párt a közoktatás-irányítást 1945-től fontos stratégiai területnek tekintette. Meghódítására ugyanazt a bevált taktikát alkalmazta, mint más területeken: a párt a megkezdett reformok radikalizálódását sürgeti, ennek akadályaként ideológiai alapon felvázol egy ellenségképet, majd a reformok és a progresszió érdekében az „ellenséget" száműzi a politikai döntéshozatalból. A pszichológia az átalakulás folyamatában eleinte ambivalens szerepet játszott: egyrészt továbbra is a közoktatás-politika egyik legfontosabb szakértői bázisául szolgált, másrészt – a „sztálinizálódás" törvényeinek engedelmeskedve – bizonyos területeit a „reakciósnak" bélyegzett, felszámolandó koalíciós oktatásirányításhoz kötötték. A fordulat két évében a közoktatási reformokról és a pszichológia ebben játszott szerepéről nagy intenzitású, bár kétségtelenül egyoldalú szakmai-politikai viták folytak, melyek valódi tétje maga a „sztálinizálódás" volt – azaz a szovjet struktúra fokozatos adaptációja. Azonban a történések értelmezéséhez érdemes talán újra hangsúlyozni, hogy a források alapján úgy tűnik, a kiépülő új rend szerkezetéről, működéséről a legtöbb esetben azoknak a kortársaknak sem volt világos képük, akik kiépítésében aktívan részt vettek.

A közoktatási reformok legfőbb célja, az egyenlő közoktatás megteremtése és a munkás-paraszt származású gyerekek iskolai mobilitásának elősegítése nem ment végbe egyik napról a másikra, csupán az oktatási rendszer átalakításával. A nyolcosztályos általános iskolai képzés bevezetése és a tankötelezettség kiterjesztése – átmenetileg – rengeteg munkát adott a frissen kiépült pszichológiai intézményhálózatnak. Az 1948. év folyamán – amikor a nyolcosztályos általános iskola első végzősei a pályaválasztáshoz érkeztek – a pszichológiai kutatóintézetek nagy apparátussal vizsgálták, mi lehet az oka a munkásosztálybeli fiatalok iskolai lemorzsolódásának, miért nem akarnak továbbtanulni, hogyan alakult a reformok után az iskolák szociális összetétele. A pszichológiai képességmérések az ún. Révai-program keretében történtek, amelynek célja az volt, hogy a munkás- és parasztszármazású gyerekeket minél nagyobb számban irányítsa középiskolákba. Egy kortárs visszaemlékező, Molnár Imre, az Állami Gyermeklélektani Intézet akkori igazgatója szavaival:

> „A munkás- és parasztszülők többsége akkor még nemigen akarta, hogy gyermekeik középiskolát végezzenek. A feladat nagyszerű volt, roppant lelkesedéssel végeztük. Budapest területén a Radnai Béla által vezetett Fővárosi Intézet, az ország területén pedig a mi teljes hálózatunk végezte a vizsgálatokat egységes módszerrel. Az ország valamennyi nyolcadik általánost végző gyerekét megvizsgáltuk: e vizsgálatok alap-

ján választottuk ki, hogy melyik gyerek szüleit kell majd megnyernünk. De ezekre a beszélgetésekre már nem került sor. A reakciónak sikerült elhíresztelnie, hogy a vizsgálat azért történik, mert a tehetséges gyermekeket ki akarjuk vinni a Szovjetunióba. Ugyanakkor előbbre kellett hozni egy választást is,[76] így a szülőkkel történő megbeszélések előtt az egész munkát máról holnapra leállították. Óriási frusztráció volt ez, az első nagy hideg zuhany." (Beszélgetés Molnár Imrével 1979: 84–85.)

A Révai-program az addigiaknál lényegesen radikálisabb értelmiségi- és oktatáspolitikát hirdetett, s ehhez a „fordulat évében" a pszichológiai képességmérés szolgáltatta a tudományos apparátust. Molnár Imre arra utal, hogy a munkásosztálybeli gyerekek továbbtanulását végül adminisztratív eszközökkel, a tankötelezettség 15 éves korig való kiterjesztésével oldották meg, a Révai-programot lefújták, a nagy apparátussal gyűjtött adatokat nem dolgozták fel, a kitöltött tesztek a zúzdába kerültek (Golnhofer 2004), a pszichológiára pedig az első hideg zuhany után továbbiak érkeztek.

Nagyon hasonlóan a sztálini Szovjetunióban a harmincas években lezajlott folyamatokhoz, a közoktatás átalakítása 1948-tól nálunk is egyfajta kultúrharc keretében értelmeződött, amelynek célja egy az új rendszer iránt „eredendően" elkötelezett új értelmiség megteremtése és a régi, polgári elittel való leszámolás, vagy legalábbis pozícióinak gyengítése. Az új elit létrehozásában a közoktatás játszik kulcsszerepet, ezért az 1948–1949-es évek (a pszicho-tudásokat is érintő) közoktatás-politikai vitái szinte kizárólag az oktatási rendszer egyenlősítő funkciója körül forogtak. A problémafelvetés pontosan ugyanaz, mint a Szovjetunióban: hogyan lehetséges, hogy a munkás-parasztszármazású tanulók aránya a közoktatás magasabb szintjein továbbra is alacsony, holott a rendszer elvileg mindenki számára hozzáférhető? A kommunista oktatáspolitikusok világosan látják, hogy a származás (mint osztályhelyzet) jelentősen befolyásolja az iskolai előmenetelt, a közoktatás – minden politikai akarat ellenére – a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének eszközévé válik. A kommunista oktatáspolitika egyenlősítő szándékai csupán az iskolarendszer átalakításával nem valósulhattak meg egyik évről a másikra. Révai Józsefnek a *Köznevelés* 1948. szeptember 15-i számának címlapján megjelenő vezércikkéből idézve:

„Kevés a változás a közép- és főiskolák diákjainak osztályösszetételében. Régen itt a munkás- és szegényparaszti származású tanulók száma alig 4-5 százalék volt. De a helyzet ma sem sokkal jobb. *Az egyetemeken és a középiskolákban 5-6 százalék a munkásgyermekek aránya.* Igaz, a parasztgyermekeké több mint 10 százalék. *De ha*

[76] Molnár Imre talán az 1949. május 15-én tartott országgyűlési választásokra gondol.

ilyen lassú iramban haladunk, ha évente csak egy százalékkal növekszik a dolgozók részesedése, akkor ötven év is kell, amíg a munkásosztály, a dolgozó nép gyermekei az iskolákban méltó helyüket elfoglalják." (Révai 1948: 429. – kiemelések az eredetiben)

A rendszerváltás kommunista programja azonban nem ötven, hanem ötéves tervekben számolt, a reformoktól pedig azonnal látványos eredményekben mérhető, radikális változásokat reméltek. Ezért az 1948/49-es tanévtől bevezették az osztály alapú felvételi kvótarendszert a középiskolákban és a felsőoktatásban (ld. Révai 1948, 1949).[77] A pedagógustársadalom számára az intézkedést a *Köznevelés* címlapján megjelenő vezércikk tette nyilvánossá. A cikk Révai egy beszédének szerkesztett változata, hangneme meglehetősen fenyegető, a szerző nem titkolja, hogy a rendelet az „osztályharc" fegyvere, célja kifejezetten a régi elit hatalomból való kiszorítása:

„Mi tudatosan előnyben akarjuk részesíteni a dolgozó osztályok gyermekeit. Igenis osztályszempontokat akarunk érvényesíteni, kultúrpolitikánkban is, az egyetemre való felvételek szabályozásában is (...) Ezzel kapcsolatban máris megszólalnak egyes aggodalmaskodók. Arról beszélnek, hogy ismét megkezdődik a 'származáskutatás', és arra céloznak, hogy megismételjük, amit Horthyék, a fasiszták tettek. Nagy bölcsen azt mondják, egyforma mértékkel kell mérni. Bármily szépen hangzik is ez, a valóságban csupán *képmutató védelmezése a vagyonosok műveltségi monopóliumának.* Egyforma mértékkel mérni, egyaránt kitárni a kaput a régi tőkésosztály és a munkásosztály gyermekei előtt, annyit jelent, mint örökkévalóvá tenni a 95:5 arányt." (Révai 1948: 429. – kiemelések az eredetiben)

Az iskolák szociális összetételének megváltoztatásán túl a kommunista párt legfontosabb politikai céljai közé tartozott a közoktatás gyors államosítása és ideológiai tartalmának átalakítása. A radikális tervek megvalósítását azonban akadályozta az a tény, hogy a közoktatás irányító szervei, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM), a pedagógus-szakszervezet és az Országos Köznevelési Tanács (OKT) még nem álltak teljes mértékben kommunista befolyás alatt. A Párt át akarta venni a VKM irányítását, az ehhez vezető első lépés a minisztériumi háttérintézmény, a koalíciós irányítású OKT felszámolása volt.

[77] A kvótarendszeren túl az elitcserét egyéb intézkedésekkel is igyekeztek előmozdítani, ilyen volt például az ún. szakérettségi intézménye, amely lehetővé tette a munkás- és parasztszármazású fiataloknak, hogy a négy év gimnázium anyagát egyéves tanfolyamon sajátítsák el, ennek elvégzése pedig lehetővé teszi az egyetemi felvételt (a program eredményeiről ld. Kovács és Örkény 1991).

A kommunista oktatáspolitikusok többször is kifejezték bizalmatlanságukat az OKT munkájával kapcsolatban, noha 1948-ra eredeti vezetői, Szent-Györgyi Albert és Sík Sándor lemondtak tisztségükről, és az új elnök a kommunista Kemény Gábor lett (Golnhofer 2004). Az MKP Értelmiségi Osztálya már 1947-ben javasolta az OKT kommunista alternatívájaként egy központi kutatóintézet megalapítását, amelynek feladata a nevelőképzés elméleti-tudományos megalapozása lett volna, valamint a tankönyvek és a tantervi revízió szakmai-pedagógiai irányítása. A Tervhivatal azonban ekkor még nem támogatta a kezdeményezést. Mindenesetre a VKM tevékenységének hatékonyabb befolyásolására az MKP létrehozta a Köznevelési Bizottságot, amely a Minisztériumban dolgozó kommunistákat koordinálta (Knausz 1998). A bizottság részéről a pártegyesülés előtt, 1948 elején újra megfogalmazódott az ekkor már *Országos Neveléstudományi Intézet*nek keresztelt kutatóintézet megalapításának terve. A tervezet állást foglal arról, hogy az Intézet által irányítandó új magyar neveléstudományt az ún. *pedagógiai realizmus* jegyében a szakszervezetek nevelési tapasztalataira, a népi mozgalom társadalomkutatóinak neveléssel kapcsolatos megfigyeléseire, és alapvetően a gyermektanulmányi mozgalomra kell alapozni (Knausz 2006).[78] 1948 elején tehát a gyermektanulmányozás továbbra is a kommunista közoktatás-politika legfontosabb elméleti bázisa.

A pártegyesülést követően felgyorsultak az események: 1948 júniusában az Országgyűlés elfogadja a XXXIII. számú törvénycikket az egyházi és magániskolák államosításáról. 1948 októberében megszüntetik a koalíciós irányítású OKT-t, viszont a Minisztériumnak továbbra is szüksége volt egy olyan háttérintézményre, amely a közoktatás-átalakítás szakmai-pedagógiai szempontjait dolgozza ki. Ezért, az előzetes terveknek megfelelően, az OKT megszüntetésével egyúttal létrehozzák az Országos Neveléstudományi Intézetet (ONI), amelynek feladata a kormányrendelet szerint *„kettős: egyrészt tudományos munkával figyelemmel kíséri a közoktatást és elkészíti annak egységes tervezetét, másrészt véleményező és javaslattevő szerv a VKM mellett bármilyen nevelési kérdésben"* (idézi Knausz 1998: 102.). Az ONI igazgatója az „egyesült" MDP elsőszámú nevelésügyi szakértője, Mérei Ferenc lett.[79]

A kortársak hiába meresztették tekintetüket, a „fényes jövő" víziója az 1948-as évben hónapról hónapra, sőt, sokszor hétről hétre új kontúrokat öltött.

[78] Az Országos Neveléstudományi Intézet szervezésének terve MOL, XIX. I.-18. 1. doboz, idézi Knausz 2006: 163.

[79] Az ONI osztályai és osztályvezetői az alapításkor: Tankönyv és tanterv osztály (Simonovits Istvánné), Statisztikai osztály (Vajda György Mihály), Didaktikai osztály (Kiss Árpád), Általános neveléstani és neveléstörténeti osztály (Faragó László), Iskolapolitikai osztály (Mérei Ferenc).

Jellemző, hogy a fentebb bemutatott „háttérintézkedések" után szinte közvetlenül, 1948. július 20-án rendezték meg a koalíciós oktatásirányítás és az OKT utolsó eseményét, a *Negyedik Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus*t. A rendezvény, impozáns nevéhez méltóan, az 1948-as centenáriumi év jegyében (amely a nemzeti függetlenség és a polgári forradalom mellett egyúttal az első egyetemes tanügyi konferencia 100. évfordulóját is jelentette) a *„demokratikus magyar köznevelés"* koncepciójának kidolgozását tűzte ki céljául.[80] A megnyitón részt vett Tildy Zoltán köztársasági elnök, felszólalt Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, és Lukács Sándor, a pedagógus-szakszervezet főtitkára is. Úgy tűnik, az esemény funkcióját tekintve látszólag nagyon hasonló volt az előző évi, orvosszakszervezet által szervezett pszichiáter ankéthoz: egyeztetni a szakma és a politika igényeit, majd egy erősen szakmai érvekre alapuló közpolitika kidolgozása. Az OKT 1948. július 20-án saját, igen ambiciózusnak tűnő rendezvényén még a magyarországi közoktatás első számú hivatalos szakértői testületeként van jelen, miközben, mint láttuk, a kommunista oktatáspolitikusok ekkor már döntöttek sorsáról, három hónap múlva felszámolják. Kiss Árpád „pedológus", a nyolcosztályos általános iskola koncepciójának egyik kidolgozója, az OKT akkori igazgatója, 1971-ben egy tanulmánykötet (Felkai szerk. 1971) számára írt rövid visszaemlékezésben idézi fel az eseményt (Kiss 1971). Szövege nem csupán az 1948-as történésekre nézve forrás értékű, hanem a Rákosi-korszak 1970-es évekbeli recepcióját tekintve is: úgy tűnik, a szerző több mint húsz évvel a történtek után még mindig úgy érzi, magyarázkodnia kell, igazolnia kell szakmai kompetenciáját és jóhiszeműségét; mindezt rendkívül körülményesen, az ellenséges, igazságtalan és szakmailag nyilvánvalóan meglapozatlan politikai vádakra csupán utalásokkal célozgatva. Kiss Árpád emlékei szerint a kongresszuson a baljós árnyak inkább sejthetők, mint láthatók:

> „Már itt fel lehet figyelni arra, hogy – bár a megvalósított reformokban a szakszervezet is tevékenyen közreműködött, és bár következetesen embernevelésről, demokratikus köznevelésről, iskoláról van még szó – milyen kevés utalás történik arra, ami megtörtént vagy folyamatban volt. Olyan általános kijelentéseken kívül, melyek szerint a művelődés demokratizálásának már vannak eredményei, és ezeket számba kell venni és tovább kell fejleszteni, alig hangzik el értékelés. Itt még csak

[80] *„A Szakszervezet 1946 februárjában tartott első országos küldöttgyűlése elhatározta, hogy a centenáris évben a nevelőmunka középpontjába a népszabadság, a nemzeti függetlenség eseményeit helyezi, és az 1948. július 20-án tartott Egyetemes Tanügyi Kongresszus századik évfordulóján összehívja a IV. Egyetemes Tanügyi Kongresszust"* (Kiáltvány a Magyar Köztársaság óvónőihez, tanítóihoz, tanáraihoz és a köznevelés valamennyi munkásához 1848 századik évfordulóján, In: Felkai szerk. 1971: 197.).

egyfajta elhúzódás észlelhető, mely elég hamar átvált majd kritikává azon törekvésen belül, hogy a *fordulat évének* művelődéspolitikai következményei legyenek, továbbá határozott elszakadás menjen végbe attól a pedagógiától, amelyet eredete miatt *polgárinak* kezdtek minősíteni (azt a kockázatot is vállalva, hogy így valamilyen, a *polgárit megelőző* pedagógiához kell visszatérni a polgárit túlhaladó célok és feladatok megvalósítása érdekében)." (Kiss 1971: 180–181. – kiemelések az eredetiben)

A nagyszabású rendezvénynek „természetesen" nem lehetett utóélete. A kongresszus határozatai egy olyan világban jöttek létre, amelynek csupán hónapjai voltak hátra, és amelynek logikája, törvényei hamarosan értelmüket vesztik. Újra Kiss Árpádot idézve:

„A megnyitás után kialakult közegben a kongresszus törvényszerűen halt el. Hogyan foglalhatott volna állást, amikor egyszerre minden mozgásba jött? Mikor abból, ami megvalósult, már semmi sem volt jó, mert nem szocialista (vagy egyenesen ellenséges); és aminek jönnie kell (vagy kellett volna), az még nincsen meg? (...) Nem azt bizonyította-e minden közvetlen tapasztalat, hogy a rövid időkre vezetőknek kiválasztottak is hamar tévedtek és kicserélődtek? (...) A jövőt meghatározó döntéseket más szinteken hozták. És nem olyan légkörben, amely kedvezett volna annak, hogy »korunk egyetemes tanítói« kölcsönös tanácskozás útján mérlegeljék a tennivalókat." (i. m. 184.)

Az idézett visszaemlékezés szerint az ONI-t az OKT mellett és nem helyett alapították, tulajdonképpen annak tudományos háttér-intézeteként (i. m. 168.). Az OKT működését azonban az ONI megalapításával egy időben, 1948. október 31-én *„további rendelkezésig"* felfüggesztették, Kiss Árpád pedig az ONI Didaktikai Osztályának vezetője lett. A szélesebb szakmai nyilvánosság az ONI igazgatójától, Mérei Ferenctől értesült az intézkedés okairól és a „fordulat évének" új oktatáspolitikai célkitűzéseiről. A *Köznevelés* 1948. november 15-i számának vezércikke (Mérei 1948b) a koalíciós időszak közoktatási és pedagógiai reformjait már kétarcúnak láttatja, és az ellenséges oldalt a *„pszichologizmus"* vádjával illeti.

Mai szemmel igencsak fenyegetőnek tűnik a cikk megállapítása, miszerint: „1948 a közoktatásügy szempontjából is a fordulat éve volt. *A magyar demokrácia behatolt a falak mögé"* (i. m. 449. – kiemelés az eredetiben, a kiemelés utalás a cikk címére – *A falakon belül*). A szerző szerint a koalíciós időszak oktatáspolitikája nem tudott valódi változást elérni a közoktatásban – a demokrácia az iskola falain kívül maradt. Egyrészt, ahogyan Révai József több alkalommal is kifejtette, nem tudták jelentősen mérsékelni az osztályhelyzetből adódó iskolai

különbségeket; másrészt az oktatás tartalmát nem sikerült összhangba hozni a *valósággal*. Méreit idézve:

> „Mi sem jellemzi jobban az 1945–47-es közoktatásügyi rendelkezéseket, mint az a tény, hogy a munkásság és a szegényparasztság számaránya csak egészen jelentéktelenül emelkedett a középiskolában és az egyetemeken. A demokratizálás tehát formális volt, mert megnyitotta ugyan a középiskolát és az egyetemet az ország politikai, gazdasági életében döntő súlyt kapott ipari munkásság gyermekei előtt, de nem gondoskodott arról, hogy ezek a gyerekek el is jussanak az iskolába, legyőzve az életkörülmények számos akadályozó tényezőjét. De formális maradt az iskolaügy demokratizálása abból a szempontból is, hogy a rosszul értelmezett koalíció alapján semlegesítette a tantervet és a tananyagot, kirostálva abból a Horthy-korszak sovinizmusát, gyűlöletét és hipokrízisét, anélkül azonban, hogy áthatotta volna az ismeretanyagot a szocializmus építésének valóságszemléletével, munkán és szolidaritáson nyugvó erkölcsével, építő optimizmusával." (i. m. 449.)

Ezek az érvek határozzák meg a következő hónapok pszichológiai-pedagógiai diskurzusát, és ezek lesznek a kritika-önkritika jellegű viták alapvetései is. Az ONI igazgatójának kinyilatkoztatása azonban konkrétabb támpontot is ad arra nézve, hol kell keresni a hibák forrását. A cikk érvelése szerint *„a neveléstudomány az egész nyugati féltekén mély válságban van"* (i. m. 550.), mert lemondott arról az ambícióról, hogy az ember nevelésén keresztül a világot változtassa meg. Így *„egyetlen menekvés maradt számára: a pesszimista rezignáció"* uo.). A két világháború közötti magyar reformpedagógiák is ugyanebbe a csapdába estek. Ezek célja a korabeli tekintélyelvű, elnyomó nevelés ellenében a gyermek veleszületett, spontán erőinek kibontakoztatása volt, *„mindezt lélektanilag indokolták, a rousseau-i elvnek új változataival"* (i. m. 550.). Azonban éppen ennek az elvnek a jegyében szakad el a magyar reformpedagógia közoktatástól: a *„kis iskolák a nevelés üvegházaiként húzódtak meg a nagyvárosokat környező dombokon, festői hegyoldalakban. (...) A kísérleti iskolák híveit a pszichologizmus sekélyesítette el. A nevelői tettet a külső feltételektől, az emberi munkával változó környezettől függetlennek tekintették. S bármily őszintén szólt is ajkukon a szeretet szava, hatástalan maradt, mert a társadalmi harcoktól való elszigetelődést, az egyéni sorsmegoldás gondolatát hirdették. S így legjobbjaik, bár apostoloknak indultak, a nagypolgárság néhány tucat gyermekének nevelőivé váltak."* (uo.) A cikk szerint az elzárkózó, individualista, elitista reformpedagógiák ellenpontja – az 1948-as fordulat kommunista nézőpontjából – Földes Ferenc és Nagy László, akik a teljes közoktatás reformjában gondolkodtak, míg az utóbbi „tanítványai" a budai domboldalak kis magániskoláiban nevelték a

burzsoáziát. Összefoglalva az 1948-es helyzetértékelést: *„A neveléstudomány sok évtizedes válságának lényege tehát az, hogy kultúrfilozófiává vagy pszichologizmussá változott és elszakadt a közoktatásügytől, amelyet állandóan fejlesztenie kellett."* (uo.) A vezércikk második fele a jelen feladatait és direktíváit ismerteti. Ennek kapcsán bejelenti, hogy a Köznevelési Tanács helyett megalakult az Országos Neveléstudományi Intézet. Az intézetre azért van szükség, mert *„A közoktatás minisztériumi munkamódja is megváltozott. A magyar állam szervezetét átható tervszerűség a közoktatásügy feladatait is egyrészről a szocializmus építésének nagy perspektívájába állította, másrészről pedig a valósághoz kötötte."* (i. m. 551.) Azaz, a közoktatás-irányítás a továbbiakban a kommunista párt hatáskörébe tartozik, az ONI ehhez nyújt szakértői hátteret. Az új központi intézet igazgatója elmagyarázza az olvasóknak azt is, hogy miért nincs már szükség a Köznevelési Tanácsra: *„Szerkezete, felépítése kizárta olyan apparátus fenntartását és működését, amely a magyar nevelésügy helyzetképét tényszerűen rögzíthetné, s ez újonnan kiadott intézkedések végrehajtását s e végrehajtás következményeit nyomon követhetné. Így a Tanács a közoktatás élő rendszerétől elszakadt."* (uo.) Azaz szerkezete és felépítése a koalíciós oktatásirányításhoz igazodott, amely felett eljárt az idő, az „újonnan kiadott intézkedéseket" csak az újonnan alakult Intézet képes szakértői módon megítélni.

Működésének két évében – az itt idézett programnak megfelelően – az ONI valóban nagyszabású és színvonalas kutatásokat végzett, tevékenységi köre széles volt: neveléstudományi, oktatásszociológiai kutatások, művelődéspolitikához szakértői anyagok kidolgozása, a tankönyvkiadás tartalmi kérdései, a nevelés általános módszertani elveinek kidolgozása, pedagógiai ismeretterjesztés és nemzetközi tapasztalatcsere. Külön figyelmet fordított a nemzetközi szakirodalom folyamatos monitorozására is, azonban az eddigi német orientációval szemben az angol, francia nyelvterület kutatásait, valamint a szovjet fejleményeket vette figyelembe (részletesen Knausz 1998). Munkatársai Mérei korábbi, a *Fővárosi Lélektani Intézet*ben dolgozó pszichológus kollégái és tanítványai, valamint a gyermektanulmányi mozgalom vezetői voltak[81] – és túlzás nélkül állítható, hogy az Intézet a korabeli pszichológia legszínvonalasabb szakmai műhelye volt.

Mérei fentebb idézett programja jó illusztráció a következő hónapok pszichotudásokkal kapcsolatos diskurzusából. Önmagában beszédes az a tény, hogy a

[81] Az intézet vezetője és munkatársainak többsége széles látókörű, modern pedagógiát, pszichológiát művelő, komoly szakmai háttérrel rendelkező szakember, kisebb része fiatal, inkább kezdő szakember volt. Itt tevékenykedett többek között Binét Ágnes, Faragó László, Gáspár Edit, Hajdu János, Kontra György, Nemes Lívia, Ravasz János, Székely Béla, ifj. Tettamanti Béla, Vajda György Mihály, Varga Tamás, Vargha Balázs (Golnhofer 2004).

„pszichologizmus" az ország (és a párt) első számú pszichológiai kutatóintézete első számú pszichológusának kinyilatkoztatásában vádként hangzik el. Az itt elhangzó érvek nagyon emlékeztetnek a harmincas évek szovjet pszichológiai-pedagógiai vitáira, azonban korántsem Mérei volt az első, aki a *„pszichologizmus"* vádját magyar kontextusban megfogalmazta és egyfajta célkereszttté tette. A továbbiakban láthatóvá válik, mi a különbség a *pszichologizmus* és a *pszichológia* között, és az is, ahogyan a különbség eltűnik, a két fogalom kontúrjai a kortársak számára lassan összeérnek és elmosódnak, ennek minden következményével.

2. A pszichoanalízis „kivégzése"

A pszicho-tudásokat illetően a kiépülő új rend legelső áldozata a pszichoanalízis volt. A *„pszichologizmus"* mint a nyugati imperializmus egyik káros manifesztációja a szélesebb értelmiségi közönség számára szintén először a pszichoanalízis kapcsán vált közismertté. Ennek feltehetően több oka lehetett. A háború utáni magyarországi pszichoanalitikus mozgalom egyszerre volt exkluzív és kiterjedt. A pszichoanalitikus egyesület viszonylag kevés tagot számlált, és a pszichoanalízis mint terápia a koalíciós időszakban is csak egy nagyon szűk elit számára volt kulturálisan és anyagilag hozzáférhető. Ez a tény jól illeszkedett a kommunista ellenségkép frazeológiájához, miszerint a pszichoanalízis egy a régi uralkodó osztályhoz kötődő szűk elitcsoport reakciós ideológiája, amely ellenséges céllal fondorlatosan beszivárgott a mainstream tudományos diskurzusba, megtévesztve a jó szándékú, de politikailag naiv szakemberek többségét. A pszichoanalitikusok a szélesebb szakmai közeg számára egy szektaszerű, habitusát és külső kapcsolatait illetően nagyon homogén közösségnek tűntek, amely egyértelműen és szinte kizárólag a fővárosi, liberális vagy baloldali, jórészt zsidó származású középosztályhoz kapcsolódott. A pszichoanalitikus sztereotip figurája önmagában ezt a miliőt jelenítette meg, és ez a miliő valóban meglehetősen távol állt a szimbolikusan „hatalomra törő" proletariátustól, ellenben rendkívül közel a városi értelmiségi burzsoáziához, amely a sztálinizálódó kommunista elit egyik első számú ellenségévé lépett elő.[82]

[82] 1948 novemberében mutatták be Illyés Gyula *Lélekbúvár* című színpadi komédiáját a Nemzeti Színház kamaraszínházában Sulyok Mária, Mészáros Ági, Major Tamás, Bihari József, Rajczy Lajos, Ladányi Ferenc alakításával, Gellért Endre rendezésében. A szerző utasítása szerint a történetet *„sok színészi improvizációval a commedia dell'arte műfajában"* érdemes előadni (Illyés 1948). A *dottore* ezúttal nem más, mint Dr. Szmuk budapesti pszichoanalitikus, a szmukizmus nevű irányzat alapítója. A cselekmény szerint a nagynevű budapesti orvost meghívják egy faluba, hogy segítsen az egészségügyi ellátás nélkül maradt betegeken. Útjára elkíséri fiatal asszisztense és tanítványa, Dr. Bárány Klára gyermekorvos, akinek *„értelme, érzelme gazdag. Mindezt mozdulataival, arcjátékával fejezi ki, úgy azonban, hogy e téren is tartózkodó. Fiatalsága abban ütközik ki, hogy az ismert dolgokat is bíráló érdeklődéssel fogadja, így nézi főnöke viselkedését is."* (i. m. 27.) Szmuk a falusi környezetben afféle csudabogárnak számít, mindent a „libidóval" és a „szexuális komplexusokkal" magyaráz, modoros, idegen szavakkal teletűzdelt okoskodásainak semmi köze a betegek valódi problémáihoz, s a néző számára is elég gyorsan kiderül, hogy szexuálpszichológiai okfejtései elsősorban Bárány Klára elcsábítására szolgálnak – arról akarja meggyőzni csinos tanítványát, hogy az tudat alatt szerelmes belé. Szmukkal egy időben érkezik vissza szülőfalujába Dudás, a tehetséges parasztfiú, akit a plébános gyerekkorában felkarolt és a városba küldött tanulni. Azonnal munkához is lát: szervezi a termelőszövetkezetet, csatornát, járdát, halastavat építtet, irodalmi lapot indít. A fordulatos, helyzetkomikumokra épülő cselekmény során végül Dudás lecsapja Szmuk kezéről Bárány Klárát, Szmukot a félrekezelt, feldühödött betegek elzavarják, Klára csalódik mesterében és Dudás menyasszonyaként a faluban marad körorvosnak. Dr. Szmuk

Viszont, ahogy az előző fejezetekben olvasható, a pszichoanalitikus elmélet és maguk a szakemberek is rengeteg szálon kapcsolódtak a korabeli egészségügyi, pedagógiai, pszichológiai intézményekhez. Képviselői minden exkluzivitása ellenére a pszichoanalitikus tanok áthatották szinte a teljes korabeli pszichológiát a mentálhigiénétől a gyermeklélektanig. A pszichoanalízis elleni lejáratő hadjárat így „jó gyakorlat" lehetett ahhoz is, hogy a szakma elsajátítsa a sztálinista „öntisztulási folyamatokat". A megbélyegzett pszichoanalízistől ugyanis szinte minden szakmabeli kénytelen volt valamilyen módon elhatárolódni annak érdekében, hogy saját szakterületének pszichoanalízistől „megtisztított" részei a legitim tudományosság területén maradhassanak (egy ideig legalábbis). Továbbá 1948-ban már világosan látszott, hogy a pszichoanalízis Nyugaton, különösen az Egyesült Államokban vezető tudományos-terápiás diskurzussá válik, de egyre világosabban látszott az is, hogy a Szovjetunióban ellenséges ideológiaként már az 1930-as évek második felétől teljesen felszámolták. A nemzetközi tudományos közösségekbe ágyazott fiatal magyar pszichológus szakma szempontjából a pszichoanalízis nyilvános ki- vagy megtagadása szinte egyet jelentett a Nyugat felé lezárt vasfüggöny létrehozásával, s egyúttal egy a Szovjetunióhoz kötődő, új tudományos mező megteremtésével.

A pszichoanalízis elleni lejáratő kampány elsősorban Lukács György lapjában, a *Fórum*ban[83] folyt, az 1948-as évfolyam rendszeresen közölt a témában agresszívan kritikus, politikailag fenyegető cikkeket. A cikkek szerzői Pálóczi Horváth György és Tariska István. Pálóczi újságíró, Révész Sándor (1999) szerint a háború alatt egy angol kémszervezet ügynöke volt. *Freud, avagy egy illúzió eredete* című pszichoanalízis-ellenes könyvét, amely folytatásokban jelent meg a *Fórum*ban, megrendelésre, propagandisztikus céllal, brit titkosszolgálati múltja „jóvátételére" írta.[84] Tariska István[85] pedig e fejezet egyik főszereplője:

pedig Nyugatra távozik, mert elgondolása szerint ott jobban megértik, mint a műveletlen magyar parasztok. Dr. Szmukban nem nehéz felismerni az akkor már külföldön élő Szondi Lipótot, Bárány Klárában Szondi tanítványát és a szerző feleségét, Kozmutza Flórát, Dudásban pedig magát a szerzőt, aki „józan paraszti ésszel" is látja, hogy a pszichoanalízis az unatkozó hisztériás városi polgárasszonyok passziója, a pszichoanalitikusoknak semmi keresnivalója a közegészségügyben.

[83] A lap főszerkesztője hivatalosan Vértes György volt, szerkesztői: Ortutay Gyula, Darvas József, és Lukács György, szellemi arculata és ideológiai irányvonala elsősorban Lukácshoz kötődött.

[84] 1950-ben a Rajk-per egyik mellékperében 15 év börtönre ítélték, 1956-ban kiszabadult és emigrált (Révész 1999).

[85] Tariska István 1915-ben született Kölcsén, református lelkészcsaládban. Édesapját korán elvesztette, édesanyja egyedül nevelte őt és öt testvérét. Az ő szavaival: *„Tulajdonképpen proletár sors volt ez, amelyikben azonban a család egyházi összefonódottsága, ha anyagit nem is, de bizonyos mentális tartást nyújtot.t"* (Tóth 1980: 234.) Szakmai és politikai habitusát, kapcsolatrendszerét mélyen meghatározták a Márciusi Front debreceni csoportjában szerzett élmények, az illegális pártmunka és az ellenállás, valamint debreceni professzora, Sántha

neurológus, Debrecenben a neves professzor, Sántha Kálmán tanítványa, tanulmányai alatt a Márciusi Front debreceni csoportjának tagja (több későbbi orvos kollégájával együtt), majd illegális kommunistaként vett részt az ellenállásban. A háború alatt hadifogságba esett, a felszabadulást követően Debrecenben folytatta közéleti pályafutását, az MKP kelet-magyarországi titkára és a *Debreceni Néplap* főszerkesztője. 1948-tól a *Budapesti Lipótmezei Állami Elme- és Ideggyógyintézet* igazgatóhelyettese és egészségügyi szakpolitikus: a Népjóléti Minisztérium Egészségügyi Főosztályának vezetőjeként megszervezi az Elmeügyi Főfelügyelőséget, amelynek szintén ő lesz a vezetője. Nincs arra vonatkozó adatunk, hogy a pszichoanalízis elleni rágalomhadjárat mennyiben előzménye vagy következménye orvosi-intézményi karrierjének. Bizonyos azonban, hogy Tariska szakmai képzettsége (az agyszövettan iránti elkötelezett érdeklődése) és habitusa soha nem állt közel a pszichoanalízishez, ahogyan az is, hogy meggyőződése és illegális kommunista múltja erősen kötötte a párt aktuális irányvonalához. A Pálóczi és Tariska cikkeinek otthont adó *Fórum* szélesebb értelmiségi közönségnek szóló havilap volt, tudományos, filozófiai vitákat, ismeretterjesztő írásokat, esszéket és szépirodalmi szövegeket, kritikákat is közölt. A pszichoanalízis elleni támadások másik jelentős fóruma viszont konkrétan a közoktatás-politika volt, a nyilvános ideológiai vádak megfogalmazója pedig nem lehetett más, mint Mérei Ferenc, az ONI igazgatója, a korszak legnagyobb hatalmú pedagógus-pszichológus szaktekintélye.

A források alapján úgy tűnik, hogy az 1947-ben még kifejezetten támogatott pszichoanalízis már a „fordulat évének" elején ideológiailag gyanús jelenségnek számít. A *Fórum* márciusi és áprilisi száma folytatásokban közli Pálóczi Horváth György pszichoanalízis-ellenes cikkeit (Pálóczi Horváth 1948). Pálóczi Horváth elsősorban filozófiai alapon támadja a pszichoanalízist: *„A tudományok totális haladása a marxistákat igazolja, azt, hogy a társadalmi lét határozza meg a tudatot, s a freudistákat cáfolja, akik szerint nem is a tudat, hanem a tudattalan határozza meg a társadalmi létet."* (i. m. 125.) A kétrészes tanulmány gondolatmenete a pszichoanalízis korabeli axiómáit (tudattalan, Ödipusz-komplexus stb.) „leplezi le" antimarxista dogmákként. A cikkre pszichoanalitikus részről nem érkezett válasz (legalábbis nem jelent meg a lapban), azonban egy másik (informális) forrás arra utal, hogy a pszichoanalitikusok felmérték a veszély súlyát, és próbáltak a lehetőségekhez képest észszerűen cselekedni. Sajnos nem derült ki, hogy Hermann Imre (a pszichoanalitikus egyesület elnöke) és Mérei Ferenc levélváltását pontosan milyen esemény előzte

Kálmán személye és munkássága is (részletesen ld. Vekerdi 1984, Tóth 1980, Majerszky 1997, Kövér 1998). További szakmai pályája a főszövegben.

meg (hol működött az alább idézett pszichológus munkaközösség), de tény, hogy Hermann világosan érezte a politikai fenyegetést és az új erőviszonyokat is. Az alábbi levélváltás már a sztálini vitakultúrát idézi:

„Kedves Mérei, mellékelek egy nyilatkozatot, melyet kívánsága szerint, ha jónak tart, vagy szükségesnek tartja, fölhasználhat. Bp. 48. III. 9. Üdvözlettel Hermann

A nyilatkozat szövege: 1. Világnézeti alapom a marxismus–leninismus 2. a pszichoanalízis számomra nem világnézet, hanem szaktudomány 3. Tudom, hogy Freud sok gondolata a polgári ideológiában gyökerezik. Ezek kigyomlálásában Mérei Ferenc vezetésével részt akarok venni. 4. A pszichológus munkaközösségben elhangzott kritikáim nem a marxismus ellen irányultak. Bp. 1948. III. 9. Hermann Imre egyetemi magántanár"

Mérei válasza:

„Kedves Hermann elvtárs! Megkaptam nyilatkozatát, melynek felhasználását rám bízza.

A nyilatkozatot nem használtam fel és a jövőben sem fogom felhasználni. Nem hiszem, hogy bármennyire is előre vinné a dolgot ilyen nyilatkozatnak a közlése.

A pszichoanalízis megrostálásának munkáját azoknak kell elvégezni, akik ehhez értenek – s így elsősorban Önnek. Ilyen munka még részleteiben sem napok vagy hetek kérdése. Én a magam részéről türelemmel és bizalommal várom azokat a cikkeket, amelyeket Ön fog írni és amelyek a pszichoanalízis túlkapásait bírálják majd éppen a Marxizmus–Leninizmus szemszögéből. Azzal remélem egyetért, hogy ezek az összejövetelek tarthatatlanok. Egyelőre meg is szakítjuk őket – legalább néhány hónapra.

Kívánom Önnek, Hermann elvtárs, hogy sikerüljön a legnehezebb, ami tudománnyal foglalkozó ember előtt áll: biztonságot nyújtó elméletrendszer alapjait mérni meg, kilépni a rendszerből és egy más rendszerből vizsgálni azt.

Sok üdvözlettel és megbecsüléssel (1948. március 22.)"[86]

További források azt sejtetik, hogy Hermann megpróbálkozott a „legnehezebbel" is: 1948. május 10-én újabb levélben fordult Méreihez, arról érdeklődve, hol publikálhat, ugyanis a *Fórum* elutasította egyik pszichoanalízissel foglalkozó tanulmányát. Mérei a levélre azt válaszolta, hogy pszichológusként érdeklődéssel olvassa Hermann kéziratait, de a publikálás nem pártügy (Borgos, Erős,

[86] MOL, XXVI-I-1-b, 1. d. 2. tétel, idézi Borgos, Erős, Litván (szerk.) 2006: 265.

Litván szerk. 2006: 265). Úgy tűnik, a pszichoanalitikusokkal folytatott vitákat a Párt valóban nem tekintette „ügynek". Egyetlen olyan forrást sem találtam, ahol a pszichoanalitikusok – akár önkritika formájában – nyilvánosan védekeztek volna az őket ért támadások ellen, és mint láttuk, ez feltehetően nem rajtuk múlott.

1948 második felére a pszichoanalízis elleni sajtókampány egyre fenyegetőbbé vált. Pálóczi Horváth György újságíróként a pszichoanalízis vélt vagy valós belső logikátlanságát, filozófiai ellentmondásait „leplezte le" marxista olvasattal, az év végén azonban a kritikák már a szakmán belülről, nem is akárhonnan szólnak: a Lipótmező igazgatóhelyettese és az elmeügyekért felelős minisztériumi osztályvezető, Tariska István egymás után közli *politikai* leleplező cikkeit a *Fórum*ban. A szakma védekezését önmagában megnehezítette, hogy Tariska vádjai nem egyes hazai pszichoanalitikus szerzők munkásságát illették, hanem a teljes nemzetközi mentálhigiénés, pszichoterápiás diskurzust. Az elsőként közölt (Tariska 1948a) tanulmányánál érdemes hosszabban elidőzni.

A freudizmus mint az imperializmus házi pszichológiája címmel megjelent cikk provokatív címe ellenére egyszerű konferencia-beszámolóként indul: a szerző az 1948 augusztusában Londonban megrendezett *Harmadik Mentálhigiénés Világkongresszus* látogatója volt. A kongresszus az addigiakhoz képest rendkívül nagyszabású esemény. Tariska jól érzékeli, hogy a mentálhigiéné jórészt filantróp alapokon működő nemzetközi mozgalmából 1945 után erős, nemzetközi szervezetekkel, állami intézményhálózatokkal, óriási tudományos apparátussal rendelkező globális diskurzus lesz, amelynek egyik fő teoretikus alapja a Freud utáni, angolszász pszichoanalízis. Néhány bekezdés után világossá válik, hogy nem hagyományos konferencia-beszámolóról van szó, a szerző magyarországi pszichiáterként, de még inkább magyarországi kommunistaként a konferencia apropóján leleplezi a nemzetközi tudományos mezőt, kimutatja, hogy a konferencián előadott tudományosság valójában a nyugati imperializmus politikai-gazdasági érdekeit szolgálja. Tariska nem keveredik párbeszédbe saját szakmája nemzetközi képviselőivel, (amúgy nagyon figyelemre méltó) kritikáit nem a konferencián vagy más nemzetközi fórumon fogalmazza meg, hanem egy magyarországi, nem kifejezetten szakmai közönségnek szóló, értelmiségi lapban közli. Ez a tény gesztusértékű: jelzi, hogy a pszichoanalízis ügye elsősorban (bel)politikai jelentőségű, a szöveg címzettje látszólag a tudományos világ fejleményei iránt érdeklődő egyszerű magyar olvasó, valójában a nemzetközi mentálhigiénés mozgalom hazai képviselői, a magyarországi pszichoanalitikusok. Ernest Jones és Anna Freud helyett így a magyar egyesület vezetőinek, Hermann Imrének és Gimesné Hajdú Lilinek

kellett (volna) megvédenie vagy megtámadnia a kongresszus állásfoglalásait. Nem kellett nagy politikai jártasság ahhoz, hogy az olvasó a sorok között érzékelje a szöveg valódi szándékát. Tariska cikke úgymond selyemzsinórként funkcionált, a megvádolt félnek nem volt lehetősége védekezni, el kellett fogadnia a vádak súlyos következményeit.

A cikknél azért érdemes elidőzni, mert érvelése több szempontból is figyelemre méltó. A pszicho-tudásokkal kapcsolatban itt megfogalmazott problémák visszaköszönnek a következő hónapok tudományos vitáiban. Ennél azonban lényegesebb, hogy a szerző kendőzetlenül kimondja, hogy az ország egy másik – a szovjet – modernizációs paradigmához csatlakozott, ennek gazdasági és politikai következményei a tudományok területén is hatnak. Szintén lényeges, hogy a szerző szakértői pozícióból beszél, egy olyan tudományos közösséget bírál, amelynek ő maga is tagja. Sőt, továbbgondolva a cikket, éppen az válik kérdéssé, hogy egy magyar kommunista pszichiáter egy ilyen kongresszus után hogyan viszonyuljon a nemzetközi pszichiátriához. Tariska saját szakmájának robbanásszerű nemzetközi konjunktúráját, amelynek egyik epizódja csupán a nemzetközi konferencia, a kapitalizmus új korszakával hozza összefüggésbe, kiemeli, hogy a mentálhigiéné és a gyermek körüli pszichológiai szakértelem kiterjedése a háború utáni nyugati modernizáció jelensége, amely jelentős részben azzal magyarázható, hogy a hidegháború felé polarizálódó nyugati világ a mentálhigiénés diskurzussal kívánja leplezni hatalmi törekvéseit. A cikk első fele tulajdonképpen a nyugati „pszicho-boom" gazdasági-politikai vonatkozásainak leleplezése:

> „A kongresszus tulajdonképpen három egybekapcsolódó részre tagolódott: 1. gyermekpszichiátriai, 2. orvosi pszichoterápiás, 3. mental-hygiene részre. A gyermekpszichiátriai kongresszus főtémája »A személyiség fejlődésének egyéni és szociális arculata, különös tekintettel az agresszióra«. Ennek altémái: »Az agresszió hatása az érzelmi fejlődésre normális és pathológiás viszonyok között«, »A bűn eredete«, »Az agresszió a családi élet vonatkozásaiban«, »Pszichiátriai problémák a nevelés körében« és végül »Közösség és agresszív gyermek«.
>
> Az orvosi pszichoterápiás kongresszus főtémája: »A kollektív bűn«, altémái: »Bűnözés és az elmezavarok egyéni dinamikája«, »Az egyéni és csoportterápia előnyei«.
>
> A mental-hygiénes kongresszus főproblémája »Elmeegészségügy és világpolgárság« Altémák: »Világpolgárság és jó csoportviszonyok« (group relations), »Egyén és társadalom«, »Család és elmezavarok«, »Elmeegészségügy az iparban és az ipari viszonyok«, végül: »Elmeegészségügyi tervezés, szervezés, képzés és propaganda«.
>
> Már a témáknak ilyen címszavakban való felsorolása is leleplezi a kongresszus célkitűzéseit: elmeegészségügyi problémának beállítani, hogy az emberek elfogadják-e

az amerikai monopoltőke uralma alatti »Egyesült Világállamot« vagy sem, továbbá azt is, hogy az »ipari viszonyokat« (munka és tőke ellentéte) miképpen lehet rendezni a kapitalizmusban. A legfontosabb persze, hogy a béke kérdése elmeegészségügyi kérdésnek látszódjék." (Tariska 1948a: 800.)

Eszerint a kongresszus témái (gyermeknevelés, agresszió, kollektív bűn, egyén, társadalom, család, az ipar és a humán erőforrások) elsősorban nem elmeegészségügyi témák, illetve amennyiben annak tekinthetők, annyiban maga az elmeegészségügy is az „amerikai monopoltőke" egyik eszköze. Tariska a továbbiakban a kongresszus hivatalos állásfoglalásának (*„Megállapítások"*) szövegét idézi és bírálja:

[A kongresszus állásfoglalása a szakma konkrét szerepéről:] „megtalálni az emberi együttélésnek, nevelésnek azt a módját, amely az ember megváltoztathatóságának (the modifiability of man) és a társadalmi intézmények plaszticitásának és ezekkel a változásokkal szemben fennálló inertia, vagy rezisztencia eredőjeként optimális lehetőségként kínálkozik a békés csoport és nemzetközi viszonyok elérése. (...) A béke eléréséhez új embertípus, a világpolgár «world citizen» formálására van szükség, akik transznacionális láncolatán keresztül kialakul a világközösség (world community)." (i. m. 800.)

Bár a fenti idézet első mondata nyelvtanilag helytelen – feltehetően a szerző nehézkes angolból való fordítása miatt, az érthető, hogy a Tariska tolmácsolásában a nemzetközi kongresszus nagy társadalmi jelentőséggel ruházza fel a szakmát. Lényegi szerepet szán a mentálhigiénének az „új ember" (a „world citizen") és egy jobb „új világ" („world community") megteremtésében – ezúttal azonban nem a szocialista forradalom utáni Szovjetunió, hanem a második világháború utáni nyugati demokráciák projektje keretében. Bizonyos értelemben a két vállalkozás nagyon hasonló: nagy társadalmi reformokról van szó, amelyeket tudományos szakértelem alapján kívánnak végrehajtani, és amelyek kulcseleme az „új individuum", ez utóbbi kimunkálásáért a pszichológia a felelős. A mentálhigiénés világkongresszus, ahogy a fentebb idézett programból látszik, közpolitikai jelentőségűnek látja a gyerekkorra vonatkozó tudományos szakértelmet, valamint a mentálhigénés gyakorlat kiterjesztését az ipar, az emberi kapcsolatok, csoportok, közösségek működésére is. Mindez természetesen egybecseng a koalíciós időszak kis magyar pszicho-boomja során megfogalmazott célokkal – ld. például az 1947-es pszichiátriai ankét határozatait (amelyekkel mellesleg maga Tariska is egyetértett). A magyarországi szakemberek ugyanis szinte kivétel nélkül az itt bírált nemzetközi tudományos

közösség tagjai (követték a nemzetközi szakirodalmat, többé vagy kevésbé, de részt vettek a szakma nemzetközi nyilvánosságában – konferenciákon, szakmai szervezetekben stb.). Tariska szövege 1948 októberében jelenik meg, ekkor már egyértelmű, hogy Magyarország a Szovjetunióval és új szövetségeseivel együtt nem vesz részt a Marshall-tervben. A Világbankhoz és az IMF-hez hasonlóan a szerző szerint más újonnan alakult világszervezetek is az ellenség politikai-gazdasági érdekeit szolgálják:

> „A »Megállapítások...« ennek a feltételezett »világközösségnek« első bátortalan lépéseként (first hesitant step) üdvözli az UNO és szerveinek UNESCO, WHO (World Health Organisation), az ILO (International Labour Office) létrejövetelét. (...) A kongresszus tehát az elmeegészséget az oszthatatlan szociális, mentális és fizikai egészség részének tekinti (ld. WHO konstitúció), aminek feltétele a szabad, félelem nélküli nemzeti és egyéni lét. Ez a probléma – ami a mental-hygiéne szorosan vett határain messze túlmenőleg – az egész mai emberi lét legégetőbb, legnehezebb kérdése – *csak* a dialektikus és történelmi materializmus módszerével oldható meg. *Minden más módszer* – szükségszerűen – *vagy reakciós politikai agitációba, vagy pedig levegőtlen, elfántcsonttorony pszichologizmusba torkollik.*" (Tariska 1948a: 801. – kiemelések az eredetiben)

Eszerint az elmeegészség előfeltétele a *„szabad, félelem nélküli nemzeti és egyéni lét"*, amely egyúttal a korszak *„legégetőbb"* kérdése, kizárólag a történelmi materializmus módszerével oldható meg. A történelmi materializmus egy (gazdaság)filozófiai szemlélet, amely a szöveg gondolatmenetében a *„reakciós politikai agitáció"*, vagy a *„pszichologizmus"* alternatívája. Az említett nemzetközi szervezetek és a mentálhigiénés világkongresszus nem deklarálta, hogy a továbbiakban a történelmi materializmus módszerével fog dolgozni. A pszicho-tudások és a történelmi materializmus (vagy adott esetben ellenséges alternatívái) összekapcsolódnak. A szerző a cikk további részében felvázol egy olyan „alternatív" mentálhigiénét, amely a történelmi materializmusra alapul, ez pedig nem más, mint Pavlov reflextana. A *pavlovizmus* axiómája szerint a társadalmi és termelési viszonyok ingerek, amelyek feltételes reflexszé alakulva válnak individuális lélektani tényezővé. „Ebben az értelmezésben a mental-hygiene arra a döntő dialektikus materialista törvényre támaszkodik, hogy a *„lét határozza meg a tudatot"* (i. m. 801. – kiemelés az eredetiben). Ezek után pedig újra szemügyre veszi a mentálhigiénés világkongresszus résztevőit és megállapításait:

„A kongresszus módszere: pszichológiai (tehát résztudományos), speciálisan: pszichoanalitikus, tehát antimaterialista volt. Az előadó fődelegátusok és a vita legjelentősebb személyiségei az angol nyelvterület pszichoanalitikusai, néhány francia vagy franciás műveltségű ország (Schweiz) különféle freudi, vagy Freud tanain kialakult iskola (Jung, Adler stb.) képviselői voltak." (i. m. 802.)

A pszichoanalízis a szerző szerint alapvető módszertani hibákat ejt a *„legégetőbb kérdések"* terén. Legnagyobb hibája az, hogy a társadalmi viszonyokat individualizálja, majd az ember egyetemes pszichológiai sajátosságaiként univerzálisnak tételezi, ezáltal legitimálja. A személyiség fejlődését az osztályviszonyok helyett a családban keresi, azt állítja, hogy a „köz" sorsa a családban, a neveléssel dől el. A pszichoanalitikus teória lényege szerinte az *„Ödipusz-szituáció"*, amelyet a „freudisták" egyetemes emberi jelenségnek tételeznek, holott az a polgári életforma következménye. A polgári család szerkezete az eredeti tőkefelhalmozás érdekében jött létre: az érdekházasság, a születéskorlátozás, a puritán polgári morál és az erre alapuló gyermeknevelés gazdasági funkciókat szolgált, a tőke mozgásának következménye. A család – írja Tariska – társadalmi funkció, a pszichoanalízis által kezelt neurózisok kizárólag a burzsoázia betegségei. Ezek a megállapítások számunkra ismerősek: elhangzottak a húszas-harmincas évek szovjet vitáiban, de az 1960-as évek elejétől a vasfüggöny túloldalán, a nyugati pszicho-boom csúcsán, a pszichoanalízis szociológiai, antipszichiátriai, feminista és egyéb *tudományos* kritikáiban is felbukkannak, sok esetben éppen pszichoanalitikusok részéről, jelentősen bővítve magát a pszichoanalízist és a pszicho-tudások diskurzusát. Tariska azonban nem biztosít teret a tudományos, szakmai vitának. Sajnos nem tudjuk meg, hogy a megtámadottak milyen érvekkel reagáltak volna ezekre a kritikákra, és azt sem, milyen szakpolitikák alapjául szolgálhatott volna esetleg a kritikák alapján újragondolt pszichoanalízis. A cikk ugyanis így folytatódik:

„Freud alapvető életösztönök-halálösztönök költői ellentétére épített pszichológia mithológikus homályaival és atomizált társadalomszemléletre épült világnézetével ezen kongresszuson eljutott követőiben oda, ahová minden antidialektikus út vezet: *a nyílt politikai reakcióba.* Ezen a tényen mit sem változtat, hogy Kelet-Európában – vagy éppen Magyarországon – a közös, de más okból származó üldözés a pszichoanalitikusokat hosszabb-rövidebb időre közös útra kényszerítette az emberi haladás és felszabadítás *valódi* harcosaival. A londoni mental-hygiénes kongresszus dokumentálta, hogy az imperializmus, amely hatalmát nemcsak vasra, szénre, olajra, ipartelepre és közlekedésre, hanem szellemi alkotások területére is ki akarja terjeszteni: *házi pszichológiává szelídítette a pszichoanalízist."*(i. m. 802–803. – kiemelések az eredetiben)

Eszerint a londoni kongresszust illető súlyos vádak alól a magyar pszichoanalitikusok sem vonhatják ki magukat. A szerző sajátosan utal arra, hogy Magyarországon a pszichoanalitikusok a kommunista párthoz kötődnek, illetve a pszichoanalízis és a párt irányvonalai eddig egy irányba mutattak. Az erre vonatkozó mondat, ha lehet így fogalmazni, övön aluli ütés. A pszichoanalitikus egyesület vezetői, Hermann Imre és Gimesné Hajdú Lili asszimilált nagypolgári zsidó családokból származtak,[87] mindketten közvetlenül a háború után, 1945-ben léptek be a kommunista pártba. A kommunisták iránti bizalmuk és szimpátiájuk bizonyosan nem osztályhelyzetükből, vagy a proletariátus iránt érzett politikai felelősségből fakadt, hanem talán félelemből, sértett emberi méltóságból, a fasizmus és az antiszemitizmus gyűlöletéből, egy új, biztonságos és igazságos világ megteremtésének reményéből. Tariska mondata azt sejteti, hogy a pszichoanalitikusok kizárólag *zsidóként* kapcsolódtak a párthoz, nem pedig pszichoanalitikus minőségükben, a kommunisták és a zsidóság „közös sorsa" az üldöztetésekkel együtt véget is ért, illetve az emberi haladásért folyó *„valódi"* harcban oldódik fel, ahol az egyik ellenség éppen maga a pszichoanalízis. Cikke végén, zárszóként kimondja, hogy a pszichoanalízis az ellenfél hidegháborús propagandájaként kezelendő, követői pedig a Szovjetunió és szövetségesei ellenfelének:

> „Nem véletlen az, hogy egy tudományos céllal összeült kongresszus a churchillista reakció szócsövévé vált (...) Nem, a harmadik mental-hygiénes kongresszus része volt az amerikai támadó program propaganda hadjáratának. (...) Úgy érzem: az imperializmus támadása a különböző értelmiségi foglalkozások síkján felveti annak szükségét, hogy egységes és tiszta ideológiát kialakítsunk a támadások síkján, vagy azok kialakítását megkezdjük." (i. m. 804.)

Alább látni fogjuk, hogy Tariska szisztematikusan végigvitte a „támadások síkján" kialakított programot, 1948. november 24-én kelt levelében a *Fórum* főszerkesztőjének, Vértes Györgynek a következőket írja:

> „Mindenesetre úgy gondolom, hogy a következő időkben valamelyest túl kell menni a pszichológiai nagytakarításban a freudistákon. Az a kultuszkurzus a tanítóknak, Mérei, Gleimann stb. élénk részvételével zajlott le" (idézi Szőke 1992: 42.).

[87] Hermann Imre gyerekkoráról, szüleiről részletesen: Hermann 1998, Hajdú Lili fiatalkoráról: Borgos 2009.

Tariska fentebb bemutatott cikkének megjelenése után, ugyanekkor (1948 novemberében) a pszichoanalitikusok is levelet írnak, ők azonban Lukács Györgynek, aki ugyan nem főszerkesztője a lapnak, de köztudottan szellemi és politikai arculatának irányítója. A levél aláírói a Hermann Imre és Gimesné Hajdú Lili. A Gimes-Hajdú család rokona, Kende Péter emlékei szerint a levél megfogalmazásában Hajdú Lili fia, ifj. Gimes Miklós is segített, aki ekkor vonalas sztálinista, a *Szabad Nép* újságírója (Révész 1999: 112.) – ő feltehetően járatosabb volt a „párton belüli demokrácia" rítusainak gyakorlásában, mint a pszichoanalitikus egyesület kommunista vezetői. A levél az önkritika kötelező demonstrációján túl nyíltan megfogalmazza és számon kéri, amire Tariska sokat sejtetően utalt:

> „A bírálat elvi részével számos ponton mi is egyetértünk, a pszichoanalízis további marxista–leninista bírálatát mi magunk is feltétlenül szükségesnek tartjuk. Sem a kritikát nem utasítjuk vissza, sem pedig az önbírálattól nem zárkózunk el. Nem vonjuk kétségbe azt, hogy az imperialisták a maguk országaiban megkísérlik a pszichoanalízist az imperialista célok szolgálatába állítani. Ezt azonban csak úgy tehetik meg, ha a pszichoanalízis elméletét meghamisították.
>
> Nyomatékosan hangsúlyozva, hogy mint kommunisták, az elmélet minden terén, tehát a pszichoanalízis kérdésében is a Párt ideológiai útmutatását kívánjuk követni, meg kell állapítanunk, hogy a Fórum említett cikkének egyik mondata semmiben nem tekinthető elvi bírálatnak, és a legmélyebben sért bennünket mint párttagokat és becsületes embereket.
>
> Miután Tariska elvtárs megállapította, hogy a freudi pszichológia a londoni kongresszuson eljutott a nyílt reakcióig, a következőket írja: »Ezen a tényen mit sem változtat az, hogy Kelet-Európában vagy éppen Magyarországon a közös, de más okból származó üldözés a pszichoanalitikusokat hosszabb-rövidebb időre közös útra kényszerítette az emberi haladás és felszabadítás valódi harcosaival«. Magyarul: ha az analitikusok a kommunistákkal együtt mentek a múltban, vagy kommunisták lettek a felszabadulás után, akkor annak csak egy magyarázata van: az, hogy zsidók, ez a magyarázat annullálni akar egy másik magyarázatot – ami a valóság –, hogy a pszichoanalitikusok mindig fasisztaellenesek voltak a múltban, és meggyőződéses marxisták és párttagok a jelenben.
>
> Tariska elvtárs felfogásával nyilván sem Pártunk, sem Lukács elvtárs nem érthet egyet. Kérjük, hogy a tanulmány idézett sorait a Fórum igazítsa helyre, hangsúlyozva azt, hogy a pszichoanalízis bírálatának elvi részét a helyreigazítás nem érinti." (idézi Szőke 1992: 43.)

Lukács György, hasonló hangnemben ahhoz, ahogyan néhány hónappal korábban Mérei tette, durván elutasítja a segítségkérést:

„... november 15-én kelt levelükben idézik Tariska elvtárs cikkének egy passzusát, és a következőkben azt úgy interpretálják, mintha annak antiszemita értelme lett volna. Ez ellen az értelmezés ellen, melynek – tudatosan vagy nem tudatosan – az az intenciója, hogy elterelje a figyelmet a pszichoanalízis világnézeti és társadalmi reakciós oldalairól, a leghatározottabban tiltakozom. Ennek az idézett mondatnak egyedüli értelme csak az lehet: a felszabadulás előtt igen sokan voltak, akik nem voltak megelégedve a Horthy–Szálasi–Hitler rezsimekkel. Sokaknál azonban ez az elégedetlenség onnan származott, hogy az osztályuralomnak, az osztálydiktatúrának ilyen formái helyett az angol–amerikai típusú osztálydiktatúra után vágyódtak. Természetes, hogy az ilyen elemek (akár zsidók voltak, akár nem) a felszabadulás után az új demokrácia ellen fordultak. Ez természetesen vonatkozik a pszichoanalízisre mint világnézeti áramlatra. Igen érthető módon, mert hiszen a hitleri elnyomó gépezetnek nem volt rájuk szüksége, a Trumané pedig kitűnően fel tudja őket használni. Nagyon kérem az elvtársakat, hogy fontos ideológiai vitákat ne tereljenek az útszéli demagógia területére." (idézi Szőke 1992: 43.)

A *„fontos ideológiai viták"* az év során folytatódtak a *Fórum*ban, továbbra is csak Tariska részvételével. A pártvezetés, ahogyan ma mondani szokás, egyre több irányba adott kilövési engedélyt, egyre többen kerültek a *Fórum* és a *„pszichologizmus"* vádjának célkeresztjébe. A pszichoanalitikusok meg sem szólalhattak a sztálinista „nyelvjátékban", bár mint láttuk, több informális gesztussal kifejezték, hogy szeretnének részt venni benne – azaz önkritikát gyakorolni és részesei lenni a „megújuló" szakmai-politikai diskurzusnak. Azonban a vitarituálé irányítói a pszichoanalízisnek kizárólag egyfajta „vörös posztó" szerepet szántak: a pszichoanalízis vagy a pszichoanalitikus tanokkal való kapcsolat vádjának felmutatásával indulhatott a kritika-önkritika játszma a pszicho-tudások újabb és újabb terepein.

Tariska következő cikkei (Tariska 1948b, 1948c) folytatják a pszichoanalízis politikai „leleplezését", és ahogyan a szerző a Fórum főszerkesztőjének írt levélben megígérte, a megvádoltak köre kiszélesedik. *...és ami a freudi illúziókból következik* című tanulmánya (Tariska 1948b) látszólag Pálóczi Horváth cikkének építő jellegű kritikája, valójában csupán további érveket vonultat fel annak bizonyítására, hogy a pszichoanalízis a nyugati imperializmus ideológiai fegyvere. A szerző itt már *pszichoanalízis*nek nevezi a munkalélektant, a kísérletes szociálpszichológiát, a fejlődés-lélektant és a gyermek-pszichoterápiát is. Érvei ezúttal is a pszicho-tudások hatalmi, politikai aspektusaira vonatkoznak. Eszerint a pszichológia alkalmazása olyan új területeken, mint az ipar és a gyermeknevelés, politikai célokat szolgál: az osztályellentétekből fakadó konfliktusokat individualizálja, így azt a munkás (vagy a munkások csoportja)

belső, pszichológiai problémájává teszi – és akként is „kezeli". Tariska szerint az ipari pszichológia a „Marshall-terv államaiban" indult virágzásnak. Az üzemi pszichológiai beavatkozások szaktudományos alapja a Hawthorne-kísérlet,[88] amely azt bizonyította, hogy a munkásoknak fontosabbak az üzemen belüli *„emocionális kapcsolatok"* és a *„jó csoportviszonyok"*, mint a bérek vagy a munkakörülmények. Így *„az osztályharc valamennyi megnyilvánulási formáját elkenték, elpszichologizálták"*, a „jó csoportviszonyok" elérése ürügyén a szakszervezetek helyére becsempészték a pszichológust. A konklúzió pedig: *„A „tudományos amerikai munkamódszer" tehát alkalmas 1. a pszichológia leplében jelentkező kémhálózat kiépítésére; 2. „feleslegessé teszi"a szakszervezeti bizalmiakat; 3. „feleslegessé teszi" a szakszervezeti munkaközvetítést; 4. „beigazolja", hogy nincs osztályharc, hanem csak összeférhetetlen emberek vannak."* (Tariska 1948b: 900.)

Majd mindezek után – Pálóczi Horvát cikke ürügyén – újra kifejti a pszichoanalízis tévedéseit: *„Az osztályvakság határozza meg Freud idealista, peszszimista, irracionális filozófiáját, ezért válik társadalmi felfogása reakcióssá, fejlődésképtelenné, s ezért jut el «az élet célja a halál» téveszméjéhez."* (i. m. 901.) Ezúttal explicit módon kimondja, hogy a pszichoanalitikusokkal nem tartható fenn semmiféle párbeszéd: *„Idealizmus lenne azt várni, hogy a freudisták maguk tisztítsák meg tudományaikat sallangjaitól."* (i. m. 902.) Ezt nem indokolja meg részletesebben, a szövegből arra lehet következtetni, hogy talán a pszichoanalitikusok „osztályvaksága" orvosolhatatlan. Végül rátér arra, hogy időszerű lenne a reakciós pszichoanalitikus tanoktól megtisztítani más területeket is, egyúttal delegálja is a feladatot az illetékeseknek:

[88] A Hawthorne-kísérlet néven ismertté vált vizsgálatsorozatot 1924 és 1932 között végezték a chicagói Western Electric Company egyik alegységében (a Hawthorne-ban) Elton Mayo vezetésével. A kísérlet eredetileg a munkakörülmények és a teljesítmény összefüggését vizsgálta. A vizsgált részlegben – egy telefonkészülék- szerelő üzemben – kedvezően módosították a munkafeltételeket (jobb világítás, rövidebb munkaidő, több pihenő, több pénzbeli ösztönző stb.). Úgy tűnt, ezek a változtatások valóban javítják a munkások teljesítményét, azonban a magasabb teljesítmény az eredeti (rosszabb) feltételekhez való visszatérés után is fennmaradt. A kísérletvezetők ebből arra következtettek, hogy a termelékenység növekedését valójában az emberi kapcsolatokban történő változások eredményezték. A kísérletben részt vevő munkások több figyelmet kaptak, megkérdezték véleményüket stb., azaz foglalkoztak velük. A kísérletet később több módosítással megismételték, a Hawthorne-effektus névre keresztelt jelenség a tudományos munkaszervezés és a munkapszichológia alapvetése lett: mintegy deklarálta, hogy a munkások belső élményei, pszichológiai motivációi, társas kapcsolatai stb. lényegi szerepet töltenek be a munkafolyamatban, erről kell mélyebb és részletesebb ismeretekkel rendelkeznie a szakembereknek. A termelékenység növelését célzó beavatkozások pedig *pszichológiai* szakértelmet igényelnek.

„Ma már nyilvánvalóan tartunk ott, hogy a freudizmust a pedagógiából kiutasíthatjuk. A freudi szexualis fejlődés tarthatatlansága, a libidó és agressziós ösztönök összeomlása után a freudi analízis „gyógypedagógiai" módszereit át kell adnunk a kapitalizmust toldozgató nyugati *„child guidance clinic"* híveinek: *a népi demokratikus Magyarország nevelési elveinek közösségbe való beilleszkedésre és nem az ösztönök kiélésére kell irányt vennie.* Ez a munka mindenesetre a pedagógusokra várna." (i. m. 902. – kiemelések az eredetiben)

A Fórum következő (1948. decemberi) száma újabb hasonló témájú cikket közöl Tariskától. Ezúttal a sorsanalízist „semmisíti meg" Benedek Istvánnak abban az évben megjelent *Az ösztönök világa* című könyvéről írt recenzió keretében. A bírált könyv ezúttal is csak ürügyül szolgál ahhoz, hogy a fenyegető politikai üzenetet eljuttassa a címzettekhez, akik ezúttal szintén nem a pszichoanalitikusok. Miután részletesen kifejtette, hogy Szondi tanai nem csupán a freudizmus bűneit hordozzák, hanem olyan reakciós elképzelésekhez is kötődnek, mint a genetika, a cikk végén konkrétan megjelöli, kiktől vár további önvizsgálatot. A pszichologizmus vádja a pedagógusokat, pontosabban a gyermektanulmányozókat illeti:

„Nem is csak a sorsanalízissel vitáztam, hanem a pszichologizmussal, mint egyik lehetséges politikai ártalommal, amely a megváltozott, népi Magyarország értelmiségében kísért. (...) A pszichológia veszélye nem légből kapott. Gondoljunk csak arra, hogy 1946–47 telén, amikor a magyar tanítóság *először* kezdett demokratikus iskolában tanítani, az akkori kultuszkormányzat *első* központilag szervezett tanfolyama a tanítók részére pszichológiai kurzus volt. Ezeknek a kurzusoknak számos résztvevőjétől tudom, hogy ők azt akarták megtanulni: mi a *demokrácia*, mi a *történelem* helyes értelmezése, akartak volna valamit tudni a *Szovjetunió* történelméről, de nem ezt kapták, hanem rendszertelen összevisszaságban három-négy lélektani irány véleményét a gyermek szexuális fejlődéséről. 1946 elmúlt, de vajjon elmúlt-e ez a pszichologizmus, mint veszély mindenestől?" (Tariska 1948c: 993. – kiemelés az eredetiben)

Mérei Ferenc felismerte magát a cikk címzettjeként: egyrészt maga is Szondi-tanítvány, másrészt részt vett az említett tanfolyamok pszichológiai anyagainak összeállításában, de leginkább: az ONI igazgatójaként ő az ország első számú pedagógus-pszichológusa. Ennek megfelelően teljesíti feladatát, a *Fórum* 1949. februári számában *Pszichologizmus a nevelésben* címmel (Mérei 1949a) ír Tariskáéhoz hasonló támadó esszét, ahol a pszichologizmus vádját konkrét személyekre és intézményekre fordítja le – ezúttal már a köznevelés területén.

A források alapján sejteni lehet, hogy a pszichoanalitikusok egy ideig még próbálkoztak a Párt számára demonstrálni „öntisztulási" szándékaikat[89] – sikertelenül. A magyarországi pszichoanalitikus egyesület *„homályos körülmények között"* (Hidas 1998) – talán a további retorziókat vagy a hatósági betiltást megelőzve, esetleg valamelyik befolyásos kommunista barát jó tanácsára – 1949 februárjában rendezett közgyűlésén feloszlatja magát. A pszichoanalízis ezzel hivatalosan megszűnik Magyarországon, azonban a felszámolt egyesület néhány tagja szűk informális keretek között a sztálinizmus éveiben és később is folytatott analitikus praxist és képzést.

[89] Székács-Schönberger István (1907–1999) pszichoanalitikus igen indulatosan emlékszik vissza a korszakra és az egyesület vezetőinek tevékenységére (Interjú Székács Istvánnal, 1980. március–április. Készítette: Javonirczky István, 1956-os Intézet OHA 225.). Székács, ahogyan Hermann Imre és Hajdú Lili, szintén asszimilált zsidó polgári családból származik. Bár gimnazista korától rokonszenvezett a kommunista mozgalommal, ő is 1945-ben lépett be a pártba. Az idézett interjúban elmesél egy történetet:
1947-ben Amszterdamban rendezték az első európai pszichoanalitikus konferenciát, ahová ő is készült előadással, azonban az illetékes hatóságok csak Hermannt engedték ki a konferenciára. Ezért megkért egy angol kollégát, hogy távollétében olvassa fel az előadást (ami, nem mellesleg, a koncentrációs táborokba deportáltak traumáiról szól). Az előadás nagy sikert aratott, két nemzetközi folyóirat is elkéri közlésre. 1949-ben, felmérve a lehetőségeket, igyekezett távol tartani magát a politikailag kompromittálható tudományterületektől, felhagyott pszichoanalitikus praxisával és biokémiai kutatásokkal foglalkozott az Akadémián. Főnöke, Alexits György matematikus volt (1949-ben a Magyar Tudományos Tanács főtitkára). [Alexits] *„Egyszer behív, és mondja: Székács elvtárs, baj van magával. Mondom mi történt? Feljelentés érkezett. Mit jelentettek föl? Följelentették, hogy a kommunista analitikusok aktívájának a tilalma ellenére egy imperialista lapnak adott külföldre anyagot, cikket. Mondom, hát kérem, én nem tudok semmiféle kommunista analitikusok aktívájáról. Nekem nem tiltotta meg senki, én tényleg kiküldtem, azért, mert értesítettek hivatalosan az egyesületben, hogy ilyen van. Közöltem, hogy van cikkem, kiküldtem, senki nem tiltotta meg nekem. Hm - mondja. Erre én megkérdezem: ki jelentett föl? Hát ezt ő nem mondhatja meg. Szerencsére Alexits azt hiszem, rendesen intézte el a dolgot, mert mint kiderült, ő felhívta a párt szervezési osztályát és érdeklődött a kommunista analitikusok aktívájáról. Én tudniillik azt mondtam, hogy én egyáltalán nem tudom, hogy ilyen aktíva létezik. Én úgy tudom, hogy a pszichoanalízis egy ellenséges ideológia. Hogy lehet az ellenséges ideológiából aktíva? Úgy látszik ez bolhát tett a fülébe, felhívta a párt szervezési osztályát, hogy van-e ilyen aktíva, és a párt szervezési osztálya közölte, hogy ők nem tudnak ilyen aktíváról. Erre ő engem pár hét múlva értesített, a dolgot ad acta tette. (...) Meg kell mondanom, hogy egy világ omlott össze bennem, hogy ilyen történhet. Spekuláltam, hogy ki lehet az, hogy ki az az aktíva? Hát én tudom, hogy ki más: a Hajdu Lili, a Hermann, a Hermanné, Rotter és Rajka. Ezek rendszeresen találkoznak, ezek játszanak egyesületet. Ezek közül valaki."* (i. m. 57–58.).

3. Az „üvegházi neveléstől" a pedológia perig. A pszichológia felszámolása

A tisztán kommunista befolyás alatt álló és a minisztériumhoz tartozó pedagógiai-pszichológiai kutatóintézet, az ONI megalapítása egyértelmű gesztus volt arra nézve, hogy a párt 1948 közepén a pszichológiai szaktudásra akarja alapozni a közoktatási reformokat, sőt, magát a pszichológiát is stratégiai jellegű területnek tekinti – gondoskodik arról, hogy a szakma irányítása megbízható káderek kezében legyen.

Révai József előző fejezetben idézett, a közoktatási kvótarendszert beharangozó beszédét követően a *Köznevelés* következő száma közli Kiss Árpád (1948) tanulmányát, amelyben a szerző kifejti, hogy a professzionális pszichológiai ismeretek nélkülözhetetlenek a korszerű közoktatásban, ezért a pszichológiai intézményrendszer további, nagymértékű fejlesztésére van szükség. Érvelése szerint a tankötelezettség meghosszabbítása nemzetközi trend, a 16 éves korig tartó kötelező iskoláztatás következtében az iskola egyre nagyobb szerepet tölt be a gyerek (és családja) életében, a gyermekek nevelésének feladatát a társadalom egyre inkább az iskolára bízza. Kiemelten fontossá válik ezért, hogy az iskolai nevelés a gyermek tudományosan igazolt igényeihez igazodjon, a közoktatás egyenlősítő funkciója (azaz, hogy mindenki képességének és értettségének megfelelő nevelésben részesüljön) pedig a pszichológiai képességmérések alapján valósuljon meg. Ennek érdekében minden oktatási intézményben kötelezően iskolapszichológust kell alkalmazni. Tariska *Fórum*-beli cikkei csak két hónap múlva jelennek meg, így Kiss Árpád még nem „tudhatja", hogy a nemzetközi szakmai szervezetek a nyugati imperializmus érdekeit szolgálják. Legfőbb érve ezért a Nemzetközi Nevelésügyi Hivatal ajánlása, amely meghatározza az iskolapszichológus státuszát és feladatait. Eszerint az iskolapszichológus tudományosan képzett szakember ilyen irányú egyetemi vagy magasabb végzettséggel. Funkciója az ajánlás szerint nélkülözhetetlen, ugyanis a nevelők egyelőre nem rendelkeznek elegendő pszichológiai ismerettel, külön szakember kell a képességméréshez, tehetségkutatáshoz, a fogyatékosok kiszűréséhez, az iskolapszichológus feladata lenne továbbá a nevelési tanácsadás, iskolai tantervek alkalmasságának vizsgálata és a pedagógiai módszerek eredményességének megállapítása (Kiss 1948).

1949 elején (!) jelenik meg az ONI két vezető munkatársa, Kiss Árpád és Faragó László szaktanítói tanfolyamok hallgatói számára készült tankönyve (Faragó és Kiss 1949). A szerzők a bevezetőben hangsúlyozzák, hogy a fejlődés törvényszerűségeit a modern lélektan ismeri és tanulmányozza, ezért a pedagógia elválaszthatatlan a pszichológiai szaktudástól. A tankönyv didaktikusan

ismerteti a kortárs fejlődés-lélektan – elsősorban Piaget munkásságának – eredményeit, majd a magyar közoktatás számára iránymutató gyakorlatként bemutatja az ehhez illeszkedő modern nyugati és szovjet reformpedagógiákat. A szerzők többször kiemelik, hogy a magyar pedagógiának az ún. *funkcionalista szemléletre* kell alapulnia. Ez elsősorban azt jelenti, hogy az iskolai nevelésnek a fejlődés szükségleteit kell kielégítenie, biztosítania kell a *„teljes gyermeki életet"* (i. m. 78.).

A tankönyv kézirata nyilván korábban, talán 1948 közepén készült, más esetben nehéz elképzelni, hogy a decemberi–januári fejlemények ismeretében a szerzők hasonló szöveget adtak volna ki a kezükből. A pártban ugyanis 1948 végén indul az *„ideológiai harc kérdése a pedagógia területén"* című terv kidolgozása. 1948 novemberében–decemberében a fő téma továbbra is a munkás- és parasztgyerekek iskolai lemorzsolódása és az ezzel kapcsolatos politikai és pedagógiai feladatok. Faragó és Kiss könyvének ugyan nem mond ellent az ONI Didaktikai Osztályának (Kiss Árpád a vezetője) 1949. január 4-én megfogalmazott munkaterve, de a fókusz áthelyeződik. Az ONI ekkor egy olyan átfogó pedagógiai program létrehozásán dolgozott, amely az iskolai tananyag tartalmát és átadásának módját a munkásosztálybeli gyerekek életvilágához igazítja. A „pedagógia területén folytatandó ideológiai harc" előkészületeiért személyesen Mérei a felelős, ő állítja elő a párt döntéshozó fórumai elé terjesztett vitaanyagot. Itt fogalmazódik meg, hogy az oktatási rendszer magasabb szintjein való lemorzsolódás oka az, hogy az iskola más kultúrát közvetít, mint amit a munkás- és parasztszármazású gyerekek otthonról hoznak. Ez a tény egyúttal magyarázatul is szolgál arra, hogy a pszichológiai képességmérő teszteken miért teljesítenek rosszabbul a munkásosztálybeli gyerekek. Mérei egy későbbi tanulmányából idézve:

> „E munkás- és szegényparaszt-gyermekek olyan környezetből jönnek, ahol még általában nem szól a rádió, ahol ma még kevés a könyv, a folyóirat, ahol a tudásnak még csak az igénye van meg, de objektív feltételei sokszor hiányoznak. Ezek a gyermekek nehéz feltételek közt felnőve – az ismereteknek, műveltségnek alacsonyabb szintjén állnak – s így oktatásuk, nevelésük több és jobb munkát, a nevelők részéről nagyobb felkészültséget, nagyobb tudást, elmélyültebb műveltséget igényel." (Mérei 1949b: 27.)

A cikk nem ad konkrét támpontot ahhoz, hogyan kéne átalakítani a pedagógiát és a tananyagot, csupán annyit mond, hogy a *„tananyagot meg kell tisztítani saját rutinunk maradványaitól"*; a nevelőknek otthonosnak kell lenniük a fizikai munka világában is (például tudniuk kell, hogyan működik egy traktor), és

a tananyag részévé kell tenni azt a valóságot, amely a fizikai dolgozók gyerekeit körülveszi. Valamint:

> „A szocialista nevelés alapelve a pedagógiai optimizmus: az az optimizmus, amely oly megragadóan árad Makarenko műveiből. Ez az optimizmus azon a tényen nyugszik, hogy az ember alakítható, formálható. De jól vigyázzunk. Ez nem azt jelenti, hogy magától alakul és változik, hanem alakít*ható* – csak nevelő kell hozzá, aki alakítja." (i. m. 29. – kiemelés az eredetiben)

Az ONI Didaktikai Osztályának 1949. évi munkaterve szerint az általános iskolai oktatást konkrét, tapasztalati ismeretekre kell alapozni, és lehetőleg minél kevesebb szerepet kapjon a verbalitás és a tankönyvi ismeretek (Knausz 2006). 1949 első felében az ONI munkatársai által írt szakcikkek ezzel a pedagógiai programmal foglalkoztak, azaz: hogyan lehet az iskolát a munkásosztály gyerekeinek otthonról hozott élményvilágához igazítani. Sajnos a program keretében született publikációk a szűkös időkeret és a „korszellem" miatt inkább a meglévő tankönyvek, pedagógiai gyakorlatok „burzsoá pszichologizmusként" való kritikájára szorítkoztak, progresszív javaslatokra kevésbé. Ennek oka valóban az idő: az 1949-es év legalább annyi fordulatot hozott, mint az előző.

Mérei vitaanyagát a „pedagógia területén folytatott ideológiai harc kérdéseiről" 1948. december 1-én tárgyalta a Köznevelési Bizottság, az előterjesztés végleges szövege azonban a következő hetekben sokat változott (Knausz 2006). 1949 januárjában ugyanis az ONI *Értesítő*je közli az 1936-os szovjet „pedológiai határozat" fordítását, majd ezt hamarosan különlenyomatban is kiadják (ONI 1949). Bizonyos, hogy a szovjet határozat nagy zavart keltett a szakmában, különösen az elkötelezett kommunista szakemberek körében, akik addig meg voltak győződve arról, hogy a „funkcionalista", azaz fejlődés-lélektan alapú pedagógia a kortárs szovjet közoktatás alapjául szolgál. Mérei vitaanyaga az 1936-os határozat ismeretében, többszöri módosítás után, február 8-án került a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága elé (Knausz 2006: 167.). A Párt hivatalos állásfoglalása tulajdonképpen az ősszel megfogalmazott program radikálisabb változata. Deklarálja, hogy a magyarországi pedagógiai gyakorlatnak két ellenséges irányzata van, nevezetesen a *„konzervatív-klerikális"* és a *„polgári-liberális"*. A kettő szembenállása nem szabad, hogy megtévessze a kommunistákat, ebben az esetben nem igaz az „ellenségem ellensége a barátom" mondás, sőt éppen ennek a féligazságnak köszönhető a jelenlegi helyzet. Az Agitációs és Propaganda Bizottság Mérei előterjesztését kiegészíti azzal, hogy a veszély már nem a sovinizmus vagy a klerikalizmus, hanem a polgári-liberális irányzatok, amelyek alapja nem más, mint a pszichoanalízis. A magyar

közoktatás-politika egyik nagy mulasztása, hogy lebecsülte a pszichoanalízis kártékonyságát, ezért a továbbiakban, a határozatot idézve: *„ez ellen az irányzat ellen kíméletlen harcot kell folytatnunk"* (idézi Knausz 2006: 168.). Nem találtam forrást arról, hogy Tariska 1948 decemberében megjelent Fórum-beli, a pedagógusok „pszichologizmusát" kifogásoló cikkei mennyiben támaszkodtak a szerző saját „ideológia érzékére" és mennyiben a „pedagógia terén folytatott ideológiai harc" frissen alakuló pártdirektíváira. Mindenesetre a február 8-i bizottsági vita eredménye Mérei az MDP Kultúrpolitikai Akadémiáján február 18-án tartott *Utópia és valóság a magyar nevelésben* című előadásában vált az érintettek számára ismertté (Knausz 2006). Az előadás lett – egy időre – a párt hivatalos állásfoglalása a pedagógia területén folytatandó ideológiai harcról, szerkesztett változatát közli a *Fórum* februári száma (Mérei 1949a), majd politikai jelentőségére való tekintettel a szöveg kibővített verzióját az év közepén külön füzetben is megjelentetik (Mérei 1949c).

A tanulmány gondolatmenete kapcsolódik az 1948 novemberében az ONI programjaként meghirdetett *Köznevelés*beli cikkhez, azonban itt az „ellenség" képe határozott körvonalakat ölt, és megfogalmazódik az új – szocialista – pedagógia konkrét alternatívája is. Az *Utópia és valóság*... kifejezetten a „polgári-liberálisként" azonosított köznevelési törekvések felszámolását propagálja. A reformpedagógiákként megnevezett irányzatok Mérei szerint egykor valóban reformista szerepet játszottak. „A konzervatív-klerikális pedagógiai irányulással szemben ellenzéki áramlatként jelentkezett a magyar nevelésügyben a *polgári liberalizmus pedagógiája"* (Mérei 1949c: 17. – kiemelés az eredetiben). Ezek az irányzatok a nyugat-európai kísérleti iskolák módszeréhez kapcsolódtak, amelyek célja, hogy a konzervatív-klerikális iskolák tekintélyelvű légköre helyett egy szabadabb, a gyermek kibontakozó képességeihez, pszichológiai igényeihez illeszkedő iskolát hozzanak létre. Abból indultak ki, hogy a nevelés formális, tankönyvön alapuló módszerei helyett a közvetlen tapasztalat váljon a gyermek ismereteinek forrásává. A kísérleti iskolák azonban Nyugat-Európában és Magyarországon is magániskolákként működtek, igen magas tandíjjal, így gyakorlatilag kizárólag a felsőközéposztály gyerekei számára voltak hozzáférhetők. Az ilyen iskolák környezete (a nagyvárosok villanegyedeinek zöldövezete), felszereltsége, tantestülete jóval színvonalasabb volt, mint a közoktatás. A magyarországi reformiskolák, az *Új Iskola* és a *Családi Iskola* pedagógiai programjai Mérei szerint az első világháborút követő években még jelentős kritikai potenciállal rendelkeztek, alternatívát nyújtottak a *„horthyzmussal összeszövődött hivatalos klerikális oktatáspolitikával"* szemben. A harmincas évekre azonban a polgárság *„kapitulált"*: elvesztette radikalizmusát, feladta társadalomkritikai ambícióit, elszakadt környezetétől, individualista, irracionalista filozófiákba

és műalkotásokba menekült. Ezzel a végzetes gesztussal egyúttal *„politikailag a reakció járószalagára került és a fasizmust előkészítő rendszabályok (...) kiszolgálója lesz"* (i. m. 21.). A burzsoázia „kapitulációja" saját pedagógiája terén is egy öncélú, individualizmusba zárkózó gyakorlatot eredményezett: a kísérleti iskolák lemondtak arról, hogy a közoktatási modelljeivé váljanak, így az elit *„üvegházaivá"* lettek, egykor radikális pedagógiai programjuk pedig a dekadens, nihilista polgárság köldöknéző utópiájává szublimálódott. Politikai ambíciók és ideológiai bázis nélkül a gyermek közvetlen tapasztalataira alapuló nevelés paradox módon épp a társadalmi valóságtól szakadt el: „mindez üvegházi világban folyt, amelyben az emberi tevékenység önmagában való szórakozásként jelent meg. Ebben az üvegházi világban megismerték a virágzó fákat, patakokban úszkáló halakat, épülő házat, kemencében szép pirosra sülő kenyeret. *Egyetlen tényezőt nem ismertek meg a kísérleti iskolák üvegházaiban: a társadalmi munkát, amely mindezt létrehozza"* (i. m. 19. – kiemelés az eredetiben). Tariska szövegéhez hasonlóan Mérei is konkrét felelősöket keres: ez az *„elfajulás a pedagógia területén a pszichologista szekta irányulásokban s elsősorban a pszichoanalízis térhódításában jelentkezett"* (i. m. 21.). Eszerint a pszichoanalízis biztosított ideológiai hátteret az „üvegházi léthez", azaz a nevelés és a valóság szétválasztásához, ugyanis: *„A pszichologista felfogás a nevelést nem tekinti társadalmi tettnek. És a társadalmi hatásoknak legfeljebb egészen korlátozott nevelőerőt tulajdonít* (uo.). Mérei szerint a pszichoanalitikus pedagógiának két premisszája van:

> „1. Minden nevelés ösztönnevelés, 2. az ösztön történet felett álló, állandó tényező. Mi következik ebből a két premisszából. Ha következetesen végiggondoljuk, elsősorban az, hogy a társadalom nem nevel, és még inkább következik belőle az, hogy a nevelés reménytelen, mert hiszen annak a megváltoztatását jelentené, ami nem változtatható. Ehhez a társadalomellenes, pesszimista felfogáshoz vezet a pszichoanalízis tételeinek pedagógiai alkalmazása." (i. m. 22.)

E „premisszákra" illusztrációkat is hoz a szöveg, érzékeltetve, hogy a konkrét pedagógiai gyakorlatban a „pszichologista" felfogás milyen abszurd és kaotikus helyzeteket teremt. Például a pszichoanalitikus képzettségű tanítónő nem ébreszti föl tanóra közben a padra borulva alvó gyereket, mert nem akarja „ösztöneit" megzavarni. A megidézett tanítónő a „spontaneitás elve" jegyében szétzilálja az osztályközösséget, motiválatlanná teszi a tanulókat. Az ilyen, „pszichologista" pedagógia kudarca még egy laikus számára is nyilvánvaló. A pszichoanalízis további retrográd és abszurd axiómája Mérei szerint az ún. *„infantil-fatalizmus"*. A kifejezés Molnár Eriktől származik, és Mérei mellett

Tariska is szellemes, megvilágító erejű fogalomként használja már idézett cikkeiben. Az „infantil-fatalizmus" arra utal, hogy a pszichoanalitikus elmélet szerint a személyiség fejlődése hétéves korban lezárul. Így a hatéves korban kezdődő iskolai nevelés értelemszerűen fölösleges, a pszichoanalitikusok és pedagógus követőik számára amúgy is csak az a kérdés, hogy milyen lelki sérülések érték a gyereket hétéves kora előtt. Ez a pedagógia nem a jövőre, hanem a múltra irányul, s mint láthattuk az ösztönökkel kapcsolatos premisszákból, oda is fölöslegesen.

Mérei jól ismerte a freudi és a kortárs pszichoanalitikus elméleteket, így nyilván annak is tudatában volt, hogy a fenti érvelésnek valójában semmi köze a pszichoanalízishez. Maga Freud sem gondolta, hogy a személyiség csupán ösztönökből áll, az ösztönök „időtlensége" pedig korántsem jelenti a személyiség megváltoztathatatlanságát.[90] A korabeli, Freud utáni angolszász pszichoanalízis pedig még a freudi elmélettől is kifejezetten a „tárgykapcsolatok" (azaz az egyén és környezete kapcsolódásai) irányába mozdul el. Az olvasó, aki csak kicsit is járatos volt a pszichoanalitikus elméletben, tudhatta, hogy sem Freud, sem pedig követői nem állították, hogy a személyiség fejlődése hétéves korban befejeződne. Az *Utópia és valóság...* tanulmányban azonban a pszichoanalízis már valóban csupán ideológiai fantom – Magyarországon ekkor már nem létezik „eleven" formában, azaz legitim tudományos elméletként vagy terápiás gyakorlatként. Egyesülete épp a cikk megjelenésével egy időben oszlatta fel magát, képviselői pedig már az előző évben sem reagálhattak nyilvánosan az őket ért támadásokra. 1949 februárjára a pszichoanalízis végleg kikerült a tudományosan megvitatható (azaz cáfolható/igazolható) álláspontok köréből, a fentiek nem is vádként, hanem „közismert tényként" szerepelnek a szövegben, a szerző és az olvasók egyaránt nagyon jól tudják, hogy senki nem fog a „tévedések" miatt „helyreigazítást" kérni.

Az *Utópia és valóság...* tanulmány a húsz évvel ezelőtti szovjet határozatnak megfelelően Makarenko programjával zárul, miszerint a pedagógiának vissza kell térnie a valósághoz: *„Munkára kell nevelnünk, de nem akármilyen munkára, hanem a szervezett, közösségi munkára."* (i. m. 33.) A tanulmány egyszer

[90] Az „individualizmusról" és az ösztönökkel kapcsolatban például: „Az individuál- és a szociálvagy társadalompszichológia közötti ellentét, amely első pillantásra igen jelentősnek tűnik – sokat veszít erejéből, ha beható vizsgálati alá vesszük. Bár az individuálpszichológia azt figyeli és követi nyomon, milyen utakon keresi az ember ösztönvágyainak kielégítését, egymagában azonban – meghatározott kivételektől eltekintve – ritkán kerül olyan helyzetbe, hogy az általa vizsgált egyének másokhoz fűződő viszonyait figyelmen kívül hagyhassa. Az egyén lelki életében folyamatosan jelen van a másik ember, mint példakép, mint tárgy, mint segítő, vagy ellenfél, az individuálpszichológia tehát eleve, a szónak ebben a kiterjesztett, de teljesen jogos értelmében, egyszersmind szociálpszichológia is." (Freud 1920/1995: 187.)

sem hozza szóba a gyerek pszichológiai szükségleteit (azaz a „funkcionalista nevelést"), bár nem is cáfolja, felbukkan viszont egy új, addig sehol nem említett szempont: „A szocialista nevelés céljai közé kell sorolnunk s egyben e célok megvalósításának döntő előfeltételeként kell megjelölnünk a *fegyelmet.*" (i. m. 34. – kiemelés az eredetiben) Talán a szerző sejtette, mi következik az általa felvázolt érvelés logikájából, talán nem: mindenesetre kifejti, hogy a pszichoanalízis-mentes, szocialista pedagógiának Makarenko mellett hazai hagyománya is van. Ez pedig a *„pedagógiai realizmus"*, a gyermektanulmányi mozgalom „plebejus" szárnya, amely Nagy László, Kemény Gábor, Földes Ferenc munkásságán alapul. A pedológiai határozat ismeretében Mérei megnevez egy „rossz" pedagógiát, amely mint láttuk, a pszichoanalízis tévedéseire épül, és egy „jó" pedagógiát, amely eredetileg is a „dolgozó rétegek" gyerekei és a közoktatás felé irányult. A további feladat pedig a „jó" pedagógiát megtisztítani a pszichoanalízistől és más reakciós motívumoktól. A gyermektanulmányozás (azaz a *pedológia*) tehát *eredetileg* helyes ideológia alapján, jó célok érdekében működött, az *Utópia és valóság...* tanulmány azt sugallja, hogy az öntisztulási folyamatoknak a *pszichológián belül* kell megtörténniük. Az a pszichológia, amelyiknek sikerül megszabadulnia a Horthy-korszak erózióitól – pszichoanalízistől és a *„pszichologizmustól"*, továbbra is a szocialista pedagógia alapjául szolgálhat.

Mérei Ferenc 1949. március 15-én érdemei elismeréséül Kossuth-díjat kap. A februárban kidolgozott irányvonal alapján az ONI márciusi, a Köznevelési Bizottság számára írt jelentése szerint az Intézet *„legfontosabb funkciója, hogy – a Párt köznevelési irányításának megfelelően – a magyar nevelésügy ideológiai fordulatának végrehajtásán munkálkodjék. Ehhez arra kell törekednie, hogy átalakítsa az egész magyar pedagógiai irodalmat. Rövid idő alatt Magyarországon elégséges kiterjedésű magyar nyelvű pedagógiai szakmunkának kell lenni minden kérdésterületre".*[91] Az ONI munkatársai azonnal bele is kezdenek a munkába. Ennek jegyében a szaklapokban sorra jelennek meg az általános iskolai tananyagot és tankönyveket bíráló tanulmányok, amelyek a fentebb bemutatott gondolatmenet alapján leplezik le a „polgári-liberális" pedagógiát. A *Köznevelés* február 15-i száma közli Binét Ágnes *Az üvegházi nevelés világszemléletéről* szóló tanulmányát (Binét 1949). Itt a szerző kifejti, hogy illúziónak bizonyult, amit a háború utáni években a közoktatás reformerei elképzeltek, miszerint a budai magániskolák nevelői *„örömmel fogják elhagyni saját elgondolásaik alapján berendezett tantermeiket, tágas kertjeiket, azért, hogy a nagypolgárság gyermekein kicsiszolt módszereiket, gazdag pedagógi-*

[91] Az ONI helyzete és munkaterve MOL, XIX-I-18, idézi Knausz 2006: 170.

ai tapasztalataikat széles rétegeknek: a nép gyermekeinek adhassák tovább." (i. m. 71.) A cikk szerzője jellegzetes pozícióból érvel: az ONI jóindulatú kommunista munkatársa, aki utólag naivitásnak bizonyuló, őszinte bizalommal fordult a polgári reformpedagógiák irányába, és aki a fordulat éve után meglepve veszi észre, hogy a reformok akadálya éppen egyes befolyásos kollégák ellenséges tevékenysége. „*Kezdetben meglepő volt az a tény, hogy ezeknek az iskoláknak a nevelői akkor sem léptek ki elszigetelődésükből, amikor az új rend már nemcsak befogadta, hanem szinte várta segítségüket.*" (i. m. 72.) A szerző csalódottan veszi kezébe az általános iskola negyedik osztályának új környezetismeret tankönyvét, amelyet „*1948-ban második javított kiadásban bocsátott közre a nyugat-európai nevelés-lélektani irányokat követő pedagógusok magyar élcsoportja, az Új Iskola nevelőinek munkaközössége.*" (i. m. 72.) A bíráló szerint a tankönyv pusztán a megismerés örömét próbálja a gyerekekben kibontakoztatni, nem mutatja meg, hogy a megismerés a világ megváltoztatásának eszköze, a tankönyvből szándékosan hiányzik a kortárs valóság és az ember világot alakító képességének, produktumainak bemutatása (például a traktor, gyár, úttörőtáborok, szocialista üdülők). A közoktatás modelljeként működő Új Iskola továbbra is 15-20 fős osztályokban gondolkodik, vezetői, ha rajtuk múlna, újabb exkluzív „*mintaiskolákat*" hoznának létre a közoktatás átfogó reformja helyett. Mindez korántsem csupán egyszerű tévedés eredménye. „*Az üvegházi nevelés a polgárság szemlélete. Azé a polgárságé, amelynek érdeke, hogy elterelje a figyelmet a társadalom fejlődéséről. Érdeke eleve adottnak beállítani a természetet, változtathatatlannak a társadalmat – a tőkés társadalmat.*" (i. m. 75.) Mérei Ferenc (1949d) az általános iskola új tankönyveiben szintén leleplezi a két ellenséges ideológiát, a nacionalizmust és a kozmopolitizmust. A történelem- és földrajztankönyvek eszerint a reakció propagandájának szolgálatában állnak. A földrajzkönyv hallgat a nyugat bűneiről (például gyarmatosításról), hajbókol a nyugati államok előtt, és nem mutatja meg a Szovjetunió valódi erejét. A történelemkönyvek a magyar történelmet „*világtörténelmi perspektíva nélkül*" tanítják, a Horthy-korszak nacionalizmusa szellemében továbbra is a magyar kultúrfölényt hirdetik, lebecsülik a szomszédos népeket, ugyanakkor áthatja őket a „*kozmopolitizmus mételye*" és a „*nyugati kultúra dicsőítése*". A tanulmány konklúziója szerint a magyar pedagógia előtt nagy feladat áll: „*Újra meg kell tanulnunk szaktárgyaink anyagát, úgy, ahogy a marxizmus–leninizmus élenjáró tudománya megtisztította azt a misztikus burzsoá ideológiák tévedéseitől, hamisításaitól, fétiseitől.*" (i. m. 296.)

Az öntisztogatás következő áldozata, mint fentebb olvasható, Domokosné Löllbach Emma 1915 óta működő, ekkor már államosított és Nagy Lászlóról elkeresztelt *Új Iskolája*. Az Új Iskola a Tanácsköztársaság és a koalíciós

időszak közoktatási reformjaihoz egyaránt modellintézményül szolgált, 1919-ben a Tanácsköztársaság alatt, majd 1945-től hivatalosan az állami közoktatás kísérleti iskolájaként és pedagógiai központjaként is működött: itt dolgozták ki és tesztelték az új nyolcosztályos általános iskola tanterveit és tananyagát. 1949 szeptemberében az iskolát megszüntetik, vezetőjét, Domokos Lászlónét a „közoktatásba száműzik", a nyugdíjazásáig hátralévő egy évben beosztott tanárként dolgozik (Sáska 2008). A tankönyvi revízió és az ehhez kapcsolódó pedagógiai kutatómunka feladatát az ONI veszi át.

1949 tavaszán az öntisztulási folyamatok az ONI munkatársait és igazgatóját is elérik. A támadást ezúttal is Tariska István indítja a *Fórum* áprilisi számában, Mérei – szintén a *Fórum*ban megjelent – *Pszichologizmus a nevelésben* című tanulmányának kritikájával (Tariska 1949). Mérei „megbírált" tanulmánya a fentebb részletesen bemutatott, „nagy hatású" *Utópia és valóság...* cikk rövidített változata. Úgy tűnik, az elmúlt hónapokban mindkét szerző meggyőzően elsajátította a sztálinista tudományos rítust: a kritika-önkritika gyakorlatát. Noha Tariska a bírálat első mondatában jelzi, hogy nem lévén pedagógus, *„avatatlan nézőpontból"* beszél, rövid, mindössze kétoldalas cikke világos és meglehetősen határozott gesztus. Leszögezi, hogy Méreinek *„nagyon is igaza van"* abban, hogy a pedagógia terén kétfrontos harcot kell vívni: egyszerre kell leszámolni a *„klerikális tekintélyelvű"* és az *„egyénieskedő, pszichologista, avantgardista polgári neveléssel."* Mindemellett azonban Mérei programja számos tévedést tartalmaz, amelyre itt hívja fel a szerző figyelmét.

> „Mérei azt mondja: »a lélekelemzés híveinek befolyása számbelileg szűk körre terjed ki«. Valójában azt hiszem, helyesebb lenne azt mondani: a lélekelemzés híveinek száma csekély, de befolyása – bizony – nem is olyan szűk körre terjed ki. Biztos, hogy a psychoanalízisnek kevés szakavatott híve van Magyarországon, de éppen az a kevésszámú szakavatott személy a pedagógia számos *parancsnoki állásához* közel fekszik, befolyással rendelkezik. Egész az utolsó hónapokig a lélekelemzés különféle okok miatt és különböző formákban nyíltan és álcázva – élt és hatott a pedagógiában, pszichológiában, elmegyógyászatban, noha ellene a harc már a 30-as években elkezdődött." (Tariska: 1949: 328. – kiemelés az eredetiben)

Mérei idézett cikkének további hibája, hogy megtévesztő módon, csupán általánosságban beszél a freudizmusról, pedig annak több, egymással rivalizáló irányzata van:

> „Amint a pszichológiában Freud, Jung, Adler, MacDougall egyezéseik ellenére is harcban állnak egymással a tudatalatti, az Oedipus-szituáció, a hatalmi és kulturális

ösztönök stb. kérdésében, ugyanúgy harcban állnak egymással a pedagógiában is a különféle freudista irányzatok Adlertől Charlotte Bühlerig, Piagetig és Wallonig. Azok számára, akik nem tudják, hogy a pedológia, avagy gyermektanulmány, a játszva nevelés stb. lényegileg ugyanazon freudista törzs különböző nevű hajtásai, a freudizmus néven való általánosítás azzal a veszéllyel jár, hogy keressék a direkt freudista nagy mumust és ne vegyék észre a freudista ivadék konkrét ellenséget." (i. m. 329–329.)

Eszerint (itt már pedológiaként megnevezve) maga a gyermektanulmányozás is pszichoanalízis, az ONI vezetőjének és munkatársainak fő referenciái, Piaget és Wallon ugyancsak *„freudista ivadékok"*. A szöveg alapján nem nehéz levonni a következtetést, miszerint „pszichoanalízistől" megtisztítandó terület maga az ONI, *„parancsnoki állásában"* Mérei Ferenccel. Tariska „kritikája" azonban azt is egyértelműen jelzi, hogy Mérei megfelelően felkészült partnernek tekinthető az új tudományos viták terén.

„A szocialista irányú magyar pedagógia céljainak és módszereinek kialakítása sokkal fontosabb cél és Mérei Ferenc tevékenysége sokkal fontosabb tevékenység, semhogy elviselhessen ilyen félreértéseket. Az a megejtő syllogizmus, hogy Mérei Ferenc antifreudista; Mérei Ferenc pedológus, tehát a pedológia antifreudista, számos gyakorlati pedagógusban feltámadhat s ezért az ügy érdekében szükséges annak leszögezése, hogy a pedológia nem antifreudista, hanem freudista irányzat, s Mérei, amikor antifreudista, pedológiaellenes is." (i. m. 329.)

Végül a kritika rámutat arra, hogy az *Új Nevelés Könyvtárá*nak több kötete, például Mérei *Gyermektanulmány* című munkája sajnos ugyancsak *„freudista"*. Mérei viszont, az előző évben „leleplezett" pszichoanalitikusokkal ellentétben, benne maradhat a játékban, amennyiben képes megfelelő módon önkritikát gyakorolni.

„Nem akarom a fürdővízzel kiönteni a gyermeket, azonban egyet kell értenünk Makarenkóval abban, hogy a »nevelés módszertanát nem szabad olyan tudományokból levezetnünk, mint aminő a lélektan és a biológia.«" (i. m. 329.)

Mérei feladata világos: a szocialista pedagógia alapelveinek tisztázása, amelynek során „ezeknek a tévedéseknek és hibáknak a *konkrét* kifejtése tényleges előfeltétel." (i. m. 329 – kiemelés az eredetiben)

1949 nyarán és őszén több hasonló „felkérést" kapott az ONI osztályvezetője, Faragó László, Kiss Árpáddal közösen írt *Az új nevelés kérdései* című

tanítóknak készült tankönyvéért (például: Szabolcsi 1949, Tettamanti 1949, Sziklai 1950). A könyv első, „lélektani" részét Kiss Árpád, második, „szociológiai" részét pedig Faragó László írta. A bírálatok egyértelműen Faragó Lászlót „kérik fel" önkritika gyakorlására, Kiss Árpád ebben az értelemben és később konkrétan is, kikerül az „elvtársak" köréből, a neki tulajdonított nézetek „önkritikán aluliaknak" ítéltetnek.

A „recenzensek" többnyire méltányolják a munka „szociológiai" fejezeteinek alaposságát, azonban szerintük Faragó László lebecsüli a társadalmi feltételek befolyását és a szocialista társadalom vívmányait, valamint hiányolják a következetesen végigvitt marxista gondolatmenetet, és az ember alakíthatóságának hangsúlyozását. A könyv lényegi hibáját, a *pedológiát* az arra alkalmas szerzőnek, Faragó Lászlónak kell (ön)kritikával korrigálnia: *„De az aránytalanul jobb második részben is előfordulnak hibák; s meg kell mondanunk, hogy Faragó Lászlónak, a II. rész szerzőjének, ha nevével jelezte a művet, éberebben kellett volna vigyáznia az I. rész szerzőjének, Kiss Árpádnak súlyos eltévelyedéseire."* (Szabolcsi 1949: 310.)

A címzettek megértették az üzenetet, bár az ONI vezetőit feltehetően más forrásokból is informálták a „pedagógia területén folyó ideológiai harc" átrajzolt frontvonalairól. 1949-ben az ONI kapacitásának legnagyobb részét a tankönyvek, tantervek, tanárképzési anyagok elkészítése kötötte le, ugyanis a gyors ideológiai váltások miatt szinte az összes tantárgy új megközelítést igényelt. Eközben az ONI *Értesítő*je folyamatosan közli a harmincas évek szovjet közoktatási határozatait, tavasszal éppen az SZKP KB 1931-es határozatát az „elemi és középiskolákról", amely a reakciósnak minősített ún. „komplex tantervek" helyett a természettudományok hagyományos, az egyes tudományterületek belső diskurzusaihoz illeszkedő oktatását javasolja (Knausz 2006). Ez a határozat újabb zavart okozott a „funkcionalista" pedagógusok (az ONI vezetője és munkatársai) körében, hiszen az addig progresszívnek gondolt didaktika éppen a tudásterületek komplex elsajátítására épült, kifejezetten hangsúlyozva, hogy ez a módszer a gyermek intellektuális és pszichológiai érettségéhez igazodik, nem pedig az akadémiai tudományossághoz. Faragó László és Kiss Árpád könyvének bírálatai többek között ezt a határozatot kéri számon:

> „Szerzőink úgy látszik megfeledkeztek a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságának arról az 1931-ben hozott határozatáról, amely elvetette a Faragóék könyvében oly «elfogulatlan tárgyilagossággal» ismertetett ún. komplex módszereket; annak az elméleti felfogásnak a korabeli szovjet-nevelés szervezetében és gyakorlatában jelentkező formáit, amelyek a Rousseau felől kiinduló svájci, belga, és amerikai pedagógiai irányzat kivirágzásai. Pedig, ha más nem, Makarenko peda-

gógiai értekezéseinek éppen az a részlete, amelyet könyvükben maguk is idéznek, és ahol Makarenko súlyos és megsemmisítő kritikával illeti a pedológiát, ráeszméltethette volna őket arra, milyen elvi és gyakorlati jelentősége van az ezekkel a polgári hagyományokkal való kommunista leszámolásnak." (Tettamanti 1949: 534.)

Az ONI tehát ideológiai szempontból és a konkrét munkafeladatok terén egyaránt nagy nyomás alatt volt. 1949/50 évi munkatervének szerzői panaszkodnak a külső elvárások és az Intézet kapacitásának aránytalanságáról. Ez utóbbival az a probléma, hogy a munkatársak ideológiai színvonala egyenlőtlen, ezért terhelésük is az, ráadásul hasonló okokból a felkérhető külső munkatársak köre is jelentősen szűkült (Knausz 2006). 1949 szeptemberében az ONI-t átszervezik, tudományos részlegeit (így Faragó László és Kiss Árpád osztályait is) megszüntetik. Az Intézet fő profilja a tankönyvek és a tantervek ideológiai alapon való átdolgozása lesz, a munkatársak egyenlőtlen ideológiai színvonalát pedig – a szeptember 1-ji főigazgatói döntés értelmében – azzal orvosolják, hogy az 1949/50 tanévet a „tanulás és az önbírálat" évévé teszik, ebben az időszakban az ONI kizárólag szovjet munkák fordításának kiadására vállalkozik (Knausz 2006).

Mérei Ferenc és Faragó László, a munkatervnek megfelelően, a kritikákra önkritikával reagál.

Mérei szövege talán a kortársak számára is megdöbbentő olvasmány lehetett. A sors úgy hozta, végül maga volt kénytelen megtenni, amit másfél évvel korábban Hermann Imrének javasolt: a *„legnehezebb*[et], *ami tudománnyal foglalkozó ember előtt áll: biztonságot nyújtó elméletrendszer alapjait mérni meg, kilépni a rendszerből és egy más rendszerből vizsgálni azt."*[92] Önkritikája 1949 decemberében jelenik meg *„A burzsoá objektivizmus a gyermeklélektanban"* címmel (Mérei 1949e) az ONI által kiadott *Magyar Pedagógia* című lapban. Tariska felkérésére saját, 1948-ban megjelent és igen népszerű *Gyermektanulmány* című könyvéről ír (ön)bírálatot, valóban olyan alapossággal és kíméletlen szigorral, amire (saját – később alkotott – kifejezésével élve) csak egy *„sztálinista felettes én"* lehet képes.

Az érvelés már nem a pszichoanalízis, hanem kifejezetten a gyermeklélektan bűneit leplezi le, amelynek funkciója a szerző szerint kizárólag az osztálytagozódás leplezett legitimációja:

[92] Mérei Ferenc válasza Hermann Imrének 1948. március 22. MOL, XXVI-I-1-b, 1. d. 2. tétel (idézi Borgos, Erős, Litván szerk. 2006: 265).

„A gyermeklélektan alkalmas arra is, hogy az osztálytagozódást hitelesítse, hogy azt a látszatot keltse, mintha adott helyzetekben való kétfajta reakció, teljesítmény, viselkedés közt a különbséget egyedül a veleszületetten adott képességek, tulajdonságok különbsége indokolná. A neveléstudományba behatolt gyermeklélektan újabb eszközöket adott ahhoz, hogy fontos funkcióját – az osztálytagozódás rögzítését – betöltse, s egyben elősegítette annak tudományos köntösbe álcázását is." (Mérei 1949e: 68.)

A gyermeklélektan alapú nevelés mindemellett éppen a nevelhetőséget tagadta, tévesen azt feltételezte, hogy *„minden megjelenő tulajdonság már régebben adott tulajdonság átalakulása"*, holott a szovjet szocialista neveléstudomány világosan bebizonyította, hogy *„a nevelés során új tulajdonságok alakíthatók ki."* (i. m. 69.) Mérei a tanulmány elején leszögezi, hogy megváltoztak az idők, a régi ellenség egy részét – a reakciós-klerikális pedagógiát – már felszámolták, jelenleg Magyarországon kétfajta gyermeklélektan létezik: a régi burzsoá és az új embert alakító szocialista. Az utóbbi feladata megvívni a harcot a burzsoá gyermeklélektan ellen. A szerző éppen ezt teszi, de nem a szomszédban keresi az ellenséget, saját *Gyermektanulmány* című könyvére mér megsemmisítő érveket. Eszerint a *Gyermektanulmány*ban idézett saját korábbi kutatásai egytől egyig a burzsoá gyermeklélektanra alapultak. *„Az az illúzió vezetett, hogy kritikai munka nélkül is kiválogathatók egy alapelveiben hamis irány anyagából az esetleg abban rejlő értékes részletek. (...) A kritikai szempont nélküli tárgyalásmód, az elvi bírálatnak és az elvi álláspontnak ez a mellőzése a burzsoá objektivizmus jellegzetes vonása."* (i. m. 70.)

Maga a *Gyermektanulmány* című munka teljes egészében e „burzsoá objektivizmus" eredménye, ennek köszönhetően elméleti és módszertani szempontból is súlyosan elhibázott. Egyik alapvető tévedése, hogy Piaget munkáira támaszkodva a fejlődés folyamatát univerzálisnak tételezi, nem vesz tudomást a társadalmi kontextusról. *„Konkrétan megfogalmazva nem ismertem fel, hogy a szocializmus feltételei közt élő embernek más tulajdonságai vannak, mint a kapitalista feltételek között élő embernek."* (i. m. 72.) Ugyancsak a „burzsoá objektivizmus" jellegzetes vonása a *„technika fetisizálása"*. A szerző kritika nélkül fetisizálta az *„amerikai pedológia és lélektan"* módszertanát: a pszichológiai teszteket és a kísérleti módszert, holott mindkettő elszakadt a valóságtól. Ezek a módszerek ugyanis azt feltételezik, hogy a *„gondolkodásban, értelmi funkciókban, személyiségben lényeges, alapvető állandóság van. Így tulajdonképpen a nevelhetőséget tagadják."* (i. m. 73.) Ebből is látszik, nagy hiba volt azt feltételezni, hogy ezek a technikák elválaszthatók a nyugati burzsoá elméletektől, amelyek igazolására létrehozták őket. A *Gyermektanulmány* elkövette továbbá

a *„fenomenizmus"* (a gyermek rajzainak technikájára koncentrált azok tartalma helyett) és a *„pszichologizmus"* bűneit – minderre bőséges illusztrációt nyújt a könyvből származó idézetekkel, sőt, *„lényegében hiánytalanul, kritika nélkül"* került a könyvbe számos pszichoanalitikus fogalom is, olyannyira, hogy a könyv az *„ideálképződést"* önálló fejezetben ismerteti. A szerző részletesen kifejti, mennyire igaza van kritikusának abban, hogy Piaget is pszichoanalitikus szerző, majd levonja az ebből származó következtetéseket:

> „Azóta már meggyőződhettem arról, hogy az úgynevezett funkcionális gyermeklélektan és a pszichoanalitikus gyermeklélektan ellentéte – mint azt a Fórum bírálata megállapította – nem valódi ellentét. A különbségek lényegében egyazon rendszeren belüli változatok. Ugyanis mindkét iránynak közös vonása a történelem és a társadalom felett álló személyiség tételezése, és az ebből fakadó pszichologizmus, vagyis a konkrét társadalmi viszonyoktól való elszigetelődés, a lélektani légüres tér. Ez egyik irányban a pszichoanalízis misztikus elméleteihez, másik irányban Piaget nem kevésbé misztikus adaptációs elméleteihez vezet. Egyik irányban – Freudnál – a kultúra és a társadalmi viszonyok lélektani eredetének reakciós hipotézisét, másik irányban – Piagetnél – az erkölcsi ítélet kialakulásának teljesen formalista, mechanikus magyarázatait eredményezi. Pedig nincs lényeges különbség a két lélektani irány közt, pusztán annak révén, hogy az egyik a szabad asszociáció, a másik pedig az irányított kikérdezés technikájával dolgozik. (...) *Ugyanis mindkettő, mind az úgynevezett funkcionális gyermeklélektan, mind a pszichoanalízis a burzsoá társadalom emberét állandónak tekinti és örökérvényűnek tünteti fel tulajdonságait."* (i. m. 75. – kiemelés az eredetiben)

A *Burzsoá objektivizmus a gyermeklélektanban* akár az elkövetkezendő önkritikák etalonja is lehetett volna – amennyiben a műfajra még sokáig szükség lett volna. A terjedelmes tanulmány utolsó fejezetében a szerző összefoglalja könyve hibáit, majd magát az (ön)bírált könyvet is ideológiai-társadalmi kontextusba helyezi. A könyv súlyos tévedései eszerint abból adódnak, hogy a szerző nem ismerte föl a történelmi szükségszerűséget: *„a szocialista építés időszakát távoli lehetőségnek tekintettem. (...) A burzsoá gyermeklélektan megjavítására, megtisztítására irányuló törekvés mögött ott kellett lappangania annak a hamis megítélésnek, hogy a népi demokrácia a burzsoá demokráciának egy fejletlenebb, megtisztultabb formája, egy „plebejus" burzsoá-demokrácia."* (i. m. 77.) Ő maga, noha éppen ez lett volna a feladata, 1948 előtt képtelen volt a szocialista nevelés céljait meghatározni. Szerencsére azonban *„Az elmúlt másfél esztendő nagy politikai és kultúrpolitikai eseményei s a szovjet pedagógiai irodalom megismerése megtanítottak arra, hogy*

nevelésügyünk döntő kérdése a szocialista embernevelés nagy célkitűzésének egyértelmű felvetése." (uo.)

Faragó László önkritikája – mai olvasatban legalábbis – bizonyos értelemben józanabb és cinikusabb. Bár tény, hogy Mérei pozíciójából és addigi szerepéből adódóan nem csupán saját magáért, hanem az ONI-ért, annak munkatársaiért és az ONI-n keresztül magáért a pszichológiáért is felelősséggel tartozott. A *Burzsoá objektivizmus* valóban megrázó olvasmány. A források alapján nehéz eldönteni, pontosan mi a szöveg és a szerző státusza: a *Sötétség délben* főhősére emlékeztető kommunista gyakorolja a „vallása" által megkövetelt bűnbánatot, avagy egy hidegfejű politikus józan stratégiája; még inkább zavarba ejtő, hogy a kettő akár együtt is lehetséges. A *Burzsoá objektivizmus*sal kapcsolatban nem találtam erre vonatkozó kommentárt, de a kortársak úgy emlékeznek Mérei Ferencre, mint aki „lebukását" követően még jó ideig szinte vallásos naivitással hitt a Párt céljainak igazában.[93] Maga Mérei szintén így emlékszik, egy 1972-ben megfogalmazott „önkritikája" szerint:

> „...ha velem jobban bánik a személyi kultusz rendszere, jobban megsimogat, lehet, hogy végigcsinálom vele. Ezt én nem tudom máig sem eldönteni. De mindenesetre, amikor 1949 őszén én utoljára beszéltem a párt politikai vezetőivel, ahol egyébként szerencsére arról volt szó, hogy az általános iskolában az erkölcstant bevezetik mint tantárgyat, és egy tankönyvet kell szerkeszteni erről. De nem ez volt az én bajom, nem az erkölcskönyv volt az én bajom ebben az ügyben. De azt hiszem, végigcsináltam volna. De valahogy volt egy olyan ellenállás, valahogy úgy éreztem, hogy... ez

[93] Egy régi barát és elvtárs, Kun Miklós pszichiáter emlékei szerint:
„A Méreivel a kapcsolat úgy szűnt meg, hogy amikor a csúcson volt, mint a Neveléstudományi Intézetnek a vezetője, akkor megint össze kellett volna ülnünk, hogy ki mit hoz a szilveszterre, és a szovjet képkiállításról jöttem éppen. (...) Pontosan nem is tudom, úgy 50 körül. És akkor én azzal rontottam be Binét Ágihoz, hogy én azt hittem, hogy valami szépet fogok látni, és az az érzésem, hogy moslékkal öntöttek le, olyan rosszak ezek a képek. S erre Mérei szigorúan rám szólt, hogy te nem törődsz a képek ideológiai tartalmával, mert ott volt az a traktoros, az élmunkás és ilyen dolgok. És én azt mondtam, hogy bizonyos esztétikai színvonal alatt nincs ideológiai tartalom. Erre azt mondta, mindig tudtam, hogy te nem vagy valódi kommunista, te egy polgári anarchista vagy, erre én meg azt mondtam, hogy te meg egy hülye vagy. Hogy akkor nincs semmi értelme, hogy együtt szilveszterezzünk. Erre ő, igazad van, nincs értelme, külön világban élünk és erre megszakadt a kapcsolatunk, egészen addig, amíg a pedológia elleni szovjet határozat kapcsán Révai őt dobta koncnak és kitették, akkor kerestem meg.
K: Rögtön?
V: Nem rögtön, mert kezdetben a Mérei azon az álláspontón volt, hogy akik most, a kiátkozás után vele szóba állnak, velük ő nem áll szóba.
K: Milyen alapon?
V: Mert olyan sztálinista volt." (Interjú Kun Miklóssal 1956-os Intézet: OHA 188. sz. Készítette: Rejtő Gábor 1988. október – 1989. február, 189–190.).

azért pontosan kiderült, hogy tulajdonképpen engem ez a társaság nem szeretett, nem szerette a fizimiskámat." (Kettesben. Szilágyi János interjúja Mérei Ferenccel (1972), In: Borgos, Erős, Litván szerk. 2006: 279–290,, 283.)

Mindenesetre bizonyos, hogy a pszichológia körül szorult a hurok. Mérei önbírálatát olvasva gyakorlatilag lehetetlen elképzelni azt a pszichológiát, ami a fentebb idézett kritikák-önkritikák alapján a szocialista lélektan kritériumainak megfelel.

Faragó László önkritikája a *Magyar Pedagógia* következő, 1950. januári számában jelent meg (Faragó 1950). Címe, *A „koalíciós neveléstudomány" bukása* inkább bölcs helyzetértékelésre utal, mint valamiféle szakrális bűnbánatra. Az önkritika elsősorban nem is saját megbírált könyve, *Az új nevelés kérdései* „súlyos tévedéseit" vonultatja fel sorra cáfolva, hanem inkább bemutatja azt a politikai kontextust, amelyben Kiss Árpáddal írt tankönyve relevánsnak tűnt, és azt is, ahol már nem tűnik annak. Szövege egyfajta „mentalitástörténeti-eszmetörténeti" önéletrajz, és mai szemmel olvasva inkább úgy tűnik, a szerző az új kommunista frazeológia segítségével ironikusan egy retrográd figuraként festi le magát, aki épp levonulni készül a porondról. Bár persze az is lehetséges, hogy Faragó László egyszerűen így dekódolta a műfaj követelményeit. Cikkében beszámol arról, hogy szerzőtársával eddig a kortárs nyugati szakirodalomból tájékozódtak, ennek alapján készült *Az új nevelés kérdései*, a szovjet irodalmat sajnos nem ismerték. Majd bemutatja a bírált könyv előzményeit, azaz saját szakmai-ideológiai fejődését. Eszerint tudományos pályája a harmincas években kezdődött és a fasiszta világnézet elleni harc határozta meg, majd 1942-ben a polgári gondolkodástól eljut a marxizmusig. Ekkor azonban csak az elmélet *„felületi mázával"* sikerül megismerkednie, így munkássága *„középutas"* maradt. Mivel képtelen volt élesen elhatárolódni a burzsoá irányzatoktól, ő maga is opportunistává vált: 1946-ban például üdvözli az angol oktatási reformokat, nem ismeri fel, hogy az csupán kompromisszum a kizsákmányoltak felé. Ezeknek a hibáknak az eredménye *Az új nevelés kérdései*, ami 1949 elején jelent meg, de azonnal el is avult. Bevallja, hogy a munka ötlete az azóta felszámolt Országos Köznevelési Tanácsban születik meg, ez rá is nyomja bélyegét a könyv és szerzői szemléletére: *„A marxista–leninista elmélet következetes alkalmazása helyett a koalíció taktikai elveit alkalmaztam a tudományokban, és szükségképpen megrekedtem a burzsoá neveléstudomány szemléleténél és módszereinél."* (Faragó 1950: 69–70.)

Majd a kritikák alapján tételesen felsorolja a könyv tipikus hibáit (pszichologizmus, pedológia, „funkcionalizmus", individualizmus, az ember totális alakíthatóságába vetett hit hiánya, a társadalmi kontextus és a szocialista társadalom vívmányainak negligálása stb.), végül levonja az ebből következő tanulságokat.

A ONI vezetőjének és munkatársainak önkritikái hiábavalónak bizonyultak. Az „osztályharc" élesedésével, azaz a sztálinizmus kiépülésével a magyarországi pszichológia sorsa is követte a szovjet mintát. A szovjet tudományosság rítusának megfelelően Mérei önkritikájára újabb kritika formájában érkezett válasz, amely pontot is tett a kis magyar „pedológia-vita" végére, egyúttal szimbolikusan kihirdette az ONI „halálos ítéletét". A cikk – ugyancsak szimbolikus jelentőséggel – nem az ONI lapjában, hanem a Párt elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemle* 1950. márciusi számában jelent meg. Szerzője, Lázár György ekkor népi kollégiumi igazgató és az ELTE Neveléstudományi Tanszékének vezetője. A cikk a fordulat évei után újabb fordulatot ígér – a neveléstudomány területén legalábbis:

> „A magyar neveléstudomány terén folyó osztályharc, mely a felszabadulás óta élesződött ki, és amely a szocializmus felé megtett minden lépéssel egyre élesebbé válik, most igen fontos fordulat előtt áll. Az eddig eltelt időszak egyik legjellemzőbb sajátossága az volt, hogy ennek tartalma alatt különböző burzsoá-imperialista nevelés„elméletek" a *maguk nevében*, csak éppen demokratikusnak álcázva vívták a harcot a magyar nevelésügy birtokbavételéért, ha nem is nyíltan, de *lényegileg* a szocialista neveléselmélet *ellen*. Ez az időszak most lezárul." (Lázár 1950: 250. – kiemelések az eredetiben)

A fokozódó osztályharcnak és az éberségnek köszönhetően az ellenség, azaz *„a burzsoá-imperialista nevelés„elméletek" képviselői arra kényszerülnek, hogy véget vessenek már jó ideje felvett, óvatos mozdulatlanságuknak és feladják tarthatatlanná lett hadállásaikat. Valami ilyesféle valóban történik is. Ennek első látható jele Mérei Ferenc elvtárs önbírálata a »Magyar Pedagógia« c. folyóirat nemrég megjelent első számában."* (i. m. 250.)

A cikk terjedelmes bekezdéseket idéz az 1936-os szovjet pedológiai határozatból, majd a szerző világossá teszi, hogy a pedológia elleni harc a továbbiakban nem Mérei feladata, sőt:

> „Ha most itt a pedológiai eltévelyedésekkel Mérei önbírálata kapcsán foglalkozunk, ezt egyáltalán nem Mérei Ferenc személye, vagy az önbírálat jellege teszi indokolttá. Sem Mérei személye, sem az »önbírálat« nem érdemli meg, hogy vele vitatkozzunk. Feladatunk az, hogy a magyar pedológiát igazi mivoltában leleplezzük, s ezzel biztosítsuk a szabad utat a szocializmus irányába tartó magyar nevelés fejlődése számára. Mérei pedológiai munkássága csak különösen elriasztó példája a pedológiai eltévelyedéseknek." (i. m. 251.)

Bár Mérei cikke ezek szerint nem érdemel vitát, Lázár György – amúgy igen terjedelmes – bírálatának nagyobb része Mérei önkritikájának kritikája. A szerző szerint Mérei sorai látványos bizonyítékul szolgálnak arra, ahogyan az ellenség, a rejtőzködés taktikáját választva, marxistának álcázza a pedológiát. A recenzens retorikai fegyvere az 1936-os szovjet határozat, Mérei saját, *Gyermektanulmány* című könyvének idézett részleteit összeveti a határozattal, majd kimutatja, hogy Mérei valójában ál-önkritikát gyakorolt. Újra elhangzanak a már jól ismert érvek a tesztmódszerekkel, a pszichologizmussal, az iskolai osztálykülönbségekkel stb. kapcsolatban, ezúttal talán még fenyegetőbb retorika kíséretében.

A szerző számos „bizonyítékot" idéz a megfelelő szövegekből arra nézve, hogy Mérei önbírálata szándékosan *„akadályokat épít a pedológiai elleni küzdelem végigvitele elé"*, próbálja menteni, ami menthető, *„csak további, most már leplezett szembenállás a marxizmus-leninizmussal."* (i. m. 254.) Talán nem véletlen, hogy a cikk második felétől Lázár az ellenséget *„Mérei és társai"*-ként emlegeti – ez a frázis egyszerre utal az akkor már folyó koncepciós perekre („Rajk és társai"), és arra, hogy nem egyszerűen az ONI igazgatói széke fog gazdát cserélni.[94] A „recenzió" a következő sorokkal zárul:

> „A magyar nevelőknek és a magyar neveléstudomány igazi képviselőinek feladata, hogy Méreinek és társainak pedológiáját régi és új harci modorban egyaránt leleplezzék, elméleti alapjait szétzúzzák s a magyar nevelési gyakorlatból, neveléselméletből és neveléspolitikából a pedológia maradványait kiirtsák, bármilyen változott alakban jelentkezzenek is azok." (i. m. 276.)

Lázár György cikke természetesen, a kor szokásainak megfelelően, egy a közeljövőben nyilvánosságra kerülő politikai döntés előkészítéséül és egyúttal indoklásául szolgált. A magyar „pedológiai határozat" a VKM-ben leplezte le az ellenséget. „A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről" március 29-én születik, és a *Szabad Nép* 1950. április 9-i száma ismerteti teljes terjedelmében. Eszerint az 1948/49-es tanévben megvalósult a Párt legfontosabb oktatáspolitikai célkitűzése: az iskolák társadalmi összetétele

[94] Maga Mérei is így értelmezte: „A *Társadalmi Szemlé*ben egyszer azt olvastam akkor, hogy milyen nagy jelentősége van az elméletnek, mert az elmélet segítségével sikerült leleplezni a Rajk-bandát, a Geiger-bandát és a Mérei-klikket. Na most a Rajkot és a Geigert akkor már kivégezték. Megfogtam a nyakamat, hogy még ott van-e. Képzelje el ezt a begyulladást! Képzelje el!" (Kettesben. Szilágyi János interjúja Mérei Ferenccel (1972), In: Borgos, Erős, Litván szerk. 2006: 279–290., 284.)

megváltozott, *„lényegében megszüntettük a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát."* (i. m. 3.) Sajnos azonban a reakció még mindig nem adta fel, sőt éppen a Minisztériumban folyik *„az ellenség kártevő, szabotáló tevékenysége és a népi demokrácia ellen irányuló aknamunkája"*, amelynek célja, hogy megakadályozza a munkásosztály gyermekeinek iskolai előmenetelét. *„Az ellenséges tevékenység egyik fontos góca az Országos Neveléstudományi Intézet, amely a tankönyv-szabotázs központja és a burzsoá neveléstudomány melegágya köznevelésügyünkben."* (uo.) A szabotázsakció másik központja pedig maga a Minisztérium, ahol szándékosan *„indokolatlan bürokratizmussal"* hátráltatják a szocializmus építését. A Határozat ezért kijelöli az új feladatokat, aminek előfeltétele: *„Az ellenség leleplezése és ártalmatlanná tétele a köznevelés területén, különösen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban és az Országos Neveléstudományi Intézetben."* (uo.)

A határozat úgy tűnik, az intézet munkatársait is meglepetéssel érte, egy kortárs visszaemlékezőt, Nemes Líviát idézve:

> „Olvastam az újságban, hogy a Neveléstudományi Intézetben leleplezték az ellenséget, reggel fél 8-kor. Na, mondom, ez érdekes (...) Én éppen megyek be megtudni, hogy mi történt. Képzeld el, kiderül, hogy én vagyok az ellenség. Hát ilyet![95]

Az ONI munkatársainak többsége a kommunizmus iránt legalább annyira elkötelezett volt, mint a pszichológia és a fejlődés-lélektan iránt. Mint láttuk, ez a kettő a korabeli pszichológusok jelentős részének meggyőződésében, munkásságában „szervesen" összekapcsolódott. A források alapján úgy tűnik, hogy a pszichológia területén folytatott, és végül a teljes diszciplína felszámolásához vezető „öntisztulás" a pszichológusok körében korántsem csupán valamiféle cinikus védekező stratégia félresikerült eredménye. A szakma belső „szalámitaktikájában" a kommunizmusba és a pártba vetett hit legalább akkora, ha nem nagyobb szerepet játszott, mint a tudományos mezőn belüli pozíciók védelme, egyes szereplők kiszorítása, esetleg taktikai célból történő feláldozása. Az ONI egyik, később pszichoanalitikussá lett munkatársát, Binét Ágnest idézve:

> „A pedológiai párthatározat az Országos Neveléstudományi Intézetben ért, ahol Mérei volt a főigazgató. (...) Az Intézetben az első osztályos tankönyveket írtam, szerkesztettem. Azt is el akarom magának mondani, hogy én a rendszernek, a kommunizmusnak, annak, amit annak neveztünk, lelkes híve voltam, ma már úgy fo-

[95] Interjú Nemes Líviával (2003. március), 1956-os Intézet: OHA 768. Készítette: Lévai Júlia, 31.

galmaznék, hogy akartam lenni. Elhittem a Rajk-pert. Úgy hittem el, hogy amikor megtudtam, hogy nem igaz, akkor tudtam, hogy sose hittem el. Egy analitikus gyakran átéli, hogy amikor egy betegben valami tudatosul, akkor ezt úgy éli meg, hogy hát hiszen én mindig tudtam. Mert bennem volt. Amikor kivágtak a pártból, meg Méreit kizárták, meg hozták ezt a meglehetősen értelmetlen pedológiai határozatot, akkor meg voltam győződve arról, hogy ez sajnálatos igazságtalanság, amire majd rá fognak jönni. Sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy belássam, hogy nem egészen így van. Abban az időben a freudizmust sokan és sok helyről támadták. Furcsa, de nekem ez nem okozott konfliktust. Én tudtam, meg voltam győződve róla, hogy idő kérdése és el fog múlni, mint a tavaszi nátha. A freudizmusnak van egy nagy igazsága, amire rá kell, hogy jöjjenek. A növekedés nehézségei, nem baj. Egy kicsit ma is [1979-ben] ezt gondolom. (...) Azt hiszem, hogy semmi ellentmondás nem létezhet egy jó és igazságos társadalmi fejlődés és aközött, amit a pszichoanalízis mint individuális lélektan állít." (Interjú Binét Ágnessel 1979: 10.)

Az intézet hátralévő heteiben az ONI-n belül tovább folytatódott a „pedológia elleni harc". Újra Nemes Líviát idézve: *„Volt ott egy Simonovits Anni nevű munkatárs, Simonovits István volt a férje, aki – azt hiszem, a minisztériumban volt*[96] *(...) s ő volt olyan hithű kommunista, aki el is hitte, hogy mi ott a főellenség vagyunk, akik vissza akarják hozni a polgári gondolkozást, a liberalizmust és minden ilyen szörnyűséget."* (Interjú Nemes Líviával 2002: 32.) Talán maguk az érintettek is voltak olyan hithű kommunisták, akik adott esetben szintén elhiszik mindezt saját kollégáikról. Végül, az „ellenség leleplezését" követően, annak „gócpontját" is felszámolták: az 1950. április 29-én kelt 122/1950. számú minisztertanácsi rendelet kimondja az Országos Neveléstudományi Intézet megszűnését. Vezetőit és munkatársait elbocsátották és kizárták a pártból. A „lebukást" követően többen csak fizikai munkakörben, vagy ott sem kaptak állást. Méreinek 1956-ig nincs állása, korabeli kifejezéssel „négerben" (azaz más neve alatt) fordít irodalmi és szakszövegeket a megélhetésért; Binét Ágnes ugyanezt teszi, csak szerencsésebb módon, kismamaként. Nemes Lívia fizikai munkásként helyezkedik el, Kiss Árpádot 1951-ben koholt vádak alapján deportálják, majd 1953-tól általános iskolai tanárként dolgozhat, Faragó László középiskolai matematikatanárként dolgozik 1956-ig.

Az ONI után, a fenti direktíváknak megfelelően, pedológia címszó alatt a pszichológia szinte összes intézményét, orgánumát felszámolják. Megszüntették a két fővárosi pszichológiai kutatóintézetet (Nagy László egykori Pedagógiai

[96] Simonovits Anna az ONI az 1949. szeptemberi átszervezésig Tankönyvosztály vezetője volt. Férje az előző fejezetekből már ismert Simonovits István, a Népjóléti Minisztérium osztályvezetője.

Szemináriumának jogutódjait: a *Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet*et és a *Fővárosi Lélektani Intézet*et); a fiziológiai kutatások kivételével felszámolják az egyetemi pszichológiai kutatásokat és a pszichológusképzést, megmaradt ugyan a budapesti egyetem és a Gyógypedagógiai Főiskola pszichológiai tanszéke, azonban kizárólag pedagógusképzés céljaira. A pszichoterápiás és más pszichológiai profilú magánkezdeményezések, egyesületek már a fordulat éveiben, 1948–49-ben megszűntek. Mindössze két „hagyományos" értelemben is pszichológiai intézmény maradhatott fenn: az *Állami Gyermeklélektani Intézet*, (amelynek 15 vidéki állomását ugyancsak megszüntették), és a budapesti orvosi egyetem I. Számú Gyermekklinikájának nevelési tanácsadója P. Liebermann Lucy vezetésével. Ez utóbbi azonban kevés, 3-4 fő pszichológust foglalkoztatott, és fennmaradását valószínűleg annak köszönhette, hogy eredetileg is az egészségügyi intézményrendszerhez kapcsolódott.

Az Állami Gyermeklélektani Intézet a korabeli politikai kontextusban a „csodával határos" módon menekült meg, ami ekkor azt jelentette, hogy véletlenül betöltött egy közpolitikai hiátust, majd vezetője ügyesen és szerencsésen lavírozott az illetékes politikai-szakmai döntéshozók érdekei és kompetenciái között. Az ONI felszámolását követően a Közoktatásügyi Minisztériumnak továbbra is szüksége volt pedagógiai profilú kutatóintézetre, igaz, az ONI-nál lényegesen kisebb hatókörrel és kompetenciával. A Gyermeklélektani Intézet akkori vezetőjét, Molnár Imrét idézve:

> „Az Intézet az Oktatási Minisztériumhoz tartozott, amelynek még pedagógiai intézete sem volt. Semmibe vették a pszichikum biológiai alapjait, s az a felfogás, hogy a pszichológia teljességében társadalomtudomány, oda torkollott, hogy a pszichológia egészében pedagógiai tudomány. A minisztérium így tulajdonképpen egy pedagógiai intézet feladatait követelte tőlünk. A fegyelemre nevelés volt akkoriban az oktatásügy legmegoldatlanabb problémája, s a legelső követelmény az volt velünk szemben, hogy vizsgálataink alapján adjunk megfelelő módszereket az iskoláknak a fegyelemre neveléshez." (Beszélgetés Molnár Imrével 1979: 85.)

A pedológia elleni „éberségi harc" az ötvenes évek elején is folytatódott, ekkor már – pszichológusok hiányában – a pedagógusok körében. Érdemes idézni Molnár Imre visszaemlékezését, ugyanis jól illusztrálja, hogyan működött a „párton belüli demokrácia" sztálinista rituáléja Magyarországon a pedagógia területén, hogyan sajátították el az érintettek a „játék" szabályait, és hogyan lehetett stratégiaként működtetni a pozíciókat és a játékszabályokat.

„Az első komoly támadás 1951-ben indult, amikor a *Pedagógiai Szemle* megjelent. Nem volt elég cikkünk az első számhoz, ezért kaptunk egy felszólítást, hogy a nagy kísérleti munkából, amelyet Lénárt Edit és Baranyai Erzsébet *'A logikai gondolkodás fejlesztése a számtan és a nyelvtan tanítás keretében'* végzett, közöljenek egy 50 oldalas összefoglalót a Szemlében. Az írás meg is jelent. Ezután jöttek az igen rosszindulatú kritikák a Pedagógiai Szemlében és a Köznevelésben. Nemcsak pedológiával rágalmaztak meg minket, de azzal is, hogy szándékosan olyan vizsgálatokat végeztünk, amelyekből a munkás- és parasztgyerekek alacsonyabb intelligenciaszintjére derül fény. Abban az időben nem volt szokás vitatkozni a bírálattal. A bírálónak eleve igaza volt, és akit megbíráltak, annak egyetlen kötelessége lehetett: elismerni a hibát, önkritikát gyakorolni. Ha vitatkozott, rögtön azzal vádolták meg, hogy »rosszul viszonylik a bírálathoz«. Mi vitatkoztunk, a Szemlében is, a Köznevelésben is. Sőt: fegyelmit is kértünk magunk ellen a minisztertől a rágalmazás miatt. Ez egészen szokatlan dolog volt. Másnap reggel már ott is volt a fegyelmi bizottság, amely mindenben igazolt minket, s a rágalmazók is megkapták a maguk «ejnye-bejnyéjét.» (...) De nem lett volna lehetőségünk a vitatkozásra, ha nem az a hierarchia lett volna fölöttünk, amely akkor a minisztériumban az ügyeket vezette. (...) A Lénárt–Baranyai közlemény körüli vita akkor egy szűk pedagógusklikk intézetfelszámoló akciója volt – ma már csak érdekes kortörténeti olvasmány." (i. m. 85–86.)

A taktika sikere feltehetően jelentős részben azon múlt, hogy Molnár Imréék ellenfele nem a párt felső köreiből indított támadást, a „pedagógia területén folytatott ideológiai harc" során ugyanis ekkorra már látványosan demonstrálták az ellenséggel való leszámolást, nem volt szükség újabb „koncepciós perre", és nem utolsósorban, ahogy a fenti idézetben is olvasható, sikerült megfelelő politikai szövetségeseket találni a minisztériumban. A pszichológia, ahogy Pléh Csaba fogalmaz, a pedagógia „szolgálólánya" lett. A hatékony túlélési stratégia a pedagógiától és az oktatáspolitikától való „menekülés" volt a természettudományos kutatás (fiziológia), illetve az egészségügy területére. A források alapján úgy tűnik, a pedológia üldözőinek terepe nem terjedt túl az oktatáspolitika hatókörén. Újra Molnár Imrét, az Állami Gyermeklélektani Intézet akkori igazgatóját idézve:

„Hogy milyen ferde szemmel nézték a pszichológiát, arra jellemző az ambulanciával szembeni álláspont. Ambulanciánk komoly társadalmi szükségletet elégített ki, ha nem is a teljeset. Az intézet munkatársain kívül tiszteletdíjas külső szakemberek is részt vettek munkájában. Ezen kívül csak az I. sz. Gyermekklinikán volt ilyen jellegű ambulancia, amelyen azonban akkor csak 3-4 pszichológus dolgozott. Nevelési nehézségekkel küzdő, neurotikus gyerekek kerültek ide, azok a gyerekek, akiknek

ellátását most [1979-ben] a gyermek-ideggondozó hálózat és a nevelési tanácsadók is végzik. Hivatalos véleményező szerve voltunk a gyámügyi hatóságoknak és a bíróságnak. Az ambulancia azonnali fölszámolását nem más, mint saját főhatóságunk követelte tőlünk: az Oktatásügyi Minisztérium. Álláspontunk, hogy csak akkor szüntessék meg, ha lesz majd más szerv, amely ezt a társadalmi szükségletet kielégíti, nem talált megértésre. Évről évre csak annyit sikerült elérnem, hogy ne azonnal szüntessék meg, hanem az év folyamán, fokozatosan. Persze nem tettük (fokozatosan sem!), s a következő évben elölről kezdődött az alkudozás. Ez egészen addig ment így, amíg egy iskolaorvosi ankét után az Egészségügyi Minisztérium hivatalosan meg nem kérdezte az Oktatásügyet, hogy milyen *fejlesztését tervezik* (!) az ambulanciának. Ettől kezdve, ha nem is lett sacro sanctus az ambulancia, de a megszüntetéséről többé nem volt szó." (Beszélgetés Molnár Imrével 1979: 86. – kiemelés az eredetiben)

Az egészségügy és közvetlenül a pszichiátria területén, ahogy a Szovjetunióban, úgy Magyarországon sem hirdettek „ideológiai harcot". Az „ellenséges" irányzatokat (pszichoanalízist, pszichológiát, pszichoterápiát) a „pedagógia területén folyó ideológiai harc" keretében sikeresen felszámolták. Mindez persze, mint az alábbi fejezetekben részletesen is olvasható, korántsem jelentette azt, hogy a pszichiátria érintetlen maradt volna a sztálinizmus rítusaitól és más gyakorlataitól (és ez valószínűleg minden szakmára és tudományterületre igaz). A *pavlovizmus* ekkor a Szovjetunióban is új diskurzus, amely egyebek mellett, a sztálini tudománykoncepciónak megfelelően a fiziológia, a biológia, a pszichiátria és a pszichológia integratív szerepét töltötte be. A pszichológia úgymond „társadalomtudományi" területeit bekebelezte a pedagógia, azok a területek azonban, amelyek képesek voltak természettudományként definiálni magukat, a *pavlovizmus* által a természettudományi kutatások, illetve az orvostudomány területére kerülhettek. Az Állami Gyermeklélektani Intézet ennek köszönhette túlélését:

„Az Akadémia elnöksége mellett alakult egy Pavlov Bizottság. Elnöke Hetényi Géza, tagjai Nyírő Gyula, Lissák Kálmán, Bálint Péter és én voltam. Első ülésünkön Hetényi abban határozta meg a bizottság feladatát, hogy kötelességünk segíteni minden olyan kutatást, ahol a pavlovi tanoknak reális lehetőségük van (fiziológiában, orvostudományban, pszichológiában) és meggátolni minden dilettantizmust és vulgarizálást. (...) A Pavlov Bizottságnak felejthetetlen érdeme volt a magyar pszichológiában: 1954-ben ők mentették meg az intézetet a felszámolástól. Akkor tervezte az Oktatási Minisztérium a Pedagógiai Intézet létesítését. Mi egyetlen intézetük voltunk, de a tervezésbe minket nem vontak bele. Csak »ötödik hadoszlopaimon« keresztül tudtam meg, hogy az intézet megszüntetését tervezik, s helyette a Pedagógiai Intézetben akarnak felállítani egy hat főből álló pszichológiai osztályt. A tervek szerint csak

hármat vihettem volna oda az intézet munkatársai közül, hármat a minisztérium akart kinevezni pedagógusokból. Húsz pszichológus dolgozott akkor az intézetben. (...) Amikor – nem hivatalosan – mindezt megtudtam, azonnal közöltem Heténnyivel, aki azt válaszolta, hogy ha ezt valóban el akarják követni, azonnal küldjek hivatalos jelentést a Pavlov Bizottságnak, végső esetben átveszi az intézetet az Akadémia. Hivatalosan én csak akkor tudhattam minderről, amikor a minisztériumban a tervet az Akadémia Pedagógiai Főbizottságával jóvá kellett hagyatnia. Abban ketten képviseltük a pszichológiát Kardos Lajossal.(...) Mivel volt alkalmam a tagok egy részével előzetesen beszélni, a szavazás eredménye az lett, hogy heten szavaztak az intézet megtartása mellett, hatan a beolvasztás mellett. Utána azonnal felhívtam Mátrai Lászlót, ő volt a II. (Társadalomtudományi) Osztálynak a titkára. Tudtam, hogy kedden ül össze az osztályvezetőség, s a Pedagógiai Főbizottságnak jóváhagyás végett az osztályvezetőség elé kell terjesztenie állásfoglalását. Azt kértem Mátraitól, hogy erre az ülésre kérjen hivatalos véleményezést a Pavlov Bizottságtól. «Ezennel megkérem, küldjétek» – volt a válasza. Hétfőn összeült a Pavlov Bizottság, és véleménye még aznap az Akadémián volt. Az osztályvezetőség ülésére meghívták a Pedagógiai Bizottság képviselőjét is, aki – az igazsággal ellentétben – úgy referált, hogy a Pedagógiai Főbizottság az intézet megszüntetése »mellett« foglalt állást. Az osztályvezetőségnek – elsősorban Mátrai határozott fellépése alapján – az lett a véleménye, hogy kultúrbotrányt nem engednek, és javasolják az Akadémia Elnökségének az intézet átvételét. Így lettünk – muszáj Herkulesként! – akadémiai intézet (...). A pszichológia a társadalomtudományokhoz tartozott ugyan, de az intézet az orvosihoz, és a Pavlov Bizottság volt a felügyeleti szerve. A következő évek a legpozitívabb korszakot képezték az intézet életében. Ez a bizottság csak segíteni akart. Orvos tagjai saját szakmájuk kiválóságai voltak, nem volt szükségük arra, hogy a pszichológiában játsszák meg a mindent jobban tudót." (Beszélgetés Molnár Imrével 1979: 88.)

A fordulat éveit követően tehát a „pszicho-tudások" legális terepe a pszichiátria maradt, illetve az olyan területek, amelyekre a Szovjetunióban sem terjedt ki a „pszichologizmus" vádja, a párt számára nem bizonyultak stratégiai jelentőségűnek, és/vagy vezető képviselőik jó kapcsolatokkal rendelkeztek és jól tájékozódtak a pártállami döntéshozatal megfelelő szintjein. Ilyen volt a kisgyermekkor, a fogyatékos gyermek körüli szakértelem és intézményrendszer, valamint az akadémiai pszichológia fiziológiai kutatásokhoz kapcsolódó ágai. Az egykori pszichológusok, pszichoanalitikusok különösebb retorzió nélkül folytathatták itt pályájukat, természetesen a megfelelő szabályok betartásával. Az óvodai nevelés és a gyógypedagógia területén a fejlődés-lélektan és a „funkcionalista" pedagógiák, gondosan elmaszkírozva, kerülve a „pszichologizmusként" vagy „pedológiaként" azonosítható beszédmódot, terminológiát és szakirodalmat,

továbbra is meghatározó gyakorlatok maradtak. Bár fontos és érdekes lenne megnézni, miképpen működött a kisgyerekkor és a fogyatékos gyerek körüli szakértelem az államszocialista Magyarországon, jelen monográfia erre nem vállalkozik. A fenti idézet történései 1954-ben játszódnak, addig azonban a pszichiátria területén is számos változás történt. A következő fejezetek a pszichiátria és a közpolitikák kapcsolódásait, a „pszichiátriai mező" korabeli sajátosságait mutatják be, elsősorban a Lipótmező szakmai-politikai kontextusára és belső viszonyaira koncentrálva.

A Lipótmező nem csupán módszertani okokból került az elemzés fókuszába. Még a fordulat évei előtt, 1947-ben megfogalmazódott a (kommunista) egészségpolitikusok részéről az igény, hogy az egyes orvosi szakterületek központi koordináló intézetek köré szerveződjenek. Az 1947-es pszichiáter ankéton a szakma egyetértésével, vagy legalábbis tiltakozása nélkül, a minisztériumi tervekkel összhangban fogalmazzák meg az ajánlást, miszerint a pszichiátria országos koordináló intézete a Lipótmező legyen. Ezt a feladatkört az intézet, némi előkészítést követően, a fordulat évei után, 1952-től töltötte be.

4. A Lipótmező és a magyarországi pszichiátria a sztálinizmus éveiben

A fordulat évei után a magyarországi pszichiátriát és általában az egészségügyet érintő legnagyobb változás a társadalombiztosítás államosítása volt. 1949-ben a két nagy intézet, az OTI és a MABI mellett még ötven kisebb biztosító működik a piacon, 1950-től azonban az egészségbiztosítás állami feladat lett, és fokozatosan szélesedett a biztosítottak köre: 1949-ban a lakosság 41%-ának volt betegbiztosítása, 1959-re már 72%-a biztosított (Ádám 1986). Ennek köszönhetően az egészségügyi szolgáltatásokat igénybe vevők köre jelentősen szélesedett. A háborút követően eleve rosszabb volt a lakosság egészségügyi állapota, a betegbiztosítás kiterjesztése nyomán azonban azok is igénybe vehették az ellátórendszert, akik korábban pénzért nem tudtak volna orvoshoz fordulni. A megnövekedett kereslet fogadására a korabeli egészségügyi infrastruktúra csaknem alkalmatlan volt, az újonnan biztosított betegek tömegeinek ellátásához sem a személyi, sem a tárgyi feltételek nem voltak meg. A fordulat évét követően az állami költségvetés amúgy is szűkös erőforrásaiból nagyon kevés jutott az egészségügyre, a legfontosabb kormányzati cél ugyanis az erőltetett iparosítási program végrehajtása volt. Bár a szocialista államnak kiemelten fontos területe volt az egészségügy, mégis – mint nem termelő ágazat – a „maradékelv" alapján részesült az újraelosztás kereteiből, 1955-ban a nemzeti jövedelemnek mindössze 2,4%-át fordítják egészségüggyel kapcsolatos kiadásokra (Losonczi 1998).

Az egészségbiztosítás kiterjesztése más szempontból is gyökeres változást hozott: megszűnt a korábbi évtizedeket jellemző orvosi túlkínálat, az egészségügy konjunktúraszakma lett. A biztosított lakosság részéről megindult a tülekedés az intézményekbe való bekerülésért és a várakozási idő csökkentéséért, a korszak és a későbbi évtizedek krónikus problémája lesz az orvoshiány. Annak ellenére, hogy az itt vizsgált korszakban az egészségügyi ellátást az erőforrások szűkössége, elégtelen infrastruktúra, állandó zsúfoltság, a szintek és régiók közötti egyenlőtlenség jellemezte, mégis versenyképes volt a nyugati egészségügyi rendszerekkel. A körzetesített ellátás, a népességszám/orvosok száma, a lakosságra jutó kórházi ágyak száma és a kórházi ágyakra jutó orvosok száma tekintetében a magyarországi egészségügy több nyugati intézményrendszernél jobbnak bizonyult (Losonczi 1998). Losonczi Ágnes elemzései szerint ennek okai nem csupán az ingyenes ellátásra jogosultak körének kiszélesítésében rejlettek, hanem a rendszer strukturális sajátosságaiban és a korabeli egészségpolitika által használt statisztikai mutatókban. Egyrészt az államszocialista egészségügyi ellátás a kezdetektől kórházcentrikus volt, a járóbeteg-ellátás színvonaltalan

maradt, az emberi erőforrásokat és az eszközöket a kórházakba koncentrálják, az ambulanciákról automatikusan a kórházakba irányították a betegeket, ahol az „igazi" gyógykezelés történik. Másrészt az ellátórendszer egyes területeinek finanszírozása nem a morbiditási adatok alapján történt – ilyet a korszakban nem is gyűjtöttek. A legfőbb mutató a kórházi ágyak száma volt, ez azt eredményezte, hogy „sok esetben ugyanarra a négyzetméterre, ugyanarra a kiszolgálóhelyiségre és infrastruktúrára került az eredeti négyzetméterek normájánál lényegesen több ágy" (Losonczi 1998: 31.). Ezek a fejlesztési elvek megfeleltek a hagyományosan legnagyobb presztízsű orvoscsoport, a kórházi és klinikai orvosok igényeinek. Losonczi Ágnest idézve: „Az egészségügyi ellátás szakmai, kórházi szerkezete nem a megbetegedések szükségleteire, a morbiditási adottságokra, hanem az önmagukat képviselni tudó orvosok, orvoscsoportok, illetve hatalmi kapcsolatokkal rendelkező orvosszemélyiségek lobbyzó képességeire épült. Ez formálta a megbetegedési struktúrát is: ahol belgyógyász kapott osztályt, megnőtt a gyomorbetegek száma, ahová sebész került, kiemelkedően magas lett a hasi műtétek aránya, egy új gégész környékén megugrottak a mandulaműtétek – mintha az orvosi ellátás léte kreálta volna az orvosolandó betegségeket." (i. m. 32.)

Ezek a problémák a pszichiátriát fokozottan érintették. A betegbiztosítás kiterjesztése mellett tovább növelte a potenciális betegek számát az urbanizáció és a nők munkába állása. Ennek köszönhetően a korábban otthon ápolt családtagok ellátásához egyre többen vették igénybe a pszichiátriai ellátórendszert. A pszichiátria „hagyományosan" a legkisebb presztízsű és a legkevésbé finanszírozott orvosi terület volt, és ez a helyzete az ötvenes években és később sem változott meg, az amúgy is forráshiányos egészségügy legmostohábban kezelt területe maradt. Az alulfinanszírozás ugyancsak régóta ismert, „hagyományos" tünete, a közkórházi elmeosztályok problémája az ötvenes években sem szűnik meg. A koalíciós időket bemutató fejezetben láthattuk, hogy az 1947-es pszichiáter-ankéton ez volt az egyik legtöbbet tárgyalt és leginkább égető probléma. A botrányos állapotokat kedvezőbb gazdasági és politikai körülmények között sem lehetett volna egyik évről a másikra felszámolni, a forráshiányos helyzet és az ágyszámra alapozott finanszírozási gyakorlat azonban kifejezetten kedvezett a század elején meghonosodott gyakorlat folytatásának. A problémát a megelőző ötven évben sokan megfogalmazták, ezúttal a kortárs minisztériumi tisztviselőt, Avar Pált idézve:

> „Az igazgatók nagyon szerettek elmeosztályt csinálni, méghozzá nagy ágylétszámmal, mert a költségvetést, a stallumot annak alapján, arányosan kapták, az elmeosztályok ellátásából pedig sokat el lehetett spórolni. Így aztán valóban meztelenül

tartották a betegeket, s ezt szó szerint kell érteni, mert például Szombathelyen, a megfigyelőszobában – én is láttam – meztelenül szaladgáltak a nők, akiket azért nem öltöztettek fel, mert – úgymond – úgyis leszaggatják magukról a ruhát. Közben kiderült, hogy a kórházi raktárban bálákban áll a fehérnemű, de a főorvos megszokta, hogy őt mint elmegyógyászt mindig lenézik és elnyomják, s még a vele egyébként harminc éve jó barátságban lévő gondnoktól sem mert fehérneműt kérni, merthogy az elitebb, elegánsabb szakmák számára a fontosabb." (idézi Bakonyi 87–88.)

Az 1947-es ankéton a szakpolitikusok és a pszichiáterek jelentős része megállapodott abban, hogy bár a nagy intézettel kapcsolatban számos ellenérv megfogalmazható, a jelenlegi állapotok mellett (azaz ismerve az általános kórházak pszichiátriai osztályainak botrányos helyzetét) mégis kívánatos a meglévő önálló pszichiátriai kórházak fenntartása. Nyírő Gyula, az angyalföldi elmegyógyintézet igazgatója ekkor sem értett egyet ezzel a minisztériumi tervvel, az ankéton részletesen ki is fejtette ellenvéleményét, miszerint a háború utáni nemzetközi gyakorlat éppen az ilyen intézmények leépítése és a közkórházi elmeosztályok, ambulanciák fejlesztése. Az 1947-es ankéton a magyar pszichiáterek is egyetértettek abban, hogy a nagy intézet a betegeket stigmatizálja, hospitalizálja, a pszichiáter szakorvosokat pedig elszigeteli az orvoslás más területeitől. A megoldás az általános kórházakba integrált, szakorvosokkal ellátott pszichiátriai osztály lenne. Nyírő Gyula tartotta magát ehhez az állásponthoz, a témában illetékes, akkori minisztériumi osztályvezetőt, Simonovits Istvánt idézve:

„Nyírőnek más volt az állásfoglalása, mint nekem. Ő volt az Angyalföldi Tébolyda igazgatója és szemben állt a rekonstrukcióval. Öntevékenyen megnyitotta a tébolydát és általános kórházat csinált belőle, belgyógyászattal, sebészettel, gyermekgyógyászattal és egy nagy elmeosztállyal. Az elmeágyak száma ezzel jelentősen esett, de Nyírő kész tények elé állította a minisztériumot, nekem meg sohasem volt hatalmi tébolyom." (idézi Bakonyi 1983: 75.)

A történet jól érzékelteti a korabeli egészségügy területén működő viszonyokat: az előző fejezetekben bemutatott közoktatás-politikához, pedagógiához viszonyítva itt léteztek és meg is tudtak maradni a hagyományos hierarchiák, egyes befolyásos szakorvosoknak, különösen, ha jó politikai kapcsolataik voltak, jóval nagyobb lehetőségük volt saját érdekeik mellett lobbizni – akár a hivatalos döntések ellenében is. A korabeli egészségügyi szakpolitikusnak pedig a régi időket felidézve sem jutott eszébe, hogy a pszichiátriai ágyszámok problémáját a finanszírozás szerkezetének átalakításával kellett volna kezelni

(az idézett szociográfia – Bakonyi 1983 – egyik legfontosabb „adatközlőjeként" más alkalommal sem hozza szóba). Mindenesetre általánosságban elmondható, hogy az ágyszámokat illetően az ötvenes évek közepére sem állt vissza a háború előtti állapot: az 1941-es 7916 pszichiátriai ágy helyett még 1955-ben is csak 6354 állt országosan a lakosság rendelkezésére (Füredi és Buda 1980). Ez a helyzet nem csupán a minisztériumi irányvonal ellenében megvalósuló „kórháziasítás" nyomán állt elő. A fordulat évei után a magán idegszanatóriumokat (például a „Schwartzert") is felszámolták, azonban a megszüntetett „ágyakat" nem kompenzálták állami férőhelyekkel (Mária 1968). Az 1945-ben induló pszichoterápiás szakrendelések az előző fejezetekben részletezett okok miatt sorra megszűntek. És bár a kormányzati egészségpolitika támogatta a szakrendelőkben működő ambulanciák létesítését, „ezek elsősorban neurológiai feladatok ellátására szerveződtek, pszichiátriai betegeket ritkán fogadtak (elmebetegeket egyáltalán nem)." (Füredi és Buda 1980: 1117.)

A pszichiátriai ellátás színvonala tehát a háború utáni években sem változott jelentősen. A kormányzat által támogatandó „nagy intézetben" csaknem annyira mostoha állapotok uralkodtak, mint a közkórházi elmeosztályokon. 1950-ben a Lipótmezőn 840 betegre mindössze 13 orvos jutott,[97] az ellátás egyéb feltételei szintén nagyon hiányosak voltak, *„alig volt orvos, alig volt kiszolgáló laboratórium, konziliáris lehetőség is csak nagyon primitív szinten. E tekintetben jobb helyzetben voltak az általános kórházakban lévő elmeosztályok (saját orvosuk nekik se igen volt), de a »gyarmati szemlélet«* [a pszichiátriai ágyakra jutó költségvetési támogatás „lenyúlása" – K. M.] *ott érvényesült igazán."* (Avar Pál, idézi Bakonyi 1983: 87.) Egy 1951-ben készült szakszervezeti kimutatás szerint a fővárosi és a vidéki általános kórházak elmeosztályainak jelentős hányadán egyáltalán nincs pszichiáter szakorvos, ahol pedig van (például Gyulán, Nagykállón, Balassagyarmaton), ott 400 fő fölötti beteglétszámra 2-3 orvos jut.[98]

Mindezek után nem meglepő, hogy a pszichiátria 1945 után sem válik a medikusokat vonzó szakterületté. Ezt a tendenciát csak erősítette, hogy a korszakban kialakuló féllegális, informális finanszírozási gyakorlat, a hálapénz, a pszichiátriát érintette a legkevésbé. A szakszervezet követelésére és a választási harcoktól inspirálva 1947-ben a kormány rendezte a közalkalmazott orvosok bérét, ennek köszönhetően egy „átlagos", alapellátásban dolgozó orvos, ha nem is kimagasló, de biztos megélhetést nyújtó jövedelemhez jutott (Ádám 1986). A fordulat éveit követően azonban újra csökken az orvosok jövedelme, ugyanis

[97] SZKL 42 f. 807 öe. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete. Kimutatás az állami kórházak ideg-elme osztályairól (1951).

[98] Uo.

az új egészségügyi rendelkezések nyomán a kórházakból eltűntek a fizetős betegek, betiltották az ún. kiskasszát,[99] és korlátozták a magánpraxist. Noha ekkor a hálapénz még korántsem olyan elterjedt gyakorlat, mint majd a Kádár-korszakban lesz (részletesen Ádám 1986), az orvoshiány és az alulfinanszírozott ellátórendszer a lakosságot arra inspirálta, hogy mellékes juttatásokkal, megvesztegetéssel szerezzen magának protekciót, az orvosokat pedig arra, hogy az ilyen juttatásokat elfogadják. Ádám György elemzése szerint az egészségügyi kormányzat tudott erről a jelenségről, a minisztérium és a szakszervezet közösen próbált béremelésért és a borravaló betiltásáért lobbizni. „Kiszámították, hogy ehhez körülbelül havi 4 millió kéne a nemzetgazdaságtól. A javaslatot Ratkó Anna terjesztette elő. Gerő Ernő azonnal ingerülten közbeszólt, hogy «nem emelünk azoknak az orvosoknak, akik gyermekeinket gyilkolják.«[100] (...) Rákosi is hasonló szellemben nyilatkozott. Ilyenformán a fizetésemelés és az ezzel összefüggő erélyesebb fellépés elmaradt." (Ádám 1986: 91–92.) Természetesen az egyes orvosi szakterületek nem egyenlő arányban részesültek az ilyen jellegű, akkor illegális, később, 1959-től – jellegzetes módon – félig legális juttatásokból. A pszichiátria ebből a szempontból is hátrányos helyzetű terület volt, a betegek hozzátartozói jóval ritkábban és kevesebbet fizettek a pszichiátriai osztályokon, mint máshol, ahol a gyógyulásra több remény adódott. Ennek kompenzálására és az orvoshiány mérséklésére vezetik be a veszélyességi pótlékot a pszichiátriai, a röntgen és a tbc osztályokon. Az intézkedés felemás eredményeket hozott, a korabeli minisztériumi tisztviselőt idézve: „Az osztályok üres állásokkal mentek. Ha valaki egészségügyileg nem bírta a röntgent, betették elmeorvosnak. Kényszerfeltöltések voltak. (...) Aztán igen sokat lendített a dolgainkon a veszélyességi pótlék. A munkaidőnek legalább 51%-át kellett elmeosztályon tölteni ahhoz, hogy ez a 30%-os kiegészítés járjon.(...) A 130%-os veszélyességű szakmákban még mindig nem érték el a szükséges telítettséget. Ráadásul itt sokkal kisebb a borravaló, mint másutt." (Avar Pál, idézi Bakonyi 1983: 88–89.)

[99] A harmincas években már elterjedt szokás volt, hogy a kórházi vezető főorvosok a fizetős betegektől kapott honorárium egy részét szétosztották az alacsonyabb beosztású orvosok és az asszisztencia között. Ezt nevezték *kiskasszás rendszer*nek. Akik ilyen módon részesedtek egy-egy nagy hírű sebész, szülész stb. magánpraxisban kapott honoráriumából, viszonylag jól kerestek, habár a szétosztandó összeg nem volt nagyarányú, általában nem haladta meg a honorárium 40%-át. (Ádám 1986)

[100] Az egészségügyben az abortusztilalom idején a „reakciósok", „szabotőrök" stb. elleni harc egyik célpontja az illegális abortuszt végző orvos volt.

4. 1. A Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport

A szakma irányító és érdekvédelmi testülete a fordulat éveit követően is az orvosszakszervezet ekkor már Pavlovról elkeresztelt Ideg-Elme Szakcsoportja volt. A levéltári források alapján úgy tűnik, a pszichiáterek körében korántsem működött olyan látványosan és hatékonyan a sztálinizmus adaptációja, ahogyan a pszichológia esetében – pontosabban „szovjet mintára" az egészségügy belső világa viszonylag autonóm szféra maradhatott Magyarországon is. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a pszichiátria érintetlen terület maradt volna, azonban politikai hatalom sokkal differenciáltabban és bonyolultabban kapcsolódott a szakma belső világához, és nem zilálta szét a hagyományos hierarchiákat. A szakszervezeti szakcsoport vezetőinek személye a „pszichiátriai mező" kulcspozícióihoz kapcsolódott 1949-ben és később is: az elnökségben az egyetemi klinikák és a Lipótmező igazgatói állandó hellyel rendelkeztek, ugyanígy az elmeügyekért felelős minisztériumi tisztviselő is, és bár a pozíciók többször módosultak (az elnök személye gyakran változott), a tisztikar személyi összetétele nagyjából állandó maradt. A személycserék úgy tűnik, nem politikai, hanem technikai szempontok szerint történtek, ugyanazok az orvosok kerültek egyik vezető pozícióból a másikba.

Mindemellett a fordulat éveit követően a pszichiáterek körében is megkezdődtek a politikai alapú bélistázások és egyéb „alkalmassági vizsgálatok", ez a gyakorlat azonban nem vezetett politikai tisztogatásokhoz. 1949-ben a szakcsoport tiszti karának névsora mellett már szerepel az adott tisztviselő párttagsága is – ezt korábban nem tüntették fel.[101] Nem meglepő, hogy a tagok nagy többsége kommunista kötődésű, az viszont igen, hogy a három alelnök közül kettő (Hermann Imre és Gartner Pál), valamint a főtitkár (Rajka Tibor) pszichoanalitikus. Ebben az évben olyan listák is készültek, amelyek feltüntetik az ország összes ideg- és elmeorvosát a következő kategóriákba rendezve: *nagy osztály vezetésére alkalmas, kis osztály vezetésére alkalmas, beosztott munkakörben alkalmazható, ambulancia vezetésére alkalmas, ismeretlen, alkalmatlan, disszidált,* illetve külön kategóriaként: *„psychoanalitikus"*. Ez utóbbi megjegyzés nem szerepelt az olyan pszichoanalitikusok neve mellett, akik *„nagy osztály vezetésére alkalmas*nak" találtattak (Hollós István, Gartner Pál, Bálint István, Rajka Tibor, Szinetár Ernő). Bár beszédes tény, hogy a nagy osztály vezetésére alkalmasnak ítélt pszichoanalitikus kollégák neve mellett

[101] Elnök: Dr Prof Horányi Béla SZD, Alelnökök: Dr Hermann Imre MDP, Dr Gartner Pál MDP, Dr Nyírő Gyula, Dr Lehoczky Tibor, Főtitkár: Dr Rajka Tibor MKP; Pénztáros: Dr Fényes István MKP; Jegyző: Dr Szatmári István MKP (SZKL 42 f. 363 öe. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Pavlov Ideg-elme Szakcsoport, Szakcsoportok tisztikarának névsora (1949).

nem tüntették fel a pszichoanalitikus jelzőt, korántsem biztos, hogy ez utóbbi egyértelműen stigmaként funkcionált. Ugyancsak beszédes tény, hogy a lista készítői mindössze hat főt találtak szakmája gyakorlására alkalmatlannak (a közegészségügyben legalábbis), és közülük legtöbben az igazoltatási eljárásokon bizonyultak vétkesnek. 1950-től a pszichoanalitikus egyesület egykori elnöke, Hermann Imre nem szerepel a vezetők között (a szakcsoport XII. kerületi megbízottja lesz),[102] Gimesné Hajdú Lili viszont 1957-ig meghatározó személyisége a szakma elitjének – igaz, hogy nem pszichoanalitikus, hanem ideggyógyász-pszichiáter minőségében.

A szakma belső életének irányításán (konferenciák, továbbképzések és egyéb szakmai rendezvények szervezése, szakmai ajánlások, irányelvek megfogalmazása stb.), az érdekképviseleten és a minisztérium munkájának szakértői befolyásolásán túl 1949-től a szakcsoport feladata, nevének megfelelően, a pszichiátria *pavlovizációja*. A levéltári anyagok arról tanúskodnak, hogy utóbbi feladatkörét meglehetősen ambivalens módon látta el.

A pavlovi tanok szervezett, központi terjesztésére 1950-ben külön intézetet hoztak létre *Szovjet Orvostudományi Dokumentációs Központ* néven – az intézet nem a szakszervezeti szakcsoporthoz tartozott. Funkciója a kurrens szovjet szakirodalom terjesztése volt, innen ismerhette meg a magyarországi szakma a szovjet pszichiátriai mező szereplőit és működésmódját, valamint a Szovjetunióban alkalmazott terápiás eljárásokat, nozológiát, és a szovjet orvosok kutatásainak eredményeit. Avar Pál visszaemlékezése szerint:

> „Ide érkeztek a Szovjetunió pszichiátriai, élettani és más tudományos folyóiratai, a különböző «vaprószik», amelyeket itthoni jeles, többnyire hadifogságviselt emberek fordítgattak, s ezeket a pavlovista pszichiátriai közleményeket széltében-hosszában terjesztették az egész országban. Jellegzetes, kék kötésű füzetek voltak, emlékszem, meg is lehetett tudni belőlük, hogy »ott« hogyan kezelik az ideg- és elmebetegeket. (...) Másrészt tudományosan is rendkívül primitívek voltak ezek a közlemények. Legtöbbjük így kezdődött: «Sztálin elvtárs azt mondta, hogy az író a lélek mérnöke»; vagy »A Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta a pszichiátria«...; vagy: «Lenin elvtárs azt mondta, hogy az emberi lélek így és így« stb. Szóval ilyen brosúrakezdetek." (idézi Bakonyi 1983: 81–82.)

A *Szovjet orvostudományi referáló szemle* ideg- és elmegyógyászati füzetei valóban meglepően igénytelen kiadványok, tele gépelési, helyesírási, stilisztikai hibákkal. Az első, 1950-ben megjelent füzetecske előszava szerint a kiadvány

[102] SZKL 42 f. 651 öe A Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport megbízottjai.

elsősorban a *„kozmopolitizmus elleni harchoz"* nyújt segítséget, szándéka szerint inkább elvi, mint gyakorlati kérdésekkel foglakozik, de szerkesztői tervezik a tematika bővítését (Szovjet orvostudományi... 1950). Ennek megfelelően a cikkek egy része a szovjet pszichiátria tudományos nyilvánosságát mutatja, a magyarországi szakemberek innen értesülhettek a pszichiátriai „diszkusszijákról" és a pszichiátria új, szovjet típusú diskurzusáról. Az 1952. évi 2. szám teljes egészében a *„Szovjetunió Orvostudományi Akadémiája Elnökségének és Neuropatológusok és Pszichiáterek Össz-szövetségi Társasága teljes vezetőségi ülésének"* szerkesztett magyar fordítása, elején az egyik vezető szovjet „pavlovista" pszichiáter, Ivanov-Szmolenszkij *A pszichiátria helyzete és feladatai Pavlov tanának fényében* című terjedelmes nyitó előadásával (Ivanov-Szmolenszkij 1952). A magyar olvasó az előadásból teljes képet és mintát kaphatott a szovjet tudományos rítusok működéséről.

A füzetek nagyjából pontos képet adhatnak a szovjet pszichiátriáról: egyrészt bemutatják a „párton belüli demokrácia" rítusait, másrészt azokat a kutatási eredményeket, amelyek a sztálinista tudományirányítás keretében születtek. Az első szám bevezetőjének némileg ellentmondóan, a fordítások nagyobb része nem az ülésszakhoz hasonló ideológiai deklaráció, hanem a szó hagyományos értelmében tudományos szakcikk. Az itt közölt tanulmányok nagy része még ún. „vörös farokként" sem tartalmaz ideológiai hűségnyilatkozatot, többségük nem pszichiátriai, hanem neurológiai szakcikk az agykutatások eredményeiről, agyi megbetegedések diagnosztikájáról, gyógyszeres és műtéti kezeléséről. A kevés pszichiátriai tanulmány ugyancsak nem az ideológiai szempontból „forró" témákat (szkizofrénia etiológiája, neurózisok stb.) tárgyalja. Az 1952. évi 2. szám kifejezetten a kórházi pszichiátriai terápiákról szól. Az ismertetett eljárások (elektrosokk, inzulin-kóma, tartós altatás) semmiben nem különböznek a kortárs nemzetközi gyakorlattól, sőt, több szerző az eljárások durvaságát kritizálja, és hangsúlyozza, hogy az ún. „aktív terápiákat" csak erősen indokolt esetben érdemes alkalmazni. A pszichiátriai cikkek ugyancsak az orvosi közlemények hagyományos műfajában íródtak, a természettudományos sztenderdeknek megfelelő klinikai vizsgálatok eredményeit ismertetik, a nagy kongresszusok ideológiai-politikai játszmái, frázisai egyáltalán nem jelennek meg, és Pavlov neve, vagy nézetei is csak elvétve.

A pavlovizmus a szovjet mintának megfelelően Magyarországon is elsősorban külsőségekben öltött testet. Lényeges eltérés azonban, hogy nálunk a pszichiátria területén sem rendeztek nagy, nyilvános „Pavlov-ülésszakokat", ahol a szakma kritikát és önkritikát gyakorolhatott volna, sőt, a sztálinista rituális viták itt a tudományos szaklapokból is kimaradtak: a magyar pszichiáterek körében nem lepleztek le „reakciós" elemeket, vagy a pavlovi tanoktól elhajló

irányzatokat. Úgy tűnik, a Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport is csak formálisan igyekezett megfelelni a szovjet irányelveknek. Ennek jegyében szerveződött 1949 novemberében a *„Pavlov ünnepségek"* néven elkeresztelt rendezvénysorozat. Talán e kutatás hiányossága, de a rendezvény szervezésének levéltári dokumentációján túl nem találtam egyéb forrást (beszámolót, brosúrát stb.) – bár feltehetően az ünnepség a szakcsoport megbeszélésének megfelelő forgatókönyv szerint lezajlott. A szervezést gondosan megválogatott elnökség felügyelte, amelyben részt vesznek a Magyar Tudományos Tanács[103] elnökségének tagjai, a párt és különféle társadalmi szervezetek (MTT, MSZMT, MNDSZ, MINSZ)[104] vezetői, valamint a sajtó képviselői. A programterv szerint a rendezvény helyszíne a Zeneakadémia nagyterme, amelyet a korabeli szokásoknak megfelelően dekorálnak Lenin, Sztálin és Rákosi mellett ezúttal Pavlov arcképével is, és egy tőle származó jelmondattal, továbbá az ünnepségsorozathoz kapcsolódóan döntés születik arról is, hogy a Pavlov válogatott műveinek szovjet kiadásából egy kötetet a közeljövőben lefordítanak magyarra. A szakszervezet levéltári anyaga és a korabeli szaklapok alapján úgy tűnik, hogy a pszichiátria és a neurológia területén a pavlovizmus szinte csak a fenti ünnepséghez hasonló rítusokkal járt és a korszakra jellemző politikai frázisok ismételgetését jelentette. A korabeli pszichiátriai gyakorlatban, az orvosi kutatásokban, vagy éppen a szakcsoport által szervezett éves konferenciákon elsősorban a pszichiátria szaktudományos és gyakorlati aspektusaira irányult a figyelem.

A szakcsoport javaslatai, ajánlásai szerint az egyik legfőbb és legtöbbet tárgyalt probléma továbbra is az általános kórházakban működő pszichiátriai osztályok helyzete. A század eleji elmeorvosi értekezletekhez hasonlóan ezúttal is ugyanazt az ajánlást fogalmazza meg a szakma vezető testülete:

> „A Szakcsoport kívánatosnak tartja, hogy az ideg és elmeosztályok, amelyek kórházak keretében működnek, költségvetés szempontjából függetleníttessenek. Múlhatatlanul szükséges, hogy az ideg-elmeosztályokon az egy betegre eső napi gyógyszerellátmány a belosztályok nívójára emeltessék."[105]

További problémaként fogalmazódik meg a betöltetlen szakorvosi állások nagy száma, az ápolóképzés, valamint a belgyógyászattól való függetlenség és az

[103] A Magyar Tudományos Tanács 1948. szeptember 8-tól 1949. december 15-ig működött, feladata a tudományos élet szocialista átszervezése volt. Megszűnését követően funkcióját az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia töltötte be.

[104] MTT: Magyar Tudományos Tanács, MSZMT: Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, MNDSZ: Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, MINSZ: Magyar Ifjúság Népi Szövetsége.

[105] SZKL 42 f. 362 őe. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport, *A Szakcsoport 1952. évi munkaterve* (kiemelések az eredetiben).

állandó szakmai nyilvánosság megteremtése. Ez utóbbi jegyében a szakcsoport gyűlésein rendre felmerül egy saját, független pszichiátriai-neurológiai folyóirat indítása. 1948-ban a magyar nyelvű pszichiátriai és neurológiai publikációk ugyanis a szakszervezet Belgyógyász Szakcsoportjának lapjában, a *Magyar belorvosi archívum és ideggyógyászati szemlé*ben jelenhettek meg, 1950-től azonban *Ideggyógyászati Szemle* címmel az Ideg-Elme Szakcsoport önálló tudományos szakfolyóiratot indíthatott évi négy számmal. Az *Ideggyógyászati Szemle* korabeli kötetei szintén nem „pavlovista" propagandaszövegeket közöltek, hanem hagyományos műfajban pszichiátriai és neurológiai orvosi szakcikkeket. A szakcsoport 1952. évi munkatervében megfogalmazódik az az igény is, hogy a *Szemle* évente könyv formában is publikáljon szakirodalmat, ahol *„lehetőség lesz arra is, hogy a kozmopolita irányhoz tartozó cikkek kritikáját megjelentessük, a nyugati irodalmat kritizáljuk, a szovjet tudományos közleményekből pedig rendszeresen kívánunk közölni témáinkat összefoglaló bővebb referátumokat".*[106] A korszak nyelvén megfogalmazva, az igény „természetesen" elsősorban nem a nyugati szakirodalom pavlovista kritikájára vonatkozott, hanem a *„kozmopolita iránnyal"* való szakmai kapcsolat fenntartására, vagy legalábbis eredményeinek folyamatos nyomon követésére. Az évente megrendezett és a szakcsoport által szervezett vándorgyűlések tematikáján, előadásain ugyancsak kevéssé érződik az ideológiai nyomás, vagy a korszak politikai frazeológiája. A konferenciák a hagyományos, a korabeli nemzetközi (és a szovjet) tudományos nyilvánosságban is napirenden lévő szakmai tematikákhoz illeszkedtek: az előadások a korszakban újdonságnak számító ún. aktív terápiák (sokkterápiák) alkalmazásáról, a szintén újdonságnak számító pszichosebészeti beavatkozások lehetőségeiről, az agykutatások újabb eredményeiről, az új vizsgálati eljárásokban (elsősorban az EEG-ben) rejlő lehetőségekről szóltak. A pavlovi tanok és a Párt irányvonala iránt elhivatottabb kollégák a szakcsoport vezetői értekezletén kritikusan meg is jegyzik, hogy a nagygyűlések előadásaiból hiányzik a pavlovi szemlélet, vagy csak *„utólag lett ráhúzva"* a nyugati szakirodalmat ismertető referátumokra.[107] Érdemes azonban szem előtt tartani, hogy a pszichológia csaknem teljes felszámolását követően a pszichiátria autonómiája igencsak viszonylagos, amennyiben autonómia alatt a tudomány nemzetközi, azaz nem kizárólag a szovjet diskurzusába való integrációt értjük. Az *Ideggyógyászati Szemlé*n kívül nem létezett egyéb szakmai folyóirat, innen és más szakmai fórumokról is teljes mértékben hiányoztak a korabeli nyugati pszichiátriai diskurzust meghatározó legfontosabb irányzatok: a pszichoanalízis és a

[106] Uo.

[107] SZKL 42 f. 979 Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport, *Vezetőségi értekezlet 1953. június 18.* Rakonitz Jenő felszólalása.

csoportterápia. A magyarországi pszichiátria, eltekintve a monstre sztálinista tudományos rituálék adaptációjától, csak annyiban lehetett autonóm tudományos mező, amennyiben a Szovjetunióban: itt is kizárólag a biológiai szemléletű orvosláshoz és a fiziológiához kapcsolódó megközelítések kaptak viszonylag szabad kutatási és publikációs lehetőséget.

A viszonylagos szakmai autonómia mellett természetesen a pszichiátriát is áthatotta a korszak harsány politikai propagandája. Az egészségügy „sztahanovistái" a *Gyógyíts jobban!* mozgalom keretében múlhatták felül saját korábbi munkateljesítményüket. Jellegzetes és állandó téma az egészségügyi középkáderek és az orvosok viszonya. Ezt feltehetően az indokolta, hogy a kórházi pártszervezetekben az orvosok általában véve nem szívesen vállaltak szerepet, így a hagyományos kórházi és a kórházon belüli párthierarchia nem illeszkedett egymással. A szakszervezeti jegyzőkönyvek szerint további probléma, hogy az orvosok passzívak a pártmunka terén. Egy dátum és szerző nélküli, de tartalmából ítélve az ötvenes évek elejéről származó gépelt feljegyzés szerint *„Azon a vezetőségi ülésen, amelyen a békekölcsön és a szakszervezeti választás kérdését tárgyalták, a prominens vezetők távolmaradtak. Arra gondolnak, nem kellett volna a vezetőségi ülésen ezt említeni."*[108] A hagyományos kórházi hierarchia – a pszichiátria területén legalábbis – az államszocialista időkben sem változott jelentősen, feltehetően ennek kompenzálására és talán a munkáshatalom reprezentálása céljából vezették be az ún. munkásgondok intézményét, aki elvileg a *„Párt és a középkáderek szempontjait"* képviselte a kórházak vezetésében. Gyakorlatilag a kórházak belső világa továbbra is az orvosi hierarchia szerint működött, és a „középkáderek szempontjai" ellenére a politikai hatalom „szerveihez" is elsősorban a vezető orvosoknak volt hozzáférésük.

Úgy tűnik, a lakosság mentálhigiénés állapota az ötvenes évek elején sem minősült tabutémának. Általában véve elmondható, hogy a szakmai diskurzusban a korhangulatra jellemző kliséken túl a pszichiátria „klasszikussá vált" témái ismétlődnek. Az illegális abortusz mellett a kor egészségüggyel kapcsolatos nyilvános közbeszédjének másik témája a táppénzcsalás. A sztálinista frazeológiában a szabotőr munkás ellenségképének egyik reprezentációs eleme a dolgozóknak alanyi jogon járó egészségbiztosítással való visszaélés volt. A szocializmus számos belső ellenségének egyike a „táppénzcsaló", aki az egészségügyi dolgozók cinkosságával betegséget szimulálva kerüli a munkát. Ennek megfelelően a szakszervezeti szakcsoport 1953-as *Betegség és munkaképesség* című tematikus vándorgyűlését megelőzően ún. *táppénzankét*ot szerveztek,

[108] SZKL 42 f. 1416 Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport, cím és dátum nélkül.

ahol megtárgyalták a téma pszichiátriai vonatkozásait. A ránk maradt dokumentumok szerint a rendezvény nem az „ellenség leleplezését" deklaráló propagandagyűlésként funkcionált. A táppénz és a rokkantnyugdíjazás kapcsán a lakosság rossz mentálhigiénés állapota, a körzeti orvosok és a munkaadók pszichiátriai kérdésekben való tájékozatlansága fogalmazódott meg megoldandó problémaként. A táppénzankét fő témája a táppénzre való jogosultság megállapítása volt. A referátumokból kiderült, hogy bizonyos üzemekben a betegszabadságon lévők tíz százalékát (!) neurózis diagnózissal kezelik.[109] Az arányszám utalhat az iparosítási versenyben túlhajszolt, megfélemlített lakosság mentálhigiénés állapotára is, bár a hozzászólók ezt nem fogalmazzák meg. A téma és maga az 1953-as táppénzankét három év múlva újra előkerül, azonban akkor már jóval radikálisabb és átfogóbb reformkövetelések keretében.

Az egészségügy tehát, és ezen belül a pszichiátria a sztálinizálódás szempontjából jóval kevésbé volt a párt számára stratégiai terület. A szakma elitjét két csoport alkotta: a kommunista párthoz hű, korábban származásuk miatt mellőzött, üldözött szakemberek, valamint a szakma hagyományos elitje, akik a háború előtt is vezető pozíciót töltöttek be. A levéltári anyag és más források alapján úgy tűnik, a pszichiáter szakmát egyszerre jellemezte a szolidaritás és az eltérő életutak, eltérő sérelmek miatt kialakuló belső feszültségek. A szakmai szolidaritást elősegítette az a tény, hogy itt nem kellett látványosan leszámolni a „belső ellenséggel", a szakszervezet a körülményekhez képest valóban érdekvédelmi testületként működött és elsősorban szakmai alapon akart nyomást gyakorolni a kormányra. Természetesen az orvostársadalmon belüli törésvonalak és múltbéli sérelmek itt sem tűntek el nyomtalanul. Erről azonban nagyon kevés forrást találtam, nyilván részben a téma érzékenysége miatt. Másrészt a pszichiátria a háború előtt is az intézményes orvoslás más ágaihoz képest kicsi, perifériku s terület volt, holdudvarában számos magánkezdeményezésként működő reformmozgalommal (pszichoanalízis, gyermektanulmányozás, mentálhigiénés mozgalom stb.), így az etnicizált (zsidó – nem zsidó) ellentétek kevésbé lehettek kiélezettek. Mindenesetre Avar Pál visszaemlékezése arra utal, hogy a pszichiátrián belül is léteztek láthatatlan falak, amelyek a szakma régi és új elitje között húzódtak, és ezek felszámolásában az új rend korántsem volt érdekelt, sőt:

> „... engem is elvittek volna, amikor a zsidó orvosperek voltak, mert sokan, akik nem ismerték a káderlapomat, úgy látták, hogy én is zsidó vagyok, mert a barátaim jobbára azok voltak. Persze: a volt egyetemi társaim, akikkel együtt kerültem be,

[109] Uo.

hiszen ők éveket késtek a numerus clausus miatt. Egyébként később egyszer, egy országjárásunk alatt, Nyírő Gyula elárulta, hogy azelőtt velem nagyon idegenül bánt, mert ő is azt gondolta, hogy a »zsidók bérence« vagyok, meg hogy a minisztérium is zsidókból áll. Véletlenül pattant ki a dolog, amikor a népi költőkről beszélgettünk, olyanokról, akiket ő sem ismert. Akkor mondta, hogy ha ennyire ismerem a népköltészetet, akkor én nem lehetek zsidó. »Édes fiam – mondta –, akkor te árja vagy.« (Szlovák meg magyar vér van bennem). A vége mégis az lett, hogy hívott, hagyjam ott a minisztériumot, és menjek a klinikájára tanársegédnek. Nem fogadtam el, utólag már belátom, hogy buta voltam, de akkor nem tetszett nekem ez az egész. Hogy nem a képességeim alapján hívott, hanem azért, mert nem vagyok valami." (Avar Pál, idézi Bakonyi 1983: 90.)

A szovjet pszichiátriáról szóló fejezetben szó esett arról, hogy a háború utáni sztálinizmus erősen nacionalista, antiszemita jelleget öltött. E tendencia alól a magyarországi kommunista vezetők sem vonhatták ki magukat teljesen (részletesen ld. Standeinsky 2007), azonban az orvostudomány, vagy szűkebben a pszichiátria területén sem lett végül az antiszemitizmus nyilvános pártprogram. Szerencsére nem tudhatjuk, hogyan alakította volna a régi és új sérelmek, megosztottságok amúgy is szövevényes viszonyát a szovjet mintára nálunk is kötelezően lefuttatandó ún. cionista orvosper. A koncepciós per előkészületei megkezdődtek, de Sztálin halála megszakította a forgatókönyvet, a letartóztatott potenciális vádlottakat végül vádemelés nélkül szabadon engedték. Az azonban tudható, hogy a per koncepciójában zsidó pszichiáterek, esetleg pszichoanalitikusok játszottak volna főszerepet, az „ügy" egyszerre lehetett volna antiszemita hecckampány és az egészségügy területén folytatandó „ideológiai harc" nyitó jelenete. Az orvosperrel és általában a témával kapcsolatban a források hiányosak, személyes jellegűek és/vagy anekdotikusak – ahogyan a fentebb idézett sorok, az egyes szereplők visszaemlékezéseit nem tudtam adatokkal alátámasztani vagy cáfolni. Ennek ellenére mégis érdemes megint Avar Pált, az elmeügyekért felelős korabeli minisztériumi tisztviselőt idézni. Ő az 1980-as évek elején emlékszik vissza a történtekre, és beszédmódja talán érzékelteti a korabeli viszonyokat:

„Aztán az 1952–53-as sztálini zsidó orvospereknek is volt egy magyar változata. Az se kímélte a pszichiátriát és éppen Zádor Imrét sodorta magával, származása miatt, de persze találtak hozzá »megfelelő« indokot is: egy járási párttitkárt, aki zavarodottá vált, áttétetett a Kútvölgyiből az elmeosztályra. Hát ezt használták ki ellene. (...) Mi pedig akkor nagyon jó barátságban voltunk, hát ő csinált belőlem pszichiátert, ő csípett fel mint bentlakó medikust. Ő delegált a minisztériumba is, ahonnan

egyébként engem is elvittek volna akkor, ha az öreg Rakonicz Jenő bácsi – aki a szakcsoportunk[110] titkára volt, az Orvostovábbképző Intézet professzora, ortodox zsidó, amit nyíltan vállalt is, de ugyanakkor a szovjet hadsereg korábbi szaktanácsadója; nagyon tisztességes és kiváló ember, aki engem atyailag szeretett – meg nem ment. Szóval ő magyarázta meg az ávónak, hogy vigyázat, engem ne vigyenek el a zsidó orvosperekre, mert én egy szegényparaszt gyereke vagyok, egy született »árja«, ne keverjenek össze a »Talmuddal«. Na, így úsztam meg akkor, mert engem is elvittek volna Zádor miatt, hiszen ő javasolt korábban a minisztériumban Simonovitsnál." (Avar Pál, idézi Bakonyi 1983 85–86.)

A tervezett per egyik leendő vádlottja, Zádor Imre ekkor 31 éves, fiatal kora ellenére osztályvezető főorvos és a magyarországi pavlovizáció fő propagátora – a két státusz nyilván nem volt egymástól független. János-kórházbeli osztálya mellett az ötvenes évek elején felkínálják számára a Kútvölgyi úti pártkórház idegosztályának vezetését is, amit örömmel elvállal. Avar Pál emlékei szerint Zádor ambiciózus, karrierista fiatalember volt, aki az időigényes tudományos teljesítmény helyett inkább politikai vonalon próbált gyors sikereket elérni (i. m.). Zádor személyes visszaemlékezése megerősíti Avar megállapításait. 2000-ben megjelent önéletrajzi ihletésű írásában a letartóztatása előtti éveket anekdotikus emlékekben eleveníti fel, miszerint a fiatal főorvos úr könnyű életet él az ötvenes évek Budapestjén, élvezi presztízsét és a fővárosi elit privilégiumait. A korszak sztárszínészeivel ismerkedik, szép nők veszik körül, nagy hatalmú pártemberek, híres művészek kényes, „orvosi természetű" titkait őrzi (és osztja meg az olvasóval), és ugyancsak nagy hatalmú pártemberek, híres művészek partijaira hivatalos (részletesen Zádor 2000). 1953 márciusában pasaréti lakásából viszi el az ÁVH, 15 hónapot tölt vizsgálati fogságban. Visszaemlékezése elsősorban arról szól, hogyan találja fel magát a talpraesett fiatalember egy ilyen kiszolgáltatott helyzetben: tekintélyes főorvosként felvilágosítja a pszichiátriában járatlan vallatótiszteket, a meghallgatott tanúk pedig mindvégig az ő igazát támasztják alá. A könyv alapján úgy tűnik, a per koncepciójának kidolgozására nem volt elég idő, majd Sztálin hirtelen jött halálát követően a motiváció is elhomályosul. Annyi bizonyos, hogy Zádor ellen az lett volna a vád, hogy a Kútvölgyi-kórházból egy vidéki párttitkárt hamis diagnózissal, reakciós szándékkal az elmeosztályra helyeztetett. A szövegből sejthető, hogy a kihallgatók érdeklődtek a pszichoanalízis, illetve Zádor pszichoanalitikus kapcsolatai iránt, ő azonban – emlékei szerint legalábbis – szívélyesen elmagyarázza az ÁVH tisztjeinek, hogy személyes gondok esetén miért fordul maga is inkább pszichoanalitikushoz,

[110] A Pavlov Ideg-Elme Szakcsoporté.

mint a párthoz. A könyv tanúsága szerint az ÁVH vallatótisztjei, a maguk esetlen módján, végül kénytelenek voltak meghajolni az orvosi szakértelem és az igazság előtt. Különös módon Zádor Imre regényes-anekdotikus visszaemlékezésében nem esik szó arról (sem), hogy az ellene felhozott koholt vádaknak, vagy általában az ügynek köze lenne a zsidósághoz vagy az antiszemitizmushoz, sőt arról sem, hogy a szerzőnek személyesen köze lett volna ezekhez a dolgokhoz. A színes anekdotákból álló önéletrajzi kötetben viszont szerepel egy elbeszélés *Két doktor Kohn* címmel, amely a budapesti deportálásokat örökíti meg, itt az elbeszélő, a kötet többi írásához képest rendhagyó módon, nem maga a szerző, hanem a novella címszereplője. Talán a novella története, főhőse, a kötet többi írásához képest ugyancsak rendhagyóan szomorkás hangulata is önéletrajzi ihletésű – és talán nem véletlenül került a magyarországi cionista orvosper egyik letartóztatott gyanúsítottjának visszaemlékezései közé.

A cionista orvosperből végül nem lett semmi, a szélesebb nyilvánosság és a szakma sem értesülhetett a vádakról, hiszen azokat még ki sem dolgozták. A pszichiátria Sztálin halálával szerencsésen megmenekült a „belső ellenség leleplezésének" kényszerétől. Ez értendő szó szerint és átvitt értelemben is. Egyrészt a pszichiáter (és tágabb értelemben az orvosi) szakmán belül a Párt nem provokált ideológiai alapú öntisztogatást, így nem volt szükség új „bűnösökre" és „áldozatokra", sem pedig arra, hogy az idézőjelek közötti szavak néhány év múlva helyet cseréljenek. Másrészt a „cionistaként" azonosítandó „belső ellenség" végül nem lett célpont, így a régi-új antiszemitizmus és az ezzel kapcsolatos sérelmek sem kavarodtak föl és zavarodtak még jobban össze. Maradtak ott, ahová a háború után kerültek.

4. 2. Országos Ideg- és Elmegyógyintézet

A Lipótmező a XIX. század végétől, az egyetemi klinika és az ambuláns ellátás kiépülésétől fogva speciális helyet töltött be a pszichiátriai intézményrendszerben. Az ország első és legnagyobb elmegyógyintézete volt továbbra is, a köztudatban „a" sárga ház szimbólumaként élt, azonban nem kapcsolódott közvetlenül az orvosképzéshez, így tudományos presztízse elmaradt az egyetemi klinikákétól. A szakma csúcsát a fővárosi Balassa utcai klinika igazgató-főorvosi pozíciója jelentette. Noha a pszichiátria területén valóban nem hirdettek programszerűen ideológiai leszámolásokat, a fordulattal járó „szokásos" fejcserék itt sem maradtak el. A klinika igazgatóját, az akkor 47 éves Horányi Bélát 1951 januárjában „saját kérésére" nyugdíjazták (Baran 2008). A kari tanács jegyzőkönyvének tanúsága szerint a kérés hátterében politikai vádak álltak:

„Horányi Béláról azt a felvilágosítást adta a minisztérium megfelelő osztályának vezetője, hogy több területen súlyos hibát követett el. 1947–48-ban olyan ideológiailag súlyos tévedéseket hirdetett az ifjúságnak előadásain, amely azt mutatja, hogy ideológiai téren nem alkalmas arra, hogy az ifjúságot vezesse. De ezen kívül kiderült őróla is, és teljesen megbízható vallomások alapján bizonyítottnak vehető, hogy anyagilag támogatta a nyilas pártot. Másrészt a felszabadulás után politikai működése teljesen kimeríti azt a fogalmat, amit Pártunk jobboldali szociáldemokrata tevékenységként jelöl meg." (idézi Baran 2008: 129.)

Avar Pál szerint az ifjúságnak hirdetett „ideológiailag súlyos tévedések" a genetikához kapcsolódnak, Horányit szerinte azért bocsátották el a klinika éléről, mert nem Liszenko tanait oktatta (Bakonyi 1983). A kari tanácson elhangzott vádakról sajnos egyéb adatunk nincsen. Mindenesetre Horányi Béla a szakma csúcsáról csupán néhány pozícióval került lejjebb. Elbocsátását követően a Lipótmezőhöz tartozó hárshegyi neurózis részleg főorvosává nevezik ki, egyetemi tanári címét és illetményét is megtarthatta, és tudományos kutatói tevékenysége sem szünetelt: a Lipótmezőn agy- és idegkór-szövettani laboratóriumot alapít, az itt folytatott kutatásokból a Lipótmezőn töltött öt év alatt számos tudományos közleménye jelent meg (Baran 2008). Ugyanekkor a klinika főorvosát, Angyal Lajost is áthelyezik a Róbert Károly körúti kórházba főorvosnak – szintén politikai okokból. 1956. október 1-jén Angyal Lajost és Horányit is rehabilitálták. Horányi igazgatói helyére „automatikusan" (rangidős főorvosként) Nyírő Gyulát nevezték ki, rehabilitálásakor, 1956-ban az ideg-elme tanszéket kettéválasztják, Nyírő lesz a pszichiátriai tanszék vezetője, Horányi pedig a neurológiai tanszéké.

Horányi Béla esete jól illusztrálja a korabeli intézményi viszonyokat. A Lipótmező országos intézetté való „előléptetése" jelentős presztízsemelkedéssel, az anyagi és személyi feltételek nagymértékű fejlesztésével járt. Ennek köszönhetően az intézet hivatalos, szervezeti keretek között végzett funkciója lesz a tudományos kutatás és a pszichiátriai ellátás országos koordinációja, maga az intézet azonban továbbra sem kapcsolódik szervezetileg az egyetemi orvosképzéshez. E sajátos helyzetnek köszönhetően a Lipótmező kiváló parkolópályának, vagy menedéknek bizonyult olyan szakemberek számára, akik adott időben, kontextusban politikai szempontból nem voltak eléggé megbízhatók az orvosi vagy pszichológiai egyetemi katedrához, de eléggé „megbízhatatlanok" sem a börtönhöz vagy a szakmából való eltávolításhoz. Nem véletlen, hogy az előző fejezetekben megismert szereplők jelentős része a fordulat éveit, majd a forradalmat követően ugyancsak a Lipótmezőn találkozik újra.

Az 1947-es ankéton született elhatározásnak megfelelően 1948-ban a Népjóléti Minisztérium Gyógyító-megelőző Főosztályára a szakma szempontjainak

és érdekeinek képviseletére elmeügyi szaktanácsadói pozíciót létesítenek – hasonló pozíció 1945 előtt is létezett (a Belügyminisztérium Közegészségügyi Osztályán Johann Béla államtitkár mellett), akkor Nyírő Gyula töltötte be. 1948-ban erre a befolyásos posztra a „pszichologizmus" elleni harc előző fejezetből megismert „hadvezérét", Tariska Istvánt nevezik ki.

1945 és 1954 között, Stief Sándor igazgatóságának idején a Lipótmező legbefolyásosabb pozíciója az igazgatóhelyettesi poszt volt. A kortárs visszaemlékezők egyetértenek abban, hogy Stief Sándor, különösen a kommunista hatalomátvételt követő fenyegető légkörben, gyenge vezető volt, *„nem bírta elviselni az élet vásári lármáját, az életben használt küzdőfegyverek durvaságát, ormótlanságát. Szenvedett a rikító színektől, az éles hangoktól, az emberi magatartás érdességeitől."* (Horányi 1955: 255.) Állandó betegségei, avagy *„ironikus-hipochondriás passzivitásba menekülése"* (Paneth 1994: 265.) miatt valójában helyettesei vezették az intézetet. 1948-tól Stief helyettese ugyancsak Tariska István lett. Tariska kinevezése összefüggött az egészségügyi kormányzat Lipótmezőt érintő terveivel, az intézet igazgatóhelyettesének politikai befolyása a minisztériumi pozícióban felülmúlta az egyetemi klinikák vezető professzoraiét.

A Lipótmező tehát az ötvenes években és később is sajátos „gyűjtőhelyévé" vált a szakmából különböző indokokkal mellőzött szakembereknek, a „kinti világban" a fordulat évei során felszámolt szakmai sokszínűség képviselői közül többen a Lipótmezőre kerültek. Az ötvenes és hatvanas évek orvosi (majd pszichológusi) karában találunk Szondi-tanítványokat, pszichoanalitikusokat éppen úgy, mint a hagyományos pszichiátriai és neurológiai iskolák képviselőit. Az előző, a pszichológia (ön)felszámolását bemutató fejezetek „üldözői" és „üldözöttjei" a Lipótmezőn lettek újra kollégák. 1948-ban éppen Tariska jóvoltából kerül ide az általa pszichoanalitikusként „leleplezett" Szondi-tanítvány, Benedek István. Tariska támogatásával Benedek számára önálló pszichológiai laboratóriumot létesítettek. A történet önmagában is beszédes, jól illusztrálja a sztálinizmus éveinek magyarországi pszichiátriai gyakorlatát. Pszichológiai labor a Lipótmezőn korábban nem volt, és különös módon épp 1949-ben, a „pszichologizmus" teljes felszámolásának évében alapították a „pszichologizmus" elleni támadások élharcosának együttműködésével. Sajnos Tariska motivációiról, e sajátos, „kettős tudatáról" nem találtam egyéb forrást. Úgy tűnik azonban, hogy a szakmaiság és a régi kollegiális viszonyok nem csak a szakszervezeti szakcsoport munkájában írták felül az ideológiai direktívákat. Bizonyos, hogy Tariska ekkor legalább annyira elkötelezett híve a pártnak, amennyire a pszichiátriának. Meggyőződéses sztálinistaként „leleplezi" ugyan az ellenséges irányzatokat, azonban a leendő országos intézet igazgatóhelyetteseként és minisztériumi tisztviselőként meglehetősen keményen bírálja

a korabeli egészségpolitika pszichiátriát érintő anomáliáit. E témában közölt cikke (Tariska 1951) szintén jellegzetes kordokumentum: a felelős beosztásban lévő szerzőnek a szocializmus vívmányai felett harsányan örvendező, kötelező optimizmus hangján és a pavlovizmus frazeológiáján keresztül kell valamilyen módon mégis közölnie, hogy a magyar elmeügy katasztrofális állapotban van. Rögtön a cikk elején leszögezi a szovjet szakirodalomból ismert dogmát, miszerint az *„elmebetegek száma az imperializmusban nő – a szocializmusban csökken"*, különféle összehasonlító táblázatokkal bizonyítja, hogy ez valóban így van, a Szovjetunióban mennyivel jobb a helyzet ezen a téren is, mint az USA-ban, majd oldalakkal később teszi hozzá, hogy sajnos Magyarország még nem jutott el a Szovjetunió fejlettségének szintjére, ezért itt még vannak elmebetegek. Szintén oldalakon keresztül fejtegeti, hogy a pszichiátria elmaradottsága kapitalista maradvány, ezen a szocialista egészségpolitikának kell változtatni. Az elmaradottság oka nem más, mint *„a német pszichiátriai iskolák nyomán kialakult genetikus irányzat, amely az elmebetegségek végzetszerűségének felfogásával a terápiás nihilizmust és a passzivitást öntötte pszichiátereinkbe. Nem utolsósorban játszott szerepet a klerikális befolyás, mely az elmebajokat metafizikus ködbe burkolta és megbéklyózta a materialista fejlődést."* (Tariska 1951: 19.) Majd oldalakkal később hozzáteszi, hogy a hiányosságokban nagy szerepet játszanak az ún. *„objektív tényezők"* is, nevezetesen *„1. az elmebetegek elhelyezési viszonyai közegészségügyileg és pszichiátriailag hiányosak, korszerűtlenek, 2. az elmeosztályok ágy- és orvosi felszerelései hiányosak, 3. személyzeti viszonyai elégtelenek 4. az egészségügyi továbbképzés megszervezetlen."* (Tariska 1951: 21.) Végül mindezt kiegészíti azzal a megállapítással, hogy az USA-ban azért ennél is rosszabb a helyzet. Ez a cikk nem a közéleti-értelmiségi *Fórum*ban, hanem az Egészségügyi Minisztérium hivatalos lapjában, a *Népegészségügy*ben jelent meg. Jellegzetes példa arra, hogy korszak sajátos nyelvezetén ugyan, de a pszichiátria területén mégis az intézményi-szakmapolitikai fejlesztések, a valódi problémák kerülhettek szóba (még ha azok egyéb okokból később sem oldódtak meg).

Mindezek után talán nem olyan meglepő az a tény sem, hogy a pszichoanalízis elleni harc „ellenfelei" ugyancsak a Lipótmezőn kerülnek újra kollegiális viszonyba. A felszámolt pszichoanalitikus egyesület egyik vezetője, Gimesné Hajdú Lili[111] 1950-től a Lipótmező II. számú férfiosztályának főorvosa lett.

[111] Gimesné Hajdú Lili élettörténete és pályaképe a maga egyediségében emblematikus XX. századi (női) sorstörténet. Miskolcon született 1891-ben, egy erősen asszimilálódó, zsidó kereskedő családban. A szülők gondot fordítottak gyerekeik nevelésére, az érettségit követően nővére mintájára az orvosi egyetemre ment. Az egyetemi évek alatt aktív kapcsoltba kerül a *Galilei Kör*rel, megismerkedik Adyval (a költő több kötetét is dedikálja számára), és itt ismeri meg

Sajnos nem találtam forrásokat arról, pontosan hogyan került ebbe a pozícióba. Életrajzából annyit lehet tudni, hogy a pszichoanalitikus egyesület felszámolását követően átmenetileg szakmai-egzisztenciális válságba került. 1949-től a görög menekültek számára fenntartott Vas utcai kórházban lett osztályvezető főorvos. Hogy megfeleljen az új idők új követelményeinek, 58 évesen neurológiai és idegsebészeti tanulmányait frissíti fel Sántha Kálmán debreceni klinikáján. Gimesné főorvosként is meghatározó személyisége volt az intézetnek. Paneth Gábor akkor segédorvosként került a Lipótmezőre, Gimesné osztályára. Visszaemlékezése szerint az ötvenes évek elején az intézetben több „hangadó személyiség" is volt egyszerre:

> „Az intézet jelentősége akkoriban növekvőben volt. (...) Az intézet hangadó személyiségei voltak: Tariska István aligazgató, a pszichoanalízis elleni ideológiai harc vezére, aztán Gimesné, akkor még oszt. vez. főorvos és Thiringer elvtárs, munkás-gondnok (Thiringer korábban sebészeti műtős volt). (Akkoriban minden kórházba delegáltak munkás-gondnokot, kinek feladata – egyéb, nem világos dolgok mellett – az orvos-középkáder viszony helyes utakra terelése volt.) Gimesné tudtommal soha egyetlen szót nem szólt a pszichoanalízis ellen, pedig mindig mindenki vélemény-nyilvánításra volt késztetve." (Paneth 1994: 965–966.)

Úgy tűnik, a „pszichologizmus" kapcsán lefuttatott ideológiai tisztogatások ellenére az érintett felek a szó minden értelmében kollégák maradtak: egy

későbbi férjét, Gimes Miklós orvostanhallgatót. 1914-ben kezd dolgozni az egyetem Elme- és Idegkórtani Klinikáján bentlakó segédorvosként, illetve tanársegédként Moravcsik Ernő mellett. 1918-ban férjével együtt átvette a Frim Jakab által alapított, értelmi fogyatékosok gondozásával foglalkozó intézet irányítását Zuglóban. A húszas években Kovács Vilmához járt kiképző analízisbe, az évtized közepén megkezdte saját analitikus praxisát, amely a harmincas évekre vált állandó és rendszeres jövedelemforrássá. Terápiás és elméleti érdeklődése a pszichózisokra irányult, a szkizofrénia etiológiája és terápiája témájában publikált tanulmányokat. A zsidótörvények hatályba lépését követően munkahelyét (a Mészáros utcai poliklinikát) megszüntetik. Hermann Imrével és Schönberger (Székács) Istvánnal szociálpszichológiai tanfolyamot indított orvosok számára, amelyen az antiszemitizmus, a demokrácia, a tömeglélektan problémáiról folynak viták. A háború alatt férjét a Terezin melletti Leitmeritz koncentrációs táborba deportálják, ott halt meg tífuszban. A felszabadulás után számos, az üldöztetés miatt traumatizált és a társadalomjobbítás iránt elkötelezett túlélőhöz hasonlóan Hajdú Lili is belépett a kommunista pártba, bár mindvégig szkeptikusabb a rendszerrel kapcsolatban, mint gyermekei. Fia, ifj. Gimes Miklós elkötelezett kommunista volt, 1946-tól a *Szabad Nép* újságírója-szerkesztője. Hajdú Lili, ahogyan kollégái, a koalíciós időszakban nagy lelkesedéssel építi újra a szakmai közéletet: lakásszemináriumokat szervezett, többek között Hermannék, Székács István, Rotter Lillian, Almásy Endre részvételével, valamint az egyesület többi tagjához hasonlóan rendszeres előadásokat tart pszichoanalitikus témákban. 1947-től a feloszlatásig, 1949-ig a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület elnöke (életéről részletesen Révész 1997a, 1999; Borgos 2009). Életének további története a főszövegben.

munkahelyen dolgoztak, és – ha kényszerből is ugyan, de elismerték egymás szakmai kompetenciáit.

Tariska igazgatóhelyettesi és elmeügyi főfelügyelői pozíciója 1951 őszéig tartott. Ekkor ugyanis letartóztatták, és éppen lipótmezei igazgatóhelyettesi irodájából szállította el a nagy fekete ávós autó. Tariska nem pszichiáterként, hanem egykori debreceni kommunistaként lett koncepciós per áldozata. A Rajk-per egyik mellékpereként a „horthysta" Kádár János és társai ügyében folytatott „nyomozás" során két „ügy" kerekedett. „Tariska István és társai" perére 1951 őszén kerül sor, a tárgyalás eredményeképpen Tariska 12, Veres József 15, Losonczy Géza 14, Újhelyi Szilárd pedig 8 év fegyházbüntetést kapott (részletesen Kövér 1998). Tariska letartóztatásával Benedek István lipótmezei pályafutása is véget ért. *„Amikor az úgynevezett debreceni kommunistákat elvitték (Kállai Gyulát, Újhelyi Szilárdot, Tariska Istvánt), akkor megmagyarázhatatlan módon, mintha Benedek Istvánnak is lett volna valami kapcsolata velük, netán titkos kapcsolata Tariskával, egyszerűen kirúgták az állásából, de olyan barbár módon, hogy még a munkakönyvét sem adták ki. Anélkül pedig már akkor sem lehetett elhelyezkedni, tehát őt »éhhalálra ítélték«."* (Avar Pál, idézi Bakonyi 1983:100.)

A minisztériumi pozícióban Tariska utódja a fentebb már sokszor idézett Avar Pál lett, aki addig friss diplomás orvosként a János-kórház elmeosztályán dolgozott a később „cionista orvosként" letartóztatott Zádor Imre beosztottjaként. A minisztériumi pozícióra jó pártkapcsolatokkal rendelkező főnöke javasolta. Avart idézve: *„Voltak persze erre a posztra nálam alkalmasabb jelöltek is, de azok nem akartak egész nap hivatalban ülni, nekem meg jól jött a dolog, mert akkor éppen »rendes« katona voltam és a honvédségtől megszabadulhattam. (...) Azt gondoltam, hogy majd támogat engem az egész szakma, s én majd mint lelkes srác futkosok, szervezkedem. Hát csináltam is négy és fél évig."* (Bakonyi 1983: 87.) Valóban így történt, Avar Pálról a kortársak jó emlékeket őriznek, igyekezett legjobb tudása szerint szolgálni a szakma érdekeit és jó kapcsolatot ápolni a vezető szakemberekkel, a visszaemlékezők szerint „szívélyes és mosolygós ember, akik ismerik, azt mondják, harminc éve egyfolytában ilyen." (i. m. 80.)

Mielőtt folytatnánk a Lipótmező történetét, egy kitérőt kell tennünk. A magyar pszichiátria elleni politikai-ideológiai támadások egyetlen látványos és felkavaró eseménye a Sántha Kálmán ellen folytatott diszkreditáló eljárás volt 1951 nyarán. Az ún. „Sántha-ügyben" számos pszichiáter, köztük a Lipótmező több orvosa játszott különféle szerepeket. Az „ügy" tétje azonban, ellentétben a korszak jellegzetes kirakatpereivel és egyéb politikai rítusaival, korántsem világos. Bizonyos, hogy a Sántha-ügy, bármennyire is megrázta a szakmát,

nem a pszichiátria, vagy bizonyos irányzatai ellen induló diszkreditáló eljárás volt. Huszár Tibor részletesen áttanulmányozta az ügyre vonatkozó levéltári és egyéb forrásokat, ezek alapján úgy tűnik, a Sántha Kálmán ellen folytatott eljárás a sztálinista „politikai gépezet" magyarországi adaptációjának jellegzetes terméke (részletesen Huszár 1998). Ennek megfelelően nem valamiféle „nagy terv" részeként lett Sántha Kálmánból „közellenség", hanem „egyszerűen csak" személye, pozíciója és a helyzet együttesen alkalmasnak bizonyult arra, hogy a frissen kiépült bürokratikus pártállam irányításának különböző szintjein összeakadjanak a fogaskerekek.

4. 3. A Sántha-ügy

A „főszereplő" Sántha Kálmán (1903–1956) ekkor a Debreceni Idegklinika köztiszteletben álló, nemzetközi hírű neurológus professzora. Medikusként Schaffer Károly tanítványa volt a budapesti Elme- és Ideggyógyászati Klinikán, első neurológiai publikációival nemzetközi szinten is ismert lesz. 1936–37-ben Rockefeller-ösztöndíjasként a montreali egyetemen kutatott, hazatérése után a debreceni egyetemen tanársegéd, majd 1939-től (36 évesen) átveszi a klinika vezetését. A visszaemlékezők (Majerszky 1997, Vekerdi 1984, Nyírő 1957) tanúsága szerint Sántha a klinika vezetőjeként óriási szakmai és személyes tekintélyt vívott ki magának tanítványai és kollégái körében. Elismertségét nagy munkabírásának, kutatói tehetségének és személyiségének köszönhette, tudatosan és sikerrel törekedett a klasszikus egyetemi klinika modelljében rejlő lehetőségek kihasználására, a gyógyító és a kutató munka összehangolására. Tanítványaival személyes kapcsolatban állt, a visszaemlékezők szerint szívesen beszélgetett velük személyes témákról, irodalomról, közéleti-politikai kérdésekről is (Majerszky 1997, Vekerdi 1984). A debreceni kommunista medikusok közül Tariska István és Majerszky Klára legközelebbi tanítványai voltak (Majerszky Klára később a felesége lett). A német megszállás alatt legendák keringtek arról, hogyan védte meg a *„vékony fiatalember"* a klinika felszerelését és épületét a németektől, majd az oroszoktól (ld. a Tariska Istvánnal készített interjút, Vekerdi 1984: 596.). A háború után számos fontos szakmai és közéleti pozíciót elvállal: az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke, az egyetem dékánja, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság, a Nemzeti Segély és a Magyar Szabadságharcos Szövetség Debreceni Csoportjának elnöke. 1945 júniusában a Szovjet Tudományos Akadémia 220 éves jubileumi ünnepségén Szent-Györgyi Alberttel ketten képviselték Magyarországot. 1949-ben tudományos munkásságáért Kossuth-díjat kapott, amit teljes egészében az idegsebészeti műtő felszerelésére fordított. A fordulat

éveit követően azonban igyekszik megszabadulni az elvállalt számos közéleti pozíciótól, sorra mondja le vezetői tisztségeit. Lemondásait meg is indokolja. A Magyar Szabadságharcos Szövetség megyei elnöki tisztségéről azért mond le, mert meggyőződéses pacifistaként nem tudja elfogadni a „békeharc" álságos paradoxonát.[112] A Magyar Tudományos Tanácsban viselt tagságáról szintén lemond, őt idézve: *„Tudományos és kultúrpolitikánk irányát olyannak látom, amellyel nem tudok azonosulni. Változtatásra törekedni kilátástalanságra ítélt feladat volna, nem is vindikálhatom magamnak."* (idézi Majerszky 1997: 53.) Mindezt nyilvánvalóan nem kísérte a pártvezetés szimpátiája, de Huszár Tibor kutatásai szerint az „ügyet" elsősorban nem Sántha gesztusai provokálták ki. Valójában a Sántha-ügy a pártbürokrácia különböző szintjein és a szintek közti hierarchiában működő kényszerek, érdekek mentén konstruálódott. Az „éberségi propaganda" és a párt egyéb, sokszor csak bizonyos szakterületet érintő direktíváinak jegyében a rendszer adott szintjein működő funkcionáriusoknak megfelelően kellett teljesíteniük – vagy legalábbis a szereplőknek volt valamiféle elképzelésük arról, hogyan kellene pártfeladataikat teljesíteni, illetve hogyan működik a párthierarchia. A provokatívan tisztességes debreceni neurológus professzor figurája, pozíciója alkalmasnak tűnt arra, hogy a helyi és az egyetemi pártszervek demonstrálják agitációs tevékenységüket és szakadatlan „éberségüket", végül az „ügy" az érdekek, kényszerek és az aktuális „koncepciók" mentén a fővárosi és az akadémiai pártvezetésig gyűrűzött. Itt most nincs alkalom részletesen bemutatni a történet igencsak szövevényes szálait. Huszár Tibor (1998) könyve mindezt megteszi. Innen kiderül, hogyan kapcsolódnak össze érdekeltségek, pártfeladatok, kényszerek, személyes ambíciók stb. a megyei, a debreceni, az egyetemi, az akadémiai és az orvostudományi párt- és szakmai testületekben; azaz: kiknek és miért jött jól Sántha Kálmán „kivégzése". Itt csak a pszichiátriát és a Lipótmezőt közelebbről érintő momentumok bemutatására szorítkozom.

A szakmai „kivégzés" konkrét terve az ún. „honvédelmi ügy" kapcsán fogalmazódott meg. 1950-ben a debreceni egyetemi ifjúság „spontán módon" (a pártvezetés kezdeményezésére) követelni kezdte a honvédelmi oktatás bevezetését az egyetemen. „Ezt Sántha az egyetem tanácsülésén ellenezte, és ragaszkodott ellenvetésének jegyzőkönyvi rögzítéséhez. Ekkor a pártközpontba hívatták őt *ad audiendum verbum*, és közölték vele: »Professzor úr, úgy látjuk,

[112] Leveléből idézve: „Nem hiszek abban, hogy a békét katonai felkészültséggel biztosítani lehet. A fegyverek egyes emberek életét elpusztíthatják, vagy megmenthetik, de a békét nem szolgálják. (...) A háború csak úgy kerülhető el, ha nem készülünk rá. Ezért vagyok pacifista akkor is, ha azt egyesek ma helytelenül ítélik meg, gúnyolják, sőt bűnnek tekintik." (idézi Majerszky 1997:42.)

hogy Ön többé nem *ellenfél*, hanem *ellenség*«. Ezt követte aztán az akadémiai hajsza..." (Interjú Tariska Istvánnal... Vekerdi 1984: 597. – kiemelések az eredetiben) Az ügy apropóját négy egyetemi hallgató „feljelentése" szolgáltatta, miszerint Sántha az egyik előadásán azt állította, hogy a sztahanovisták a nagy leterheltség miatt könnyebben lehetnek elmebetegek. 1951 májusában Madár János, az MTA párttitkára erre alapozva dolgozza ki a koncepciót, feletteseinek írt levelében javasolja, hogy május 31-én az Orvosi Osztály tartson Sántha ügyében rendkívüli nyilvános ülést. Leveléből idézve:

> „Az osztályülés lefolyását a következőképpen gondoltuk: az üléselnök megnyitója után Havas elvtárs ismerteti lényegileg a medikusok bejelentését, majd felszólítja Sántha professzort álláspontjának ismertetésére. (...) Ezután következnek az ideggyógyászok, elsőnek Nyírő professzor, a budapesti Idegklinika vezetője, akiknek arra kell rámutatniuk, hogy Sántha álláspontja tudománytalan, és a sztahanovista mozgalom lényegének teljesen hamis felfogásán alapul. Ezután következnek az akadémikusok felszólalásai, elsősorban Gegesi Kiss Pál, Babits, Straub és Lissák elvtársaké, de a kérdés teljes körű tudománypolitikai tisztázását főleg Ernst és Kellner elvtársaktól várjuk. Várható még nem akadémikus szakmai káderek hozzászólása is, továbbá egy sztahanovista felszólalása (...) Ezen szervezési elgondolás folytán Havas elvtárs két megbeszélést folytatott Nyírő, Bálint István és Zádor elvtársakkal. Itt a legnagyobb nehézséget az képezi, hogy Nyírő professzor, a tervezett első felszólaló azt kívánja leszögezni, hogy Sántha kizárólag ott követett el hibát, hogy elméletileg helyes fejtegetést helytelen példára alkalmazott, mert a sztahanovistáknál nyilvánvaló módon nem játszhattak szerepet negatív emocionális reakciók. Ennélfogva itt nem tudományos, hanem kizárólagosan politikai kérdésről lehet szó. Amikor rá akartuk venni Nyírő professzort, hogy Sántha példájával kapcsolatosan az egész fejtegetés tudománytalanságát domborítsa ki, erre nem mutatott hajlandóságot. A hét folyamán tárgyalt még a Titkárság Rakonitz[113] és Hajdú Lili elvtársakkal is, melyek alapján a részükről több támogatás várható Sántha fejtegetései tudománytalan jellegének alátámasztására." (idézi Majerszky 1997: 69–70.)

Az ülést a tervezettnél egy nappal később, 1951. június 1-jén rendezték meg, a fenti forgatókönyvnek szinte teljesen megfelelően, Nyírő Gyula nélkül, Hajdú Lili és Rakonitz Jenő részvételével.[114] A jegyzőkönyvek egy meglehetősen nyo-

[113] Rakonitz Jenő (1899–1963) ekkor a Szabolcs utcai kórház idegosztályának főorvosa, a szakszervezet Ideg-Elme Szakcsoportjának titkára.

[114] A jegyzőkönyv szerint a „vitához" hozzászóltak: Rusznyák István (az MTA elnöke), Havas András, Rajka Ödön, Sántha Kálmán, Straub F. Brunó, Lissák Kálmán, Hajdú Lili, Stief Sándor, Zádor Imre, Pióker Ignác, Kellner Béla, Gegesi Kiss Pál, Antal Pál, Ratkó Anna, Hetényi Géza,

masztó művitáról tanúskodnak. A „Lipót" orvosai, Hajdú Lili és Stief Sándor egymás után szólaltak fel, ahogyan a többi orvos és akadémikus résztvevő is, felmondják a pavlovista füzetecskékben olvasottakat:

> Hajdú Lili: (...) „A felszabadulás után a dolgozó nép helyzetében döntő változások következtek be. Megszűnt a tőkés kizsákmányolás, a tőkés elnyomás, a termelőeszközök társadalmiasított tulajdonba mentek át, a munkásosztály a hatalom birtokába jutott, és vezeti az országot. Ezek a tények számtalan új feltételes ingert rejtenek magukban, amelyek feltételes reflexek keltésére voltak alkalmasak. Pavlov tanai szerint a külvilághoz való orientációt a munkás számára a munka jelenti. (...) A tömeges feltételes ingerek által létrejött tömeges feltételes reflexek ilyen módon szükségszerűen, sőt törvényszerűen megváltoztatták a munkásosztály orientációját, vagyis amikor a Sztahanov mozgalom megindult, akkor első sztahanovistáink munkateljesítményeiket újításokkal, ésszerűsítésekkel hihetetlen módon felfokozták, ez spontán indult meg. Hogy valaki a munkát muszájból, vagy vélt muszájból kezdi, már abszurditás." (Idézi Majerszky 1997: 79–80.)

> Stief Sándor: (...) Mindannyian tudjuk, hogy a Sztahanov mozgalom akkor bontakozott ki, amikor a kizsákmányolás végérvényesen likvidálódott, amikor megjelent az új típusú szocialista ember, amikor a dolgozók életszínvonala emelkedett – ahogyan Sztálin elvtárs mondja: »Ebből a lelkes, emelkedett hangulatból fakadt a Sztahanov mozgalom.« Ezek után nem lehet negatív érzelmeket, emóciókat említeni. Száz százalékig igazolom azt, hogy sem a norma túlteljesítése, sem semmiféle túlmunka, sem a sztahanovizmus ideges elmebántalmat nem okozhat." (Idézi Majerszky 1997: 81.)

A „vita" hasonló hangnemben és hasonló érveléssel folyt, sorban minden résztvevő elmondta a fenti véleményeket. Sajnos nincs adatunk arra vonatkozóan, mivel vehették rá, vagy mi késztette Hajdú Lilit és Stief Sándort erre a szereplésre. Annyi bizonyos, hogy Nyírő Gyulának módjában állt nemet mondani, Hajdú Liliéknek nem – jelentsen a „módjában állt" kifejezés bármit is. Az előzmények ismeretében feltételezhetjük, hogy a 60 éves pszichoanalitikus még egyszer nem akart a politika áldozatává válni, jól tudta, hogy polgári származása, pszichoanalitikus múltja bármikor elővehető. Tény, hogy akkoriban bármely szakmában képtelenség volt politikai szerepvállalás nélkül vezető szerepet betölteni (tartósan legalábbis). Révész Sándor (1999) szerint Hajdú Lili tudatosan „szakmapolitizált", harcaiban felhasználta a vele szemben állók (mindenekelőtt

Rakonitz Jenő, Szentágothai János, Fogarasi Béla, Szluka Emil, Ernst Jenő. (Majerszky 1997, az ülés jegyzőkönyve teljes terjedelemben: 73–105; a „per" összes forrása pedig Huszár 1998).

Tariska) bukását, ennek a szerepvállalásnak egyik epizódja volt a Sántha elleni akadémiai felszólalás. Adatunk erre vonatkozóan sincs. Mindenesetre az ülés végén 15 igen és 5 nem szavazattal Sántha Kálmánt megfosztották akadémiai tagságától, néhány nap múlva a Debreceni Egyetem dékáni hivatala fegyelmi tárgyalást indít ellene, és elbocsátják azzal a kitétellel, hogy olyan munkakörben javasolják foglalkoztatását, ahol az ifjúság nevelésének ártani nem tud. A balassagyarmati kórház elmeosztályára osztották be főorvosnak. 1954-ben „ügyét" újra elővették, végül 1956 őszén rehabilitálták: visszakapta akadémiai tagságát és tanszékét, de ekkor már súlyos beteg volt, 1956 decemberében meghalt.

A Sántha-ügy sok mindent elmondhat a tudomány és politika korabeli viszonyáról. Úgy tűnik, a politikai hatalomnak nagyobb nehézségek nélkül sikerült félreállítani egy köztiszteletben álló, szakmailag nemzetközi szinten is elismert, politikailag korábban nem kompromittált, baloldali természettudóst. Sikerült felsorakoztatni „kivégzéséhez" a szakma elismert és kevésbé elismert képviselőit. Kérdés azonban, hogy mi történik, ha Sántha nem képviseli a kor mércéi szerint túlságosan provokatív módon a maga igazát – vagyis tulajdonképpen az igazságot. A Sántha-ügy, bár konstruáltságát tekintve nagyon is emlékeztet a kirakatperekre, mégsem teljesen a koncepciós perek forgatókönyveit követte. Az eljátszott vitában a tudós szereplők tudósokat alakítottak, politikai érveiket tudományos formában kellett előadniuk (és nem fordítva!) – erre szólt maga a szerep. Egyfajta értelmezés szerint Sántha ezt a szerepet nem volt hajlandó eljátszani, nem tudományosította a politikát, az ülés alatt mindvégig azt az álláspontot képviselte, hogy itt valójában nem tudományos problémáról van szó, vagy amennyiben igen, ahhoz fölösleges akadémiai ülést összehívni, egyetlen mondattal tisztázható – ő meg is tette előzetesen levélben („nem maga a Sztahanov-mozgalom vezethet adott esetben elmebetegséghez, hanem a kényszernek érzett, túlerőltetett munka"). A pszichoanalízis, vagy a pedológia elleni hadjárat másképpen működött, ott egy tudományos diskurzust minősítettek politikai ideológiává, ekként képviselői tudósokból, terapeutákból politikai (köz)ellenséggé léptek elő. A Sántha-ügyben a „vádlottból" nem csináltak ideológiai célpontot (nem lett „reakciós", „fasiszta", „burzsoá", „klerikális" stb.), a neurológia vagy a pszichiátria mint olyan nem vált ideológiailag kérdésessé, csupán Sántha Kálmán egy tudományos állítása lett „tudományosan" megcáfolva. Kétségtelen, hogy az eljárás, ahol a kollégák a *Szabad Nép* félórák érveivel diszkreditálnak valakit nemzetközi hírű ideggyógyász minőségében, meglehetősen cinikus. A Sántha-ügyet nem előzték meg és nem követték pszichiáterek vagy ideggyógyászok elleni koncepciós perek. Feltehetően ez az „ügy" sem játszódik le, ha Sántha hajlandó belemenni a „játékba", például kollégáival együtt

elfogadja a medikusok honvédelmi oktatás iránti tömeges vágyát, a „békeharc" létjogosultságát és így tovább. Mindenesetre a Sántha-ügy a pszichiáter-neurológus szakma számára a tudományt gyarmatosító hatalmi-politikai visszaélések emblematikus történésévé vált.

4. 4. A „Nagyasszony"

„Emlékszem arra, hogyan bevonult a Lipótmezőre. Megrettentünk szálas alakjától és férfias erejétől. Tartózkodó ellenszenv fogadta, talán még ma is az veszi körül. De én hamar megszerettem. Örültem, amikor rábízták az intézet vezetését. Talán ez a katonás asszony, akitől mindenki tart egy kissé, s akit még az ellenfelei is tisztelni kényszerülnek, talán rendet teremt az Augias-istállóban." (Benedek 1957: 142.) A fenti idézet Benedek István híres *Aranyketrec* című könyvének első, 1957-es kiadásából származik, a későbbi kiadásokból politikai okokból kiszedették a „Nagyasszonyra", azaz Gimesné Hajdú Lilire vonatkozó szövegrészeket. Gimesné a pszichoanalízis-ellenes, kommunista, Sántha-tanítvány Tariska letartóztatását követően veszi át a Lipótmező igazgatóhelyettesi pozícióját, azaz tulajdonképpen az intézet vezetését. 1954-től, Stief Sándor nyugdíjazását[115] követően pedig formálisan is az intézet igazgatója lesz. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy pontosan milyen tényezők motiválták kinevezését. A Sántha-ügyben (el)játszott szerepe nyilván nem számított rossz pontnak, de valószínűsíthető az is, hogy mélyen elkötelezett, akkoriban meglehetősen vonalas kommunista újságíró fia, ifj. Gimes Miklós is jó referencia lehetett. A visszaemlékezők Benedekéhez nagyon hasonló képet őriznek Hajdú Liliről. A Tariska letartóztatását követő nyugtalan légkörben és Thiringer elvtárs munkás-gondnokkal (és feltehetően az államvédelem informátorával) folytatott harcok közepette *„királynői megjelenésével és a (volt) pszichoanalitikus fegyelmezett nyugalmával Gimesné biztosította az egyensúlyt, amennyire*

[115] Stief Sándor nyugdíjazásának évében, 1954 végén meghalt. A nekrológok (Horányi 1955, Tokay 1955) tanúsága szerint pszichoszomatikus betegségben (krónikus hipertóniában) szenvedett, betegsége és korai halála összefüggésben állt a fenyegető politikai környezettel. Kollégája, Tokay László által írt nekrológból idézve: *„Évekkel ezelőtt már látszott, hogy beteg. Barátai apró megnyilvánulásokból vették észre, hogy egészsége megingott. A korábban jóhiszemű ember mindinkább szorongó, kétkedő, bizalmatlan, betegsége folytán gyanakvó lett. Amikor betegségének utóbbi idején, szorongásos gyanakvásaikor vigasztalásul azt mondtam, hogy az életet nem kell olyan sötéten látni, mert, ha az ember paranoid beállítású betegek között él, szinte maga is paranoiddá válik, és ezért látja oly sötéten a körülötte történő dolgokat, azt válaszolta: „Jobb kétkedni az emberekben, mert a kétkedés gyanakvóvá tesz. A gyanakvás segíti az embert, hogy a dolgok mögé lásson. A mozgató okokat meglátja, objektívebb lesz a kritikája és védekezésre készen érik a külső akciók."* (Tokay 1955: 254.)

az lehetséges volt." (Paneth 1994: 266.) Egy másik visszaemlékező, Kun Miklós ekkor – az ötvenes évek elején – segédorvosként, majd adjunktusként dolgozott Gimesné vezetése alatt. Az ő emlékei szerint „*remek igazgató és kitűnő ember volt, nagyon értett az emberekhez, az ő igazgatása alatt nem voltak ellenétek a kórházban.*" (Kun 2004: 119.)

Tariskát nem pszichiáter mivoltában tartóztatták le, személye a debreceni illegális kommunista csoport tagjaként „passzolt" a Kádár János és társai ellen tervezett per koncepciójához. Így az általa elmeügyi felügyelőként kiharcolt intézményi fejlesztések, a Lipótmező országos koordinátori szerepének kidolgozása és megvalósítása ellenfelére és utódjára, Hajdú Lilire maradt.

A Lipótmező története a „fordulat évei" után ugyanazokkal a problémákkal kezdődött, ahol a háború miatt átmenetileg megszakadt. A szovjet parancsnokság 1946 szeptemberében adta vissza a lefoglalt épületet. Majd a következő évben az újabb átmeneti lakók, a hadifoglyok, görög szabadságharcosok, kibombázott polgárok, tbc-s katonák stb. is lassan átadták helyüket a betegeknek. Az intézet hónapokon belül ugyanolyan reménytelenül túlzsúfolttá vált, mint a háború előtti években. A terápiás nihilizmust némileg mérsékelte a penicillin feltalálása és alkalmazása, ennek következtében ugyanis 1945 után gyakorlatilag megszűntek a krónikus és gyógyíthatatlan lueszes elmebántalmak. Ez azonban nem oldotta meg a túlzsúfoltság problémáját. A nők tömeges munkavállalása és a társadalombiztosítás kiterjesztése következtében az elmegyógyintézeti ágyak iránt is jelentősen nőtt az igény, olyanok is kórházi osztályon helyezték el hozzátartozóikat, akiknek erre korábban nem volt szükségük (mert otthon is tudták ápolni a rászoruló családtagot), vagy nem volt anyagi lehetőségük (társadalombiztosításuk).

A háború utáni években a Lipótmező belső világa is felvette a kinti társadalom új alakzatát. A politikai „tömegszálló" igényei még 1945-ben felszámolták a fizető betegeknek fenntartott ún. penzió osztályt, ahol egykor a hölgyeknek szalon, az uraknak társalgó járt; 1948-ban pedig a betegek vagyoni helyzet szerinti kategorizálása is megszűnt. Mindenki ugyanolyan ellátást kapott – szalon és társalgó nélkülit. Egy akkori „szemtanú", Vikár György „*externalista*" medikusként járt a Lipótmezőre Benedek István (akkor még működő) pszichológiai laboratóriumába pszichodiagnosztikát, Szondi-tesztet tanulni. Önéletrajzi beszámolója szerint:

> „Aki a mai, nagy hatású gyógyszerek idején ismeri meg a pszichiátriai kórházat, el sem tudja képzelni, milyen volt egy elmeosztály élete 1948-ban. Az asztal tetején táncoló mániás, a székébe süppedten maga elé meredő depressziós, a szobortartásba merevült katatón és a szónokló paranoid próféta mind ott voltak egymás mellett a

folyosón, ahol a Paraldehyd nevű kanalas nyugtató átható szaga keveredett az emberi verejtékkel. Hatásos gyógyszer híján az ápolók a nyugtalan beteget kényszerzubbonyba gyömöszölték." (Vikár 1994: 178.)

Egy másik kortárs visszaemlékező, Avar Pál inkább „sebeket" őriz a korszakból:

„Ezt a repedést a sípcsontomon még a János-kórházi pavlovista korszakomba szereztem. Kaptam egy jó rúgást a betegtől, amikor segítettem az ápolónak megkötözni, hogy el tudjuk altatni. Ezt a hüvelykujjamat egy beteg csavarta ki, de úgy, hogy ekkorára dagadt, ni! A beteg be akart jönni, de a portárs nem engedte be. Be is vérzett a gégeporca, úgy megfojtogatta. A másik ujjamat meg, az még most is fáj, a tündérhegyi osztályon csavarta ki egy agydaganatos skizofrén beteg. Amikor kinyitottuk a vizitnél a hálós ágyat, nekem ugrott, le akarta tépni rólam a ruhát, és sokáig birkóztunk, mire az ápolók legyűrték. Aztán a leköpések, amelyeket sokféleképpen kaptam, meg a lelki veszélyesség, hogy egy olyan légkörben kellett dolgoznia az embernek, amelyben csak a nagyon erősek bírják ki azt a sok kóros tünetet anélkül, hogy maguk is megsérülnének. (...) Az ember megérkezik az osztályra, a felhangolt nők nekiesnek, összevissza ölelgetik, és küzdenie kell, hogy le tudja őket szerelni, s közben természetesen semmi retorziót nem szabad alkalmaznia." (idézi Bakonyi 1983: 88–89.)

Az intézet belső világa ekkor és később is erősen patriarchális színezetű volt. Az „országos kinevezés" előtt, 1952-ig a Lipótmezőn az ezer fő körüli betéglétszámra általában 10-13 fő orvos személyzet jutott. A betegek elsősorban az ápolókkal kerültek személyes kapcsolatba. Ugyancsak Avar Pált idézve:

„Munkaterápia volt itt már a tébolydák korában is, tehát már akkor sem csak börtönök voltak ezek, ahol rabként éltek a betegek, s nem csak agresszív aspektusuk volt az osztályoknak. Talán éppen a munka kapcsán bizonyos patriarchális viszony is kialakult a betegek és az őrzők között. Az ápoló- és kisegítőszemélyzet akkoriban az alsóbb néprétegekből, faluról származott, ahol a munkának becsülete is volt, meg kényszere. Erre persze a börtönökből is vehetünk példát, de azért az mégis más volt. A nők varrogattak egy-egy ápoló irányítása alatt, a férfiak csuhét fontak. Társasjátékok folytak, kártyacsaták, amiben az ápolók is részt vettek, s ezeken keresztül szövődött patriarchális, »atyai barátság« beteg és gondozó között. Ezek a betegek némelykor kápók voltak vagy lettek, mindenben segítettek az ápolóknak, a betegek lefogásában vagy bezubbonyozásában is. Kellett is: 1950-ben még harmadannyi ápoló volt, mint ma, és ma már ennyi is kevés." (idézi Bakonyi 1983: 244.)

A Lipótmező országos koordináló szerepét a minisztériumi elmeügy főfelügyelőség készítette elő. Tariska, majd Avar Pál és Hajdú Lili irányításával szakemberek felmérték az országos állapotokat, statisztikákat készítettek, megszervezték és irányították a betegforgalmat. A Lipótmezőn a főfelügyelőség munkájának köszönhetően 1949 és 52 között kisebb, de lényeges fejlesztések történtek, tbc-elmeosztály alakult, valamint neuropatológiai és biokémiai kutatólaboratórium, így az intézetben megkezdődhetett a kutatómunka (Mária 1968). 1952-ben, a minisztériumi terveknek megfelelően, a Lipótmező országos intézménnyé vált, ekkor kapta az elkövetkezendő két évtizedben használt nevét, az addigi *Budapesti Lipótmezei Állami Elme- és Ideggyógyintézet* helyett *Országos Ideg- és Elmegyógyintézet* (közismert rövidítésével OIE) lett. Az országos intézetté való „előléptetés" nagy változásokat hozott. A hivatalos presztízsemelkedés nagy intézményi fejlesztésekkel és jelentős hatáskör-bővüléssel járt. Az orvosi személyzet létszáma a korábbi évtizedekben állandónak mondható 10-13 főről csaknem négyszeresére emelkedett. A korabeli kategóriák szerint a Lipótmezőn 1953-ban 11 főorvos, 6 adjunktus, 10 alorvos, 19 segédorvos állt alkalmazásban.[116] Az OIE feladatköre lett az elmebeteg-ellátás és az ápolóképzés országos koordinációja, majd később az orvostovábbképzés bizonyos területei. Az intézetben addig elszórtan és inkább magánkezdeményezésekként folyó tudományos munka nagyobb támogatást és szervezett intézményi keretet kapott. A Lipótmező igazgató-főorvosa, Hajdú Lili „automatikusan" bekerült a szakszervezeti szakcsoport tisztikarába, és az *Ideggyógyászati Szemle* szerkesztőbizottságába is.

A Lipótmező tehát, 1952-től minden tekintetben az ország legnagyobb elmegyógyintézete, itt kezelik a legtöbb beteget, itt foglalkoztatják a legtöbb szakorvost, továbbá innen folyik az elmebeteg-ellátás országos koordinációja. Mindezek mellett azonban az Intézet nem vette át az egyetemi klinikák funkcióját, az orvosképzés és az igazán rangos tudományos kutatások központjai továbbra is a klinikák maradtak.

A Lipótmezőn történtek az első kezdeményezések az elmebetegek országosan megszervezett foglalkoztatása érdekében. Ennek fő mozgatórugója nem a terápia, hanem a túlzsúfoltság megszüntetése volt (Mária 1968). Noha az 1947-es pszichiáter-ankét résztvevői többnyire elismeréssel nyilatkoztak a családi ápolásról, a fordulat éveit követően az ilyen telepeket felszámolták. Ennek egyrészt ideológiai, másrészt gyakorlati okai voltak. A párt szerint a családi ápolás feudális-kapitalista maradvány, a befogadó családok elsősorban

[116] SZKL 42 f. 979 öe. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport, *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet orvosai (1953. november 1.)*

anyagi haszonszerzés céljából látják el az elmebeteget, akik „családjaiknál" a legtöbb esetben az ingyen cseléd szerepére kárhoztatnak. Sajnos jelen kutatás keretében sem igazolni, sem cáfolni, sem árnyalni nem tudom ezt az állítást. A családi ápolás eredményeiről a források ellentmondásosan nyilatkoznak – lásd az 1947-es pszichiáter-ankéton folytatott vitát, részletes kutatást a témában nem végeztem. Annyi bizonyos, hogy a családi ápolás gyakorlata a fordulat évei után összemosódott a paraszti magángazdaságok ügyével. Ez nyilván nem véletlen, hiszen azok a családok voltak képesek az előírásoknak megfelelő ellátást (külön szobát, étkezést, ruházatot) biztosítani egy betegnek, akik nem a legszegényebbek körébe tartoztak. A mezőgazdaság kollektivizálása a családi ápolás sorsát is megpecsételte. Ennek több oka lehet. A „csáp" felett bizonyos értelemben valóban eljárt az idő. A koncepció a hagyományos gazdálkodó, kisiparos életformákhoz illeszkedett, az ötvenes évek iparosodási, modernizációs folyamatai, a városba vándorlás és a nők munkába állása átalakították a korábbi paraszti családok életét, így talán már nem volt szükség, sem lehetőség segítő „pótcsaládtag" befogadására. És természetesen az is lehetséges, hogy ezekre, vagy más indokokra hivatkozva egyszerűen rendeletileg felszámolták a családi ápolás rendszerét – forrást sajnos erre sem találtam. Tény viszont, hogy a „csáp" megszűnése után ellátatlanul maradt több ezer pszichiátriai betegről valamilyen módon gondoskodni kellett. Az illetékesek a megoldást a mezőgazdaság kollektivizálásának analógiájára képzelték el: az állami kolóniákon élő elmebetegeket a téeszekben és az állami gazdaságokban akarták foglalkoztatni. Az OIE feladata lett a betegek „elosztása", ellátásának és keresetének adminisztrációja. A projekt azonban rövid időn belül kudarcba fulladt. A korabeli szakemberek számára gyorsan kiderült, hogy az elmebetegek „téeszesítése" sem megfelelő megoldás, legalábbis nem abban a formában, ahogy eredetileg elképzelték. Egy kortárs visszaemlékezőt idézve:

> „Kezdetben egyes állami gazdaságok vezetői nem értették az elmebetegek foglalkoztatásának therápiás céljait, és csak a gazdaságosság szempontjait vették figyelembe. Ezen kívül bizonyos fenntartás, sőt néha ellenszenv mutatkozott az elmebetegek irányában is. Ezért egyes állami gazdaságokban az elmebetegek foglalkoztatását meg is kellett szüntetni." (Mária 1968:114.)

Az 1950-es években létesülő elmebeteg-kolóniák és más ún. munkaterápiás kezdeményezések nem voltak teljesen előzmény nélküliek. Amint a korábbi fejezetekben olvasható, a legtöbb elmegyógyintézetben a század elején is létezett a „munkaterápiának" nevezett gyakorlat, bár ez csak nevében viselte a terápia kifejezést, a betegek munkájának célja az intézet gazdasági fennmara-

dását szolgálta, magának a munkának nem tulajdonítottak gyógyító funkciót. A családi ápolás eredetileg szintén nem valamilyen terápiás koncepcióra alapozva, hanem inkább az intézményes ellátás hiányosságainak pótlására jött létre. A szakemberek csak később, a nagy intézet okozta iatrogén ártalmak (stigmatizáció, hospitalizáció) ismeretében „fedezik fel" a családi ápolás terápiás előnyeit, miszerint a munka és a személyes kapcsolatok gyógyító erővel rendelkeznek.

E kutatás egyik nagy hiányossága az intézmények belső világának bemutatása és elemzése, különösen az 1950-es évektől egyre elterjedtebb ún. munkaterápiás eljárások és intézetek esetében. Sajnos e tekintetben csak néhány, az intézmények terápiás programjait bemutató korabeli írásra hagyatkozhatok, amelyek nyilvánvalóan nem adnak teljes és árnyalt képet a jelenségről. Az elmebetegek koloniális elhelyezésére, szervezett foglalkoztatására tett kísérletek koncepcióinak és gyakorlatának elemzése sokat mondhat a „pszichiatrizált" őrület és a társadalom viszonyáról. Továbbá az ilyen kezdeményezésekről általában elmondható, hogy az emberről, a közösségről, az emberi viszonyokról alkotott, többé-kevésbé kidolgozott koncepciókra épülnek, és ahogyan az egykori „morális terápiák", úgy ezek mögött is a társadalom és a hatalmi viszonyok működésének valamiféle ideális elképzelése áll. Itt ezek feltérképezésére nem volt lehetőség, sem a koncepciókat, sem konkrét megvalósulásukat illetően.

Mindenesetre az elmebetegek állami gazdaságokban történő elhelyezése az 1950-es évek közepéig megmaradt „rossz gyakorlatként". A nyomasztó helyzet „terápiás" jellegű megoldása érdekében nevezték ki a Lipótmezőről elbocsátott Benedek Istvánt az intapusztai kolónia főorvosává (részletesen Benedek 1957 és más kiadások, valamint Bakonyi 1983). A nagyközönség az igen népszerűvé vált *Aranyketrec* című könyvből ismerhette meg az intézetet és lakóit. Benedek a szűkebb szakmai közeg számára is bemutatja az intézetet, amely a korabeli gyakorlattól (a betegek állami gazdaságban történő elhelyezésétől) eltérően valóban terápiás koncepcióra alapul. Az intapusztai kolónia alapelve, hogy az elmebetegek számára a természetes társadalmi környezethez hasonló közeget biztosítson (Benedek 1955). Bizonyos értelemben Intapuszta a korszak társadalmi utópiájának megvalósulása lehetne – legalábbis igazgatója bemutatásában. Lakói életét kollektív munka és kollektív szórakozás tölti ki, a betegek által végzett munka koncepciózusan *„termelőmunka"* (azaz nem öncélú: nem csupán a beteg „foglalkoztatását" szolgálja; és nem is kizsákmányoló: nem csupán a beteg munkaerejének felhasználása). A munkaterápiás telep koncepciójának további fontos eleme, hogy az itt élők valódi közösségként működjenek, a brigádvezetők nem csupán főnökök, hanem ápolók, akik a beteg testi-lelki problémáira is gondot fordítanak, és kiemelten fontos a betegek szórakoztatása, a legideálisabb

esetben saját maguk által megszervezett és előadott művészeti produkciókkal (Benedek 1955). Sajnos jelen kutatás keretében nem volt lehetőség az *Aranyketrec* módszeres „tartalomelemzésére". Tudományos szempontból felületes olvasás alapján az intapusztai kolónia inkább emlékeztet a XIX. századi azílumok morális terápiáira, mint szocialista kommunára. Benedek és felesége egyfajta szülői szerepet töltöttek be a telep lakói körében, a kolónia külső kapcsolatai és belső viszonyai elsősorban a „családfőként" funkcionáló, karizmatikus vezető irányítása alatt álltak. Az *Aranyketrec* tartalma és recepciója azért is részletesebb feldolgozást érdemelne, mert Magyarországon ez volt az első olyan munka, amely szélesebb közönség számára is láthatóvá tette a pszichiátriát és a pszichiátriai betegeket, ráadásul éppen egy az egészségpolitikusok által szorgalmazott kolónia életének bemutatásán keresztül.

Az Intapusztához hasonló közösségi pszichiátriai kezdeményezések az ötvenes évek elején a Lipótmezőn is történtek. Az 1952. évi pszichiátriai vándorgyűlésen a Lipótmező két orvosa, Tóth László és Xantus Enikő számolnak be hasonló tapasztalatokról. Az általuk *„mediko-szociális*nak" nevezett, azaz a betegek foglalkoztatására és közösségként való működtetésére irányuló terápia célja, hogy a *„betegek az élet változatos követelményei közt változatosan adekvát viselkedéssel legyenek képesek reagálni: szétesett, egykor szabad személyiségüket próbáljuk felépíteni."*[117] A szerzők hangsúlyozzák, hogy a betegek és az orvos-egészségügyi személyzet ugyanannak a közösségnek egyenrangú tagjai, a betegek termelőmunkája, kulturális szórakozása, a betegségek természetének mélyebb megismerése és az orvos-egészségügyi személyzet fejlődése egyaránt céljai a terápiás közösségnek, amely a *„spontaneitás és az irányítás szintézisére"*[118] alapul. Sajnos nem találtam forrást arra vonatkozóan, honnan eredtek ezek a koncepciók, kapcsolódnak-e, és ha igen, milyen módon a korabeli nyugati közösségi pszichiátriai elképzelésekhez (például Maxwell Jones munkásságához), vagy esetleg valamely más, a Szovjetunióban alkalmazott gyakorlathoz.

A fentiekhez hasonló terápiás közösségek nem lettek modellértékűek és nem szerveződtek koordinált hálózatba. Lényegében egy-egy motivált, elhivatott szakember állami „magánakciója" keretében működtek. A krónikus elmebetegek állami gazdaságokban történő elhelyezése 1956 után megszűnt. Ennek okáról a források meglehetősen enigmatikusan tudósítanak. Az 1957-ben létesült pomázi munkaterápiás gazdaság vezetőjét idézve:

[117] SZKL 42 f. 807 öe Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport, *Az 1952. évi nagygyűlés előadás kivonatai, Tóth László és Xantus Enikő: (Lipótmező): Foglalkozás elmebetegekkel.*

[118] Uo.

„Intézetünk ismertetéséhez vissza kell mennünk 1952 tavaszáig. Ekkor szervezett az Egészségügyi Minisztérium mezőgazdasági munkaterápiás telepeket állami gazdaságokban. Ezeken a telepeken a betegekre ápolók ügyelnek fel, orvos csak szükségszerűen vesz részt a betegek ellátásában. A betegek normában dolgoznak, és végzett teljesítményük szerint kapnak fizetést. Ezeknek a kolóniáknak a működését már kezdettől csak nagy nehézségek és megalkuvások árán sikerült biztosítani. Az 1956 őszén kirobbanó események viharát a telepek nem bírták; azok megszüntetéséről sürgősen gondoskodni kellett. A telepen lévő betegek elhelyezésének és foglalkoztatásának biztosítására ismételt végleges megoldást sürgető jelentéseim után 1957. január 7-én az Egészségügyi Minisztérium átvette az Állami Gazdaságok Minisztériumától a Pomázi Állami Gazdaságot, és annak területén létrehozta az intézetet." (Gálfi 1964: 121.)

Sajnos máshonnan sem derült ki, mi történhetett az állami gazdaságokban dolgozó elmebeteg-kolóniákban 1956 őszén. A pomázi munkaterápiás intézet szintén a fentebb idézett elvek szerint működött (közösségként, a betegek valódi munkavégzésével, kezdeményezőképességük és az önszerveződés támogatásával, a mindennapi élet tereihez képest védettebb, de mégis a „kinti" világba szocializáló térként). Gálfi Béla idézett könyve elsősorban a módszer elveit és gyakorlatát ismerteti, a korszak kívánalmainak megfelelő hivatkozási renddel, ahol (1964-ben) a pavlovi „dinamikus sztereotípiák" már békésen megférnek a „human relations" újabb angol nyelvű szakirodalmával. A könyv szövege több helyen utal arra, hogy az ilyen intézetek a szovjet és más szocialista országok gyakorlataira épülnek, azonban nem idéz konkrét példákat. Újra hangsúlyozom ezért, hogy a téma további kutatásokat igényelne.

1952 nem pusztán az „országos" kinevezés miatt volt meghatározó év a Lipótmező életében. A betegek kezelési módja alapvetően átalakult. Ebben az évben kezdték alkalmazni a pszichózisok kezelésére az első ún. *trankvillánsok*at, olyan, a központi idegrendszerre ható vegyületeket, amelyek kis adagban is erősen befolyásolják a pszichés tevékenységet, de nagy adagban sem váltanak ki hipnotikus vagy narkotikus hatást (részletesen Bitter 2005). A Lipótmezőn, ahogy a világ más pszichiátriai intézményeiben is, óriási reményeket fűztek az első ilyen (Magyarországon *Largactil*, majd *Hibernal* néven forgalmazott) klórpromazin készítmények használatához. A lassan évszázados terápiás nihilizmust hirtelen egyfajta terápiás optimizmus váltotta fel. Egy korabeli beszámolót idézve: *„A trankvillánsok alkalmazása lényegesen megváltoztatta az osztályok légkörét: nyugtalan betegek csak alig és csak átmenetileg észlelhetők, és végleg eltűntek az itt-ott még alkalmazott kényszerzubbonyok. (...) Kétségtelen, hogy nagyhatású gyógyszerek birtokába jutottunk, melyek segítségével*

az addig kizárólagosnak tartott és brutálisan ható gyógykezelési formák, az elektrosokk és inzulin kóma alkalmazását lényegesen csökkenteni tudták." (Mária 1968: 117.) Lerövidült a kórházban töltött ápolási idő, a Lipótmezőn a „már" nyugodt betegeknek új szolgáltatások nyíltak: kölcsönkönyvtár, különféle munkaterápiás lehetőségek (varroda, cipész- és kovácsműhely, könyvkötészet). A „forradalmian korszerű" nyugati gyógyszer azonban nem volt mindenki számára elérhető. A hidegháborús propaganda mellett és ellenére *„az első időben e gyógyszerek adagolását egyes betegeink külföldön tartózkodó hozzátartozóinak adományai tették lehetővé, majd később egészségügyi kormányzatunk engedélyezte rendszeres behozatalukat.*" (Mária 1968: 116.) A hatvanas évek elejétől a magyar gyógyszeripar is vállalta ilyen készítmények gyártását. A klórpromazin első alkalmazása 1952-ben soha nem látott és remélt gyógyszerterápiás fellendülést indított el. Új kutatási irányzat indult világszerte, a pszichofarmakológia, *„amely csak úgy ontja magából az újabb és a különböző szerkezetű hatású vegyületeket, hogy már alig tudunk tájékozódni közöttük"*– írja 1968-ban az intézet egyik főorvosa (Orthmayr 1968: 104.). Noha a Lipótmező (és a pszichiátria) történetében egyelőre az ötvenes évek első felénél járunk, érdemes itt is megemlíteni, hogy a terápiás optimizmus az évtized végére erősen mérséklődött (Mária 1968, Orthmayr 1968, Bitter 2005). Nyilvánvalóvá vált, hogy nem találták föl az „elmebetegség gyógyszerét", a klórpromazinnal kezelt betegek nagy része előbb vagy utóbb visszakerült az intézetbe – ezt nevezik „forgóajtó rendszernek". Az is kiderült, hogy ezek a szerek, bár csökkentik a pszichózisok látványos tüneteit, veszélyesek: nagyon gyakran súlyos, szintén „látványos", stigmatizáló mellékhatásokkal járnak.[119]

A Lipótmezőn a betegek kezelése az említett „trankvilláns" gyógyszerekkel, valamint elektrosokk és inzulin-kóma eljárásokkal folyt. Kun Miklós, az intézet akkori adjunktusa derűsen emlékszik az amúgy meglehetősen brutális módszerek alkalmazására.

[119] „... hatékonyak ugyan szkizofrénia pozitív tüneteinek (például hallucináció, téveszmék, nyugtalanság) a kezelésében, de nem megfelelően hatékonyak a negatív tünetek (mint érzelmi elsivárosodás, a kezdeményezőkészség csökkenése) terápiájában, sőt ronthatják azokat. (...) A betegek gyakran elveszítik munkahelyüket, szociálisan izolálódnak, stigmatizálódnak. (...) Az első generációs antipszichotikumok által okozott Parkinson-szindróma gyakorisága eléri a 90%-ot, az acathisia és a tardív dyskinesia 20-25%-os gyakorisággal fordul elő. A Parkinson-szindróma jellegzetes tünetei közé tartozik a mimikátlan arc, a görnyedt, merev testtartás, csoszogó járás, nyálcsorgás, az acathisia tünetei a nyugtalanság, fészkelődés, járkálás; a potenciálisan irreverzibilis tardív dyskinesia tünetei között szerepel a fintorgás, nyelvöltögetés, hunyorgás." (Bitter 2005: 6)

„Az elektrosokknak – stirb und werde – halj meg és támadj fel! – megvan tehát a pszichológiai háttere: a beteg átesik a halálélményen és feltámad. Nemcsak az elektrosokk elektrofiziológiai hatása hoz változást, de a pszichológiai mechanizmusa, az újjászületés élménye. A másik módszer, amelyet nagyon szerettem, az insulin subcoma-kezelés volt (...) Akkor a Róbert Károly körúti honvéd kórházban nem volt pszichiátriai osztály, és azokat a fiatalokat, akik öngyilkosságot kíséreltek meg a honvédségnél, áthozták a Lipótra. A subkóma inzulinkezelés abból állt, hogy a betegek reggel hétkor kaptak egy kisadag inzulint, ettől tíz óráig aludtak, amikor az ápolónő fölébresztette őket. A betegek hamar gyógyultak. Ezeket a betegeket egy szobában helyeztük el, ez volt az úgynevezett inzulinszoba. Az volt a teóriám, hogy az illető fizikailag egészséges, lelkileg beteg, a lelki betegsége pedig interperszonális zavar. Ha testileg megbetegítem, lehetőséget adok az interperszonális kapcsolatok kialakítására. Egyrészt a betegtársakkal, másrészt az ébresztő ápolónővel." (Kun 2004: 122–123.)

Bizonyos, hogy ekkor a cipész-, varró-, könyvkötő- stb. műhelyekben való terápiás hatású munkán kívül hivatalosan nem folyt az intézetben szervezett módon pszichoterápia, bár a korabeli kórrajzokon, ritkán ugyan, de előfordul erre vonatkozó bejegyzés (többnyire csak annyi, hogy *„psychotherapia"*) (vö. Pertorini 1968). A legtöbb esetben nem derül ki, mire vonatkozik pontosan a kifejezés. Néhány korabeli kórrajz tartalma arra utal, hogy a beteg életkörülményeire, napi problémáira vonatkozó tanácsadó beszélgetést nevezték így – de egyáltalán nem biztos, hogy a pszichoterápia minden esetben ezt jelentette.

Az általam felkutatott források alapján az ötvenes és a hatvanas években a Lipótmező a hagyományos kórházi és a „kinti" társadalmi hierarchia alapján működő intézmény volt, amelyet át- meg átszőttek az informális kapcsolati hálók és viszonyok. Kun Miklós emlékei szerint a Lipótmező osztályain 1957-ben a tradicionális, rendies vonásokat mutató, merev kórházi hierarchia működött:

„Amikor átvettem az osztályt, a vizit volt a főorvosi működés központja. Hamar rájöttem, hogy belgyógyászati mintára átvett vizit nem felel meg a pszichiátriai osztály funkciójának. Vizit előtt a nők kifestették magukat, a nővérek nagy rendet csináltak... jön a vizit. A nagyvizit! A vizit hierarchikus struktúrájú: a főorvos után az első ember az adjunktus, aztán az alorvos, aztán a segédorvos, aztán a főnővér, aztán jönnek a nővérek. Nem az szólalhatott meg, aki a legtöbbet tudta a betegről, hanem akit a hierarchiában elfoglalt helye erre feljogosított. (...) Általában százhúsz beteg volt az osztályon, napi négy-öt felvétel és ugyanannyi elbocsátás. Mikor átvettem az osztályt – ugyanúgy, ahogy a többi osztályon akkoriban –, csak a főorvos beszélhetett a hozzátartozókkal, és a zárójelentést is csak ő adhatta át. Emögött anyagi

megfontolások voltak, mert az kapta a paraszolvenciát, aki átadta a zárójelentést, és aki előzőleg tárgyalt a hozzátartozókkal." (Kun 2004: 120–121.)

Az orvosok közötti rangsor az intézmény minden területén érvényesült: *„az ebédlőben főorvos csak főorvos mellé ülhetett, segédorvos csak segédorvos mellé, adjunktus csak adjunktus mellé. Én együtt mentem ebédelni az osztályomon dolgozó kollégákkal."* (Kun 2004: 121.)

Ami a hétköznapokat illeti, Gimesné Hajdú Lili igazgatása alatt az immár országos méretűre növekedett intézetben békésen folyt a gyógyító-, kutató-, koordinációs munka, és békésen folytak tovább a korszakra jellemző kisebb-nagyobb politikai intrikák. Hangosan kizárólag Pavlovról lehetett szó, de a kollégák informálisan, egymástól tanulták el a tiltott, „burzsoá" módszereket (például a projektív teszteket), cserélgették egymás között a nyugati szakirodalmat. Paneth Gábor pszichoanalitikus visszaemlékezése szerint:

„Hosszú ideig nem lehetett tudni, ki hányadán áll a dolgokkal. Én akkoriban már egy ideje jártam kiképző analízisbe, de ez csak két év múlva derülhetett ki Gimesné előtt. Főleg Pavlovról volt szó. Pavlovosítani kellett a pszichiátriát. Küldtek egy kedves szovjet professzornőt, Tatarenkót, ki fehér girlandokkal díszített lila ruhájában tényleg barátságosan képviselte az ügyet. Gimesné ügyesen lavírozott, miután például Paul Schilder és mások régebbi kutatásaiból nyilvánvaló volt a kezdeményezés kilátástalansága. Egy gyönyörű mondatra mindenesetre emlékszem a pavlovista Ivanov-Szmolenszkijtól. «Ha elfojtjuk könnyeinket, belső szerveink sírnak». De voltak ám pikáns dolgok is. Például amikor Thiringer elvtárs kicsempésztetett egy kórrajzot Gimesné osztályáról, és annak töredékét felmutatta a párttaggyűlésen, demonstrálván, hogy íme, ilyen hiányos munka folyik az osztályon. Meghívták X kolléganőt a pártirodára, emlékeztetvén őt, hogy a nejlonharisnya viselése burzsoá csökevény. Még sok apró történetről lehetne beszámolni. A párttagokat jobban molesztálták, mint a magamfajta pártonkívülit. Meghúzódtunk Gimesné osztályán, ahol az általános bizalmatlanság és szorongó légkör ellenére családias volt a hangulat (Gimesné: »Nézze kedves Paneth dr, maga megint úgy viselkedik, mint az ötéves unokám«)." (Paneth 1994: 266.)

IV. 1956. A FORRADALOM ÉS MEGTORLÁSA

„... a Szovjetunióban bizonyos elmaradottság miatt nagyon gyorsan kellett előrehaladni, a szédületes gyorsaság miatt magas hőfok fejlődött, s ilyen temperatúrában nem kellemes élni. Ha azonban a csillag kihűl, megjelennek rajta a madarak, a virágok és az emberek. Így várjuk mi is a mi hazánkban az ember emberségességének és az emberséges embernek a megjelenését, továbbá a mi tudományunkban is minden madár eldalolja a maga énekét. Füreden nagyon sokszor beszéltünk ebben a képben, a madár, aki dalol, és arra a megállapításra jutottunk, hogy minden madár énekeljen. És ki a madár? Aki tud énekelni! (élénk taps)."

(Faragó László felszólalása a Petőfi Kör pedagógusvitáján 1956. október 12. In: Hegedűs B. András szerk. 1989: 86.)

„Ma a rehabilitálások korszakát éljük, még akkor is, ha nagyon az elején vagyunk is, de nézzünk szembe azzal, hogy nemcsak rehabilitálandó személyek, hanem rehabilitálandó tudományok és rehabilitálandó szakmák is vannak (élénk taps)."

(Molnár Imre felszólalása a Petőfi Kör pedagógusvitáján 1956. október 12-én. In: Hegedűs B. András szerk. 1989: 119.)

Az egyre inkább a tudományos-technológiai fejlesztésekre alapuló hidegháborús fegyverkezési versenyben a pszichológiai szaktudás az ötvenes évek második felére a szovjet fél számára is nélkülözhetetlennek bizonyult, így a továbbiakban nem minősült a modernizáció akadályának, sőt. A sztálini politika kritikája nyomán a felszámolt tudományterületeket (pszichológia, kibernetika, genetika) a húszévnyi lemaradás miatt újra nagy tempóban fejleszteni kezdik. A szovjet pszichológia újjászületése azonban nem a sztálini időszak teljes megtagadásával történt. 1955-től a Szovjetunióban újraindul a pszichológiai könyv- és folyóirat-kiadás, újjáalakulnak a kutatóintézetek és az egyetemi tanszékek, de a kutatások profilja továbbra is erősen kötődik a fiziológiához,

neurológiához, majd a hatvanas évektől a kognitív pszichológiához; a szovjet pszichológia jellegzetesen elméletorientált marad, és továbbra is lényeges, hogy a pszichológiai problémafelvetések marxista elméleti keretbe illeszkedjenek (Pléh 1992). Bizonyos teóriákat és eljárásokat (például a pszichoanalízist vagy a tesztmódszereket) továbbra is a „burzsoá reakció", azaz a Nyugat szimbolikus fegyvereként kezelik, és erős ideológiai tiltás övezi őket. A hatvanas évekre a szovjet pszichológia is bekapcsolódott a nemzetközi tudományos nyilvánosságba, a szakemberek részt vehetnek nyugati tudományos rendezvényeken, testületekben, kutatásaikat Nyugaton is publikálhatják és viszont: a nyugati teóriák és kutatási eredmények a szovjet pszichológusoknál sem számítanak többé tabunak. A szovjet pszichológia azonban megőrizte „szocialista profilját", azaz jellegzetes kutatási területeit és az ellenségesnek minősített teóriáktól, gyakorlatoktól való elkülönülését.

A Sztálin halála utáni enyhülés, majd az SZKP XX. kongresszusa a magyarországi pszichiátria és pszichológia helyzetében is változásokat hozott. Az 1956-os magyar forradalom a pszichotudományok történetét illetően csak annyiban jelent cezúrát, amennyiben a forradalomban való részvétel és megtorlása az érintett szakemberek sorsát befolyásolta. A magyarországi pszichológia újjáéledését elsősorban nem a forradalom határozta meg. A társadalom minden területén érzékelhető volt a Sztálin halálát követő politikai változás, így a pszichológia és a pszichiátria közegeiben is megnyílt a tér az újrakezdésre és a „személyi kultusz túlkapásainak" kritikus hangvételű bírálatára. A fokozatosan „enyhülő nemzetközi helyzetben" a pszichotudományoknak sem kellett már direkt módon kapcsolódnia a szovjet pszichológiai diskurzushoz, már csak azért sem, mert a szovjet pszichológia maga is a nemzetközi tudományos mező részévé vált. A kádári pártvezetés forradalmat követő megtorló intézkedései a pszichológiát, pszichiátriát önmagukban nem érintették, a sztálini tudományirányítás (értve ez alatt a szovjet párthatározatok szó szerinti végrehajtását, a szovjet gyakorlat közvetlen és direkt adaptációját, a tudományos mező politikai rituálékra épülő működését) végleg a múlté lett, a pszichotudományok csak annyira álltak közvetlen politikai kontroll alatt, amennyire a társadalom legtöbb intézménye. Egyszerűbben fogalmazva: a pszichológia többé nem számított a szocializmus ellenségének. Ezt a megállapítást ki lehet egészíteni a hatvanas évek kádári szállóigéjével, miszerint „aki nincs ellenünk, az velünk van", azaz a megfelelő kompromisszumok mellett és a megfelelő politikai lobbi-útvonalak bejáratásával elindult a pszichotudományok lassú, de biztos magyarországi konjunktúrája.

Bár a pszichotudományok területén az ötvenes évekből a hatvanas évekbe való átmenet nagyjából folytonos, 1956 mégis önálló fejezetet kapott. Ennek

két oka van. Az előző fejezetek főszereplőinek személyes sorsát jelentősen befolyásolták az 1956-os események, noha elsősorban nem szakemberként, hanem állampolgárként, vagy magánéleti szálakon. Talán az előző fejezetekből is nyilvánvalóvá vált, hogy a pszichotudományok magyarországi történetét nem lehetséges „csupán" a szubjektumon végzett hatalmi technológiák történeteként megírni. Az intézmények, közpolitikai döntések és egyéb hatalmi gyakorlatok elválaszthatatlanok a korszak vezető szakembereinek életútjától és azoktól a társadalomtörténeti tényezőktől, amelyek habitusukat meghatározták. Mivel az államszocializmus következő évtizedeiben a szakmapolitikai döntések jelentős részben az adott terület képviselőinek informális viszonyain alapultak, és a politikai döntéshozókhoz a legtöbb esetben személyes kapcsolatokon vezetett út, az adott szereplők magánélete óhatatlanul összemosódott szakmai karrierjükkel, de egyúttal a diszciplína sorsával is. A szakmapolitikai lobbizásban lényegi tényező volt, ki kivel áll közelebbi-távolabbi rokonságban, ifjúkori baráti kapcsolatban, ült együtt börtönben stb. A másik ok, amiért 1956 önálló fejezetben szerepel, az, hogy a forradalmat megelőző időszak reformkövetéleseiben a pszichológia ügye továbbra is közügyként fogalmazódik meg. A pályára visszatérő, rehabilitált baloldali, reformkommunista szakemberek a pszichológiáról a sztálinista túlkapások előtti időszak szellemében gondolkodtak, azaz olyan szaktudományként, amely a szocializmus valódi értékeit és a közjót szolgálja. A források alapján úgy tűnik, ez a perspektíva a forradalommal együtt illegitimmé vált. A kádári konszolidáció alatt az egyre emelkedő presztízsű pszichológia és a pszichológusok lemondtak (vagy kénytelenek voltak lemondani) a közügyek ilyen értelemben vett szolgálatáról. A magyarországi pszichológia a hatvanas évektől egyre erősebben kötődik a nyugati trendekhez, és részben autonóm tudománnyá válik (az akadémiai szférában), részben félnyilvános, informális keretek között folytatott terápiás gyakorlat lesz, amely elsősorban azoknak az egyéneknek a boldogulását, önmenedzselését segíti, akik hozzáférnek szolgáltatásaihoz. Ezekről a folyamatokról azonban a következő, a hatvanas éveket bemutató fejezetekben lesz szó. 1956 nyarán a tudományos nyilvánosságba visszatérő szakemberek a párt közpolitikai gyakorlatainak újragondolását és a pszichológia rehabilitációját követelik.

A Sztálin utáni reformjavaslatok és az elmúlt évek történéseinek tisztázása számára a sajtónyilvánosságon túl a Petőfi Kör szakmai vitái szolgáltattak olyan nyilvános fórumot, amelyen a szakma képviselői személyesen vehettek részt. A pszichológia és a pszichiátria „ügyét" külön események keretében vitatták meg a résztvevők, ugyanis – mint az előző fejezetben olvasható – a pszichológia sorsa a pedagógiához és a közoktatáshoz kapcsolódott, a pszichiátria, szerencsésebb módon, az egészségügy terepén maradt (vagy oda szorult vissza).

Ennek megfelelően a pszichológia problémáit a Petőfi-kör pedagógusvitáján, a pszichiátria aktuális helyzetét pedig a kör orvosvitáján tárgyalták az érintett szakemberek. A pedagógusvitát, tekintettel a felmerülő témák súlyára és mennyiségére, két alkalomba sűrítve, 1956. szeptember 28-án és október 12-én rendezték meg; az orvosvita pedig október 23-án a kör utolsó nyilvános eseménye lett.

A DISZ (a párt ifjúsági szervezete) keretében alakult Petőfi-kör vezetői a vitasorozatot a társadalmi reformok egyik előkészítő fórumának szánták, célja nyilvánosan feltárni és megvitatni egy adott értelmiségi szakma helyzetét, felvetni a szakmai közösséget foglalkoztató kérdéseket és problémákat, megalapozni az adott szakpolitika újragondolását. A viták, így a pedagógus- és az orvosvita is, legális keretek között, gondos előkészítéssel, a hatalomban lévőkkel való folyamatos egyeztetéssel szerveződtek, résztvevői többnyire párttag, de mindenesetre baloldali, reformok mellett elkötelezett szakértelmiségiek voltak.

1. A PSZICHOLÓGIA REHABILITÁCIÓJA

A pedagógusvita előzménye az MTA Pedagógiai Főbizottságának június 30-i ülése volt, amely a XX. kongresszus nyomán a személyi kultusz és a dogmatikus marxizmus problémáit tárgyalta. Fő témája ennek kapcsán nem is lehetett más, mint a „pedológiához" való viszony. A testület elnöke, Ágoston György felszólalása szerint kétségtelen, hogy a szovjet pedagógia eredményeit szükségtelenül fetisizálták, ami *„megengedhetetlen"*, azonban ő személy szerint továbbra sem tud egyetérteni Mérei *Gyermektanulmány*, valamint Faragó László és Kiss Árpád az *Új nevelés kérdései* című munkáiban leírtakkal, ugyanis ezek szerinte nem tekinthetők a *„marxista ideológia alapján álló pedagógiai eszméknek"* (idézi Szabolcs 2006: 612.). Az ülésen jelen volt Mérei Ferenc is, aki ekkor már rehabilitáltként a Gyermeklélektani Kutatóintézetben legálisan dolgozhatott. Harcedzett pártkatonaként reagált a hozzászólásra: elhatárolódott a „pedológiától" (azaz a burzsoázia érdekeit szolgáló individualista fejlődéslélektantól), és hangsúlyozta, hogy a „plebejus" Nagy László örökösének vallja magát (i. m.). Őszre azonban nagyot változott a nyilvános pedagógiai diskurzus: a pedológia, a „pszichologizmus", Mérei és az ONI ügye központi téma lett, a „pedológiaként" megbélyegzett nézetek és képviselőik pedig a szakmai megújulás zálogává váltak.

A Petőfi Kör első pedagógusvitáját szeptember végén rendezték a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Tulajdonképpen nem is vitáról van szó, hiszen a résztvevők szinte mindenben egyetértettek, senki nem mentegette a

Rákosi-korszak közoktatás-politikáját és a nyomában járó politikai üldöztetéseket. A felszólalások az ideológiai alapon félreállított szakemberek azonnali rehabilitációját, a pedagógia és a közoktatás valódi, marxista alapon való újragondolását követelik, és sürgetik az elmúlt évek káros gyakorlataiért való erkölcsi felelősségre vonást. A jegyzőkönyvek (*A Petőfi-kör vitái VI* ... 1989) arról tanúskodnak, hogy a szakma vezető képviselői valóban készek és képesek voltak őszintén, újító szándékkal felmérni a közelmúlt problémáit és a jövő feladatait – ez az „üldözőkre" és az „üldözöttekre" egyaránt vonatkozik. A rendezvények hangulatát erősen befolyásolta, hogy az elmúlt években hallgatásra kényszerített vezető pszichológusok és neveléstudósok, Faragó László, Kiss Árpád, Mérei Ferenc és az ONI többi munkatársa visszatérhettek a szakma nyilvános tereibe, újra állást kaptak a felsőoktatásban és a kutatóintézetekben. Ez a tény önmagában reményre adott okot. A Petőfi Kör vitáin való felszólalásaikat nem csupán tartalmuk miatt követte élénk figyelem és lelkes helyeslés, az ONI munkatársainak és vezetőjének nyilvános fellépése a pszichológia és a szaktudományos alapokra épülő, gyerekközpontú pedagógia rehabilitációjának garanciája volt. A rendezvények azonban korántsem csupán a rehabilitált „sztárok", mindenekelőtt Mérei Ferenc ünnepelt visszatéréséről szóltak, bár szerepe és félreállításának körülményei a viták egyik fő témája volt. A Rákosi-korszak felelős oktatáspolitikai tisztviselői és a sztálini tudományos rítusok „kivégző osztagának" tagjai is felszólaltak, és úgy tűnik, ezúttal valódi önkritikát gyakorolva. Az utókor szemszögéből ez a gesztus kétségtelenül megható és példaértékű. Érdemes azonban felidézni a sztálini tudományos nyilvánosság működésmódját, ahol a kritika-önkritika dinamikája megkövetelte a szerepek rugalmas váltogatását. Aki a fordulat évei után is pozícióban maradt, nem igazán tudta elkerülni a „megfelelő" ideológiai állásfoglalást, ami – mint láthattuk – a legtöbb esetben adott kolléga vagy irányzat ideológiai alapú bírálatát jelentette, annak minden következményével. 1956 őszén ezzel feltehetően az érintettek is tisztában voltak, a nagy sérelmek ellenére a szakma múltját és jövőjét tisztázó nyilvános fórumokon (a jegyzőkönyvek szerint legalábbis) nyoma sincs személyeskedésnek vagy ideológiai alapú erkölcsprédikációknak. A Petőfi Kör pedagógusvitája demokratikus módon zajlott: a moderátor minden jelentkezőnek szót adott, a közönség tagjai névtelenül írásban (egy papírcetlin átnyújtva), vagy szóban is kérdezhettek az előadótól. Az üléseket Pataki Ferenc, a Petőfi Kör vezetőségi tagja moderálta, a szeptemberi alkalom első felszólalója Joboru Magda volt, aki a kérdéses időszakban, 1950 és 1956 között közoktatási miniszterhelyettes, 1956 szeptemberében az MNDSZ főtitkára.

A közelmúlt káros politikai gyakorlatait a hozzászólók egyöntetűen a szovjet pedagógia kritikátlan fetisizálásában, a lélektan diszkreditálásában, a

tudományos autonómia sérelmében és a közoktatási kvótarendszer bevezetésében látták. Az egykori államtitkár bevezető szavai világosan deklarálják, hogy a politikai vezetés is kész „tiszta vizet önteni a pohárba". Felszólalásából idézve:

> „A pedagógia nélkülözhetetlen segédtudománya a lélektan, különösen a gyermek- és neveléslélektan. Olyan pedagógiai kutatások, melyek részben vagy egészben nélkülözik a lélektani kutatások eredményeit, – a gyermekek, az ifjúság életkori sajátosságainak figyelmen kívül hagyását, a gyermek nélküli pedagógia veszélyét rejtik magukban. (...) Felmerült az a kérdés is, hogy rehabilitálni kell azokat a pedagógusokat, akik számára a K. V. 1950. évi oktatásügyi határozata után adminisztratív eszközökkel lehetetlenné tettük a pedagógus kutatómunkát, mint például Mérei Ferenc és Faragó László (taps)." (*A Petőfi Kör vitái VI* ... 1989: 16.)

Ugyancsak a minisztériumi tisztviselő fogalmazza meg a vita keretében először a középiskolai és az egyetemi továbbtanulásnál bevezetett munkás-paraszt származási kvóták eltörlését:*„Az élet elemi erővel követeli minél több általános iskolát végzett tanuló mindenféle megkülönböztetés nélküli továbbtanulását"* (i. m. 17.). Javaslatát *„élénk taps"* követi (uo.).

A szeptemberi vitanapon Mérei betegség miatt nem vett részt, írásban elküldött felszólalását Pataki Ferenc olvasta fel. Mérei lényegében ugyanazt fogalmazta meg, amit a vita többi hozzászólója: bírálja a sztálinista dogmatizmust, amelynek nevében éppen a gyereket száműzték a neveléstudományból, Nagy László szellemi örököseként a nemzeti sajátosságokra épülő, sztálinizmustól mentes marxista pedagógia alkalmazását követeli. A felolvasott beszédet *„élénk, hosszantartó, majd ütemessé váló taps"* követte (i. m.).

A vitán felszólalt Lázár György is, akire a „pedológia" kapcsán folytatott kritika-önkritika rituálében Mérei és az ONI szimbolikus kivégzésének szerepe jutott. Beszédében egykori népi kollégiumi igazgatóként a NÉKOSZ újraindítását javasolja, azonban a közönségből érkező kérdésre a „Mérei-ügyben" játszott szerepét is kénytelen tisztázni:

> „Itt egy cédulán felteszik nekem a kérdést, hogy mi a véleményem Mérei elvtársról írt saját cikkemről. Mérei elvtárs munkásságáról írtam 1950 márciusában a Társadalmi Szemlében (Felkiáltások: Olvastuk!) egy olyan cikket, amely eszközévé vált, hogy Mérei elvtársat eltiltották, elütötték a tudományos munkásságtól. Hozzá kell rögtön tennem azt, hogy 1950-től 1954-ig magam is meg voltam győződve arról, hogy ez a lépés helyes volt. Pedig a pedagógiai szabadságnak a pedagógiai kutatás szabadságává is kéne válnia. Ezzel a cikkel megsértettem, ha jóhiszeműen is, a pedagógia szabadságát. Ez olyan jóhiszeműség, amely megbocsáthatatlan." (i. m. 67–68.)

Elmondja a cikk keletkezésnek hátterét is, miszerint a tanulmány a közoktatási minisztérium magas beosztású tisztviselőinek „felkérésére" készült. Ők úgy informálták a szerzőt, hogy Mérei ellen már nyomozati eljárás folyik, amelynek során minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy reakciós.[120] Lázár György felszólalása végén javasolja, hogy Méreit vegyék vissza a pártba, hozzáteszi, hogy a maga részéről ezt egy terjedelmesebb, az ügyet és felelősöket részletesen bemutató és a kizárás körülményeit tisztázó cikkben igyekszik előmozdítani. A hallgatóság tapssal fejezte ki egyetértését. Lázár cikke végül nem jelent meg, talán el sem készült. Az „októberi sajnálatos eseményeket" követően nem lépett be az újjászerveződő állampártba, visszavonult a szakmai közéletből és nyugdíjazásáig benzinkutasként dolgozott.

A közoktatás és a pedagógia az átmenet éveiben, 1945 és 1949 között is a társadalmi átalakulás egyik stratégiai területe volt, és mint láttuk, a szovjet modell adaptációjában a közoktatás „sztálinizálása" ugyancsak megkerülhetetlen feladatnak bizonyult. Nem meglepő, hogy az enyhülés éveiben a vezető pedagógusok és a gyermekkor egyéb szakértői újra legitim szakmai közösséget alkotva azonnal tisztázni kívánták, melyek a közoktatás terén a kívánatos beavatkozások, milyen ideológiai alapra épüljenek, az elmúlt évek káros politikai gyakorlatát hol és hogyan kell, lehet korrigálni. 1956. augusztus 31-én a pártközpontban értekezletet hívtak össze egy ötéves pedagógiai kutatási terv megvitatására (Zibolen 1989). Ennek nyomán a Petőfi Kör rendezvényével párhuzamosan a pedagógus-szakszervezet is konferenciát szervezett. A Balatonfüredre szervezett tanácskozás célja a fenti kérdések megbeszélése, a pártközpontban javasolt ötéves pedagógiai kutatási terv előkészítése, és ezek nyomán egy egységes, a szakma legitim vezetői által javasolt és elfogadott pedagógiai-közoktatási program főbb irányvonalainak megfogalmazása volt. A szervezők szintén nem valamiféle underground rendezvényre készültek, hanem a közoktatás-irányítás

[120] Az „informátoroknak" bizonyos értelemben igazuk volt. Az ÁVH 1949-től figyeltette Méreit és „társait". „Az összefoglaló jelentésből kiderül, hogy kutatást végeztek Mérei íróasztalfiókjaiban, és összeállították munkatársainak, kapcsolatainak és védenceinek listáját, amelyből „kiderül", hogy „miután befolyása alá kerítette az egész pedagógiai vonalat, minden igyekezete arra irányult, hogy a vezető szerveket fasisztákkal, trockistákkal, burzsoá kispolgárokkal, narodnikokkal tömje meg". A felsorolásban az ún. karácsonyistáktól (Varga Tamás és Balázs, Kontra György) kezdve Kiss Árpádon és Faragó Lászlón át a „jobboldali szociáldemokrata" Szalai Sándorig és a „narodnik, titoista nékoszos" Fekete Sándorig több tucat név található. Ehhez kapcsolódnak a dokumentum további vádpontjai is: a párt, a pártszervezet és a munkásosztály vezető szerepének tagadása, a marxizmus–leninizmus lebecsülése, a Nékosz-avantgardizmus támogatása, az időközben kivégzett Szőnyi Tiborral egyetértésben folytatott káderpolitika stb. A jelentés ezzel az inspiratív mondattal zárul: „Mérei Ferenc az MDP tagja." Természetesen nem sokáig maradt az. Egy héttel később az ún. pedológiai kártevésről szóló párthatározattal az ONI élérő és a pedagógia egész területéről eltávolították" (Litván 1999: 60–61.).

feletti szakmai kontroll hivatalos átvételére. Ezért meghívták Kónya Albert közoktatási minisztert is, akit előzetesen levélben részletesen tájékoztattak a konferencia főbb témáiról, egyúttal felkérték, hogy a megadott kérdésekben ismertesse a minisztérium álláspontját. A levél világosan közli, hogy a pedagógiai reformokban a pszichológiai szakértelemnek is komoly szerepet szánnak: *„Mivel a tanácsozásra meghívtuk a lélektani tudomány néhány művelőjét is, célszerű lenne előttük hangsúlyozni azt az igényt, hogy a lélektani és pedagógiai kutatásoknak több munkaterületen való összehangolása mily nagy jelentőségű lenne, különösen az elmúlt években tapasztalható fogyatékosságok (túlterhelés, életkori sajátosságok mellőzése) megszüntetésében."* (idézi Szabolcs 2006: 614.) A „lélektani tudomány néhány művelője" alatt a szakszervezeti titkár egyértelműen Mérei Ferencet és az ONI kegyvesztett munkatársait érti. A konferencia résztvevői számára újabb jelzésértékű és bátorító gesztus volt, hogy Mérei a Pedagógiai Tudományos Intézet gépkocsijával érkezett Balatonfüredre (Szabolcs 2006). Szintén Mérei emelkedő presztízsére utalt, hogy a konferencia megnyitó ülésén az elnök, Tettamanti Béla és a közoktatási miniszter, Kónya Albert mellett foglalt helyet a pódiumon; a miniszter megnyitóbeszédét közvetlenül Mérei előadása követte (Zibolen 1989).

Szabolcs Éva szerint „ha a jegyzőkönyv szövegét, nyelvhasználatát, szakmai szófordulatait tanulmányozzuk, akkor egy pártirányítású, de demokratikus szocializmusban gondolkodó, élő, vitatkozó és tevékenykedő neveléstudományi szakmai közösség képe mutatkozik meg" (i. m. 615.). A füredi konferencia résztvevői egyetértettek abban, hogy marxista pedagógiát kell művelni „szektás dogmatizmus" nélkül. Hosszas vitát folytatnak arról, miként kezeljék a közelmúlt fejleményeit (valószínűleg ki-ki ideértve személyes hitét és kiábrándultságát is), és hogyan helyezzék el magyarországi pedagógia történetében. Végül megállapodnak abban, hogy egy lezárult időszakról van szó, amelyet *„fordítókorszaknak"* vagy a *„citatológia"* korszakának neveznek, utalva arra, hogy a szovjet szakirodalom és párthatározatok kritikátlan adaptációjával, „lefordításával" a magyar közoktatás-politika és pedagógia elszakadt saját társadalmától és progresszív nemzeti hagyományaitól. A „füredi platform" állásfoglalásának megfogalmazása során – Szabolcs Éva elemzései szerint – úgy tűnik, nem voltak nagyobb viták. A csaknem egyhetes tanácskozás (október 1. és 6. között) éppen Rajk László újratemetésének napján ért véget, és ekkorra állt össze a résztvevők közös programnyilatkozata is. A füredi pedagóguskonferencián átszűrődik a Rajk-temetés kapcsán (is) radikalizálódó közhangulat. A szovjet eredetű dogmatizmus problémakörén túl, illetve azzal kapcsolatban a konferencia fontos témája a „haladó szellemű", de magyar nemzeti oktatáspolitika lehetősége. Több felszólaló sérelmezi a magyar nemzeti értékek

„elkallódását", és a progresszív magyar pedagógiai törekvésekkel (elsősorban Nagy László munkásságával) való kontinuitás hiányát. Mérei felszólalása szerint a Rajk-per az önálló magyar művelődéspolitika felszámolásának is nyitánya volt. A szocialista kultúrának *„nemzeti gyökerekből, nemzeti hagyományokból kell táplálkoznia, s a nagy nemzeti problémákat, nemzeti konfliktusokat kell hordoznia"* (idézi Szabolcs 2006: 618.). Zibolen Endre emlékei szerint a konferencia utolsó napján, október 6-án a résztvevők csendben végighallgatták Rajk László temetésének rádióközvetítését, ezalatt a tanácskozás szünetelt. Végül egyhangúan elfogadták a konferencia zárónyilatkozatát (amelynek megszövegezésében egyébként Mérei személyesen nem vett részt – bár ez a tény inkább az események későbbi értékelése szempontjából érdekes) (Zibolen 1989). A nyilatkozatot a *Köznevelés* aktuális – 1956. október 15. – számában a címlap belső oldalán teszik közzé.[121]

A füredi konferencia résztvevőinek munkája eredményes volt: egy új (pontosabban a sztálini gyakorlatot megelőző magyar koncepciókra épülő), valóban baloldali közoktatás-politika alapjait dolgozták ki. A Petőfi Kör második, október 12-én rendezett pedagógusvitáját tulajdonképpen a „füredi platformként" emlegetett új oktatáspolitika megvitatására szánták. Egyik első felszólalóként Faragó László a füredi kongresszus résztvevőinek üdvözletével érkezik. Előadásában mintha saját egykori önkritikájának gondolatmenetét folytatná, az SZKP XX. kongresszusa eszerint maga mondja ki, hogy a progresszió nem a sztálini gyakorlatban rejlett. Azoknak volt igazuk, akik a nemzetközi, és nem csak a szovjet tudományos nyilvánosságot követték figyelemmel. A dogmatista szovjet gyakorlat követésének köszönhetően *„most, az atomkorszak hajnalán"* a magyar pedagógusoknak fogalmuk sincs, hol tart a nyugati neveléstudomány; a „pedológia" a sztálini frazeológiában egy szitokszó volt, ami azokra irányult, akik követni akarták a nemzetközi tudományos életet. Faragó szerint a történelem eljárt a sztálinizmus felett, a szovjet pedagógia, bár a modernitás élharcosának hirdette magát, valójában provinciális volt, azóta a szovjet szakemberek is rájöttek, hogy a gyermek tanulmányozása nélkül nem lehet valódi neveléstudományt művelni (*A Petőfi Kör vitái VI...* 1989). A vita októberi folytatása érezhetően radikálisabb hangnemben folyt a két héttel azelőttinél, a felszólalók mintha egy biztonságos és legitim szakmai közegben mozognának, rendszeresen hivatkoznak a „füredi platform" állásfoglalására, és általánosságban jellemző, hogy a kritikák, az elégedetlenség és a progresszív javaslatok megfogalmazását

[121] A lapszám közli a Petőfi Kör vitájának jegyzőkönyvét is. Érdemes itt megjegyezni, hogy a *Köznevelés* említett számának címlapján egy fénykép látható, amelyen gyerekek egy elkerített állatkerti medvének integetnek – ezt talán szimbolikus értékűnek szánták a szerkesztők, talán nem.

már semmiféle diszkurzív kényszer nem akadályozza. A jegyzőkönyvet olvasva úgy tűnik, az októberi pedagógusvitán egy forradalmi hangulatú, elégedetlen, de nagyon konstruktív szakmai közösség formálódott. A hozzászólók (Kiss Árpád, Hermann Alice, Molnár Imre és mások) jóval élesebb hangon, sokszor metsző gúnnyal bírálják a sztálinista időszak intézkedéseit, és Faragó Lászlóhoz hasonlóan, a nyugati tudományosság felé való nyitást és a pszichológia azonnali rehabilitációját sürgetik, ezúttal már konkrét javaslatok formájában.

A Petőfi Kör pedagógusvitái és a füredi konferencia javaslatainak utóélete összefonódott azokéval, akik megfogalmazták őket, azaz az ötvenhatos reformkommunista értelmiség sorsával. Az események főszereplője – legalábbis a politikai hatalom nézőpontjából – ezúttal is Mérei Ferenc volt. Füred értékelését a forradalom után a Méreivel kapcsolatos politikai döntések határozták meg. Mérei a forradalom alatt nem töltött be döntéshozó politikai pozíciót és nem vett részt közvetlenül a fegyveres ellenállásban sem. A bölcsészkar hallgatóinak felkérésére az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság tanár-elnöke volt, valamint a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága pedagógus albizottságának vezetője, ahol lényegében ugyanazokat a nézeteket képviselte, mint fentebb idézett felszólalásaiban. Litván György kutatásai (Litván 1999) szerint Mérei 1949 óta folyamatosan állambiztonsági megfigyelés alatt állt, így 56-os tevékenységéről, nézeteiről is részletes információkkal rendelkezett a hatóság. A korabeli jelentések ismeretében valóban nem a forradalom alatti tevékenysége volt letartóztatásának alapja, 1958 tavaszáig nem is terveztek ellene komolyabb szankciókat (i. m.). A Méreivel történtek nem egyedi példái az állambiztonság korabeli működésének. Ahogy világosan körvonalazódott a hatalom számára 1956 őszének értékelése és a megtorlás módja, mértéke, úgy került Mérei is a megbüntetendő „ellenforradalmár" kommunista értelmiségiek közé. 1958 őszén a pártvezetés a BM nyomozati anyag alapján engedélyt adott Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Hegedűs B. András és Litván György őrizetbe vételére. A „Mérei–Fekete csoport" tagjait 1958 októberében államellenes szervezkedés vádjával letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték. Mérei tíz évet kapott.

A füredi pedagóguskonferencia sorsa nagyon hasonló az 1949-ben megrendezett Egyetemes Tanügyi Kongresszus utóéletéhez: a maga idejében jelentős kezdeményezésnek indult, azonban a politikai események elsodorták, így nem tölthette be küldetését, nem válhatott a „szocialista felvilágosodás" pedagógiai platformjává. A füredi konferencia a forradalmat követő években mégis fontos referencia volt az érintettek számára, ezért szakmai-politikai értékelése megkerülhetetlenné vált. A *Pedagógiai Szemle* 1958-as évfolyama cikksorozatban elemzi a Füreden történteket, a szerzők közül többen maguk is a konferencia résztvevői voltak. A cikksorozat jellegzetes kordokumentum: 1958-ban, az

1956-os események hivatalos értékelésének ismeretében alakul újra a neveléstudományi mező, a Füreden elhangzottak értékelésével, értelmezésével a megszólalók egyúttal kialakítják az 1956 utáni diszkurzív játékszabályokat is (miről, mikor és hogyan lehet beszélni). Másrészt a cikkek témái óhatatlanul illeszkednek az 1956-os konferencia témáihoz is, ezért a szerzők a kádári álláspont ismeretében kénytelenek újrafogalmazni a magyar pedagógia viszonyát a sztálinizmushoz, a Rákosi-korszakhoz, a nemzeti hagyományokhoz, a Szovjetunióhoz, a szocializmushoz, a nyugati tudományokhoz. A véleménynyilvánítások bizonyos értelemben valóban a füredi platform továbbélésének garanciái, ugyanis éppen ezekre a kérdésekre adott válaszok fogják meghatározni a közeljövő szakmai miliőjét.

A cikksorozat az évfolyam első számában indul Ágoston György pedagógus professzor állásfoglalásával – Ágoston egyébként nem vett részt a konferencián. A cikkhez csatolt lábjegyzetben a szerkesztők közlik, hogy azoknak a véleményét is nyilvánosságra hozzák a későbbi lapszámokban, akikkel a szerkesztőség nem ért egyet. Ágoston György cikke bizonyosan nem ebbe a kategóriába tartozik, erre címe is utal: *Küzdjük le az ellenséges, revizionista nézeteket!*

Méreit és „társait" csak 1958 októberében tartóztatták le, Ágoston az év elején írt „vitaindító" cikkének mondanivalója mégis meglehetősen határozott. Talán úgy érezte, jól tud olvasni a „jelekből" – Méreit ugyanis már 1957-ben eltávolították az egyetemről, 1958 nyarán pedig az MTA Gyermeklélektani Kutatóintézetéből a Biokémiai Intézet könyvtárába száműzték –, de természetesen az is lehetséges, hogy felsőbb politikai sugallat, vagy személyes karriertervei inspirálták gondolatait. Mindenesetre a cikk gondolatmenete az 1956-tal kapcsolatos hivatalos politikai narratívára épül: Füred az „októberi sajnálatos események" kontextusában értelmezhető, amelyekben a kommunista értelmiség többsége jó szándékkal vett részt. *„Nem rajtuk múlott, hogy a füredi konferencia nem tudta feladatát teljesíteni, hogy egyes eredmények, az előrevivő javaslatok és gondolatok ellenére a füredi konferencián a revizionizmus nyílt zászlóbontása történt meg."* (Ágoston 1958: 5. – kiemelés az eredetiben) Ez ugyanis szerinte egyértelműen Mérei felelőssége. A füredi konferencia többi résztvevője az *„akkor már általánosan uralkodó ideológiai zűrzavarban"* nem tudott jól tájékozódni, így gyanútlanul helyeselte a káros, ellenforradalmi nézeteket. A terjedelmes tanulmány hosszas okfejtés keretében mutatja be, hogy *„Mérei nézetei (...) rendszert alkotnak, egyáltalán nem eredeti rendszert, rendszere az ún. nemzeti kommunizmus eszmerendszerébe, Nagy Imre – Losonczy-csoport eszmerendszerébe illeszkedik bele, amelynek alapvonásai közé tartozik: a proletárnacionalizmus elvének elvetése és nacionalizmussal való felcserélése, a marxizmus–leninizmus jelentőségének tagadása, marxizmus*

alapvető tételeinek revíziója, a szocialista fejlődés minden országra érvényes közös lényegének tagadása, szovjetellenesség." (i. m. 11.)

A „füredi" hozzászólók, Faragó László és Zibolen Endre úgy tűnik, gondosan kerülik, hogy Füred értékelése összefolyjon Mérei politikai szerepvállalásának megítélésével. Ágoston György cikkére ebben az értelemben nem reagálnak, nem mentegetik és nem is vádolják Méreit, neve egyikük hozzászólásában sem szerepel. Mindketten hangsúlyozzák, hogy Füred nem az október 23-i és az utána következő eseményekhez kapcsolódik:

> „...Füred népfront-összejövetel volt, szinte az egész magyar neveléstudományi tábor találkozója volt. Füred szubjektív jóhiszeműsége mellett kardoskodik az a tény is, hogy a táborozáson résztvevők hatalmas szocialista optimizmussal eltelve tértek vissza munkahelyükre (...) – s közülük tudtommal senki sem tagadta meg a szocializmus eszméit a megpróbáltatások napjaiban sem." (Faragó 1958: 212.)

Zibolen Endre szerint a füredi konferenciát nem szükséges „megvédeni", ugyanis semmi köze nem volt az ellenforradalomhoz. Az ott megfogalmazott gondolatok az SZKP XX. kongresszusa és az MDP KV ezt követő júliusi határozatának szellemében azóta is a magyar nevelésügy irányvonalául szolgálnak (Zibolen 1958). Zibolen Endre és Faragó László szerint Füreden semmi olyan nem hangzott el, ami 1958-ban ne lenne vállalható és aktuális: résztvevők szaktudományos alapú pedagógiát, színvonalas szakkönyvkiadást, autonóm és a nemzetközi diskurzushoz kapcsolódó tudósközösséget akartak.

A „vitát", vagy inkább a legitimnek tekinthető állásfoglalások felvonultatását Nagy Sándornak, a Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatójának cikke zárja. Ő a „kompromisszumok nyelvén" fogalmaz: felsorolja a füredi konferencia pozitívumait és negatívumait. Kiemeli, hogy a rendezvényt a pedagógus-szakszervezet és a minisztérium szervezte a XX. kongresszus pedagógiai következtetéseinek levonására. A legtöbben ezért jöttek és sok értékes javaslatot tettek: felhívták a figyelmet a nemzeti hagyományok elhanyagolt jelentőségére, arra, hogy a felgyorsult tudományos-technikai fejlődéshez a pedagógiának is igazodnia kéne, az empirikus kutatómunkára alapozott pedagógia hiányára és számos aktuális nehézségre, mint például a tantermek rossz állapota, vagy a pedagógushiány. Cikke második felében rátér a „negatívumokra", azaz Mérei leleplezésére. Nagy Sándor hosszadalmas, a marxizmus „lényegét" részletező okfejtés után a „pedológia-vita" egykori érveit veszi elő:

> „Ezzel a helyzetkép – legalábbis nagy vonalakban – teljessé vált, és aligha kétséges, hogy az ismertetett tételek a maguk összefüggéseiben a szocialista pedagógiának

liberális polgári pedagógiai nézetek rendszerével való behelyettesítésére irányulnak. Ennek a törekvésnek volt átmeneti jellegű fogalmi köntöse a Petőfi Körben és Balatonfüreden a «szocialista felvilágosodás honi pedagógiája».” (Nagy 1958: 415.)

Bár Nagy Sándor hozzászólása a „pedológia-vitát” idézi, Füred megvitatása kapcsán – mint látható – mégsem a pszichológia legitimitása volt a tét. Valószínűleg a szerző számára nem volt világos, hogy Méreit miben kívánják majd elmarasztalni, ezért a megfelelő (azaz a „revizionista-nacionalista”) kártya helyett a régi játék régi aduját, a „pedológiát” húzta elő („liberális polgári pedagógiai nézetek”). Világosan jelzi azonban, hogy Faragó Lászlót és Zibolen Endrét nem tekinti Mérei „társainak”, a füredi konferencia megállapításai közül éppen a Faragó által elmondottakat sorolja a „pozitív” álláspontok közé. A füredi konferencia 1958-as mérlege úgy tűnik, valóban azt szolgálta, amit a hozzászólók explicit módon is megfogalmaztak: a „bűnös” Mérei megnevezésével az 1956 októberében megfogalmazott pedagógiai reformelképzeléseket és a résztvevőket lehasította az „ellenforradalmi” eseményekről. A szélesebb szakmai közönséget tájékoztatta arról, hogy Mérei személye gyanússá vált, a továbbiakban „nem érdemes” rá hivatkozni, egyúttal bemutatta azokat az álláspontokat, amelyek legitim módon képviselhetők, és azokat is, amelyek nem. De ami talán a leglényegesebb: világosan jelezte a szakma számára, hogy a „füredi platform” a továbbiakban nem lehet hivatkozási alap, hiszen megítélése jobb esetben is „ellentmondásos”.

2. A PSZICHIÁTRIA AZ ENYHÜLÉS ÉVEIBEN ÉS A FORRADALOM ALATT

1956 nyarán, óvatosan ugyan, de pszichiátria és az egészségügy fórumain is újraindul a „reakcióssá" nyilvánított pszichológiai teóriák körüli szakmai diskurzus. Freud születésének 100. évfordulójára az *Ideggyógyászati Szemle* májusi száma közli a budapesti klinika főorvosa, Nyírő Gyula megemlékező írását (Nyírő 1956), amelyben nagyobb terjedelmet és hangsúlyt kap a pszichoanalitikus elmélet tudományos értékének méltatása, mint bírálata; továbbá a cikkben egyetlenegyszer sem fordul elő Pavlov neve. A rövid, de gesztus értékű tanulmány záró soraiban mintegy rehabilitálja az „imperializmus házi pszichológiájaként" betiltott pszichoanalízist:

> „Végezetül védelembe kell vennünk Freud emberszemléletét, amit általában pesszimistának szokás nevezni. Igaz, hogy Freud azt vallotta, hogy az ember ösztöneinek bilincseiben vergődő szánalmas lény, kit a társadalom támasztotta korlátok nyomorítanak meg, de a börtönből kivezető utat nem az ösztönök felszabadításában, hanem az értelem és etika fejlődésében jelölte meg, és hitt is ebben a fejlődésben." (Nyírő 1956: 144.)

Az Ideggyógyászati Szemlének ugyanebben a számában terjedelmes tanulmány olvasható *Gondolatok a psychiatria szemléletéhez* címmel. A szerző, Moussong-Kovács Erzsébet (a Nyírő-klinika adjunktusa) a kor mércéi és az előzmények ismeretében szokatlanul bátor feladatra vállalkozik: *„Tanulmányom kísérlet a psychiatria elméleti vagy gyakorlati szempontból nyílt ideológiai problémát tartalmazó egyes sajátosságainak vázlatos elemzésére."* (Moussong-Kovács 1956: 144.) A cikk röviden áttekinti a kortárs nyugati (angol, német, francia nyelvű) szakirodalmat a szociálantropológiától a kibernetikáig, az evolucionizmustól a kortárs pszichoanalízisig, bemutatja a nyugatnémet egzisztenciális pszichoterápiát, a pszichiátriával kapcsolatos kortárs amerikai vitákat, kitér a pszichiátriát a kezdetektől jellemző antropológiai, filozófiai törésvonalakra. A dolgozat azonban nem feltétlenül szakirodalmi összefoglalóként, inkább szándékában újszerű: *„Közleményemben kifejtett gondolatok célja volt rámutatni, hogy elvileg helytelen egy szocialista vagy kapitalista pszichiátria feltételezése."* (i. m. 150.) A cikk záró sorai pedig kifejezetten a „pavlovizmus" és a hasonló ideologizáló eljárások ellen szólnak a tudományos autonómia és a sokszínűség nevében: *„Összefoglalva dolgozatomat, úgy vélem, hogy marxista pszichiáter világnézete nem kerülhet összeütközésbe tudományos lelkiismeretével. Amennyiben ennek látszata merül fel, úgy az vagy a marxizmus szűklátókörű,*

dogmatikus alkalmazásából ered, vagy tudományos tényanyagának értelmezése szorul revízióra." (i. m. 151.)

1956 a pszichiátria terén is a „rehabilitációk éve" volt – legalábbis annak indult. A pszichiáter szakma számára a Rákosi-korszak emblematikus áldozata a debreceni idegklinika egykori neurológus professzora, Sántha Kálmán volt, aki ekkor feleségével, Majerszky Klárával együtt Balassagyarmaton a kórház pszichiátriai osztályának orvosaként töltötte száműzetését. 1956 nyarán a szakma neves képviselői valóságos hadjáratot indítottak Sántha Kálmán rehabilitációjának ügyében. Az ország egyetemi idegklinikáinak igazgatói[122] közös levélben fordultak az Akadémia elnökségéhez, hogy „*a nemzetközi és hazai tudomány igényeit szem előtt tartva szíveskedjék eljárni*" Sántha Kálmán akadémiai és egyetemi tisztségeinek átgondolását illetően (Majerszky 1997: 162.). Majd Juhász Pál orvos ezredes, Sántha egykori tanítványa ötlete nyomán, Tariska István vezetésével sajtókampányt indítanak. Tariskát és „társait" a sztálinizmus túlkapásainak első rehabilitációs hullámában, 1954-ben felmentették a koholt vádak alól. 1956-ban az egykori igazgatóhelyettes a pécsi idegklinikán tett rövid tanulmányi kitérő után újra a Lipótmezőn dolgozik, az intézet agyszövettani laboratóriumának vezetőjeként. Tariska ifjúkori barátjától és rehabilitált rabtársától, Losonczy Gézától kér segítséget, aki ekkor a *Magyar Nemzet* főmunkatársa. Losonczy felkérésére Ember Mária *Sántha-ügy* címen hosszú, a botrányos „ügyet" részleteiben ismertető cikket írt a *Magyar Nemzet* június 22-i számába, amelyben elmarasztalja az Akadémiát és az Egészségügyi Minisztériumot egyaránt. Június 18-i keltezéssel a Lipótmező főorvosi karától kap levelet az Akadémia elnöksége Sántha rehabilitációjának ügyében. (ld. i. m. 163.) A levelet aláírta az intézet párttitkára (Pollner György), Tariska István és az összes osztályos főorvos – Hajdú Lili igazgató-főorvosi aláírása viszont nem szerepel a levélen. A kitartó lobbinak és a megváltozott politikai légkörnek köszönhetően az ősz folyamán valóban rehabilitálják Sántha Kálmánt, visszakapja akadémiai tagságát és egyetemi pozícióját, amit azonban súlyos betegsége miatt már nem tud betölteni.

Az 1956-os Sántha-ügy során éppen úgy felsorakoznak a szakma (nem kompromittált) képviselői, ahogy az 1951-es „előzmények" esetében, ezúttal is a szakmai autonómia védelmében, de ekkor már nem a behódolás vagy a kompromisszum a megoldás, hanem a tiltakozás és a korábbi politikai gyakorlat nyilvános bírálata. A szakmai autonómia megteremtésének igénye, úgy tűnik, felülírta régi sérelmeket. Az OIE 1956. június 27-i párttaggyűlésén „a két régi ellenlábas, Hajdú Lili és Tariska István (...) közösen adta elő és szavaztatta meg

[122] Nyírő Gyula, Budapest; Környei István, Pécs; Huszák István, Szeged.

azt a javaslatot, hogy indítványozzák a pártvezetésnek rendkívüli kongresszus összehívását, mely alkalmat adna Rákosinak arra, hogy levonja a konzekvenciákat az általa elkövetett hibákból." (Révész 1999: 277.)

A szakszervezet Pavlov Ideg-Elme Szakcsoportja 1956. évi munkaterve nem foglalkozik a sztálinizmus és az elmúlt évek egészségpolitikájának megítélésével, azonban a korábbi évekhez képest igen nagyszabású reformjavaslatokat fogalmaz meg a pszichiátriai ellátás terén. Sajnos a levéltári anyag nem tartalmaz adatot arról, pontosan mikor készült a szöveg. Miután éves munkatervről van szó, valószínű, hogy az év elején – talán még az SZKP XX. kongresszusa előtt. A munkaterv az 1953-as táppénz ankétra hivatkozva megállapítja, hogy a dolgozók körében a *„leggyakoribb munkakiesést okozó elme-idebetegség 1. neurosis, továbbá 2. fejfájós állapotok"*.[123] A tervezet szerint az év legfontosabb és legsürgetőbb feladata a neurotikus betegek ellátásának biztosítása. A megelőzés érdekében ki kell alakítani a gyermekpszichiátriai ellátás intézményrendszerét, és az országosan megszervezett ambuláns pszichiátriai ellátást, különös hangsúlyt fektetve a mezőgazdasági és ipari területek ellátására. Javasolják továbbá, hogy a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) létesítsen gyógyüdülőt a neurózisok megelőzésére, illetve a neurotikus betegek rehabilitációjára, valamint hozzanak létre Sopron mellett egy 300 ágyas *„klimatikus neurózis intézményt"* a *„komolyabb gyógykezelést igénylők számára."*[124] Az intézményi fejlesztéseken túl javasolják a pszichoterapeuta-képzés megszervezését – ennek körülményeit egy későbbre tervezett bővített vezetőségi ülésen kívánják megvitatni. Bár a munkaterv fő témája a neurózis, ezúttal is megfogalmazódik az igény az általános kórházakban működő (vagy éppen nem működő) pszichiátriai ellátás rendezésére: eszerint az ötéves terv keretében épülő minden új kórházban 100 ágyas pszichiátriai osztályt kell létesíteni.

1956 őszére egyre zajosabbá válik az egészségpolitikával és az orvostudomány átpolitizált, diszfunkcionális működésével való elégedetlenség. A Petőfi Kör vezetőségéhez tartozó fiatal orvosok, Pataky István és Prágai Dezső hetekig szervezik az ún. orvosvitát *A fiatal orvos és a társadalom* címmel. Hetekkel a rendezvény előtt ismert volt a helyszín és az időpont: a Gólyavár, október 23. délután fél 6. Természetesen senki nem tudta előre, hogy ez lesz a Petőfi Kör utolsó vitája. Az egyik résztvevő, Hegedűs B. András visszaemlékezése szerint:

> „Úgy véltük, hogy a forrongó és tüntető Budapesten már bizonyosan nem kerül sor erre a szakszerűnek tervezett és leginkább csak értelmiségieket érdeklő vitaestre,

[123] SZKL 42 f 1416 Orvos és Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete (OEDSZ), Pavlov Ideg-Elme Szakcsoport, *A szakcsoport munkaterve az 1956. évre.*

[124] Uo.

és már az esetleges érdeklődők sem igen fognak elmenni a Gólyavárba. Alaposan tévedtünk. A vitát a tüntetés ellenére, sőt, talán attól éppen új inspirációt nyerve nemcsak megkezdték, hanem végig meg is tartották. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a vita este 10 óra 20 perckor ért véget, mert a szomszédban már nagyon lőttek..." (A Petőfi Kör vitái... 1994: 104.)

A vitának, a bevett gyakorlatnak megfelelően nem volt előzetes napirendje, bevezetőként a moderátor felvetette a problémák egy részét, majd biztosította, hogy a jelentkezők hozzászólhassanak. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a vita sok hozzászólással, olykor bekiabálásokkal, nagy érzelmi intenzitással folyt. Egyszerre lehetett felemelő és szürreális, néha ugyanis beesett az utcáról valaki és beszámolt a kinti eseményekről, miszerint a Rádiónál lőnek és *„könnyfakasztó bombát"* dobnak a tömegbe, más alkalommal pedig, szintén az utcai eseményekre reagálva, a moderátor, Pataky István javaslatára a résztvevők közösen eléneklik a *Himnusz*t, majd folytatják a vitát.

A tematika, az utcai események alkalmankénti kommentálásától eltekintve, az elejétől a végéig szigorúan szakmai. A felszólalók beszámolnak a közegészségügy helyzetéről és problémáiról, arról, hogy kevés a kórházi ágy, nincs képzett kisegítő személyzet, megfelelő színvonalú műszer és tankönyv stb. A pszichiátria szempontjából két felszólalás érdekes. Szóba kerül Bálint Istvánnak, az ÁVH éppen rehabilitált pszichiáter orvosának felelőssége, amiért részt vett a koncepciós perek áldozatainak testi-lelki kínzásában, több esetben megtagadta az orvosi segítséget. A hallgatóság hangos bekiabálásokkal, zajjal, tapssal fogadja a felszólalást. Tariska István az egészségügyi és az akadémiai tudományszervezés politikai visszaéléseiről számol be, Sántha Kálmán és Nagy Imre akadémiai tagságának elvételét, majd az egyetemi neurológiai tankönyv hiányosságait kéri számon. Indulatos hangon beszél a pszichiátriai ágyszámok csökkentéséről, a betegek állami gazdaságokban történő szakszerűtlen elhelyezéséről, még indulatosabban a pártvezetés hibáiról:

„A dogmatizmus és szektariánizmus a párt vezetésében adta meg általános keretét és lehetőségét az orvosi tudományos és egészségügyi politikán belül megnyilvánuló szektariánizmusnak és dogmatizmusnak. (...) Orvospolitikai szervezetünk azzal a kétes dicsőséggel tűnik ki, hogy szektariánizmus terén minden más értelmiségi területet megelőzött (Úgy van! Úgy van! – taps)." (i. m. 154.)

A felszólaló egykori politikai szerepvállalása és börtönmúltja alátámaszthatta megszólalása hitelességét. Tariska beszédét *„egy női hang"* szakítja meg, aki beszámol arról, hogy a *„Rádióban nincs ép ablak"*. A moderátor, Pataky István

a Petőfi Kör nevében közli, hogy *„Az a véleményünk, hogy a Rádió megszállása nem volt indokolt"*. Majd a másik szervező, Prágai Dezső a hallgatóság tájékoztatásaként összefoglalja Gerő Ernő este 8-kor elhangzott rádióbeszédjének lényesebb pontjait. Egy másik felszólaló ugyancsak közli, hogy a Rádiónál *„Jelenleg már géppisztollyal lőnek"*. Pataky elismétli, hogy a Petőfi Kör a tüntetést támogatja, de az erőszakot nem. A „forradalmi közjáték" után a hallgatóság kérésére Tariska folytatja felszólalását, pontokban összefoglalja az egészségügy megreformálandó területeit: a Központi Vezetőség vizsgálja meg az MTA vezetőségének működését, a politikai-hatalmi visszaélésekért felelős tisztségviselőket távolítsák el a vezetői pozíciókból, legyen valódi jogköre a szakmai szervezeteknek és az érdekvédelemnek, szakmai alapon lehessen tudományos ösztöndíjakat kapni nyugati országokba is, vizsgálják felül a gyógyszeripar termelését.

A rendelkezésemre álló források meglehetősen szűkszavúan emlékeznek meg a Lipótmező forradalmi eseményeiről. A későbbi igazgató, Mária Béla az OIE 1968-ban kiadott centenáriumi évkönyvében mindössze két mondatot szentel a történteknek: *„Az 1956-os ellenforradalmi események az intézetben csak átmeneti zavarokat okoztak. Az ún. forradalmi bizottság" leváltotta igazgató-főorvosi állásából Gimes Miklósnét, aki az ellenforradalom bukása után automatikusan visszanyerte állását."* (Mária 1968: 117.) Az alapítás 125. évfordulójára kiadott évkönyvből még annyit tudhatunk meg, hogy a forradalmi bizottság elnöke Tariska István volt, valamint az „átmeneti zavarokat" többek között a disszidált orvosok hiánya okozta (Kuncz 1993).

Hajdú Lili fia, ifj. Gimes Miklós Nagy Imre belső köréhez tartozott, a forradalom egyik eszmei vezetője, a forradalom alatt az általa alapított *Magyar Szabadság* című lap szerkesztője, a szovjet bevonulás után is illegális újságot adott ki és sztrájkot szervezett. 1956. december 5-én letartóztatták, 1958. június 16-án a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottjaként kivégezték. Hajdú Lili fia letartóztatása után többször is felajánlotta lemondását, azzal a kéréssel, hogy engedjék őt osztályvezető főorvosként tovább dolgozni. Az illetékes minisztériumi tisztviselők nem támogatták kérését. 1957 júliusában, amikor a fia elleni vád már megfogalmazódott, „saját kérésére" kényszernyugdíjazták (Révész 1997b, 1999, Borgos 2009). 1958. június 17-én, a bécsi rádióból értesült fia kivégzéséről. Ekkor már lánya és fia családja is külföldön élt, 1956 novemberében Bécsbe menekültek, majd Svájcban telepedtek le. Hajdú Lili családja és barátai segítségével mindent megtett azért, hogy sikerüljön kijutnia Svájcba: leveleket, kérvényeket írtak, felhasználták befolyásos, vagy annak vélt baráti és szakmai kapcsolataikat. Azonban a belügyminisztérium minden alkalommal elutasította útlevélkérelmét. Utolsó próbálkozásként 1959 tavaszán Münnich

Ferenc miniszterelnökhöz fordul személyesen, felelevenítve Galilei-körös ismeretségüket. Münnich kilátásba helyezte, hogy útlevelet kaphat, ha megígéri, hogy kint nem lép fel a „mártír anya" szerepében. Gimesné természetesen megígérte, de útlevelet végül nem kapott. 1960 tavaszára fájdalmas ízületi betegsége tovább romlott, az állandó hormonkezelés és fájdalomcsillapítók hatása mellett is egyre nehezebben volt képes ellátni magát. Az 1960-as ún. kis amnesztia híre újra felkavarta, áprilisban vejéhez írt leveléhez a következő utószót fűzte: *„Bizonyára hallottátok v. olvastátok a nagy kegyelmi hírt ápr. 4-re. Örülök a hírnek, s úgy fáj a szívem, hogy állandóan sírok. Nehéz elviselni a változhatatlant. Hidd el, legjobb lenne nekem is elmenni."* (idézi Révész 1997b: 90.) Miután útlevélkérelmét harmadszorra is elutasítják, jelezve, hogy a további próbálkozás fölösleges, minden szál elszakadt, ami még az élethez kötötte. Hajdú Lili 1960. május 27-én öngyilkosságot követett el.

Temetését halála után több hónappal tartották (Borgos 2009). A sírnál Hermann Imre mondott beszédet, Paneth Gábor (1994) emlékei szerint arról szólt, hogy az idő gyors múlása a történéseket elhomályosítja, az érzelmek azonban megmaradnak. A pszichiáter barát és kolléga Avar Pál visszaemlékezése szerint, amikor Hermann Imre befejezte beszédét, *„teljesen váratlanul Csécsy Imre állt ki, egy régi barát a Galilei-időkből, filozófus, politológus, szociológus, és mintha magában beszélne, félig monológot, félig imát mondott anélkül, hogy értettük volna, hogy mit. Nem volt magától értetődő, hogy nyilvánosan eltemethetjük. Főként a rezsim ellenségei álltak a sírjánál."* (idézi Borgos 2009) A gyász és a megemlékezés talán szimbolikusan a kivégzett, eltemetetlen mártírokat is érintette.

V. HRUSCSOV UTOL AKARJA ÉRNI A NYUGATOT. A HATVANAS ÉVEK

„Valahogyan a szocializmus felé való fejlődésben olyanformán fog állni a pszichológusok iránti igény, hogy pszichológus szinte mindenütt ott lesz és mindenütt ott is kell lennie, mert hiszen bizonyos dolgok nem fognak zökkenőmentesen menni."

(Gegesi Kiss Pál hozzászólása a Magyar Pszichológiai Társaság *A pszichológia helyzete hazánkban* című első nagygyűlésén, Magyar Pszichológiai Szemle 1960 (1):3, 317.)

„És tíz évvel később mesélte nekem a Vikár Gyurka,[125] hogy egyszer, egy évvel azután, hogy én odakerültem, és elkezdtem ott működni, és csináltam ilyen »titkos« pszichoanalitikus szemináriumokat, ami azt jelentette, hogy maga az anyag nem volt titkos, csak azt titkoltuk, hogy ez pszichoanalitikus, tehát akkor a György Júlia[126] kérdezte Vikártól, »Mondja Gyuri, nem lesz ebből baj?«. De Vikár megnyugtatta, és nem is volt baj."

(Interjú Nemes Líviával, 2003: 70.)

Szovjet párthatározatok deklarálták, hogy a hidegháború új, Sztálin utáni korszakában *„a kommunizmus tudományos alapon épül"* (Szmirnov 1960: 129.), azaz a modernizációs és fegyverkezési verseny már elsősorban nem a nehézipar, hanem a gazdasági, műszaki, katonai technológia fejlesztésének területén folytatódik. Természetesen maga Sztálin sem vitatta, hogy a kommunizmusnak tudományos alapon kell épülnie, sőt, mint láttuk, éppen ezzel az érvvel számolt föl számos tudományos gyakorlatot – például a pszichológiát is. Az SZKP XX., majd az 1959-ben megrendezett XXI. kongresszusa értelmében az alkalmazott szaktudományokkal kapcsolatos elvárások azonban már nem arra irányulnak, hogy ideológiai alapjaikat végre „tudományossá" tegyék, hanem elsősorban

[125] Vikár György (1926–2003) pszichiáter, pszichoanalitikus, 1968-tól a Faludi utcai gyermekpszichoterápiás rendelő munkatársa.

[126] György Júlia (1896–1977) gyermekpszichiáter, 1968-tól 1976-ig a Faludi utcai gyermek-pszichoterápiás rendelő igazgatója.

arra, hogy hatékonyan segítsék a gazdaság és a technika fejlődését. Ebben a pszichológiának is fontos szerepet szántak.

A szovjet párthatározatok és a kádári konszolidáció nyomán kialakult magyarországi status quo a pszichotudományok és a hatalom viszonyában is jelentős változásokat hozott. Egyrészt amellett, hogy újra legális gyakorlattá vált és a korszakban egy lassú, de biztos konjunktúrának indult, a pszichológia elveszti korábbi politikai szerepét és jelentőségét. Másrészt amellett, hogy a pszichológia kvázi autonóm szaktudományként egyre több területen válik nélkülözhetetlenné, egyre intenzívebben kapcsolódik a politikaiként is értelmezett hatalomhoz. Ez a két fejlemény csak látszólag tűnik egymásnak ellentmondónak. A politikai hatalomnak úgy tűnik, nincs többé szüksége a „lélek mérnökeire", az „új ember" és az „új társadalom" létrehozásának programja ugyanis a „szocializmus építésének jelenlegi szakaszában" (a hatvanas évek elején) nem aktuális – magyar részről már az is örvendetes, ha sikerül megelőzni a radikális társadalmi változásokat. A pszichológia nem ünnepelt és nem is üldözött doktrína többé. A pszichológusok a hétköznapi élet szakemberei lesznek, akik a közvetlen politikai beavatkozások elől leárnyékolt szürke zónákban kutatják az egyének pszichológiai sajátosságait, alakítják vágyait, szorongásait, környezetükkel és önmagukkal kapcsolatos elvárásait. Mindemellett azonban Magyarországon a pszichológia szaktudományként elismert autonómiája, a terápiás és egyéb pszichológiai beavatkozások részben továbbra is a politikai hatalommal való viszonyukból nyerik intenzitásukat. Ez a jelenség egyrészt a pszichológus régi-új értelmiségi szerepéből és pozícióiból adódik, másrészt pedig abból, hogy a Nyugatról importált szaktudás egyúttal az imaginárius *Nyugat*tal kapcsolatos tartalmakat is hordozta – s ezek a *Kelet*tel, azaz a szovjet tömb országaival való oppozícióban nyernek értelmet (például: centrum – provincia, szakértelem – dilettantizmus, szabadság – szolgaság, gazdagság – szegénység, fejlettség – elmaradottság, civilizált – barbár, illegális – legális stb.).

A felszabadulás után – mint az előző fejezetekben olvasható – a kevés számú pszichológus jellegzetes figurája volt a társadalmat szaktudományos alapon megtervező, átalakító, küldetéstudatos kommunista értelmiséginek. Aki korábban örült, ha jelképes összegért részt vehetett valamelyik filantróp egyesület karitatív munkájában, vagy ha lelkes önkéntesként ingyen dolgozhatott karizmatikus professzora önmaga által finanszírozott kutatásaiban, a fordulat évei után állami kutatóintézetet igazgathat, amelynek feladata, hogy pszichológiai szakértelem alapján dolgozzon ki javaslatot a társadalom átalakítására.[127] Ha

[127] Vö. „A kisüzem mérnöke milliárdos beruházások irányítójává léphetett elő. A villákat tervező magánépítész gyáróriásokat, egész városrészeket tervezhetett. A közgazdász, akinek korábban bár jól fizető, de szerény befolyást engedő konzulensi állással, vagy jó esetben egyetemi

csak a szimbolikus gesztusokat nézzük, a pszichológia szovjet párthatározatok alapján történő betiltása csöppet sem tagadta a diszciplína és képviselői óriási közpolitikai és ideológiai jelentőségét, csak azt éppen a negatív pólusra helyezte át. Az ember átalakítására hivatott tudományból és képviselőiből a sztálinizmus éveiben olyan veszélyes ellenség lett, akiknek, ha hagynák, hatalmunkban állna megdönteni a munkásosztály uralmát.

A rendelkezésekre álló források alapján nehéz megmondani, hogyan gondolkodtak 1956-ban a pszichológusok a Sztálin utáni pszichológiáról és annak társadalmi feladatairól – talán a sűrű év történései közepette nem is volt még időszerű egy ilyen reflexió. Azonban bizonyos, hogy a forró hangulatú értelmiségi fórumokon – a pedagógusvitától az építészvitáig – a résztvevők elsősorban a szakértelmet nélkülöző politikai döntéseket kérték számon. Ami pedig a pszichológiát illeti, a köznevelés és a pedagógia területén meghirdetett *„szocialista felvilágosodás"* kifejezetten az állami közpolitikai beavatkozások racionális, tudományos, ugyanakkor morálisan elkötelezett, baloldali programját hirdeti. *„Államigazgatás és tudomány kapcsolata csak akkor lesz termékeny, ha eleven, vérbő tudománypolitikát tudunk teremteni, amely magyar és korszerű (...) Messzire elővetített perspektívája a modern automatizált termelés felé mutat, s pillanatra sem téveszti szem elől a szocialista eszmény demokratizmusát és emberségét."* (Mérei Ferenc balatonfüredi felszólalását idézi Zibolen 1989: 87.)

A forradalom leverését követően ez a program megbukik. A pszichológusok nem lettek a szó régi értelmében politikacsináló értelmiségiek, és maga a pszichológia is elvesztette korábbi ideológiai jelentőségét. A Rákosi-korszak sztálinista hatalmi viszonyaihoz képest a Kádár-korszak egyik legfontosabb sajátossága az a politikai kompromisszum, amelynek következtében a centralizált államhatalom fokozatosan belecsúszott a mind teljesebb körű informalitásba (részletesen Böröcz 1990). A személyes kapcsolatok, kölcsönös szívességek rendszere, mint majd látni fogjuk, a pszichotudományok területén éppen olyan jellemző, mint a korabeli magyar társadalom más szféráiban. A pszichotudományok úgy válnak egyre szélesebb körben alkalmazott

katedrával kellett volna megelégednie, most mint a tervhivatal osztályvezetője milliárdok felett rendelkezhetett. A költő, aki táskájából árulta korábban saját tisztviselői keresetén kiadott verseskötetét, most beköltözhetett egy csokoládégyáros villájába és megérhette, hogy több tízezer példányban kiadott verseit üzemi és falusi kultúrotthonok százaiban szavalják forradalmi ünnepségeken. A folklorista néptáncgyűjtő, aki korábban örülhetett volna, ha egyetemi hallgatók lelkes köréből összeverbuválhatott egy népi tánccsoportot, most olyan országos mozgalmat indíthat útjára, amely akár tízezreket megmozgat. Az irodalmár-könyvtáros, aki korábban örülhetett, ha néhány olvasót szerez kedves könyveinek, most magas minisztériumi állásban elrendelheti, hogy minden faluban és minden üzemben könyvtárakat szervezzenek az erre biztosított költségvetési keretből, és megszabhatta e könyvtárak kötelező könyvanyagát..." (Konrád és Szelényi 1974/1989: 251–252.).

szaktudássá, hogy kikerülnek a közvetlen politikai beavatkozások köréből. A diszciplína e jellegzetes és az államszocialista Magyarországra erősen jellemző „informalizálódása" egy alapvetően a nyugati szakmai diskurzusra referáló közegben történik, akkor, amikor a nyugati jóléti demokráciák állampolgárainak „kormányzásában" a pszichológia ugyancsak egyre lényegesebb szerepet játszik.

Mindemellett a pszichológia, különösen a sztálini időkben ideológiailag megbélyegzett területei (tesztekkel történő pszichodiagnosztika, pszichoanalízis, fejlődés-lélektan, munkalélektan, szociálpszichológia) az egész korszakban többé vagy kevésbé, de politikailag még mindig „gyanús" dolognak számítanak – maguk a pszichológusok részéről legalább annyira, mint a politikai hatalom részéről, sőt. A források alapján a korabeli pszichológusok egyfajta politikai alku eredményének tekintették a tudományos autonómiát. A pszichológus (és pszichiáter) identitás lényegi elemévé vált egy sajátos, apolitikus ellenzéki szerep. A pszichológia politikai-ideológiai kérdésektől való (igencsak idézőjeles) „függetlensége" a szakmaiság alapvető garanciájaként értelmeződött: a pszichológus nem politizál, szakmáját kizárólag a tudomány nemzetközi eredményeire alapozva műveli, kizárólag szakmai kérdésekhez szól hozzá, és gondoskodik arról, hogy a szakmai kérdések ne legyenek politikai kérdések (nem szól bele a közpolitikába, nem foglal állást ideológiai vitákban). „Cserébe" elvárja, hogy a politikai hatalom is tartsa a tisztes távolságot a tudományos nyilvánosságoktól, a maga részéről szintén gondoskodjon arról, hogy a pszichológiai kérdések ne váljanak, válhassanak politikai kérdéssé (ne monitorozza ideológiai szempontból a tudományos állításokat, ne várjon el „tudományos alapon" ideológiai hűségnyilatkozatokat stb.). Ez a vélt vagy valós alku („kiegyezés") a pszichológia egy újfajta átpolitizálását tette lehetővé.

Közhely, hogy a tudomány soha nem lehet független a politikától, hiszen maga is társadalmi jelenség, hatalmi diskurzusok terméke. Itt azonban nem csak erről van szó. Pléh Csaba (1998b) szerint a kádári *„slampos diktatúrában"* a központi akarat nem terjedt ki az élet minden területére, de preferált egy sajátos szimbolikát. Ennek köszönhetően a politikától viszonylag független pszichológia területén a tudományos kutatások jellegzetesen értéktelítetté váltak. Szerinte ez a „szimbolikus ellenzékiség" rejtetten és a legtöbb esetben reflexió nélkül működött. A sorok között olvasva kiderülhetett, hogy a korszak fontos pszichológiai kutatási témáiba (tanulás, kondicionálás, percepció, kiscsoport, szociometria) csomagolva a kutatók politikai-ideológiai nézeteket is megfogalmaznak, amelyek a hidegháborúban szembenálló feleket reprezentálják, méghozzá úgy, hogy a „jó fiúk" a vasfüggöny nyugati oldalán vannak. Így lesz az amerikai behaviorista szerzőkre való szakirodalmi hivatkozás az

ágencia krédója, szemben a „pavlovista" társadalmi determinációval; a percepcióban az észlelő aktivitását alátámasztó kutatási eredmények a kezdeményezőkészség ethoszát hirdetik a passzív befogadót feltételező lenini tükrözéselmélet ellenében; a szociálpszichológiai csoportkutatások és a szociometria a spontán alakuló közösségek valódi erejével demonstrálnak a fölülről ideológiai alapon megszervezett, kiüresedett hivatalos intézmények ellen. Ezek az implicit politikai állásfoglalások Pléh Csaba szerint a kutatók egyfajta – szintén a Kádár-korszak pszichológiájára jellemző – „naiv szcientizmusával" társulnak. Őt idézve: „A hatvanas évek feljövőben lévő társadalomtudományaiban, így a pszichológiában is a progresszív nemzedék azt hirdette, hogy a tudományos igazság oszthatatlan, objektív és nem megkonstruált. Ez a «szcientizmus» csak látszólag volt reflektálatlan: különösebb nyílt harc nélkül egy olyan társadalomszerveződéssel és ideológiával állt szemben, melyben az ember és a tudós is állandóan az igazság megtervezett és manipulatív eltorzításával találkozott." (Pléh 1998b: 295.).

Nehéz, talán lehetetlen eldönteni, hogy a Pléh Csaba által alkalmazott olvasási stratégia, azaz a hatvanas évek magyar pszichológiai szakszövegeinek fentebb bemutatott értelmezése hol válik el önnön tárgyától. A Kádár-korszak egyik jellegzetessége a „sorok között" írás és olvasás, azaz olyan szövegek (vagy más produktumok) létrehozása és dekódolása, amelyek rendelkeznek egy manifeszt és egy látens tartalommal – ez utóbbi mindig politikai és mindig tiltott. E stratégiának köszönhetően *mindennek* politikai üzenetet lehetett tulajdonítani (függetlenül attól, hogy az adott szöveg szerzője valóban politizálni szeretett volna vagy sem), és miután a politikai tartalom utalásszerűen, rejtetten volt jelen, mindig tiltott gyümölcsként hullott a dekódolásához kellően művelt, bátor és kreatív befogadó ölébe. Az ilyen szövegek értelmezése tehát a befogadó *politikai* aktivitásával történik. A korabeli magyar tanulás-, percepció-, és csoportkutatásoknak tulajdonított politikai tartalom egyszerre lehet alkotói és befogadói stratégia. Másfelől a „slampos diktatúra" kifejezés félrevezető, ugyanis nem arról van szó, hogy a magyar pártvezetés lusta, vagy ügyetlen lett volna ahhoz, hogy bevezessen egy „rendes" diktatúrát; arról pedig végképp nem, hogy a „magyar nép", vagy a magyar értelmiség akadályozta volna meg ebben. A Kádár-korszak és benne a pszichológia az „enyhülő nemzetközi helyzet" kontextusában értelmezhető, ahol a gazdasági, politikai érdekek és az ezeket közvetítő szimbolikus gesztusok, ideológiák már nem kívánták, vagy nem tették lehetővé a lakosság és az erőforrások erőltetett kizsákmányolására alapuló háborús versengést. A pszichológia közegei ugyancsak nem a politikusok „hanyagsága" folytán válhattak újra eleven világgá. Az egyre körvonalazatlanabb, de kétségtelenül létező ideológiai tabuk éppen úgy biztosították a

politikai ideológia folyamatos jelenlétét, hogy lehetővé (vagy inkább kényszerré) tették ezt a „sorok között" működő nyelvjátékot.

Jelen elemzés számára elsősorban az a lényeges, hogy a „sorok között olvasás" – mint láttuk – a korabeli pszichológiának is sajátja, azaz minden pszichológiai szöveg potenciálisan tiltott politikai tartalom hordozója lehetett. Ez egyrészt lehetővé tette az ellenzéki politikai vélemény rejtett tudományos igazolását, másrészt pedig magát a pszichológiát is az ellenzékiség, a hatalommal való szembenállás presztízsével ruházta fel. Ez utóbbi azonban nem kizárólag a szövegek kettős olvasatán múlott. A klinikai pszichológia területén a szakma által elismert, magas presztízsű tudományos és terápiás tevékenységek jelentős részben félnyilvános, avagy a „második gazdaság" analógiájára „második nyilvánosságnak" nevezhető közegekben folytak. Ezek a műhelyek informális alapon szerveződtek, általában egy karizmatikus, elismert szaktekintély köré. A gyakorlati pszichológiai képzés és az ehhez kapcsolódó kutatómunka jelentős részben az egyetemek, kutatóintézetek, kórházak „mellett", zártkörű összejöveteleken folyt, ahová többnyire csak személyes kapcsolatokon keresztül lehetett bekerülni. Itt lehetett olyan tudáshoz és jártasságokhoz (nyugati szakirodalom, nyugati diagnosztikai és terápiás módszerek, szupervízió) jutni, amit a hivatalos intézményi képzés csak részlegesen biztosított. Ezek a műhelyek nem illegálisan működtek, azonban informális szerveződésük és az a tény, hogy a pszichológia néhány évvel azelőttig „reakciós", „rendszerellenes" doktrínának számított, egyfajta ellenzéki státusszal ruházta fel őket. A tudás presztízse így összekapcsolódott a kváziillegalitással és az informalitással, ez jelentősen megemelte e műhelyek vonzerejét, különösen a fiatal szakemberek körében. A korabeli tudományos mező sajátos módon szerveződött: mindenki tudta, hogy az „igazi" tudást elsősorban nem a hivatalos intézményekben, hanem ezekben az informális csoportokban lehet megszerezni, a hivatalos akadémiai-egyetemi pozíciók helyett/mellett létezett egy másik hierarchia, amelynek élén e műhelyek vezetői és tagjai álltak. Ahogy Harmatta János fogalmaz, *„informálisan* lehetett tudni, ki a képzett szakember, és ki nem az" (Harmatta 2006: 7. – kiemelés tőlem).

E jellegzetes, második nyilvánosság jellegű működésének köszönhetően tehát a pszichológiát a hatvanas években a politikai ellenzékiség aurája vette körül. Az informális szakmai közegekben a pszichológia és a csoport munkája iránti elköteleződés elválaszthatatlan volt a tagok közötti erős személyes, érzelmi viszonyoktól. Az ilyen közösségek egyfajta szakmai élcsapatként tekintettek magukra, akik a hivatalos közegek ellenében végeznek úttörő munkát a pszichológia magyarországi megteremtésében. A tudomány és a pszichológiai gyakorlat igazságát, legitimitását, presztízsét a szakma számára a politikai

hatalomtól és az ezt reprezentáló hivatalos közegektől való függetlenség garantálta. Vegyük azonban észre, hogy az ilyen módon értelmezett szakmaiság politikailag erősen értéktelített. Egyrészt a sztálini időket átvészelő pszichológus nemzedék „az ifjabbak felé a szakma iránti különleges elkötelezettséget, s a pszichológusság mindenek felett álló voltát közvetíti, egyszerre odaadást és a fenyegetettség tudatát" (Pléh 1985:215.). Másrészt a „második nyilvánosságok" az „első" alternatívájaként jöttek létre. E közegek abból nyerték hitelességüket, presztízsüket, hogy a hivatalos intézmények világát hiteltelennek, színvonaltalannak, üresnek értékelték. A magánszemináriumokon feldolgozott nyugati szakirodalom a résztvevők számára „a" szakmaiság, „a" tiszta, ideológiamentes tudomány. Az informális műhelyekben elsajátított nyugati pszichoterápiás módszerek „valóban" képesek segíteni; az itt kiképzett szakemberek „valóban" értenek ahhoz, amit csinálnak. A valódi, a hatékony, a szakmai, a tudományos a vasfüggöny túloldaláról szerezhető be úgy, ahogyan a vasfüggöny túloldaláról a dolgokat szerezni szokás: magánúton turistavízummal, személyes ismeretségen keresztül, kéz alól, ritkábban privilégiumként járó hivatalos kiküldetés során.

A fentebb leírtak elsősorban a klinikai pszichológiára vonatkoznak. Az akadémiai pszichológia – miután kevéssé kapcsolódik az individuum vagy a társadalom alakítására hivatott gyakorlatokhoz – nem került jelen elemzés fókuszába. A hetvenes években Magyarországra is begyűrűző „pszicho-boom", azaz a pszichológiai szakértelem robbanásszerű terjedése a közintézményekben és a hétköznapi életben, alapvetően nem az akadémiai pszichológiához, hanem a klinikai gyakorlathoz kötődik. A magyar akadémiai pszichológia referenciája továbbra is a szovjet pszichológia. Pléh Csaba kutatásai szerint 1958 és 1965 között a magyarországi pszichológia hivatalos szakmai orgánumaiban a szakirodalmi hivatkozások harmada orosz, másik harmada német, 22%-a angol és 11%-a francia nyelvű; a legidézettebb szerzők Rubinstein, Wallon, és Pavlov (Pléh 1979). Kérdéses természetesen, hogy ezek az adatok mennyiben tükrözik a publikációk szerzőinek valódi szakmai referenciáit. A korszak hivatalos tudományossága nyilván valamilyen mértékben elvárta a szovjet szakirodalomra való hivatkozást, és az is tény, hogy a hatvanas évek elejének pszichológus generációja számára könnyebb volt (nyelvtudás, szakmai kapcsolatok, ösztöndíjak stb. révén) a szovjet szakmai nyilvánosság irányába tájékozódni. Másrészt a hatvanas évek második felében válik (újra) ismertté Magyarországon Vigotszkij és a Vigotszkij-iskola munkássága, ez sokakra nagyon inspirálóan hatott. Sokatmondó, hogy az *Önarckép háttérrel* című kötet (Bodor, Pléh, Lányi szerk. 1998) tanúsága szerint ugyanez a generáció a rendszerváltás után saját szakmai szocializációját illetően jóval nagyobb szerepet tulajdonít nyugati

pszichológusoknak, mint azt a hatvanas évek szakfolyóiratainak referenciái sejtetni engedik (Pléh, Bodor, Lányi 1998).

A klinikai pszichológiát illetően azonban a források egyértelműen arra utalnak, hogy a szakma szinte kizárólag a nyugati tudományosság felé tájékozódott. Ez nem csupán a magyar pszichoterápiás műhelyek „ellenzéki" habitusából adódik. Pontosabban ez utóbbi jelentősen összefügg a hatvanas évek nemzetközi pszichoterápiás diskurzusával. A fokozatosan újjáintézményesülő szovjet pszichológia profilja elsősorban nem a pszichoterápia volt, a magyar szakemberek, még ha akartak volna, se nagyon tudtak volna mit tanulni a szovjet kollégáktól. Ugyanekkor Nyugaton éppen a gyakorlati, az egyének és közösségek életét közvetlenül alakító pszichológiai szaktudás robbanásszerű konjunktúrája zajlott. A „szabadság kis köreiként" működő magyarországi pszichoterápiás műhelyek erre a nyugati pszichoterápiás diskurzusra kapcsolódtak rá. A „pszichologizált" egyén viselkedését, boldogulását ebben a diskurzusban nem osztályhelyzete vagy közéleti kompetenciái határozzák meg, hanem személyes érzelmi kapcsolatai, választásai, csoportjai – s ez vonatkozik magukra a pszichológusokra is. 1956 után nem merült fel vádként a pszichológiával kapcsolatban, hogy a társadalmi problémákat individualizálná, vagy leplezetten az uralkodó osztályok hatalmának fennmaradását szolgálja. A pszichológus „ellenzéki" értelmiségi szerepe a „második nyilvánosságok" és a szakmaiság fenntartásában rejlett. A hivatalos politika a korabeli pszichológia perspektívájából nézve éppen a „valódi" egyéni és társadalmi viszonyokat nem látta, az egyén közéleti kompetenciája, vagy ennek számonkérése csupán kiüresedett politikai-ideológiai frázis. A pszichológia bizonyos értelemben a politika alternatívájaként definiálja önmagát: a „közélet" helyett a „valódi" emberek „valódi" problémáival foglalkozik.

A pszichológia, ami a Szovjetunió Kommunista Pártjának kongresszusain hivatalosan a szocialista modernizáció arzenáljába emeltetett, a Kádár-korszak Magyarországán szintén a modernizációs, civilizációs verseny kontextusában értelmeződik – azonban a másik póluson.

A magyar pszichológusok jobb esetben is a nyugati szaktudás segítségével akarják építeni a hazai szocializmust; néhány kivételtől eltekintve senki nem gondolkodik a nyugati pszichológia alternatívájaként létrehozandó „szocialista" tudományosságban. A korabeli magyarországi pszichológia önképéhez hozzátartozik az elmaradottság, ami tíz év kényszerszünet után nem is olyan meglepő. A felzárkózás elsősorban a nyugati pszichoterápiás diskurzus hazai adaptációját és terjesztését jelenti, és ez együtt jár egy olyan értelmiségi habitussal, amely a progressziót és saját küldetését a „nyugatosságban" találja meg, valamint a pszichotudományok intézményi fejlesztéseit, közpolitikai

alkalmazásait egy retrográd politikai hatalommal folytatott kényszerű alkudozás során tudja „kivívni".

Ez az elemzés csak a hetvenes évek elejéig követi a magyarországi pszichotudományok sorsát. Az 1957–1970-ig tartó időszak azért is nagyon fontos, mert az ekkor induló informális pszichoterápiás műhelyekben és a formális szakmai nyilvánosságban folyó munka egy olyan konjunktúra megalapozói, amelynek révén a pszichológia a hetvenes évek végére rendkívül széles körben használt szaktudássá válik: az iskolaérettségi vizsgálatoktól a nevelési tanácsadásig, az *Ifjúsági Magazin* „pszichológus válaszol" rovatától a *Családi kör*-ig, az osztályfőnöki órákon felvett szociometriáktól a nevelési tanácsadók hálózatáig.

Összefoglalva: a pszichotudományok és hatalom viszonyát Magyarországon az 1960-as években egyszerre jellemzi az informalitás, a professzionalizálódás, a közvetlen politikai befolyásoktól való viszonylagos függetlenség és a politikai hatalommal való intenzív kapcsolat, valamint egy jelentős konjunktúra az egyének és az intézmények belső világán gyakorolt szakértői beavatkozások terepén. Pléh Csaba szerint „a hatvanas évektől a pszichológia folyamatos fejlődése, terebélyesedése mögötti valóságos hajtóerő feltehetően a társadalmi fejlődés szervesebb, a motivációs rendszer lassú változásaira épülő modellje, az ideológia szintjén az „emberi tényező" előtérbe állítása és az élet minden terén fokozott individualizáció" (Pléh 1985: 215.). Az „emberarcú szocializmus" ígérete és a Nyugatról (is) begyűrűző demográfiai, társadalmi, gazdasági folyamatok okozta mentalitásbeli változások Magyarországon is „helyzetbe hozták" a pszichológiát. A kádári „kiegyezés" által depolitizált és a közügyek alól „felszabadított" privát szféra (család, emberi kapcsolatok, a második gazdaságban működtetett kisvállalkozások, fogyasztás stb.) az individualizáció egy jellegzetes, „államszocialista" terepét biztosította, ahol a pszichológiai szakértelem egyre népszerűbb segítséggé válhatott. Az 1960-as évektől kezdve a pszichotudományok Magyarországon is egyre fontosabbá válnak az állampolgárok magánéletének, hétköznapjainak, személyes kapcsolatainak menedzselésében. A közintézmények és közszolgáltatások terén szintén egyre nagyobb igény mutatkozik a pszichológiai szakértelemre: pszichológiai képességmérés a hadseregben, közoktatásban, munkahelyeken, nevelési tanácsadás, család- és gyermekvédelem, egészségügy stb. Bár az 1960-as évek közepéig a magyar társadalom korántsem tekinthető abban az értelemben „pszichiátrizáltnak" vagy „pszichologizáltnak", ahogyan a kortárs nyugati társadalmak, a hetvenes évektől a pszichotudományok az államszocialista Magyarországon is egyre jelentősebb szerepet töltenek be a lakosság szubjektumának, individualitásának alakításában.

1. A pszichológia újraintézményesülése

A diszciplína újraindítása a Kádár-korszak jellegzetes politikai alkufolyamatai által ment végbe: az arra alkalmas politikai klímában néhány a pszichológiához és a pszichológusokhoz közel álló, politikai kapcsolatokkal rendelkező „erős ember" a párt és az akadémiai nómenklatúra megfelelő szintjein támogatókat szerez az ügynek. A forradalmat megelőzően az illetékes fórumokon már döntés születik a pszichológia rehabilitációjáról, értve ez alatt, hogy elkezdik újjászervezni a teljesen felszámolt tudományos nyilvánosságot és intézményrendszert. A letarolt tudományos mezőn 1957-ben csak az a néhány pszichológiai profilú intézmény működött, amely a Rákosi-korszakban funkcionális okokból, vagy a szerencsének köszönhetően fenn tudott maradni. Ezek a következők voltak: az ELTE Bölcsészettudományi Karának Lélektani Tanszéke Kardos Lajos vezetésével (itt főképp pszichofiziológiai kísérletes kutatások folytak); az MTA Pavlov Bizottságához tartozó Gyermeklélektani Intézet Molnár Imre vezetésével (az Intézet hivatalos véleményező szerve a bíróságoknak és a gyámhatóságnak, a gyermeklélektani kutatások mellett ambuláns gyermek-pszichoterápiás rendelést is folytat); a Budapesti Orvostudományi Egyetem 1. sz. Gyermekklinikája nevelési tanácsadó osztálya P. Liebermann Lucy vezetésével; a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Gyógypedagógiai Lélektani Tanszéke Kozmutza Flóra vezetésével; valamint a MÁV Pályaalkalmassági Vizsgáló Állomásán és a Pedagógiai Tudományos Intézetben is végeztek pszichológiai jellegű tevékenységet és kutatásokat.

Molnár Imre, a Gyermeklélektani Kutatóintézet akkori vezetője, érzékelve a politikai olvadásban rejlő lehetőségeket, 1956 elején hivatalosan is javasolta az Akadémia vezetésének, hogy szervezzék újra a pszichológiai kutatásokat és a képzést. Őt idézve:

> „Nem telt bele egy hét sem, és Gömöri Pál, az Orvosi Osztály titkára kijött, hogy megbeszéljük, mit kell tenni a pszichológia ügyében. Röviddel ezután az Akadémiától is, és az Egészségügyi Koordinációs Bizottságtól is felszólítást kaptam, hogy szervezzek meg egy ankétot, dolgozzunk ki olyan javaslatokat, amelyek kimozdítják a pszichológiát a holtpontról, s vegyem fel a kapcsolatot Gegesi akadémikussal. 1957-ben hívták életre az első Pszichológiai Bizottságot az Akadémia II. osztálya keretében. Kardos volt az elnöke, én a titkára. Ez a bizottság kb. másfél-két évig működött, akkor létrehoztak helyette egy elnöki bizottságot. Ennek csak akadémikus lehetett az elnöke, s ilyen pszichológus nem volt. Nagyon furcsa bizottság jött létre. Voltak benne orvosok, pedagógusok, közgazdász, jogász, művészettörténész. Ez önmagában még helyes is lett volna, ha nem lettek volna többségben a pszichológusokkal szem-

ben. Az intézet – mivel a Pavlov Bizottság 1957 végén befejezettnek látta küldetését és javasolta saját feloszlatását – ennek a bizottságnak a fennhatósága alá került. A pszichológia társadalmi értékelése ekkor már lényegesen pozitívabbá vált. Akkorra érett be a társadalmi konstelláció ahhoz, hogy ez a Bizottság már realizálni tudta a régen esedékes, de mindeddig eredmény nélkül hangoztatott követelményeket, mint pld a pszichológusképzés, a külföldi kapcsolatok megteremtését s nem utolsósorban a publikációs lehetőségeket." (Beszélgetés Molnár Imrével 1979: 88.)

A pszichológia gyakorlati rehabilitációjának vezéralakja Gegesi Kiss Pál orvos, akadémikus, a Budapesti Orvostudományi Egyetem 1. sz. Gyermekklinikájának igazgatója volt, aki amellett, hogy pártolta a pszichológia ügyét (az általa vezetett klinikán a tiltás évei alatt is működhetett pszichológiai nevelési tanácsadás), befolyásos és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett párt és akadémiai vonalon egyaránt. Ő volt az az „erős ember", aki bár nem lévén pszichológus, alkalmas volt arra, hogy nevével, politikai befolyásával és pozícióival a pszichológia ügyének élére álljon. Akadémiai pozíciója és politikai kapcsolatai mellett Gegesi személyét az a tény is erősítette, hogy az orvostudomány, és nem az ideológiailag kompromittált társadalomtudományok (mindenekelőtt a pedagógia) területéről érkezett. Az önálló akadémiai osztály mellett az újraintézményesülés első gesztusa a *Pszichológiai Tanulmányok* című könyvsorozat elindítása volt 1958-ban. A *Pszichológiai Tanulmányok* egyfajta retrospektív évkönyvként a szó legszorosabb értelmében hiánypótló szerepet töltött be: itt közölték az 1945 és 1958 között keletkezett, addig publikálatlan, vagy az azóta megszűnt folyóiratokban megjelent, nehezen elérhető szakcikkeket. A könyvsorozat főszerkesztője Gegesi Kiss Pál volt. Az első, 1958-ban kiadott kötet előszava szerint a könyvsorozat az első lépés a magyarországi pszichológia nemzetközi tudományossághoz való felzárkóztatásában. A főszerkesztő kifejezetten a pszichotudományok gyakorlati alkalmazására helyezi a hangsúlyt, a pszichológia az újraintézményesülés diskurzusában elsősorban alkalmazott szakértelem, amely a társadalom hatékonyabb működését az egyének és az intézmények belső világának feltárásával és korrekciójával biztosítja. A könyvsorozat elé írt bevezetőben kevés szó esik a szovjet tudományosságról, annál több a pszichológia „egyetemes" fejlődéséről, amely történetesen épp Nyugaton ment végbe a háború utáni évtizedben, és amelyhez a magyarországi pszichológia felzárkózni kíván:

„A pszichológiával foglalkozó kutatók hazánkban most már több, mint 10 éve nem tudták tudományos eredményeiket szakmájukat reprezentáló folyóiratban nyilvánosságra hozni. E tíz év alatt nem volt tudományos társaságuk sem, ahol prob-

lémáikat megvitatták volna. (...) Amíg a világ minden táján, úgyszólván az élet minden területén igénybe veszik a jól képzett pszichológusokat és ezzel igyekeznek elősegíteni ifjúsági vonalon a nevelés, felnőttkorban a különböző munkaterületek eredményességét, sőt továbbmenve az emberi közösségi életek, közöttük a családi élet megfelelő voltát, addig hazánkban szinte kiesett e 10 év alatt a pszichológia lehetőségeinek gyakorlati felhasználása." (Gegesi Kiss 1958: 5.)

A kötet tanulmányai valóban az előző években szigorú tiltás alatt álló, „imperialistának", „burzsoának" minősített témakörökben készültek: fejlődés-lélektan, gyermek-pszichoterápia, klinikai pszichológia, egészségpszichológia, pályaválasztás, csoportlélektan, munkalélektan. Az egyes kötetek végén részletes bibliográfia található a tiltás éveiben keletkezett magyar nyelvű publikációkból és egy kényszerűen rövid lista az aktuálisan működő pszichológiai profilú közintézményekről.

A *Pszichológiai Tanulmányok* kifejezetten az asztalfióknak írt tudományos közleményeknek, vagy időközben publikációs tilalommal sújtott szakembereknek és irányzatoknak biztosított utólagos fórumot, nem az aktuálisan folyó, vagy a leendő kutatások eredményeinek, de már az első kötet előszava megemlíti, hogy az MTA belátta saját korábbi hibáját a pszichológia diszkreditálását illetően, törekszik helyrehozni az okozott károkat, ennek jegyében önálló pszichológiai folyóirat (újra)indítását is tervezik. Az 1928-ben alapított, majd 1948-tól felszámolt *Magyar Pszichológiai Szemle* 12 év szünet után, 1960-ban jelenik meg újra, évi négy számmal, az MTA kiadványaként, szintén Gegesi Kiss Pál főszerkesztésében, de pszichológusokból álló szerkesztőbizottsággal (Bárczi Gusztáv, Horányi Béla, Kardos Lajos, Kádár Miklós, Lénárd Ferenc, P. Liebermann Lucy, Mátrai László, Molnár Imre, Pogány Ö. Gábor). Az első évfolyam szükségszerűen a tíz évig nem létező diszciplína újjászervezéséről szól. Az első szám bevezetőjében a főszerkesztő beszámol az elmúlt évek pszichológiát érintő hivatalos fejleményeiről, ideértve a folyóirat újraindításának körülményeit is: mikor, milyen hivatalos fórumokon, kik döntöttek a pszichológia rehabilitációjáról. A szélesebb szakmai nyilvánosság a régi-új *Pszichológiai Szemlé*ből egyszerre értesülhetett a pszichológia politikai legitimációjáról (mindenki megbizonyosodhatott, hogy nem valamiféle alulról jövő kezdeményezést tart a kezében, hanem a párt és az akadémiai nómenklatúra legfelsőbb szervei által szentesített, hivatalos szakfolyóiratot), valamint az újra létrejövő tudományos mező szereplőiről, pozícióiról, és szabályairól. Az 1960. évi első szám katalógusszerűen ismerteti a diszciplína területeit és vezető szakembereit. Az egyes vezető szakemberek beszámolnak saját szakterületük jelenlegi állásáról, hiányosságairól, és kijelölik a fejlődés követendő

irányát – ez a katalógus egyben diszkurzív irányvonalként, mintaként is szolgál az olvasó számára: bemutatja a továbbiakban használatos beszédmódot, a kimondható, kutatható, alkalmazható fogalmak, jelenségek, szerzők körét. Mindenekelőtt az olvasók megbizonyosodhatnak arról, hogy a pszichológia legalizálása a legteljesebb összhangban van a Szovjetunióbeli fejleményekkel. Ugyanebben a számban olvasható *Az OSZSZK*[128] *Pszichológiai Társaságának kongresszusán hozott határozatok* teljes szövegének fordítása, amely deklarálja, hogy *„a kommunizmus építése kibontakozásának feltételei között jelentősen megnövekedik az emberről szóló tudomány szerepe"*, és *„az emberrel foglalkozó tudományok között fontos helyet foglal el a pszichológia"* (Az OSZSZK... 1960: 209.), majd az SZKP XXI. kongresszusára hivatkozva pontokba szedve foglalja össze, hogy a szovjet pszichológiának mely területeken kell behoznia a sztálinizmus hibáiból adódó lemaradást. A második szám „vezércikként" közli Alekszej Alekszejevics Szmirnov szovjet pszichológus *A pszichológia feladatai az SZKP XXI. Kongresszusának határozatainak tükrében* című terjedelmes, programadó tanulmányát (Szmirnov 1960), amely szintén a szocialista modernizáció új szakaszának szaktudományaként üdvözli a pszichológiát és szintén sürgeti a személyi kultusz egyik káros következményeként előálló lemaradás minél gyorsabb korrekcióját. A harmadik szám az ugyancsak 1960-ban újjáalakuló Magyar Pszichológiai Társaság első, *A pszichológia helyzete hazánkban* című nagygyűlésének előadásait és felszólalásait közli. A konferencia, címéhez méltóan, szintén egyfajta leltár és katalógus: felvonulnak az egyes szakterületek, vezető szakembereik sorra ismertetik az adott terület helyzetét, meglévő erőforrásait, célkitűzéseit és munkaterveit. Itt érdemes kissé hosszabban elidőzni, mert a nyomtatásban megjelent felszólalások pontos képet adnak a pszichotudományok korabeli helyzetéről, és egyúttal arról a beszédmódról is, amely a korabeli pszichológia sajátja lesz.

Az 1960-as évek elején ez a formálódó szakmai közösség kicsi, korábban egymástól elszigetelt kezdeményezésekből áll, amelyek nyilvánosságot kapva nagy reményekkel és lelkesedéssel „teremtik meg" a magyarországi pszichológiát. Az újraintézményesülés első évei euforikus hangulatban telhettek. Ennek érzékeltetésére érdemes idézni Szalai Sándor hozzászólását (aki egyébként a szociálpszichológia és a csoportkutatások magyarországi megteremtését sürgeti):

> „Ha valaki Magyarországon négy vagy öt évvel ezelőtt azt mondta volna, hogy a pszichológiának az akadémiai nagyhét keretében, a Magyar Tudományos Akadémián másik hét osztályhoz hasonlóan, saját osztálygyűlése lesz; két kötet, évről évre

[128] Oroszországi Szovjet Szocialista Köztársaság.

megjelenő, évkönyvszerű és évről évre vastagodó „Pszichológiai Tanulmányok" című sorozata van, azonfelül folyóirata, azonfelül azt a pozíciót érte el, hogy az országos tudományos tervbe beállíthatja a lélektani témák egész sorát, ha valaki ezt az álmot adta volna elő négy-öt évvel ezelőtt, akkor kétségtelen, hogy – pszichológusok lévén – sokan arra gondoltunk volna, hogy elküldjük az illetőt Hermann Imre kollégánkhoz, hogy fejtse meg ennek az álomnak az értelmét, – súlyosabb beszámítás esetén pedig Horányi kollégánkhoz küldtük volna." (Szalai 1960: 296–297.)

Majd javaslatára a részvevők *„nagy tapssal"* jutalmazzák Gegesi Kiss Pált, aki *„ezt az egészet kiharcolta"* (i. m.).

Az olyan területeken, amelyek ideológiailag még mindig érzékenynek bizonyultak, az előadók továbbra is erősen kötődnek a szovjet pszichológiai diskurzushoz: szovjet szerzőkre hivatkoznak és explicit módon is a tudományos problémák ideológiai vonatkozásaira koncentrálnak. A Magyar Pszichológiai Társaság Filozófiai és Pszichológiai Albizottsága szovjet mintára a tudat fogalmát jelöli meg fő ismeretelméleti problémaként, és tervei szerint a pszichológia ideológiai jelentőségével kíván foglalkozni (Mátrai 1960). Olyan témákban szervezne vitákat, mint például: a „pszichológia helye a tudományok marxista rendszerében", „a pszichológia feladata a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában", „a pszichológiai fogalmak tisztaságért" (ebben a témában több eseményt is szerveznének), „a társadalmi kérdések pszichológiai vizsgálatának tudományos határai és tudománytalan határsértései" (i. m.). Felidézve a pszichotudományok két háború közötti és 1945 utáni szovjet történetét, emlékezhetünk, hogy ezek a problémafelvetések egykor igen jelentősnek bizonyultak, majd „megvitatásuk" diszciplínán belüli ideológiai kritikák és önkritikák alapja lett, amely végül a pszichológia csaknem teljes felszámolásához vezetett. Az 1960-as években a tudat problémája és a „metapszichológiai marxizmus" inkább a szovjet szakemberek közössége számára lesz fontos kutatási terület. A korabeli magyar források alapján úgy tűnik, a pszichológia ideológiai-filozófiai alapjainak tisztázása már sem politikai, sem tudományos szempontból nem bír valódi jelentőséggel. Természetesen a téma jelen van a korabeli tudományos nyilvánosságokban, de a szakemberek többségét nem foglalkoztatja ez a problémafelvetés, máshol érzik a pszichológiai problémák tudományos, vagy gyakorlati súlyát; továbbá a pszichológia filozófiai alapjainak nincs közvetlen politikai jelentősége, a szaktudományos közlemények szerzőit nem fenyegeti állandóan az a veszély, hogy állításaik politikai szempontból bizonyulnának gyanúsnak. Ennek köszönhetően a pszichológia metafizikai és ideológiai alapjai a szó legszorosabb értelmében *érdek*telenné válnak.

A szakosztályok vezetőinek beszámolói alapján a másik ideológiailag terhelt

terület a neveléslélektan. Ennek több oka lehet: mindenekelőtt a nemrég még stigmatizált pedológia árnyéka, ettől nem függetlenül, valószínűleg a bebörtönzött Mérei Ferenc tabusított, de kétségtelenül létező tekintélye és egykori befolyása, és talán az újjáéledő, a pszichológusok és a pszichológia egykori pozícióját betöltő pedagógusok közötti rivalizálás is szerepet játszhatott abban, hogy az 1960-ban megfogalmazott programnyilatkozat még mindig igyekszik elhatárolódni a „pedológiaként" megnevezett ideológiai torzulásoktól. Illetve úgy tűnik, a „pedológia" definíciója további tisztázást igényel. Lénárd Ferenc cikkéből idézve:

> „A pedagógia területén helytelenül alkalmazzuk a pszichológiát abban az esetben, ha a nevelés-oktatás célját, a követelményeket nem a társadalmi szükségletből, hanem a pszichológiai törvényszerűségekből, a gyermek, a tanuló tulajdonságaiból akarjuk levezetni. A *pszichologizmus*nak ez a formája szűk látókörű, csak a tanulót tartja szem előtt, és teljesen megfeledkezik azokról a társadalmi célokról, igényekről, amelyek érdekében történik a nevelés. A káros alkalmazásnak egy másik formáját tapasztaljuk abban az esetben, ha a pszichológus nem a pedagógiai tevékenységet tanulmányozza, hanem attól teljesen idegen eljárásokkal akar következtetéseket levonni a nevelésre, az oktatásra, a tanuló pályaelőkészítésére és más, a pedagógia területére tartozó kérdésekre vonatkozóan. Az e téren is mutatkozó jelenségeket *pedológia* néven szokás összefoglalni. Egy más helyen – Tanulmányok a neveléstudomány köréből (1959) című kötetben – részletesen kifejtettük, hogy a pedológia elítélése egyáltalán nem jelenti a pszichológia száműzését a pedagógia területéről, hanem olyan eljárásoknak a megbélyegzését, amelyek mind a pszichológiának, mind a pedagógiának nagy károkat okoznak." (Lénárd 1960a: 23. – kiemelések az eredetiben)

Az újjáalakuló Magyar Pszichológiai Társaság nagygyűlésén mindezt kiegészíti azzal, hogy a pszichológia „legálisan" avatkozhat be a pedagógiába, ez önmagában nem számít „pedológiának". Ezt Kairov szovjet pszichológus nemrégiben megjelent tanulmányával támasztja alá, miszerint az 1936-os pedológiai határozat álláspontja hibásnak bizonyult és *„komolyan gátolja a gyermekekről szóló valóban marxista tudomány fejlődését"* (Lénárd 1960b: 287.).

Az egyes albizottságok vezetői szinte kivétel nélkül hangsúlyozzák, hogy a pszichológia az élet minden területén nélkülözhetetlen; a tíz év kényszerszünet civilizációs, modernizációs lemaradást eredményezett, aminek következtében a magyar társadalom szükségletei maradtak kielégítetlenek. Az egyes szakterületek fejlesztésén túl többen azt is hangsúlyozzák, hogy az egyik legfontosabb feladat megteremteni az igényt a pszichológiai szakértelemre, a közvélemény és különösen az emberekkel dolgozó szakmák körében. Horányi Béla pszichiáter,

a Balassa utcai pszichiátriai klinika igazgató-főorvosa az orvosi pszichológiai albizottság munkájáról referálva elmondja, hogy a klinikai pszichológia terén az első feladat az addig hozzáférhetetlen nyugati szakirodalom és kutatási eredmények megismerése. Őt idézve:

> „hátráltatta a munkásságot a területen az a nem megfelelő, sokszor szinte vulgáris, célszerűtlen módszer is, ahogyan Pavlov lélektani szempontból is fontos tanításait egyesek orvosi pszichológiai jelenségek magyarázatára alkalmazni igyekeztek (...) Szakbizottságunk már az első ülésen megállapította, hogy orvosi pszichológiai képzettségünk az irodalom hosszú időn át való hozzáférhetetlensége miatt nyomasztóan elmaradt a világnívótól. Első feladatunk tehát megfelelő tájékozottság szerzése a különböző orvosi pszichológiai alapproblémák jelenlegi helyzetéről." (Horányi 1960: 275.)

Ennek érdekében a szakbizottság előadás-sorozatot indított, ahol felkért szakemberek a kurrens szakirodalom alapján ismertették a pszichoanalízis kortárs irányzatait és a gondolkodás pszichológiai vizsgálatainak újabb eredményeit. *„Másrészről szűkebb, ankétszerű megbeszéléseken foglalkoztunk referátumok alapján a magyar elmevédelem helyzetével, a londoni Tavistock-klinikán folyó pszichoterápiai munkával, valamint a hazánkban használatos tesztek klinikai értékére vonatkozó tapasztalatokkal."* (Horányi 1960: 275–276.)

Molnár Imre a Munkalélektani Albizottság elnökeként a munkalélektan jelenlegi helyzetéről és feladatairól számol be. Ahogyan Horányi és Liebermann Lucy, Molnár Imre is hangsúlyozza, hogy a pszichológiai szakértelemre korántsem csupán az újjáéledő pszichológus szakma részéről van (legitimációs) igény. Az alkalmazható pszichológiai szaktudásra a társadalom intézményei felől mutatkozik óriási kereslet, és ez éppen a gazdaság modernizációját és gyorsabb növekedését szolgálja. A. A. Szmirnov a *Szemle* előző számában megjelent cikkére (Szmirnov 1960) hivatkozva kiemeli a munkalélektan gazdasági szerepét és ennek társadalmi jelentőségét. Az üzemi pszichológiára szerinte a gazdasági technokrácia részéről mutatkozik kereslet: *„Örvendetes jelenség az, hogy az utóbbi két évben maguk az ipari és gazdasági élet vezető emberei, iparigazgatóságok, egyes üzemek ébredtek fel részben saját iparáguk külföldi szaklapjai, részben a hazai előadások és cikkek nyomán" arra, hogy égető szükség mutatkozik munkapszichológusokra."* (Molnár 1960: 294.) Jelenleg (1960-ban) a kínálat elenyésző, Molnár Imre szerint mindössze 12 fő munkapszichológus dolgozik az országban, ezért sürgeti a szakképzés beindítását és javasolja, hogy a mérnökképzésben is oktassanak pszichológiát.

Ezek a témakörök és szakterületek néhány évvel azelőtt az „imperializmus

házi pszichológiáiként" kizárólag diszkreditáló vádként kerülhettek be a tudományos diskurzusba. Mint az előző fejezetekben részletesen olvasható, a nyugati pszichoterápiás módszerek elleni vádak alapja az volt, hogy a kapitalizmus és az USA gazdasági érdekeit szolgálják, a kizsákmányolás legitimációjához nyújtanak leplezett formában ideológiai alapot, sok esetben gyakorlati segítséget is. Az 1960-as konferencia előadóinak és hozzászólóinak többsége a pszichológia és a társadalom kapcsolatát, illetve a pszichológia társadalmi feladatait elsősorban egy elmaradottság-diskurzusban értelmezi. Eszerint a hibás politikai döntések következményeként Magyarország modernizációs deficittel küzd, a pszichológia mellőzése a gazdaság, ipar, gyereknevelés, egészségügy stb. területéről politikai dilettantizmus eredménye, éppen úgy, ahogy – mondjuk – a természettudományi, műszaki, gazdasági szakértelem sztálinista negligálása. A pszichológiai beavatkozások alapjául szolgáló etikai imperatívusz(ok), a pszichológia társadalmi szerepére történő reflexiók „filozófiai" problémaként, illetve a „pedológia" kapcsán (némi múltidézéssel) ideológiai kérdésként merülnek föl az erre szakosodott bizottságok részéről. Úgy tűnik azonban, hogy ekkor, 1960-ban, az „újjáépítés" diskurzusában a gyakorlati pszichológusokat is foglalkozatja, miképpen lehetne a pszichológiai szakértelmet a „szocialista" és/vagy a magyar társadalom sajátosságaira tekintettel alkalmazni. A közelmúlt pszichológiát érintő, szovjet mintára formált nyilvános diskurzusának lényegi problémáira Horányi Béla fentebb már idézett előadásában történik reflexió: szerinte a hazai mentálhigiénés kultúra és pszichoterápia hiányának egyszerre oka és következménye, hogy egyelőre nem fogalmazódott meg, vagy nem jött létre az a szilárd kép a társadalomról és az emberről, amely a terápiás beavatkozások alapjául szolgálhatna. Őt idézve:

> „Minden pszichoterápiás beavatkozásban döntő szerepet játszik a pszichoterapeuta élet- és emberszemlélete, az élet értékrendszeréről alkotott felfogása, etikai tendenciái. Világos, hogy minden pszichoterápia előfeltétele az emberről, az életről, a társadalomról, az emberek egymás közti viszonyairól kialakított világos és egyértelmű kép. A pszichoterápia hazai viszonyok között legalkalmasabb módszereinek és e módszerek elméleti alapjainak kidolgozása egyik legsürgősebb, de talán legnehezebb feladatunk." (Horányi 1960: 277.)

Az előzmények, de jelen elemzés perspektívájából is ez a problémafelvetés különösen relevánsnak tűnik. A pszichotudományokat körülvevő ideológiai tiltás, mint láttuk, extrém módon, megkerülhetetlenül, és előre megválaszolva tette fel ezeket a kérdéseket. Az újjáinduló pszichológia művelői, vagy legalábbis Horányi Béla számára a pszichoterápia elválaszthatatlan a társadalmi

környezettől, nem is kérdéses, hogy a terápiás beavatkozások előtt tisztázni kell, hogy azok milyen társadalmi célok érdekében történnek, a felszólalás szerint a pszichológiai normalitás egyértelműen társadalmi normaként határozható meg. Az általam áttanulmányozott források alapján úgy tűnik, a klinikai pszichológia végül a hatvanas években és később sem vállalta ezt a feladatot: nem hirdetett nyilvános állásfoglalást a kádári államszocializmus értékrendjéről és emberszemléletéről, sem az erre épülő pszichoterápia világ- és emberképéről. Ez természetesen nem meglepő, hiszen a korszak egy jellegzetessége, hogy éppen az ilyen problémafelvetések nyilvános megvitatását volt célszerű elkerülni. Rainer M. János szavaival: „A Kádár fémjelezte politika általában távolságot tartott az ideológiától, az elméleti doktrinériát nem kedvelte. (...) Ebből egy további előnye fakadt: a magyar megoldásokat sohasem próbálták valamiféle új elméleti keretbe rendezni, óvakodtak »programok« alkotásától, modellek akárcsak látens felajánlásától. Minden egyes politikai lépés feltüntethető volt bármilyen korábbi szerves folytatásának vagy akár újításnak, de minden másnak is egy skála egymástól egyébként nem túl távoli végpontja között." (Rainer 2004: 14.) A Kádár-korszak e sajátossága azonban inkább a korábbi, sztálinista beszédmódhoz képest szembetűnő, a Horányi Béla által megfogalmazott igény pedig inkább az 1956-os magyar értelmiség habitusát tükrözi. A nyugati pszichoterápiás diskurzusban meglehetősen ritkán és elszórtan jelenik meg efféle reflexió, noha a pszichotudományok és gyakorlatok nem csak sztálinista nézőpontból és nem csak a „szocialista" társadalmakban épülnek a normalitás, a morál, és az igazság társadalmi diskurzusai köré. Talán 1960-ban még igény mutatkozott a szakemberek (vagy csak Horányi Béla) részéről ilyen reflexióra, talán még valószínűbb, hogy az előzmények – a kommunista szcientizmus és a pszichotudományok körüli nagy ideológiai-társadalmi elvárások, majd tiltások – szinte evidenciává tették, hogy a tudomány, pláne a terápiás beavatkozások társadalmi szerepét explicit módon tisztázni illik és szükséges is. A kádári konszolidáció kiépülésével ez a fajta értelmiségi reflexió okafogyottá válik: egyrészt a politikai hatalom részéről nem mutatkozik rá igény, másrészt „szükségtelen" és veszélyes ideológiai állásfoglalásnak tűnhetett volna, amely nem fér össze a frissen kapott „független", „politikailag semleges" tudományossággal. Harmadrészt pedig: a „sorok között" gyakorlatilag minden szakszöveg a pszichotudományok ember- és társadalomképéről, sőt, politikai szerepéről szólhatott – a lényeg éppen a Horányi által propagált explicit állásfoglalás elkerülése volt.

A *Pszichológiai tanulmányok*, a *Pszichológiai Szemle*, majd az 1962-ben újjáalakuló *Magyar Pszichológiai Társaság* és az újraindított önálló egyetemi pszichológusképzés a „kimaradt" tíz év nemzetközi trendjeit követve megteremtett

egy olyan szakmai nyilvánosságot, amely által az akadémiai pszichológia és a különféle pszichoterápiák, valamint egyéb alkalmazási területek (munkalélektan, pályaválasztási tanácsadás, katonai pszichológia stb.) *együtt* definiálnak egy bourdieu-i értelemben vett (ld. például Bourdieu 2009) tudományos-terápiás *mezőt*. Az 1945 előtti időszakra vonatkozó fejezetekben részletesen tárgyalt történetből is nyilvánvaló, hogy ezeknek a területeknek az eredete eltérő, több mint fél évszázados történetük során esetlegesen találkoztak ugyan, de a legtöbbször egyáltalán nem kapcsolódtak egymáshoz. Az akadémiai pszichológiának eredetileg semmi köze nem volt a pszichológia gyakorlati alkalmazásaihoz, és mint láttuk, ez utóbbiak is egymástól sokszor nagyon eltérő gyakorlatokhoz kapcsolódva jöttek létre (gyermekvédelem, ipar, reformpedagógia, hadsereg, filantrópia, közegészségügy stb.). Az előző fejezetekben használt *pszichotudományok* kifejezés retrospektív módon értelmezhető: a mai értelemben vett pszichológiát „vetíti vissza" a múltba, és integrálja egy történetbe az emberi viselkedés befolyásolására, értelmezésére irányuló gyakorlatokat. A mai értelemben vett pszichológia Magyarországon a nyugati diskurzushoz képest egy évtizedes késéssel, az 1960-as évek elején jött létre. Ez a szakmai közösség nem egyszerűen újjászerveződik, hanem bizonyos értelemben ekkor születik meg –azaz a tiltás éveit megelőzően ebben a formájában nem létezett. Bár kétségtelen, hogy 1945 és 1948 között elindultak azok a folyamatok, amelyek nyugaton is megformálták a pszichológiát mint egységes nemzetközi tudást és gyakorlatot, az 1956 utáni „újraindítás" során beinduló erős és gyors szakmai integráció nem annyira a szerves folytonosságra épül, inkább a nyugati trendek utolérését jelenti.

Az intézményesülés első évtizede két tehát irányból indult. Egyrészt „felülről" lehetővé válik egy hivatalos szakmai nyilvánosság megteremtése, másrészt a szakmai folytonosságot és tekintélyt a tiltás évei alatt is valamilyen formában működő kis informális műhelyek biztosították. A források alapján úgy tűnik, a pszichológia és a pedagógia kényszerűen összeolvadt szakmai közösségei a hatvanas évektől elválnak egymástól. A tanárképzésről független, klinikai pszichológiára szakosodott, önálló egyetemi pszichológusképzés biztosította az áttörést: az évtized második felére a pszichológus definiálható szakmává vált. „Az egészségügyi intézményekben és az üzemekben dolgozó pszichológusok és laboratóriumok számának és súlyának növekedése intézményszerűen kevésbé látványos folyamat volt, az oktatásügyben azonban erre a korszakra tehető a nevelési tanácsadók és a pályaválasztási tanácsadó hálózat, e két kitüntetett pszichológusfoglalkoztató s nagy társadalmi hatású és láthatóságú intézményrendszer kialakulása." (Pléh 1985: 216.) Ezeknek a folyamatoknak a hatvanas évek elején mégis jelentős részben az egészségügyi

intézményrendszer biztosított sajátos kereteket és szakmai hátteret. A hatvanas években úttörőnek, progresszívnek számító tudások és technikák (csoportterápiák, családterápia, szociálpszichiátria, felnőtt és gyermek-pszichoterápia), amelyek egyúttal a pszichoterapeuta közösségi identitás létrejöttében is kikerülhetetlen szerepet játszottak, elsősorban a pszichiátriai intézményrendszer keretei között működtek, és itt is lehetett elsajátítani őket. A formálódó pszichoterápiás mező mindvégig erősen kötődik az egészségügyhöz, ezért a korszak pszichoterápiás nyilvánosságának, közegeinek bemutatását érdemes a pszichiátriai intézményrendszer (és azon belül a Lipótmező) területén történő változásokkal kezdeni.

2. Pszichiátria és az egészségügy 1956 után

„Az egészségügyi dolgozók, különösen az orvosok körében még mindig tapasztalható egy olyan hangulat, hogy «nem politizálnak», csak munkájukat végzik. Valójában azonban megvan a dolgokról a véleményük, politikai állásfoglalásuk, de ezt nyilvános értekezleten nem vetik fel. Egyénileg beszélgetve is nehezen térnek politikai témára, inkább csak egyéni érdeküket, egyéni problémáikat vetik fel."[129] – írja egy szakszervezeti hangulatjelentés 1957 májusában. A levert forradalom után megfélemlített társadalom orvosai (és egészségügyi dolgozói) szintén félelemmel, kiábrándultsággal, közönnyel reagáltak a politikai fejleményekre. A levéltárban ránk maradt korabeli szakszervezeti dokumentumok túlnyomó része terjedelmes és részletes hangulatjelentés az „orvosok és az egészségügyi dolgozók helyzetéről". Ezek alapján úgy tűnik, az egészségügyi döntéshozókat elsősorban az érdekelte, mekkora az ellenforradalmi potenciál a szakma körében, hogyan reagálnak az új pártvezetés döntéseire, de főként: milyen közpolitikai intézkedésekkel lehetne pacifikálni az elégedetlenséget. Saját benyomásaim alapján ezek a hangulatjelentések elsősorban nem azzal a céllal készülhettek, hogy egyes szakemberek vagy csoportok ellen vádakat szolgáltassanak egy esetleges politikai megtorláshoz (feltehetően erre más szervezetek specializálódtak), inkább a szakszervezet hagyományos funkciójához, a szakmai érdekvédelemhez kötődtek.

A tömeges megtorló intézkedések, bebörtönzések, kivégzések idején a jelentések szerint az orvosok tartózkodtak a véleménynyilvánítástól, vagy legalábbis a jelentés szerzője így értékelte. Az 1958-as év – szintén igencsak terjedelmes és részletes – hangulatjelentéseiben már arról sincs szó, hogy az orvosok privát beszélgetésekben vitatnák meg a történteket. Az egyik, Nagy Imre és társai kivégzését követően készült jelentésből idézve:

> „A belpolitikai események közül erre az időszakra esett Nagy Imre és társai ítéletének kihirdetése. Tapasztalat, hogy az egészségügyi dolgozók nagy része közömbösen reagált az ítéletre. Várható volt, érthető dolog stb. megjegyzéseket lehetett erről hallani. A bűnösök mellett, legalábbis nyíltan nem volt állásfoglalás, de az ítélet igazságosságáról is keveset beszéltek. Lassan oldódik a véleménynyilvánítástól való óvakodás."[130]

[129] SZKL 42. f. 1615. Orvos és Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, *Hangulatjelentés a SZOT-nak 1957. május 21.*

[130] SZKL 42. f. 1615. Orvos és Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, *Hangulatjelentés* 1958. augusztus 20.

Ugyanez a jelentés több bekezdésben is kiemeli, hogy az orvostársadalom politikailag passzív, noha nem hangoztat „ellenforradalmi" nézeteket, az új politikai vezetést sem támogatja. Amennyiben a párt hegemón mozgalmi ambíciói (azaz arra irányuló elvárásai, hogy a lakosság lojalitását és elköteleződését hivatalos párttagsággal, pártmunkával bizonyítsa) 1956 után is aktuálisak maradtak, annyiban fogalmazódott újra az egészségügyi dolgozókkal kapcsolatos régi probléma: a kórházi, rendelőintézeti párt- és szakszervezeti szervekben az orvosok erősen alulreprezentáltak, miközben a hagyományos egészségügyi hierarchia csúcsán ők állnak.

> „Meg kellett találnunk a módját annak, hogy az orvosokat és az egészségügyi dolgozókat közelítsük a párthoz, azt is meg kellett oldani, hogy egyes rétegeink érdekvédelmi munkáját és egyes rétegeink különböző problémáinak hathatósabb megoldását új szerveinken, a szakosztályokon keresztül az eddigieknél hatékonyabb módon tudjuk megoldani. Fontos feladat volt szakcsoportjaink megvédése is, az ellenforradalom a „tiszta tudomány" jelszavával ezeket akarta elsősorban szétrombolni. (...) Az egészségügyi dolgozók, különösen az orvosok között kevés a párttag. Vannak olyan jelentős egészségügyi intézmények, amelyekben nincs pártszervezet, de olyanok is, amelyekben pártszervezet ugyan van, azokban azonban egy orvos párttag nincs. Az is elég gyakori, hogy olyan egészségügyi intézményekben, ahol pártszervezet működik, annak vezetőségében ritkán található egészségügyi szakdolgozó, orvos pedig alig."[131]

Az idézett hangulatjelentés részletesen feltérképezi a passzivitás okait és motivációit. Eszerint az orvostársadalmat az elmúlt évtizedben nem teljesen sikerült a szocializmus ügye mellé állítani. A szakszervezeti jelentés a korszak jellegzetes érvelési stratégiáját alkalmazza, miszerint a probléma oka kettős: egyrészt bizonyos társadalmi rétegek kapitalista, polgári mentalitásának maradványai, másrészt a Rákosi-korszak helytelen szakmapolitikai döntései. Újra a jelentésből idézve:

> „Az orvosok túlnyomó többsége jóindulatú szemlélője társadalmi átalakulásunknak, szándékosan nem hátráltatja a fejlődést, de nem is tesz érte külön erőfeszítéseket. (...) Ennek a széles rétegnek tartózkodó magatartását az ellenforradalmi események által alátámasztottnak látják, és 1957 év első felében ezt hangoztatták is. (...) Ez a számottevő széles réteg, amelynek emberi magatartása általában pozitív, szakmai

[131] SZKL 42. f. 1615. Orvos és Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, *Orvosok-egészségügyi dolgozók politikai helyzetének alakulása, élet és munkakörülményeik. Az Orvos Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének munkája és feladatai* (1958).

tevékenységének színvonala értékes, politikailag passzív. Tartózkodásának okai: a kapitalista gondolkodás, mentalitás jelentős maradványai, az, hogy az ellenforradalom okozta eszmei zavar még nem oszlott el, régebbi értelmiségi politikánk egyenetlensége, az egészségügy viszonylagos elmaradása az általános fejlődés mögött."[132]

2. 1. Paraszolvencia és veszélyességi pótlék

Ez és az 1957–58. években készült többi részletes hangulatjelentés azonban nem a „kapitalista mentalitásra" helyezi a hangsúlyt, hanem az egészségügyi rendszer elmaradottságát és az egészségügyi dolgozók méltatlan munkakörülményeit részletezi. Az idézett hangulatjelentések nem is elsősorban a forradalom megtorlásának fogadtatását monitorozzák, sokkal inkább a tervezett egészségügyi reformokkal kapcsolatos igényeket. A politikai hatalommal való elégedetlenségség inkább ebben a kontextusban kap értelmet: a „kapitalista mentalitás", az ellenforradalmi ideológiák helyeslése, a párt és a társadalmi szervezetek iránti közöny legfőbb oka a jelentések szerint az orvosok túlterheltsége, alacsony bére, elégtelen munkakörülményei. Ebben a két évben az egészségpolitika legfontosabb témája az egészségügyi dolgozók bérének rendezése és ezzel kapcsolatban az ún. *orvosi rendtartás* megszövegezése. Ez utóbbi elsősorban a magánpraxis és a borravaló jogi, gazdasági státuszának tisztázására, szabályozására hivatott. A hangulatjelentések szerint az orvosokat, de úgy tűnik, a jelentések szerzőit is, elsősorban az új orvosi rendtartás foglalkoztatja – a politikailag passzív, közönyös orvostársadalom türelmetlenül és izgatottan várja az új szabályozást, a hangulatjelentések szerzői pedig részletesen bemutatják, miért olyan égető a probléma:

„Még mindig van azonban sok olyan orvos, aki beburkolózik szakmai munkájába, és olyanok is akadnak, akik csak a pénzszerzéssel törődnek, a magánpraxist hajszolják. A magánpraxis visszaszorítása igen nagy akadályokba ütközik. Akadályt jelent, hogy a biztosítottak, elsősorban a munkásság egy része, bizalmatlan az állami egészségügyi ellátással szemben. A dolgozóknak ez a része intoleráns az egészségügy szocialistává formálásának még fennálló hibáival szemben, nem vesz tudomást a magyar orvostudomány és a magyar egészségügyi dolgozók munkájának eredményeiről. Ezen kívül tényleges hiányosságok is fennállnak. Sok szakrendelésen és körzeti rendelőben még nem sikerült megszüntetni a túlzsúfoltságot, a zsúfolt rendeléseken

[132] SZKL 42. f. 1615. Orvos és Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, *Orvosok-egészségügyi dolgozók politikai helyzetének alakulása, élet és munkakörülményeik. Az Orvos Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének munkája és feladatai* (1958).

nem lehet egy beteg ellátására annyi időt fordítani, amennyit a beteg igényelne. Ez az egyik oka annak, hogy akkor is szívesen keresik föl a magánrendelést, ha ott ugyanaz az orvos látja el a beteget, aki a szakrendelésen is ellátná. Korlátozza a magángyakorlat beszűkítésének okait az is, hogy az orvosok egy részének szüksége van a magángyakorlatra is bérkiegészítésre. (...) Felszabadulásunkat követő időben jelentős eredményeket értünk el az egészségügyi dolgozók élet- és munkakörülményeinek megjavításában. Tekintélyes bérrendezést hajtottunk végre 1954-ben és 57-ben. Ezek a bérrendezések nem oldották meg az egészségügy keretén belüli aránytalanságokat, még kevésbé oldották meg azt az aránytalanságot, ami más népgazdasági ágakban foglalkoztatott hasonló képesítésű dolgozók és az egészségügyi dolgozók bére között van. Pld egy megyei kórház igazgatója 3000 forint, egy osztályvezető főorvos 2300-2600 forint, ugyanakkor egy B kategóriájú közepes vállalat igazgatója 3200-4450 forint bérezést kap. Itt meg kell jegyeznünk, hogy az osztályvezetői főorvos állásába egy orvos az érettségi után kb. 20 évvel kerül."[133]

Majd a jelentés hosszasan részletezi az egészségügy egyéb anomáliáit: ápolók alacsony bérezése, szükségesnél jóval alacsonyabb létszámú orvosi és kisegítő személyzet, túlzsúfoltság, a dolgozók túlterheltsége stb. Majd visszatér a jelentés elején felvetett problémára, az orvosok politikai passzivitására és csendes elégedetlenségére:

„A fiatal orvosok jogosan keveslik fizetésüket. Megfelelő megélhetést csak úgy tudnak biztosítani, hogy mellékállást is vállalnak, ami miatt viszont semmire sem marad idejük.

Szakszervezeti funkció vállalásától húzódoznak, KISZ-tag aránylag kevés van közöttük. A János kórházban pld 24 fiatal orvos közül csak 2 KISZ-tag, az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben egyáltalán nincs orvos KISZ-tag. A kórházak kulturális életében alig vesznek részt, politikai érdeklődésük alig van. (...) A bizottságok munkájáról szóló utolsó beszámoló kiemeli annak fontosságát, hogy meg kell akadályozni a fiatal párttag oktatóknak asszimilálódását a világnézetileg tőlük távol eső környezetükhöz az izolálódástól való félelmükben."[134]

Lényeges talán újra megemlíteni, hogy az OEDSZ ekkor is az egészségügyi dolgozók első számú és egyetlen szakmai-érdekvédelmi szervezete. Az idézett jelentések és „következményeik" is a Kádár-korszak jellegzetes dokumentumai. A hangulatjelentések funkciója, úgy tűnik, elsősorban lobbi a magasabb bérekért

[133] Uo.
[134] Uo.

és a jobb munkafeltételekért, a párt és a politikai ideológia ehhez mintha csupán díszletként és jelmezként szolgálna. A jelentések érvelése röviden így foglalható össze: az orvosok valószínűleg nem fognak ellenforradalmat csinálni, azonban addig nem is fogják támogatni az új pártvezetést, míg fizetésük nem emelkedik; ha magasabb lesz a bérük, talán több idejük és energiájuk lesz bekapcsolódni a munkahelyi pártéletbe is – azaz, ha a párt azt akarja, hogy az orvosok szeressék, emelje meg a béreket. A párt ugyancsak díszletként és jelmezként használta a politikai ideológiát ahhoz, hogy ne az állami költségvetésre, hanem a lakosságra terhelje az orvosok bérének „rendezését", kodifikálva ezzel a közszférában működő informális alkuk azóta is tartósnak bizonyuló, önálló alrendszerét, az orvosi hálapénzt.

A paraszolvencia természetesen nem az 1950-es évek második felében jelentkezett először problémaként. Az államosított egészségügyben 1945 után mindvégig kérdéses az orvosok közalkalmazotti státuszának és magánpraxisának, valamint egyéb juttatásainak szabályozása – az orvosi magánpraxist ugyanis Magyarországon 1945 után és később sem számolták fel. Ádám György (1986) szerint 1958-ban két tényező kényszerítette a feleket újabb bértárgyalásra: ekkortól már a szövetkezeti parasztság is alanyi jogon betegbiztosítottá vált, amely még inkább túlzsúfolttá tette az ellátórendszert; másrészt a forradalom követelései sem maradtak hatástalanok, a hatalom számára állandó motiváció lett a lakosság elégedetlenségétől való félelem. A szakszervezet és az állami egészségpolitikai döntéshozók közötti tárgyalások eredménye az 1959. évi 8. számú törvényi rendelet lett, amely több egymásnak ellentmondó állítást kodifikált. A rendelet egyrészt deklarálja, hogy a Magyar Népköztársaságban az orvosi ellátás ingyenes, valamint azt is, hogy a közalkalmazott ajándékozása megvesztegetésnek, azaz bűncselekménynek minősül, azonban az orvos mégis elfogadhat a betegtől ajándékot, ha *„az teljesen önkéntes, és a kezeléshez képest utólagos"*. Továbbá az orvosi rendtartás tiltja a borravaló elfogadását, azonban a rendelet szerint az egyes esetek elbírálásában nem a bíróság, hanem a szakszervezet etikai bizottsága az illetékes (a rendelet szövegét szó szerint idézi Ádám 1986: 117.). A rendelet alapján tehát borravalót elfogadni bűncselekmény, de nem büntethető, egyúttal borravalót adni büntethető, de elfogadni nem.

A korabeli egészségpolitikusok a borravaló státuszának szabályozását nem adminisztratív, jogi eszközökkel akarták megoldani, hanem az orvosok egyéni morális problémájává tették. A szakszervezet hatáskörébe utalták, hogy orvosetikai tanfolyamokon tájékoztassák az érintetteket a borravaló és a szocialista erkölcsiség viszonyáról. Nem meglepő talán, hogy az 1959-ben elfogadott rendeletet követő harminc évben a szakszervezet etikai bizottsága elenyésző számban tárgyalt borravalóval kapcsolatos visszaélési ügyeket (Ádám 1986), és úgy

tűnik, a „szocialista erkölcs" is kiegyezett az ekkor már hálapénznek elkeresztelt borravalóval/megvesztegetéssel. Az orvosok és a lakosság körében egyaránt elterjedt az a nézet, hogy a hálapénz engedélyezett, legális gyakorlat, a hatvanas években ezt alátámasztották az újabb egészségügyi bérrendezések, amelyek különböző pótlékok formájában azokat a szakterületeket „kárpótolták", ahol a hálapénz mértéke alacsonyabb volt. A hálapénz tehát igen gyorsan egészségügyi ellátás bevett hétköznapi gyakorlata lett.[135] Hamarosan a pártvezetés számára is nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországon az egészségügyi ellátás csak „hivatalosan" ingyenes, valójában informális alkuk által megszabott ára van az egyes szolgáltatásoknak. A helyzet megoldására azonban az állami vezetés részéről nem történt sok erőfeszítés. 1961-ban az Egészségügyi Minisztérium pártbizottsága vitát rendezett a kérdésről, a jegyzőkönyvből idézve: *„Szenvedélyes vitában 1961. október 16-án határozatot hozott. Ebben megállapította: „a) növekedett az utólagos borravalózás, b) kifejlődőben vannak a rendtartás kijátszását célzó kifinomodottabb visszaélési formák, c) egyes területeken fellendülőben van a magánpraxis."*[136] Majd egy határozattal kívánt hozzájárulni a probléma megoldásához, miszerint a párt alapszerveiben dolgozó kommunista orvosoknak kell példát mutatniuk kollégáik számára (Ádám: 1986: 129.).

A hálapénzrendszer kialakulása és féllegalizálása egy jellegzetes példája a Kádár-korszak közpolitikai gyakorlatainak, és egyúttal azoknak a közegeknek is, amelyeket ez létrehozott. A (párt)állam saját közfeladatait és az ellátásukkal járó terheket, kockázatokat – például az egészségügyi dolgozók bérének rendezését – a lakossághoz delegálja, azonban ez a gesztus nem teljesen hivatalos és nem is teljesen nyilvános (azaz hivatalosan nem szüntetik meg az ingyenes egészségügyi ellátást). Az érintettek (a lakosság és az orvosok) egy szándékosan kétértelmű rendeletből, valamint az egészségügyi rendszer informális szokásjogából tájékozódhattak. Az orvos és a beteg informális egyezkedése során zsebbe csúsztatott borítékok körül sosem lehetett „tiszta" a helyzet. A hivatalos ideológia és a törvényes gyakorlat mellett, sőt, éppen az által szentesítve terjed el,

[135] 1969 júniusában az Orvostovábbképző Intézet Egészségügyi Szervezési Tanszék munkatársaival kérdőíves felmérést végzett fővárosi családok körében arról, hogy mennyi pénzt költenek egészségügyi ellátásra.
„A felvétel meglepő eredményeket hozott. Az állami egészségügyi szolgálatban lévő orvosok vonatkozásában megállapítottuk, hogy a megfelelő orvossal kapcsolatban lévő családok közül a rendelő és gondozó intézetek orvosainak minden tizedik, a körzeti orvosnak minden ötödik, a kórházban pedig minden második család nyújt valamilyen ellenszolgáltatást. (...) Arra a kérdésre, hogy miért ad pénzt az állami szolgálat orvosának, a fizető családok döntő többsége azt válaszolta, hogy csak így kap jó ellátást, kis töredékük hivatkozott arra, hogy ez így szokás" (Ádám 1986: 142–143.).

[136] Új Magyar Központi Levéltár XIX.-X 2-Y 0057/1960 idézi Ádám 1986:129.

majd konzerválódik egy informális, féllegális, morálisan kétes, rendszerszerű működésmód. Ugyanakkor a pártállam a jelenség feletti morális dilemmákat is delegálja: törvényi szabályozás és szankciók helyett saját tagságán kéri számon a „szocialista erkölcs" betartatását és a probléma ideológiai jellegű tisztázását. Ilyen értelemben a politikai ideológia éppen úgy magánüggyé válik, ahogyan a hálapénz is: ki-ki személyesen eldöntheti, mennyi pénzt csúsztat adott zsebekbe, mennyit fogad el ilyen módon, és azt is, számon kéri-e saját magán vagy másokon a „szocialista erkölcsöt".

A szocialista egészségüggyel kapcsolatos egyik hivatalos kritika, ahogy a fentebb idézett hangulatjelentésekből is láttuk, az, hogy a rendszer továbbra is a háború előtti, hagyományos, rendies jellegű hierarchiára épül. Az orvosok jellegzetes kettős kötöttsége (alacsony állami fizetés és az orvosláshoz biztosított infrastruktúra, valamint a hálapénz) éppen ezt a hagyományos, az egyes (fő)orvosok hatalmára, presztízsére épülő hierarchiát erősítette. Az informális, személyes alkuk rendszere az orvosi hierarchián belül, illetve az egészségpolitikát érintő döntésekben is lényegi szerepet játszott. Losonczi Ágnest idézve: „A centralizált monolitikus hatalom olykor a közvetlen, olykor a közvetett »kézi vezérlésű«beavatkozásokkal élt. A feudális hierarchia jellegéből következett az, hogy a mindenek felett álló és lentről ellenőrizhetetlen politikai hatalom egyes potentátjai áthághatták a szabályokat és figyelmen kívül hagyhatták a kötelező utakat. Kedvezményezetteiknek – akik különleges szolgálatot tettek, vagy különös becsben álltak előttük – megváltoztatták a kötelező feltételeket, módosították az elosztás módját, oldották a hierarchiák merevségét. Egyedi kedvezményekkel változtatták meg az ellátás útját is. Így jutottak vezető politikusok orvosai – amolyan központi finanszírozott hálapénzből – különleges eszközökhöz, új műtőkhöz, gépekhez, még kórházi szárnyat is nyithattak, sőt létesíthettek új kórházat is – mikor, ki, mit tudott elérni, mikor, ki, kit, mivel jutalmazott –, de ezekből a kapcsolatokból jutottak orvosok katedrához, klinikákhoz, igazgatói vagy főorvosi székekhez is." (Losonczi 1998: 31.)

Az 1960-as évek elején a pszichiátria továbbra is az egészségügy egyik leginkább alulfinanszírozott területe, és a fentebb bemutatott, informális kapcsolatokra, személyes érdekérvényesítő stratégiákra épülő rendies orvosi hierarchiában marginális pozíciót foglalt el. A korabeli pszichiátria dilemmái, legitimációs küzdelmei a kezdetektől ismerős motívumokra épülnek: a terápiás nihilizmus meghaladása, a szakterület elismertetése, pozíciójának erősítése, a pszichiátriai szakértelem kiterjesztése a kórház falain túlra (ambuláns ellátás, megelőzés, lakossági mentálhigiéné stb.). A pszichiátriai tudás és kontextusa a hatvanas évekre mégis jelentősen átalakult. A legnagyobb változást a pszichofarmakonok megjelenése és elterjedése hozta. Az ötvenes évek második

felére az antipszichotikumok első generációja Magyarországon is forradalmasította a pszichiátriai ellátást, ekkorra már a hazai gyógyszergyárak termékei kerültek kereskedelmi forgalomba. A gyógyszeres kezelés jelentősen megváltoztatta a pszichiátriai ellátás jellegét. Kialakult az ún. forgóajtó rendszer, azaz a betegek már nem hónapokat töltöttek pszichiátriai osztályokon, az állandó kórházi felügyeletet felválthatta a betegek ambuláns kontrollja. A pszichiátriai osztályok légköre is jelentősen megváltozott, az új gyógyszerek ugyanis szükségtelenné tették, vagy legalábbis ritkították a korábbi, látványosan brutális „nyugtató" eljárásokat. A farmakológiai forradalomnál jóval kisebb horderejű, de szintén lényeges változást hozott a nyugati „pszicho-boom" hatásainak átszivárgása. A pszichológia legalizálásával párhuzamosan, illetve azzal összefüggésben a pszichiáterek körében is terjedni kezdek az új nyugati pszichoterápiás eljárások: közösségi pszichiátria, csoportozás, egyéni pszichoterápia stb. Korántsem állítható, hogy a hatvanas években ezek a módszerek uralkodtak volna a magyar pszichiátriai osztályokon, azonban számos innovatív szellemű és inkább pszichológiai beállítottságú szakember érdeklődött az új technikák iránt. A magyar nyelvű szaklapokban ekkor jelennek meg e módszerek hazai adaptációiról szóló első publikációk, és ekkor indul meg a szakemberek ilyen irányú (félinformális) képzése is. Ez a két fejlemény kimozdította a magyar pszichiátriát a csaknem évszázados terápiás nihilizmusból, és újra aktualizálta a szakterület legitimációs igényeit. Ahogy majd e fejezetben részletesen is látni fogjuk, a pszichiátria érdekeiért és az egyes új irányzatok legitimációjárt folytatott küzdelmek a Kádár-korszak egészségügyi mezőjének szabályai szerint folynak: egyes szakemberek politikai kapcsolatai, érdekérvényesítő képessége teszi majd lehetővé az intézményi fejlesztéseket és/vagy az ideológiai szempontból, vagy a biológiai beállítottságú pszichiáterek nézőpontjából „gyanúsnak" számító terápiás eljárások alkalmazását.

2. 2. Az új elmeügyi törvény

A pszichiátria nem csupán az orvoslás egyéb ágaihoz, hanem a „közeli" neurológiához képest is „mostohagyereknek" számított. Noha ebben az időszakban már a pszichiátria és a neurológia az egyetemi, klinikai képzésben két különálló szakterület volt, a pszichiáterek többsége egyúttal neurológus szakképesítéssel is rendelkezett, a pszichiátria és a neurológia (ideg-elme néven) a legtöbb kórházban közös osztályon osztozott. Ennek több oka volt. Egyrészt a neurológia hagyományosan magasabb presztízsű szakterület volt, mint az évszázados terápiás nihilizmussal vívódó pszichiátria, a sztálinizmus éveinek

„pavlovizmusa" szintén inkább a „megbízhatóan" ideológiamentes, materialista tudománynak tekintett neurológia felé terelte a szakembereket. A pszichiátriai osztályok hiányos felszereltsége, nyomasztó légköre szintén nem volt vonzó a fiatal szakemberek számára. A pszichofarmakonok első generációja az ötvenes évek második felétől valóban optimizmusra adott okot, a rendszer finanszírozása és működési szabályai azonban továbbra is a neurológiának kedveztek a pszichiátriával szemben. Füredi Jánost és Buda Bélát idézve: „A szakma vezetői – kevés kivételtől eltekintve – egyidejűleg ideg- és elmerészlegeket irányítottak. Az utóbbiak általában zárt osztályok voltak, elhanyagolt körülmények között, szegényes ellátással, hiányos személyzettel. Afféle «végső stációk», ahová a legsúlyosabb állapotban, kivétel nélkül kényszerbeutalással kerültek a betegek. A neurológiai részleg viszont rendszerint megfelelt a kórház, vagy a környező kórházak színvonalának. Általános gyakorlattá vált, hogy a javuló elmebetegeket átvitték az idegosztályra, a neurológiai részlegre. Ide vették fel a súlyosabb neurotikusokat is. (...) Az igazi orvosi munka – ahogy ezt az akkor már ilyen osztályon dolgozó orvosok visszatekintve elmondják – a neurológián folyt." (Füredi és Buda 1980: 1117.) Mivel az elmeosztályok ellátottsága, színvonala a legtöbb esetben nem sok lehetőséget biztosított a betegek gyógyulására, de az emberi életkörülményekhez sem, az orvok érdekeltté váltak abban, hogy az önálló elmeosztályokból is ideg-elmeosztályokat csináljanak. A hálapénz kompenzációjára bevezetett veszélyességi pótlék még tovább konzerválta a két szakterület egyenlőtlen viszonyát. A budapesti klinika önálló pszichiátriai részlegét 1965-ben újra összevonták a neurológiával, azért, hogy a neurológus szakorvosok is részesüljenek a bérkiegészítésben (Bakonyi 1983, Füredi és Buda 1980).

A pszichiátria „emancipációs" törekvései a hatvanas években elsősorban az ambuláns ellátás és a „hagyományos" kórházi osztályokra inkább emlékeztető nyílt osztályok bevezetésére, azaz az orvoslás más ágaihoz hasonló színvonalú és presztízsű szolgáltatás biztosítására irányultak. Érdemes feleleveníteni azt a tényt, hogy a kórházi pszichiátriai osztályok a hatvanas évek közepéig zárt osztályként működtek. Ez azt jelentette, hogy sem a beteg felvétele, sem elbocsátása nem lehetett önkéntes: pszichiátriai osztályra kerülni kizárólag tisztiorvosi bizonyítvánnyal lehetett, amely igazolta, hogy az illető *„ön- és közveszélyes"*, majd a beteg kizárólag az orvos engedélyével vagy a rokonok felelősségére bízva távozhatott az osztályról. A pszichiátriai beutalót kiállító tisztiorvosnak általában nem volt pszichiátriai végzettsége, és a legtöbb esetben nem is találkozott személyesen a beteggel, csupán a hozzátartozók javaslata alapján állította ki az igazolást (Mária 1967). Mivel csaknem évszázados probléma volt, hogy az általános kórházak elmeosztályain nincs pszichiáter szakorvos, az érvényben

lévő rendeletek szerint a beteg felvételéről és elbocsátásáról nem az osztályvezető főorvos, hanem a kórház igazgató főorvosa dönthetett. Az osztályvezető főorvosnak önállóan nem volt joga felülbírálni a tisztiorvos „diagnózisát" sem. A pszichofarmakonok elterjedése egyre inkább indokolttá tette a változtatást, a betegek nagyobb részének ugyanis nem volt szüksége tartós kórházi felügyeletre. A nyílt pszichiátriai osztályok bevezetéséhez a hatvanas évek közepére a tárgyi feltelek is adottak lettek: ekkorra jelentősen mérséklődött a tbc-s megbetegedések száma, a szükségtelenné vált tbc osztályokat át lehetett alakítani pszichiátriai osztályokká (Füredi és Buda 1980). Az új gyógyszeres eljárásokkal és a nyílt osztályok bevezetésével a pszichiátriák bizonyos mértékben „emancipálódtak" a „hagyományos" kórházi osztályokhoz. Bár érdemes hangsúlyozni, hogy a hatvanas években inkább egy tendenciáról van szó, az akkor praktizáló szakemberek a pszichiátriai részlegek elmaradottságára, túlzsúfoltságára, embertelen körülményeire emlékeznek vissza (ld. például Bakonyi 1983, Kun 2004, interjú Kun Miklóssal,[137] interjú Füredi Jánossal).[138] Mindenesetre ezek a változások a szakma elitjét az egészségügyi lobbiban való hatékonyabb részvételre bátorították.

A korszak pszichiátriát érintő egyik legfontosabb fejleménye az 1966-ban bevezetett új elmeügyi törvény (az Elnöki Tanács 1966/12 sz. törvényerejű rendelete), amely a megváltozott körülményeknek megfelelően rendelkezik az elmebetegek kezeléséről – addig, kisebb módosításokkal, egy csaknem százéves, 1872-ben kiadott rendelet szabályozta az elmebetegek elzárását. Az új rendelet a korábbinál lényegesen nagyobb autonómiát biztosított a pszichiáter szakorvosoknak a saját kompetenciáikhoz kapcsolódó döntéseket illetően. Másrészt a beteg jogait nem csupán az elzárással kapcsolatban határozza meg (például azt, hogy milyen testületek, milyen kritériumok alapján dönthetnek elzárásáról, illetve ki vizsgálhatja felül az elzárás jogosságát), hanem új elemként megjelenik a beteg gyógyuláshoz, azaz szakorvosi ellátáshoz való joga, illetve az erre vonatkozó törvényi garanciák (A Népköztársaság Elnöki Tanácsának.... 1966). Az új törvény értelmében a pszichiátriai gyógykezelés elrendeléséről a továbbiakban nem a tisztorvos, hanem kizárólag az illetékes ideggondozó pszichiáter szakorvosa dönthet, illetve a beteg önállóan is kérelmezheti pszichiátriai osztályra való felvételét. A pszichiáter szakorvosnak kötelező feltüntetnie a beteg tüneteit, amely alapján szerinte az *„elmebetegség alapos gyanúja"* áll fenn – az *„ön- és közveszélyesség"* a továbbiakban már nem kritériuma és formulája a beutalásnak. Az új törvény kiterjeszti az osztályvezető főorvos hatókörét: az ő

[137] Kun Miklós-interjú, 1956-os Intézet, OHA 188. sz. Készítette: Rejtő Gábor 1988. október – 1989. február

[138] Interjú Füredi Jánossal 2011. február, készítette: Kovai Melinda.

felelőssége az osztályon tartózkodó beteg felvétele, elbocsátása vagy áthelyezése. Mai szemmel úgy tűnik, a törvény csupán egy elavult gyakorlatot szüntet meg, a korabeli pszichiáterek számára azonban saját szakterületük emancipációját jelentette. A Lipótmező akkori igazgató-főorvosa szerint a törvény a pszichiátria orvosi rangját elismerő gesztus: *„Az elmebetegségek kezdik elnyerni a betegség rangját és a psychiatria valóban a tudomány rohamosan fejlődő ágává lett, ahol a megfelelő és időben történő gyógykezelésre a betegek jelentékeny hányada meggyógyul, vagy legalábbis alkalmassá válik arra, hogy a társadalom hasznos tagja maradjon."* (Mária 1967: 1459.) Az idézett tanulmány, amely az új elmeügyi törvény jelentőségét tárja az orvostársadalom elé (Mária Béla írása az *Orvosi Hetilap*ban jelent meg), maga is a pszichiátria emancipációjának egyik gesztusa. Noha a törvény szövege nem tartalmaz ilyen megállapítást (ld. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának.... 1966), Mária Béla értelmezésében azt is deklarálja, hogy az elmebeteg gyógyítható, míg szerinte az addig érvényben lévő törvény gyógyíthatatlannak tekintette. A Lipótmező igazgató-főorvosa a törvény szövegét a pszichiátria emancipációját, orvostudományos legitimációját kodifikáló hivatalos gesztusként értékeli. Különleges jelentősége szerinte abban áll, hogy *„1. nem kizárólag a társadalom védelmét, hanem elsősorban a beteg gyógyítását teszi lehetővé. 2. Felszámolja a régi idők therapiás nihilizmusát, lehetővé teszi a betegségnek annak korai szakaszában való felismerését és kezelését, mert a betegek akkor kerülhetnek orvosi észlelésre, illetve ellátásra, amikor a betegség nem előrehaladott, s nem vált »ön és közveszélyessé«."* (i. m. 1460.) Kérdés, hogy valóban csupán a jogi szabályozáson múlott-e mindez. A törvény tervezetét többek között Mária Béla készítette elő, az egyik kortárs, Füredi János emlékei szerint *„egyszer egy társaságban azzal büszkélkedett, hogy az általa szerkesztett «elmetörvény» tervezetét úgy hordja magával, ahogyan valaha a verseit."* (Füredi 2011: 246.) Tény azonban, hogy az új törvény a pszichiátriai osztályokon is lehetővé tette a szabad orvosválasztást. Füredi János szavaival: *„a 66-os elmetörvény volt az első, ami az önkéntes betegfelvételt engedélyezte, és akkortól elég liberálisan mehettek a betegek ahhoz az orvoshoz, akiben bíztak."*[139] Ez jelentős autonómiát biztosított az osztályvezető főorvosoknak saját osztályuk profiljának alakításában, továbbá a pszichiátriai osztályokat a szabad orvosválasztáshoz kötődő hálapénz tekintetében is hasonlatossá tette más kórházi osztályokhoz.

[139] Interjú Füredi Jánossal 2011. február, készítette: Kovai Melinda.

2. 3. Túl a pavlovizmuson: az első nemzetközi konferencia

A hatvanas évek elején a szakma érdekképviseleti testülete továbbra is a szakszervezet Pavlov Ideg-Elme Szakcsoportja. A szakcsoport az 1957. évben felfüggesztette működését, 1958-ban indul újra, nagyjából változatlan tisztikarral. A levéltári anyagból nem derül ki, miért szünetelt a munka, de nagy valószínűséggel a forradalom és következményei okozhattak zavarokat. A szakcsoport 1958. évi munkatervének szövege szinte teljes egészében megegyezik az 1956. évi munkatervvel, amely intézményi fejlesztéseket és az ambuláns ellátás kiterjesztését tűzi ki céljául (részletesen ld. az előző fejezetben). Újdonság azonban, hogy a szakcsoport vezetősége a szokásos, évente megrendezett pszichiáter nagygyűlésre 1958-ban külföldi (nyugati) vendégelőadók meghívását tervezi. A levéltári anyag alapján a nyugati szakmai közösségekkel való kapcsolatfelvétel volt a szakcsoport vezetősége számára az egyik legfontosabb megvalósítandó cél. Ez összhangban volt az 1956-os követelésekkel és általában véve az orvosok igényeivel.[140] Úgy tűnik, a pszichiátria területén a külföldi kollégákkal folytatott tapasztalatcsere megvalósítása 1957–58-ban nem volt problémamentes. A szakcsoport 1958. évi levéltári anyaga szinte kizárólag a külföldi vendégelőadókkal tervezett nagygyűlés szervezésének dokumentumait tartalmazza. Ezekből a dokumentumokból egy hosszadalmas és igen bürokratikus eljárás képe bontakozik ki: a szakcsoport vezetőinek több alkalommal el kellett küldenie a meghívni tervezett 19 nyugati vendég névlistáját, a meghívottak szállás- és utazási költségeiről szóló kimutatásokat, a tervezett előadások témáit, majd végül az 1958-ra tervezett konferenciát 1959-re halasztják – nem derül ki pontosan, miért, de saját benyomásaim alapján feltehetően szervezési és finanszírozási nehézségek miatt.

1959. szeptember 24–26. között végül valóban megtartották az államszocialista Magyarország első nemzetközi pszichiátriai konferenciáját. Az esemény óriási visszhangot váltott ki szakmai körökben, az egyik szakmai beszámolót idézve: *„minden eddigit felülmúlónak mutatkozott az érdeklődés."*[141] A korábbi évekhez képest látványos újdonságnak számíthatott a színes, fényes kartonpapírra nyomtatott, kék-fehér, görög motívumokkal dizájnolt programfüzet. A hazai szakmai közönség számára a „nyugati tudományosság" világát idézhették

[140] Az egyik szakszervezeti hangulatjelentésben például ceruzával vastagon aláhúzva olvasható, hogy *„...főleg budapesti jelenség, hogy tömegével merülnek fel az igények külföldi tapasztalatcserékre és az érdeklődés főleg kapitalista országok felé irányul"* (SZKL 42. f. 1615. Orvos és Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, *Hangulatjelentés a SZOT-nak 1957. május 21.*).

[141] SZKL 42. f. 1894. Orvos és Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete, Pavlov Ideg-elme Szakcsoport, *Beszámoló az Ideg-Elme Szakcsoport nagygyűléséről* (1959), szerző: Faragó László.

a szintén újdonságnak számító, grafikusokkal megterveztetett színes gyógyszerhirdetések (kizárólag magyar gyógyszergyárak termékeit reklámozták), illetve az előadások angol, francia, német nyelvű kivonatai. A programfüzet alapján a tervezett 19 külföldi előadóból végül 9-et sikerült meghívni, azonban a nyugati előadók jelenléte önmagában nagyot emelt a konferencia presztízsén, a szakszervezet számára készült konferenciabeszámoló szinte kizárólag az ő előadásaikat méltatja.[142] A nagy előkészületeket és egyeztetést igénylő konferencia elsősorban neurológiai, illetve pszichofarmakológiai témákat tárgyalt (agydaganatok sebészeti kezelése, gyerekkori agyvelőgyulladás, érzelmekre ható újabb gyógyszerekről stb.), a meghívott nyugati előadók kivétel nélkül a biológiai pszichiátria neves képviselői voltak. A levéltári anyagból és más forrásokból sem derült ki, hogy a konferencia alapvetően neurológiai tematikája mennyiben utal a magyar pszichiáterek körében domináns szakmai preferenciákra, vagy mennyiben jelenthetett egyfajta „biztonsági játékot", azaz az ideológiailag korábban kompromittált, nyugati irányzatoktól való szándékos távolságtartást annak érdekében, hogy az egészségügyi vezetés biztosan engedélyezze a külföldi vendégelőadók részvételét. Mindenesetre a szomszédos Csehszlovákia pszichiáterei nyitottabbak voltak az új nyugati pszichoterápiás diskurzus irányában, vagy a szakmát övező (vélt vagy valós) ideológiai kontroll volt lazább, vagy mindkettő. Ugyanis a magyar nemzetközi konferencia előtti hétvégén (1959. szeptember 9. és 11. között) rendezték meg az I. Csehszlovák Pszichiátriai Kongresszust, ahol 89 külföldi előadó vett részt (Böszörményi 1960). Az egyik magyar résztvevő, Böszörményi Zoltán beszámolóját idézve:

> „A csehszlovákok (...) e kongresszussal a hidegháború kezdete óta egyedülállónak mondható kísérletet hajtottak végre; összehozták a szocialista és a kapitalista tábor pszichiátereit, hogy nézeteiket egymással megvitathassák. E vállalkozás jelentőségét még fokozta az, hogy a kongresszus első főtémájául a neurózist választották, amellyel kapcsolatban oly kevés a vitathatatlan ténybeli adat. (...) A felfogások ellentétességének kiéleződését fokozta az is, hogy a nyugati meghívottak jelentős része analitikus orientációjú volt (...) A kongresszus külsőségekben is a nagy nemzetközi kongresszusokra emlékeztetett. A megnyitás alkalmával, amelyet a rádió is közvetített és filmre is felvették, a kormány, a párt Központi Vezetősége és a tartományi pártbizottság is képviseltette magát. A kongresszus valóban az egész állam ügye lett. Ezt bizonyította az is, hogy a költségekre a szakcsoport állítólag 7,5 millió cseh koronát kapott." (i. m. 209–210.)

[142] Uo.

A konferencia legnépesebb küldöttsége a szovjet volt (21 fővel), de szintén nagy számban jöttek USA-beli, kanadai, francia és chilei pszichiáterek is, és természetesen a kelet-európai szocialista tábor pszichiáterei is képviseltették magukat (a magyarok 11 fővel). Böszörményi beszámolója szerint a kongresszuson valóban szakmai vita folyt olyan korábban rendkívül kényes kérdésekről, mint a neurózis etiológiája és kezelése, a pszichés betegségek és a társadalmi környezet összefüggései, illetve bemutattak és megvitattak Nyugaton népszerű, új pszichoterápiás módszereket, mint például a pszichoanalitikus csoportterápia és a pszichodráma (ez utóbbiról maga Moreno tartott demonstrációt).

Ehhez hasonló „nemzetközi" pszichoterápiás diskurzus a magyarországi államszocializmus évtizedei alatt nem valósult meg. A hatvanas években Nyugaton robbanásszerűen terjedő csoportos pszichoterápiás módszerek csak a hetvenes években kerülnek a nyilvános szakmai rendezvények középpontjába (az 1974-től évente megrendezett ún. *Pszichoterápiás Hétvég*eken – részletesen Harmatta 2006). A csehszlovákiai nemzetközi kongresszus azonban jól érzékelteti, hogy a hidegháborús helyzet a pszichotudományok körül is pacifikálódott. A nyugati terápiás módszerekkel folytatott szocialista „párbeszéd", ha nem is nagy nemzetközi konferenciák formájában, de a magyarországi szakmai nyilvánosságban is megjelenhetett.

2. 4. A Lipótmező a hatvanas években

A hatvanas évek első felében a pszichiátria is asszimilálódik a kádári konszolidáció kényszereihez és új lehetőségeihez. A szakterület fejlesztéseit, illetve egyes intézmények érdekeit, ahogy az orvoslás más területein, a pszichiátriában is egyes szakemberek személyes-politikai kapcsolatai biztosították. Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 1956 után is hasonló presztízzsel és pozícióval rendelkezik, mint a forradalmat megelőző időszakban: az ország legnagyobb és első számú elmegyógyintézete, ugyanakkor továbbra sem kapcsolódik hivatalosan az orvosegyetemi képzéshez. Ez a sajátos helyzet 1956 után is alkalmassá teszi a Lipótmezőt arra, hogy egyfajta „menedékként" vagy „parkolópályaként" szolgáljon olyan szakemberek számára, akik a forradalomban vállalt szerepük miatt, vagy egyéb politikai okokból gyanúsnak bizonyultak, és akiket a párt nem kívánt felelős, vagy vezető pozícióba helyezni. A Lipótmező tehát egyrészt méretei (az osztályok és az itt foglalkoztatott orvosok relatíve magas száma), másrészt sajátos intézményi helyzete révén egyszerre lehetett a „hivatalos", azaz a politikai hatalom és a szakma mainstream diskurzusai által elfogadott

pszichiátria egyik hagyományos központja, és védőernyő a hivatalos szakmai közegekben mellőzött szakemberek és irányzatok felett.

Hajdú Lili lemondatását követően helyét átmenetileg a „ház" legidősebb osztályvezető főorvosa, Fekete János vette át, majd 1957 decemberében a minisztérium Mária Bélát[143] nevezi ki az intézet igazgatójává. Mária Béla Pollner György (1975) szavaival a *„párt veteránja"*: az 1920-as évektől vett részt a munkásmozgalomban, 1940-től a későbbi miniszterhelyettes Simonovits Istvánnal együtt szervezték meg az ún. kommunista orvoscsoportot, 1944-ben megszökött a munkaszolgálatról és csatlakozott a jugoszláv partizánokhoz. 1950-től volt a Lipótmező orvosa. Kinevezésének körülményeiről az intézet egyik korabeli főorvosa, Kun Miklós tudósít, sajnos más forrást nem találtam erről. Kun Miklós visszaemlékezése azonban nem csak Mária Béla pozícióját illetően tekinthető forrásnak, sőt, a vele készült hosszú oral history interjú[144] forrásértéke nem is feltétlenül a tények hiteles elbeszéléséből adódik. Kun Miklós maga is a korszak pszichiátriájának, pszichológiájának meghatározó figurája, azon „erős emberek" egyike, akiknek kiemelkedő érdekérvényesítő képességét kiemelkedően jó politikai kapcsolatai biztosították. Visszaemlékezése ebből az (egykori) potentát pozícióból, vagy pozícióra történik. Mária Béla kinevezésével kapcsolatos emlékeit érdemes hosszabban idézni:

„Gimesnét nyugdíjazták. Igazgatóhelyettes volt egy Fekete János nevű főorvos, akinek volt egy úgynevezett defekt osztálya, ami azt jelentette, hogy gyógyíthatatlannak tartott betegeket tartottak benn, szomorú körülmények között. Ez a Fekete János legalább 20 évre visszamenőleg egy könyvet nem olvasott el, vagy egy folyóiratot, és egy nagyon korlátolt, buta, konzervatív ember volt és az 56-os időkben igen aktívan

[143] Mária Bélát (1903–1975) zsidó származása miatt nem vették fel az egyetemre, ezért Nápolyban végezte orvosi tanulmányait. A nocerai állami elmegyógyintézetben kapott gyakornoki állást, azonban 1939-ben munkásmozgalmi tevékenysége miatt kiutasítják Olaszországból. Itthon nem nosztrifikálták orvosi diplomáját, így külön engedéllyel, külsősként, fizetés nélkül dolgozott a Szabolcs utcai kórház idegosztályán. Ahogy a főszövegben is olvasható, 1940-től az illegális kommunista párt aktivistája volt, majd behívták munkaszolgálatra, ahonnan átszökött a jugoszláv partizánokhoz. Távollétében, a német megszállás alatt egyetlen fiát megölték a nyilasok. Fiatal korától írt és publikált verseket. Első kötetéről a *Nyugat*ban Illyés Gyula ír méltató-bíráló recenziót. (*„A költészet és a darabos élet küzdelme zajlik ebből a könyvből. (A magyar nyelv is kap egypár sebet.) De ebben a kavargó, küszködő mivoltában is érdekes dokumentuma ez a könyv egy generáció lelki világának, amely ilyen, – félszeg, a kegyetlenségig reális, precizitásra törekvő és modoros, hitetlen, de mégis a legmagasabb ideák felé tekintő."* (Illyés 1929)) A háború előtt és után is rendszeresen jelentek meg versei a Népszavában, később a Népszabadságban és irodalmi lapokban is. Nyugdíjazásáig, 1972-ig vezette az intézetet, utóda Tariska István lesz.

[144] Kun Miklós-interjú, 1956-os Intézet, OHA 188. sz. Készítette: Rejtő Gábor 1988. október –1989. február.

antikommunista magatartást tanúsított, és a minisztérium őt bízta meg ideiglenesen mint igazgatóhelyettest az intézet vezetésével. És erre egy barátom, aki SZOT-ellenőrző főorvos volt, egyszer bejött hozzám és elmesélte, hogy ő volt Gyulán az elmeintézetet ellenőrizni és az elhaltak kórlapját nézte, és az elhaltak, föltűnt neki, hogy nagyon sok fiatal skizofrén beteg hal meg maláriakúra következtében. Ez fura volt, mert a maláriakúrát a paralizis progressivának találták föl. (...) Semmi értelme skizofréneknek adni. És amikor megkérdeztem Juba Adolfot, aki ott főorvos volt Gyulán, hogy mit jelent, hogy annyi fiatal hal meg, erre Juba Adolf kijelentette, hogy azért haltak meg, mert itt kevert nép él, kunok és magyarok keveréke, és lehet, hogy még besenyő vér is van bennük, ezek kevésbé ellenállóak. Egy szép nap jött a hír, hogy Juba Adolfot fogják kinevezni igazgató főorvosnak a Lipótra. Erre bementem a minisztériumba és mondom a Simonovitsnak,[145] te egy fajteoretikust akarsz kinevezni főorvosnak. Azt mondja: hogy-hogy? egy kiváló kommunista! Erre én mondom neki, hát egy fajteoretikus. Hát SZOT-ellenőrző főorvos, Rajka Tibor,[146] most mesélte el nekem, hogy miket mondott. Erre Simonovits, én nem láttam azt a jelentést, rögtön behívatta a titkárnőjét, itt van a SZOT-jelentés a gyulai látogatásról? Azt mondja a titkárnő, igen, én betettem az íróasztalára, de az államtitkár elvtárs nem nézte még meg. Erre behívat, hogy tényleg nem lehet. Továbbra is Fekete János bácsi, a totál tudatlan az igazgató. A következő fejezet, Angyal Lajos professzort, aki a klinikán volt másodprofesszor, nevezik ki igazgatónak. Erre bejön hozzám és már be is hívták Angyalt, hogy megkapja a főorvosságot. Különben Angyalról annyit, hogy egy Budapest ostrománál meghalt SS özvegyét vette el feleségül. Most bejön hozzám az Angyal Lajos és azt mondja, azért jöttem hozzád, hogy elmagyarázzam neked, hogy miért léptem be a nyilas pártba. Mondom, én úgy tudtam, hogy te humanista vagy, hogy léphettél be a nyilas pártba? Azt mondja, kérlek úgy volt, hogy egy volt betegem egy nagy szívességet tett nekem, az nyilas volt, és megkért, hogy lépjek be stb, stb. És előadta, hogy neki az az elképzelése, hogy csinál egy gyógyíthatatlan elmebetegek osztályát, akiknek a haláluk után az agyvelejét majd fel lehet boncolni és megállapítani, hogy milyen szövettani elváltozásokkal jár a szkizofrénia, ami eddig még sötétben van. Erre én megint bementem a Simonovitshoz, és azt mondtam, hogy egy volt nyilast akarsz kinevezni főorvosnak? Azt mondja, hogy-hogy, erről engem sose tájékoztattak, Angyal sosem volt nyilas, honnan tudod? Mondom, mert bejött hozzám és elmondta. Erre behívja a személyzetist, hát nincs a lapjában a nyilas? Azt mondja nincs, nem írta be. Mondom, elhiheted nekem. Úgyhogy őt sem nevezték ki, maradt Fekete. Most ott a pártot egy Mária Béla nevezetű főorvos alapította meg, közvetlenül az orosz beavatkozás után, az MSZMP-t az intézetben.

[145] Simonovits István (1907–1985) orvos, hematológus, egészségügyi szakpolitikus. 1945 után a Népjóléti Minisztérium osztályvezetője, 1957 és 1963 között egészségügyi miniszterhelyettes.

[146] Rajka Tibor (1901–1980) orvos, pszichoanalitikus, 1945 után vezető szakszervezeti tisztviselő.

> És én bementem a II. kerületi pártbizottságra, mondván, hogy ez abszurdum, hogy már egy fél éve nincs igazgató főorvos, széthull az egész intézet és a minisztérium előbb egy fajteoretikust, másodszor pedig egy ex-nyilast akar kinevezni igazgatónak. Erre összehívtak egy aktívát, amire Simonovitsot is behívták, és erre én javasoltam, hogy Mária Bélát bízzák meg az igazgató főorvossággal, ami nekem nagyon jó volt, mert Mária Bélával nagyon jó barátságban voltam, kitűnő irodalmi képzettségű, novellákat, verseket írt. Bár a pszichiátriához nem értett, rám hallgatott, úgyhogy..." (Interjú Kun Miklóssal 1988–89, 198.)

A Hofi-kabarék stílusára emlékeztető beszámoló maga is kordokumentum. Az elbeszélő, Kun Miklós (1908–2005) a Kádár-korszak pszichiátriájának meghatározó figurája, noha hivatalosan nem töltött be magas vezető pozíciókat (nyugdíjazásáig a Lipótmező osztályvezető főorvosa, majd igazgatóhelyettese, és a Gyógypedagógiai Főiskola docense). Szakmai befolyását és kiemelkedő érdekérvényesítő képességét mindenekelőtt Aczél Györggyel való atyai-baráti viszonyának köszönhette. Kun Miklós habitusa, életútja, és karrierstratégiái elválaszthatatlanok a XX. századi magyarországi pszichiátria mozgalmas társadalomtörténetétől, (ön)életrajza akár ennek illusztrációja is lehetne. Bár jelen elemzés elsősorban nem az egyes szereplők személyisége vagy élettörténete felől értelmezi az eseményeket, mégis érdemesnek tartottam a főszövegben közölni.[147] Elsősorban azért, mert bemutatja, hogyan szerveződik egy életút, amely a Kádár-korszak pszichiátriájában az egyik „erős ember" pozícióját eredményezi.

Kun Miklós asszimilált zsidó polgári családban született Szegeden, édesapja mérnök volt, édesanyja nagypolgári műveltséggel rendelkezett, több nyelven beszélt, kiválóan zongorázott, élénk kapcsolatokat ápolt művész és progresszív értelmiségi körökkel. Apját gyerekkorában elveszítette, ekkor a család Pestre költözött, ahol szerény anyagi körülmények között, de mégis egy zsidó nagypolgári intellektuális miliőben éltek, édesanyja nagy baráti körének számos pszichoanalitikus is tagja volt.[148] Kun Miklós gimnazistaként irodalmi, művészeti ambíciói ellenére, a rokonok tanácsára a zsidók számára is relatíve biztos egzisztenciát biztosító orvosi pályát választotta. A numerus clausus miatt nem vették fel a magyarországi orvosi egyetemekre, ezért, sok sorstársához hasonló-

[147] Az életrajz forrásai: Kun 2004, valamint: Interjú Kun Miklóssal 1988–89.

[148] „...ez a bizonyos kontraszt, mert az anyám családjának egy része és baráti körünknek egy része megmaradt módosnak. Például itt volt a Kovács Vilma, egy építésznek a felesége, aki Ferenczinek, a pszichoanalízis magyarországi fejének a tanítványa volt, és akinek a veje volt Bálint Misi, Bálint Mihály, aki később Londonban professzor lett, úgyhogy azokhoz volt meghívásunk, s mint gimnazista és ott láttam, fehér kesztyűs inas szolgált fel és ott ismertem meg Ferenczit a pszichoanalitikust..." (Interjú Kun Miklóssal 1988–89: 24)

an, Prágában kezdte és Bécsben folytatta orvosi tanulmányait, majd édesanyja által szerzett protekció révén átkerült a szegedi egyetem orvosi karára. Szegeden rendszeresen látogatta édesanyja barátnőjének irodalmi szalonját, amelynek vendégei többek között a „szegedi fiatalok"[149] voltak, itt ismerkedett meg Radnóti Miklóssal, Ortutay Gyulával, Reitzer Bélával, Bibó Istvánnal, Erdei Ferenccel. Prágai tanulmányai során, Weil Emil (későbbi kommunista egészségpolitikus) közvetítésével került kapcsolatba a magyar illegális kommunista mozgalommal. Őt idézve:

> „ott [Weil Emilnél] aztán megismerkedtem (...) Karczag Imrével, aki később államtitkár lett, a Gerő Ernőnek a jobb keze, ő csinálta az államosításokat, akkor ő a műegyetemre járt, hármasban együtt laktunk. Ma is jó barátságban vagyunk. Karczag Imrét akkor Lővingernek hívták. Általában a jómódú gazdag zsidók azok cionisták voltak és a szegények, azok meg kommunisták. Úgyhogy nagy vitáink voltak. (...) Mi kommunisták azt mondtuk, hogy otthon maradni és segíteni a társadalmi átváltozást." (i. m. 26–27.)

1932-től az illegális kommunista párt tagja, a harmincas évek végén Mérei Ferenccel együtt zsidó tanoncoknak tartott agitációs foglakozásokat, majd illegális futár. Eredetileg belgyógyász szeretett volna lenni, azonban származása miatt csak a Szabolcs utcai Zsidó Kórház idegosztályán tudott cselédkönyves orvosként elhelyezkedni. Itt a szifiliszesek kezelésében tapasztalt „terápiás nihilizmus" elfordította a neurológiától, és a pszichológia iránt kezdett érdeklődni. 1937-től a Gyógypedagógiai Főiskola lélektani laboratóriumában lett tudományos munkatárs Szondi Lipót mellett, ő is részt vett a Szondi-teszt kidolgozásában, és szoros szakmai-baráti kapcsolatba került a laboratórium fiatal pszichológus-orvos önkénteseivel, többek között a szintén illegális kommunista Mérei Ferenccel. A zsidótörvények bevezetését követően a Szondi-laboratóriumot felszámolták, Kun Miklós Méreivel és más Szondi-tanítványokkal együtt az Országos Izraelita Patronázs Egyesületben kapott munkát. A zsidó patronázs egyesület György Júlia pszichiáter vezetésével és szervezésével többek között gyermek- és ifjúságvédelemmel foglalkozott: óvodát, bölcsődét, gyermekorvosi ambulanciát, pályaválasztási tanácsadást, gyermek és serdülő pszichoterápiás rendelést működtetett. Ez utóbbi kliense lett a zsidó árvaház egyik *„problémagyereke"*, Appel Henrik (később Aczél György). György Júlia felfigyelt a kamasz fiú tehetségére és intellektuális képességeire, ezért Kun Miklóshoz küldte

[149] A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma egyetemi, értelmiségi falukutató mozgalom volt 1930 és 1937 között.

pszichoterápiás kezelésre. A terápia eredményesnek bizonyult, a „problémás" kőművessegédből hamarosan autodidakta irodalmár, amatőr színész, cionista aktivista, majd a német megszállást követően zsidómentő illegális kommunista lett (részletesen ld. Révész 1997b). A terápiás kapcsolat pedig élethosszig tartó szoros atyai, jó baráti viszonnyá vált. Aczél György élete végéig hálás volt György Júliának és Kun Miklósnak, de általában elkötelezett volt a pszichoterápia ügye mellett. Háláját, amint hatalma és lehetősége adódott, tettekben is kifejezte. Kun Miklóst 1942-ben behívták munkaszolgálatra, ahol jó érzékkel és nagy szerencsével sikerült elkerülnie az életveszélyes helyeket és helyzeteket. A német megszállást követően hamis papírokkal és a nemzetközi vöröskereszt támogatásával zsidó gyermekotthont létesített. 1944-ben, a debreceni Ideiglenes Kormány megalakulásakor részt vesz a Népjóléti Minisztérium megszervezésében, majd a felszabadulás után a minisztérium gyermekvédelmi osztályának vezetője lett. Munkáját nagy eredményekkel végezte, olyannyira, hogy 1947-ben felkérték az UNESCO nemzetközi gyermekvédelmi osztályának vezetésére, de végül munkáltatója, a minisztérium nem támogatta a kinevezést, nem engedték ki az országból. 1951-ben az árvaellátás kapcsán szakmai összetűzésbe keveredett a minisztérium két másik vezető munkatársával, Gerő Ernőnével és Ratkó Annával. Ennek következményeitől tartva (jó érzékkel) felmentette magát minisztériumi tisztségéből és „sztahanovistaként" jelentkezett a *„széncsatára"*, azaz Várpalotára bányaorvosnak. Régi barátja, Rajka Tibor SZOT-ellenőrző főorvos (korábban, majd titokban pszichoanalitikus) közbenjárására 1952-ben kinevezték az akkor alapított hévízi SZOT-szanatórium és gyógyfürdő igazgató-főorvosává. A forradalom alatt minisztériumi utasításra az intézetben forradalmi bizottságot szervezett, azonban az egyik első bizottsági ülésen kollégái sztálinistának minősítették, az utcán rálőttek a kocsijára, feleségét nem szolgálták ki a boltokban. Október végén hivatalosan is leváltották, majd a szovjet megszállás után újra ki akarták nevezni igazgatónak. 1957 elején visszalépett a pártba. 1957 nyarán felajánlották számára az egészségügyi miniszterhelyettesi pozíciót, de mivel nem akart adminisztratív munkát végezni, nem fogadta el. Kérésére kinevezték az OIE osztályvezető főorvosává, szoros szakmai és baráti kapcsolatban volt Gimesné Hajdú Lilivel. 1958 nyarán tőle (Kun Miklóstól), a szokásos bridzspartiról hazafelé menet tartóztatták le Mérei Ferencet. Kun Miklóst a forradalom megtorlásai kevéssé érintették, bár Mérei lebukása után elmondása szerint őt is kihallgatták, majd be akarták szervezni állambiztonsági civil ügynöknek, ezt nem vállalta, ezért *„éberség hiánya"* miatt pártfegyelmiben részesítették. Sok egykor elkötelezett kommunista értelmiségihez hasonlóan a sztálinizmus évei alatt és 1956-ot követően kiábrándult, tartózkodott felelős politikai pozíciók elvállalásától. Őt idézve: *„Bizonyos*

tiszteletben állottam mint 32-es párttag nyilvántartott, jogosult a Kútvölgyire, szóval volt egy bizonyos presztízsem, úgyhogy hagytak békiben, az egyetlen munkám az volt, hogy eljártam a taggyűlésre." (i. m. 196.) A konszolidáció éveit követően a „másodvonalban" (főorvosként, főiskolai, majd egyetemi oktatóként) folytat jelentős tudományszervező munkát, elkötelezett híve a pszichoterápiás és a különféle közösségi- és szociálpszichiátriai módszereknek; figyelemmel kíséri a nemzetközi szakirodalmat, rendszeres látogatója nyugati pszichoterápiás konferenciáknak. A Lipótmezőn saját osztályán igyekszik megvalósítani a nemzetközi szakirodalomból megismert újításokat. Az újjászervezett egyetemi pszichológusképzésben ő lett a klinikai- és személyiségpszichológiai tárgyak oktatója, megszervezte, hogy a pszichológushallgatók a Lipótmezőn végezhessenek szakmai gyakorlatot. A rendszerváltás idején (1989-ben) készült hosszú oral history interjú során a beszélgető felek egy lezárult korszakként tekintenek vissza a magyar államszocializmusra és a Kádár-rendszerre. A visszaemlékezés ebből a reflexív pozícióból történik, amelyben a felek számára az is egyértelmű, hogy a rendszerváltással Kun Miklós életének egy hosszú korszaka is lezárult. Innen nézve az államszocializmus évtizedeiben eltöltött – és az elbeszélő által is sikeresnek ítélt – szakmai pályafutás értékét a politikai környezet inkább relativizálja. Az interjúból idézve:

> „Aztán a kezdeti Nagy Imre-kivégzések után elkezdődött egy humanisztikusabb vonulat, akkor meg voltam győződve, hogy itt a magyar párt meg fog újulni és a szovjet rendszertől eltérő humanista szocializmus felé fog elmozdulni. A cseh bevonulást is úgy éreztem, szovjet parancsra történt. (...) Állandóan reméltem a gorbacsovi fordulatot (...) futottam a pénzem után, mert a legproduktívabb éveimet fektettem részint az illegális pártba, részint a minisztériumba, amikor ehelyett tudományos munkát folytathattam volna, vagy a szakmámat űztem volna." (i. m. 206–207.)

Az életrajz szerint a Rákosi-korszakhoz képest a Kádár-rendszer az elbeszélő számára valóban a szakmai önmegvalósítás terepévé válhatott, méghozzá egy olyan otthonos világgá, amelynek szabályait, viszonyrendszereit, hierarchiáját, különféle döntéshozóihoz vezető fő- és rejtekútvonalait készség szinten volt képes használni. A szakmai önmegvalósítás azonban kizárólag a „potentát" pozíciójából történhetett: a szakmai közegre hatást gyakorolni, intézményt, egyetemi tanszéket, szakképzést alapítani és fejleszteni politikai kapcsolatok nélkül lehetetlen volt. Az ő szavaival: *„Hogyha nincs meg a pártprotekcióm, akkor nem lehetett volna belőlem főorvos. (...) Mindenki elismerte a legjobb osztályt (...) szóval a Lipótba a modern szellemet én vittem be, de nem jutottam volna, nem lett volna lehetőségem ehhez, ha nem vagyok párttag."* (i. m. 209.) Kun

Miklós a hatvanas évekre amolyan „öreg rókává" lett: egyrészt régi és kiterjedt politikai kapcsolatrendszere, másrészt a rendszer működéséről szerzett bőséges tapasztalatai, harmadrészt pedig a fentebb bemutatott életút során kialakult, egyszerre elkötelezett és cinikus habitusa lehetővé tették, hogy kollégái kiválasztásában, előmenetelük biztosításában, szakmai és intézményi fejlesztések érdekében gyorsan és hatékonyan tudjon a párthierarchia megfelelő szintjein támogatókat szerezni. Mária Béla nyugdíjazását követően, 1972-ben ő is „pályázott" a Lipótmező igazgató-főorvosi címére, azonban azt riválisa kapta meg. Az Aczél körüli személyes-politikai viszonyok, leköteleződések, szívességek rendszere ugyanis ebben az esetben másnak kedvezett. Kun Miklós szavaival:

> „És akkor kinevezték Tariskát, aki együtt ült Kádárral, Aczéllal és ez a Márciusi front, és én lettem volna a legmegfelelőbb, mert akkor már nagyon nagy presztízsem volt a Lipóton, az én osztályom volt a legjobban elismerve, ezzel szemben engem vigaszul kineveztek főigazgató-helyettesnek. De Tariskával egyáltalán nem tudtam kijönni, mert ő teljesen organikus beállítású, agyszövettanász volt, nem is volt pszichiátriai szakvizsgája és őt nevezték ki, tisztára ez a jóvátétel."(i. m. 199.)

A hatvanas években Kun Miklóson kívül a Lipótmezőn több befolyásos, nagy hatású szakember dolgozott. Az intézet belső élete, a „hagyományoknak" megfelelően meglehetősen eklektikus volt: a legkülönbözőbb irányzatok, kezdeményezések fértek meg egymás mellett. Az egyes osztályok, laboratóriumok viszonylag nagy autonómiát élvezhettek, profiljukat, légkörüket elsősorban vezetőik határozták meg. Az egyes szakemberek befolyását, ahogy a fentebb idézett beszámoló is érzékelteti, szakmai tekintélyükön túl politikai kapcsolataik, illetve „politikai" múltjuk is meghatározhatta, de ez nem volt előfeltétel. A teljesség igénye nélkül, és inkább az intézet és a szakma sokszínűségét és ezzel együtt járó kisebb-nagyobb belső törésvonalait érzékeltetve említek meg néhány kezdeményezést.

Mint arról már szó esett, a forradalom után a Lipótmező szolgált menedékhelyül olyan orvosok számára, akiket különféle politikai okokból megfosztottak egyetemi állásuktól. Az Egészségügyi Minisztérium 1957-ben az intézetben idegsebészeti osztályt létesített a rehabilitált Sántha Kálmán felesége, Majerszky Klára vezetésével. Majerszky Sántha mellett a debreceni idegklinika adjunktusa volt 1951-ig, majd férje „perét" követően őt is elbocsátották. Két évig nem tudott orvosként elhelyezkedni, majd szintén férje mellett kapott munkát a balassagyarmati kórház idegosztályán. Az intézet akkori röntgenorvosa, Kárpáti Miklós szerint az egészségügyi kormányzat a politikai jóvátétel gesztusaként ajándékozta az osztályt a „szakmának" (Sántha özvegyének): *„az*

idegsebészeti részleg valóban beleillett az intézet profiljába, de létesítése nem ennek a nyilvánvaló szükségletnek a felismerése volt, hanem a forradalom után kialakult politikai helyzet változása hozta magával az önkényuralmi rendszer orvos áldozatainak rehabilitációját." (Kárpáti 2009: 122.)

A Petőfi Kör orvosvitájának moderátora, Pataky István a budapesti orvosegyetem docense volt, tehetséges és ambiciózus gyógyszerész-kutató, és az egyetem forradalmi bizottságának titkára. A forradalom leverése után azonnal elbocsátották, egy SZTK- laborban kapott állást, majd az egészségügyi kormányzat a Lipóton jelölte ki munkahelyét, nyilvánvalóvá téve, hogy egyetemi pályafutását nem folytathatja – de azt is, hogy nem éri ennél komolyabb retorzió. Nyugdíjazásáig a Lipótmező biokémiai laboratóriumának vezetőjeként dolgozott, egyetemi katedrát ugyan nem kapott, de kutatómunkát végezhetett, később óraadóként taníthatott az egyetemen, a farmakológia elismert szaktekintélye maradt (Kárpáti 2009, Mária 1968).

Ahogy Kun Miklós beszámolójából is olvashatjuk, Tariska István a hatvanas években és később is az intézet meghatározó figurája. Politikai múltja, pártkapcsolatai (Márciusi Front, illegalitás, Kádárral és Aczéllal együtt töltött börtönévek) és szakmai tekintélye egyaránt nagy befolyást biztosítottak számára, noha ekkor (a hatvanas években) nem töltött be vezető pozíciót, régi munkakörében, az agyszövettani labor vezetője maradt.[150]

Kun Miklós kezdeményezésére 1964-ben újjáalakítják az intézet pszichológiai laboratóriumát a börtönből frissen szabadult Mérei Ferenc vezetésével.[151] Mérei Pataky Istvánhoz hasonlóan azért került a Lipótmezőre, mert a hatalom nem akarta egyetemi katedrához juttatni, de (talán részben patrónusa jóvoltából) igazán diszkreditálni sem. A Lipótmező pszichológiai laboratóriuma az 1960-as évek végétől az újjáintézményesülő pszichoterápia egyik jellegzetes központjává növi ki magát – erről részletesen a következő fejezetben lesz szó.

A „hatvanas évek" a Lipótmezőn is a konszolidáció évei. Ahogy a „kinti" társadalomban, itt is egy lassú konjunktúra kezdődött; „aki nincs ellenünk, az velünk van" alapon az intézetben békésen folyhattak az egyes szakemberek speciális érdeklődéséhez kapcsolódó kutatómunkák. A „speciális érdeklődés"

[150] Füredi János emlékei szerint: [Tariska] „*tradicionálisabb, feszes, nagyon határozott ember volt. Nem a pszichiáterek könnyedebb műfajához tartozott, hanem szigorú neuropatológus volt. Jópofa ember volt. (...) Köztudott volt, hogy volt barátnője ott a laboratóriumban. Ott laza volt, ugyanakkor kemény és hát ezek nagyon ellene voltak a pszichiátria függetlenedésének, de nagyon támogatta a nagyon szigorú kutatásokat.*" (Interjú Füredi Jánossal, 2011. február, készítette: Kovai Melinda).

[151] Kun Miklós emlékei szerint: „*Amikor Mérei kiszabadult, én helyeztem el a Lipóton. Mária Béla volt az igazgató, én beszéltem rá, hogy nyisson egy lélektani laboratóriumot, és oda helyeztem*" (Kun 2004: 55.).

ekkor már különösebb problémák nélkül kapcsolódhatott a nyugati szakmai diskurzusokhoz. Általában véve elmondható, hogy a hatvanas években a Lipótmező kutatói és terápiás profilját tekintve is sokszínű, eklektikus intézet volt, noha ez nem valamiféle „hivatalos" küldetésnyilatkozat vagy álláspont eredményeképpen alakult így, hanem az egyes vezető orvosok autonómiája folytán. A fentieken túl az intézetben saját pszichoterápiás műhelyt működtetett Pertorini Rezső is. Böszörményi Zoltán pszichedelikus szerekkel folytatott kísérleteket önként jelentkező betegeken, valamint saját, kísérletező kedvű és a pszichedelikus élmények iránt érdeklődő orvosokból és más értelmiségiekből álló munkacsoportján (Király 1964). Ugyancsak az intézet egyik karizmatikus figurája volt Fejér Artúr belgyógyász, az ő osztálya szintén személyes szakmai profilja és elköteleződései alapján működött. Az intézet egykori röntgenorvosa, Kárpáti Miklós emlékei szerint osztályán nemcsak az intézet betegei feküdtek, belgyógyászati ellátást nyújtott olyanoknak is, akiknek erre máshol nem lett volna lehetőségük, vagy személyük és betegségük politikai okokból diszkréciót igényelt. *„Humanitása számos ténykedésben megnyilvánult. Éppen úgy teljes értékűen helyezte és látta el egykori bencés tanárait, ami az akkori időkben nem volt egészen veszélytelen feladat, miként működésének idejében osztályára ápolásra került vezető politikusokat, illetve más országok ide menekült vezető politikai személyiségeit. E tekintetben hasznosítani tudta az internálótáborban, illetve a jugoszláv hadseregben kiépített kapcsolatait."* (Kárpáti 2009: 119.)

Az évtized elején a Lipótmezőn is nagyarányú, költséges fejlesztések történtek. Mária Bélát idézve: *„az Egészségügyi Minisztérium az előző éveknél hathatósabb anyagi és erkölcsi támogatásban részesítette az Intézetet. Ez nemcsak az ellenforradalmat követő évek ésszerűbb általános politikájának következménye volt, de egészségügyi kormányzatunk helyes felismerése is, hogy a többi orvos szakmával szemben elmaradt elmeügyet föl kell karolni."* (Mária 1968: 118.) A közeli Völgy utcai pártiskola kiürült épülete 1957-ben az Intézet tulajdonába került, és az ún. funkcionális idegosztály (vagy más néven neurózis osztály) otthona lett. A főépületet szinte teljesen felújították, korszerűsítették az elektromos hálózatot és a fűtést, új osztályokat hoztak létre, korszerű orvosi gépeket vásároltak, személy- és teherfelvonót építettek. Az új terápiás eljárások és az általános kórházakhoz való emancipáció jegyében az intézet belső képét is igyekeztek „emberarcúvá" tenni: a nagy kórtermeket kisebb, hangulatosabb, modern berendezésű szobákra osztották. Az osztályokra televíziót és rádiót vásároltak, a pléhcsajkákat porcelántányérokra cserélték, a falakra képek kerültek, az asztalokra virág, új kultúrterem épült, korszerű zuhanyzókat és fürdőhelyiségeket alakítottak ki stb. A Lipótmező „szakmapolitikai" pozíciói is erősödtek, ugyanis 1962-től Orthmayr Alajost, az intézet főorvosát nevezték ki

a minisztérium elmeügyi főelőadójává. 1966-ban az intézet beteglétszáma 1678 fő, az intézetben 76 orvos és 369 szakápoló dolgozott. (Mária 1968)

Ezek a folyamatok (pszichofarmakonok elterjedése, a nyílt osztályok és a viszonylag szabad orvosválasztás lehetősége, a növekvő szakmai autonómia) azonban nem vezettek az intézményrendszer vagy az intézmények belső világának radikális átalakulásához. Inkább egy tendenciáról van szó, amelynek során a magyarországi pszichiátria lassan emancipálódik az orvoslás többi területéhez és a nyugati szakmai trendekhez. A fejlesztések és a terápiás, kutatói eklekticizmus ellenére a Lipótmező a hatvanas években is túlzsúfolt, alapvetően rendies belső hierarchiára épülő intézményként működött. Újra Kun Miklóst idézve:

> „Az elmeosztályok teljesen a belosztály vagy idegosztályi struktúra alapján működtek. A betegek le voltak szedálva, le voltak nyugtatva gyógyszerekkel, vizit volt, ahol a főorvos a sleppekkel megállt az ágyak előtt, amelyik beteg nagyon nyugtalan volt, kényszerzubbonyt kapott, zárt osztály volt kijárási tilalommal és így tovább. A szemlélet a német pszichiátriai szemlélet volt, nagyon finom diagnosztikai kategóriába osztás, pszichoterápia nélkül, szóval egy rendkívül sötét képet mutatott és konzervatív volt." (Interjú Kun Miklóssal 1988–1989: 188.)

Hasonlóan emlékszik Füredi János is, aki hatvanas évek közepétől a Lipótmezőn dolgozott Kun Miklós osztályán:

> „Hát elég nagy osztályok voltak. Amikor átkerültem a Kun Miklóshoz, az egy 120 ágyas osztály volt. Most utoljára talán 40 ágyas lett. És hát rengeteg beteg volt, majdnem fél Budapest a miénk volt. Nemcsak a szobákban voltak betegek, hanem a folyosón is. (...) De rendes osztályok voltak azért ott, nagyon kevés volt, ami nagyon rossz színvonalon működött. Nagyon sokat dolgoztunk, négy orvos volt egy osztályon akkoriban. És hát amikor bezárták [a Lipótmezőt], akkor már nyolc volt. Akkor 120-ra voltunk és fantasztikus forgalom volt. Szóval akkor volt elektrosokk elég sok, volt inzulin kóma, de aztán már volt, emellett párhuzamosan ment foglalkoztatás, ment családterápia, és én vezettem be a terápiás közösséget, személyzeti csoportot, betegcsoportot."[152]

Más intézményről nem gyűjtöttem közvetlen forrásokat, de bizonyos, hogy finanszírozását, felszereltségét, az orvosok képzettségét tekintve a Lipótmező a magyar pszichiátria élvonalába tartozott. A fentebb bemutatott hierarchikus, merev kórházi struktúra, a túlzsúfoltság, forráshiány az ország más pszichiátriai osztályain talán még inkább jellemző lehetett.

[152] Interjú Füredi Jánossal, 2011. február, készítette: Kovai Melinda.

3. Eközben Nyugaton...

Magyarországon a pszichológiai kultúra robbanásszerű terjedése a hetvenes évek második felében kezdődik, és hatása talán a mai napig tart. A hatvanas évek fejleményei elsősorban ennek a „robbanásnak" az előkészítéseként értékelhetők. A kádári konszolidáció első évtizedében bizonyosan nem a pszichotudományok szolgáltatják azokat az (etikai) elveket, amelyeken az állampolgárok szubjektivitása alapul. A kezdeti lassú konjunktúra a kváziautonóm pszichoterápiás és akadémiai pszichológiai mezők körvonalazódásával párhuzamosan, elsősorban a pszichiátria terepein indul meg. Azonban ami a szakma számára sorsfordítónak bizonyult, a „nagyközönség" számára a hatvanas években még szinte ismeretlen. A pszichológia hivatalos legalizálását követően a szakma prominens képviselői a társadalom modernizációs szükségleteire, illetve a lakosság és az intézmények részéről felmerülő kielégítetlen keresletre hivatkoznak, de ezek a „keresletek", „szükségletek" a hatvanas években manifeszt módon nem jelentkeznek, ugyanis a következő évtizedekben éppen a pszichológusok fogják őket megteremteni. Egyszerűbben fogalmazva: a hatvanas évek Magyarországán az emberek elsősorban nem pszichológiai fogalmakban gondolkodtak önmagukról és kapcsolataikról, a lakosság többsége élete során egyáltalán nem, vagy nagyon ritkán találkozott közvetlenül pszichológiai szakértelemmel. Az évtized mégis kiemelkedően fontos a pszichotudományok magyarországi történetében. Fentebb már szó esett arról, hogy az újjáéledő magyarországi pszichoterápiás szakmai közélet erősebben kapcsolódik a kortárs nyugati diskurzusokhoz, mint saját, évtizedes hiátussal megszakított múltjához. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a nálunk „kimaradt" évtized során a vasfüggöny nyugati oldalán a pszichotudományok példátlan konjunktúrája megy végbe. A hatvanas évek második felére a folyamat Nyugaton robbanásszerű expanzióval folytatódik, amely évtizedes késéssel Magyarországra is elért. A hatvanas évek első felében a magyarországi szakemberek szakterületük nemzetközi eredményeihez való felzárkózása során olyan kiterjedt és komplex szakértelemhez, intézményrendszerhez, gyakorlatokhoz kapcsolódnak, amelyek jellegzetesen a nyugati jóléti demokráciák termékei és egyúttal működtetői. Ezeknek az elméleteknek, technikáknak, módszereknek magyarországi adaptációja a kádári államszocializmus kontextusában történik, létrehozva ezzel egy sajátos intézményi mezőt, értelmiségi habitust és működésmódot.

A korszak legnagyobb „felfedezése" és a nyugati pszicho-boom egyik legfontosabb komponense a pszichológiai értelemben vett *csoport* volt. A kiscsoport működésének megfigyelt törvényszerűségei, illetve az erre alapozott, és a csoport működését befolyásoló technikák nem csupán a kliensek vagy páciensek

kezelésmódját változtatták meg: ugyanúgy érvényesnek bizonyultak a különféle státuszú szakemberek csoportjainak, sőt intézményeinek működésére. A csoport így lehetett egyszerre technika, terápia, és életforma. A csoportban létezésről és az erre való reflexióktól harsogott a hatvanas években a nyugati pszichoterápiás diskurzus, és ez – mint majd látni fogjuk – sajátos visszhangot vert a magyarországi pszichoterápia „második nyilvánosságként" működő, informális, sokszor enklávészerűen szerveződő közegeiben.

A magyarországi történések értelmezéséhez tehát nélkülözhetetlen a kortárs nyugati diskurzus, és közvetlen előzményeinek ismerete. A csoportpszichoterápia klasszikusainak fontosabb munkái magyar nyelven is olvashatók, ezeket nem tárgyalom részletesen, itt elsősorban a jelenség társadalmi és történeti kontextusának bemutatására szorítkozom.

A korábbi fejezetekben olvasható, hogy az első világháborút követően számos, egymástól részben független területen (gyerekkor, pedagógia, közegészségügy, filantrópia, hadsereg, üzemi munka stb.) megjelenik, majd egyre kiterjedtebbé válik az ember belső világát, kapcsolatait igazgató szaktudás. A csoport pszichológiai entitásként való „felfedezése" és alkalmazása az első világháború alatt és után kezdődött, leginkább vállalkozó kedvű, innovatív pszichiáterek egymástól elszigetelt, kísérleti kezdeményezéseiként.[153] Próbálkozásaikat elsősorban a szükség motiválta: miután egy-egy páciensre kevés idő jutott, praktikus megoldásnak tűnt a csoportos kezelés, rövidesen azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a csoport maga is rendelkezik terápiás hatással. A termelékenység fokozására kidolgozott fordista üzemi pszichológia szintén a két háború között „fedezi fel", hogy a munkás teljesítménye jelentős részben a munka pszichológiai, azaz emberi csoportokhoz kötődő minőségétől függ; de a harmincas években végzik az első szociálpszichológiai kísérleteket is, amelyek az egyéni észlelés társas befolyásoltságát bizonyítják (Muzafer Sherif klasszikus kísérlete az „autokinetikus effektussal").

Ezek az egymástól elszigetelt próbálkozások a két háború között csak részlegesen találtak egymásra, és még nem szerveződtek egységes szakmai diskurzussá. A pszichológiai értelemben vett csoporttal kapcsolatos tudományos

[153] A pszichoanalízis szülővárosában, Bécsben Jacob Levy Moreno prostituáltaknak szervezett „önsegítő" csoportokat az 1910-es évek elején, a húszas években August Aichorn „züllött" gyerekekkel dolgozott csoportban, Alfred Adler nevelési tanácsadókban gyerekeknek szervezett csoportos terápiákat (Szőnyi 2005). Ugyancsak a húszas évek elején, a Monarchia szétesését és a háborút követő kollektív sokkélmény kreatív feldolgozására tett kísérletként hozza létre Moreno a *Rögtönzések színházát*, amely emigrációját követően az USA-ban lett önálló terápiás módszer *pszichodráma* néven. Ugyanebben az időszakban néhány amerikai pszichiáter (például Trigant Burrow, Paul Schilder, Luis Wender, Alexander Wolf) is kísérletezik saját kórházi osztályán csoportos módszerekkel (i. m.).

kutatásokban és terápiás módszerek kidolgozásában a második világháború hozott áttörést, elsősorban Angliában és az Egyesült Államokban. Itt a hadsereg és a hátország hivatalos intézményei részéről óriási igény mutatkozott a pszichológiai szakértelemre, ez lehetővé tette egyrészt az innovatív kezdeményezések intézményesülését, másrészt integratív módon hatott egy tudományos-terápiás szakmai közösség (mező) kialakulására és erősödésére. A háború utáni nemzetközi pszichológiai, pszichiátriai diskurzus főszereplőinek többsége a háború alatt e két állam valamelyike katonai apparátusának dolgozott. Nagy kérdés természetesen, hogy miért éppen itt jutottak ekkora szerephez a pszichotudományok. Jelen kutatás erre pontos választ nem tud adni, de néhány hipotézis megfogalmazható. Feltehetően fontos tényező, hogy a német nyelvterületeken kiterjedt és egyre jobban intézményesülő pszichoanalitikus mozgalom tagjainak jelentős része, illetve egyéb, a pszichotudományokat különféle módon felhasználó intézmények (kutatóintézetek, egyetemek stb.) munkatársai közül sokan a fasizmus elől éppen ebbe a két országba emigráltak. Ezzel összefüggő és még fontosabb tényező lehet, hogy a XX. század első harmadára ez a két állam birtokolja a globális gazdaság legerősebb pozícióit. Nagy mennyiségű anyagi és egyéb erőforrást tudtak fordítani a hadiipar és a gazdaság területén technológiai fejlesztésekre. Ennek köszönhetően a pszichológiai szakértelem a „hagyományos" filantróp tevékenységek mellett számos nemzetgazdasági vagy katonai szempontból stratégiai területhez kapcsolódhatott: közegészségügyhöz, hátországbeli szociális munkához, az ipari munkaszervezéshez, (főleg az USA-ban) a médiamarketinghez, közvélemény-kutatáshoz és propagandatevékenységhez, de leginkább a hadsereghez. Ezeken a területeken a hatékonyság, termelékenység javítása érdekében egyre erősebbé válik a szakértelem iránti igény, az *emberi erőforrás* az intézmények és a társadalom működtetésének egyik lényegi tényezőjévé válik. A pszichotudományok két háború közötti és a második világháború alatti „angolszász" karrierjét áttekintve (a brit történetről ld. Rose 1990b, 1996b, az USA-ról például Cushman 1995) látványos jelenség, ahogyan az üzleti, közegészségügyi, katonai infrastruktúra és intézményrendszer összekapcsolódik a tudományos/terápiás kutatások intézményeivel.

Mint láthattuk az előző fejezetekből, az első világháború és a nyomában járó háborús neurózisok erős keresletet teremtettek a pszichoterápia iránt. A neurotikus katonák kezelésével kapcsolatos próbálkozások eredményei azonban a háborút követő évtizedben intézményesültek, Európában elsősorban a mentálhigiénés mozgalom és az ambuláns pszichoterápia terjedésével. Az első világháború alatt a pszichotudományok katonai alkalmazása elsősorban a toborzásban és a katonák szelekciójában volt újszerű (intelligencia- és más képességmérő tesztek alkalmazásával). A második világháború azonban a

legkülönfélébb területek pszichológiai jelentőségének felismeréséhez vezetett, és újabb, szakértelmet igénylő szükségletek megjelenéséhez, a toborzástól egészen a politikai döntéshozatalig. Az emberek közötti kötelékek, az egyén belső világa és külső kapcsolatainak elemzése elengedhetetlenné vált ahhoz, hogy megértsék, hogyan válik egy harci egység hatékonnyá, hogyan lehet megvédeni a civil lakosságot, vagy hogyan gyógyítsák a háborús neurózisban szenvedő katonákat, hogyan gondoskodjanak az árván maradt gyerekek tömegeiről. A pszichológiai szakértelem nélkülözhetetlenné vált a szakemberek kiválasztásában, képzésében, de olyan területeken is, mint a politikai propaganda vagy a közvélemény-kutatás. Ezeknek a kiterjedt kutatásoknak köszönhetően „születik meg" majd válik az elemzés és a beavatkozások legfontosabb terepévé a pszichológiai értelemben vett csoport (Rose 1990b).

A második világháború tehát óriási szerepet játszott abban, hogy 1945 után a pszichotudományok befolyásos és nemzetközi tudományos-terápiás diskurzussá válhattak, amelynek központjai ekkor már kétségtelenül Anglia és az Egyesült Államok: a pszichológiai szaktudás ezekben az országokban intézményesült a legerőteljesebben, itt működtek a legnagyobb hatású képzési központok, kutatóintézetek, pszichoterápiás intézmények.

A háborús helyzetből adódóan a brit csoportkutatások a hadsereg egészségügyi intézményeiben indultak, és elsősorban pszichoterápiás célokat szolgáltak. A kísérletek és a kezelések alanyai a pszichés problémákkal leszerelt katonák voltak. Az Egyesült Államokban, miután közvetlenül nem volt háborús célpont, a pszichológiai csoportkutatások célja inkább a lakosság hatékony meggyőzése volt háborús nehézségek elviselése érdekében (Szőnyi 2005). Itt a vizsgálatok inkább szociálpszichológiai profilúak voltak, de a hadseregben is folytak jelentős kísérletek.

A brit szakemberek központja a londoni *Tavistock Klinika* volt. Az intézmény története önmagában is tanulságosan illusztrálja a fenti folyamatokat: hogyan lesz egy filantróp céloktól fűtött magánkezdeményezésből két-három évtized alatt hivatalos nemzetközi tanácsadó szervezet, illetve az itt termelt szaktudás és maga a pszichológia miképpen válik közpolitikai jelentőségűvé és a nemzetközi egészségügyi irányelvek egyik alapkövévé (részletesen ld. Miller és Rose 1988, 2008 – a klinika rövid történetét az alábbiakban e két munka alapján mutatom be). A Tavistock Klinikát magánvagyonból alapították 1920-ban, az első olyan angol intézményként, amely a kórházaktól és az elmegyógyintézetektől függetlenül *„funkcionális idegbetegségek"* gyógyítására szakosodott. A Klinika az „új pszichológia" nevében jött létre, elsősorban a „gránátsokkos" katonák kezelésre alapozva, a lelki problémákat nem szervi okokra, hanem tudattalan motivációkra vezette vissza. Ebben az időszakban a „Tavi" önreprezentációjának

fontos eleme a marginalitás és a progresszió: úgy jeleníti meg magát, mint ami nem tartozik a fővonalbeli (biológiai alapú) pszichiátriához, sem az egészségügyi rendszerhez, sem a pszichoanalízis hivatalos egyesületeihez. Valójában a marginális státusz rövid ideig tartott, hangsúlyozása inkább reprezentatív és identitásképző funkciót töltött be. A Tavistock Klinikának óriási jelentősége lett az emberek belső világát és kapcsolatait irányító technikák kidolgozásában, a XX. századi pszichoterápia szinte minden területén (nevelési tanácsadás, csoport-pszichoterápia, pszichoanalízis, szervezetfejlesztés, szupervízió, párterápia, családterápia stb.) folytatott terápiás és kutatási tevékenységet, továbbá a kezdetektől fogva profiljához tartozott a szakemberek terápiás képzése is. Az 1920-as évek végére a „Tavi" lett a brit mentálhigiénés mozgalom központja. A harmincas évektől a klinika munkája elsősorban a pszichoanalízisre alapult, az intézet maga is folytatott pszichoanalitikus képzést. Ekkor indultak az első próbálkozások a csoportos pszichoterápiás módszerekkel, illetve különféle tréningtechnikákkal.

A háború alatt a Klinika munkatársai a hadsereg kötelékében, de önálló munkacsoportként folytatták terápiás kutatásaikat. Többen a birminghami *Northfield Katonai Kórház*ba kerültek, ahol feladatuk a háborús neurózisban szenvedő katonák harcképességnek helyreállítása volt. A probléma természetesen ismerős volt az első háborúból. Bár az azóta eltelt két évtizedben jelentősen gyarapodott az ilyen tünetek kezelésében szerzett tudás – annak idején a Tavistock Klinika is ezért jött létre,[154] ez a tény a háború borzalmain nem változtatott: a második világháború alatt a brit hadseregben a leszerelések harmada pszichiátriai okokból történt (Szőnyi 2005). A Northfield Kórházban az első csoportterápiás kísérletet Wilfred Bion és John Rickman végezte 1943-ban. Vizsgálatukat pszichoanalitikus képzettségükre – Melanie Klein és az ún. brit tárgykapcsolati iskola elképzeléseire[155] – alapozták, de ismerték a kortárs

[154] **Alapítója** Hugh Crichton-Miller pszichiáter az első világháború alatt maga is gránátsokkos katonák pszichoterápiás kezelésével próbálkozott.

[155] A Freud utáni pszichoanalízis egyik legfontosabb irányzata, a brit tárgykapcsolati iskola legjelentősebb képviselői (D. W. Winnicott, W. R. Fairbairn, H. Guntrip, a magyar emigráns Bálint Mihály és mások) szintén a Tavistock Klinikán dolgoztak. A tárgykapcsolati iskola – elmozdulva a freudi teóriától – az egyén belső világát másokkal való kapcsolataiból vezeti le, a személyiség kedvező fejlődését veleszületett lehetőségei és önmaga érzékelésének minél teljesebb kibontakoztatásában látja. Ezt a szülővel való megfelelő minőségű kapcsolat biztosítja, amely elsősorban a csecsemő érzelmi állapotainak visszatükrözését jelenti. Ennek megfelelően a kétszemélyes pszichoterápia célja már nem elsősorban a tudattalan, elfojtott lelki tartalmak tudatosítása (ahogy Freud és kortársai gondolták), hanem a múltbéli patogén szülő-gyerek viszony, és ezen keresztül a fejlődési folyamat és a „szelf" korrekciója a terápiás kapcsolat segítségével (a pszichoanalitikus terápia paradigmaváltásairól részletesen: Mitchell és Black 2000).

USA-beli csoportkutatásokat: Kurt Lewin, és J. L. Moreno munkásságát, valamint Samuel Slavson és Paul Schilder csoportanalitikus kísérleteit is (i. m.). Bion és Rickman a pszichiátriai részleg pácienseinek terápiás célú beszélgetős csoportokat szervezett, valamint átalakította az osztály szervezeti struktúráját: a betegeket is bevonta a döntési mechanizmusokba. A terápiás beszélgetések nem a páciensek múltjára, vagy személyes tulajdonságaira irányultak, hanem a csoportban aktuálisan folyó történésekre, illetve az egyén csoportban betöltött funkciójára. A kutatók azt feltételezték, hogy az egyének pszichés zavarai a csoportfolyamatban egymással kölcsönhatásba kerülnek, megragadható közös vetületet adnak, ezért a csoport szintjéről befolyásolhatók. Elgondolásuk szerint a csoportban megjelenő érzéseket, viszonyulásokat a terapeutának úgy kell érzékelnie, mintha azok egy egységes csoport megnyilvánulásai lennének. A kutatás során a figyelem a résztvevők kölcsönhatására irányult, a csoport maga lett a terápia hordozója (Szőnyi 1987). Bionék munkáját azonban a kórház vezetése nem találta elég hatékonynak, a kutatócsoport és a kórházparancsnok között nem volt egyetértés a terápiás koncepciót illetően, így a kísérletet végül Tavistock-os kollégáik, (a német emigráns) S. H. Foulkes, Thomas Main és H. Bridger folytatták. Foulkes és munkatársai rájöttek arra is, hogy a csoport nem független (intézményi) környezetétől. A Northfield Kórházban a csoportterápia megbontotta a katonai kórház hagyományos hierarchiáját, ebből adódtak a kórház vezetőivel való feszültségek. A terápiás csoport tere kölcsönhatásban van azzal az intézményi térrel, azokkal a személyközi viszonyokkal, amelyben maga a terápiás osztály működik. A kutatói figyelem kiterjedt tehát az intézmény (mint csoport) viszonyaira és működésére, ezért az egész kórházat bevonták a vizsgálatba. A northfieldi kísérlet a korabeli szakmai nyilvánosság számára egyrészt megvilágító erejű volt, másrészt összhangban állt más kutatások eredményeivel.

1942-ben nagyon hasonló meglátásokhoz jutott Maxwell Jones és Pat Wood. Ők a Maudsley Kórház észak-londoni (Mill Hill) neurózis osztályán próbálkoztak csoportos pszichoterápiás módszerekkel. Hamarosan rájöttek arra, hogy a kórházi miliő kapcsolatban áll a betegek pszichoszomatikus és egyéb tüneteivel (Pat Wood kardiológus volt): a páciensek hasonló módon reagálnak a kórházi környezetre, mint ahogyan a kinti életben viselkednek. Ebből ők is azt a következtetést vonták le, hogy a csoport belső, személyes viszonyrendszere lehet gyógyító erejű, itt történhet meg a személyközi viszonyok korrekciója. Jones és Wood *„terápiás közösségben"* gondolkodtak, nem csupán az adott osztály, hanem a kórház egészének személyzetét is egyenrangú félként vonták be a csoportos beszélgetésekbe. A terápiás közösség elképzelése tehát feltételezi, hogy a kórház rendszerként működik, amelynek különféle szintjei, alrendszerei hatnak

egymásra, így a (terápiás) figyelem magára a rendszerre irányul, amelynek a személyzet és csoportjai éppen úgy tagjai, mint a betegek.

A csoport pszichológiai tere ekkor már az amerikai szakemberek számára sem idegen. A háború alatt az Egyesült Államokban is számos csoportokkal kapcsolatos kísérlet zajlik, a hátország és a hadsereg terepein egyaránt. Samuel Stouffer híres, *American soldier* vizsgálatából készült könyvsorozata[156] a háború után az egyik legfontosabb és legidézettebb szakmunkává válik. Az addig példátlan mennyiségű adat feldolgozásával készült monumentális munka egyik lényeges általános megállapítása (egyebek mellett), hogy nem az objektív körülmények befolyásolják az emberek viselkedését, hanem sokkal inkább az, hogy mit gondolnak az adott helyzetről, továbbá a katonák számára milyen lényeges saját közvetlen (vonatkoztatási) csoportjuk. Az *American Soldier* kutatási projekt keretében a hadsereg a szociálpszichológiai vizsgálatok első számú terepévé lett. A hadviselés hatékonyságának egyik legfontosabb tényezőjévé vált a humán erőforrás, adatokat gyűjtöttek arról, hogyan lehetne javítani a hadsereg belső morálját, milyen körülmények között érzi magát jól a katona, hogyan szervezze meg szabadidejét, hogyan lehet integrálni a nőket és a színes bőrűeket, hogyan mérsékelhető a seregen belül a rasszizmus stb.

Az amerikai csoportkutatások egyik legjelentősebb alakja, Kurt Lewin Németországból emigrált az USA-ba 1933-ban. Itt szociálpszichológiai kutatásainak fő profilja a csoport lesz, amit ő is kölcsönhatások komplex tereként (*mező*ként) képzelt el. Vizsgálatai – az intézményi megrendelők igényeihez igazodva – pragmatikusak, egyrészt a kiscsoport dinamikájának (vezetés, csoportlégkör, normák, csoporton belüli azonosulások stb.) feltárására, másrészt a kiscsoport vizsgálatán keresztül a nagy társadalmi folyamatokra irányulnak.[157] A kiscsoport-helyzet mint olyan Lewin kutatásaiban a kezdetektől fogva összekapcsolódik a demokrácia, a demokratikus nyilvánosság, az antirasszizmus és a társadalomkritika programjával. Számára a kiscsoport egyszerre válik az amerikai polgári demokrácia értékeinek hordozójává, és elsajátításuk kísérleti, pedagógiai terepévé. Lewin kutatásainak eredményei nagy visszhangot vál-

[156] Stouffer, Samuel A. et al (1949): *Studies in Social Psychology in World War II: The American Soldier*, Princeton: Univ. Press .

[157] *Iowai Egyetem Gyermekjóléti Kutatóintézeté*ben végzi 1937 és 38 között (White-tal és Lippittel közösen) híres „vezetési stílusok" kísérletét, amely óriási hatást gyakorol a csoporttechnikák üzleti, ipari, katonai stb. alkalmazására. A háború alatt a hátország intézményeinek megbízására tanácsadói és („akció") kutatói munkát végez, egyebek mellett a hátországi propaganda működéséről, amelynek során kísérletekkel bizonyítja, hogy a meggyőzés hatékonyabb, ha kiscsoportos keretekben történik (például az amerikai háziasszonyok korábbi meggyőződésük ellenére a csoportos agitáció után lelkesebben vásároltak olcsóbb és rosszabb minőségű élelmiszereket).

nak ki az angolszász tudományos-terápiás nyilvánosságokban, a háború alatt több esetben kérik fel szakértői tanácsadónak a hátország különféle problémáinak megoldásához. 1944-ben önálló kutatóintézetet alapíthat a *Massachusetts Institute of Technology*-n (MIT). A MIT *Csoportdinamikai Kutatóközpont*ja a háború utáni csoport-boom legfontosabb és legbefolyásosabb nemzetközi képző- és kutatóintézete lesz.

Az Egyesült Államokban a csoport-pszichoterápia számos, egymáshoz olykor részben, olykor egyáltalán nem kapcsolódó területen indult. Ezek a kezdeményezések egymással párhuzamosan folynak az egészségügy, szociális munka, pedagógia területén. Az első próbálkozások az 1900-as évek elején történtek kórházi szomatikus betegek körében.[158] Majd az 1930-as évektől, a pszichoanalitikus terápia elterjedése nyomán, több analitikus beállítottságú pszichiáter (E. V. Lazell, Louis Wender, Trigant Burrow, Alexander Wolf és mások) kísérletezik pszichiátriai betegek, illetve magánpácienseik csoportos kezelésével, pszichoanalitikus értelmezési keretben. Ugyanebben az időszakban pedagógusok, szociális munkások problémás gyerekek körében folytatnak csoportos terápiás foglalkozásokat.

Ezek a kezdeményezések a harmincas évek végén, negyvenes évek elején fokozatosan egymásra találnak, a csoportozás mint módszer egyre szélesebb körben válik innovatív újdonsággá az egészségügytől a szociális munkáig. Intézményesülésében és terjedésében nagy szerepe van annak, hogy az *Amerikai Ortopszichiátriai Egyesület* vezetői támogatták a csoportterápiás kezdeményezéseket. Az egyesület lapja 1938-tól rendszeres publikációs fórumot biztosít a módszert ismertető tanulmányoknak, így azok egyre ismertebbé váltak a szélesebb orvosi (pszichiátriai) közegekben. Samuel Slavson és az Ortopszichiátriai Egyesület lapjának főszerkesztője, Lawson Lowrey kezdeményezésére 1943-ban az Ortopszichiátriai Egyesület körül működő csoportozók megalakítják az *Amerikai Csoport-pszichoterápiás Egyesület*et (AGPA) Slavson elnökletével és 41 alapító taggal. Az egyesület nem orvosi szervezetként működött, célja, hogy összefogjon minden olyan szakembert (pszichiátert, pszichológust, szociális munkást, tanárt stb.), aki saját területén csoporttechnikákat használ. Slavsonék eredményes szervező munkát végeztek, és ez szerencsésen találkozott az új és hatékony pszichológiai technikák iránt növekvő igénnyel. Az egyesület tagjai

[158] J. H. Pratt 1905-ben Bostonban tbc-s pácienseivel kezd csoportos beszélgetéseket, egyfajta „pszichoedukációs" céllal. Számos más szakemberrel, köztük pszichoterapeutákkal való konzultáció nyomán rájött, hogy a testi betegségekben milyen lényeges a pszichés tényező. A csoport-pszichoterápiás üléseken a betegekkel a Bibliát és más inspiráló olvasmányokat beszéltek meg közösen, feltételezve, hogy az innen nyert pozitív életszemlélet elősegíti a gyógyulást. Pratt munkásságától inspirálva több kórházban is szerveznek hasonló csoportokat cukorbetegek, problémás gyerekek, pszichotikusok stb. körében (A Brief History... 1973).

országszerte népszerűsítették a csoportmódszereket, évente megrendezett konferenciáik rangos szakmai fórumnak számítottak és egyre népszerűbbek lettek az emberekkel dolgozó szakemberek körében (A Brief History 1971). Ugyanebben az időszakban, a harmincas években kezd intézményesülni egy másik, szintén nagy karriert befutott csoportos terápiás módszer, a pszichodráma. A módszer „atyja", Jacob Levy Moreno 1925-ben az USA-ba emigrált, és itt folytatta a Bécsben elkezdett terápiás „színházi" kezdeményezését, a *Rögtönzések Színházát*, majd a harmincas évek első felében a módszert hivatalosan is ismerteti az *Amerikai Pszichiátriai Társaság* kongresszusain. Ugyanekkor (a Hudson Állami Leányiskola nevelőjeként) dolgozza ki a szociometria módszerét. Az AGPA alapításával egy időben, 1942-ben megalapítja a pszichodráma amerikai szakmai egyesületét, rendszeresen tart a módszert demonstráló workshopokat szerte az országban, majd 1945-től ő is csoportterápiás szakmai folyóiratot indít.

Noha az USA-ban, mint láthattuk, a csoportozás konjunktúrája már a harmincas évek végén elindul, a háború itt is jelentős lökést adott a módszer elterjedésének és további intézményesülésének. A hatékony technológiák kifejlesztésére irányuló háborús nyomás elősegítette a szövetséges államok közötti tapasztalatcserét. Ennek köszönhetően a brit és az amerikai csoportterápiás kísérletek gyorsan egymásra találhattak. Foulkes és munkatársai northfieldi „terápiás közösség" kísérletét meglátogatta az Egyesült Államok hadseregének vezető pszichiátere, Karl Menninger. Az Amerikai Ortopszichiátriai Egyesület 1943. évi konferenciájára meghívták azokat a szakembereket, akik a hadseregben alkalmaznak csoportmódszereket. Menninger javaslatára a konferencia vendége volt Bion és Foulkes is. Az amerikai és a brit csoportkutatók a Northfield-kísérlet eredményeit összevetették az Egyesült Államok hadseregében alkalmazott szakemberek (Samuel Hadden, Alexander Wolf, Irving Berger, Donald Shaskan) tapasztalataival. A csoportmódszerek a második világháború alatt a katonai pszichiátriai apparátus legfontosabb tényezőjévé váltak. A háború utáni robbanásszerű konjunktúrát vetíti előre az a tény is, hogy az amerikai pszichiátria olyan befolyásos figurái, mint Menninger a csoport-pszichoterápiát tartották a leghatékonyabb és legígéretesebb pszichiátriai újításnak.[159]

A hadseregben és az egészségügyben megalapozott szakértelem a háború után villámgyorsan terjedt a közintézményekben, gazdasági és civil szervezetekben, a munka világában, oktatásban, szociális munkában stb. Az USA-ban és Angliában kutatóintézetek, képzési központok sűrű hálózata jön létre, ahol a csoport működéséről felhalmozott pszichológiai, terápiás tudást olyan

[159] Scheidlinger, Saul és Schamess, Gerald: Fifty Years of AGPA 1942-1992: An Overview http://www.agpa.org/home/about-us/agpa/50-year-history, letöltve 2014. május 14.

hétköznapi, elsajátítható jártasságokká fordítják, amelyek nélkülözhetetlennek bizonyulnak a gazdasági és egyéb szervezetek vezetői, menedzserei számára. (Rose 1990b) Ennek a hálózatnak két nagy csomópontja volt, az egyik az USA-ban, másik természetesen Angliában.

Lewin halála előtt, 1947-ben hozza létre a Main állambeli Bethelben a *National Training Laboratory*-t (NTL), amely a csoporttechnikák mekkájává válik. Az „emberi kapcsolatok laboratóriuma" az élet hétköznapi, valóságos helyzeteihez biztosít gyakorlóhelyet. Az itt kidolgozott, ún. *T-csoport* technika pragmatikusan alkalmazható az élet minden területén: kisközösségi kapcsolatok javítása, előítéletek, faji konfliktusok csökkentése, oktatás, szervezetfejlesztés, személyiségfejlesztés stb. Az ötvenes évek elején a nyugati parton létrehozzák a betheli laboratórium testvérintézményét, a Kaliforniai Egyetemhez tartozó *Western Training Laboratory*-t. 1957-re több mint ezer fő (kormányzati és ipari vezetők, katonatisztek, szakszervezeti vezetők, iskolaigazgatók, egyházi vezetők, kis közösségek vezetői stb.) vett részt a bethelbeli laboratórium T-csoportjain. (Rose 1990b)

Ugyanezen az alapon kezd csoportokkal dolgozni 1946-tól Carl Rogers pszichoanalitikus, a korszak egyik jellegzetes, amerikai terapeuta szupersztárja is. Ő saját módszerét *encounter-csoportok*nak nevezi. Az encounter-csoport elveiben és működésében a T-csoportokhoz hasonlít, talán a csak a hangsúlyban van némi különbség: Rogers nagyobb figyelmet fordít a csoport személyiségfejlesztő funkcióira és a terapeuta személyiségére, az encounter-csoport feladatát elsősorban a személyiség kibontakoztatásában, rejtett lehetőségeinek, kreativitásának fejlesztésében látja (Szőnyi 2005).

Az angol csoportozás központja továbbra is a Tavistock marad, azonban a klinika 1946-ban kettéválik. A szervezetfejlesztési, csoportdinamikai kutatások számára a *Rockefeller Alapítvány* támogatásával önálló kutatóintézetet hoznak létre, a *Tavistock Institute of Human Relation*-t, amely a csoporttechnikák nemzetközi hálózatának európai központja lesz (az amerikai NTL mellett). A megmaradt Tavistock Klinika továbbra is a pszichoterápia, mentálhigiénés tanácsadás és az ezekkel kapcsolatos kutatómunka angol és nemzetközi fellegvára marad, olyannyira, hogy 1948-ban az intézetet és általa a pszichoterápiás, mentálhigiénés tevékenységet is integrálják a formálódó brit jóléti állam közegészségügyi hálózatába.

A *Tavistock Institute of Human Relations* munkatársai a Tavistock ekkor már nemzetközi hírű csoportozói (többek között Bion, Ronald Hargreaves, John Rawlings Rees, J. D. Sutherland, John Bowlby, Erik Trist). Az Intézet a háború után is szoros szakmai kapcsolatban állt Lewin laboratóriumával. Szakmai folyóirata, a *Human Relations* a mai napig a szervezetfejlesztés, csoportozás egyik

legfontosabb interdiszciplináris orgánuma. A Tavistock Institute of Human Relations indulásától kezdve erős, befolyásos intézmény, jelentőségét (és egyúttal a pszichotudományok erősödését is) jelzi, hogy az 1948-ban a WHO-val együtt létrehozott *Mentálhigiénés Világszövetség* (World Federation of Mental Health) első elnökévé J. R. Rees-t választják meg. Az Intézet kulcsszerepet kap a nemzetközi mentálhigiénés irányelvek kidolgozásában és terjesztésében.

Ahogy az USA-ban, úgy természetesen Nagy Britanniában is óriási igény mutatkozik a csoporttechnikák elsajátítására. A Tavistockon, majd a leicester-i Egyetemen kidolgozott szervezetfejlesztési módszerek megrendelői a legkülönfélébb állami, önkormányzati, gazdasági szervezetek. (részletesen Rose 1990b) A Tavistock által kifejlesztett tréningtechnika (az ún. *Tavistock konferencia*) a T-csoportokhoz hasonlóan azon alapul, hogy a résztvevőket néhány napra kiszakítják eredeti környezetükből (munkahelyükről, családjukból), az „elvonulás" során legfontosabb feladatuk, hogy saját tapasztalataik által megértsék a csoport tudattalan érzelmi viszonyait, és képesek legyenek a csoportot szervezeti struktúraként értelmezni. Szőnyi Gábor szerint a T-csoportoktól ez az eljárás inkább csak hangsúlyokban különbözik, a csoportvezető itt is passzív, de a T-csoport inkább a tudatos folyamatokra koncentrál, és kiemel bizonyos értékeket (demokrácia, nyíltság, kompetencia, feladatba való bevonódás stb.) (Szőnyi 2005).

A különféle csoportterápiás technikákban eredendően közös, hogy a csoportot olyan önálló entitásként fogják fel, amely *saját magát* képes korrigálni (Rose 1990b). A terápia tehát nem egy másik ember kezében van, a csoportterapeuta nem irányít, hanem csupán értelmez, az egyén a *csoport által* képes gyógyítani önmagát. A T-csoportok, encounter-csoportok, Tavistock konferencia-csoportok stb. számára nincs külső feladat, a résztvevők egyetlen dolga a csoportfolyamatok megfigyelése és általa egy olyan belső kultúra kialakítása, ahol a társas viselkedés folyamatos reflexió tárgya, szavakba foglalható és visszaforgatható az egyén önészlelésébe, önreprezentációjába, szociális jártasságaiba (i. m.). A csoportfolyamatok megértése így nem csupán a neurózis gyógyítását teszi lehetővé, hanem egyúttal annak a területnek a vizsgálatát is, ahol a neurózis megjelenhet: a társas viszonyokat. A csoportozás a háború után nem csak tudományos-terápiás technológia, hanem *kultúra*, amelynek alapvetése, hogy az emberi kapcsolatokról *mindenkinek* van tanulni valója, és ez a tanulás jobbá teszi az egyént és a társadalmat is (Szőnyi 2005 – kiemelés tőlem). Az új diskurzus lényege, hogy a csoportok résztvevői a tanulási folyamat eredményeként nem csupán jobb szakemberek (vezetők, tanárok, orvosok, szervezők stb.), hanem jobb, etikusabb *személyiség*ek lesznek, azaz képesek lesznek privát kapcsolataik *menedzselésé*re is.

A csoportozás új diskurzusában a közösséggel kapcsolatos etikai elvárások a polgári demokrácia univerzalizált értékeihez kapcsolódnak: a tréningcsoportokban a vezetés nondirektív, a tagok egyenrangúak, a csoport terében kötelezően figyelmen kívül kell hagyni a tagok „külső", hivatalos intézményi hierarchiában betöltött pozícióját. A közös tanulási folyamat *erre* a csoportra irányul, a tagok számára megfigyelhető folyamatok a normalitás/patológia dimenzióiban értelmezhetők, ahol a legáltalánosabban megfogalmazható norma a csoport „egészséges", azaz *demokratikus* működése.

A terápiás (kórházi) közösségek működéséről szerzett tapasztalatokat a háború után kiterjesztik a munkahelyek és egyéb „civil" intézmények vizsgálatára és „terápiájára".

A csoporttechnikáknak köszönhetően a munka és a munkás lélektana a háború után már nem csak a munkás mint individuum pszichológiai szükségleteire, hanem a munkahely belső viszonyainak minőségére fókuszál (elsődleges csoportok, intézményi kommunikáció, hierarchia, morál stb.), radikálisan átalakítva az intézmények belső világát és a munkavégzés ethoszát. Az ipari, gazdasági hatékonyság tematikája összefonódik a mentális egészséggel, a munkahely belső világa pedig a demokrácia politikai elveivel. A szervezetfejlesztési technikák és a pszichológiai szakértelem a vállalkozások belső világát kulturális, társadalmi, politikai értékkel látja el. Ennek köszönhetően megváltozik a vállalatok működésmódja, szervezeti felépítése, és az a technológia is, amellyel a munkást a munka világához kötik. A munkahelyi viszonyok legfőbb eleme a demokrácia lesz, ennek megfelelően a munkás elsősorban állampolgár – a munkahelyén és azon kívül egyaránt. Igényei nem csupán a magas fizetésre és jobb munkakörülményekre irányulnak, hanem saját pszichés jóllétére is. Az „egészségesen" működő munkahely biztosítja alkalmazottainak az önmegvalósítás lehetőségét és a valahová való tartozás érzetét is. A pszichológiai értelemben vett csoport tehát az egyén vállalati célokhoz való integrációján keresztül működik, egyfajta technológiai mechanizmusként. A munka ettől kezdve legalább annyira pszichológiai, mint gazdasági imperatívusz; egyszerre lesz a munkás számára az önmegvalósítás és a profit termelésének intézménye (részletesen ld. Rose 1990b).

1945 után a pszichotudományok a nyugati társadalmakban egyre növekvő mértékben hatják át a munka és a jóléti állam terjeszkedő közszolgáltatásain keresztül a közintézmények és a család világát is. Konjunktúrájuk az 1960-as években ér a csúcsra, ezt az időszakot nevezi a szakirodalom pszicho-boomnak, ami arra is utal, hogy a pszichológiai szakértelem a hétköznapi emberek hétköznapi életvitelét is meghatározza, a pszichológiai tudás a *common sense* részévé válik. Ezek a folyamatok lényegileg kapcsolódnak a nyugati társadalmak

háború utáni átalakulásával: a jóléti állam kiépülésével és (ennek nyomán) a középosztály kiszélesedésével.

Az állami közfeladatok kiterjesztése (társadalombiztosítás, szociális ellátórendszer, közoktatási rendszer stb.) során a közintézményekhez kapcsolódó szakértelem elér olyan, korábban a „privát" szférához tartozó területekre is, mint a család és a gyerekkor. A kormányzásnak ezek, a jóléti államhoz kapcsolódó új technológiái nem pusztán az állampolgárok újfajta ellenőrzését tették lehetővé. Azáltal, hogy a szubjektivitás szintjén működnek, konstitutív szerepet játszanak a jóléti demokráciák individuumainak megformálásában is (Rose 1990b). A korai-szülő gyerek kapcsolat a háború utáni pszichológiai diskurzusban már megkérdőjelezhetetlenül összekapcsolódik a felnőttkor „minőségével" és ezáltal a társadalmi problémákkal is,[160] ez a „pszichológiai tény" lett a kormányzati egészségpolitikák alapja. A jóléti állam intézményei kitüntetett figyelmet fordítanak a gyerekkorra és a gyereknevelés körülményeire. Ahogy a csoportozás technológiái által a munka világába, úgy az új fejlődéslélektan a család világába juttatja el a liberális demokrácia morális és politikai elveit. A gyermek érzelmi szükségleteire hangolódó szülő garantálja, hogy gyermeke felnőttként boldog, sikeres és a demokratikus együttélésre képes személyiség lesz.

A közpolitikai szakértelemben felfutó konjunktúra mellett a pszichotudományok az 1960-as évek elejére a nyugati társadalmak egyik leginkább kedvelt és leginkább nélkülözhetetlen fogyasztási cikkévé lettek. Ekkorra a pszichológus a nyilvánosság jól ismert figurája, ő nyilatkozik a médiában gyereknevelési, párkapcsolati, szexuális és közéleti kérdésekben; a népszerű magazinok állandó rovataiban a „pszichológus válaszol" az olvasók kérdéseire; a pszichoterapeuta szupersztárok szakértelmük alapján tesznek kinyilatkoztatásokat az élet értelméről, boldogságról és boldogtalanságról; az élet értelmét és boldogulásukat kereső állampolgárok pedig a pszichoterápiák végeláthatatlan arzenáljából választhatják ki „valódi" egyéniségüknek leginkább megfelelőt.

A gazdasági konjunktúra és a jóléti állam kiépülése révén Nyugaton lehetővé vált a tömeges felemelkedés, így megjelenhetett egy széles, új középosztály,

[160] Ebben jelentős szerepe van egyrészt azoknak a pszichológiai kutatásoknak, amelyeket a háború alatt árvaházakban folytattak. A megfigyelések kulcsfogalma a hospitalizáció lett, eszerint a gyerekek egészséges érzelmi fejlődésében lényegi elem a gondozóhoz való érzelmi kötődés. Másrészt John Bowlby kutatásainak, aki 1936 és 39 között a *London Child Guidenance Clinic*-en fiatalkorú tolvajok érzelmi életét vizsgálta. Eredményei szerint a fiatalkori deviancia összefügg a szülőtől való korai szeparációval. Az élet első öt éve meghatározó jelentőségű a személyiség fejlődésében, a szeparáció „érzelmileg szegény" személyiséget eredményez, ez a későbbi antiszociális viselkedés gyökere. Ezek a megfigyelések nem csupán az intézményi szakértői beavatkozások irányát szabták meg, hanem „bowlbyzmus-ként" népszerűsítő, ismeretterjesztő fórumokon eljutottak a közvélekedéshez is. 1945 után John Bowlby lesz a WHO és az ENSZ gyermekvédelmi programjának kidolgozója.

amely elsősorban a fogyasztáson keresztül definiálja önmagát. Számos társadalomtudományi irányultságú elemző (például Lasch 1984, Sennett 1998, Giddens 1991, Bourdieu 1989, Rose 1990b, 2008, Cushman 1995, de mások is) kiemeli, hogy a pszichotudományok ebben a „definícióban" kitüntetett szerepet kapnak, másképpen fogalmazva az új középosztály tagjai a pszichológia és más életmód-szakértelmek (diéták, testkultúra, természetgyógyászat stb.) formájában fogyasztják saját individualitásukat. A fentebb idézett szerzők korántsem ugyanazt gondolják, azonban abban biztosan egyetértenek, hogy a fogyasztói társadalmak középosztályosodott polgárai individualizálódnak, amely egyúttal azt is jelenti, hogy „pszichologizálódnak". A „társadalmi lebegés és élvezet osztályideológiája" (Bourdieu), az „intimitás zsarnoksága" (Sennett), a „nárcizmus társadalma" (Lasch), az „ontológiai bizonyosság kétségbeesett keresése" (Giddens) jelenség szinten ugyanarra utalnak. Az új középosztály tagjai nem osztályként, hanem individuumként érzékelik önmagukat, külső referenciák híján (Giddens) vagy annak tagadásaként (Bourdieu) kizárólag egy szubjektív (nem társadalmi) pozícióból képesek magukat és a körülöttük lévő világ jelenségeit értelmezni. A hatvanas évek óta a pszichotudományok által folyik széles körű nyilvános diskurzus arról, hogyan juthatunk el saját szubjektivitásunkhoz („valódi önmagunkhoz", „szabadságunkhoz"), ez az igény szinte morális paranccsá lett, amely a *normalitás* kritériumaként válik megfogalmazhatóvá. Azonban korántsem arról van szó, hogy az emberek valamilyen új pszichiátria, életforma, vagy spirituális gyakorlat segítségével „felszabadultak" volna a társadalmi kényszerek alól, sokkal inkább arról, hogy az önmagunkról való gondolkodás, és az önmagunk menedzselésére alkalmazott szakértelem (legyen az medikális, vagy más jellegű) az 1960-as évektől a „felszabadulás", „valódiság", „demokrácia" szándékával történik. A fogyasztói társadalom új középosztályában a (kis)polgári testi-lelki aszkézis az öröm morális parancsává változott. Az öröm (mint a szexualitás, munka, szabadidő, emberi kapcsolatok, család, mozgás, test stb. élvezete) nem egyszerűen engedélyezett, hanem etikai és tudományos alapon elvárt *kötelesség*. A pszichoterápia közpolitikai alkalmazásai mellett egyúttal árucikk a javak és szolgáltatások piacán, amely az új középosztály új szükségleteinek kielégítésére jön létre. A pszichotudományok kiválóan megfelelnek ennek az elvárásnak: tudományos alapon egy olyan ideológiát szolgáltatnak, amely az egyéniség kultuszát és a társadalmi tér determinációinak tagadását hirdeti (Bourdieu 1989: 354–371.).

A hatvanas évek pszicho-boomja a pszichoterápiás technikák korábban soha nem látott burjánzását hozza. Ekkor jön létre számos egyéni és csoportos módszer (Gestalt-csoport, tranzakció-analízis, mozgással dolgozó nonverbális technikák stb.) (Szőnyi 2005), a pszichoterápiák piaca széles körű választékot

biztosít az önmegvalósításra éhes (középosztályi) fogyasztóknak. A különféle „önfelszabadító" pszichológiai módszerek közül a legnépszerűbb a csoportozás lesz, amely az 1960-as évektől önálló életmód-mozgalommá nőtte ki magát, majd 1968 jegyében a legkülönfélébb életmódreformok és „alternatív" közösségi identitásprojektek terepévé lesz. Az *encounter-mozgalom* nyomán önsegítő csoportok szerveződnek az élet szinte minden területén. Ezekben a csoportokban a résztvevők az „elidegenedés alóli felszabadulást" kívánják elérni a másikkal való „valódi" találkozás segítségével.

A nyugati pszichoterápiás diskurzus és a nyugati társadalom kapcsolatára reflektáló utolsó magyar hozzászólás óta, ahogy mondani szokás, nagyot változott a világ. Ha emlékszünk a korábbi fejezetekre, Tariska István 1948-ban már a vasfüggöny szovjet oldaláról látogatott „át" a londoni Mentálhigiénés Világkongresszusra. (ld. Tariska 1948a) Az ő „sztálinista" tekintete és a szovjet blokk politikai ideológiai igényei a maguk módján érzékelték a pszichotudományok és a (nyugati) liberális demokráciák közötti erős kapcsolódásokat, függetlenül attól, hogy cikke konkrétan a magyarországi pszichoanalízis elleni ideológiai hadjárat gesztusaként íródott. A magyarországi pszichológia újraindítását követően, 1956 után általában véve nincs reflexió a pszichotudományok és a kapitalista/szocialista társadalmak szubjektumainak viszonyára – vagy legalábbis én nem találtam erre utaló forrásokat. A magyarországi (csoport)pszichoterápia azonban kizárólag a kortárs (1950-es, 1960-as évek) nyugati szaktudásához kötődik, és azt próbálja adaptálni. Láthattuk, hogy ezek a pszichoterápiás technikák a legmélyebb szinteken kapcsolódnak a (nyugati) szelf társadalmi-politikai kötelezettségeihez. Ez a szelf – a pszichoterápiák és más hasonló technikák segítségével – azt keresi, hogyan „szabadíthatja fel" önmagát a társadalmi és pszichológiai kényszerek alól (és nem azt, hogyan mérsékelhetné a társadalmi viszonyok kényszerítő jellegét), hogyan találja meg „saját útját" a személyes felelősségvállalásai és döntései által (és nem azt, hogyan alakíthatná környezetét humánusabbá). A nyugati liberális demokráciák szubjektumai nem a közösség jóléte iránt érzett felelősség, hanem a személyes kielégülés és az autonómia etikája alapján működnek, méghozzá saját magukon végzett állandó pszichológiai munka, az „önmegvalósító" szubjektum létrehozásán keresztül. Mint láttuk, a háború után jelentős részben az új pszichológiai technikák kapcsolják az egyént a társadalmi mechanizmusokhoz: a pszichotudományok váltak a nyugati polgárok individualitásának és egyúttal a jóléti kapitalizmus gazdasági ethosza elsajátításának technológiáivá.

4. „Közösségek rejtett hálózata": pszichoterápia Magyarországon a hatvanas években

4. 1. A csoport-pszichoterápia kezdetei

A csoportozás magyarországi karrierje a tiltás éveit átvészelő, illetve a hatvanas évek elején létrejött, jellegzetes, félnyilvános pszichoterápiás közegekben kezdődött, és jóval később, a hetvenes évek végén kezdett hivatalosan intézményesülni (utóbbiról – a *Pszichoterápiás Hétvégek*ről – részletesen ld. Harmatta 2006). A nyugati csoportterápiás és más pszichoterápiás módszerek elsajátítása elválaszthatatlan ezeknek a kis informális nyilvánosságoknak a létrejöttétől és működésétől, továbbá ezek a közegek lesznek Magyarországon a módszer „hordozói" is – azaz maguknak a közegeknek a megformálásában legalább annyira fontos szerepet játszanak a csoportos pszichoterápiás módszerek, mint a „laikus" páciensek kezelésében, sőt. A fentebb ismertetett technikák az 1960-as évek második felétől nálunk az „emberarcú szocializmus", avagy „gulyáskommunizmus" kontextusában értelmeződnek (át). Ezért ebben a fejezetben együtt tárgyalom a csoport-pszichoterápia magyarországi intézményesülését a korabeli pszichoterápiás félnyilvánosságok bemutatásával, noha a kettő nem mindig fedi le egymást teljes mértékben.

Magyarországon az első csoport-pszichoterápiás próbálkozások az ötvenes évek közepén kezdődtek, a módszernek Szőnyi Gábor és Tomcsányi Teodóra (1984) szerint nálunk nincs korábbi hagyománya. A szerzők idézett tanulmánya 1984-ben, a magyar „csoport-boom" időszakában tekinti át a csoportozás magyarországi diskurzusát, a témában megjelent publikációk mennyiségének és tartalmának elemzésével. Az ilyen „state of the art" típusú összegzések nyilván akkor válnak aktuálissá, amikor egy diskurzus annyira megerősödik, hogy szükségessé válik a felhalmozott tudásanyag szisztematikus rendszerezése. A tanulmány szerzői szerint „a hazai gyakorlat feltehetően átmeneti sajátossága, hogy a szociálpszichológiai kiscsoport-kutatások nem érintkeznek a klinikummal, így a szociológiai szaklapokban, csoport témájú szöveggyűjteményekben csoport-pszichoterápiás tanulmánnyal nem találkoztunk" (i. m. 613.). Ez az sajátosság (amely az utókor szemszögéből nem is annyira átmeneti) azokkal az intézményi, politikai, mentalitástörténeti körülményekkel magyarázható, amelyek kontextusához a „nemzetközi" (azaz nyugati) csoportterápiás diskurzus Magyarországon adaptálódik. Talán még egyszer érdemes hangsúlyozni, hogy az 1950-as évek közepétől a magyar szakemberek egy olyan tudást igyekeznek saját szakterületükön meghonosítani, amely eredetét tekintve elválaszthatatlan az 1945 után kialakuló nyugati polgári demokráciák gazdasági,

politikai, szimbolikus rendszereitől. Mint láttuk, a nyugati csoporttechnikák egyszerre gyökereznek a pszichiátriai, pedagógiai, pszichoterápiás és akadémiai közegekben, és, részben a háborús nyomásnak köszönhetően, ezek a közegek éppen a csoportozás által szerveződnek önálló hálózattá és diskurzussá (mint csoport-pszichoterápiák). A magyarországi kollégák az új nyugati diskurzust csak saját közegeik „nyelvére" tudják lefordítani, a magyar szakmai közösségek pozícióikat tekintve bizonyos értelemben a nyugati pszichoterápiás nyilvánosságok ellentéteként értelmezhetők. A nyugati jóléti állam egyre növekvő mértékben használja a (csoport)pszichoterápiás szaktudást közpolitikai célokra, létrehozva ezzel a szakértő egy jellegzetes típusát, aki egyszerre tanácsadó, kutató és terapeuta. A magyar államszocializmusban a pszichológia csak az 1970-es évektől válik néhány területen közpolitikai szakértelem forrásává (például a nevelési és pályaválasztási tanácsadók hálózata). Az, hogy a „gulyáskommunizmusnak" nevezett kádári jóléti állam és a korabeli magyar társadalom milyen technológiák által működteti saját állampolgár-szubjektumait, egy másik elemzés tárgya lehetne. Bizonyos, hogy a hatvanas években a pszichológia ebben még nem játszik lényeges szerepet, ugyanakkor a nyugati technológiák fokozatosan átszivárognak a korabeli pszichológia egyes közegeibe, rákapcsolódva és egyúttal megformálva egy értelmiségi-szakértői identitást, amelynek lényegi eleme az informalitás és a „kiüresedettnek" érzékelt hivatalos intézményekkel szembeni szkepszis, vagy ellenállás ethosza. Ez a habitus nem feleltethető meg a nyugati „csoportozók" tanácsadó-kutató-terapeuta szerepkörével, hiszen az lényegileg kapcsolódik az állam és a civil társadalom nyugati intézményeihez (és dichotómiájához), inkább valamilyen formában ennek az inverze: a magyarországi csoportozók *mintha* ezt a „nyugatiságot" kérnék számon azzal, hogy szakértőként az informalitás világába vonulnak ki.

Visszatérve Szőnyi Gábor és Tomcsányi Teodóra 1984-ben írt tanulmányára, nem teljesen igaz, hogy a csoportozásnak az 1950-es évek második fele előtt nincs magyarországi hagyománya, sőt, éppen szociálpszichológiai vonalon van. Az ONI-időszak előtt, 1946–47-ben Mérei Ferenc az általa vezetett Fővárosi Lélektani Intézetben szociálpszichológiai irányultságú csoportlélektani kutatásokat végzett. *Az együttes élmény* referált a kortárs nyugati mainstream szociálpszichológiai diskurzusra (konkrétan Kurt Lewin és kutatócsoportja munkásságára), olyannyira, hogy hosszú évtizedekig az egyetlen magyar szociálpszichológiai közleményként tartották számon, amelynek eredményei bekerültek a nemzetközi/nyugati tudományos nyilvánosságba. 1949-ben a Tavistock Intézet által kiadott *Human Relations* című rangos nemzetközi szaklap közli a némileg prózai *Group Leadership and Institutionalization* címmel (Mérei 1949f, a kutatásról és szellemi hátteréről részletesen Erős 2006). A csoport és

a vezető viszonyát vizsgáló magyar kísérlet inspiráló modellje nem más volt, mint az alulról szerveződő magyar népi kollégiumi mozgalom és annak Mérei számára is példaértékű csoportkultúrája. A kutatás a magyar állam kutatóintézetében készült közpénzből, vezetője a Kommunista Párt elkötelezett (tudóstanácsadó-terapeuta) szakpolitikusa volt, munkatársai fiatal pszichológusok, akik közül többen az ekkor már újjászervezett magyar felsőoktatásban szereznek szakképesítést. A kutatás eredményei közvetlenül kapcsolódtak vezetőjének a magyar demokráciáról alkotott (utólag víziónak bizonyuló) elképzeléseihez, Mérei ugyanis tanácsadóként vett részt a NÉKOSZ pedagógiai programjának kidolgozásában (is). Ahogy mondani szokás, a sors iróniája, hogy *Az együttes élmény* kísérlet konklúzióit, miszerint a diktatúra (autoriter vezető) hatékony ellenszere az erős normákkal rendelkező, integrált kisközösség, a történelem rövidesen igazolta: a Párt, tartva a NÉKOSZ autonómiájától, a fordulat évében a mozgalmat semlegesítette, beolvasztotta az állami diákotthon rendszerbe (részletesen ld. Pataki 2005, Mérei szerepéről: Litván 1989, Köte 1989). Az ötvenes éveket tárgyaló fejezetben részletesebben is kifejtve olvasható, hogy a sztálinizmus áldozatául esett pszichológus értelmiség ekkor még korántsem adta fel közpolitikai ambícióit. Sztálin halála után, majd 1956-ban a *„szocialista felvilágosodás"* jegyében a pszichotudományok újra intézményesülni kezdenek. Ennek egyik első szimbolikus gesztusa „Mérei és társai" rehabilitációja volt. Mérei 1956-ban ott folytatta, ahol abbahagyta. A közoktatás és a pedagógia területén alkalmazott pszichológiai szakértelem, és az ONI legitimitása ekkor éppen a pszichológia és a pedagógia területén folyó heves értelmiségi viták egyik legfontosabb tétje. Mint láttuk, Mérei minden befolyásával és tekintélyével képviselte az ügyet, azonban a gyermeklélektan újraintézményesüléséhez szükséges időt leállította a forradalom. A rehabilitáció első (és utolsó) lépcsőfokaként Méreit 1956 elején az akkor már az Akadémia kötelékébe tartozó Gyermeklélektani Kutatóintézet tudományos főmunkatársává nevezik ki. Itt egyebek mellett éppen a csoportlélektani kutatásait folytatja: ekkor végzi régi-új munkatársaival a *Pár és csoport* kísérletet, amely szintén a klasszikus szociálpszichológiai csoportkísérletek műfajába sorolható, és feltehetően az *Együttes élmény*hez hasonlóan nemzetközi publicitást is kaphatott volna.[161] Erre azonban nem adódott idő és lehetőség, a forradalom megtorlásának éppen alakuló forgatókönyve alapján Méreit 1958-ban a Biokémiai Kutatóintézetbe száműzik,

[161] Végül kapott is: 1969-ben megjelent franciául (Le couple et le groupe. Experience de dinamique de groupe avec des enfants, In: *Experimental Social Psychology. Papers and Reports from the International Conference on Social Psycholgy*, Prague, 1969, 443–449., majd 1971-ben angolul is (The Pair and the Group. Experiments in Group Dynamics with Children, *Comparative Group Studies*, 1971/1, 17–24.).

majd államellenes szervezkedés vádjával letartóztatják, és tíz év börtönbüntetésre ítélik, amiből ötöt le is töltött. *A pár és a csoport* négy évvel szabadulása után, 1967-ben jelenik meg magyarul a *Pszichológiai Tanulmányok* sorozatban (Mérei 1967).

A magyar szociálpszichológiai csoportkutatások tehát erősen kötődtek Mérei személyéhez és aktuális pozícióihoz. Az (állam)párt első számú pszichológusa pozíció garantálta, hogy a (szociál)pszichológiai kutatások az éppen kedvező politikai klímában intézményesüljenek, majd éppen ez a pozíció garantálta azt is, hogy Mérei személyével együtt hosszú időre a partvonalon kívülre kerüljenek. Nem találtam forrást arról, hogy a szociálpszichológiai csoportlélektan, vagy éppenséggel a csoport-pszichoterápia 1956 után ideológiailag gyanús terület lett volna – legalábbis biztosan nem volt „gyanúsabb", mint a pszichoterápia és a pszichológia általában. Ismerve a korszak hatalmi mechanizmusait és a pszichológiai mező aktuális állapotát, inkább arról lehet szó, hogy Mérei „egyszemélyes intézményként" tabusította ezeket a területeket. Egyrészt a hozzá hasonló, egyszerre szakmai és politikai befolyással rendelkező pszichológus értelmiségiek 1956 megtorlását követően kiábrándultak és feladták közéleti ambícióikat (ld. az előző fejezetben Kun Miklós életrajzát). Másrészt a bebörtönzött Mérei személye, a többi politikai fogolyéhoz hasonlóan, önmagában is tabuvá vált: neve tudományos referenciaként kitörlődött a szakmai nyilvánosságból, munkatársai nélküle nem működhettek kutatócsoportként (már csak azért sem, mert akadt olyan is – Nemes Lívia, aki miatta szintén börtönben ült).[162] Harmadrészt az adott politikai körülmények között nem akadhatott he-

[162] [A forradalomban] *„nem vettem részt, hanem az után, hogy Nagy Imre miniszterelnök volt és megbukott, és Romániába vitték őket, akkor a Mérei-körhöz tartoztam, hogy mondjam, akkor nem mint tudományos, hanem inkább mint politikai társadalmi körhöz, úgy is, mint az ő baráti körének egyik tagja, vagy főleg úgy. És akkor én még mindig előkelő helyen, a minisztériumban dolgoztam, és lehetőségem volt arra, hogy egy meghívásnak eleget tegyek, hogy kimenjek Bécsbe – ez 1958-ban volt – és egy előadást tartsak. (...) Megengedték, hogy 1958-ban kimenjek Bécsbe előadást tartani. Ez egy előkelő dolog volt. És akkor volt úgymond az „összeesküvés", a Nagy Imre pártjához tartozók, Mérei Ferencnek és körének az „összeesküvése": amikor én kimehetek Bécsbe, akkor vigyek ki egy olyan üzenetet, hogy Nagy Imréék már nem Romániában vannak, hanem fogságban és a belügy hatáskörében. És még egy olyan üzenetet, amit a nyugati újságok terjesszenek. Na most én ezt az üzenetet adjam át párizsi rokonaimnak, ismerőseimnek, Fejtő Ferencnek és mindenkinek, akinek lehet, hogy ezt tudomásul vegyék. Ezt gondolták, Mérei és barátai asztaltársasága, amit én teljes természetességgel és segítőkészséggel vállaltam, és amiről utólag már egészen más volt a rálátásom, mert a helyzetet, amiről én üzenetet vittem Bécsbe, a külföldi újságírók már rég ismerték. (...) Én nem tudhattam, a magyar ellenállók nem tudták, és nem volt arra szükség, hogy egy kávéházi politikus a Fény utcai presszóban egy ilyen összeesküvést szervezzen, mert ez hogy mondjam, egy olyan (...) amiért nem volt érdemes az életünket kockáztatni (...) Nem tudhattuk, de az utólagos rálátás mégis ezt mutatta: kávéházi politikusok összeesküvése a semmire (...) A következménye hosszú évek börtöne lett."* (Interjú Nemes Líviával, 2003. március, 1956-os Intézet: OHA 768. Készítette: Lévai Júlia, 42)..

lyettese vagy utóda. Egyszerűen nem volt Magyarországon olyan pszichológus szakember, aki a csoportkutatások terén Méreihez hasonló ambícióval rendelkezett volna úgy, hogy nem hozzá kötődik, ráadásul szakmailag és politikailag egyaránt elég erősnek és megbízhatónak számít ahhoz, hogy hivatalos keretek között kutatásokat vezethessen.

A magyarországi szociálpszichológiai kiscsoport-kutatás kontinuitása Mérei bebörtönzésével megtört, olyannyira, hogy mire a szociálpszichológia Magyarországon egyetemi-akadémiai diszciplínaként intézményesülni kezdett (az 1970-es években), a hazai kutatások fókusza nem a kiscsoport-folyamatokra irányult és egyáltalán nem kapcsolódott a klinikum világához. Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a csoportozás Magyarországon egyes elszigetelt műhelyek és szakemberek „privát" szakmai ambícióihoz kötődött. Az ötvenes évek második felében ezek a kezdeményezések nem kapcsolódtak egymáshoz és leginkább az adott kutató-terapeuta személyes szellemi erőforrásain alapultak. Ebben az időszakban maga a definíció (csoport-pszichoterápia) sem tisztázott, a tudományos publikációkban így emlegettek minden olyan kezdeményezést (munka- és klubterápiákat, különféle művészetterápiás foglalkozásokat stb.), amely nem egyéni pszichoterápiának számított (Szőnyi és Tomcsányi 1984). A kezdeti próbálkozások Szőnyi és Tomcsányi szerint három jellegzetes típusba sorolhatók.

Egyrészt Magyarországon is akadtak kísérletező kedvű, innovatív orvosok (például éppen a Lipótmezőn Böszörményi Zoltán, Pertorini Rezső, Kun Miklós), akik motiváltak voltak, és személyes kapcsolataik segítségével lehetőségük volt a külföldi szakirodalom nyomon követésére. Ahogy arról fentebb szó esett, az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején az osztályvezető (pszichiáter) főorvos meglehetősen nagy autonómiát élvezett, munkájába ritkán szólt bele a kórház vezetése, és ekkor – az egészségügy közegeiben legalábbis – már nem kérték számon az alkalmazott terápiás módszerek ideológiai „tisztaságát". Így, amennyiben a főorvosnak kellő erőforrása volt (például erre alkalmas helyiség, szakértelem stb.), lehetőség nyílt csoport-pszichoterápiás próbálkozásokra is. Azonban az ötvenes évek végén ezek valóban nagyon elszórtan működtek és tudományos publicitásuk is alkalomszerű. (i. m. és Harmatta 2006).

Másrészt az ötvenes évek elejétől folytak különféle próbálkozások az intézeti elmebetegek humánusabb kezelésére és a hospitalizáció tüneteinek enyhítésére. A szakirodalom alapján nehéz megmondani, hogy ezek mennyiben a szükség szülte kényszer eredményei, és mennyiben kapcsolódtak tudatos és professzionális terápiás koncepciókhoz. A különféle munkaterápiás kezdeményezések (például Benedek István az *Aranyketrec*ből ismeretes intapusztai kolóniája, Tóth László és Xantus Enikő Lipótmezőn folytatott közösségi és

művészetterápiás foglalkozásai, a pomázi munkaterápiás kolónia) egyszerre idézik a XIX. századi morális terápia és a modern angolszász terápiás rezsim világát (noha ez a kettő radikálisan különbözik, például a terapeuta szerepéről alkotott felfogásukat illetően). Azonban a referenciák szintjén, és a közleményekben ismertetett koncepció szerint sem kötődnek közvetlenül egyikhez sem.

Harmadrészt egyes szakembereknek sikerült olyan elszigetelt és védett pozíciót biztosítani maguknak, amely lehetővé tette, hogy személyes kapcsolataik által tájékozódjanak a nyugati szakirodalomban, és az ott olvasott a módszereket a gyakorlatban is kipróbálhassák. Az I. számú Gyermekklinika pszichológiai nevelési tanácsadója 1937 óta *folyamatosan* P. Liebermann Lucy pszichoanalitikus vezetésével működött. A „pszichologizmus" vádja elleni védőernyőt a klinika igazgató-főorvosa, Gegesi Kiss Pál biztosította, aki aktuális politikai összeköttetései mellett évtizedek óta szoros kapcsolatban állt a háború előtt működő polgári „pszichológiai" életmódreform-mozgalmakkal és az ezt körülvevő kulturális miliővel is (Gegesi tudománypolitikai szerepéről ld. Huszár 1995, 1998, Molnár é. n.; a két háború közötti kulturális miliőről pedig Lenkei 2009). Liebermann Lucy kapcsolatban maradt Bálint Mihály pszichoanalitikussal, aki 1938-ban Angliába emigrált. Emigrációját megelőzően Bálint munkássága és személye erősen beágyazott volt a magyar és a kontinentális pszichoanalitikus mozgalomba. Hasonlóan több, a fasizmus elől az USA-ba vagy Angliába menekülő közép-európai pszichoanalitikushoz, Bálint Mihály innovatív gondolkodása egy nagy erőforrásokkal rendelkező, a pszichotudományokat pragmatikus módon (fel)használó intézményi mezőhöz kapcsolódhatott (az „angol" és a „magyar" Bálint Mihályról ld. Székács 2010, Harrach 2010, Bálint és a brit tárgykapcsolati iskola amerikai recepciójáról Ornstein 2010). Bálint 1945-től – néhány éves manchesteri kitérő után – a Tavistock Klinika nemzetközileg elismert munkatársa lesz, ahol ő is csoportos pszichoterápiás módszerekkel kísérletezik. A források szerint levelezés útján tartotta a kapcsolatot az egykori magyarországi pszichoanalitikus kollégákkal, így Liebermann Lucyvel is (Szőnyi 2005). Bálint Mihály közvetítésével a pszichoanalitikusok közül többen viszonylag frissen, „első kézből" értesülhettek az angolszász pszichoanalízis és csoportterápia legújabb eredményeiről, elsősorban Bion és Foulkes munkáiról. Liebermann Lucy erre alapozott, gyerekek körében végzett csoport-pszichoterápiás kísérlete már 1956-ban, a pszichológia hivatalos újraintézményesülését megelőzően szakmai publicitást kaphatott egy olyan „biztonságos" csatornán keresztül – a *Gyermekgyógyászat* című orvosi szaklapban (ld. P. Liebermann 1956), amely közvetlenül Gegesi Kiss Pál fennhatósága alatt állt, és közvetve sem kapcsolódott a „pszichologizmus" vádjával sújtott területekhez. Mindez természetesen azzal a következménnyel járt, hogy

a közlemény egy szűk réteghez juthatott el, és elsősorban nem ahhoz a szintén igen szűk közönséghez, amelyik szakmailag valóban érdekelt lett volna a módszer megismerésében. Liebermann Lucy nevelési tanácsadója formálisan nem volt jelentős, vezetőjén kívül mindössze három munkatársat foglalkoztatott (Molnár é. n.). A tiltás éveiben azonban egyike volt azoknak a műhelyeknek, amelyek a lehetőségekhez mérten folyamatosan monitorozták a nyugati mainstream pszichoterápiás diskurzust, és az olvasottakat egy szűk szakmai közeg számára is ismertté teszik. Az ötvenes évek második felétől Liebermann Lucy rendszeresen szervez magánszemináriumokat orvosoknak és pszichológusoknak a kurrens nyugati szakirodalomról, az új csoport- és családterápiás eljárásokról, illetve a gyerekek diagnosztikájára alkalmazott modern klinikai tesztekről (Liebermann 1960, Horányi 1960). Ezek az összejövetelek természetesen arra is alkalmat nyújtottak, hogy a pszichoterápia iránt érdeklődő szakemberek személyesen megismerkedjenek egymással (Interjú Fonyó Ilonával 2003),[163] továbbá a fiatalok találkozhassanak a szakma hivatalosan „láthatatlan" „öregjeivel", például az informális keretek között működő és praktizáló pszichoanalitikusokkal. Libermann Lucy műhelye a pszichológia formális legalizálását követően „hivatalosan" is elismertté válik: az újjászerveződő Magyar Pszichológiai Társaság orvosi pszichológiai szekciója az évek óta folyó munkát rendszeres szakmai ankétokká szervezi (Horányi 1960, P. Liebermann 1960). 1961-ben Liebermann Lucy fordításában (és Gegesi Kiss Pál előszavával) kiadják Bálint Mihály az *Orvos, a betege és a betegség* című könyvét,[164] ami szintén gesztus értékű: tíz év tiltás után magyarul is megjelenhet egy viszonylag friss (az első angol kiadás 1957-es) angol pszichoanalitikus szemléletű szakmunka. Itt azért érdemes megjegyezni, hogy Gegesi Kiss Pál és Liebermann Lucy „akciója" nem lett igazán precedens értékű, a kortárs (angolszász) pszichoterápiás irodalom rendszeres, azaz fordításokban, recenziókban stb. történő követése inkább a nyolcvanas évektől, még inkább a rendszerváltás után lesz jellemző. A hatvanas években a külföldi szakirodalom az eredeti nyelven és hasonló informális, önképző szakmai közegekben jutott el a kiváltságos érdeklődőkhöz.

Szőnyi és Tomcsányi fentebb is idézett tanulmánya szerint az egymástól elszigetelt, egyedi kezdeményezéseket követően a csoportozás az 1960-as évek elején kezdett kibontakozni Magyarországon. A kibontakozás azonban távolról sem jelentett a nyugati szakmai nyilvánosságokhoz hasonló intézményesülést. Továbbra is szigetszerűen működő műhelyekben folyt a munka, ahol az adott kórházi osztály főorvosa kellően elhivatott és motivált volt az új pszichoterápiás módszerek bevezetését illetően, valamint kellően erős politikai, szakmai

[163] Az interjút Fonyó Ilona és Borgos Anna engedélyével használtam fel.

[164] Balint, Michael (1957): *The Doctor, His Patient and the Illness.* London: Churchill Livingstone.

és személyes kapcsolatokkal rendelkezett ahhoz, hogy „kutatócsoportjának" autonómiát biztosítson. Az ötvenes évekhez képest mégis korszakhatár értékű, hogy ekkor jelennek meg az első, csoportmódszereket ismertető hivatalos szakmai közlemények, valamint az egyes műhelyek elkezdenek egyfajta jellegzetes, második nyilvánosság-szerű hálózattá szerveződni.

A forrásokra és a kortárs beszámolókra támaszkodva nehéz megmondani, hogy a csoportos terápiás módszerek körüli gyanú mennyiben lehetett vélt vagy valós, illetve a gyanakvás milyen szakmai, esetleg politikai körökre volt jellemző. Ahogy e fejezet bevezetőjében is olvasható, a pszichoterápia körüli kváziellenzéki légkör sok tényező együttállásának köszönhető. Szőnyi Gábor és Tomcsányi Teodóra tanulmánya szerint a csoport-pszichoterápia magyarországi történetének egyik sajátossága, hogy a kezdeti időkben elsősorban nem azt a „célcsoportot" érte el, amelynek kezelésére a módszer leginkább alkalmas. A szerzők szerint ennek oka abban rejlik, hogy a neurózis mint betegség a hatvanas évek elején orvosi körökben nem volt elismert. Az első csoport-pszichoterápiás próbálkozások, a nyugati hagyománytól eltérően, nem neurotikus felnőttek, hanem gyerekek, alkoholisták, pszichotikusok kezelésében történtek. Mindez természetesen összefügg azzal a ténnyel, hogy, az előző fejezetekben részletezett okok miatt, a neurózis kezelése, azaz maga a pszichoterápia nem volt elismert. Noha a pszichológia ekkor vált újra hivatalosan legális diszciplínává, az újjáintézményesülő pszichológusképzés még nem tudott jelentős számú szakembert biztosítani, a pszichoterápia néhány „túlélő veterán" pszichológus és néhány innovatív, kísérletező kedvű orvos ügye volt, ideértve a terápiás praxist és a következő generáció képzését is. Ez a generáció „saját élményként" tapasztalta meg a tiltás évtizedét és mindazt, ami ehhez kapcsolódott: az ideológiai tabuktól a rejtőzködés és az informalitás stratégiájáig. Noha a pszichoterápiás magánpraxis soha nem volt betiltva Magyarországon, elképzelni is lehetetlen, hogy a forradalom megtorlása idején, 1957 és 1963 között bárkinek is lehetősége lett volna intézményen kívül, (neurotikus) magánpáciensek számára önkéntes terápiás csoportokat szervezni. Nem meglepő, hogy a csoport-pszichoterápia kezdetei Magyarországon erősen kötődnek a pszichiátria hivatalos közegeihez: az elmegyógyintézetekhez és a kórházi pszichiátriai osztályokhoz, így azok jellegzetes betegpopulációihoz is, az alkoholista és pszichotikus betegekhez (illetve Libermann Lucy esetében a gyermekgyógyászathoz).

Úgy tűnik, az új nyugati csoport-pszichoterápiás eljárások könnyebben találkozhattak azokkal az orvosi-pszichiátriai közegekkel, ahol az idézőjeles „terápiás közösség" modelleknek voltak korábbi hagyományai. Az idézőjelek arra utalnak, hogy a gyógyíthatatlannak minősített elmebetegek számára létrehozott, részben szociális, részben elkülönítő funkciót betöltő kolóniák működtetése

eleve felveti az intézmény mint közösség problematikáját, még akkor is, ha nem a modern angolszász elképzelések átvételéről van szó. Az ilyen intézményben elhelyezett betegek többnyire nem átmenetileg, hanem „életvitelszerűen" válnak elkülönítetté, az intézmény többé-kevésbé hatékony működésének megszervezéséhez elengedhetetlen a közösség (beleértve a személyzetet is) valamilyen fokú megszervezése, így az erre való reflexió is. Ismerve a korszak politikai-szakmai klímáját, az ilyen jellegű intézetekben alkalmazott eljárások vélhetően kevésbé sértettek szakmai-ideológiai tabukat vagy érdekeket, hiszen presztízsük nagyon alacsony, és az itt elhelyezett népesség sorsa már akkor sem bírt közpolitikai jelentőséggel. Egyszerűbben fogalmazva: a főváros peremén, vagy vidéken elhelyezett, nyomorúságos körülmények között működő elmebeteg-kolóniák orvosai az „isten háta mögött" nyugodtan próbálkozhattak terápiás újításokkal.

Az egyik első hivatalos, és az új nyugati szakirodalmat részletesen ismertető közlemény (Adorjáni és Gálfi 1965) a Kiskovácsiban működő intézetben folyó terápiás munkát mutatja be. A könyv bevezető fejezetei didaktikusan tárgyalják a kortárs nyugati csoport-pszichoterápiás módszereket, a hivatkozott irodalom jegyzéke szinte teljes körű bibliográfiául szolgál a módszer kortárs angol nyelvű szakmunkáiból, ugyanakkor Pavlov és más szovjet szerzők még díszként sem szerepelnek. A szerzők egyfajta szakirodalmi áttekintő esszének szánják a könyv módszertani fejezeteit, mindvégig reflektálva arra a tényre, hogy míg Nyugaton a háború után a csoportterápia robbanásszerű terjedése zajlik, Magyarországon ezek a módszerek szinte teljesen ismeretlenek. Őket idézve:

> „Feltehetjük azt a kérdést is, vajon hazánkban miért nem terjedt el az eljárás? (...) Mi úgy látjuk, hogy a csoportpszichoterápia iránt megnyilvánult idegenkedésnek szintén két tényező az oka. Az egyik az, hogy látatlanban feltételezték, hogy a csoportpszichoterápia mindössze a pszichoanalízis módosított formája (...). Nem tagadhatjuk azonban azt, hogy a mai irodalomban tárgyalt legtöbb csoport-pszichoterápiai eljárás analitikusan orientált szerzőktől ered. Ez azonban nem arra vall, hogy ne lennének racionálisabb irányzatok. Nekünk természetesen ezeket kell követnünk." (i. m. 8.)

A másik ok a szerzők szerint a magyar pszichiáterek rugalmatlansága, az új, ki nem próbált módszerektől való idegenkedése, illetve az, hogy az eredményeket nem lehet az orvosi közleményekben szokásos statisztikai eszközökkel mérni. Annak ellenére, hogy a bevezető szerint a szerzők a *„racionálisabb"* irányzatokat követik, a könyv további részében ideológiai kitételek nélkül mutatják be a kortárs nyugati csoport-pszichoterápiás szakirodalom

fontosabb szerzőit (Moreno, Lewin, Bion, Foulkes, White, Lippit, Lebovici stb.), pszichoanalitikusokat és nem pszichoanalitikusokat egyaránt. A módszert saját intézetükben, hospitalizált pszichotikusok körében alkalmazták. A Kiskovácsiban alkalmazott eljárás, a szakirodalmi hivatkozásoknak megfelelően, valóban a csoportot tekinti a terápia hordozójának, a terapeuta passzív, a döntéseket és a konfliktusok megoldását a csoportra bízza. Azonban a résztvevők speciális élethelyzete és pszichés állapota miatt a terápia célja elsősorban nem a csoportban zajló folyamatok megértése és a demokrácia ethoszának viselkedéses szintű elsajátítása, hanem inkább a betegek szociális szükségleteinek felélesztése, kielégítése, az autizmusból való kimozdulás, a külső valósághoz való alkalmazkodás javítása.[165] A terápiás ülések *„baráti asztaltársaság kávéházi hangulatát"* igyekeznek megteremteni, a betegeket keksszel, cigarettával kínálják, a résztvevők közül választanak „beszélgetésvezetőt", akinek az a feladata, hogy a beszélgetést a megfelelő színvonalon tartsa, a terapeuta elsősorban szemléli a történéseket. A csoport kohézióját időről időre szociometriával mérik, elsősorban itt is a betegek hétköznapi életminőségére koncentrálva (negatív választások, peremhelyzet kiküszöbölése) (Adorjáni és Gálfi 1965).

A hatvanas évek elejétől már neurotikusok kezelésében is alkalmaztak csoportos pszichoterápiát, kórházi körülmények között. Az első és legfontosabb ilyen központ a János- kórház külső részlegeként működő József Attila Kórház volt. Itt 1946-tól folyamatosan működött pszichoterápiás osztály Szinetár Ernő vezetésével. Szinetár a korszak egyik „erős embere" volt, magas szintű pártkapcsolatai a tiltás évtizedében is biztosították számára a szakmai autonómiát. „Terepismerete" és hatalma abból adódott, hogy pszichoterapeuta (stekeliánus analitikus) készségeit ügyesen és morális aggályok nélkül konvertálta politikai és kapcsolati tőkévé: a sztálinizmus éveiben az ÁVH orvosa volt, később pedig számos vezető pártfunkcionárius terapeutája és tanácsadója (Lányi 2001). Ez az exkluzivitás Szinetár betegeire és beosztottjaira egyaránt kisugározhatott. Egy kortárs visszaemlékezőt, Pintér Emil pszichiátert idézve:

[165] „A csoport-pszichoterápiát minden terapeuta a saját szavaival vezeti be ilyenformán: „Ez a kis csoport, amely most itt összejött, ezután együtt fog dolgozni. Ez az együttműködés nemcsak a munkára vonatkozik, hanem az intézeti élet minden területére. A csoport tagjai mostantól kezdve baráti kört, külön kis társadalmat alkotnak, amelynek célja, hogy az egyes tagok mindenben segítsék egymást. Hetenként fogunk találkozni és megkíséreljük egymást jobban megismerni, hogy egymáson segíthessünk és problémáinkat meg tudjuk oldani. Bizonyosan vannak itt sokan olyanok, akiknek nehézségeik vannak, amelyeket a csoportban szívesen megbeszélnének. Közös erővel sikeresebben fogjuk megoldani ezeket a problémákat. Fontos az, hogy a csoporttagok először a csoportban, ebben a kis társadalomban, tudják megállni a helyüket, hogy azután az életbe, a nagy társadalomba zökkenés nélkül beilleszkedjenek" (Adorjáni és Gálfi 1965: 51–52.).

„...volt tanáraim segítségének köszönhetően sikerült bekerülnöm a József Attila Kórházba. Később ebből lett a főváros pszichoterápiás centruma. Egy szép neobarokk épületet volt, eredetileg József Ferenc királyi herceg lakott benne a kilenc gyerekével.[166] Szinetár Ernő volt az igazgató. Szinetár pártember volt, egykori pszichoanalitikus, aki a sorok között átadta nekünk a pszichiátriai és főleg a pszichoanalitikus gondolati kincseket. Sokat tanultam tőle. Az adjunktusa volt Pintér István, Hidas György alorvosként dolgozott nála. Szinetár engem nagyon szeretett, és betett az úgynevezett protekciós betegek osztályára, ahol az akkori magyar társadalom krémjét kezeltük. Ott volt Németh László, Zelk Zoltán, Dobi István, az akkori elnök, József Attila nővére, Ratkó Anna. Jelenleg [1998-ban] a Fotex igazgatója lakik az épületben, kicsit kicsinosíttatta..." (Hadas 1998:9.)

Az 1960-as évek elején a József Attila Kórházban működő pszichoterápiás műhely az egyik legfontosabb félinformális közegnek számított a szakmában. A „*Szinetárium*ban" az évtized második felétől valódi (azaz tudományos módszertannal megalapozott) pszichoterápiás munka folyt, amennyire lehetett, az itt dolgozó szakemberek nyomon követték és egymás között megvitatták a nyugati szakirodalmat. Másrészt a korszakra jellemző módon, Liebermann Lucy nevelési tanácsadójához hasonlóan, intézményes keretet, vagy legalábbis fórumot biztosított ahhoz, hogy a pszichoterápia iránt érdeklődő szakemberek megismerkedjenek egymás munkásságával, valamint az itthon maradt, „rejtőzködő" pszichoanalitikusokkal. Hidas György pszichoanalitikus emlékei szerint Szinetár nem is elsősorban a betegek, hanem inkább saját személyes-szakmai kapcsolatai ápolásával őrizte a pszichoanalitikus hagyományokat:

„Szinetár szívvel lélekkel kommunista volt, hű a sztálinista rezsimhez, mint utóbb kiderült, az ÁVH-nak is dolgozott. Ennek ellenére, vagy éppen ezért a legkülönbözőbb, peremre szorult, kiszolgáltatott embereket gyűjtötte maga köré: egy volt Horthy-repülőtisztet, az üdvhadsereg egy volt tisztjét, engem, a gyáros ivadékot. A terápiás gyakorlatban a szovjet pszichiátria módszereit alkalmazta: elsősorban a tartós altatást. Nagyon agresszív ember volt, boldog-boldogtalant elektrosokkolt. Krónikusan mérgezte az embereket különböző bróm-szevenál keverékekkel, akik regrediáltak ezek hatására. Pszichoterápiás kezelés nemigen volt akkor. (...) Szinetár égisze alatt ez a hely mégis gyűjtőhelye lett a pszichoterápiában tevékeny embereknek. (...) valódi szellemi műhely alakult ki ott. Szinetár a pszichoanalízis barátjának tartotta magát, bár mint stekeliánus analitikus eléggé megvetette a klasszikus pszichoanalízist, valójában eltűrte és támogatta, hogy kialakuljon körülötte egy ilyen műhely." (Hidas 1998: 117–118.)

[166] Az épület a II. kerület Palatinus utcában található.

Ezeknek a műhelyeknek kulcsszerepük volt a magyarországi pszichoterápia újraintézményesülésében. Az I. számú Gyermekklinikán, a „Szinetáriumban", majd a Lipótmezőn és a Faludi utcában működő szakmai közösségek eleve részben informális módon szerveződtek: tagjaiknak csak egy része volt az adott intézmény hivatalos alkalmazottja, valódi erejük abban rejlett, hogy „második nyilvánosságként" megszerveztek és működtetni kezdtek egy pszichoterápiás mezőt.

4. 2. Pszichoanalízis a hatvanas években

A hazai pszichoterápiás hagyományokkal való kontinuitást döntő részben a pszichoanalitikus szakma „nagy öregjei" tartották fenn. A pszichoanalízis hatvanas évekbeli helyzetének értelmezéséhez érdemes feleleveníteni, hogy az utókor által *budapesti iskolá*nak elkeresztelt magyar pszichoanalitikus közeg a két háború között élte virágkorát. A húszas-harmincas években a pszichoanalízis valóban mozgalomként működött: a hivatalos intézményrendszeren kívül, más nemzeti egyesületekkel hálózatba szerveződve, saját képzési renddel és belső hierarchiával. A korábbi fejezetekben több szó esett arról, milyen erősen kötődött a pszichoanalitikus mozgalom a két háború közötti Magyarország városi, jelentős részben zsidó, nagypolgári kulturális miliőjéhez. A pszichoanalízis „fogyasztóinak" társadalmi homogenitása mellett a két háború közötti, Bécs-központú mozgalom további sajátossága a személyes és szakmai viszonyok állandó összefolyása, ami elsősorban a pszichoanalitikus képzés jellegéből fakadt. A Székács Judit által találóan „díványkeveredésnek" (ld. Erős, Lénárd, Bókay szerk. 2008) nevezett esetek gyakorisága abból adódott, hogy a húszas évektől az egyes nemzeti egyesületek szabályozni kezdték a képzés rendjét: kizárólag az végezhetett pszichoanalitikus praxist, aki korábban, tanulmányi céllal maga is alanya volt pszichoanalitikus terápiának, azonban „civilben" az analitikus és páciense ugyanazon szakmai-személyes közegben mozgott. Ez a helyzet kiváló táptalajául szolgált „tudattalan" szerelmi, féltékenységi, rivalizáló és egyéb viszonyoknak, amelyet aztán az érintettek és környezetük további pszichoanalízis tárgyává tehettek (a jelenség legerősebb leírása: Ferenczi 1932/2005 és recepciója). Mindez itt számunkra azért érdekes, mert az 1960-as évek elején a magyarországi pszichoanalízis egy sajátos elszigeteltségben működött, vagy inkább vegetált. Egyrészt, mint az a korábbi fejezetekből szintén ismeretes, a „budapesti iskola" életben maradt tagjainak többsége vagy a háború után, vagy 1956-ban nyugatra emigrált. Másrészt az itt maradt pszichoanalitikusok magánúton tartották ugyan a kapcsolatot egykori kollégáikkal, azonban a

vasfüggöny lehetetlenné tette a nemzetközi szakirodalom folyamatos követését, nem is beszélve a nemzetközi szakmai nyilvánosságokban való részvételről (ld. például Hermann 1998). Harmadrészt, mint láttuk, a pszichoanalízis egyfajta „metaforája" lett a pszichotudományok üldözendő területeinek, ennek köszönhetően a *„pszichoanalitikus"* kifejezést még a hatvanas években is erős gyanakvás vette körül. A magyar pszichoanalízis pozícióját illető legfontosabb változás mégis az volt, hogy a tízévnyi magyarországi kényszerszünet alatt a pszichoanalízis óriási nemzetközi tudományos diskurzussá vált, alkalmazási köre jóval túlterjedt a hagyományos díványhelyzeten, a teória és a gyakorlat egyaránt számos paradigmaváltáson ment keresztül. Más szóval a pszichoanalízis réges-rég kinőtte egykori mozgalomjellegét és Közép-Európát is, ahonnan elindult; az angolszász pszichoanalitikus szakirodalom és recepciója elsősorban nem „díványkeveredéseiről" híres, a pszichoanalitikus képzés és terápia ugyanis 1945 után nyugaton erősen intézményesült, professzionalizálódott és formalizálódott. És természetesen réges-rég letűnt az a világ is, ahol a Magyarország (vagyis Budapest) a „világ" egyik pszichoanalitikus nagyhatalma volt.

A pszichoanalízis két háború között virágzó különféle irányzatai a hatvanas évekre Magyarországon gyakorlatilag elsorvadtak, egyedül a freudi pszichoanalitikus egyesület volt képes többé-kevésbé fenntartani saját integritását. Az egykori Szondi-iskola a hatvanas évekre már szimbolikusan sem működött tudományos közösségként. A Szondi-tanítványok, noha néhányan levelezés és alkalmi látogatások útján tartották a személyes kapcsolatot mesterükkel, elvesztették a kapcsolatot az azóta már nemzetközivé váló „sorsanalitikus" iskolával. Az egyik tanítványt, Benedek Istvánt idézve:

> „Amikorra véget ért a reflexpszichológia korszaka, akkorra Szondi tanítványai úgy elfelejtették mesterük tanítását, hogy kezdhették volna elölről, az ábécénél. Kezdhették volna, de honnan, hogyan, miből? Szondi könyvei nem jöttek be az országba, és aki tiszteletpéldányként hozzá is jutott a könyvekhez, azt tanulta meg belőlük, hogy végzetesen lemaradtunk a nyugati bennfentesek mögött: már nem értjük az egyre bonyolultabb tolvajnyelvet. 1960-ban vagy 70-ben olyan módszerrel folytatni a genoteszt értelmezését, amilyen 1944-ben volt – ez értelmetlenség. Személyes kapcsolat nélkül viszont, intézet és együttműködés nélkül, egyszerűen lehetetlen követni az ösztöndiagnosztika fejlődését." (Benedek 1978: 279.)

Az 1949-ben feloszlott (freudi) Magyar Pszichoanalitikus Egyesület informális közegként működött tovább. Az itthon marad kevés számú pszichoanalitikus egyéb szakmai és személyes referencia híján nosztalgikusan kötődött a mozgalom „legális" időszakához (a harmincas évekhez), a nemzetközi és hazai

tudományos nyilvánosságoktól való elzártság pedig tovább erősítette a közeg „öröklött" belterjességét. Az analitikus szakma sajátos személyközi viszonyait, a „hagyományos" személyes-szakmai konfliktusokat, és a külső nyilvánosságtól való elzárkózást egyaránt tovább mélyítették a sztálinizmus évei alatt elszenvedett sérelmek és az ideológiai üldöztetés nyomán kialakult belső érdekellentétek. Az analitikus képzés a sztálini időkben sem szünetelt, azonban intézményi (egyesületi) keretek nélkül folyt, a pszichoanalízis iránt érdeklődő néhány fiatal szakember informális úton, személyes kapcsolatokon keresztül juthatott el ahhoz a néhány pszichoanalitikushoz, aki vállalt terápiát. Az egyik korabeli fiatal szakember, Paneth Gábor szavaival:

> „Még 1950 táján a (...) megboldogult Fővárosi Nevelési Tanácsadóban az egyik pedagógus hölgy közvetítésével elkerültem Lévy Lajosnéhoz. Ő régi generációhoz tartozó idős, ismert analitikus volt, nővére annak a Freund Antalnak, akinek mecénási szerepe a Freud-biográfiából jól ismert. A legkritikusabb időben jelentem meg nála. (...) Valószínű, hogy mint akkoriban szinte kivétel nélkül mindenki, az analitikusok is gyanakvó szemmel néztek egymásra, mint kivétel nélkül mindenki. Én, még akkor meglehetősen gyanútlanul kértem is Lévynét, hogy szóljon az érdekemben Gimesnének a lipóti felvételemnél, de ő ezt lehetetlennek tartotta, sőt, amikor beléptem a Lipótra, abba is maradt az analízis a teljesen bizonytalan helyzet következtében. A néhány hónap, amit nála töltöttem, igen hasznosnak és termékenynek bizonyult. Szívesen mentem volna Almásy Endréhez – ma már feledésbe merült nevek –, de ő ugyanilyen okokból nem vállalt. Nem igazán értettem még, miért ne járhatnék hozzá, ha Gimesné osztályán dolgozom. De aztán hamar megértettem. Elmúlt néhány év és sok kezdeti tapasztalattal gazdagodván Gimesné szerzett nekem analitikust Roboz Vera személyében. (Roboz Pálról és Veráról talán még vannak emléknyomok azokban, akik valaha gyógypedagógiai és Szondi-körökben mozogtak (...)). Szóval Roboz Veránál kellemes két évet töltöttem el, mire eljött 1956. Szinte még jártak a tankok Budapest utcáin, mikor egy kevéssé szép napon Robozék lakását üresen találtam. Váratlanul külföldre kellett utazniuk." (Paneth 1998: 181–182.)

Egy másik, vele készült interjúból idézve:

> „Itt szeretném leszögezni: a pszichoanalízis a szüntelen támadások ellenére soha nem volt betiltva, nem volt illegális tevékenység, magángyakorlatban akadály nélkül lehetett végezni. De viszont pszichoanalitikus folyóirat nem érkezett be, analitikus szemléletű cikket a szaklapok nem közölhettek, analitikus előadást nem volt célszerű tartani. Analitikus témájú kandidátusi értekezéssel szóba sem álltak. (...) A másik

dolog, amit tudni kell, hogy abban az időben mindenki gyanakodott a másikra, és az analitikusok között is zavar, félelem uralkodott. Korábban a Ferenczi-hívek és ellenségek között volt ellentét, most a párttagok és a pártonkívüliek között volt gyanakvó a légkör. Nem tudták, hogy milyen viszonyban is legyenek egymással." (Sarkadi 2013: 12.)

A „budapesti iskola" Budapesten maradt generációja mindemellett fenntartott egy erős, és igen zárt kulturális, szakmai miliőt, amely a fentebb ismertetett körülmények miatt még a néhány fős új, utánpótlást szolgáló generáció számára sem volt könnyen megközelíthető. Egy másik korabeli fiatal szakembert, Hidas Györgyöt idézve:

„A kör zártan, enklávészerűen szerveződött, partiarchális, paternalisztikus szerkezeti vonásokkal. Ferenczi szemléleti és technikai újításai, amelyek jelentős avantgárd törekvések voltak, s amelyek közül nem egy a maga idejében botránykőnek számított például Freud szemében, Ferenczi halála után alig találhatók meg a magyar pszichoanalízisben. A harmincas évek fasizálódásának idején ugyanis a magyar analitikusok, akiket amúgy is sok represszió sújtott, egyrészt zsidó származásuk miatt, másrészt azért, mert a pszichoanalízis maga is kevéssé elfogadott diszciplína volt, igyekeztek a szakmán belül nem összeütközni a hivatalos irányzattal. Hermann Imre hatása mellett ez is hozzájárult, hogy a magyar pszichoanalízis mindmáig megőrizte konzervatív vonásait is. A magyar pszichoanalitikus csoportnak éppen a nemzetközi vérkeringésből való kizártsága miatt zárványjellege volt. Őrizte a harmincas évek szokásait (...). Az idősebb pszichoanalitikus generáció 1965-ben nyitotta meg zárt körű, korábban titokban tartott összejöveteleit a fiatalabb nemzedék előtt. Rajka Tibor ekkor vitt el engem Hermann Imre pszichoanalitikus szemináriumába. (...) Freud-munkákat referáltunk és beszéltünk meg. Részt vettek a szemináriumon az idősebb generáció tagjai, mint Hermann Alice, Rotter Lilly, Pfeiffer Margit és az én generációm, a későbbi „Study Group" öt tagja."(Hidas 1998: 119–120.)

Az informális keretek között működő magyarországi pszichoanalitikusok a hatvanas évek végétől igyekeztek intézményesülni és csatlakozni a nemzetközi szakmai fórumokhoz. Ez utóbbihoz nemzeti egyesületre lett volna szükség, de az újjáalakulást az akkori illetékes hatóságok nem engedélyeztek. Így végül 1969-ben a Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága keretében létrehoztak egy pszichoterápiás munkacsoportot pszichoanalitikusok részvételével. A fiatal generáció, az ún. „study group" (Hidas György, Linczényi Adorján, Nemes Lívia, Paneth Gábor, Vikár György) hivatalosan is felvette a kapcsolatot a nemzetközi egyesülettel.

A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület (IPA) azonban a magyar várakozások és vágyakozások ellenére gyanakodva fogadta a „budapesti iskola" közeledését. Nemes Líviát idézve:

> „Hermann Imre, aki 1915-től, vagy 1919-től nem is tudom pontosan – tagja volt a pszichoanalitikus egyesületnek, nála voltunk kiképzésben, akik analitikusok lettünk. Ő nagyon meg volt sértődve, hogy őt akarják kontrollálni, aki régebben nemzetközi analitikus egyesületi tag, mint azok, akik most. (...) Gondolom azért, mert a magyar analitikusok a harmincas években az illegális kommunista párttal kapcsolatban voltak, Bálint Mihály például kivándorolt, mert ott ült az analitikus egyesület összejövetelein egy detektív, aki ellenőrizte az úgynevezett illegális összejöveteleteket, melyek valójában nem voltak illegális összejövetelek, csak ott volt egy-két kommunista, és volt, aki kommunista is volt, meg pszichoanalitikus is. És a kettő ebben az átmeneti időben, hogy kommunista legyen valaki és analitikus, [Nyugaton] 1945 után megvetendő vagy kivetendő dolog volt. (...) Amit nem tudtunk megérteni innen, mert magunk is valamilyen értelemben kommunisták voltunk, mert fölszabadított minket ugye a Szovjetunió – később aztán megértettük." (Interjú Nemes Líviával 2003: 99.)

Mindemellett, elsősorban Hidas György személyes-szakmai kapcsolatain keresztül, lehetővé vált a magyar pszichoanalitikusok fiatalabb nemzedéke számára a kortárs nemzetközi szakmai diskurzushoz való kapcsolódás (részletesen Hidas 1998). 1974-ben a „Study Group" tagjai egy-egy hónapot tölthettek a frankfurti *Sigmund Freud Institut*-ban, hogy felzárkózzanak a szakma nemzetközi irodalmából és gyakorlatából. A következő évben az IPA hivatalosan is elismerte a „Study Group"-ot. (i. m.) A fiatalabb magyar pszichoanalitikus nemzedék a hetvenes évek második felétől rendszeres kapcsolatban állt a nemzetközi szakmai nyilvánossággal és követhette a kurrens pszichoterápiás diskurzust. A magyar pszichoanalitikus egyesület csak a rendszerváltást követően alakulhatott újjá, azonban a hetvenes évektől a Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társasága keretében működő pszichoterápiás munkacsoport a szakma megszerveződésének és integrációjának egyik fontos bázisa lett.

4. 3. A „Szinetárium" és más (csoport)pszichoterápiás műhelyek

Ilyen körülmények közepette a hatvanas évek elején a „Szinetárium", majd más hasonló, hivatalos intézményhez kötődő, de mégis részben informális műhelyek a korábbinál jóval szélesebb nyilvánosságot teremtettek az analitikus alapú pszichoterápia számára. A József Attila Kórház nem elmegyógyintézetként

működött, hanem elsősorban személyiségzavaros, neurotikus betegeket kezeltek, akik reménytelibb alanyául szolgáltak a pszichoterápiás módszereknek. A pszichoterapeuták háború után képződött, új generációja Szinetár Ernő hatékony támogatásával valódi kutatóműhelyt hozhatott létre. Ahogy a fentebb idézett forrásokban olvashatjuk, Szinetár teret engedett a terápiás újításoknak, így az új nyugati módszerek gyakorlati alkalmazásának is. A hatvanas évek elején a „Szinetárium" lett a magyarországi csoport-pszichoterápia legfontosabb műhelye. Az inspiráció, jellegzetes módon, itt is a régi pszichoanalitikus vonalról érkezett. Újra Hidas Györgyöt idézve:

> „Hajdú Lily volt az, aki biztatott, hogy foglalkozzam csoport-pszichoterápiával. A kezembe adott egy amerikai csoportterápiás könyvet (...) és én 1959-ben, analízisünk második és harmadik évében Magyarországon elsőként elkezdtem csoportos pszichoterápiát végezni, előbb neurotikusokkal, majd egészséges szakemberekkel. Az egész magyarországi csoport-pszichoterápiás mozgalomnak egyik kezdeményezője és szervezője lettem." (Hidas 1998: 119.)

A József Attila Kórházban működő terápiás műhely tapasztalataiból készült az első magyar csoport-pszichoterápiás tanulmány (Hidas 1963), amely a módszert neurotikusok kezelésében mutatja be, és a pszichiátria hivatalos szakmai orgánumában, az *Ideggyógyászati Szemlé*ben jelent meg.

Hidas György tanulmánya a tájékozatlan pszichiáter szakma számára ismerteti a csoport-pszichoterápia elméletét és gyakorlati alkalmazását. A tanulmány pontosan illeszkedik a kortárs nyugati csoport-pszichoterápia gyakorlatához: kiemeli, hogy a terápia hatóereje a csoport és az ott kibontakozó személyközi viszonyok; a technika ismertetése kapcsán hangsúlyozza, hogy a csoportterápia fizikai tere egyúttal pszichológiai értelemben is tér. *„A külön helyiségnek jelentősége van, mert ez a térbeli elhatárolás által jelzi, hogy a terápiás szituáció sok szempontból más, mint a reális élet. Sok minden megmondható a csoport-pszichoterápiás szituációban a gyógyulás érdekében, ami a terápián kívül megengedhetetlen."* (Hidas 1998: 199.) A cikkben bemutatott kórházi csoportterápiás üléseken való részvétel nem volt önkéntes, az orvosok osztották be a betegeket kórképeik alapján. A szerző a neurózis tüneteit a kórházi terápiás csoportok terében elsősorban mint függőségi igényt ragadja meg. Érdemes a tanulmányból hosszabban idézni:

> „A kórházban lévő neurotikus betegek egyik fő tendenciája a függőségi igény. Ez hozza magával a csoport szerkezetében azt az alakzatot és beállítottságot, hogy kizárólag az orvostól várják a segítséget, a csoportnak az orvos a középpontja, kér-

déseket, magyarázatot, előadást várnak tőle, azt várják, hogy irányítsa őket. (...) A csoport szerkezetének ez az oldala eredményezi azt, hogy a csoporttagok mindegyikének legerősebb kapcsolata az orvos felé irányul, és a közléseknek is ez a vonala. Ezt nevezik »csoportvezető köré centrált« csoportnak (Foulkes, 1957). Ezt a függőségi törekvést erősíti az orvos csoport-pszichoterápián kívüli szerepe, amelyben a beteg az osztályos orvostól reálisan is függő helyzetben van sok szempontból. Terápia szempontjából helyesnek és hasznosnak tartjuk a csoport szerkezetét ebből a függőségi alakzatból a «csoport centrumú csoportba» átalakítani, ahol a csoport tagjai aktívan a csoporttörténés előterében vannak, egymás közt zajlik a cselekmény, a csoportvezető orvos a háttérben van. A betegek dolgoznak a felvetődött problémák megoldásán. A kórházban neurotikusoknál a csoport-pszichoterápia egyik döntő fokának látjuk ezt az elmozdulást a függőségből az önálló, aktív munkába. A függőség megnyilvánulása többek között: a betegség okai kizárólag a betegen kívül vannak, nem rajta múlik a gyógyulás, hanem szűkebb és tágabb környezetén, a hatalom különböző reprezentánsain. Tehetetlennek és kiszolgáltatottnak érzi magát neurózisával szemben is.

A kórház a neurotikus számára kétségkívül védettséget, kímélő környezetet jelent. Amennyire szükséges, általában átmenetileg ez a védettség, szükséges az önállóság, a saját lábra állás, az aktivizáló felelősségérzés tendenciáinak erősítése vagy kialakítása." (Hidas 1963: 200.)

A leírásból úgy tűnik, a csoport „átmeneti tere" azt a célt szolgálja, hogy felfüggesztődjenek a „kinti világban" érvényes függőségi viszonyok, illetve a résztvevők autonómiája egyúttal a gyógyulás garanciája: problémáik okát saját magukban és nem *„szűkebb-tágabb környezetükben és a hatalom különféle reprezentánsaiban"* kell keresniük. Eszerint a neurózis egyik oka – legalábbis a csoport diagnosztikus terében – nem más, mint az egyéni problémák feletti kontroll és felelősség külvilágra való áthelyezése. A szerző elismeri, hogy a neurotikus betegek orvostól való függősége nem csupán tünet, hanem a csoportterápián kívüli, kórházi térben, konkrétan azon a kórházi osztályon is, ahol a betegeket a csoportterápiás üléseken való részvételre kötelezték, nagyon is valóságos. A csoport tere a József Attila Kórházban egy olyan „társadalmon kívüli" térré válik, ahol a *„csoport köré centrált"* kisközösség tagjai a terápiás ülések idejére autonóm és felelős „polgárokká" válnak. Hidas hangsúlyozza, hogy a terápiás csoportnak az orvos éppen úgy részese, ahogyan a beteg. *„Ez teszi lehetővé számára, hogy a csoport kialakulásának folyamatát és eseményeit mind érzelmileg, mind értelmileg belülről észlelhesse."* (i. m. 200.) A csoport munkája két síkon történik. *„Az egyik síkon az élmények, a betegre ható események, a környezet neurózist formáló szerepe kerül megbeszélésre, a másik síkon*

pedig saját reakciós módjukkal, karakterükkel, személyiségükkel összefüggő hibás válaszokat, alkalmazkodási módokat vizsgáljuk." (i. m. 202.) A szerző és munkatársai nem terápiás rezsimben gondolkodnak (pedig feltehetően jól ismerték ennek nemzetközi irodalmát is), a fentebb idézett megjegyzésen túl, miszerint a kórház reális terében az orvos és a beteg függő viszonyban vannak egymással, és ez a függés egyúttal a neurózis csoportban megjelenő egyik tünete, nem reflektálnak arra, hogy a terápiás csoport maga is egy erősen hierarchizált intézményben működik. Ugyanakkor a csoport terápiás hatékonysága a cikk szerint mégis abban rejlik, hogy az orvos és a betegek számára átláthatóan modellezi a külvilágban (rosszul) működő személyközi viszonyokat. A cikk szerint a terápia egyik legfontosabb lépcsőfoka az „univerzalizáció", amikor a beteg rájön, hogy panasza nem „megmagyarázhatatlanul" egyéni, hanem általánosan emberi. „*Az univerzalizáció vonatkozásában az orvosnak közvetítő szerepe van a csoportban. Ő jelenti a társadalmi autoritást, a »hivatalos« közvéleményt is és ő az is, aki a neurotikust megérti és összefüggéseket jobban meglát.*" (i. m. 203.)

Jelen elemzés érvényességét illetően lényeges megjegyezni, hogy az nem az adott csoportban „valóban" megtörtént folyamatokat rekonstruálja, hanem annak egy sajátos reprezentációját. Itt egy szöveg elemzése történik: az *Ideggyógyászati Szemle*ben 1963-ban megjelent tanulmány adott pozícióból íródott, a szerzőnek (és munkatársainak) feltehetően pontos elképzelése volt arról, kik lehetnek a tanulmány „mintaolvasói". Egyszóval itt most nem arról van szó, mi történt Hidas György terápiás csoportjaiban a hatvanas évek elején, hanem arról, hogyan értelmezték és reprezentálták a csoport terápiás funkcióját a korszak egyik hivatalos szaklapjában.

Ebben a megközelítésben az elemzett tanulmány értelmezhető úgy is, mint a korabeli hatalmi viszonyok egy jellegzetes dokumentációja. A csoport „mintha tere" tele van paradoxonokkal: egyszerre reális és irreális. Egyrészt, mint olvashattuk, a „valós" hatalmi viszonyok a csoport terében terápiás céllal felfüggesztődnek, az orvos „elveszti" a kórházi hierarchiában viselt hatalmi privilégiumait, másrészt ő képviseli a „*hivatalos társadalmi autoritást*", azaz a normát, a külvilág tekintetét – ami nem kis privilégium. Továbbfűzve a tanulmány gondolatmenetét, a szerző – kimondatlanul – azt is állítja, hogy a hagyományos kórházi hierarchia maga is megbetegítő lehet, vagy legalábbis a beteg tüneteinek fennmaradását szolgálja, amennyiben kielégíti a páciens neurotikus függőségi igényeit. Ugyanakkor a terápiás csoportban létezik olyan orvosi pozíció, amely úgy képviseli az autoritást, hogy az nem kedvez a beteg (neurotikus) függőségi igényeinek. A beteg alávetett, függő kórházi helyzete maga a betegség, amit a csoport „egészséges", azaz demokratikus tere gyógyít,

másrészt a csoportban a reális kórházi viszonyokból (is) átszivárgó függőség a szerzők szerint egyúttal a betegek „kinti", azaz kórházon kívüli patogén viszonyainak leképeződése. A neurózis egyszerre jelent kóros dependenciát a beteg *„szűkebb-tágabb környezetétől és a hatalom különféle reprezentánsaitól"*, egyúttal a beteg személyiségéből adódó, a környezet reakciójára adott hibás válaszokat. A cikkből idézve: *„Állásfoglalásainkkal hangsúlyozzuk a terápia patogenezis és problémamegoldást kutató jellegét. Amennyiben ezeket a feladatokat az orvos jól tudja megoldani, akkor a csoport terápiás munkája folyamatosan, nagyobb fennakadások nélkül halad."* (i. m. 202.) A cikkben ismertetett csoportterápiás eljárás csaknem alapjaiban kérdőjelezi meg a pszichiátriai osztályok (korábbi fejezetekben részletesen ismertetett) hierarchiáját, azonban ez explicit módon nincs kimondva, a szerző nem reflektál arra, hogy a kórházi terápiás csoport másképpen működik, mint maga a kórház, sőt. Mintha a csoport „mintha tere" garantálná, hogy *„a terápiás szituáció sok szempontból más, mint a reális élet. Sok minden megmondható a csoport-pszichoterápiás szituációban a gyógyulás érdekében, ami a terápián kívül megengedhetetlen."* (i. m. 199.) A csoport a betegek érdekében teszi lehetővé a (reflektált) normasértő viselkedést, ebbe a cikk kontextusában beletartozhat a hagyományos kórházi (vagy akár társadalmi) szerepek módosítása is, ami természetesen a *„terápián kívül megengedhetetlen"*. A tanulmányban hangsúlyos szerepet kap a beteg függőségi igényének, illetve az ezt kielégítő orvosnak a patogén szerepe, valamint az, hogy a csoport diagnosztikus tér, ahol a tagok viselkedésében, a csoport érzelmi légkörében *ezek* a jelenségek válnak láthatóvá, elemezhetővé és átalakíthatóvá. Mintha a gyógyulás egy kompromisszum lenne: a külvilág függőséget okozó hatalmi viszonyainak felismerése, és az erre adott adekvát, de társadalmilag elfogadható válaszok kidolgozása. Mai szemmel és a korabeli nyugati szakirodalom kontextusában olvasva a tanulmányt, feltűnő, hogy a szerző nem tekinti explicit módon normatívnak a terápiás csoportnak a kórházi rendtől eltérő belső szerveződését; a tekintélyelvű viszonyok felfüggesztése és a résztvevők egyenlő mértékű autonómiája mintha inkább egy a külvilág működésétől eltérő, speciálisan terápiás teret jelentene. A cikk azonban, explicit módon legalábbis, nem tesz kísérletet az orvos és a beteg szerepének újragondolására, sem pedig a külvilág (úgy is, mint család, intézmények) és a neurózis etiológiájának összekapcsolására.

A József Attila kórházban folyó csoport-pszichoterápiás munka ekkor már korántsem elszigetelt kezdeményezés. A kórház presztízse a hatvanas évek közepétől némileg erősödött, részben a pszichoterápia hivatalos elismertségét is jelzi, hogy az intézetet 1966-tól átkeresztelték *Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ*tá. Ez a gesztus azonban nem annak köszönhető, hogy

a hivatalos egészségügyi kormányzat a pszichoterápia széles körű alkalmazását támogatta volna. Hanem, az akkor szintén ott dolgozó Buda Béla emlékei szerint:

> „Szinetár balesetet szenvedett, és ahhoz, hogy a párt autót tudjon neki adni, a kórházat fel kellett minősíteni. Így lett a József Attila Kórházból Pszichoterápiás Módszertani Központ. Ennek következtében a létszámot is bővítették, s elkezdődhetett valami elmélyültebb tudományos kutatómunka." (Ferenczi 2006)

Bár hivatalosan még nagyon sokáig nem létezik (csoport)pszichoterápiás képzés Magyarországon (azaz nincsenek formalizált keretei, a végzettségnek nincs hivatalos igazolása), Hidas Györgyék 1963-tól kiképző csoportokat is indítanak pszichiáter/pszichológus szakembereknek. Érdemes talán újra hangsúlyozni, hogy az ilyen képzések itt is félinformális keretek között történnek, személyes kapcsolatokon keresztül lehetett értesülni a lehetőségről és ilyen módon lehetett bekerülni a csoportokba is.

Nehéz megmondani, hogy a korszakban hány helyen alkalmaztak csoportos pszichoterápiás módszereket. A szakirodalom és a források alapján csak azokról a kezdeményezésekről lehet tudomásunk, amelyek valamilyen formában (szakcikk, visszaemlékezések stb.) írásos publicitást kaptak. Szőnyi és Tomcsányi (1984) szerint az ilyen „szöveg centrikus" elemzés valamennyire biztosan torzít, feltehetően több csoportterápiás kezdeményezés is lehetett a korszakban, de nem minden szakember érezte szükségét annak, hogy terápiás eredményeit, vagy dilemmáit megossza a szakmai nyilvánossággal. Vagy azért, mert erre nem adódott lehetőség (a téma bizonyos mértékben még mindig tabusított jellege miatt), vagy azért, mert a gyakorlati szakemberek jelentős részének nem voltak tudományos ambíciói. Mindenesetre a „Szinetárium" a pszichoterápiás szakma körében közismert műhelynek és kutatócsoportnak számított. Hasonló, de „hivatalos" tudományos közleményekben nem szereplő pszichoterápiás félnyilvánosságként működött a budakeszi tüdőszanatórium alkoholista betegekkel foglalkozó részlege Levendel László vezetésével (interjú Nemes Líviával 2003, interjú Füredi Jánossal 2010). Levendel elkötelezett humanista orvos volt, nyitott és érdeklődő a pszichoterápiás módszerek iránt, osztályán pszichológusokat is alkalmazott, többek között a börtönből frissen szabadult Nemes Líviát. Az ő emlékeit idézve:

> „Hogy én kiszabadultam, de hát egy ragyogó állást nem kaphattam. Úgyhogy eleinte probléma is volt, hogy most mit fogok csinálni (...) Tehát akárhová mégsem mehettem volna, úgyhogy valaki abban segített és hozta létre, hogy a budakeszi tüdősza-

natóriumba mehessek Levendel Lászlóhoz (...) Ő egy igazi humanista ember volt, akin lehetett, segített. Mi soha nem ismertük egymást, még hírből sem addig, de a baráti körhöz, Mérei baráti köréhez tartozott az a személy, aki Levendelt ismerte, Mezei Árpádnak hívták. Ő is ott dolgozott Levendellel, pszichológusnak mondható, de inkább afféle magánfilozófus volt, egy érdekes ember. Ő hozott be az alkoholista betegek mellé, hogy egy pszichológust a főorvos tud használni. Ami igaz is volt, meg nem is. Mert én ugyan soha életemben nem foglalkoztam alkoholista betegekkel, akik részint nálam idősebbek voltak, részint egész más társadalmi osztályhoz tartoztak." (Interjú Nemes Líviával, 2003: 63.)

Nemes Lívia emlékei szerint az alkoholista tüdőbetegek körében folytatott pszichoterápia kudarcra volt ítélve, mert a középkorú, munkásosztálybeli férfiak számára nem volt elfogadható helyzet, hogy gondjaikról egy náluk fiatalabb (ráadásul nagypolgári családból származó pszichoanalitikus) nőnek beszéljenek. A (csoportos) pszichoterápiás módszerekkel való kísérletezés így először az orvosok körében történt:

„Ott dolgoztak Levendelnél fiatal orvosok, és a velük való kapcsolatom jó volt. Tehát azt, hogy részint a frusztrációkat el kellett viselni a főnöktől, részint a betegektől, ezeket ők nekem el tudták panaszolni. (...) Úgyhogy nekik én voltam a pszichológusuk, és mindezekről beszélni lehetett. Kicsit csoportban is – négy-öt orvos csoportjában, kicsit együtt is Levendellel." (i. m. 66.)

A csoportos esetmegbeszélő, illetve pszichoterápiás módszerek nemzetközi irodalmának és gyakorlatának elsajátítására, valamint az ezzel kapcsolatos szakmai tapasztalatcserére a „Szinetáriumban" nyílt lehetőség, ahol a különféle szakmai műhelyek tagjai rendszeresen látogathatták egymást. Újra Nemes Líviát idézve:

„Az is ide tartozik, hogy a pszichológiába való visszakapcsolódásnak volt egy olyan lehetősége is, mint a Szinetárium. Ez Szinetár Ernő műhelye volt. Ő – hát nem kifejezetten elmebetegeknek, hanem inkább a borderlineoknak szervezett terápiát a Tündérhegyen, és ott dolgozott a Hidas. Akkor elkezdtünk együttműködni abban, hogy hogyan lehet csoportot csinálni. Tehát nem egyedül föltárni egy betegnek a sorsát, és egy kapcsolatot teremteni, hanem úgy, hogy négy-öt alkoholista beszélgessen egymással, és mondja el egymásnak, és föltáruljon, tehát csoportmunkákat lehetett ott megtanulni. Akkor Levendellel együtt átjártunk ide a Szinetáriumba. (...) Részint csináltak ilyen csoportüléseket, részint pedig lehetőséget adtak arra, hogy aki analitikusan képzett volt, az egymással kapcsolatba lépjen. Ez egy segítség volt,

és ilyen értelemben ezt az egész dolgot jobban ki lehetett bírni, mint a régebbit." [a sztálinizmus éveit – K. M.] (i. m. 68.)

A hatvanas évek elején több pszichiátriai profilú intézményben is folyt csoport-pszichoterápiás munka, ezek a műhelyek ekkor már informális hálózatba szerveződve, annak „csomópontjain" (Liebermann Lucy, Levendel László, a „Szinetárium", a Lipótmezőn Kun Miklós osztályán működő „magánszemináriumok" keretében) rendszeres kapcsolatban álltak egymással. Ilyen volt a Goldschmidt Dénes által vezetett intaházai elmebeteg kolónia 1958-tól), a Lipótmező Völgy utcai neurózis részlege Pertorini Rezső vezetésével 1962-től (ld. Pertorini és Kleininger 1961; Horváth et al. 1969), Kun Miklós osztálya a Lipótmezőn – ez utóbbi az elmegyógyintézeti keretek között 1967-től az angolszász szociálpszichiátriai, terápiás közösségi elképzeléseket is integrálni próbálta. (Füredi, Mórocz, Szombathelyi 1969; Füredi, Szakács 1969; Füredi 1970)

Kun Miklós, mint arról fentebb már szó esett, Szinetárhoz hasonlóan „erős ember" volt. A párt mozgalmi „veteránjaként", egészségügyi szakpolitikus múltjának, de még inkább Aczél Györggyel való szoros barátságának köszönhetően a korszak mércéi szerint szabad kezet kapott terápiás elképzelései megvalósításához. Kortársaihoz hasonlóan, részben kiábrándultságból, részben a lehetőségek józan belátásával a hatvanas években ő sem közpolitikai keretekben gondolkodott:[167] az új pszichoterápiás módszerekkel elsősorban saját birodalmában, a Lipótmező III/A női osztályán kísérletezett; az osztály orvosait maga választotta ki, elsősorban pszichoterápiás érdeklődésük és műveltségük alapján. Kun Miklósnak természetesen lehetősége nyílt nyugati konferenciák rendszeres látogatására, és a nemzetközi szakirodalom folyamatos nyomon követésére, egyúttal ezt a lehetőséget igyekezett beosztott orvosai számára is biztosítani. Egy vele készült interjúból idézve:

„Csináltam először Magyarországon a családterápiát, én csináltam először Magyarországon a csoportterápiát, ami nem vizit volt, ami [a vizit] azt jelentette, hogy [a pszichiátriai osztályokat] egy belgyógyászati modellre [kellett működtetni], holott ennek semmi értelme nincs. Én vezettem, be, hogy minden reggel [vizit helyett] az egész társaság összegyűlt, és csoportosan beszéltük meg a problémákat. (...) Nekem az az előnyöm megvolt, hogy az anyám nyelvtanár volt, és én angolul gyerekkorom-

[167] A hetvenes évek elejétől ez a stratégia változott. Az addigra kellően felduzzasztott szakma aktívan igényelte a formális intézményesülést, autonómiát és szakmapolitikai befolyást, előbb az 1974-től megrendezett, erősen integratív szerepű Pszichoterápiás Hétvégek formájában (részletesen ld. Harmatta 2006), majd önálló pszichiátriai társaság alapításának kezdeményezésével (részletesen ld. Füredi és Buda 1980, Füredi 2011).

tól kezdve anyanyelvi fokon tudtam. Úgyhogy állandóan olvastam és szerencsém is volt, mert jó munkatársakra találtam, Füredi János, aki most a Továbbképzőben professzor és a Kútvölgyinek a főorvosa, az mint fiatal orvos hozzám került, de előzőleg Ausztráliában volt egy évig, úgyhogy rögtön segített a korszerű gyógymódok bevezetésében. (...) A minisztérium nem szólt ebbe bele." (Interjú Kun Miklóssal 1988–1989: 200–201.)

Kun Miklós „mezei" osztályvezető főorvosként, de felsőbb pártkapcsolatait felhasználva tudatosan szakmapolitizált. A pszichoterápiás intézményrendszer „kiépítését" ebből, a közvetlen politikai befolyással, és így kockázatokkal sem járó pozícióból próbálta előmozdítani, elsősorban úgy, hogy belülről észrevette az intézményi lehetőségeket (például vezető, vagy profil nélkül maradt pszichiátriai részlegeket) és az egyes szakemberek kihasználatlan erőforrásait (például ha az illetőnek nem volt megfelelő állása).

4. 4. Mérei a Lipótmezőn 1. A klinikai pszichológia intézményesítése

1963-ban, az 1956-os forradalom megtorlását lezáró ún. nagy amnesztia során sok más politikai fogollyal együtt Mérei Ferenc is kiszabadult a börtönből. „Politikai múltja", azaz börtönviseltsége hosszú évtizedekig nem teszi lehetővé, hogy eredeti ambícióit követve pszichológiához kötődő egyetemi tanszéken vagy kutatóintézetben dolgozzon. Azonban Kun Miklós esetét látva érdemes ehhez hozzáfűzni, hogy a korabeli pszichoterápiás mező legfontosabb pozíciói nem az egyetemi-akadémiai vonalon helyezkedtek el, és mintha azok a szakemberek is, akik a szakma és a pártnómenklatúra működéséről egyaránt nagy tapasztalattal rendelkeztek, hatékonyabbnak és biztonságosabbnak találták volna az egészségügyi intézményekben betöltött középvezetői munkaköröket. Így alakult, hogy az ország egykori „első pszichológusa" a régi barát és harcostárs Kun Miklós protezsáltjaként[168] a Lipótmezőre került, ahol feladata az

[168] „Neki [Méreinek] nem kellett kiharcolni. Egyszerűen megszereztem neki az állást a minisztériumban, s a Mária Béla kinevezte és a személyes varázsával az ott dolgozó többi pszichológust úgy maga köré gyűjtötte, és ő lett a guruja a Lipót pszichológusainak" (Interjú Kun Miklóssal 1988–1989: 201.). A lipótmezei állást valóban nem Méreinek kellett kiharcolni. Azonban a források szerint, bár az állambiztonság szabadulása után is kitüntetett figyelemmel követte Méreit, a politikai hatalom illetékes szervei eredetileg nem zárkóztak el attól, hogy kutatóintézetben vagy egyetemen kapjon állást. Litván György állambiztonsági jelentéseken alapuló kutatása szerint nem a Belügy, hanem egy szakmabeli hiúsította meg, hogy Méreit visszahelyezzék letartóztatása előtti munkakörébe, a Gyermeklélektani Kutatóintézetbe. „Bartha Lajos, a Gyermeklélektani Intézet akkori igazgatója több levelet és beadványt intézett az illetékes vezető szervekhez (pl. Óvári Miklós KB-titkárhoz), nyomatékosan kérve és figyelmeztetve őket,

egykori pszichológiai laboratórium újraindítása lett. Ez a pozíció, a korszak fentebb részletezett gyakorlatait ismerve, bizonyos értelemben tipikus lehetőség volt a szakmán belüli érvényesülésre, azaz egy hivatalos intézményben legálisan létrehozható, informális, és ekként magas presztízsű szakmai műhely kialakítására. A Lipótmező nem volt sem egyetemi, sem akadémiai intézmény, azonban presztízse és intézményes kapcsolatai (például a pszichiáter- és pszichológusképzéshez) kiváló lehetőséget biztosítottak a szakma „alulról" való megszervezéséhez. Mérei ekkor, patrónusához hasonlóan, szintén „öreg róka". Egykori szakpolitikusként, börtönviselt kommunista értelmiségiként feltehetően pontosan érzékelte az adott stratégiai lehetőségeket. A lipótmezei pozícióhoz tartozó játékszabályok számára is ismertek voltak, ahogy ő fogalmaz: *„Amikor beléptem a lipóti parkba, úgy éreztem, bujdosó kuruc vagyok, aki vesztes csata után menekül. Ahogy fölfelé jöttem a téli kert csupasz fái között, mintha a Kárpátok gerincén kapaszkodtam volna a nagy bujdosásban."* (Mérei 1989: 131.) *„Önérzeti sérelem nélkül fogadtam, hogy ez a Nagy Ház nem vágyott rám, tunyaságból fogadott be, s nem azért, mert szüksége diktálta. (...) Az ótestamentumi rabbik útmutatását követtem: tanítványokat gyűjtöttem."* (i. m 133.) És valóban, az egykori (szak)politikus Mérei a Kádár-korszak Magyarországán egyfajta informális pszichológus guruvá nőtte ki magát, a lipótmezei pszichodiagnosztikai labor és a Mérei személye köré épülő tanítványbirodalom az ekkor már informális hálózatba szerveződő pszichoterápiás mező egyik legsűrűbb és legfontosabb csomópontjává lett.

Mérei életét, munkásságát, életfilozófiáját, szakmateremtő törekvéseit, örökségét a rendszerváltást követően számos tudományos elemzés, személyes visszaemlékezés, laudáció stb. tárgyalja. A kollektív emlékezet sajátosságaiból adódóan a rendszerváltást követően terebélyesedő Mérei-irodalom jelentős része éppen az 1960-as évek második felében formálódó intenzív szakmai félnyilvánosságok egykori résztvevőitől származik, illetve erre referál. A Mérei-életmű más magyar pszichológusok recepciójához mérten feltűnően nagyszámú kommentárja abból is adódik, hogy egyfajta szakmai-politikai rehabilitáció jegyében, illetve hiánypótló felsőoktatási tankönyvként a rendszerváltást követő

hogy Méreit ne helyezzék semmiféle kutatóintézetbe, mert azonnal megosztaná a munkatársakat, és belharcokat indukálna. Szerinte csak könyvtárban helyezhető el, mint letartóztatása előtt, hogy ott egymagában dolgozhasson. Krampusz [az állambiztonsági szervek] ez esetben megértőbb és nagyvonalúbb volt. Az októberi beszélgetés után hamarosan, november 2-án feljegyzés készült a pártközpont és a minisztérium számára Mérei elhelyezésének megoldatlanságáról, ami őt nagyon elkeseríti és ismerősei körében nyugtalanságot okoz. A megoldást végül a Lipótmezőn az ő vezetésével felállított pszichodiagnosztikai állomás jelentette. Bartha Lajos ugyan ez ellen is tiltakozott, de Kun Miklós osztályvezető főorvos támogatta és keresztül is vitte Mérei kinevezésének ügyét 1964. február elejére" (Litván 2006: 203.).

években Mérei több munkáját újra kiadják.[169] 1989-ben a „tanítványbirodalom" úgy érzékelhette, hogy a Tanár Úr posztumusz nyolcvanadik születésnapja (1986-ban halt meg 77 évesen) a Kádár-rendszer bukásának kontextusában egyszerre nyújt alkalmat a rituális megemlékezésre (Mérei születésnapjának megünneplése életében is fontos közösségi rítusnak számított) és a mester életművének valódi érdemeit megillető elhelyezésére, azaz hivatalos kanonizálására. A rendszerváltás óta eltelt időszakban a Mérei-jelenség további kultikus és tudományos reflexió tárgya lett. Ezek az elemzések annyiban közösek, hogy akár a hódolat és a hála, akár az elemző távolságtartás perspektívájából íródtak, valamilyen módon reflektálnak Méreinek a Kádár-korszakban betöltött, jellegzetes, „egyszemélyes intézmény" pozíciójára.[170] Jelen elemzés elsősorban a korszak magyar tudományos-pszichoterápiás mezőjében és ennek társadalomtörténeti kontextusában kívánja bemutatni a „Mérei-jelenséget".

Mérei tehát 1964-ben a Lipótmezőn „szabad kezet" kapott. Némileg hatásvadász analógiával azt is lehet mondani, hogy a hatalom illetékes szervei Méreit pontosan ott helyezték el, ahol lehetővé vált számára meghozni az elvárt kompromisszumot: a pszichológia hivatalos tudástermelő és terjesztő intézményeitől távol, de az informális építkezés lehetőségeit biztosítva. A Lipótmező pszichológiai laboratóriuma a tiltás évtizedében nem működött, de ezt megelőzően is meglehetősen marginális pozíciót töltött be az intézményen belül. Ez általában a pszichológiát és a pszichológusokat is jellemezte: a Lipótmező orvosai, hasonlóan az ország más intézményeihez, elsősorban biológiai szemléletű pszichiátriát műveltek. Az ötvenes években az intézet nem alkalmazott pszichológusokat. Nem csak azért, mert az orvosok a biológiai gyógymódokat preferálták, hanem azért is, mert a pszichológus végzettségű szakember az ötvenes években az ismert okok miatt meglehetősen ritka volt. Mérei elődje az Intapusztára „száműzött" Szondi-tanítvány Benedek István volt, aki orvosként érdeklődött a pszichológiai tesztek és a pszichoterápia iránt; az intézményben elszórtan folyó pszichoterápiás munka szintén a műfaj iránt érdeklődő orvosok egyéni motivációinak köszönhető. Mérei lipótmezei „száműzetése" számára is nagy profilváltással járt: a közoktatás és a szociálpszichológiai,

[169] *A pszichológiai labirintus. Fondorlatok és kerülőutak a lelki életben* (szerk.: Bagdy Emőke), Budapest: Magyar Pszichiátriai Társaság – Pszichoteam, 1989; *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből* (s.a.r.: Gerő Zsuzsa és Fischer Eszter), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989; *Freud fényében és árnyékában* (szerk.: Gerő Zsuzsa), Budapest: Interart, 1989. Az életműről és a fenti kiadásokról korabeli recenzió: Erős 1990.

[170] Ld. például a *BUKSZ* 1999 11: (1) számának *„Tiszteletkörét"* a *Közösségek rejtett hálózata* és a *Lélektani napló* újrakiadása kapcsán (Lányi Gusztáv, Litván György, Virág Teréz, Gerő Zsuzsa, Csepeli György, László János, Pléh Csaba írásai). Valamint Borgos, Erős, Litván szerk. 2006, és K. Horváth 2011.

fejlődés-lélektani kutatások területéről a klinikai pszichológia, pszichoterápia, pszichodiagnosztika irányába kellett önmagát „újraintézményesíteni". Ez a profilváltás azonban, mint láttuk, egybeesett a pszichotudományok klinikai (és akadémiai) vonalon való (újra)intézményesülésével, illetve a pedagógiáról, közoktatásról, és általában véve a közvetlen közpolitikai beavatkozások terepéről való lehasadásával.

A Lipótmező pszichológiai laboratóriuma valóban „egyszemélyes intézménnyé" nőtte ki magát. A hatvanas évek elején a pszichológus szakmát „meg kellett csinálni". A generációs folytonosság hiánya szerencsésen találkozott Mérei Ferenc pedagógusi attitűdjével és elkötelezett értelmiségi habitusával. Közvetlen kollégáit, egyéb lehetőség híján, fiatal, pályakezdő szakemberek közül toborozta, így a pszichológiai laboratórium egyszerre működött (hivatalos) diagnosztikai és terápiás részlegként és informális képzőhelyként. Eltérően a korszak többi hasonló státuszú műhelyétől, amelyek a kevés számú praktizáló szakembert integrálták szakmai közösséggé, a Mérei köré szerveződő közeg egyértelműen iskolaként, azaz mester-tanítvány viszonyban működött.

Mérei első közvetlen munkatársai az intézetben dolgozó, pszichológiai érdeklődésű gyógypedagógusok közül kerültek ki. A tiltás évtizedében a Gyógypedagógiai Főiskola ugyanis meg tudta őrizni pszichológiával való hagyományos kapcsolatait, elsősorban azért, mert a kisgyermekkor és a fogyatékos gyerek körüli szakértelem a Szovjetunióban sem kapott politikai jelentőséget. A két háború közötti időszakban a Gyógypedagógiai Főiskola és Szondi Lipót által vezetett pszichológiai laboratóriuma az egyik legfontosabb magyarországi pszichológiai műhely volt (részletesen ld. a korábbi fejezetekben), a korabeli, pszichológiai munkát végző szakemberek jelentős része ekkor gyógypedagógusi végzettséggel rendelkezett. A főiskola „pszichológiai" presztízse az ötvenes-hatvanas években is erősen élt, vezetője a Szondi-tanítvány Illyésné Kozmutza Flóra volt, de itt oktatott Mérei felesége, a szintén Szondi-tanítvány Mérei Vera is. A források szerint a Gyógypedagógiai Főiskola nem csak a pszichológia egykori helyét konzerválta, hanem azt az urbánus polgári miliőt is, amelynek része volt a pszichológiai érdeklődés és a filantróp etika. A tiltás évtizedeiben a Gyógypedagógiai Főiskola egyfajta gyűjtőhelyévé lett az „osztályidegen", nagypolgári származású fiataloknak, akik otthonról hozott műveltségükből és habitusukból adódóan ekkor is pszichológiát akartak tanulni, és/vagy származásuk miatt nem kerülhettek be „magasabb presztízsű" felsőoktatási intézménybe (például a bölcsészkarra, orvosi egyetemre). A Főiskolán az ötvenes években is hivatalos keretek között oktattak tesztekkel történő pszichodiagnosztikát és terápiás eljárásokat is (Bagdy és Szakács 1993). A Lipótmező első pszichológusai (Szegedi Márton, Szakács Ferenc, Hajtman Pál, Gyurkovics Tibor, Hegedűs Imre)

eredetileg gyógypedagógus végzettséggel rendelkeztek, és szintén Kun Miklós segítségével kerültek a Lipótmezőre. A Lipótmező egy gyógypedagógusi karrier szempontjából inkább süllyesztőnek számított, nyilvánvalóan kevés lehetőség adódott fogyatékos gyerekek nevelésében, fejlesztésében való tapasztalatszerzésre, még inkább ennek egyetemi, főiskolai oktatására. A visszaemlékezések szerint ezt a csoportot „ötvenhatosoknak" nevezték, utalva arra, hogy „osztályidegen" polgári származásuk, néhányuknak a Gyógypedagógiai Főiskola forradalmi bizottságában való részvétele, és pártonkívüliségük miatt nem kaphattak tanári állást (i. m.). Az „ötvenhatosok" a Lipótmezőn úgy kapcsolódtak Méreihez, mint vas a mágneshez. Ehhez azonban érdemes hozzáfűzni, hogy az idézett forrás (Bagdy és Szakács 1993) a kilencvenes évek elején, a rendszerváltás utáni értelmiségi eufóriahullámban keletkezett, így maga az emlékezés gesztusa is része a pszichológia ellenzékiként megrajzolt önképének. Bizonyos, hogy Mérei auráját régi tekintélye mellett saját „ötvenhatos", börtönviselt múltja tovább erősítette. Mérei számára a Lipótmező egyszerre lehetett bukás és emelkedés (vö. a fentebb idézett „bujdosó kuruc" hasonlatot), attól függően, hogy az egykori intézményvezető, kiemelt kutató, vagy a politikai rab szempontjából nézzük. A kor szokásainak megfelelően Mérei „politikai múltját" sem emlegették nyilvánosan az intézetben, de mindenki tudott róla (interjú Füredi Jánossal 2011). Egyszóval Méreit a pszichológia státuszától függetlenül is az ellenzékiség aurája vette körül. Azonban korántsem bizonyos, hogy a pszichológia Lipótmezőn belüli marginális helyzete Mérei nélkül is összekapcsolódott volna valamilyen politikai ellenzéki identitással. Mindenesetre forrásértékű tény, hogy az idézett visszaemlékezők számára a szakma autonómiájának és elismertségének érdekében tett erőfeszítések ilyen értelemben politikai gesztusként értékelhetők, ahogyan az is, hogy a pszichológia és a pszichológusok marginális pozíciója politikai ethosszal telítődött.

Mérei kinevezésének időszakában az intézetben nem volt megszervezett pszichológusi munka. A lelkes, de az elmegyógyintézeti betegek kezeléséhez meglehetősen kevés szakismerettel rendelkező pszichológusok olyan feladatokat végeztek, amit az adott orvos aktuálisan rájuk bízott. Ez ritkábban pszichológiai tesztek felvételét, gyakrabban az intézeti betegek életminőségének javítását jelentette: a fiatal pszichológus-gyógypedagógusok saját ötleteikre alapozva „kultúrterápiás", „munkaterápiás" foglalkozásokat tartottak. Az idézőjelek arra utalnak, hogy ezek nem kidolgozott módszertanra épültek, a legtöbbször egyszerűen a hospitalizálódó betegekre különféle kisegítő feladatokat bíztak, vagy sportversenyeket, művészeti foglalkozásokat, kultúresteket szerveztek számukra (Bagdy és Szakács 1993). A lipótmezei gyógypedagógusok a hatvanas évek elején a már hivatalosan működő egyetemi képzés keretein belül pszichológus

végzettséget szereztek. Ez a tény azonban önmagában nem emelte sem a pszichológia, sem a pszichológusok Lipótmezőn belüli státuszát.

Mérei tudatosan és a lehetőségeket maximálisan kihasználva kezdett bele a klinikai pszichológia intézményesítésébe. A korszak sajátossága, hogy ez a stratégia alulról indult és döntő részben informális viszonyok „megszervezésével" történt. A szakmapolitika első lépése a pszichológia és a pszichológusok helyi, azaz elmegyógyintézeti emancipációja volt. A lipótmezei laboratórium hatókörének kiterjesztése, a hivatalos pszichológusi álláshelyek megteremtése azon múlott, hogy az orvosoknak van-e közvetlenül igénye az itt folyó munkára. Az egyik akkori munkatárs, Ajkay Klára szavaival:

> „Ez az első generációs tanítványsor – a Szegedi, a Szakács és a Hegedűs Imre – ez a három fiú volt, akik gyógypedagógusok voltak eredetileg, és aztán lettek pszichológusok. (...) Na most abban az időben ők elkezdték már a Tanár úrtól tanulni Rorschachot, tehát a pszichodiagnosztikát. Ezen kívül pedig futballozni jártak a betegekkel a nagy rétre, meg odaültek melléjük ilyen munkaterápiák kapcsán és beszélgettek, bélyegeket téptek. (...) Ugye a pszichoterápia az orvos előjoga, neki van orvosi diplomája, és a Tanár úr azt akarta, hogy a pszichológusokat emeljék föl a pszichoterápia rangjára. Szóval ő két dolgot adott a pszichológusok kezébe: a pszichodiagnosztikát és a pszichoterápiát. De ennek is voltak lépései. Előbb bekúsztatta a pszichodiagnosztikát. Egy nagyon fontos dolgot, ami az orvosnak segítség volt, hogy mérhető. És akkor jött a pszichoterápia, amiben hát igazi úttörő volt. Abban is, hogy egyszerre képezte az orvosokat és a pszichológusokat." (Interjú Ajkay Klárával 2003)

Mérei laboratóriumának első munkája tehát a pszichodiagnosztikában alkalmazható tesztek magyar nyelvű kanonizálása és adaptálása volt. Ennek jegyében kezdték megjelentetni az OIE Pszichodiagnosztikai Laboratóriumának kiadásában 1964 és 1970 között a több mint 50 kötetből álló ún. *Vademecum sorozat*ot. „Ezekben a munkákban »technológiai« alapismeretek vannak, operacionalizált módon, didaktikusan leírva a pszichodiagnosztikai és pszichoterápiás munkát, de már a szakma olyan új területeire vonatkozó eligazítást is tartalmaznak, mint az igazságügyi pszichológia és a farmakopszichológia." (Szakács 1989: 37.) A hatvanas években még kis példányszámban kiadott köteteket a hetvenes-nyolcvanas években a pszichológusképzés konjunktúrája miatt egyetemi jegyzetként többször újra megjelentetik, és a korszak legnépszerűbb pszichológiai kiadványai lettek.[171]

[171] 1974-ben tankönyvvé dolgozva is megjelenik „hivatalos" orvosi szakkiadónál: Mérei Ferenc és

A pszichológiai laboratórium, amint erre lehetőség adódott, kapcsolódott az egyetemi pszichológusképzéshez. A pszichológiát a budapesti bölcsészkaron a hatvanas évek második felétől már egyszakos képzésben oktatták, a szaknak nagy presztízse volt, nehéz volt bekerülni, az évfolyamok kis (20 fő körüli) létszámmal indultak. Annak ellenére, hogy a hallgatók többségét a pszichológia gyakorlati alkalmazása vonzotta az egyetemre, a képzés erősen az akadémiai vonalhoz kötődött. Ahogy Hunyady György fogalmaz: „A hallgatók ezen az úton a kísérleti alapon nyugvó pszichológiatudományt ízlelhették meg, miközben személyes szakmai ambíciójuk ez időben zömmel a klinikum világa felé mutatott, ahol sokban mások voltak a tekintélyek, a szakmai normák, s a módszertani fogások." (Hunyady 2006b: 193.) A „más tekintélyek, szakmai normák és módszertani fogások" világához az összekötő kapocs ezúttal is Kun Miklós személye volt, aki a pszichológia szakon pszichopatológiát oktatott. Kapcsolatai és tekintélye segítségével el tudta érni, hogy a kötelező klinikai szakmai gyakorlat szerepeljen a pszichológusképzés tantervében, és ezt a hallgatóknak hivatalosan a Lipótmezőn kelljen elvégezniük. A formális egyetemi képzés résztvevői így informálisan bekapcsolódtak Mérei laboratóriumának munkájába. Mérei neve nem szerepelt a leckekönyvekben és más módon sem kapcsolódhatott a hivatalos egyetemi képzéshez, azonban a hallgatók tőle és fiatal munkatársaitól (Szegedi Mártontól és Szakács Ferenctől) tanultak diagnosztikai és terápiás módszereket rendszeres szemináriumok keretében. Mérei személye és az OIE pszichológiai laboratóriuma a hatvanas-hetvenes években Budapesten végzett teljes pszichológus generáció számára közismert lett úgy, hogy az hivatalosan nem kapcsolódott az egyetemhez. Egy akkori egyetemi hallgató, Barcy Magdolna emlékeit idézve:

> „Az egy ilyen evidens dolog volt, szóval ezt úgy mindenki tudta vagy elfogadta, hogy őneki semmilyen világi hatalma nincsen, de mégis ő a mi gyakorlatvezetőnk. És akkor egy ilyen szemináriumszerű dolgot tartott nekünk. Tudom, hogy Freud-könyveket adott, saját könyveit. Ez még akkoriban volt, amikor nem lehetett a Szabó Ervinből se kivenni. (...) Tehát ez volt 67-ben. (...) És emlékszem, az *Álomfejtés*ről kellett neki referálni. És akkor nemcsak ilyen szent szövegeket tanulmányoztunk, hanem pszichodiagnosztikáról is szó volt. És a Szegedi Márton meg a Szakács akkor ilyen abszolút ifjú emberek voltak. A Szegedi, az hivatalosan a gyakorlatvezetőnk volt. Tán ő volt a hivatalos gyakorlatvezetőnk, mert ő tartott nekünk valamit." (Interjú Barcy Magdolnával 2002)

Szakács Ferenc (1974): A klinikai pszichológia gyakorlata, Budapest: Medicina; Mérei Ferenc és Szakács Ferenc (1974): Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek. Budapest: Medicina.

Ez a különös formális-informális helyzet Mérei közvetlen munkatársaira is vonatkozott: a pszichológusok hivatalos főnöke nem Mérei volt, hanem annak az osztálynak a főorvosa, amelyikhez munkakörük szerint tartoztak. Mérei lipótmezei presztízse ambivalens volt, Füredi János szerint az orvosok többsége nem vette komolyan, de ez szerinte Kun Miklósra és általában véve a pszichoterápiára is vonatkozott (Interjú Füredi Jánossal 2011). Ugyanakkor a pszichológiát illetően egyértelműen tekintélynek számított – függetlenül attól, hogy a megítélő komolyan vette-e a pszichológiát vagy sem. Nem lehetett elmenni a tény mellett, miszerint a Lipótmezőn belül rövid idő alatt egy nagyon hatékony, szakmai és személyes szálakon egyaránt rendkívül erősen integrált munkacsoportot hozott létre. Az egyik korabeli munkatárs, Ajkay Klára szavaival:

> „Mi osztályokon dolgoztunk. (...) Főorvosok voltak a főnökeink, de mindenki elismerte azt, hogy pszichológiai ügyekben a Tanár úr a főnök. Informális főnök, abszolút. Ő bármikor, ha elakadtunk, sérelem ért, ha úgy éreztük, hogy az önérzetünkbe taposott a főorvos vagy a másodfőorvos, akkor lehetett hozzá menni panaszkodni. De nemcsak panaszra lehetett, hanem pszichoanalízisre is. És ez is egy nagyon nagy tapasztalat volt, ahogy ő meg tudta az embert mindig úgy segíteni, hogy abból tanult, kijött a szorongásból. És tulajdonképpen az én számomra a korai években a szupervíziók és az ő szemináriumai jelentették a tanulást." (Interjú Ajkay Klárával 2003)

A pszichológiai laboratóriumhoz kapcsolódó kör munkája erősen emlékeztet Szondi Lipót laboratóriumára, ahol egykor Mérei dolgozott lelkes önkéntesként. Egy karizmatikus vezető köré szerveződve, küldetéstudatos hittel, pályakezdő fiatalok időt és energiát nem kímélve dolgoznak azon, hogy a pszichológia által nyert szaktudás alkalmas legyen – ezúttal nem a társadalom megváltozatására, hanem egy legitim szakma hétköznapi, professzionális művelésére. Mérei, Pavlov híres szerdai szemináriumaira való ironikus utalással, szerda esténként tartotta „Mérei-szerdákként" ugyancsak elhíresült szakmai összejöveteleit. Ezeken a szemináriumokon részt vettek az intézet pszichológusai, érdeklődő orvosok, pszichológia szakos egyetemisták, és olykor természetesen más félinformális pszichológiai műhelyek alkalmi vagy rendszeres tagjai. A „Mérei-szerdák" gyakorlatilag a klinikai pszichológiai képzés hiányát pótolták informális keretek között: a résztvevők nyugati szakirodalomról referáltak, pszichodiagnosztikát és pszichopatológiát tanultak, terápiás eseteket ismertettek és beszéltek meg – a visszaemlékezések szerint igen intenzív, inspiráló légkörben.

A klinikai pszichológia szakmaként való hivatalos elismertetése is ebből az informális műhelyből indult. A *Vademecum* sorozat és az egyre népszerűbbé váló egyetemi pszichológusképzés lassan valóban intézményes keresletet

teremtett a pszichoterápia iránt. Az egészségügyi adminisztrációban a hatvanas évek közepén pszichológusi álláshely nem szerepelt, noha ekkor hivatalosan 64 fő pszichológus dolgozott az egészségügyben. Mérei és Szakács Ferenc (feltehetően Kun Miklós ötlete alapján) 1966-ban írásos javaslatot készített a Minisztérium számára az egészségügyben alkalmazott pszichológusok státuszának szabályozására (és egyúttal legitimációjához). A beadványt a Lipótmező akkori igazgató-főorvosa, Mária Béla Kun Miklós ajánlásával terjesztette az egészségügyi kormányzat elé *„Az egészségügy területén foglalkoztatott pszichológusok helyzete és az ezzel kapcsolatos teendők"* címmel. Az ajánlást a Minisztérium elfogadta, így a hatvanas évek második felétől az egészségügyben hivatalos munkaköri leírással dolgozhattak pszichológusok, majd a 1976-tól szintén Mérei és Szakács Ferenc által kidolgozott koncepció alapján a Minisztérium *„képesítési rendelet*ben" kodifikálja, hogy pszichológiai tevékenység kizárólag pszichológusdiplomával végezhető, továbbá azt is meghatározza, ki minősül szakpszichológusnak (Bagdy és Szakács 1993).

4. 5. Mérei a Lipótmezőn 2. A Mérei-féle csoport-pszichoterápia

A klinikai pszichológia (informális) intézményesítésének másik fontos stratégiája Mérei részéről is a csoportozás volt. Eltérően a korszak más csoportozóitól, Mérei nem csupán a hatvanas évek nyugati csoport-boomjának hatására kezd bele a módszer hazai adaptációjába. A kiscsoportban működő pszichológiai törvényszerűségek számára egyfajta etikai imperatívuszként szolgáltak, de ez az elköteleződés csak részben rímelt azokra az implicit morális elvekre és explicit gyakorlatokra, amelyek a nyugati csoport-pszichoterápiát a nyugati jóléti demokráciák működtetéséhez kapcsolták. Az 1947-es *Együttes élmény* kísérletet inspiráló népi kollégiumi mozgalom Mérei számára habitusformálóvá vált és egész életén keresztül meghatározó maradt – ő maga legalábbis így emlékszik vissza a hetvenes évek elején.[172] A kiscsoport pszichológiája a koalíciós időszak

[172] *„Mi is az a kollégiumi gondolat* – kérdezte egy negyedszázaddal későbbi visszaemlékezésében –, *amelyet a NÉKOSZ alakított ki és hordozott, amely egész életem nagy pedagógiai élményét adta, pszichológiai vizsgálataimat inspirálta, pedagógiai felfogásomat, értékrendemet, társadalmi magatartásomat alapvetően befolyásolta?"* Válasza ez volt: *„A népi kollégiumi mozgalom tudatosította a pedagógiai erőfeszítés jelentőségét a társadalom átalakításában. Tudatosította, hogy a forradalmi változásnak olyan kiterjedésű nevelői munka az előfeltétele, amely nem redukálható cselekvésre mozgósító agitációra, hanem az értékrendszert, az életvezetést áthangoló, mélyreható személyiségformálást feltételez... a parancsuralmi szokásokat kell levetkőzni, a fasiszta maradványokat kell kigyomlálni az életből, rátanulni a demokratikus életmódra, a közösségi autonómiára, amelyet az elnyert szabadság kínál."* (idézi Litván 1989: 113.).

elkötelezett kommunista pszichológusa számára – akárcsak Makarenko munkaiskolája – a kollektív cselekvés hatékonyságának bizonyítékául szolgált. A „csoporttöbblet" Méreinél elsősorban nem megfigyelendő és befolyásolható tudattalan működésmód, hanem egy normatív, integratív kisközösség kialakulásának lehetőségét jelenti, olyan társas örömforrást, amely a közösséget és tagjait egyszerre erősíti, növelve az egyén társas hatékonyságát. A háború utáni eufórikus években a frissen „felfedezett" pszichológiai csoport a szakemberek számára Nyugaton és Magyarországon egyaránt egy új, fasizmusmentes, demokratikus társadalom építőkövét jelentette. Nagy különbség azonban, hogy a Mérei által vezetett magyar kiscsoport-kutatások és gyakorlati alkalmazási területük a kommunista ideológiához és ennek egyik mozgalmához (a népi kollégiumokhoz) kapcsolódtak. Az akkor megteremtendő *népi* demokrácia kontextusában a csoport pszichológiai törvényszerűségei az új domináns osztályok, a munkásság és a parasztság osztálytudatának, osztályethoszának kialakítása és erősítése érdekében – azaz „uralkodására" való képességének megteremtéséhez – hasznosíthatók (erről részletesen a koalíciós időszakot ismertető fejezetben, valamint Kardos szerk. 1978, Pataki 2005, Erős 1989, Litván 1989, Köte 1989). Az alulról szerveződő normatív kisközösségek Mérei és a NÉKOSZ pedagógiai programja szerint a népi demokrácia bázisintézményei, egyúttal a kiscsoport személyiségalakító potenciálja egy átfogó és nagyszabású társadalmi mobilitási projekt megvalósításának kulcsa. Az „új ember" és az „új értelmiség" bourdieu-i értelemben vett habitusát, osztálytudatát a jól működtetett csoport pszichológiai hatása formálja/formálta volna meg. Ez a projekt, az alulról építkező népi demokrácia és új állampolgárainak ideája, az ismert okok és körülmények miatt illúzió maradt – noha a népi kollégiumi mozgalom a rendelkezésére álló rövid három év alatt pszichológiai és szociológiai értelemben is valóban sikeres társadalmi mobilitási pályákat eredményezett (részletesen Pataki 2005). A kádári konszolidáció társadalma, bár hivatalosan „*népi demokrácia*nak" nevezték, más elvek és technológiák alapján szerveződött. Az értelmiségi ideológusok és szakemberek a „létező szocializmus" lehetőségeihez alkalmazkodva réges-rég lemondtak az „új ember" és az „új társadalom" megteremtésének ambícióiról. A pszichológiai értelemben vett csoport azonban úgy tűnik, mást jelentett Mérei Ferenc és mást a hatvanas években fiatal, politikai elköteleződéstől mentes, „technokrata" pszichológusok/pszichiáterek számára. A „Szinetáriumban" és máshol dolgozó fiatal szakemberek a nyugati csoport-pszichoterápiás módszerek adaptációját elsősorban szakmai kérdésként kezelték, a „kváziellenzékiség" szerepe számukra inkább az államszocializmus hivatalos ideológiájától távolságot tartó, „független" szakértő szerepéhez kötődött – noha mint láttuk, a nyugati pszichoterápiás módszerek a maguk kontextusában sem ideológiamentesek.

Mérei egy korábbi értelmiségi generáció jellegzetes képviselőjeként másképpen kezelte a szakmai kérdéseket. A csoportozás számára továbbra is erősen kötődött egyfajta kollektív etikához. A közösségiség képzetét azonban a Kádár-korszak hatalmi viszonyai sajátosan átrajzolták. A „centrális" pozícióból a „marginálisba" került egykori vezető értelmiségi (vö. Mérei 1987, Erős 1989), hogy fenntarthassa saját habitusát, kénytelen volt mind a pszichológia, mind saját szerepét az akkor létező szocializmus körülményeinek megfelelően átprofilozni. Az alulról szerveződő erős kisközösség és annak személyiségalakító ereje a népi demokrácia egykor ideaként létező kontextusából átkerült a Kádár-korszak *informális* „második nyilvánosságába". Mindez jelentősen átalakította a csoportozás módszertanát és etikáját is.

Egyrészt Mérei pszichológusként *kénytelen volt* lemondani a pszichológia, így a csoportozás közéleti szerepéről is. A továbbra is erősen értéktelített pszichológiai projekt már nem tartalmazta (mert nem tartalmazhatta) a társadalmi struktúra megváltoztatásának ambícióját, így a résztvevők osztályhelyzetére és annak pszichológiai sajátosságaira való reflexióiról is le kellett mondania. A csoportozásból jóval később, másképpen és nagyon más következményekkel lett (inkább szakmai, mint társadalmi) mozgalom Magyarországon. És bizonyos, hogy a hivatalos ideológia szerint „uralkodó" munkásosztály részesült a legkevésbé a módszer áldásos pszichológiai hatásaiból. Mérei csoportjaiból sem lett széles körű társadalmi mozgalom, résztvevői elsősorban pszichológusok, orvosok, és más érdeklődő „marginális" értelmiségiek, másodsorban neurotikus és pszichotikus lipótmezei betegek voltak – egyszóval azok, akik egyik vagy másik oldalról, de érintettek voltak a pszichoterápia intézményesítésében.

Másrészt az informális státusz önmagában is módosította a pszichológiai csoporttal kapcsolatos etikai normákat. A Kádár-korszak második nyilvánosságának alulról szerveződő (értelmiségi, művész) kisközösségei a hatalommal és a „hivatalossággal" szemben alkották meg identitásukat. Ez nem volt jellemző a koalíciós időszakban részben vizionált, részben a népi kollégiumi mozgalom keretében megvalósult közösségre. (A népi kollégiumi mozgalmat ugyan éppen potenciális „ellenzéki" szerepe miatt számolták föl, de a közösség identitása nem az ellenállásra épült.) És nem jellemző a nyugati polgári demokráciák „civil társadalmában", üzleti vagy állami intézményeiben működő pszichológiai csoportjaira, de a hatvannyolcas események során kibontakozó encountermozgalomra sem. Ezek ugyanis nem tekinthetők abban az értelemben informális közösségeknek, ahogyan a kifejezést a kelet-európai államszocializmusok jellemzésére szokás használni – például nem az állami erőforrások egyenlőtlen (újra)elosztását kompenzálják, nem enklávészerűen szerveződnek, a személyes kötelék nem az intézményes viszonyok alternatívájaként jelenik meg.

Harmadrészt Mérei Ferenc hatvanas években szerveződő informális kiskö-zösségei erősen az ő személye és tekintélye köré épültek. A közösségi ethosz összekapcsolódott a karizmatikus vezető iránti erős morális-érzelmi elköte-leződéssel. Ez az alakzat szintén nem jellemezte az *Együttes élmény* modell-helyzetét, sőt, az idealizált kisközösségi létforma éppen az erős csoportnormát állította a vezető helyére. A háború utáni nyugati csoport-pszichoterápiás gya-korlat és szakirodalom pedig éppen a vezető/terapeuta semlegességét, érzelmi, ideológiai „absztinenciáját" írja elő, mint egy olyan pozíciót, amely lehetővé teszi, hogy a csoport tagjai számára tudattalan érzelmek, szándékok projekciós felületévé váljon.

A hatvanas évek pszichoterápiás közegeinek ilyen, második nyilvánosság jellegű szerveződése egyszerre kötődik a két háború közötti „polgári nyilvá-nosság" (szalonok, kávéházi törzsasztalok, körök) világához és az informalitás államszocialista sajátosságaihoz. A „Mérei-szerdák", „Faludi-szombatok" és más hasonló fórumok szervezői, vezetői ahhoz a generációhoz tartoztak, akik a pszichológia intézményesülése előtt, vagy annak határán, a két

háború között voltak fiatal szakemberek. Saját szakmai szocializációjuk olyan közegekben történt, amelyek vagy egyáltalán nem, vagy részlegesen kapcsolód-tak az állam intézményeihez, mert maga az állam sem volt olyan mértékben intézményesült, mint a háború után, vagy az 1960-as években (ez a nyugati pszichoterápiára ugyancsak jellemző). A pszichotudományok korabeli művelői a korszak értelmiségi habitusát sajátították el, amely a polgári filantrópiát ötvözte a társadalmi reformer szerepkörével. A korabeli pszichológiai műhelyek mun-katársai önkéntesként, lelkesedésből dolgoztak, a szaktudás átadása és maga a szakmai nyilvánosság teljes mértékben összefolyt a kor polgári nyilvánosságá-nak közegeivel: a rendszeres kapcsolattartást biztosító „szerdák", „szombatok", vagy más kitüntetett hétköznapok polgári magánlakásokon tartott összejöve-teleket jelentettek, ahol a szakmaiság „szerves" része volt egy jellegzetes kultu-rális miliőnek. Ezekbe a terekbe kizárólag személyes kapcsolatokon keresztül lehetett meghívást kapni, ez biztosította egy kulturális, társadalmi szempont-ból viszonylag homogén közeg működését, amelyben a baráti, rokoni, szerelmi kapcsolatok éppen olyan természetesnek számítottak, mint az a miliő, amely ezek alapjául szolgált.

Liebermann Lucy, Szinetár Ernő, Mérei Ferenc, a „budapesti iskola" pszicho-analitikusai, vagy a későbbiekben bemutatott György Júlia, Nemes Lívia szá-mára nem volt újdonság az intézményeken kívüli szerveződés, ahol a személyes viszonyok „szervesen" kapcsolódtak a szakmaisággal. Sajnos jelen elemzés nem követte a forrásokat arra nézve, hogyan konvertálódott a két háború közötti polgári habitus a hatvanas évek pszichoterápiás második nyilvánosságainak

sajátosságaivá. Bizonyos azonban, hogy ez a hagyomány mélyen meghatározta a korabeli pszichoterápiás közegek a működését. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy a hatvanas években erős anakronizmus lenne a jelenséget „polgári nyilvánosságként" azonosítani. Már csak azért is, mert lehetséges ugyan, hogy a hatvanas években középkorúvá érett „mesterek" némelyike magában hordozta a nagypolgárság kulturális örökségét (Mérei éppen a legkevésbé), a pszichotudományok történeti-társadalmi kontextusa azonban óriásit változott. A „tanítványok" korántsem érkeztek olyan egységes kulturális miliőből, ahonnan „mestereik", és a Kádár-korszak kezdetén már nagyon kevesek számára lehetett otthonos az a világ, ahonnan a „mesterek" generációja származik. A pszichotudományok hatvanas évekbeli jellegzetes helyzete egy erős, az állampolgárok jólétéért felelős állam, és egy erre kiépült intézményrendszer világban értelmezhető. Ráadásul a tiltás évtizedét megelőzően az éppen erősödő állam meglehetősen nagy közpolitikai szerepet szánt a pszichológiának. És nem utolsósorban: a „mesterek" generációjához tartozó pszichológus elit ilyen vagy olyan módon (lojalitással, meghasonlottsággal, távolságtartással stb.), de kénytelen volt viszonyulni az államszocializmus ideológiájához, intézményeihez, jellegzetes hierarchiájához. A hatvanas évek közepére a pszichológia státuszát illetően a professzionalizálódás és a (hivatalos) intézményesülés volt a pszichológusok számára *normatív*. Éppen ezért az ilyen, „második nyilvánosságban" szerveződő közegeket célszerű inkább az informalitás, vagy félinformalitás terminológiájában értelmezni, bármennyire is problematikus a fogalom. A szakmai és a személyes viszonyok összecsúszása, legyen az bármilyen régről is ismerős, együtt járt a hivatalos intézmények világából való bizonyos fokú kirekesztettséggel. Az informalitás, a források alapján, a korabeli pszichológusok számára heroikusan vagy félelemmel vállalt kényszer volt. Egy olyan átmenetinek érzékelt pozíció, amely éppen átmenetisége miatt lehetett vállalható. A hivatalos intézmények „ellenében", vagy azok „árnyékában" végzett szakmai és szakmai identitásteremtő munka legfontosabb célja éppen a majdani intézményesülés volt.

Mérei a csoport-pszichoterápiát is stratégiailag használta a pszichológia további intézményesülésének és legitimációjának előremozdításához. A hatvanas évek második felében ő maga nem vezetett sem terápiás, sem kiképző csoportokat, de hatékony szervező munkával kezdeményezője volt a módszer elterjesztésének. A Lipótmezőn ekkor a csoportozás már nem számított teljesen újdonságnak. Az ötvenes évek második felétől szórványosan itt is folyt csoportos munka pszichotikus és alkoholista betegekkel, „amit terápiás hatású beszélgetésnek, vagy csoport-pszichoterápiás kísérletnek neveztek (...) Az 1960-as évek elején az OIE pszichológusai Szegedi Márton szervezésében belső szemináriumokon ismerkedtek a korabeli pszichoterápiás szakirodalommal;

olvasmányokat referáltak. Ezek között már több csoport-pszichoterápiás dolgozat szerepelhetett magyar szerzők tollából." (Fonyó 2006: 55.) Mérei Lipótmezőre érkezését követően gyorsan kapcsolatba lépett más pszichoterápiás műhelyekkel, így tudomást szerzett arról is, hogy Hidas György – akinek akkor már hivatalos publikációja is volt a témában – neurotikus betegek számára tart csoport-pszichoterápiát a József Attila Kórházban. Mérei meghívta Hidast az OIE pszichodiagnosztikai laboratóriumába szemináriumot tartani a csoport-pszichoterápiáról, majd Kun Miklóssal és Szakács Ferenccel elhatározták, hogy kiképző csoportot indítanak szakemberek számára Hidas vezetésével. A résztvevők személyéről ők döntöttek, gondosan mérlegelve a nemek egyenlő arányát, továbbá azt is, hogy a csoportban egyenlő arányban legyenek pszichológusok és pszichiáterek. A következő lépésben a Lipótmezőn szakmai gyakorlatot végző pszichológushallgatók számára kötelezővé tették a csoport-pszichoterápiás önismereti képzést. Ehhez akkor már megvoltak a képzett vezetők a Lipótmező orvosai és pszichológusai köréből. Az első két párhuzamosan futó egyetemista csoportot Füredi János és Szakács Ferenc, illetve Fonyó Ilona és Füzéki Bálint vezette az 1966/67-es tanévben (i. m.).

Mérei igyekezett minden erőforrást igénybe venni a csoportozás hatékony elterjesztéséhez. Ebben a félintézményes/félinformális keretben biztosította a módszer elsajátításához szükséges, komplex szakmai hátteret az önismerettől a szupervízióig és az eredmények publikációjáig. Egy korabeli tanítványt és csoportvezetőt idézve:

> „A Tanár Úr rendszeresen megbeszélte velünk a csoporttörténéseket, kvázi szupervíziót nyújtott, s ezt folytatta a következő évfolyamok csoportvezetőivel is. Minden orvost és pszichológust, aki a köreikbe tartozott, csoportvezetőként is igyekezett mozgatni, főleg az OIE osztályain; későbbi publikációiban névvel említette és idézte őket, ezáltal megemelve presztízsüket." (Fonyó 2006: 56.)

A visszaemlékezők szinte kivétel nélkül felidézik, hogy a csoportokat szakmapolitikai okokból kettős vezetéssel szervezte meg, ügyelve arra, hogy az egyik vezető pszichiáter legyen, a másik pedig pszichológus. Ennek célja természetesen az volt, hogy az orvosok és a pszichológusok között óhatatlanul létrejöjjön egy egyenrangú, kollegiális viszony, és ez az egyenrangú kollegialitás a csoportban részt vevő pszichológushallgatók számára normatívvá váljon. Az orvos-pszichológus párosítás azonban egyúttal a nemi szerepek leosztását is jelentette, aminek Mérei szintén stratégiai jelentőséget tulajdonított. Fonyó Ilona szavaival:

„A csoportok kettős vezetését támogatta orvos és pszichológus párosításával; legyen az orvos a csoportvezető – mondta, a pszichológus pedig koterapeuta; az orvos legyen férfi, a pszichológus legyen nő. Ez a korai javaslat elsősorban tudománypolitikai megfontolásokra támaszkodott, a pszichológusok orvosok közé illesztésének és rangjuk emelésének céljával. A kettős vezetésből adódó hőfokemelkedést – akárkik is legyenek a vezetők – részben a csoport javára (szülőfigurák megjelenése, az eredeti család reprodukálódása), részben a pár javára (szövetség, barátság alakulása a vezetők közt, a megosztás öröme) látta fordíthatónak. A vezető szerepek differenciálásával azt sugalmazta, hogy az orvos-vezető magasabb absztrakciós szinteken dolgozik (értelmez, összefoglal), bizonyos érzelmi távolságot tart a csoporttól, a pszichológus-koterapeuta pedig inkább csoporttagszerűen viselkedik, modellt nyújt és asszociál a történetekhez. De egy percig sem gondolta, hogy az orvos okosabb a pszichológusnál; egy stratégiailag szükségesnek tartott gesztust tett az adott tudománypolitikai időszakban, amit a kulisszák mögött, pszichológusokkal beszélgetve ellensúlyozott ('maga olyan hülyeségeket beszél, mintha orvos lenne')." (i. m. 57.)

Ez a koncepció utal arra, hogy Mérei számára a csoport (és maga a pszichológia is) egyúttal a szexualitás terepe – erről alább részletesebben is lesz szó, másrészt a pszichológusszerepet, legalábbis annak kórházi, orvosi közegben való státuszát a nemi szerepek egyfajta koncepciójával kötötte össze. Mielőtt értelmezném ezt a gesztust, érdemes megjegyezni, hogy a pszichoterápia a kezdetektől fogva kapcsolódott a (női) nemi szerepekhez. Különösen a pszichoanalízis és a gyerekek körüli pszichológiai szakértelem a XX. század első harmadától egy jellegzetes, a háztartási-reprezentatív szerepkörből az értelmiségi-szakértő (korábban kizárólag férfiak számára fenntartott) pozíciójába való mobilitást biztosított a nők számára. Ez a folyamat természetesen együtt járt azzal, hogy a korábban a nők privát területéhez tartozó jelenségek (család, anyaság, gyereknevelés) tudományos szakértelem és szakértői beavatkozások terepeivé váltak. A pszichoanalízis, a „gyermektanulmányozás", a nevelési tanácsadás, a gyermek-pszichoterápia 1945 előtt elsősorban a polgári filantrópia magánintézményeinek kereteiben folytak, ami szintén hagyományosan a (nagy)polgári nők szerepeihez illeszkedett. Ennek köszönhetően zöld utat biztosított a munka világához olyan, polgári családokból származó nők számára, akik professzionális szakértelmiségiként, és nem a család privát szférájában keresték helyüket (a korszak pszichoterápián keresztüli, jellegzetes női mobilitási pályáihoz ld. Borgos 2005, 2006b, 2007, 2009). A pszichiáter szakma viszont 1945 előtt, de még az 1960-as években is elsősorban az elmegyógyintézethez, illetve a kórház világához kötődött. Noha a század első évtizedeiben a felsőoktatásban éppen az orvosképzés volt a nők számára az egyik legkönnyebben elérhető terület, a

kórházak a hatvanas években is jellegzetesen *patriarchális* hierarchia szerint működtek. A pszichiáter szakma ebben az időszakban korántsem volt annyira elnőiesedett, mint a későbbi évtizedekben.1968-ban a Lipótmező fennállásának 100. évfordulójára kiadott kötet melléklete szerint a 23 osztályvezető főorvosból minössze hárman nők – azonban az alacsonyabb beosztású orvosok körében jelentősen magasabb a nők aránya (11 adjunktusból 7, 40 segédorvosból 24 nő) (Böszörményi szerk. 1968: 339–340.). A frissen meginduló egyetemi pszichológusképzés viszont elsősorban (és „hagyományosan") a nőket vonzotta.[173] Mint fentebb láttuk, Mérei első lipótmezei pszichológus kollégái és tanítványai ugyan fiatal férfiak, azonban a „második generációt" jelentős részben az egyetemről rekrutálódott fiatal nők alkották. A hetvenes években a már személyesen Mérei Ferenc által vezetett kiképző csoportok összetételének megszervezésekor kifejezetten ügyelni kellett a női többség ellensúlyozására, a közvetlen tanítványi körön kívülről kellett férfi csoporttagokat toboroznia. Nem meglepő tehát, hogy a pszichológusok lipótmezei emancipációjának stratégiájában előkerült a nemi szerepek problematikája.

Mérei stratégiai koncepciójában a csoport egyrészt a család reprezentációja, a csoportvezetők apai és anyai modelleket, projekciós felületet nyújtanak, amelyek, mint a fentebbi visszaemlékezésből látjuk, a családi nemi szerepmegosztás egy jellegzetes és a korszakban hagyományosnak mondható mintáját követik. A férfi (apa) a csoport vezetője (családfő), aki *„magasabb absztrakciós szinteken dolgozik (értelmez, összefoglal), bizonyos érzelmi távolságot tart a csoporttól"*, a nő (anya) a vezető társa, koterapeuta, aki a vezető instrukcióit követve *„inkább csoporttagszerűen viselkedik, modellt nyújt és asszociál a történetekhez"*. A csoportbeli (családi) nemi szerepek azonban összekapcsolódnak a pszichológus intézményi státuszának kívánalmaival, lehetőségeivel, talán kényszereivel is. A csoport mint család koncepció önmagában nem feltétlenül jelentené a pszichológus státuszának női/alávetett nemi szerepként való definícióját, hiszen a csoport vezetője vagy koterapeutája elvileg lehetne női pszichiáter, vagy férfi pszichológus is. A jelenséget Fonyó Ilonán kívül más visszaemlékezők is, férfiak és nők egyaránt, „tudománypolitikai", „stratégiai" döntésként említik – mint az orvos-pszichológus viszony kiegyenlítésére szánt gesztust (ld. Borgos 2006a és a tanulmányban idézett interjúk; valamint Bagdy, Forgács, Pál szerk. 1989 vonatkozó írásai), de nem találtam sehol reflexiót arra, hogy az orvos-pszichológus viszony egyúttal nemi szerepleosztást is jelent, noha magát a tényt közlik a források. Nem könnyű megmondani, miről is szól ez a gesztus. Bizonyos,

[173] Magát Méreit idézve: „a Bölcsészkaron egy pszichológia szakon az arány olyan, hogy tizenöt nő van, esetleg három, négy, vagy öt férfi." (Szilágyi 1972/2006: 258.).

hogy maga a koncepció szexualizálja a csoport terét, és az orvos-pszichológus viszonyt egyaránt. A fenti idézetben Mérei mintegy kikacsint a pszichológus *nőkre*, jelezve, hogy bár csoportbéli szerepük az adott körülmények miatt (amit, nem mellesleg, maga Mérei tett „stratégiaként" etalonná) a vezetőhöz képest másodrangú, *informálisan*, „magunk között" kimondható, hogy a pszichológus (nő) többet tud, mint a csoportvezető pszichiáter férfi. Kérdés, miért kellett a pszichológus kórházi „alávetettségét", marginális pozícióját a korabeli nemi szerepekhez igazítani, különösen azért, mert az „alávetett" szerepleosztás magát Méreit érinthette a leginkább – ő „a" pszichológus, akinek egykori (intézmény)vezetőként a Lipótmezőn jó esetben az orvosok koterapeutája szerep juthat, és ezért is igen sokat kell tennie. Erre több válasz is kínálkozik.

A források és a szakirodalom tanúsága szerint, bár Mérei a kor mércéi szerint szabadon, vagy inkább felszabadultan kezelte a szexualitást és a házasság intézményét (Borgos 2006a és a tanulmányban idézett interjúk), saját házasságában nagyon is konvencionálisan megtartotta a korszakban hagyományosnak tekintett nemi szerepeket (K. Horváth 2011: 284–300.), amelyek igencsak hasonlítottak a fentebb bemutatott csoportvezető-koterapeuta viszonyra.[174] Tanítványai körében azonban kifejezetten bátorította a nemi szerepjegyek, szexualitás hangsúlyozását, bátor megmutatását. Újra Fonyó Ilonát idézve:

> „Ha valaki igyekezett a semleges neműség irányába menni, azonnal földühödött, hogy valami vélt társadalmi norma jegyében mindenképp úgy csinál, mintha a látencia időszakában lennénk, vagy mintha apácazárdában lennénk. (...) Amikor már inkább baráti kapcsolatban álltunk egymással – már most a csoportra gondolok megint –, ő, valahányszor sikerült Nyugatra eljutnia, ami így akkoriban nem volt olyan természetes még, ő mindig hozott a fiúknak is és a lányoknak is ajándékot. És ebben hangsúlyozta, hogy bizonyos dolgok férfiasak, bizonyos dolgok nőiesek. Tehát ő nem könyvet hozott meg ilyen dolgokat. Könyvet adott rengeteget az élet során, de a lányoknak trikót, nagyon sikkes trikókat hozott, kölnit hozott, a fiúknak akkoriban macsósnak tetsző

[174] K. Horváth Zsolt Mérei-életrajza szerint Mérei már friss házasként viszonyt folytatott más nőkkel is, amit felesége, nehézségek árán ugyan, de tolerált. Mérei (lánykori nevén Molnár) Verával Szondi Lipót körében ismerkedtek meg, ahol mindketten elhivatott önkéntesként dolgoztak (olyannyira, hogy baráti körük „Szondi két apródjaként" emlegette a párt). Annak ellenére, hogy Mérei Vera gyógypedagógusként szintén gyerekpszichológiával foglalkozott és tudományos ambíciói voltak, férje mellett nem futott be jelentős karriert. Ezt ő maga így indokolja:*„Nézd, természetes és szükségszerű, hogy nyomott engem ez a nagyság. Ugyanúgy, mint ahogy két testvérnél az egyik nagyon tehetséges, akkor a kicsi mindig megsínyli, és nem tud kibontakozni. Én egy percig sem gondoltam, hogy kibontakoztam volna nagy tudóssá, de talán többet tudtam volna produkálni, ha nem ez a szituáció, ami volt"* (Interjú Mérei Verával (1991), 1956-os Intézet OHA 306. sz. Készítette: Harvril Andrásné, 118–119. idézi K. Horváth 2011: 299.).

inget hozott például. (...) De a viselkedésben is helyeselte, sőt mintha még nyomott is volna bennünket afelé, hogy még egy kicsit bátrabban, még egy kicsit bátrabban. Úgyhogy ki lehetett virágozni mind a két oldalon. Bár a fiúkkal rivalizálni is tudott ő. (...) A lányokkal egyszerűbb volt neki a helyzete. (...) Lehetett mindig érezni, hogy szívesen fogadja a szexuális tartalmú közléseket. Ezt azért minden csoportban érzik a csoporttagok, hogy egy csoportvezető tematikusan miben utazik. Hát a Tanár úr szexben köztudottan abszolút módon utazott, és lehetett tudni, hogy nyert ügye van annak, aki előhozakodik személyes történettel, ami ilyen tartalmú. (...) Ezt igen alaposan megdolgoztatta az elbeszélővel is, és az egész csoporttal is. Csak hát mondjuk jobban szerette ezt a témát, mint a szegényeknek nyújtott adományokat az utcán, minden szociális érzékenysége dacára. Hát voltak preferenciái, és nem is gondolta, hogy azt el kell titkolni." (Interjú Fonyó Ilonával 2003)

A csoportvezetői pszichiáter-pszichológus szerepek szexualizálásának magyarázatában több tényező rétegződhet egymásra. Mint láttuk, Mérei pszichológusként és magánemberként is kitüntetett szerepet szánt a szexualitásnak, ugyanakkor, egyik tanítványát idézve: *„Ő nagy elragadtatással és csodálattal bánt a női nemmel, de valójában a nőiségnek egyfajta kultusza és csak* egyfajta *kultusza, az mindenféleképpen valamit mond. És ne tagadjuk, ebben nagyon sok macsós vonás van."* (Dobos Emőke, idézi Borgos 2006a: 26. – kiemelés az eredetiben) Úgy tűnik, Mérei „macsós vonásai" illeszkedtek intézményteremtő ambícióihoz. A csoportvezetőkkel kapcsolatos gesztus jó pszichológiai érzékről és helyzetfelismerő készségéről is tanúskodhat: egy nőiesedő pszichológus szakmát kellett integrálni a kórház patriarchális hierarchiájába, ahol a „fiatal", a „nő", és a „pszichológus" tulajdonságok önmagukban is szinte predesztinálták viselőiket a rangsor alján elhelyezkedő pozíciókba. „Megadni a királynak, ami a királyé" alapon ez a stratégia akár egy jó érzékkel megkötött kompromisszumnak is tűnhet. Másrészt örök kérdés marad, miféle ethosz társult volna a korabeli pszichológus identitáshoz, ha Mérei eredeti ambíciónak megfelelően kutatóintézeti állásban folytathatja pályafutását. A lipótmezei pszichodiagnosztikai labor szakmán belüli „félperiférias", félinformális helyzete erősen meghatározta és át is rajzolta a küldetéstudatos, morális elkötelezettségű értelmiségi Mérei etikai imperatívuszait. Noha a korszak más jelentős pszichoterápiás műhelyei is félinformális keretek között működtek, a szakmai és a személyes szocializációt összemosó, a maga érzelmi és intellektuális elköteleződéseivel együtt erősen erotizált mester-tanítvány viszony a korszakban is egyedülálló volt. „Nem véletlen, hogy tanítványaihoz való viszonyáról szólva a – tág értelemben vett – „csábítás", „elcsábulás" fogalmakat használja. «*Most már világos, hogy egyetlen megszólítás foglalja magába a barátoknak, a Mester és tanítványainak, a férfi*

és nőnek, a fiatalnak és öregnek, a játszótársaknak és bajvívóknak a relációját. Ezt a megszólítást fogom alkalmazni: Kedves csábítóim és csábítottjaim, elcsábítóim és elcsábítottjaim«"[175] (idézi Borgos 2006a: 28.). A „csábítás lélektana" feltehetően korábban Mérei *privát* identitásának részét alkotta. (ld. K. Horváth 2011) Bebörtönzését megelőzően a pszichológia és a pszichológus identitása és ennek etikai imperatívuszai elsősorban az „új társadalom" építésének *közéleti* szerepére alapultak az „új ember" felnevelésén, azaz a pedagógián és a gyermeklélektanon keresztül. Mérei számára a legfenyegetőbb büntetés éppen ennek az értelmiségi szerepnek a (be)tiltása volt. Szabadulását követően – a szó lélektani értelmében! – lett létfontosságú számára saját munkásságának és ezen keresztül a pszichológiának az elismertetése. Ezzel kapcsolatban érdemes hosszabban idézni egyik „ars poeticájából", amely (72. születésnapja alkalmából) kifejezetten tanítványainak készült, megmagyarázva saját „mesteri" státuszát és annak bizonyos motivációit is:

„Késő őszi történet. 1958-ból. Ötvenedik évemben járok. Börtönben vagyok. Gerő Tamás őrnagy vezeti a kihallgatást. Ez az őrnagy már az ötvenes évek politikai rendőrségén is szerepelt. Intellektüelekre specializált. Olvasott, tájékozott, értelmiségi kinézésű ember volt. (...) Több munkámat elolvasta, amint azt a kihallgatási beszélgetésekből megtudtam. (...) Ez a rendőrőrnagy gyakran közölte velem, hol részletekben, hol egészlegesen kifejtve létem perspektíváját. Mondjuk nem akasztanak fel (...). De ha a kormányzat jóvoltából nem is nyerném el megérdemelt büntetésemet, hat-nyolc évet mégis le kell töltenem a börtönben, közben pedig tökéletesen elfelejtenek. Hiszen semmiféle nyomtatott termék nem közöl semmit se tőlem, se rólam. Tudhatom, hogy a Pszichológiai Tanulmányok első kötetének készítésekor megállították a nyomdagépet, kivették az „amúgy is jelentéktelen cikkemet" (Gerő Tamás minősítése), s enélkül jelent meg a kötet. Egyszóval, legjobb esetben, mire hatvan évesen kiszabadulok, boldog lehetek, ha könyvtári segédmunkahelyhez jutok. Mindezt jól elképzeltem. Az Orwell-könyvből tudtam, hogy egy ember akár életben is maradhat, de mint egyén, mint személyiség megszűnik. Egy író és szereplő embernek az a határozat, hogy «sem tőle, sem róla» – igazi halálos ítélet. Túléltem ezt is. Ennek a túlélésnek ti most tanúi, cinkosai vagytok. Gerő Tamás sokszorosan kijelentette, hogy nincs olyan helyzet, amiben én a pszichológiához visszatérhetnék. (...) Úgy éreztem, megbélyegeztek, rám verték a stigmát. Azt, hogy nem létezem. Legtöbben belenyugodtak volna. Aki azonosítja magát az agresszorral, még igazságosnak is gondolja a kizárás bélyegét. *A túlélő azonban másként reagál. Létezni akartam!!! Teljes nevemmel és személyiségemmel!!!* El kellett érnem, hogy a pszichológiai élet

[175] Mérei Ferenc: „Nem tudom abbahagyni". Lélektani napló IX. Ünnepek, 1979.

úgy legyen teleszórva nevemmel, mint a mákostészta mákkal. (...) Így történt, hogy minden szereplést elfogadtam, minden újságnak interjút adtam, minden cikket megírtam, csak hogy jól megszórjam a mákostésztát. A létezésnek ehhez a hangsúlyozásához tartozik a személyi kultusz vágya, provokációja, táplálása. Ez is a létezés egy kitüntetett formája. Számomra részben, legalább egy kicsiben ebben az ügyben vagyunk itt most együtt [a születésnap tanítványi körben való ünneplésén." (Mérei 1981/1989: 155–156. – kiemelések az eredetiben)

A közéleti szerepről való kényszerű lemondás és a pszichológiai kutatás, képzés hivatalos intézményeiből való száműzetés egy új értelmiségi szerep kidolgozását követelte, amely legalább részben kompatibilis a régivel. Ennek a szerepnek része lett az informális építkezés, ennek morális felmagasztalása, ami együtt járt, mint fentebb olvashatjuk, a közéleti emberként megbuktatott értelmiségi „privatizált" kultuszával: *„a létezésnek ehhez a hangsúlyozásához tartozik a személyi kultusz vágya, provokációja, táplálása."* És ugyanígy hozzátartozott a szakmai kapcsolatok „individualizálása", azaz személyes érzelmekkel, vonzalmakkal, „csábításokkal", erotikával erősített intenzitása. A pszichológia és a pszichológusok emancipációjának programja, úgy tűnik, részben szintén ezen a stratégián alapult. Ahogy Fonyó Ilona (2006: 57) fogalmaz: *„A kettős vezetésből adódó hőfokemelkedést – akárkik is legyenek a vezetők – részben a csoport javára (szülőfigurák megjelenése, az eredeti család reprodukálódása), részben a pár javára (szövetség, barátság alakulása a vezetők közt, a megosztás öröme) látta fordíthatónak."* A „kettős vezetésből fakadó hőfokemelkedést" Mérei koncepciója szerint fokozhatta a nemi szerepmegosztás, ahol a pszichológus *nőként* van jelen, legalábbis csoportbeli szerepe szerint. Az alávetett (fiatal, pszichológus, nő) pozícióból a nemi szerepeknek a csoport pszichológiai terében való kijátszásával, az idézőjeles „csábítással" lehet feljebb jutni.

A visszaemlékezések szerint karizmatikus pedagógiája nem csupán a mesterségbeli tudás átadására szorítkozott, meglehetősen határozott képet alkotott arról is, milyen *emberré* kell válnia a fiatal pszichológusnak. Újra egyik tanítványát idézve:

„Az volt az alapelve, hogy egy klinikai pszichológusnak kell, hogy legyen gyereke. Legyen meg a doktorija, mert az kell (...) a presztízshez, hogy egy pszichológust is doktornak hívjanak, mert ez az orvosokkal való együttműködést segíti. És menjen el analízisbe (...). Aztán még bővült, hogy legyen jogosítványa." (Kapusi Gyula, idézi Borgos 2006a: 26.)

A „méreizmus" jól körülrajzolható életvitelbeli, habituális, morális elvárásokat jelentett, amelyekkel a tanítványi kör pontosan tisztában volt és maximálisan igyekezett őket teljesíteni. Ebben a morális univerzumban az (informális) közösségiség, a szakmaiság és a személyes erények katalógusa szervesen összefonódott, sőt, egyfajta kultikus tisztelet tárgya lett. A Mérei-tanítvány Bagdy Emőkét idézve:

> „Megőriztük és továbbtápláljuk a ránk bízott tüzet; hiszünk a közösség erejében, az együttesség és a kiscsoport hatalmában, az ünnepek örömében, a teljesítmény értékében, az intenzív élet szolgálatában és a hivatás kertmívelő gondosságának fontosságában." (Bagdy 1989: 9.)

Ez a krédószerű elköteleződés korántsem egyedi. A „személyiség kultusza" több szinten jellemzi a Mérei körül kialakult szakmai közösséget. Egyrészt jelenti Mérei informális vezetői, „mesteri" szerepkörét, amelyben a szakma tudománya megbonthatatlanul összefonódik a „helyes élet" gyakorlatának ismeretével és az ezek átadásához szükséges pedagógiai érzékkel. Ez utóbbit a „mester" karizmatikus egyénisége garantálja, aki saját személyiségében meg is testesíti a tanítványoktól elvárt erényeket, azaz példaképként funkcionál. Másrészt jelenti azt is, hogy a pszichológia és a pszichológusság nem egyszerűen szakma, hanem életmód, habitus, sajátos identitás, amelynek elemei pontosan meghatározhatók. Ezt mai kifejezéssel úgy foglalhatnánk össze: pszichológusnak lenni szexi. Azaz a hatvanas-hetvenes évek fiatal szakemberei számára olyan rendkívül vonzó identitásmintát nyújthatott, amely összeköti a hivatás ethoszát, a „korszellemnek" (1968) és a generációs igényeknek megfelelő protest küldetéstudatot, a szexuális felszabadulást, a személyes autonómiaigényt és az önmegvalósítás morális parancsát. Harmadrészt a „személyiség kultusza" egy közösségben érvényesül, ahol – ellentétben az intézmények hivatalos világával, például a Lipótmező orvosi karával – minden tag a maga önálló jogán számít, és az erős közösség egyúttal garantálja normáinak mély individuális elsajátítását is.

MF Mester, ahogy ő nevezte saját magát (ld. Mérei 1973/1989), vagy a *Tanár Úr*, ahogy tanítványai és környezete szólította, lipótmezei laboratóriumának piros fotelje már a korszakban legendává lett. Ide ültette tanítványait, pácienseit, „üzletfeleit", mindazokat, akikkel a Lipótmezőn pszichológusként dolga akadt. A „piros karosszék" szimbolizálta mindazt, amit a szemben ülő felek elvártak egymásról. Méreit idézve:

„Az egyszerű OIE pszichológusnő ott ült a piros karosszékben, az igaziban. Az egyszerű pszichológusnő otthonosan érezhette magát a piros fotelben. Sok-sok éven át ült és álmodott ott szakmai szemináriumokon, majd ott ült, amikor szakdolgozatának témáját próbálta világirodalommá tágítani, aztán ott ült, amikor fejezetről fejezetre igyekezett szűkebbre fogni a szakdolgozatot és lealkudni egy-egy vizsgálatot vagy összefoglalást a témából. Ott alkudozott disszertációjának fontosabb fejezetein, gyakran fejezetrészletein, hiszen nem egyszer 10-15 soros egységenként préselték ki belőle a doktori szöveget. Most már majdnem felnőtt, autóvezetői jogosítványa is van, mélyen benne jár a Söngyben (a sajátélményű önismereti gyakorlatban), éppen szupervíziós ügyben van itt, s minthogy az örömszerzésre is rátanult, önérzetét is elvesztette, már csak két feladat választja el a klinikai pszichológusképzés teljes programjának teljesítésétől: disszertációját tanulmány formájában össze kell foglalnia a Szemlében és le kell tennie az angol nyelvvizsgát." (Mérei 1973/1989: 144.)

Az újradefiniált „személyi kultusz" a személyiség egyfajta kultuszává lett, ideértve Mérei személyiségének és az általa meghatározott „hivatásszemélyiségnek" a kultuszát egyaránt. Ennek semmi köze nincs többé ahhoz a küldetéshez, amely a társadalmat és polgárait szerette volna „szocialistává" formálni. Az egyén megváltoztatásának, megváltoztathatóságának etikai imperatívusza elszakad a társadalom megváltoztathatóságába vetetett hittől, pontosabban áthelyeződik egy „alternatív", informális kisközösség működtetésébe. A pszichológia, mint láttuk, továbbra is kulcsszerepet játszik az egyén alakításában, de az egyén önmagán („mestere", terapeutája segítségével) végzett pszichológiai munkája „csupán" egy szakmai közösség tagjává avatja. A szakmai közösség pedig küldetését az *egyének* (mint páciensek) „átalakításának" lehetőségében találhatja meg. A pszichoterápia mint öntechnika célja az egészséges személyiség, amely ezeknek az etikai imperatívuszoknak az alapját képezi. Tanítványait idézve: „A független, döntéseiben és választásaiban autonóm, szabad személyiség és a társas magatartásában magas szociabilitású, realitásvezérelt, alkalmazkodó személy eszményét hangsúlyozta. Ez implikálja az értékeket." (Ajkay és Pál 1989: 41.) Az „egyszerű OIE pszichológusnő", a piros fotelben töltött évek során személyiségének minden aspektusában emancipálódik a „mester" elvárásaihoz. A pszichológia – legalábbis Mérei intézményteremtő ambíciói szerint – ilyen „egyszerű OIE pszichológusnőkből" kell, hogy álljon. (Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy a pszichológus prototípusa ezúttal is *nő*, úgy tűnik tehát, a szakmai emancipáció egyúttal a nemi szerep „emancipációját" is jelenti).

Az önismeret mint a „hivatásszemélyiség" egyik kulcsa Mérei szerint az élettapasztalaton túl a saját élményű pszichoterápiával sajátítható el. Ebben

az elvárásban szintén összekapcsolódik a „privatizált", „individualizált" értékvilág az intézményteremtés ambícióival. Mérei keresletet teremtett a pszichoanalitikusok iránt: tanítványait analízisbe küldte, akik ilyen módon, pszichológushallgatóként vagy pályakezdő szakemberként maguk is potenciális pszichoanalitikussá válhattak. Egyúttal ez egy erős legitimációs gesztus volt a pszichoanalízis irányába, hiszen az egyetemi képzés és a hivatalos akadémiai pszichológia továbbra is idegenkedett a pszichoanalízistől. A pszichoanalitikusok pedig, mint fentebb olvasható, egy igen zárt, enklávészerűen szerveződő, nehezen megközelíthető közeget alkottak, amely pácienskent is egy igen szűk réteg számára volt elérhető.[176] Mérei (és egyébként Kun Miklós is) fontos összekötő kapcsot képeztek a pszichoanalitikusok és lehetséges klienseik között azzal, hogy személyesen ajánlották egyik-másik szakembert tanítványaiknak, beosztottjaiknak. Egy tanítványát, a később pszichoanalitikussá lett Ajkay Klárát idézve:

> „Érdemes egy kicsit az analitikusokkal való kapcsolatát is megemlíteni, merthogy az egy alapállása volt, hogy miközben ő a pszichoanalízisnek ezt a nagyon fegyelmezett építményeit és kereteit a kezelésben nem fogadta el, és számtalan helyzetben (...) mást gondolt. De az önismeretre való tanítás legjobb módszerének gondolta, ezért minden tanítványát elküldte analízisbe. Szóval az is egy belépő volt a Mérei-iskolába, hogy »kicsi, kezdd el az analízist«. És akkor nagyon korrekten elmondta, hogy ez mért van. Az öt kiképző volt akkor ugye. A Nemes, a Vikár, a Hidas, (...) de még a Binét is beletartozott, akikhez küldött." (Interjú Ajkay Klárával 2003)

Maga Mérei, noha elismerte a tudattalan folyamatok jelentőségét és dolgozott is velük saját csoportjaiban, a pszichoanalízishez mindvégig ambivalensen viszonyult.[177] Szondi Lipóthoz járt analízisbe egy ideig, azonban a pszichoanalitikus egyesületbe nem lépett be, és klasszikus pszichoanalitikus terápiát sem folytatott (Borgos 2006a). Ennek ellenére, mint láttuk, a pszichoanalízist hatékony önismereti módszernek tartotta, és a maga sajátos, informális háló-

[176] Nemes Lívia pszichoanalitikus emlékei szerint:„Amikor a magánpraxis lehetővé vált, tulajdonképpen az vált problémává, hogy úgy mondjam, ki megy el analízisbe mint páciens, mint beteg. Merthogy valaki, egy pszichológus, ki akart képződni, és maga is neurotikus, az természetes. De hogy valaki azért akar menni, mert képződni akar és nem azért, mert beteg. És hogy lehet pácienst, beteget találni... (Interjú Nemes Líviával 2003: 95.).

[177] Erre utal az a gesztus is, hogy posztumusz kiadott, de még saját maga által összeállított tanulmánykötetének a *Freud fényében és árnyékában* címet adta. A kötet a pszichológia nagy egyéniségeinek (Piaget, Lewin, Wallon, Rogers, Nagy László) életpályáját, munkásságát mutatja be összefoglaló és hiánypótló munkaként, de egyetlen tanulmány sem szól a pszichoanalízisről, Freudról vagy más pszichoanalitikusokról.

zatépítő stratégiájával össze is kötötte a pszichoanalitikusokat saját közvetlen munkatársaival. Noha az írott források arról tanúskodnak, hogy saját „személyi kultuszát" illetően ironikusan rivalizált a pszichoanalitikusokkal, elsősorban a szintén nagy informális tekintélynek örvendő Hermann Imrével,[178] a pszichoanalízisben inkább szövetségest látott. A hetvenes években saját maga által vezetett, erős közösségként működő kiképző csoportjaiban elfogadta, ha valaki azért lépett ki, mert nem tartotta összeférhetőnek az egyéni pszichoanalízissel. Vikár György pszichoanalitikus pedig, a Lipótmező orvosaként maga is rendszeres részvevője volt a pszichológiai laboratórium szakmai összejöveteleinek. Tulajdonképpen hasonló „ambivalenciával" viszonyult más jelentős pszichoterápiás irányzatokhoz is. Pontosabban a kortárs nyugati pszichoterápiás technikákat az általa észlelt környezethez és saját személyiségéhez adaptálta.

A csoportozás kiemelten fontos szerepet töltött be Mérei számára mind a fentebb bemutatott pszichológus identitás, az erős, „élcsapat" jellegű küldetéssel rendelkező szakmai közösség, mind pedig a pszichoterápia és a pszichológusok intézményes helyének, szerepének megteremtésében. A modern nyugati csoporttechnikák, mint láttuk, több szálon is beszivárogtak az éppen (újra)formálódó magyarországi pszichoterápiás kultúrába. Akármelyik szálról is legyen azonban szó, a nyugati polgári demokráciák igényeire kifejlesztett módszerek a kádári államszocializmus közegéhez adaptálódtak. Bizonyos értelemben tehát a nyugati csoport-pszichoterápia magyarországi akkulturációjáról beszélhetünk.

Szó esett már arról, hogy Mérei számára a hatvanas években rég nem volt újdonság a pszichológiai értelemben vett csoport és a „csoporttöbblet" felhasználásával folytatott szubjektumformáló munka. A háború utáni népi kollégiumi mozgalom közösségi és (munkás)osztálytudat formáló pedagógiai gyakorlata Mérei munkásságában problémamentesen kapcsolódott a háború utáni nyugati csoportterápiás, szociálpszichológiai diskurzushoz, mindenekelőtt Kurt Lewin munkásságához (és nem a pszichoanalitikus alapú csoportozáshoz). A csoport és annak pszichológiai többlete Méreinél a kezdetektől fogva elválaszthatatlan a *közösség* képzetétől. Ez a tényező azonban egyáltalán nem jellemzi a nyugati csoport-pszichoterápiát. Annak ellenére, hogy a csoport Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a legkülönfélébb területeken (így például kisközösségek építésében is) használt pszichológiai módszer, maga a technológia itt nem kapcsolódott össze a közösség mint olyan képzetével. A terapeuta semlegessége,

[178] „Ha most egy újságíró megkérdezné tőlem, mit érzek, akkor is igazat mondanék, ha azt felelném: „Boldog vagyok, hogy engem megünnepelnek, a nyolcvanéves Kardos Lajosról éppen csak megemlékeztek, Sztálin pedig még a centenáriumán is legjobb esetben csak hatósági szót kap. (Kicsit zavar ugyan, hogy Hermannt úgy ünnepelték 90. évfordulóján, mintha ő is 70 éves lenne, vagy éppen szociálpszichológus, de csak kicsit zavar)." (Mérei 1979/2006: 262.).

absztinenciája, nondirektivitása, de eleve a magas fokon intézményesült és formalizált képzések, terápiás protokollok, szakmai egyesületek, szakfolyóiratok által szabályozott kontextusban a csoport másfajta értelemben lett a terápia „hordozója". A technológia használhatósága éppen abban rejlik, hogy a szakértelem független a konkrét személyektől (a csoport vezetőjétől és tagjaitól) és a konkrét környezettől is. Mint láttuk, Hidas Györgyék, a „Szinetárium" és más műhelyek csoportozói számára a módszer „akkulturációja" egy elmaradottságként érzékelt helyzetben értelmeződik. Azaz a nyugati fejlettségi szinten lévő intézményrendszer magyarországi hiányából adódik, hogy a csoporttechnikák elsajátítása anyagi és egyéb erőforrások nélkülözésével, félig informális keretekben, hivatalos képzési protokoll nélkül és sokszor a hivatalos közegek dilettantizmusának ellenszelében történik. Mérei számára a hatvanas években a csoport még mindig egy értelmiségi küldetés terepe, és a csoporttöbblet legfőbb hatékonysága szerinte továbbra is közösségformáló erejében rejlik. Itt az új nyugati módszerek (Lewin, Moreno, Rogers és a csoportanalitikusok munkássága) a Kádár-korszak jellegzetes, enklávészerűen működő, informális nyilvánosságának megteremtéséhez nyújtanak segítséget. Mérei intézményteremtő munkásságában a *pszichológus* a perifériára szorult értelmiségi prototípusává lesz, ami a marginális helyzet morális felmagasztalásán túl azt is jelenti, hogy az (egykori) kommunista értelmiségi szerepmintához tartozó minőségek (elhivatottság, társadalomformáló ambíciók, élcsapat- és küldetéstudat) összekapcsolódnak a „szakember" és az önmegvalósító szubjektum új ideáival (ld. az „egyszerű OIE pszichológusnő" képében megrajzolt ideáltípust). A Mérei-féle csoportozás nem a nyugati technikák kényszerű kompromisszumokkal történő adaptációját tekinti céljának, hanem egy olyan szakmai közösség megteremtését, amely a második nyilvánosságban, személyes, informális szálakon, erős belső értékrenddel szerveződik. A pszichológus és a pszichológusközösség emberi minőségét, az önismeret, önmegvalósítás morális parancsának teljesíthetőségét éppen az garantálja, hogy a pszichológiai értelemben vett csoport törvényszerűségeinek ismeretével át lehet huzalozni a tagok közötti személyes szálakat úgy, hogy a csoportból *valódi* informális kisközösség legyen – az informalitás államszocialista társadalmakra jellemző jelentéseivel együtt.

Egykori tanítványai szerint Mérei a hatvanas években is *„azt gondolta, hogy a társas közeg erejére lehet támaszkodni, valahányszor a változás és változtatás a célunk, s hogy a világot megváltani is kiscsoportokban lehet."* (Barcy és Fonyó 1989: 43.) Mérei a hetvenes évek elejétől kezdett saját tanítványai, illetve más személyes szálakon kapcsolódó résztvevők körében kiképző csoportokat indítani. Mérei számára a csoport nem csupán a népi kollégiumok miatt lett paradigmatikus létforma. Fiatal korától fontos referenciát jelentettek számára

különféle, az avantgárd művész- és értelmiségi világban szerveződő „törzsi szubkultúrák" (Palasovszky Ödön, majd Kassák és köre, a párizsi emigráció baloldali magyar művész- és értelmiségi közegei, az ötvenes években a Fény presszóban gyülekező kocsmatársaság), ezek egy része a hatvanas években is fennmaradt zárt körű informális csoportként (részletesen ld. K. Horváth 2006, 2011). A hetvenes évek elején szakmai képzés céljából szervezett pszichológiai önismereti csoportjaiban sajátosan ötvöződött a közösségiség Kádár-korszakra transzformált eszmeisége, a pszichológia életszemléletként, életformaként elsajátított normatív felfogása, a kortárs nyugati pszichoterápiás technikák, az avantgárd művészvilág közegeiben megtapasztalt kísérletező kreativitás, a „szabálytalanságok" iránti vonzalom és az ellenállás ethosza.

Első kiképző csoportja 1972-ben indult, ezúttal két pszichológus, Mérei vezetésével és Fonyó Ilona koterapeutával. Egy részvevőt idézve *„Akkor ezt még önismereti szabad interakciósnak hívták, ugye az ismert történelmi okok miatt nem lehetett azt mondani, hogy analitikus csoport."* (Interjú Barcy Magdolnával 2002) Annak ellenére, hogy az „önismereti szabad interakciós csoportok" valójában és elvileg az angolszász csoportanalízis módszertanát voltak hivatottak elsajátíttatni, a visszaemlékezések szerint Mérei igen szabadon kezelte és alapjaiban értelmezte át a csoport pszichológiai funkcióját és a terapeuta szerepét. Később csoportterapeutává lett tanítványait idézve:

„Ő nem volt analitikus. Szóval ő nem csoportanalitikus. Tehát ő mindenbe beleszólt. Ez egy hát egy... nem tudom másképp mondani, ez egy ilyen Mérei-módra vezetett csoport. (...) Na most ebből aztán sok minden következik. Egyrészt az, hogy a tanár úr egyáltalán nem tartotta a klasszikus kereteket. Ugye az tök tilos, hogy valaki az egyik csoportba odajár csoporttagként, és a másikban meg ő az izé [csoportvezető]. De a Tanár úr ilyeneket nem tartott be, ő ezeket nagy kéjjel hágta át – egyrészt. Másrészt pedig nem nagyon érdekelte. (...) Egyszerűen azt éreztem, hogy kívül helyezi magát egy csomó szabályon... De a Méreinek ezeket abszolút meg lehetett bocsátani. Mert azért szóval ő igazi csoportvezetőként funkcionált. Szóval baromian sokat lehetett tőle tanulni. Vagy azért – hogy mondjam? – az alapcél az megmaradt. Tehát az önismeret. Meg hogy a csoportot tanulni – ez is megmaradt, abszolút megmaradt. Ő nem volt analitikus, nem volt semleges, nem volt nondirektív, néha nagyon direktív volt." (Interjú Barcy Magdolnával 2002)

„A Tanár úr azért azt gondolta, hogy az egészséges emberek önismereti csoportjaiban ezek a határok nem fontosak. Szerelmek szövődtek, barátságok szövődtek... Hogy mondjam neked? Emberibb csoportosulásokká, barátságokká alakultak. Nagyon más, mint minden más – mondjuk – analitikus csoport." (Interjú Ajkay Klárával 2003)

Mérei csoportjaiban a terapeuta – ellentétben a klasszikus analitikus modellel – direkt pedagógiai funkciót töltött be; amellett, hogy a csoport tagjainak feladata itt is a csoportfolyamatok kibontakozásának, működésének tanulmányozása volt, egyúttal a csoport pszichológiai tere biztosította a fentebb bemutatott és a „mester" által közvetített komplex értékrendszer interiorizációját is:

> „Csoportvezetői munkájának egyik jellegzetessége, hogy az indulatáttételes modellel összevetve a valóságos kapcsolatot preferálta. (...) Számára a «mintha» kapcsolatnál fontosabb volt a »valós» ember. Úgy gondolta, a terapeuta nem lehet pusztán egy fogas, amire a csoporttag ráakasztja az érzelmeit és indulatait. Ő sosem viselkedett neutrálisan: csoportvezetőként dicsért és szidott. Ugyancsak e nevelői cél miatt nem tartotta hibának a terapeuta személyes értékrendjének megjelenését, sőt normatívan át akarta plántálni a személyesség, az együttesség, a teljesítmény, az erőfeszítés és a szexualitás jelentőségét a vele kapcsolatba kerülő emberekbe. (...) Bátorította a csoporttagok önállóságát, felnőtt státusát, úgy gondolta, hogy a csoporttagok vezető nélkül is képesek hatékony munkára, másrészt, mint karizmatikus vezető, autokratikusan belenyúlt a viszonyokba: elrendelt, megtiltott, volt, akit kifuttatott, volt, akit lesöpört. Miközben mélyen hitt egy csoport autonómiájában, ő, mint csoportvezető, egy személyben osztott igazságot. Azonban pont az ő nagyformátumú egyénisége kellett ahhoz, hogy mindezek ellenére személye mindig a háttérben maradhasson; karizmatikussága dacára soha nem róla szólt a csoport, soha nem volt önmutogató." (Barcy és Fonyó 1989: 43–44.)

Mérei saját csoportvezetői munkájában Kurt Lewin T-csoportjait és Carl Rogers pszichoterápiás elveit tartotta példaértékűnek. Maga is előmozdította, hogy Lewin munkáit a magyar olvasók is megismerjék: a hetvenes években az ő előszavával, szerkesztésében és válogatásában két Lewin-tanulmánykötet is megjelent.[179] A *Csoportdinamika* című kötet Lewin munkásságát bemutató terjedelmes bevezetőjében (Mérei 1975) a T-csoportok működését is ismerteti. Eszerint:

> „Az eredeti elnevezés [Basic Skill Training Group] kifejezi, hogy a társadalmi feladatokhoz szükséges alapkészségek gyakorlásáról van szó (...). A kötetlen (non-direktív) beszélgetésekben nemcsak a véleménykülönbségek, hanem az eltérő és ellentmondó személyiségvonások is megnyilvánulnak. Az így keletkező feszültségekben kapcso-

[179] Lewin, Kurt (1972): Mezőelmélet a társadalomtudományban: válogatott elméleti tanulmányok. Ford. Józsa Péter, vál. és előszó: Mérei Ferenc, Budapest: Gondolat; Lewin, Kurt (1975): Csopordinamika: válogatás Kurt Lewin műveiből, Vál.: Mérei Ferenc és Szakács Ferenc, Előszó: Mérei Ferenc, Budapest: KJK.

latok létesülnek, alcsoportok keletkeznek, szerepek körvonalazódnak. Megindul a csoport tagolódása, intézményesedése. A társas viselkedés minden változatára alkalom kínálkozik. Az együttműködésnek, az alá-fölérendelés bármely pozíciójának, a szervezésnek és vezetésnek, a segítségnyújtásnak és kérésnek, az áldozatadásnak és elfogadásnak minden lehetőségére sor kerül. A csoport ráirányul a viselkedési stratégia elemzésére, tükröt tart a személynek, felmutatja, majd a beszélgetésben kiélezi viselkedésének az ellentmondásait, és az együttesség erejével tereli a hatékonyabb, kiegyensúlyozottabb társas viselkedés felé. A csoport tükrében minden csoporttag tudatosíthatja közösségi helyzetét, alkalmazkodási határait, társas teljesítményének lehetőségeit. Az eljárással rokon önismereti és terápiás csoportok a nyíltabb, hitelesebb, spontánabb kommunikációt igyekeznek megteremteni, a Lewin-féle csoport emellett arra törekszik, hogy a csoportdinamika segítségével tagjainak egyéni és társas hatékonyságát fejlessze. Ebben az értelemben válik a T-csoport a társas viselkedés alapkészségeinek gyakorlóiskolájává." (i. m. 52–53 – kiemelés az eredetiben)

Az önismereti csoport Mérei által idézett lewini értelmezése a Kádár-korszak Magyarországán sajátos fénytörésben jelent meg. A szociális készségek gyakorlása és magas fokra fejlesztése, a *„nyíltabb, hitelesebb, spontánabb kommunikáció megteremtése"* informálisan, a hivatalos intézmények kényszerű, de tudatos kikerülésével történik. A csoporttöbblet által meginduló, intenzívvé váló társas folyamatok egyrészt az elszürkültnek, kiüresedettnek, hiteltelennek tételezett, ugyanakkor merev hierarchiával és ideológiai tabukkal működő intézményekhez képest erős kontrasztot jelentenek, másrészt a hatékony társas viselkedés gyakorlásával a résztvevők olyan többletjártasságokhoz juthatnak, amely éppen nem a körülmények passzív elviselésére rendezkedik be, és egyebek mellett a szakmai intézményépítéshez is készségeket szolgáltathat. Miután *„társadalmi feladatok ellátásához szükséges alapkészségekről van szó"*, a Mérei féle T-csoportok funkciójához explicit módon hozzátartozott egy nagyon intenzív, erős érzelmi-személyes szálakon működő belső szakmai nyilvánosság megteremtése, illetve bizonyos értelemben a fogalom átértelmezése – hiszen a csoportos önismereti jelleg miatt mindez kizárólag Mérei köreinek hatósugarában érvényesülhetett.

A másik nyugati szakmai referencia, Carl Rogers munkássága,[180] amit a visszaemlékezések szerint szintén szabadon értelmezett, és a csoport számára releváns céljaihoz szabott. Barcy Magdolnát idézve:

[180] Rogers csak nyolcvanas években vált ismertté magyar nyelven, Mérei az elsők között, 1981-ben ismertette munkásságát egy előadás keretében (ld. a *Freud fényében és árnyékában* kötetben közölt Rogers-tanulmányát)

„A csoportdinamika! Persze! Míg a csoportanalízisben ez egyáltalán nem fontos. Na most őt valóban a csoport érdekelte. Tehát az eredeti lewini tréning, hogy tanulmányozni azt, hogy hogy működik a csoport, és azért kell az embereknek csoportba járni, hogy tanulmányozzák ezt a remek dolgot. És nem azért, hogy a tudattalan blablabla meg a csoportfantáziák. Az is nagyon fontos lett volna, de azt ő soha nem... tehát ő soha nem értelmezett ilyen értelemben. (...) Na most a Mérei nagyon korán fölcsípte a Rogerst. Nagyon korán meg is jelent Rogers-cikke. Igazából szerintem a Rogersnek a nem-orvossága, szabálytalansága, ez a nem klinikumhoz kötöttsége vonzotta. (...) Hogy mondjam neked? Szóval amit rogersi alapelvnek tartunk, abból semmit nem alkalmazott. Egyrészt a Rogers nem használja a csoportdinamikát, (...) igazából a Rogers semmit nem használ ki abból, hogy ez egy csoport. Tehát a Rogersnek nincs külön egy csoportelmélete, hanem az ő elmélete amúgy csoportokra is nagyon jó, de semmilyen dinamikai elemet nem használ belőle. Ezt a Mérei természetesen nem alkalmazta. Ugye a Rogers rengeteg keretet áthág. Szerintem ez nagyon fontos volt a Méreinek, hogy a szigorú és konzervatív és mindent elszürkítő vagy... beszabályozókkal szemben fel tudjon mutatni egy olyan pszichológiát, amely igenis élettel teli. És ez tényleg így van. De azt, hogy a Mérei mindent elfogadó lenne, vagy hogy a Mérei non-direktív lenne, mert mind a kettő benne van a Rogersben, [nem mondanám]. Ami viszont szintén benne van, hogy, kongruensnek, hogy hitelesnek kell lenni. A Mérei hiteles volt, az nem volt álságos soha. Valahogy a Rogers szellemében valami átjött. Tehát ezt ő igenis alkalmazta." (Interjú Barcy Magdolnával 2002)

A csoportozást illetően Lewin és Rogers mellett további kitüntetett referencia volt Moreno munkássága. Moreno és Mérei 1963-ban személyesen is találkoztak, amikor Moreno a mozgásterapeuta Pető András baráti meghívására Budapestre látogatott[181] (Ajtony 2006). A pszichodráma ekkor már óriási nemzetközi tekintélynek örvendő „atyja" Mérei visszaemlékezései alapján „rokon lélek" volt, fellépése igencsak hasonlított „MF Mester" produkcióira: *„Moreno ezen az előadásán* [az Akadémián] *igazi bohócként lépett fel. Variálta a hangsúlyt. Néha énekelte, néha papos komolysággal fogalmazta mondanivalóját (...) Hanghordozásában volt hol mulattató, hol komor, hol felmentő, hol fenyegető."* (idézi Erdélyi 1989: 47.) A Mérei-tanítvány Erdélyi Ildikó emlékei szerint „Mérei őt rabbinak is nevezte, azaz varázslónak, s nem volt ellenére, ha időnként őt is rabbinak látták." (Erdélyi 1989: 47)

[181] Morenót személyes szálak kötötték Magyarországhoz Pető Andráson keresztül, akivel a bécsi egyetem orvosi karán ismerkedtek meg a tízes években, egy ideig szobatársak voltak és néhány egyetemista tásukkal együtt emigránsoknak szerveztek közösségi programokat (Pintér é. n.). Barátságuk levelezés útján folytatódott évtizedeken át.

Mérei már a háború után ismerte és alkalmazta Moreno szociometriáját.[182] Az 1971-ben megjelent *Közösségek rejtett hálózata* című szociometriai tankönyve (Mérei 1971) a korszak egyik legnépszerűbb pszichológiai kiadványává lett. Népszerűségét nem csupán a módszer praktikus és széles körű alkalmazási lehetősége biztosította. Mint korábban szó esett róla, a korszak jellegzetes, „kettős olvasási stratégiájában" a cím és a könyv tartalma politikai áthallásokra adott lehetőséget (ld. Erős 2006, Pléh 1998b). A *közösség* a korabeli hivatalos ideológia egyik elcsépelt fogalma volt, devalválódását az állampárt mozgalmi ambícióinak kiüresedése okozta, a hivatalos fórumokon propagált közösségi tevékenységek nem voltak vonzóak az állampolgárok tömegei számára, ugyanakkor köztudott volt, hogy a spontán szerveződő, közösségként működő csoportosulásokat az állambiztonság is kitüntette érdeklődésével. A *közösségek rejtett hálózata* kifejezés Mérei-féle „utalásként" sűríthetett egy társadalmi tapasztalatot, méghozzá elsősorban a korabeli pszichológusok és a pszichológia holdudvarába tartozó értelmiségi tapasztalatát, miszerint a kiüresedett intézményi viszonyok mellett/alatt működnek a spontán érzelmi választások alapján létrejövő „valódi" közösségek – ráadásul (informális) hálózatba szerveződve. Nem találtam forrást arról, hogy Mérei valóban erre szeretett volna utalni könyve kétségtelenül hatásos címével, de arról se, hogy a korszakban valóban így értelmezték volna az olvasók. Bizonyos viszont, hogy a Pléh Csaba által rekonstruált korabeli „mögöttes olvasat" jól rímel a korabeli klinikai pszichológiai mező sajátosságaira, és azon belül különösen Mérei helyzetére. Mindez kiegészíthető még azzal az értelmezési lehetőséggel is, miszerint a „rejtett hálózat" működésének feltárására, megismerésére, alakítására éppen az ugyanilyen hálózatba szerveződő pszichológiai szaktudás hivatott – éppen ezért választottam én is e fejezet címéül.

Moreno terápiás módszere, a pszichodráma a hetvenes évek elején kezdett Magyarországon meghonosodni, jelentős részben szintén Mérei munkásságához kapcsolódva. A hatvanas évek végén a Lipótmezőn kezdett kísérletezni a módszerrel, közeli pszichológus munkatársaival szervezett alkalomszerű, hosszabb összejöveteleken, de ekkor még nem jött létre rendszeres drámacsoport.[183]

[182] Már 1947-ben, a Székesfővárosi Lélektani Intézet „Módszertani Közleményeiben" ismerteti a szociogramm alkalmazását (*A szociogramm módszer 1. füzet. Egyszerűsített eljárás az általános iskolákban*).

[183] „Na most hogy találódott ki ez a dolog. Ő azt gondolta, hogy jöjjön be még egy [módszer] a verbális csoport-pszichoterápiák mellé, egy csoportmódszer, ami más, új és – hát biztos benne volt az, hogy az ő tanítványai csinálták. (...) Ő próbálgatta már még a Lipóton néhány pszichológussal...ilyen maratoni összejöveteleket tartottak, amiben ezt a módszert próbálgatták. Ez volt az őstörténet. És amikor ő nyugdíjba ment, akkor pedig ezt a Műhely Csoportot már így megalakította, és ez az ő lakásán folytatódott egészen haláláig" (Interjú Ajkay Klárával 2003).

A pszichodráma technika másik magyarországi forrása Jan Malewski lengyel pszichiáter volt, aki Németországban tanulta a módszert. Malewski Krakkóból járt rendszeresen Hermann Imréhez analízisbe Budapestre. Ajtony Árpád forrásai alapján, Vikár Andrást idézve „azzal »fizette« analízisét, hogy bevezette a pszichodrámába a magyar pszichoanalitikusokat, akik közvetve, vagy közvetlenül Hermann-tanítványok voltak." (Vikár, idézi Ajtony 2006: 99.) Mérei nyugdíjazását követően, 1975-ben hozta létre saját kiképző-önismereti pszichodráma-csoportját, a *Műhely Csoport*ot tanítványaiból, kollégáiból, és olyan szakemberekből, akik Malewski révén már szereztek némi tapasztalatot (Sarkady é. n.). A szocialista országok közötti informális pszichológiai barter révén a pszichodráma a hetvenes évek közepétől a szakmai közegben egyre inkább ismertté vált – ebben óriási szerepe volt a *Pszichoterápiás Hétvég*eknek is, ahol sok minden más mellett a csoportos módszerek népszerűsítő demonstrációja is folyt. Jelentős részben a Hétvégeknek köszönhetően a hetvenes években a magyarországi pszichoterápiás mező már jóval nagyobb, kiterjedtebb, integráltabb és egyúttal differenciáltabb közeg volt, mint a hatvanas években. Jelen elemzés terjedelmi és tartalmi korlátai nem teszik lehetővé ennek az „új korszaknak", a magyarországi pszicho-boom kezdeteinek ismertetését. Lényeges azonban megjegyezni, hogy a pszichodráma, a Mérei köré épülő, önismereti csoportokból szerveződő „második nyilvánosság" és ezen keresztül maga a pszichoterápia kontextusa is kiszélesedett. A hetvenes évek sajátossága, hogy a pszichoterápia népszerűségének növekedésével az integrálódó szakmai közösség egyúttal a magyar „underground" művészeti-értelmiségi világ egyik jellegzetes érintkezési felületévé vált.[184] Fonyó Ilona szavaival:

> „Az egyik koterapeuta megfogalmazásában, több enyhén excentrikus ember jelentkezett a csoportba, köztük ismert személyek is, akik számára társadalmi esemény volt Méreihez járni. Papírért, tanúsítványért akkoriban nem is járt senki csoportba, csakis a maga alakulására és örömére. A tagok kiválasztásánál az absztinencia szem előtt tartása távolról sem játszott szerepet, így munkatársak, volt évfolyamtársak, barátok kerülhettek össze." (Fonyó 2006: 59.)

[184] „A Kádár-korszak kontextusában az underground kifejezés sok esetben azt a meglehetősen heterogén kulturális világot jelentette, amelyben a háború előtti „polgári" kultúra túlélői, a nem-kommunista baloldali értelmiségiek csoportjai, az 1956-os forradalom prominensei, továbbá a hatalom által perifériára szorított kulturális, tudományos, művészeti irányzatok (avantgárd művészet, szellemtörténet, pszichoanalízis) egyaránt beletartoztak." (Havasréti 2006: 26–27.).

A tanítványokból, munkatársakból, és más személyes szálakon szerveződő önismereti kiképző csoportok „mintha" tere – jelentősen eltérve a nyugat-európai gyakorlattól és mintáktól – a tagok és a „mester" életének valós, hétköznapi életterének „szerves" részét alkotta. A csoportfolyamatok során keletkező érzelmek, indulatok, vonzalmak, noha természetesen didaktikus céllal reflektáltak voltak, nem váltak el a tagoknak a csoport terén kívüli, „valódi" személyes viszonyaitól, hiszen a csoport tere, és tagjainak hétköznapi kapcsolatai jelentős részben átfedték egymást. A csoporttöbblet által működő érzelmi intenzitás ennek köszönhetősen erősen átsugárzott a tagok (és a vezető) mindennapi, csoporton kívüli életére, tovább erősítve az informálisan szerveződő szakmai közösség kohézióját, csoporttudatát, a személyes és a szakmai viszonyok közötti összefonódásokat. A Mérei körüli közegben pszichológusnak lenni *életforma* volt, amely nyilvánvalóan nem volt független a korabeli nyugati életmódreform-mozgalmak (a társadalomból való önmegvalósító „kivonulás" terepeitől, a kommunák, alternatív közösségek, az encounter-mozgalom) hazai visszhangjától sem. Az ilyen jellegű alternatív közösségek lehetősége és a „hagyományos" csoportok (család, iskola, munkahely stb.), de általában az intézményesült, „hivatalos" nyilvánosság értékrendjétől, működésétől való kritikus elhatárolódás, ahogy mondani szokás, benne volt a kor levegőjében (korabeli manifesztuma: Heller és Vajda 1970, a korabeli „második", „harmadik" nyilvánosságok szerkezetéről Havasréti 2006: 11–35, 71–88).

Azonban magyar (és talán kelet-európai?) sajátosság, hogy a pszichoterápia mint bizonyos fokig intézményesült szakmai mező egyrészt közvetlenül kapcsolódik az individuális „önmegvalósítást" hirdető, „alternatív" közösségi elképzelésekhez, másrészt a kettő (a szakmai és az „alternatív") együtt az államszocializmus sajátosságaként értelmezhető informalitásban működik.

Az informalitás, az államszocializmus, és a pszichoterápia viszonya kapcsán érdemes tenni egy rövid kitérőt. Az informalitás mint analitikus fogalom az államszocialista, vagy a posztszocialista társadalmak jelenségei értelmezésénél is problematikus. Egyrészt azért, mert az informalitás korántsem csak az államszocializmushoz kapcsolódik, másrészt pedig nehéz meghatározni, pontosan mi az a „formális", amitől az „informális" elkülöníthető. Jelen elemzés mégis úgy használja ezt a fogalmat, mint amely alkalmas a magyarországi államszocializmusban működő pszichoterápiás mező jellegzetességeinek megragadására. *„Informálisnak" azt a viszonyt tekintem, ahol a gazdasági, szimbolikus javak közti csereviszony nem absztrahálódik, nem válik el a csoport személyközi viszonyaitól.* Ebben az értelemben a nyugati pszichoterápia lényegesen „formalizáltabb": a szakértelmet formális intézményi keretek között lehet elsajátítani és gyakorlásának előfeltétele az intézmények által kiadott formális

titulus; a pszichoterápiás beavatkozások szakmai protokollok által szabályozottak, ez magában foglalja a szakértelemként elfogadott tudás kanonizálását és egyúttal a terápiás kapcsolatok definícióját is. A terapeuta-kliens, vagy csoportvezető-csoport viszony a „formalizálás" legérzékenyebb, legfontosabb, leginkább kitüntetett terepe. A terápiás kapcsolat hatóténye zőjét, a „személyközi intimitást" itt éppen az biztosítja, hogy a személyközi viszonyokat élesen elválasztják a csereviszonyoktól. Bármilyen terápiáról legyen szó, a „terápiás kapcsolat" többnyire kizárja a felek közötti „terápián kívüli" kapcsolatokat (munkahelyi alá-fölérendeltség, rokonság, barátság, szerelem stb.); a páciens(ek) és a terapeuta közti „csereviszonyt" a „terápiás szerződés" rögzíti, egyfajta „üzleti szabályzat" értelmében (mit szolgáltat, terápiás foglalkozások gyakorisága, időtartama, helyszíne, ára stb).

A „terápiás" és a „terápián kívüli" tér határainak elmosása (elvileg legalábbis) súlyos szakmai etikai vétségnek számít azért, mert bizonyos értelemben a hatalommal való visszaélésnek tekinthető. A terápiás térben keletkező intimitás feltétele ugyanis – a nyugati szakmai protokollok szerint – a terápiás keretek formalizáltsága, szabályozottsága, azaz személytelen gazdasági csereviszonyként való működtetése. A félreértés elkerülése végett hangsúlyozom, hogy jelen elemzés perspektívájából nem tekintem normatívnak a nyugati modellt, és nem állítom, hogy a korabeli magyar pszichoterápia ennek valamiféle „torz", „hibás" megvalósulása lenne. A kettő közti különbség feltárása éppen azért fontos, hogy rálássunk azokra a gyakorlatokra, amelyek az adott társadalmak szubjektumainak „megformálásában" szerepet játszanak. A nyugati pszichoterápiával foglalkozó fejezetben láthattuk, hogy az emberek közötti személyes kapcsolatok „pszichologizálása" miképpen kapcsolódik az individualitás új formáihoz; a „jó élettel" kapcsolatos etikai imperatívuszok hogyan kerültek át a pszichológia medikális regiszterébe; hogyan vált az önismeret, az egyén saját magán végzett pszichológiai munkája morális társadalmi kötelességgé. A pszichológia mint önformáló technika szakértelemként való alkalmazása a nyugati diskurzusban tehát együtt jár a fentebb bemutatott „formális" szabályozással.[185]

[185] Lábjegyzetben érdemes megemlíteni, hogy a nyugati hatvannyolcas mozgalmak a pszichotudományokat is erősen érintették. Az ún. antipszichiátriai mozgalom, vagy egyéb pszichológiai és/vagy ezoterikus alapú életmódreform-mozgalmak első pillantásra látszólag hasonló szerkezetet mutatnak a magyar pszichológia itt bemutatott idézőjeles „mozgalmaival". A hivatalos intézményekből való kivonulás, a „valódi" közösség, „valódi" emberi kapcsolatok, „valódi" önismeret iránti igény itt is „a" társadalom, „az" intézmények kritikájával kapcsolódott össze, és sok esetben egy karizmatikus, „guru" szerű vezető köré szerveződött (mint például a londoni Kingsley Hall terápiás közösség R. D. Laing vezetésével). Ezek a közegek szintén kitágították a pszichoterápia horizontját, és sokszor értelmiségi kultuszhelyekké váltak. Az analógia azonban nem jelent valódi hasonlóságot. Bár „hatvannyolc" Magyarországon is jelentős életforma- és identitásváltozást eredményezett, a nyugati antipszichiátria ebben semmiféle

A fenti történetből világos, hogy a Mérei körüli közeg, de tulajdonképpen az egész magyarországi pszichoterápiás mező működésére inkább az informalitás jellemző. Néhány példát elismételve: a szakma gyakorlásához szükséges tudás igazolása elsősorban nem hivatalos titulusok, hanem az illetőnek adott közegben konszenzuálisan elismert jó (vagy rossz) híre alapján történt; a formális egyetemi képzésről „köztudott" volt, hogy nem nyújt „valódi" szakmai ismereteket, és az is, hogy ezeket az egyetemen kívül hol lehet elsajátítani; adott terapeuta szakmai kvalitásait inkább igazolták személyes képességei, mint képzettsége; a terápiás képzésben, a terapeuta-páciens, csoportvezető-csoport viszonyokban (Mérei legalábbis) programszerűen követelte a medikális és a hétköznapi szerepek összefolyatását. Ez utóbbi elmaradása bizonyos értelemben legalább akkora etikai vétségnek számított, mint Nyugaton ezek megtörténte. A vétség morális igazolásául mindkét esetben „az" emberről és annak társas viszonyairól való normatív tudás szolgál.

A magyar pszichoterápiás diskurzus (vagy legalábbis Mérei) úgy tűnik, érzékelte a különbséget, és bizonyos módon reflektált is erre. Egyrészt, mint fentebb olvashattuk, Mérei egyfajta „fenegyerek" attitűddel hágta át a (nyugati) pszichoterápiás protokollok megkérdőjelezhetetlen szabályait, különösen a terapeuta absztinenciájára, semlegességére, és a terápiás tér határaira vonatkozó előírásokat. A gesztus természetesen jelzi, hogy nagyon is tisztában volt a szabályok létezésével, funkciójával és jelentőségével. Másrészt a kanonizált nyugati terápiás eljárásokat (Lewin, Rogers, Moreno) átértelmezte és saját, illetve a magyarországi pszichológia általa felmért igényeihez adaptálta. A pszichodráma esetében a módosításokat explicit módon is a „nyugati" és a „magyar" kontextus eltéréseivel indokolta. Egy Vikár Andrással készült kiadatlan interjú szerint „már 1963-ban, Moreno budapesti látogatásakor felmerült a lehetőség, hogy a pszichodráma esetleges magyarországi alkalmazása a módszer módosításához vezethet. Moreno megjegyezte, hogy amerikai környezetben a csoport csak statisztaszerepet játszhat, mivel a felmerülő problémák is majdnem mindig egyéni

szerepet nem játszott, magyarországi recepciója csak a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején indul meg, és akkor is szórványosan. Másrészt tény ugyan, hogy a hatvanas évek végétől a pszichológiának és a csoportozásnak lett némi „hatvannyolcas színezete", már csak azért is, mert a szakemberek többsége maga is a „hatvannyolcas generáció" tagja, a korabeli pszichológia „második nyilvánosságai" korántsem a társadalomból való kivonulásra épültek, nem az „elidegenedett" társadalmi viszonyok felszámolására törekedtek, és explicit módon nem is fogalmaztak meg társadalomkritikát. Szintén lényeges különbség, hogy a „második nyilvánosságban" szerveződő pszichológusok szakmai közösségként tekintettek magukra, az általuk létrehozott morális univerzum alapjait éppen a professzionalizmus képezte, itt semmiféle tere nem volt a „spirituális", azaz tudományon kívüli képzeteknek vagy tapasztalatoknak (bár kérdés persze, mit tekintünk „spirituálisnak").

jellegűek. A közép-európai körülmények ismeretében azonban Moreno maga is elképzelhetőnek tartotta egy erőteljesen társas folyamatokra összpontosító eljárás kidolgozását (idézi Ajtony 2006: 97.).

Ha „közép-európai körülmények ismeretében" nem is, de a magyar körülmények ismeretében bizonyos, hogy a hatvanas években az emberek problémái inkább „egyéni jellegűek" voltak, semmint közösségiek, a kollektivitás ekkorra már rossz emlékű, üres, ráadásul nem is nagyon propagált politikai frázis. Éppen Mérei és köre lehet látványos illusztráció arra, mennyire egyediek voltak, és mennyire „ellenzéki" színezetük lehetett a kisközösségi kezdeményezéseknek. A „magyar társadalom" éppen a hatvanas években rendezkedett be egy erősen individualista, közösségi, közéleti passzivitásra és a privát szféra felértékelésére épülő életmódra. A Moreno számára felvázolt „közép-európai körülmények" valószínűleg inkább Mérei értelmiségi vízióit tükrözhették. Nem találtam forrást arra vonatkozóan, mit gondolt Mérei vagy más pszichológusok a csoportos terápiák társadalmi funkciójáról, de arról sem, hogy volt-e valami elképzelésük arról, hogy a módszer ideális esetben a népesség mely részére lenne hasznosítható, milyen (szakmai közegen kívüli) területeken lenne érdemes terjeszteni. Úgy tűnik, Mérei pszichodrámával kapcsolatos „közösségi" elképzelései elsősorban, vagy legalábbis első körben saját szakmai közösségére vonatkoztak. Az általa kidolgozott és Magyarországon mai napig a nevéhez fűződő „csoportközpontú" pszichodrámát az különbözteti meg Moreno módszerétől, hogy elsősorban a csoportfolyamatokra és magának a csoportnak az igényeire koncentrál, és nem egy adott tagja (az ún. protagonista) személyes problémájára (a Mérei-féle pszichodráma módszerről összefoglalóan: Mérei, Ajkay, Dobos, Erdélyi 1987, személyes emlékekkel és illusztrációkkal: Erdélyi 2006, Bagdy 2006).

A Mérei-féle önismereti és pszichodráma csoportok egyik legfontosabb funkciója tehát a szakmai-személyes, informális közösségek kialakítása volt, és mint láttuk, ezek a közösségek legalább annyira voltak Mérei-, mint csoportcentrikusak. A különféle csoport-pszichoterápiás technikák a didaktikus és önismereti célok mellett hangsúlyozottan arra szolgáltak, hogy a kollegiális viszonyokat mély személyes kapcsolatokká alakítsák, létrehozva a tagok között egy rokoni hálózathoz hasonlóan erős szálakkal kapcsolódó szövetséget. Ez azonban korántsem valamiféle „látens funkcióként" működött, Mérei számára a csoportozás célja explicit módon is a szabályozott „terápiás helyzet" felszámolására irányult:

> „Két év eltelte után az önismereti céllal összejött csoporttagok egyre szimmetrikusabb viszonyba kerültek a vezetőkkel; Mérei részlegesen megvalósította a fantáziáját:

művi helyzetből „élet-csoporttá" alakítást, a barátságok sűrű konglomerátumának megformálását." (Fonyó 2006: 58.)

Fonyó Ilona egy Méreivel és szabad interakciós („A") csoportjával készült interjújából idézve:

„– Hát én erősen munkálkodom például azon, hogy ez a csoport mondjuk közösség legyen. Ez az én baráti köröm, ez legyen egy közösség

– Hogy munkálkodsz?

– Hát elsősorban odafigyeléssel. (...) Tehát hogyha te fáznál, s nem lenne neked kalucsnid, vennék neked kalucsnit. Ha nem lenne neked állásod, akkor állandóan a fejemben tartanám, utánajárnék (...) Aztán ha üzlettársat keresnék, innen keresnék magamnak. Az összetartozásnak a kötelékeit hoznám létre (...) Ha nem lennék nős, csak innen nősülnék." (Fonyó Ilona: Interjú az „A" csoporttal – kézirat, idézi Fonyó 2006: 58.)

A „barátságok sűrű konglomerátuma" valóban nagyon hatékonyan működött, olyannyira, hogy tagjai számára szinte a családdal egyenértékű, sőt olykor azzal rivalizáló közösséget jelentett. Újra tanítványait idézve:

„Szóval azt mondhatom neked, hogy ebből állt az élet. Tulajdonképpen még a hetvenes évek közepén is tartott ez a lendület, hogy... valamelyik pszichológus barátom azt mondta, hogy állandóan egymás seggében voltunk. Szóval hogy eljöttünk egy Mérei-csoportról, mondjuk az tartott minden kedden, minden második kedden este nyolctól éjfélig (...). Na most éjfélkor nem mindig volt vége. (...) És akkor jöttünk el, és akkor még megálltunk a sarkon, mert azt még el kellett mondani, és másnap reggel a Lipóton már hívtuk egymást, hogy aludtál." (Interjú Ajkay Klárával 2003)

„Hát többször előfordult, hogy házaspárok fúrták a csoportot vagy fúrták a Méreit, érezvén, hogy nagyon nagy libidónk van a dolgon. (...) Hát amikor nagyon sokáig maradtunk együtt, a Tanár úr csak azt mondta, hogy drágám, fogsz te holnap mosogatni. Ezzel arra célzott, hogy a bűntudat munkál az emberben, hogy elvonta magát a családjától és azt mosogatással fogja kompenzálni. Úgyhogy azt nem mondhatom, hogy a házastársak osztatlan lelkesedése mellett jártunk így össze." (Interjú Fonyó Ilonával 2003)

„Külső nézőpontból" a Mérei körüli intenzív személyes-szakmai közösségek megközelíthetetlennek tűntek, a visszaemlékezések szerint nem ritkán, éppen érzelmi intenzitásuk és erős kohéziójuk miatt, féltékenységet vagy idegenkedést

keltettek. A „konglomerátum" a korabeli magyar pszichológiai-pszichoterápiás mezőben is szövetségi rendszerként, azaz tagjai számára erőforrásként, a kívülállók számára riválisként működött. A kortársak természetesen érzékelték, hogy Mérei önismereti csoportjaiban a sztenderd nyugati technikák erősen átértelmeződnek; és feltehetően azt is érzékelhették, hogy a csoportban rejlő pszichológiai potenciált Mérei alapvetően más célokra használja.

> „A Tanár úrnak ez a kettőssége [a csoport és a tagok autonómiájának előmozdítása, és saját erősen autoriter vezetői szerepe], ellentmondásossága lehetett az oka, hogy a szakmában szélsőséges indulatok kísérték – egyesek féltették tőle a csoportozást, mások éppen az ő modellje révén értették meg, hogy a könyvekben olvasott dolgok valóban léteznek. Többször tanúi lehettünk, hogy a vele kapcsolatos érzések tudományos rendezvényeken úgy csapódtak le, hogy miközben a hivatalosok fanyalogtak és kritizálták, mindenki az ő csoportjába törekedett." (Barcy és Fonyó 1989: 44.)

A visszaemlékezők szerint a hetvenes évekre a magyarországi csoportozásnak két jellegzetes iskolája lett: a kortárs nyugati csoportanalitikus sztenderdeket követő Hidas-iskola és Mérei köre:

> „Én ezt ma is így gondolom, mert ugye két nagy csoportiskola van. Ma már egyre kevésbé van, mert... szóval a Mérei- és a Hidas-iskola. És Hidas az egy igazi analitikus volt, és a Hidas, mint egy pszichoanalitikus abszolút nem direktív, és akkor az ő tanítványai... Ez nagyon... Sok vitánk volt." (Interjú Barcy Magdolnával 2002)

> „Hát ezt így kívülről szokták mondani. Ilyen pszichoterápiás hétvégeken volt is a szlogen, hogy jönnek a Mérei girl-ök, és akkor mi visszamondtuk, hogy ott meg a Hidas boy-ok." (Interjú Ajkay Klárával 2003)

A Hidas György köré szerveződő csoport, bár természetesen az intézményi környezet adottságai miatt ugyancsak alapvetően félinformális keretek között működött, egészen más belső kultúrával szerveződött, mint a Mérei-iskola. Ez a forrásokon is tükröződik: a Mérei-kultusz lényegesen több korabeli dokumentumot, visszaemlékezést, utólagos elemzést, értelmezést „termelt" ki magából, mint az alapvetően szakmai (én nem személyes) alapon szerveződő, kifejezetten a nyugati technológiák meghonosítására hivatott, és nem mester-tanítvány relációban működő, „technokrata" Hidas-csoport. Ezért sajnos ez az elemzés is több figyelmet szentelt a Mérei körüli közeg bemutatásának, noha feltehetően a kettő éppen együtt rajzolja meg a csoport-pszichoterápiás technikák jellegzetesen magyarországi sorsát. Ennek a „sorsnak" egyik lényeges motívuma, hogy a

Nyugatról importált pszichoterápiás technológia két értelemben volt normatív. Egyrészt normatívnak tekintette a nyugati intézményrendszerben kialakult sztenderdeket az „anakronizmusként" értelmezett államszocializmusban (Hidas-iskola), másrészt a nyugati technológiákat a „létező szocializmus" morális alternatívájaként működő, informális szakmai közösség integritásának megteremtésére adaptálta (Mérei-iskola).

Jelen elemzés perspektívájából Mérei Ferenc szakmai pályafutása nem az ő egyedi, személyiségéből fakadó, szubjektív motivációival magyarázható. Pontosabban jellegzetes értelmiségi szerepfelfogása, életpályája innen nézve éppen úgy az adott társadalmi kontextus egyik eleme és következménye, ahogyan például a pszichotudományok aktuális státusza, intézményi körülményei, ideológiai-politikai konnotációi. Az informalitás fentebb bemutatott stratégiája Mérei esetében egy értelmiségi generáció jellegzetes adaptációja az államszocializmus megváltozott körülményeihez. Ebben a stratégiában éppen az, amit az utókor és a visszaemlékezők „egyedinek", „megismételhetetlennek", „méreizmusnak" neveznek, tekinthető a korszak egy jellegzetes „termékének". Az egykori, közintézmény fölött rendelkező kommunista politikus-szakértelmiségi abban az államban, amely a pszichotudományoknak nem szán közpolitikai szerepet, és saját egykori szakértőit (politikai okokból) száműzi az intézményi pozícióból, az intézményeken kívüli, informális világban szerez hegemón pozíciót. Kétségtelen, hogy ennek az értelmiségi szerepváltásnak leglátványosabb példája Mérei Ferenc sorsa, de nagyon hasonló pályát futott be Kun Miklós, és a következő fejezetben bemutatott György Júlia is. A pszichológusokkal együtt, mint láttuk, maga a pszichológia is átkerül a hivatalos közpolitikai alkalmazásokból a „második nyilvánosság" informális világába. Ahogy a „második gazdaság", ez a „második nyilvánosság" is kizárólag az „első", azaz a hivatalos állami intézményekkel való szimbiózisban működik. A félinformális közegekben intézményesedő pszichoterápia és szakmai közössége egyrészt részben az állami infrastruktúrát használja, másrészt – szintén informális viszonyokon keresztül – közvetlen kapcsolatban áll a pártállami nómenklatúrával. Az informális szerveződés egyúttal az állami újraelosztás és a hivatalos intézmények működésének korrekcióját végzi. Létrehoz és működtet egy tudományos-terápiás mezőt, amelynek pozícióit, tétjeit nem az intézmények, hanem a személyes kapcsolatok határozzák meg; „pótolja" a hivatalos klinikai pszichológus képzés hiányát, szakmai protokollokat ad ki, tudományos „második nyilvánosságot" szervez, a politikai döntéshozókkal való személyes kapcsolatok útján lobbizik az egyes területek intézményesítésért (például hivatalos pszichológusi álláshelyek létesítéséért). Ezekben a közegekben a pozíciók formális szerveződését a személyes viszonyok és a személyiségnek tulajdonított

kvalitások pótolják. Mérei talán annyiban tekinthető kuriózumnak, hogy az informalitással és közéleti emberként megbuktatott szakértő szerepével szinte szükségszerűen együtt járó „személyi kultusz" jelenségét ironikusan és reflektáltan (ki)használta. A Mérei köré szerveződő „konglomerátum" rítusai a közösségépítésen és a „mester" kultikus tiszteletén túl egyfajta „múltfeldolgozó" gesztusként is működtek: olykor parodizálva idézték meg a Szovjetunióból hazatért, „új világot" építő értelmiségi, vagy éppen a saját „sztálinista felettes énjével" birkózó komisszár figuráját.

> „Ez így is történt. Lassan egymást a világban is segítő, sokféle élethelyzetben összetartó csoporttá váltunk. Beszélgetéseinkhez az evés (nagyon ritkán az ivás) öröme társult; a közös vacsorázás sajátos jelentőséget kapott egy idő után, amikor Mérei Tanár Úr már csak társaságban szeretett enni. Születésnapját maratoni együttlétekkel ünnepeltük. Műsort adtunk, kiállításokat rendeztünk «Múltunk tárgyi emlékei» címmel, rendezvényirodalmi írásokat olvastunk fel. Egy-egy alkalommal ő maga is fellépett, például 70. születésnapján, amikor szovjet tiszti egyenruhában érkezett (nota bene, a sajátja volt) valamelyikünk lakására a tiszteletére adott vacsorára." (Fonyó 2006: 59.)[186]

[186] És ld. még Mérei „rendezvényirodalmi" írásait a Bagdy, Forgács, Pál szerk. 1989; Borgos, Erős, Litván szerk. 2006 kötetekben.

5. A magyarországi pszicho-boom felé

Az 1956-os enyhülést követően a pszichotudományok lassan elkezdtek visszaszivárogni az üzemi munka, a gyermek- és ifjúságvédelemmel foglalkozó közintézmények, és a hadsereg világába is. A források alapján úgy tűnik, hogy a fentebb részletesesen bemutatott informális szerveződés elsősorban azokat a területeket jellemezte, ahol ennek hagyományai voltak a polgári nyilvánosságok korából és a tiltás évtizedének átvészelése során szerzett tapasztalatokból. A gyermek-pszichoterápia és a nevelési tanácsadás újraintézményesülése sok tekintetben hasonló módon történt a klinikai pszichológia egyszerre formális és informális, felülről és alulról történő megszervezéséhez. A képzés itt sem az egyetemen vagy más szakképző intézményben, hanem félinformális keretek között folyt, informálisan lehetett tudomást szerezni arról, kik a jó szakemberek; az intézményépítés és a szakma elismertetése egy retrográdnak, dilettánsnak érzékelt politikai hatalommal való alkudozás keretében történt, a szakma művelését és közösségeit szintén a kváziellenzékiség aurája vette körül. Ez a stratégia a fentebb ismertetett informális közegekhez hasonló közösségi és szakmai identitást eredményezett, miszerint (gyermek)pszichoterapeutának lenni morális minőség, a szakértelmiségi szerep összefonódott egyfajta ellenzéki küldetéstudattal, a referenciául szolgáló informális szakmai közeg erős személyes kapcsolatokon keresztül működött és szerveződött. Továbbá, noha korántsem olyan mértékben, ahogyan Mérei esetében, ez a szakmai közösség is egy erős küldetéstudattal rendelkező, kultikus tiszteletben álló, karizmatikus vezető köré épült.

Az üzemi munka és a hadsereg területén viszont a pszichológiai szakértelem nem ilyen módon intézményesült újra. Ezeken a területeken eleve nem volt hagyománya az informális módon szerveződő szakmaiságnak, elsősorban azért, mert – ahogyan a korábbi fejezetekből láthattuk – az üzemi munkapszichológia, a tudományos eszközökkel történő teljesítmény- és képességmérés bizonyos értelemben nem egy tőről származik a klinikai és/vagy akadémiai pszichológiával. A két háború között „pszichotechnikának" nevezett, szaktudományos üzemi munkaszervezés mérnöki-gazdasági tudománynak indult, Magyarországon még közvetlenül a háború előtt is csupán a tesztmódszerek alkalmazása és a pályaválasztási tanácsadás területe kötötte részlegesen a gyermektanulmányozáshoz és a mentálhigiéné bizonyos területeihez. A pszichotudományok háború utáni angolszász konjunktúrája során egyre több lett az ilyen átfedés: egyrészt a háború alatt felgyülemlett szakértelmet az iparban, az üzleti életben, gazdasági és politikai szervezetekben is alkalmazni kezdték, másrészt az üzemi munka posztfordista világában a munkás státuszának megváltozásával a

pszichológiai entitásként, *személyiség*ként értelmezett egyén és a pszichológiai csoport működése az élet minden területén, így a munkahelyeken is szakértői beavatkozások tárgya lett. A Szovjetunióban is gyorsan közös nevezőre hozta a pszichotechnikát a pszichotudományok egyéb területeivel az a tény, hogy a lenini időszak konjunktúrája után éppen úgy ideológiailag megbélyegzett és felszámolt szaktudás lett, mint a pedológia, a pszichoterápia vagy a pszichoanalízis. Az ötvenes évek második felében a nyugati akadémiai pszichológia a munkalélektant saját önálló területeként tartotta számon, ugyanakkor a munka és az ipari, gazdasági szervezetek tanulmányozása ergonómia néven önálló tudásterületté vált. A desztalinizálódó Szovjetunió pedig a Nyugattal folytatott fegyverkezési-gazdasági versenyben a termeléshez kapcsolódó szaktudományok, így a pszichológia fejlesztését is propagálta. A munkalélektan szintén a sürgősen rehabilitálandó területek közé tartozott –ez a program természetesen a magyar szakpolitikai apparátushoz is gyorsan eljutott.[187]

Magyarországon a pszichológiai elleni nyilvános ideológiai támadások elsősorban a közoktatást és a gyerekkora szakosodott területeket, illetve a pszichoanalízissel kapcsolatban álló pszichiátriát érintették. Tariska István hírhedt, egészpályás lerohanásként működő cikkeiben (Tariska 1948a, b) a munkalélektan és a szociálpszichológia is az *„imperializmus házi pszichológiái"* körébe tartozott, ennek megfelelően szovjet mintára a magyar munkalélektani profilú intézményeket is felszámolták. A munkalélektan körül azonban nem voltak olyan látványos ideológiai viták, mint a pszichoterápia és a gyermeklélektan területén. Bár az is kétségtelen, hogy míg az utóbbiak heroikusan túlélhették a sztálinizmus éveit, a munkalélektan csupán egyetlen intézményben, a *MÁV Pályaalkalmassági Vizsgáló Intézet*ében maradhatott fönn. A munkalélektan és a hadseregben alkalmazott pszichológia újraintézményesülése csak részben kötődött „a" pszichológia intézményeihez. 1956 után egyes üzemek, vagy népgazdasági ágazatok minisztériumi intézményei igényeltek munkatudományi szakértelmet, elsősorban a termelékenység növelése érdekében és a nemzetközi gyakorlat tanulmányozásától inspirálva. A munkalélektannal foglalkozó

[187] *„... rá kell mutatnunk arra, hogy a pszichológiai tudománynak ez az ága rendkívül elhanyagolt. A pszichotechnika felszámolásával, amelyben a teljesen hibás és káros mellett sok értékes is volt, a munka pszichológiájának kérdéseit majdnem teljesen félretették. (...) A munka elhanyagoltságának oka az a merevség, amit a pszichológiai tudománnyal szemben a gazdasági vezetők tanúsítanak, akiktől ennek a munkának kibontakozása függ, sajátos félelmük a pszichológiától (ami a pszichotechnikában való csalódás tartós nyoma, és utóhangja annak a méltán negatív véleménynek, amelyet az idealista pszichológia váltott ki), vagy teljes tájékozatlanságuk abban a kérdésben, milyen segítséget nyújthat a pszichológiai tudomány a termelésnek. Sem az egyiket, sem a másikat nem fogadhatjuk el. A szovjet munkapszichológia helyzetét gyökeresen meg kell változtatnunk."* (Szmirnov 1960: 144–145.).

szakemberek nem voltak rászorulva arra, hogy enklávészerű, informális értelmiségi közösségekbe szerveződjenek. A munkalélektan tudományos intézményei inkább egyfajta szakmai ernyőszervezetként működtek, integrálták a terület szakembereit. Ennek megfelelően ezen a területen a pszichológusszerep nem küldetésként, morálisan értéktelített értelmiségi hivatásként értelmeződött, inkább a Kádár-korszak szintén jellegzetes „technokráciájához" kötődött, akik ideológiailag semleges, magas szintű szaktudást igénylő, mérhető eredményeket produkáló és ennek megfelelő intézményes előléptetéseket biztosító karrierben gondolkodtak.

Ezekhez a sajátosságok leképeződnek a két terület forrásain is. A pszichológusok kollektív emlékezete aránylag sok írásos dokumentumot, „legendát", személyes élményt őriz a gyermek-pszichoterápia újraintézményesülésének „hőskorából". A munkalélektan forrásait viszont elsősorban nem a szakma kollektív emlékezetében kéne keresni. A szakmai identitást ugyanis nem a „hagyományokhoz" és a szakmai közösséghez való hűség határozta meg. A munkalélektan alkalmazása a Kádár-kori szocialista nagyvállalatok és az ipartervezés területén történt. Jelen kutatás során sajnos nem állt módomban ezt a forráskört tanulmányozni, így az üzemi munka területén alkalmazott pszichológiai szakértelem kontextusát sem tudom itt bemutatni. A munkapszichológia kapcsán is a munkapszichológusok visszaemlékezéseire hagyatkoztam, ezek a források azonban – különös módon – egyáltalán nem reflektálnak azokra a gazdasági-politikai folyamatokra, amelyeknek a magyarországi munkapszichológia egyáltalán a létét köszönhette. Ez azért is meglepő, mert a visszaemlékezések szerint az egyes üzemek kifejezetten a termelékenység fokozása érdekében alkalmaztak munkapszichológus szakembert, a szocialista (nagy)vállalat nyereségessége, ebben való érdekeltsége, az üzemi munka racionalizálása és a piaci folyamatokhoz jobban illeszkedő gazdaságtervezés a rendszerváltásig a korszak legfontosabb közéleti-politikai témái közé tartoztak. A munkapszichológia újraintézményesülése ráadásul egybeesett az új gazdasági mechanizmus bevezetése körüli élénk gazdasági, politikai, közéleti vitákkal. Ha a munkavégzés területén alkalmazott pszichológiai szaktudás magyarországi történetét akarjuk feltárni, akkor elsősorban a korszak gazdaságtörténeti forrásait kéne áttekinteni – erre azonban itt nem adódott lehetőség. Így az itt bemutatott történet is erősen hiányos és fenntartásokkal kezelendő.

5. 1. Gyerekkor, pszichológia és közpolitika. A nevelési tanácsadók

A korábbi fejezetekből ismert, hogy a pszichológiai nevelési tanácsadásnak a század elejére visszanyúló hagyományai voltak Magyarországon. A háború után erre a szakértelemre építve és a korszak új igényeihez igazodva a gyerekpszichológiával együtt a nevelési tanácsadás is nagy (és átmeneti) konjunktúrának indult. Ez a gyors intézményesedés, mint láttuk, elsősorban a korabeli oktatáspolitikához, konkrétan az egyenlősítő közoktatási reformokhoz kötődött. A gyerekpszichológia sorsa a hatvanas években sem értelmezhető a közoktatáspolitika ismerete nélkül. Ahogy bármely más területen, a kádári konszolidáció időszaka itt is új feltételeket hozott.

A közoktatás radikális átalakítása a háború után egyszerre szolgálta az iparosítás, a modernizáció, és az állami bürokrácia átszervezése nyomán fellépő extrém munkaerőhiány mérséklését, és a szocialista társadalom egyenlősítő projektjét. Ezek a tényezők a korszakban egymást erősítették. Az új ipari munkakörök betöltéséhez iskolázottságra és szakképzettségre volt szükség. A munkaerőhiányt tovább erősítette, hogy a fordulat évei után a szovjet mintára kiépülő bürokratikus egypártrendszer intézményeinek óriási igénye volt iskolázott és a rendszerhez lojális munkás- és paraszti származású középkáderekre. Az ideológia nyelvén ezek az igények az „új elit", „új értelmiség" megteremtéseként fogalmazódtak meg, az osztályharc egyik legfontosabb terepe az iskola lett (Kovai és Neumann 2015).

A reformok alapja, ahogyan a korszakban más európai országokban is, az oktatási rendszer átalakítása volt, méghozzá olyan módon, hogy az addig társadalmi rétegek szerint szegregáló iskola (ahol a gimnázium az „uraké", a polgári a „polgároké", a népiskola a „népé") alsó szintjeit összeillesztik a felsővel, biztosítva a szintek közti folyamatos átjárhatóságot. A nyolc osztályos általános iskolával 14 éves korig emelték a tankötelezettséget, és elvileg minden végzős számára lehetővé vált a továbbtanulás a négy osztályossá váló középiskolákban.

Hasonlóan a korszak többi modernizációs és iparosító projektjéhez, a közoktatási reformok is erőforrás-hiányos feltételek mellett, radikális adminisztratív intézkedésekkel és óriási energia befektetéssel történtek. Az ipari és közigazgatási munkaerőhiány extrém elvárások elé állította az alig néhány éve létező oktatási rendszert. El kellett érni, hogy az általános iskola végzősei – elsősorban persze a munkás és paraszti származású gyerekek – minél nagyobb arányban tanuljanak tovább, a középiskolákból pedig tömegesen áramoljon a gyárakba a szakképzett munkaerő. Ekkor merült fel először az egyenlősítő közoktatási projekteket kísérő állandó probléma: miért morzsolódnak le az alsóbb rétegekből

származó tanulók egy olyan rendszerben, amely elvileg mindenki számára biztosítja az előre jutás lehetőségét?

A lemorzsolódás megfékezésére és a munkás-paraszt származású tanulók továbbtanulásának elősegítésére gyors és radikális adminisztratív intézkedések születtek. A végzős nyolcadikosok számára gimnáziumi előkészítő osztályokat hoztak létre, ösztöndíjjal és ingyenes kollégiumi ellátással támogatták azokat a tanulókat, akiket szüleik munka helyett középiskolába küldtek; gyorstalpaló egyetemi előkészítő, ún. szakérettségi tanfolyamokat szerveztek; csökkentették a tananyag mennyiségét; a tanulmányi eredmények értékelésénél – a bukások és a lemorzsolódás elkerülésére – a párt az osztályszempontok „szubjektív" mérlegelését ajánlotta (részletesen Knausz 1985, 1988). A munkás és paraszti származású tanulók pozitív diszkriminációjának és a fenti intézkedések kivitelezhetőségének alapja a tanulók származás szerinti nyilvántartása és a középiskolai, felsőoktatási felvételi arányszámok osztály szempontú tervezése volt.

Ahogy az előző fejezetekből láthattuk a társadalmi egyenlőségek radikális mérséklésére alapuló közoktatás-politika egyik legfontosabb szakértői bázisa a pszichológia volt. A tömeges iskolai lemorzsolódás *társadalmi problémaként lett pszichológiai probléma*. A pszichológia, amelynek korabeli funkciója az volt, hogy a *„szaktudományok szigorával ellenőrizze a pedagógiai ideológiai feltevéseit"* (Mérei 1971: 53), közvetlenül a társadalmi struktúra átalakításához szolgáltatott szaktudást.

A korabeli pszichológiai kutatóintézetekben a gyermeki gondolkodásra, világnézetre irányuló vizsgálatok egy olyan pedagógia kidolgozását szolgálták, amely illeszkedik a gyermek kognitív és érzelmi fejlődési igényeihez, és *ezen keresztül osztályhelyzetéhez* is. Az iskolai tudás, pedagógia, tanterv, illetve az iskola szelekciós mechanizmusai (értékelés, továbbtanulás) a korabeli szakemberek számára *egyszerre jelentettek fejlődés-lélektani és szociológiai problémát.* A pszichológiai kutatások és rájuk alapozott pedagógiai javaslatok alaphipotézise volt, hogy az akkori, megreformálandó oktatási rendszer a középosztály (korabeli kifejezéssel a *burzsoázia*) érdekeit szolgálja, az iskolai tudás és pedagógiai gyakorlat a középosztály gyermekeinek világképéhez illeszkedik, és azt teszi normatívvá, így az „akinek van, annak adatik" elve alapján újra is termeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. A pszichológiai alapkutatások egy olyan közoktatási gyakorlat kidolgozását szolgálták, amelyik megszűnteti, vagy legalábbis jelentősen csökkenti az iskola ilyen értelemben vett kontraszelekciós mechanizmusait.

Mint ismeretes, a sztálini bürokratikus államszocialista rendszer kiépülésével a pszichológia éppen ebben a funkciójában vált üldözendő gyakorlattá. Az erőforrás-hiányos feltételek mellett foganatosított radikális adminisztratív

intézkedések, illetve a lemorzsolódással és a továbbtanulási arányszámokkal kapcsolatos „türelmetlen" és az adott körülmények mellett irreálisnak tűnő elvárások megvalósulását – szintén a kor szokásai szerint – az illetékes, közvetlen pártirányítás alá tartozó pedagógiai-pszichológiai szakértői háttérintézményen, a Mérei vezette Országos Neveléstudományi Intézeten (ONI) kérték számon (részletesen e könyv korábbi fejezetei és Knausz 1988, 2006). 1949-től a szovjet-típusú bürokrácia és legitimáló gyakorlatainak átvételével a tanulók teljesítményére és osztályhelyzetére vonatkozó tudományos-szakértői kérdésfelvetés is illegitimnek minősült. A pszichológia elleni vád éppen az volt, amivel addig maga a pszichológia „vádolta" az oktatási rendszert: a társadalmi különbségeket pszichológiai különbséggé teszi, ezáltal individualizálja és legitimálja azokat.

A tiltás évtizedében a pszichológia (mint „pedológia") teljes mértékben kikerült a pedagógiai gyakorlatból és a közoktatás-politikából is, a Rákosi-korszakban az iskola egyenlősítő funkcióját adminisztratív intézkedésekkel (a származási kvótarendszerrel) biztosították. Az oktatási rendszer ilyen értelemben vett hatékonyságát pszichológia nélkül is meggyőzően bizonyították a középiskolák és a felsőoktatási intézmények munkás- és paraszti származású tanulóinak magas és egyre emelkedő arányait kimutató statisztikák. A gyermekpszichológiát (fejlődés-lélektant) tehát a társadalmi egyenlőtlenségek közpolitikaként megfogalmazott problémája tette hatékony és releváns szakértelemmé a koalíciós időben, majd a fordulat évei során ugyanez a közpolitikai probléma számolta fel.

A pszichológia újraintézményesülésének időszakában, az 1960-as évek elején újra napirendre kerülnek az oktatási rendszer egyenlősítő funkciójával kapcsolatos kérdések. A problémaelvetés ekkor is a közpolitika szintjén, de nem a pszichológia diskurzusában fogalmazódik újra. A koalíciós időszakban, majd a sztálinizmus éveiben még pszichológiai kérdésként kezelt iskolai egyenlőtlenségek a hatvanas évekre *szociológiai* problémává válnak. A pszichológusok saját informális közegeikből, „alulról" és biztonságos távolságból szemlélhették az oktatási rendszer és a társadalmi egyenlőtlenségek kapcsán újra fellángoló közpolitikai, közéleti vitákat, ha egyáltalán érdekelte őket. A források sehol nem utalnak arra, hogy a pszichológia vagy egyes pszichológusok a sajátjuknak érezték volna azt a kérdést, amely egykor oly befolyásossá, majd oly veszélyessé/veszélyeztetetté tette a magyarországi pszichológiát. Másfelől a források arra sem utalnak, hogy a politikacsinálók részéről bárkinek is igénye lett volna az újrafogalmazott probléma pszichológiai szakértelemmel történő megoldására – ami olyan kézenfekvő volt a háború után. A gyerekkor körüli pszichológiai szakértelem nem a közoktatáson keresztül, nem a társadalmi egyenlőtlenségek kapcsán, de nem is az országos politika felől intézményesült újra. Ugyanakkor

a hetvenes évek elejétől a magyarországi „pszicho-boom" legfontosabb tényezője a gyerekkor körüli pszichológiai szakértelem robbanásszerű elterjedése, amelyben lényegi szerepe volt a pszichológiai nevelési tanácsadás kiépülésének.

A források alapján úgy tűnik, a korabeli pszichológusok szándékos stratégiája volt, hogy a gyerekpszichológia a közoktatási rendszertől minél távolabb intézményesüljön. Ez a vágy az előzmények ismeretében érthető. Nem teljesen világos azonban, hogyan került ki a társadalmi egyenlőtlenségek, de általában véve a társadalom a magyarországi (gyerek)pszichológiai diskurzusból. Különösen annak a ténynek az ismeretében, hogy a hatvanas évek elején a nevelési tanácsadás újraindításában szerepet játszó pszichológusok többsége a háború utáni években vagy az ONI munkatársaként, vagy máshol, de az esélykiegyenlítő oktatási rendszer szolgálatában végzett fejlődés-lélektani kutatásokat, és személyesen is elkötelezett volt az ügy iránt.

A hatvanas években egyrészt a pszichológiai szempontok egyre nagyobb szerepet kapnak a neveléstudományban, ugyanakkor maguk a pszichológusok igyekeznek távolodni a neveléstudósoktól és az iskola világától egyaránt; másrészt az iskola és a társadalmi egyenlőtlenségek problémája a korszak politikai döntéshozóit és a közvéleményt is élénken foglalkoztatja, megoldására széles körű tudományos szakértelmet mozgósítanak. A problémafelvetés ezúttal is az iskolai teljesítmény és az osztályhelyzet összefüggéseire irányul. Úgy tűnik azonban, mintha a magyar szakértői diskurzus „elfelejtette" volna, hogy csupán két évtizeddel azelőtt jelentős számú *pszichológiai* vizsgálat született a témában (ezek említésszerűen sem szerepelnek a tudományos hivatkozások között), a pszichológiai diskurzusból pedig úgy tűnt el maga a problémafelvetés is, mintha sose létezett volna.

Ahhoz, hogy megértsük a fenti jelenséget, és ezek keresztül azt, hogy miért így és miféle erőtérben ment végbe a gyermekpszichológia újraintézményesülése, ezúttal is a közoktatás-politikát kell megvizsgálnunk.

A háború utáni évek „új elit" megteremtését célzó intézkedései az évtized végére új kontextusba kerültek. Egyrészt az 1956-os forradalom megtorlását lezáró gesztusként a párt új értelmiségi politikát hirdetett, amelynek egyik elemeként, a középosztállyal való „megbékélés" jegyében, az MSZMP 1962-es VIII. kongresszusának határozata alapján eltörlik a tanulók származás szerinti nyilvántartását a közoktatásban. Másrészt az új gazdasági mechanizmus néven futó piacosító reformok előkészítése során a közoktatás minősége, hatékonysága és a munkaerő-piaccal való kapcsolata gazdaságpolitikai tényezővé vált (Kovai és Neumann 2015).

A közoktatási kvóták eltörlése és a közoktatás-politika „közgazdasági fordulata" nyomán a korszak egyik legfontosabb oktatáspolitikai témájává válik

az iskola és a társadalmi egyenlőtlenségek problémája. Ez az oktatáspolitika azonban egy teljesen új erőtérben szerveződik, korábban nem létező új pozíciókkal, szereplőkkel, és dinamikákkal.

A legfontosabb változás a politika és a szaktudományok viszonyában történik. A hatvanas évek elejétől ugyanis nem csupán a pszichológia intézményesedik újra, hanem a sztálinizmus éveiben szintén felszámolt empirikus társadalomtudomány is. A szociológiai kutatások funkciója a korszakban a politikai-gazdasági reformok szakértői döntés-előkészítése.

A Központi Statisztikai Hivatalban (KSH), majd az MTA újjáalakított Szociológiai Kutatócsoportjában folyó első *szociológiai* kutatások a magyar társadalomszerkezet, azaz a szocialista társadalom rétegződésének empirikus adatokon alapuló feltárására irányultak.[188] Az ötlet a KSH akkori elnökhelyettesétől, Hegedűs Andrástól[189] és munkatársától, Ferge Zsuzsától származott, az 1962-63-ban lefolytatott első nagy magyarországi társadalmi rétegződésvizsgálat hivatalos megrendelője a KSH elnöke, és az új gazdasági mechanizmus egyik vezéralakja, Péter György volt. A KSH akkori munkatársa, Kemény István szociológus szerint *„az 1962-63-as kutatás megrendelésének fő oka az volt, hogy Péter György, még ha formálisan nem is volt az ország vezetői között, régi, informális*

[188] A sztálini időszak hivatalos, a marxi teóriát vulgárisan értelmező társadalomképe szerint a szocialista társadalmak két osztályból, az ipari munkásságból és a termelőszövetkezeti parasztságból, valamint egy rétegből, az értelmiségből állnak. A *„két osztály egy réteg"* elmélet szerint a termelőeszközök feletti rendelkezés alapján a szocializmusban is vannak osztályok (a munkásság és a parasztság), azonban viszonyuk „baráti" és nem antagonisztikus. A klasszifikáció alapján folytatott empirikus kutatásokban a szocialista nagyvállalatok, állami gazdaságok, illetve az állami és pártbürokrácia különböző szintjein dolgozó vezetők és tisztviselők is bekerültek a két osztály vagy az egy réteg valamelyikébe. Nem meglepő, hogy a vizsgálatok szerint a magyar társadalom nagymértékben egyenlő volt, e három kategória között ugyanis valóban csökkentek a jövedelmi különbségek. Az 1963-ban újjáinduló szociológia első törekvése ennek a társadalomképnek empirikus vizsgálatokon alapuló megkérdőjelezése volt (részletesen Éber 2012).

[189] Hegedűs András (1922-1999) szociológus, politikus. 1955 áprilisától 1956. október 24-ig a Minisztertanács elnöke, ő írta alá antedatálva a szovjet hadsereg behívását kérő levelet. 1958-ban politikai pálforduláson ment keresztül, a pártállami bürokrácián alapuló létező szocializmus radikális kritikusa lett, és ennek jegyében - a visszaemlékezések szerint - gyakorlatilag az ő érdeme volt a magyarországi szociológiai kutatások újraindítása. 1961-1963-ig a KSH igazgatóhelyettese, majd 1963 és 1968 között az MTA általa alapított Szociológiai Kutatócsoportjának vezetője és az intézeti kutatásoknak is publicitást biztosító Valóság című folyóirat főszerkesztője. 1968 augusztusában a Szociológiai Kutatócsoport pártalapszervezetének vezetőjeként a Központi Bizottsághoz írt levélben tiltakozott a csehszlovákiai bevonulás ellen. Ennek folyományaképpen elmozdítják a Kutatócsoport vezetői posztjáról, a pártértelmiség nagy része ellene fordult, tudományos szerepe marginalizálódott. 1973-ban néhány más marxista társadalomkutatóval együtt az MSZMP KB *„néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről"* hozott határozata alapján kizárják a pártból. 1975-ben nyugdíjba vonult (részletesen Éber 2012: 60-65).

kapcsolatain keresztül pontosan tudta, mennyire keveset tudnak a pártállami vezetők a társadalom valóságos állapotáról, struktúrájáról. (...) Tehát ő megrendelte ezt a vizsgálatot (...), hogy legalább elemi információk álljanak rendelkezésre a vezetésnek arról, hogy mi van, és hogy akkor majd ebből következtetni lehet, hogyha bevezetnek valamit [a piacosító gazdasági reformokat], *akkor mi lesz*" (idézi Éber 2012: 67). A kutatás eredményeképpen a társadalmi egyenlőtlenségek a szociológiai kutatások (és a majdani közpolitikai döntés előkészítés) legitim vizsgálati terepévé váltak. A magyar szociológiában sokáig paradigmatikus, *munkajellegcsoportokon* alapuló rétegződésmodell a társadalmi egyenlőtlenségeket a társadalmi munkamegosztás rendjéből és az ebben elfoglalt hierarchikus pozíciók különbségeiből vezeti le (lásd Ferge 1969). A hatvanas évek végén a KSH-ban a gazdasági reformot előkészítő vizsgálatok körében terveztek további kutatást az *„alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeiről"*, azonban ezt Péter György taktikai okokból nem tartotta időszerűnek, azt gondolta, hogy a szegénység kutatása támadási felületet adna a reformokat ellenző pártvezetőknek. A vizsgálatot mégis lefolytatták 1969 végén Kemény István vezetésével, azonban Péter György „jóslata" beigazolódott,[190] az 1972-ben elkészült kutatási beszámoló már nem jelenhetett meg. A párt konzervatív szárnyának erősödése a pártközpontból megrendelt további, a társadalomszerkezetre, illetve a szegénység, cigányság és a munkásság életkörülményeire irányuló szociológiai kutatások publikációját, politikai felhasználásukat, és szerzőik további szakmai pályafutását is ellehetetlenítette (részletesen i.m.)[191]. A konzervatív fordulat azonban

[190] 1969-ben Péter Györgyöt letartóztatták. Ennek valódi okai a kortársak számára nem voltak ismertek, utólag kiderült, hogy a vád devizával való visszaélés volt. Letartóztatásakor Péter György súlyos beteg volt, ezért átszállították a belügyi kórházba, ahol rendőri felügyelet alatt tartották. Egyik reggel holtan találták egy kórházi késsel a szívében. A kortársak szerint egyértelműen politikai leszámolásról lehetett szó. Ugyanebben az évben Ferge Zsuzsát eltávolítják a KSH-ból (részletesen Éber 2012: 69-70).

[191] Ennek ellenére, vagy éppen ezért, a hetvenes évek elején a sztálini társadalomkép, illetve a rétegződéskutatások első hullámának kritikáiként a szocialista társadalom *osztályalapú* elemzésére történtek kísérletek. A kelet-európai revizionista, kritikai marxizmus, mindenekelőtt Milovan Gyilasz jugoszláv kommunista politikus „új osztály" koncepciójától inspirálva a kutatók kérdése arra irányult, hogy a szocialista társadalomban milyen feltételek teszik lehetővé egyes csoportok számára az értéktöbblet elsajátítását. Konrád György, Szelényi Iván, Kolosi Tamás elemzései kimutatták, hogy az állami tulajdonra és tervgazdálkodásra épülő bürokratikus újraelosztás éppen úgy társadalmi különbségeket hoz létre, mint a magántulajdon és a piaci mechanizmusok. A szocialista társadalom „uralkodó osztálya" az állami redisztribúció irányítói, bürokratái és szakértői (Kolosi 1971, Konrád és Szelényi 1974/1989, a kutatások korabeli kontextusához Éber 2012, Éber és Gagyi 2014). Ezek a kutatások explicit módon a pártállam ideológiája ellen irányultak, amennyiben explicit módon leleplezik, hogy a szocialista társadalomban is léteznek uralkodó és alávetett osztályok. Kolosi Tamás meghátrálva saját következtetéseinek lehetséges visszhangjától, állását féltve felhagyott a kritikai rétegződéskutatással (Éber 2012). Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*

az oktatáspolitikára közvetlenül nem hatott, így az iskolát érintő társadalmi egyenlőtlenségek „leleplezése" a hetvenes években is legitim témája maradhatott a politikaorientált szociológiai kutatásoknak.

A gazdasági reformok előkészítése keretében folytatott szociológiai rétegződéskutatások segítségével empirikusan mérhetővé vált az oktatási rendszer esélykiegyenlítő funkciója is. Egyúttal az oktatáspolitika terében megjelentek a szociológusok, akik friss szakmai legitimációjukat és értelmiségi identitásukat egyebek mellett éppen az oktatási rendszer és a társadalmi egyenlőtlenségek összefonódásának „leleplezésével" teremtették meg. A piacosító reformok tervezése a közoktatás területén is olyan politikaorientált kutatások iránti igényt jelentett, amelyek a rendszer makroszintű problémáira koncentrálnak (részletesen Halász 1984, 1988, 1988-89). Az iskola egyenlősítő funkciója így egyszerre lett ideológiai, pedagógiai, gazdasági, és szociológiai probléma. Azonban ezek a perspektívák és képviselőiknek érdekei nem mindig voltak ellentmondásmentesek, sőt. Itt sajnos nincs alkalom részletesen ismertetni a korszak közoktatáspolitikáját meghatározó igencsak sűrű, bonyolult, és változékony erőteret (ezt lásd i.m.). Némileg leegyszerűsítve az oktatáspolitika éppen olyan dilemmák elé került, mint a megreformálandó államszocialista gazdaság: hogyan biztosítható egyszerre a gazdasági hatékonyság, a meritokratikus kiválasztás, és a társadalmi egyenlőség? Vagy másképpen fogalmazva: hogyan lehet összeegyeztetni a profitorientált vállalat és a munkaerőpiac igényeit a teljes foglalkoztatottsággal, a közoktatási rendszerben való meritokratikus előrejutás lehetőségét a fizikai dolgozók gyerekeinek pozitív diszkriminációjával? (lásd Ilku 1967)

A témában készült szociológiai tanulmányok nagy visszhangot váltottak ki a korabeli értelmiségi és társadalomtudományos szaklapok (*Társadalmi Szemle, Valóság, Szociológia, Pedagógiai Szemle*) hasábjain. Érvelésük szerint a nyolc osztályos általános iskola, a közoktatási kvóták és egyéb intézkedések által megvalósított társadalmi mobilitási projekt alapvetően sikeres volt: az államszocializmus két évtizede alatt valóban jelentősen emelkedett a munkás- és paraszti származású szülők gyerekeinek aránya a közép- és felsőfokú oktatásban és a magasabb iskolai végzettséget, szakértelmet igénylő vezető pozíciókban. Az adminisztratív intézkedések azonban nem változtatták meg, sőt, inkább eltakarták az iskola valódi társadalmi szelekciós mechanizmusait. A tanulók teljesítményét, továbbtanulási és lemorzsolódási esélyeit az empirikus adatokkal közelebbről megvizsgálva láthatóvá vált, hogy az iskola továbbra is újratermeli az egyenlőtlen társadalmi helyzeteket, a tanulmányi eredményekben nagyon

című, Magyarországon csak a rendszerváltás után publikált munkája viszont már két intellektuálisan és egzisztenciálisan is peremre szorított értelmiségi dühös rendszerkritikájaként íródott (lásd Konrád és Szelényi 1974/1989 kötet előszavát, valamint Éber 2012).

látványosan megmutatkozik a társadalmi meghatározottság (a teljesség igénye nélkül: Ferge 1972, 1976; Gazsó 1971, 1979, Gazsó és Várhegyi 1965, Havas 1973, Pataki 1968).

A korabeli közoktatás-politika tehát újra szembekerült a kvótarendszer bevezetése előtti dilemmákkal. Az új gazdasági mechanizmus által felvetett kérdések – hogyan működik a szakértelem „termelése", a rátermett munkaerő (elsősorban a vezetők) kiválasztása a szocializmusban, mi tekinthető demokratikusnak, „szocialistának"? – az oktatáspolitika reformjai kapcsán folyó szakértői és közéleti vitákban is előkerülnek. A tudás alapú kiválasztás és az iskola egyenlősítő funkciója éppen a szociológiai kutatások eredményeinek fényében vált ellentmondásos elvárássá. Biztosítani kell az oktatási rendszerben történő meritokatikus előrejutás lehetőségét, azaz a teljesítmény alapú szelekciót, holott a kutatások egybehangzóan azt mutatják, hogy az iskola az értelmiségi gyerekek előrejutásának kedvez, a fizikai dolgozók gyerekeinek tanulmányi eredménye látványosan elmarad tőlük. A konkrét közpolitikai javaslatok szintjén megfogalmazva: miképpen lehet elérni, hogy a fizikai dolgozók gyerekeinek iskolai teljesítménye azonos legyen az értelmiségi gyerekekével?

A korszak oktatáspolitikai döntéseiben az egyenlőség *vagy* munkaerő-piaci, gazdasági hatékonyság ellentmondásait, továbbá a politikai döntéseket meghatározó egyes szakmai érdekcsoportok (neveléstudósok, közgazdászok, szociológusok, szakmunkásképzés stb.) ellentétes szempontjait igyekeztek kompromisszumos megoldásokkal kezelni (részletesen Halász 1984, 1988, 1988-89). Ennek köszönhetően az 1961-es, az 1965-ös, majd az 1972-es oktatási reformok a rendszert nem változtatták meg radikálisan, csupán diszfunkcióit igyekeztek csökkenteni. Így a hatvanas években megfogalmazott problémák – az iskolai képzés minőségétől a kontraszelekcióig – a reformok ellenére a hetvenes évekre is aktuálisak maradtak.

Az osztályhelyzet és az iskolai tudás a háború után Magyarországon pszichológiai kérdésként felmerült problémája a hatvanas években szociológiai problémaként fogalmazódott újra. Ebben a hazai rétegződéskutatások viszontagságain túl lényegi szerepe volt a kortárs nyugat-európai baloldali indíttatású oktatási reformoknak. Az angol és a francia társadalomtudományokban és azok konkrét közpolitikai alkalmazásaiban a hatvanas évek folyamán átütő erővel kerül elő az iskola és a társadalmi egyenlőtlenségek kérdése. A középosztályosodó társadalmakban az iskola osztályalapú szelekciós mechanizmusainak szociológiai „leleplezése" a baloldali politikusokat „középosztályosító" közoktatási reformokra késztette, amely egyúttal a probléma további társadalomtudományos vizsgálatát inspirálta (vö: van Zanten 2005; Ball 1981: 1-22; Phillips és Furlong szerk. 2002. Kovai és Neumann 2015). Az iskolai tudás, az oktatási rendszer szelekciós

mechanizmusai, a családi és az iskolai szocializáció társadalmi determinánsai, a társadalmi egyenlőtlenségek „finom mechanizmusokon" keresztül történő újratermelése a nemzetközi (nyugati) társadalomtudományos diskurzus divatos és kurrens témája lett. Az újjáintézményesült magyar szociológia, elsősorban Ferge Zsuzsa munkásságán keresztül (ld. Ferge és Háber szerk. 1974), gyorsan kapcsolódik ehhez a diskurzushoz, hiszen a magyar szociológia nemzetközi integrációján túl, a problémafelvetés és a válaszok igencsak relevánsnak bizonyultak a kortárs magyar oktatáspolitikai vitákban is.

Az iskola és a társadalmi egyenlőtlenségek problémájának komplex feltárása, és valódi, azaz a gyakorlati közpolitikai alkalmazás számára is használható orvoslási javaslatai tehát nálunk is a szociológia felől érkeztek. 1975-ben az Oktatási Minisztérium megbízott egy részben társadalomtudósokból, részben pedagógusokból álló bizottságot, hogy dolgozzon ki egy rendszerszintű oktatási reform előkészítéséül szolgáló állásfoglalást (Halász 1988). A koncepció szövege kibővített tanulmány formájában is megjelent *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága* címmel (Ferge 1976).

Érdemes hosszabban bemutatni, hogyan kerülnek újra elő a háború utáni pszichológiai kérdések a hatvanas évek magyar oktatásszociológiájában. Fergéék érvelése szerint az iskolarendszer középkori eredetétől fogva az osztályszempontú szelekciót szolgálja, ugyanis a közoktatás modern kori kiépülését megelőzően két, egymástól szerkezetileg független intézményi struktúrára épült. A középkori egyetem az uralkodó osztályt szolgálta és az uralkodáshoz szükséges tudást szolgáltatta, míg a népiskola az alávetett osztályokat és az alávetettség elfogadásához szükséges tudást. A *„kétféle műveltség"* (vö: Mérei 1949b) és az oktatási rendszer „kettős" szerkezetének, funkciójának átalakítása a felszabadulás utáni oktatáspolitika legnagyobb kihívása volt. Ferge szerint a felszabadulás utáni iskolareform, bár óriási eredményekkel járt, nem volt következetes. Ugyanis az általános iskola elvégzése után a tanulók újra választásra kényszerülnek, s ennek kimenetele közismerten nem független származásuktól, másrészt *„csak lassan alakulnak ki azok a gazdasági-politikai feltétek is, amelyek között mindenki, vagy legalábbis a többség, alkotó módon beleszólhat a közügyek intézésébe, azaz amelyek között a magas szintű hétköznapi társadalmi tudást széles körben lehet alkalmazni"* (Ferge 1976: 64). Továbbra is őt idézve: *„Nem kétséges, hogy a gyerekek képességei nem egyformák, s hogy a társadalmi munkamegosztás különböző posztjai különböző képességű és képzettségű embereket igényelnek.* Szelektálni tehát kell. *Jelenleg azonban nem tudatosítjuk eléggé még önmagunkban sem, hogy nincs eszközünk, amivel megakadályozhatnánk, hogy a tanulmányiból társadalmi szelekció legyen"* (i.m.: 71 – kiemelés az eredetiben). A megoldás az iskolai tudás tartalmának és státuszának újragondolásában és

a szelekciós mechanizmusok mérséklésében rejlik. A könyv konklúziója egy a közoktatási rendszer átalakítására irányuló javaslat a francia kommunista párt háború előtti, Langevin-Wallon féle iskolareform tervezetének[192] felhasználásával. Eszerint a társadalmi egyenlőtlenségeket mérséklő, és az alávetett osztályok mobilitását segítő oktatási rendszerben biztosítani kell, hogy a szelekció ideje minél későbbre tolódjon, legyen idő a lemaradás behozására, minimalizálja annak a lehetőségét, hogy a továbbtanulásra vonatkozó döntések következménye élethosszig tartó legyen, a rendszer akadályozza meg a gyerekek képességek szerinti elkülönítését, továbbá legyen rugalmas az iskola szintjei közötti átmenet és folyamatosan vissza lehessen csatlakozni a rendszerbe (például erős felnőttképzéssel).

A tervezetből, noha minisztériumi megrendelésre készült, végül nem lett semmi. Az akkor már erősen intézményesült neveléstudomány képviselői ugyanis a szakmájuk autonómiájának sérelmét látták a koncepcióban, miszerint az oktatásirányítás politikai (szociológiai) direktívák és nem (nevelés)tudományos kutatások alapján akarja megreformálni a közoktatást.[193] A minisztériumi vezetés végül elfogadta a kifogásokat, a reformokat kivitelezhetetlennek értékelte (Halász 1988).

Mivel a különböző szakmai érdekcsoportok nem tudtak megegyezni a koncepciót illetően, 1976-ban az oktatásirányítás úgy döntött, a közeljövőben nem lesz átfogó reform. A minisztérium és az MTA illetékes szakmai bizottsága továbbra is „súlypontosnak minősített" témaként kezelte a társadalmi struktúrára és az oktatási rendszer szerkezetére vonatkozó kutatásokat, de mivel ezek nem szolgálhatták a konkrét politikai döntés-előkészítést, a tanügy-igazgatási szervek számára nem is bírtak valódi jelentőséggel (Halász 1988).

A szerkezeti reformok helyett az iskolai társadalmi egyenlőtlenségek kezelésének jelszava a *„felzárkóztató oktatáspolitika"* lett, amely a társadalmi egyenlőtlenségek kompenzációját pedagógiai problémaként határozta meg és az iskolák belügyévé tette (napközik, felzárkóztató osztályok, felvételi előkészítők szervezése stb.)[194] (Lukács 1991). Az iskolai tudás tartalmának és átadá-

[192] Wallon munkássága Mérei Ferencen keresztül nagy hatást gyakorolt a háború magyarországi pszichológiára. Bár konkrétan Wallon (egyébként meg nem valósult) közoktatási reformtervezetének korabeli recepciójára nem találtam forrást, nagyon valószínű, hogy az iskolarendszer, iskolai tudás és a társadalmi egyenlőtlenségek problémája iránti fogékonyság ebből az irányból is táplálkozott. Úgy tűnik, a hatvanas években nem csupán Ferge Zsuzsa elevenítette fel a Langevin-Wallon-féle reformtervezetet. 1966-ban teljes szövege magyar fordításban is megjelent (A Langevin-Wallon... 1966).

[193] Részletesen lásd a *Köznevelés* 1975/17. számában *Tudomány, kutatás, döntés* címmel folytatott vitát

[194] Jellemző, hogy az oktatáspolitikai és pedagógiai szakirodalomban a hatvanas években használatos *„fizikai dolgozók gyerekei"* kifejezést felváltja az osztály szempontból semleges *„hátrányos helyzetű tanuló"* (először: Ankét a hátrányos helyzetű...1967.)

sának kérdésköre a pedagógusok, illetve a neveléstudósok hatókörébe kerül, akik friss szakmai autonómiájuk birtokában komplex tudományos diskurzust teremtenek az iskolai tudás pontos meghatározására, mérésére. A társadalmi egyenlőtlenségek kérdése lehasadt a „tudományos" pedagógia diskurzusáról. Az egyes iskolák és pedagógusok egyre motiváltabbak lettek a tantervek kreatív alakításában, ennek megfelelően az iskolák egyre differenciálódtak, a hetvenes évek második felétől külön minisztériumi engedéllyel tagozatos és kísérleti osztályok indulhatnak (Neumann 2011).

A hetvenes évek közepén a szociológiai kritikák alapján világossá vált, hogy a fizikai dolgozók gyerekeinek és más „hátrányos helyzetű" rétegek felzárkóztatására tett pedagógiai kísérletek valójában tovább fokozzák az otthonról hozott hátrányokat és az oktatási rendszer osztályalapú szelekcióját (Csanádi, Ladányi, Gerő 1978, Solt 1979/1989).[195] Ennek ellenére hetvenes évek második felére az oktatásirányítás már feladta az egyes iskolafokozatok tananyaga egymásra építésének elvét is (Lukács 1991), a nyolcvanas évek második felétől pedig, a pedagógiai autonómia és a piacosítás ideológiájának jegyében elkezd decentralizálódni az oktatási rendszer (Neumann 2011, Kovai és Neumann 2015). Ezek a folyamatok kifejezetten az iskola osztályalapú szelekciós tendenciáinak kedveztek.

Visszatérve a gyerekkor körüli pszichológiai szakértelem területére: látható, hogy az teljes mértékben kimaradt a hatvanas-hetvenes évek közoktatási koncepcióiból. Ennek feltehetően több oka lehetett. Egyrészt az iskola és társadalmi egyenlőtlenségek problémájának újbóli tematizálása a gazdasági reformoknak köszönhető, és mint láthattuk, a reformok kidolgozói az újjáintézményesülő szociológiától várták a döntések előkészítéséhez szükséges ismereteket. Ferge Zsuzsa és munkatársai fentebb hosszabban is idézett koncepciója erősen emlékeztet Mérei Ferenc és az egykori ONI munkatársainak elképzeléseire. A korabeli pedagógia viszont éppen a társadalmi egyenlőtlenségek szempontját „felejti el" a diszciplináris szigorral kidolgozott tantervi módosítások során. A pszichológia pedig a pedagógia uralma alól frissen felszabadulva ünnepelte

[195] Érdemes megemlíteni, hogy ezeket a visszásságokat a korabeli pszichológia is érzékelte. Legalábbis a Faludi utcai gyermekpszichoterápiás rendelő munkatársa, Gerő Zsuzsa, Csanádi Gábor és Ladányi János szociológusokkal együtt „leplezi le", hogy az iskolai szelekció hierarchiája (tagozatos osztály, normál osztály, korrekciós osztály, kisegítő iskolák) egy osztály alapú hierarchiát konzervál. A „normál" képzési szint elérésére képtelennek nyilvánított, értelmi fogyatékos gyerekek számára létrehozott kisegítő iskolákban népességen belüli arányukhoz képest is erősen felülreprezentáltak a fizikai dolgozók gyerekei. Továbbá a szelekciót végző ún. áthelyező bizottságok, amelyek egyebek mellett pszichológiai vizsgálatokat is végeznek, a kutatók által átnézett dokumentumok alapján a gyerekek jelentős részét szakmailag megalapozatlanul utalták kisegítő iskolába. A kisegítő iskola tehát, nem is annyira bujtatott módon, származási alapon diszkriminálja a gyerekeket (Csanádi, Ladányi, Gerő 1978).

függetlenségét, korábbi tapasztalataiból okulva igyekezett mind intézményileg, mind diszciplinárisan elhatárolódni a neveléstudósoktól. A hatvanas években tehát senkinek nem „jutott eszébe", hogy a közoktatási kvótarendszer bevezetése előtt a pszichológusok által jelentékeny mennyiségű tudás termelődött az iskolai egyenlőtlenségek pedagógiai orvoslására. A pszichológusok pedig, autonómiájukat féltve őrizve, igyekeztek a pedagógiától és a közoktatás hivatalos intézményeitől minél távolabb újraintézményesülni.

A pszichológiai nevelési tanácsadás újraindítása tehát nem a közoktatáson keresztül kezdődött, és a korabeli szereplők szándékos taktikája volt, hogy az a pszichológusok teljes szakmai kontrollja alatt és az oktatási intézményektől függetlenül kerüljön újra kapcsolatba az iskolákkal.

A hetvenes évek magyar „pszicho-boomjának" kétségtelenül egyik legfontosabb tényezője a pszichológiai nevelési tanácsadás intézményes megszervezése volt. A nevelési tanácsadók munkáján keresztül a gyerekkorral kapcsolatos pszichológiai szakértelem a népesség jelentős része számára vált hozzáférhetővé. Másrészt a nevelési tanácsadók, majd később az iskolák is nagy létszámú pszichológus számára biztosítottak munkalehetőséget. Ezekkel a folyamatokkal párhuzamosan a pszichológus legitim, és lassan szinte nélkülözhetetlen szakértővé vált a család és a gyermeknevelés területén: a népszerű magazinokban, rádió- és tévéműsorokban ekkor jelennek meg a pszichológus tanácsadók, akik sokszor a szakértő-sztár szerepében „válaszolnak" a laikus érdeklődők kérdéseire. Végső soron a pszichológia a nevelési tanácsadókon keresztül került vissza a közoktatás területére is.

A nevelési tanácsadás újraintézményesítése a hatvanas évek második felében a városi önkormányzatokon keresztül indult meg, mert a közoktatási és gyermekjóléti intézmények elsősorban a városi, megyei fenntartásában működtek. A pszichológiai nevelési tanácsadás – nem meglepő módon – ekkor még szinte kizárólag Budapestre korlátozódott, itt maradt meg ugyanis az a szakértelem, amelynek alapján ki lehetett dolgozni az intézményi fejlesztéseket. A fővárosi nevelési tanácsadók pszichológiai-pszichoterápiás (és csak másodsorban pedagógiai) profiljának kialakításában elsősorban két intézménynek volt jelentős szerepe: a már említett I. Számú Gyermekklinikának, és a Fővárosi Tanács által 1968-ban alapított Faludi utcai *Fővárosi Gyermekpszichológiai Rendelőintézet*nek.

Az újraintézményesülés receptje, mint láttuk, a pszichológia minden területén azzal a mondattal kezdődik, hogy „végy egy a pártbürokráciában jól tájékozódó és a pszichológia ügye mellett elkötelezett potentátot!". A gyermekpszichológia esetében két ilyen „potentátról" van szó. Egyikük Horányi Györgyné, a Fővárosi Tanács Gyermekvédelmi Osztályának munkatársa. Neki jelentős

hatalma nem volt, viszont hatékonyan és ügyesen lavírozott a Fővárosi Tanács különféle szintjein és intézményeiben. A másik potentát Aczél György – az ő szerepéről kicsit később esik szó.

Ahogyan a klinikai pszichológia esetében, az 1950-es évek közepén a gyermekpszichoterápia újraintézményesítése is az ideológiailag kevésbé fenyegetett egészségügy terepén indulhatott meg. Ennek első gesztusaként 1955-ben Budapesten megszervezik a gyermek-ideggondozó hálózatot, kezdetben öt ambulancia elindításával (Szakács 2008). Majd a gyermekvédelmi hatóságok részéről fogalmazódott meg igény a pszichológiai szakértelemre (a Molnár Imre által vezetett Gyermeklélektani Intézet is ennek köszönhette fennmaradását – a gyámhatóság szakértői véleményező intézete maradhatott a sztálini időkben is). 1957-ben a Fővárosi Tanács ifjúságfigyelő hálózatot hozott létre a védelemre szoruló gyermekek családi és iskolai környezetébe való szakértői beavatkozásokra, a családban nem nevelhető gyerekek ügyében hozandó intézkedések előkészítésére és az iskolák gyermekvédelmi tevékenységének előmozdítására. Ez önmagában még nem eredményezte a gyermekpszichológia intézményesülését. Azonban az ifjúságfigyelő központok vezetői és munkatársai Horányi Györgyné kezdeményezésre az I. Számú Gyermekklinika nevelési tanácsadójába, Liebermann Lucyhez jártak pszichológiai továbbképzésre, majd ő indítványozta a Fővárosi Tanácsnál a nevelési tanácsadók hálózatának kiépítését is. A nevelési tanácsadók újjáalakulása az ötvenes évek végétől „spontán kezdeményezések" nyomán, de hivatalos keretek között történt, 1960-ban már tizenegy önálló nevelési tanácsadó működött Budapesten az egyes kerületi tanácsok fenntartásában (i.m.). 1963-ban a Fővárosi Tanács Oktatási Osztálya már az összes budapesti kerületre kiterjedő, egységes szakmai protokoll szerint működő hálózat kiépítését tervezte. A hálózat megszervezésének szakmai koordinációját hivatalosan is az I. számú Gyermekklinika Nevelési Tanácsadójának munkatársai látták el. A már működő nevelési tanácsadók személyi és tárgyi feltételeinek felmérése alapján 1968 januárjában a Fővárosi Tanács elnökhelyettese utasításban szabályozta a nevelési tanácsadók működését, és minden kerületben engedélyezte nevelési tanácsadók létesítését. Még ebben az évben megalakult a fővárosi nevelési tanácsadók hálózata, a gyermekklinika munkatársa, Popper Péter szerkesztésében szakmai útmutató készült, amiben meghatározták nevelési tanácsadás alapelveit (teammunka, diagnosztika és terápia egysége, pedagógiai és pszichológiai munka egysége) (i.m.).

Horányi Györgyné a kezdetektől fogva törekedett arra, hogy a budapesti nevelési tanácsadás a *közoktatási rendszertől függetlenül*, egységesen *pszichológiai* (azaz ne pedagógiai) profillal működjön. A pszichológusok – legalábbis Horányi Annabella visszaemlékezése szerint – tudatosan tartották távol magukat a

pedagógiai intézményektől, és úgy tűnik, azoktól a „felzárkóztató" pedagógiai koncepcióktól is, amelyek a „hátrányos helyzetű" gyerekek további kontraszelekcióját segítették elő. Az ő emlékeit idézve:

> „El kellett dőlnie, hogy a nevelési tanácsadó hálózat milyen irányba fejlődik: *eltolódik a pedagógiai munka irányába, szűrőállomás lesz, amely diagnosztizál és elirányítja a gyereket, eleget téve annak a pedagógiai nyomásnak, hogy az iskolákat szabadítsa meg a nehezen beilleszkedő gyerekektől, felőrlődik a tanügyigazgatással folytatott értelmetlen hadakozásban és a szakmai körülmények megteremtéséért vívott küzdelemben, vagy elsajátítja azokat az ismereteket és szemléletet, melyen keresztül elkötelezi magát a nehézségekkel küzdő, pszichés tünetekkel jelentkező gyerekek és szüleik mellett*, vállalva a feltáró és terápiás munkát is. Ekkor jelentkezett György Júlia a Fővárosi Tanács Művelődésügyi Főosztálya vezetőjénél és felajánlotta segítségét a nevelési tanácsadók és a nevelőotthoni pszichológusok felkészítéséhez. (...) Egyszer egy jelentős intézmény vezetője súlyos vádakkal illetett amiért »eladtam a fővárosi nevelési tanácsadó hálózatot a Faludinak«. Nem tagadom, így volt, és én erre ennyi év távlatából is büszkén tekintek vissza" (Horányi 1997: 15-16 – kiemelés tőlem).

A Fővárosi Gyermekpszichológiai Rendelőintézet több szempontból is a korszak jellegzetes produktuma. Alapításának idejében a gyermek-pszichoterápia már korántsem számított ideológiailag gyanús jelenségnek, sőt, mint láttuk, a Főváros vezetése részéről kifejezetten támogató gesztusok érkeztek az intézményi fejlesztési javaslatok felé. Úgy tűnik, az időszak megfelelőnek bizonyult, hogy Aczél György „ajándékkal" fejezze ki háláját az Izraelita Patronázs Egyesület gyermek-pszichoterápiás ambulanciáján kapott segítségért. Az Intézet egyik munkatársát, Nemes Líviát idézve:

> „Mint tudjuk, György Júlia 1968-ban kapott módot arra, hogy fővárosi intézményként gyermekpszichoterápiás rendelőt nyisson, s ebben döntő szerepet játszott Aczél György kultúrpolitikus személyes hálája »Júlia néni«, gyerekkori patrónusa iránt. Júlia néni ekkor úgy válogatta össze munkatársait, hogy azok önálló és felelős gyermekterápiát tudjanak végezni, s közülünk a legtöbbnek pszichoanalitikus képzettségünk volt. Vele dolgoztak régi munkatársai: Hirsch Margit, Hoffer Éva, Gergely Béla, Bóna György. Majd együtt került oda az analitikusok közül Vikár György, Virág Teréz, Klaniczay Sára, Binét Ágnes és magam is. Folytatta a sort az akkor még ifjabb generációból Alpár Zsuzsa, Kónya Olga és az Annák: Bíró Anna, Barta Anna, Halász Anna, Aczél Anna – minthogy pszichoanalitikusokra bízta Aczél György saját lányának továbbképzését is." (Nemes 1997: 21)

Az angyalföldi Faludi utcai rendelőintézet már alapításakor fogalom lett. Ennek több oka volt. Vezetője, György Júlia a szakmában nagy tekintéllyel rendelkező, karizmatikus személyiség volt. A hatvanas évek végén a gyermek-pszichoterápia „veteránjának" számított. Gyermekorvosként és pszichiáterként a Tanácsköztársaság óta a mentálhigiénés mozgalom meghatározó figurája, a zsidótörvények bevezetését követően az Izraelita Patronázs Egyesület gyermekotthonait és pszichoterápiás intézményeit koordinálta, ezek az intézmények akkor szinte az egyetlen lehetőséget biztosították a zsidó származású pszichológusoknak a munkavállalásra. A felszabadulás után újra kibontakozó elme-egészségügyi mozgalom egyik vezéralakja, ebben a minőségében két *„disszociális és ideges gyermekek számára"* létesített gyermekotthont vezetett. A tiltás évtizede alatt egy szakorvosi rendelőintézet felnőtt neurológiai osztályán dolgozott orvosként. Az ötvenes évek végétől a Gyermekvédelmi Tanács munkatársaként a felszámolt gyermekotthonokat szerette volna újraindítani. 1961-ben gyermekvédelmi és mentálhigiénés tevékenységéért Kossuth-díjban részesült – a gesztus egyúttal e területek növekvő legitimációjára is utalhatott. 1968-ban a „Faludi utca" alapításakor 72 éves volt. A források szerint patrónusa, Aczél György jóvoltából teljes mértékben szabadkezet kapott az intézmény profiljának kidolgozásában és munkatársai megválasztásában. György Júlia nyíltan vállalta és hirdette is, hogy intézetének munkája a két háború közötti mentálhigiénés mozgalom és a pszichoanalízis hagyományaihoz kötődik. Őt idézve:

> „Legyen szabad megjegyeznem, hogy jelenlegi Intézményünk nem teljesen új, csak igen szép és jó kiadású reneszánsza egy megelőző intézménynek és intézménysornak, amely első ízben 1930. XII. 3-án Ranschburg poliklinikai idegosztályának depandanceként valósult meg. Ez a rendelés először tűzte ki céljául a lehető legkoraibb diagnosztizálását és gyógygondozását azoknak a gyermekeknek, akiket nem a természet károsított meg, hogy Illyésné szavaival éljek, tehát nem hoztak magukkal semmi szervi fogyatékosságot, jó, sőt átlagon felüli intelligenciával rendelkeznek, de személyiségfejlődésükben hibás vágányra kerültek, túlnyomórészt saját családjukban sérülve meg." (György Júlia beszéde a „Faludi" öt éves fennállásának évfordulóján, idézi Vikár 1997: 19)

Ambíciói egész életpályáján keresztül a szociálisan is nehéz helyzetben lévő, elhanyagolt, bűnözővé váló gyerekek terápiájára, illetve az állami gondozottak számára pszichológiai segítséget is nyújtó nevelőotthonok szervezésére és vezetésére irányultak. A visszaemlékezők szerint (lásd Horányi szerk. 1997) különleges, „boszorkányos" érzéke volt a nehéz sorsú, szegény családokban felnövekvő gyerekek, fiatalkorú bűnözők lelki problémáihoz, a rossz szociális

helyzetű, sokszor alkoholista szülőkkel való bánásmódhoz, és megszállottsággal határos elhivatottsággal volt képes a mindenkori bürokráciát rávenni az általa vezetett intézmények, vagy a gondjaira bízott gyerekek, családok ügyeinek előmozdítására.[196]

Annak ellenére, hogy a Fővárosi Gyermekpszichológiai Intézet – mint neve is mutatja – fővárosi fenntartású intézmény volt, György Júlia „elintézte", hogy az ország egész területéről fogadjanak gyerekeket és szülőket (Klaniczay 1997). A Fővárosi Gyermekpszichológiai Intézet az egyik hagyományos munkáskerületben, Angyalföldön egy bérház földszinti helyiségeit kapta meg a Fővárosi Tanácstól. György Júlia (és talán Aczél György?) eredeti ambíció ellenére a „Faludi" mégsem elsősorban azért lett a korszak gyermek-pszichoterápiájának meghatározó intézménye, mert országos hatókörű szolgáltatást nyújtott, vagy azért, mert eljuttatta volna a pszichoterápiát olyan rétegek körébe is, ahol annak semmiféle hagyománya nem volt. Az angyalföldi intézet kliensei elsősorban nem a helyi munkáslakosság köréből érkeztek, hanem többnyire középosztálybeli családok és gyerekeik voltak, akik számára természetes volt gondjaik megoldására pszichológiai segítséget kérni, illetve akik gyermekeik problémáit képesek voltak *pszichológiai* problémaként érzékelni. Nemes Líviát idézve:

> „Tehát nem olyan gyerekek kerültek oda, akiket odaküldtek, mondjuk a nevelési tanácsadóba odaküldték a gyereket a pedagógusok, vagy akik mondjuk csináltak valami rémséget, és ezért bekerültek az intézetbe. A Faludi utcai rendelőbe olyanok jöttek, akik segítséget kértek, mert úgy érezték – főként a szülők, hogy a gyerek problémáihoz nekik segítségre van szükségük. Amit persze ajánlottak nekik a nevelési tanácsadóban is, mert itt nagyobb vagy jobb szakemberek dolgoztak, és a gyereknek

[196] Kollégái, Nemes Lívia és Klaniczay Sára visszaemlékezését idézve:
„György Júlia nagyon-nagyon sokat foglakozott olyan gyerekekkel, akik intézetbe kerültek, csavarogtak, becsukták őket, tehát olyan gyerekekkel, akik úgynevezett disszociális gyerekek voltak, és nagyszerűen foglakozott velük olyan értelemben, hogy úgy, mint Levendel az alkoholistákhoz, úgy értett ő a pszichopata apákhoz. Fantasztikus hatással tudott rájuk lenni. Ahogy megtisztelte őket, szerette őket, megértette őket, az életüket, és megértette velük azt is, hogy a gyerekükkel ezt ne folytassák. Csodákat tudott tenni, tényleg. Elérte, hogy másképp törődjenek a gyerekkel, hogy ne verekedéssel, hogy ne bezárással, hogy ne büntetéssel akarjanak hatni, és megértették, hogy nekik is változniuk kell, hogy a házasságukat kell rendbe hozni stb."(Interjú Nemes Líviával 2003: 74).
„Gyakran megjelenik emlékezetemben György Júlia amint éppen telefonál: a rendelő számára kér valamit hivatalos szervektől, vagy egy betegének az ügyét intézi. Arca kipirult, hangja határozott és szuggesztív, teljesen azonos az üggyel, amit képvisel. Többen vetették szemére, hogy igényei irreálisak, azt is hallottam róla mondani, hogy az emberekkel szemben irreálisan optimista. (...) 20 év távlatából ma már nyugodtan mondhatjuk: kisebb-nagyobb kérései, amiket a rendelő számára próbált „kicsikarni" a felettes szervekből, zömében reálisak voltak, és talán éppen az elutasító, bürokratikus szemlélet volt az irreális" (Klaniczay 1997: 31).

szüksége van arra, hogy gyerekterápiába járjon. Vagy mert már egy kicsit a szülő is ismerte, ő még emlékezett arra, hogy ez valami olyasmi, ami neki szükséges. Úgyhogy azt lehet mondani, hogy tulajdonképpen egy értelmiségi réteg volt az, amely a problémát felismerte (Interjú Nemes Líviával 2003: 73-74).

A „Faludi" „országos hatóköre" sokkal inkább érvényesült részben informálisan működő szakmai képző és koordinációs tevékenysége által. György Júlia munkatársait tudatosan választotta meg a kellően nagy gyermekpszichoterápiás tapasztalattal rendelkező *pszichoanalitikusok* köréből. Az egyik munkatárs, Vikár György szavaival:

„Nem a Faludi utca volt az egyetlen gyermekpszichológiai rendelés a fővárosban, ahol fölhasználták a mélylélektani ismereteket, például a Gyermekklinika rendelésén és a Fővárosi Gyermekideggondozóban is dolgoztak analitikusan orientált terapeuták. Azonban a „Faludi" volt az első olyan szellemi műhely, amely ugyan nem zárta el kapuit különféle lélektani irányzatok elől (...), de fő feladatát mégis az analitikus szemléletű gyermekterápia elméleti és gyakorlati művelésében látta. György Júlia, mint az intézet igazgatója vállalta ezért a felelősséget, amihez a hatvanas évek végén még bizonyos erkölcsi bátorság kellett" (Vikár 1997: 19).

Nagyon hasonlóan Mérei Ferenc lipótmezei pszichológiai laboratóriumához, a „Faludi" a formálisan újjáintézményesülő gyermekpszichoterápia informális képzési központja lett. A frissen kiépült fővárosi nevelési tanácsadó hálózat a korábbiakhoz képest óriási számú pszichológus munkahelyet biztosított. A munkakör betöltéséhez az egyetemi pszichológusképzés biztosította ugyan a megfelelő diplomát, de nem biztosította a gyermekpszichoterápiához szükséges gyakorlati ismereteket. Ezek az ismeretek ugyanis, az évtizedes tiltásnak köszönhetően, az egyetemi képzéstől továbbra is távol tartott pszichoanalitikusok birtokában voltak, legalábbis nekik volt a sztálini időket megelőző időszakból szakmai tapasztalatuk és ők követték, amennyire lehetőségük adódott, a téma nemzetközi irodalmát. A fővárosi nevelési tanácsadóknak 1969-től rendeletileg kötelező volt főállású pszichológust foglalkoztatniuk. Ezek a munkatársak többnyire az egyetemről frissen kikerült, tapasztalatlan, fiatal szakemberek voltak, akiknek nagy igényük és szükségük volt a gyakorlatban alkalmazható ismeretek, „szakmai fogások" elsajátítására.

A „Faludi utca" a Mérei-körhöz hasonlóan egyszerre működött félig informális, önképző pszichoterápiás műhelyként és a nevelési tanácsadókban dolgozó szakemberek félig-meddig hivatalos képzőhelyeként. Hivatalosan igazolt végzettséget nem adott, a résztvevők szabadidejükben, saját költségükön látogatták

a szemináriumokat, de a Fővárosi Tanács illetékesei ezt hallgatólagosan jóváhagyták. A szemináriumok vezetőjét, Nemes Líviát idézve:

> „Indulásunkkor a pszichoterápiás képzés az egyetemi oktatás elhanyagolt területe volt a Bölcsészet pszichológia szakán éppen úgy, mint az Orvoskaron. A pszichoterápiás klinikum az egyes kórházi osztályokon és ideggyógyászati szakrendelőkön véletlenszerű volt és rendszertelen. Intézetünk volt az első, ahol a szombati szemináriumokon analitikus szemléletű gyermekterápiát lehetett tanulni, amelyeket az egyetemi hallgatók és a Nevelési Tanácsadók pszichológusai éppúgy számon tartottak, mint a gyermek- és felnőtt ideggondozók pszichiáterei. (...) Összejöveteleinket a referátumok magas színvonala jellemezte. Referálni is, de hallgatni is érdemes volt, mert a szakirodalomhoz magyarul nem lehetett hozzájutni. Különböző nyelveken olvastunk, s így olvasmányaink alapján nagyjából színképét tudtuk adni az angol, francia vagy német nyelven megjelent analitikus irodalomnak. De célunknak egyben azt tartottuk, hogy hűségesen beszámoljunk mindarról, ami a magyar analitikusok hozzájárulása volt kezdettől a pszichoanalitikus elméletalkotáshoz. Így aztán az évek során összeállt a „Budapesti iskola" arculata Ferenczitől kiindulóan, Róheim Géza, Pfeifer Zsigmond, Bálint Alice és Bálint Mihály munkáin keresztül Hermann Imréig. De leginkább Hermann életművében találtunk a teoretikus megfontolásokhoz olyan eredeti szempontokat, amelyek gondolkodásunkat továbbfejlesztették. Saját identitásunk kialakítása is benne rejlett abban a törekvésben, hogy a Budapesti Iskola folytatóinak tekintessük magunkat" (Nemes 1997: 22).

A gyermek-pszichoterápia újraintézményesülése Magyarországon a „Faludi" és az I. Számú Gyermekklinika révén tehát kifejezetten a pszichoanalitikus hagyományokhoz kötődött, a nevelési tanácsadók munkatársainak és más érdeklődő szakembereknek tartott szemináriumoknak óriási szerepe volt az új pszichoanalitikus generáció „felnevelésében" és egyúttal a kortárs nyugati és a csaknem elfeledett két háború közötti magyar pszichoanalitikus irodalom széleskörű elterjesztésében. Ennek és a fél-informális szerveződésnek köszönhetően a gyermek-pszichoterápiát, ahogy általában véve a klinikai pszichológiát is, egyfajta ellenzéki légkör vette körül.

A „Faludi" a korszak és a kádári kultúrpolitika jellegzetes képződménye: az „alapító fővédnök" személyesen Aczél György volt, aki – mint fentebb olvasható – még saját lányát is a *„pszichoanalitikusokra bízta"*. E gesztusai azonban a kortársak értelmezésében egyfajta cinkos összekacsintást jelenthettek, amely arra utalt, hogy mindez a patrónus személyes hálájának és kegyének kifejeződése, és nem, vagy nem feltétlenül az állampárt „hivatalos" álláspontja. Mint láthattuk, a „Faludi" „helyzetbe hozása", azaz a hivatalosan működő nevelési

tanácsadó hálózat fél-informális, fél-hivatalos szakmai tanácsadó intézettévé való „kinevezése" szintén néhány, a pszichoterápia és a pszichoanalízis iránt elkötelezett, a Fővárosi Tanácsnál és egyéb hivatalos szerveknél ügyesen lobbizó tisztviselő érdeme volt. Ez a helyzet azt eredményezte, hogy a „Faludi" munkatársai és szemináriumának látogatói a hatalmat (azaz az állampárt, vagy éppen adott helyi képviselői álláspontját, esetleg jogköreit) homályos, bizonytalan körvonalú zónaként érzékelhették, amely teret adott a vele kapcsolatos fantáziáknak. Újra Nemes Lívia emlékeit idézve:

> „Ott volt szeminárium, négyhetenként továbbképző szeminárium alakult, ahová nevelési tanácsadók továbbképzésre jártak, abban inkább az én szerepem volt nagyobb, mint a György Júliáé már akkor. De György Júlia és Hirsch Margit – akinek a nevét még szintén meg kell említeni – szintén pártolták ezt. Hirsch az egyetlen kommunista volt, aki ott védte a kommunista párt érdekeit, és kapcsolatban volt a Madarász utcai kórháznak – amelyhez mi tartoztunk – a párttitkárával, mert azért még ilyen idők voltak. (...) Hát azért, hogy ellenőrizze, hogy a mi szemináriumaink politikaellenesek-e, nem tudom. (...) Azt sem tudom, hogy adott-e jelentést rólunk, de azt tudom, hogy harcos kommunista volt. (...) Hogy legyen ott a kommunista pártnak képviselője, ez azért kellett". (Interjú Nemes Líviával 2003: 76)

Másrészt a gyermek-pszichoterápia morálisan felmagasztalt hivatássá változott képviselői számára. Ez az egykori mentálhigiénés mozgalom hagyományos értékvilágán (társadalmi problémák iránti érzékenység, hit abban, hogy a gyerekkor pszichés problémáinak orvoslásán keresztül a majdani felnőtt boldogabb, életképesebb, hasznosabb, vagy éppen kevésbé veszélyes tagja lesz a társadalomnak) túl a pszichoanalízist újra egyfajta mozgalmi üggyé tette. Az uralkodó nyugati pszichoterápiás diskurzus ebben a közegben tiltott gyümölccsé vált, amelynek fogyasztása egy magas szakmai presztízsű, de informális körben, a híres „Faludi-szombatokon" lehetséges. A kortárs nyugati szakirodalom gondos, félig-meddig autodidakta tanulmányozása egyúttal összekapcsolódott a külföldön és Magyarországon is méltatlanul elfeledettnek érzékelt, egykori „budapesti iskola" reneszánszával. Ebben a perspektívában összefolyt és aurával színeződött át a vasfüggönyön túli és a vasfüggöny előtti világ. Vikár György emlékeit idézve:

> „Megtisztelő feladat volt ez mindannyiunknak, akik 1968 végén és 1969-ben összegyűltünk ama Faludi utca 5-ös számú ház földszintjén. Az a munka várt ránk, hogy több évtizedes szünet után intézményes keretben élesszünk újjá egy terápiás irányzatot – melynek szükségességéről nem csak a gyerekek, hanem a magyar egészségügyi

kultúra érdekében is meg voltunk győződve. (...) Ez a feladat annyi újat tartalmazott mindannyiunk számára, hogy – noha nagy elődök nyomán haladtunk és magunk is rendelkeztünk már egyéni tapasztalatokkal – egymást tanítva, egymástól tanulva és főként együtt tanulva kellett vele megbirkóznunk. *György Júlia ebbe a munkatársi közösségbe elhozta sok évtizedes tapasztalatát és a terápiás erőszt, amely személyiségéből sugárzott"* (Vikár 1997: 20 – kiemelés az eredetiben).

Harmadrészt annak ellenére, a „Faludi" fél-informális szemináriumain több mint egy évtizeden át minden korábbit felülmúló létszámban ismerkedett meg a szakma a pszichoanalízissel, a külső (politikai) fenyegetettség állandó érzete a küldetéses hivatástudaton túl a szakmai közeg „családias" összetartását eredményezte. A „Faludi" belső köre szintén személyes, sokszor rokoni szálakon szerveződő közösség volt.[197] Az állandó munkatársak és a szemináriumok résztvevői közötti érzelmi viszonyokat, közös elköteleződést erősíthette az a tény is, hogy a máshol elérhetetlen szakirodalom feldolgozása mellett a képzés elsősorban saját pszichoterápiás esetek ismertetéséből és közös megbeszéléséből állt.

A nevelési tanácsadáson keresztül a pszichológiai szakértelem visszakerült a közoktatásba is. A hálózat létrahozásával egy időben, 1968-ban fővárosi rendelet születik arról, hogy az addigi csak orvosi iskolaérettségi vizsgálatot pszichológiai vizsgálattal kell kiegészíteni, amit a nevelési tanácsadók munkatársai végeznek. 1970-től az általános iskolákban a rászoruló gyerekek részére gyógypedagógiai fejlesztő, ún. korrekciós osztályokat hoznak létre, ahová szintén a nevelési tanácsadó szakvéleménye alapján lehetett bekerülni. A rendszert a hetvenes évek elején folyamatosan fejlesztik, az igények felmérésével szabályozzák a személyi, tárgyi feltételeket. Az évtized során a nevelési tanácsadók

[197] *„A Faludi utcai munka egészen addig tartott, amíg György Júlia élt. Őutána Vikár György vette át a vezetést, ez megint olyan, inkább ne kerüljön bele, kitört a rivalizálási balhé a Faludi utcában, és tekintettel arra, hogy én voltam ott a rangidős, már György Júlia után, engem nyugdíjaztak. Amikor én még abszolút nem mentem volna nyugdíjba. (...) Ezek a barátaim voltak. (...) A Virág Teri akarta átvenni a főnökséget. Át is vette. Összejátszott Vikár Gyurkával, akinek addig udvarolt, amíg Gyurka szerelmes nem lett belé, hát ezeket ne vedd bele. Úgyhogy ő, a Vikár Gyuri volt a főnök, és Nemesnek az ottani, tulajdonképpen rivalizálási rangját, amiben én úgy éreztem, hogy én erősebb vagyok, meg a Teri is úgy érezhette, hogy nem fog engem legyőzni, hát mit lehet csinálni? Nyugdíjazni lehet. (...) Most már, hogyha őszinteségi rohamom van, akkor azt is el kell mondani – Halász Pannit ismered, aki az én unokahúgom, aki szintén pszichológus – ő is odajött az intézetbe dolgozni, és Binét Ágnes is ott dolgozott, akinek a lánya a Varga Zsuzsa, ő szintén odajött dolgozni. Minket Binéttel együtt nyugdíjaztak, és ott maradtak az utódaink, akik minket úgymond „képviseltek". És akiket a Teri nem tudott meghódítani, mert ők is haragudtak, hogy engem nyugdíjaztak a Binéttel, és hogy Vikár elkezdett „szerelmi életet élni". Most ezt szintén idézőjelben mondom, olyan értelemben, hogy a Teri kedvességének, ismered Terit, irtó kedves tudott lenni, elragadó tudott lenni, szóval Vikár bedőlt neki, és ott a két ifjú, ellenséggé fordultak, szóval ott akkor káosz lett és veszekedések voltak"* (Interjú Nemes Líviával 2003: 81-83).

önálló intézménnyé váltak, saját épülettel vagy helyiséggel, vezetőjük a kerületi igazgatói testület tagja lett. 1972-től a nevelési tanácsadó vezetői munkakörét pszichológusi végzettséghez és klinikai vagy pedagógiai gyakorlathoz kötik. Ugyanebben az évben egy Művelődésügyi Minisztériumi rendelet szerint a megyei és a városi tanácsok nevelési tanácsadót hozhatnak létre. Így fokozatosan létrejött a nevelési tanácsadók országos hálózata (Szakács 2008).

A pszichológiai nevelési tanácsadáson, majd később az iskolapszichológusi státuszokon keresztül a gyerekpszichológusok iránt óriási igény mutatkozott, olyannyira, hogy a hetvenes évekre hiányszakmává vált, a vidéki nevelési tanácsadók türelmi időt kaptak a pszichológus álláshelyek betöltésére. A nevelési tanácsadó hálózat megszervezése és a más területeken is meginduló ismeretterjesztő tevékenység nyomán a pszichológus a „lelki", családi, kapcsolati problémák igénybe vehető, „hivatalos" szakértőjeként a népesség egyre szélesebb körében válik közismertté. A nevelési tanácsadók munkája nyomán a hetvenes évekre önálló szakmává válik a családgondozás és a fejlesztőpedagógia is (Szakács 2008), ezeken a területeken már evidencia a pszichológiai ismeretek alkalmazása. A hetvenes években a pszichológia a gyermekkorra szakosodott közintézmények (óvodák, iskolák, gyermekvédelmi hatóságok stb.) működésének megkérdőjelezhetetlen eleme, a kötelező pszichológiai iskolaérettségi vizsgálat bevezetésével teljes generációk számára vált kikerülhetetlenné, hogy életükben legalább egyszer pszichológiai szakértelemmel találkozzanak.

5. 2. Munka és hadsereg

A hetvenes évekre válik széles körben elterjedtté a munkalélektan, a pályaválasztási tanácsadás és a hadseregben alkalmazott katonai pszichológia is. Az intézményesülés folyamata ezeken a területeken is az SZKP XX. kongresszusa után indult meg, és a hetvenes évekre teljesedik ki. Jelen fejezetben sajnos csak a munkapszichológusok írásos emlékezetére tudtam hagyatkozni, ez kétségtelenül nem ad teljes képet a terület történetéről – a téma további kutatást igényelne. Ahogy a csoportozás esetében, itt is egy alkalmazott szakterületről van szó, a „mezei" munkapszichológusok többségének valószínűleg nem voltak tudományos, szakmaépítő vagy ismeretterjesztő ambíciói, és nem éreztek késztetést a szakma történetének megírására sem. Feltehetően sokkal több munkapszichológus működött a vizsgált időszakban, mint ahány „adatközlőhöz" hozzáfértem. Ezek az írásos visszaemlékezések elsősorban az intézménytörténetre irányultak, azaz a munkalélektant a pszichológia diszciplínájának kontextusában helyezik el (és nem nemzetgazdasági vagy politikai jelenségként vizsgálják).

Az ötvenes évek második felében elszórtan ugyan, de néhány üzem már alkalmazott pszichológusokat, elsősorban a veszélyes munkakörök betöltéséhez szükséges alkalmassági vizsgálatok elvégzésére. Ekkor már az állami szakpolitikusok részéről is megfogalmazódik az igény a szintén csaknem teljesen felszámolt pályaválasztási tanácsadás és a munkahelyi pszichológiai alkalmassági vizsgálatok megszervezésére. 1957-ben a Munkaügyi Minisztériumban erre a célra Munkalélektani Csoportot hoznak létre (Csirszka János pszichológus vezetésével), és egy *„fél függetlenített státuszt"* a munkalélektani kutatások számára (Csirszka 1998).

Az általam elért források alapján a munkapszichológia magyarországi újraintézményesülése, hasonlóan a pszichoterápiához, nagyon kis mértékben kapcsolódhatott a tiltás előtti időszak hagyományaihoz. Egyrészt azért, mert a szakterület a két háború között megjelent ugyan Magyarországon is (mint pályaválasztási tanácsadás, üzemi pszichotechnika), a koalíciós időszak ezen a téren is átmeneti fellendülést hozott, de korántsem lehet azt mondani, hogy meghatározó lett volna a munka világának szabályozásában. Az ötvenes évek végére viszont Nyugaton a munkalélektan óriási konjunktúrája ment végbe, a pszichológiai szakértelem a korábbinál összehasonlíthatatlanul szélesebb körben és egészen más minőségben hatotta át az üzem és a munkás életét. A menedzseri tudás és a pszichológia a vállalkozás világát kulturális értékkel, politikai és társadalmi elvárásokkal látta el. Az előző fejezetben sok szó esett arról, hogy a háború utáni üzemi pszichológiai technikák középpontjában már nem a munkás teste (azaz például reakcióideje, fáradékonysága stb.) áll, hanem egész személyisége és társas élete, sőt: a munkahely belső viszonyai, motivációs rendszere, kommunikációja, külső környezete stb. Ez a paradigmaváltás a termelés módjának és a munka státuszának megváltozásából adódik. A nyugati jóléti kapitalizmusban a munkás igénye nem csupán a kevés munka és a magas fizetés, hanem az önmegvalósítás és a valahová tartozás érzete is. A munkás, a szervezetek, intézmények pszichológiája fontos alkotóeleme lesz annak az új nyelvnek és technikának, amivel a munkást a termelés rendjéhez kötik. Ebben az új diskurzusban az ipari hatékonyság összekapcsolódik a társas alkalmazkodással és a demokrácia ethoszával – a vállalat lesz a demokratikus állam mikrokozmosza. Ezek a folyamatok lényegileg kapcsolódnak a háború utáni nyugati jóléti kapitalizmus működéséhez, a nemzetközi, azaz nyugati munkapszichológiai diskurzus és az ott alkalmazott szemlélet, technológia, szervezeti kultúra stb. ezeknek a társadalmaknak a terméke. A hatvanas évek magyar munkapszichológiája – nem meglepő módon – az elmaradottság diskurzusa, fő tematikája a „nemzetközi", azaz nyugati „színvonalhoz" való felzárkózás. A munkapszichológia esetében akár még látványosabb is lehetne a „nemzetközi"

és a magyar kontextus közötti különbség, már ami a vállalkozás és a munkás státuszát és az erről való politikai diskurzust illeti, mint a klinikai pszichológia terén. A korabeli munkapszichológusok visszaemlékezéseiben azonban erre egyáltalán nincs reflexió: fel sem merül, hogy a szocialista nagyvállalat szerkezete, erősödő lobbiérdekei, maga a tervgazdálkodás, a „munkásosztály hatalmát" hirdető politikai ideológia, esetleg a vasfüggöny vagy az ország kettős gazdasági függő helyzete bármiféle kapcsolatban állna az üzemekben és más intézményekben alkalmazott pszichológiai szaktudással. Azonban még egyszer hangsúlyozom, mindez csak az általam elért forrásokra vonatkozik – lehetséges, hogy ezek a szempontok megjelentek ott, ahol én nem végeztem kutatást. Mindenesetre önmagában beszédes tény, hogy a munkapszichológusok önéletrajzi visszaemlékezéseire (Bodor, Pléh, Lányi szerk. 1998 kötet vonatkozó önéletrajzai, Beszélgetés Molnár Imrével 1979, Molnár é. n.) igaz a fenti megállapítás, noha a zárójelben idézett források kifejezetten a diszciplína „történelmi" múltja rekonstrukciójának szándékával születtek.

Az új *Pszichológiai Szemle* első számában Molnár Imre *A munkalélektan mai feladatai* című írásában ismerteti az olvasókkal a diszciplína korabeli alapelveit. Eszerint:

> „Elsőként azt kell leszögeznünk, hogy a pszichológusok aránylag elég korán felismerték azt, hogy a *munkaproduktivitás* emelése *nem kizárólagos* és *nem is elsődleges* feladata a munkalélektannak, hanem ennek mindenekelőtt és mindenekfölött a dolgozó ember védelmét és boldogulását kell szolgálnia. (...) Szoros összefüggésben áll ezzel a felismeréssel a szemléletmódnak az a változása, amely ugyanakkor az egész lélektant jellemzi: a funkcionális szemléletről a személyiségszemléletre való áttérés. Ennek következtében a munkapszichológus nem egyes funkciókat vizsgál, hanem tudatában van annak, hogy élő emberekkel foglalkozik, akiknek múltja, jelene és jövője van, akik – még ha csupán a legmechanikusabb munkamozdulatokat is kell végezniük – a munkában egész személyiségükkel vesznek részt. Nyilvánvaló, hogy kizárólag a munkahely tárgyi körülményeihez való viszonylatok kutatása és alakítása nem bizonyult elégségesnek, hanem előtérbe került a munkahelyen belül az emberi viszonylatok egész kérdésköre, a *munkamotiváció* kérdései – mindenekfölött pedig érvényesült az az alapvető felismerés, hogy a dolgozó ember életét *minden tényezőjével együttesen* kell figyelembe venni. Nem csak azokkal a viszonylatokkal kell tehát a munkalélektanban törődni, amelyek a munkakezdéstől a munka befejezéséig előfordulnak, hanem számolni kell az ember minden életkörülményeivel, mint pl. családi helyzetével, családi kapcsolataival, céljaival, vágyaival, értékítélet-rendszerével, világszemléletével. Az egyes embert tehát úgy kell tekinteni, mint *egy meghatározott társadalom konstruktív tagját*, aki nemcsak a társadalom *termelésében*,

hanem a társadalom *életében* tölt be egy meghatározott helyet." (Molnár 1960a: 32. – kiemelések az eredetiben)

Majd bemutatja a munkalélektan területeit, illusztrálva, hogy sok idő telt el, mióta csupán a munkás fiziológiai sajátosságai és képességei képezték a „pszichotechnikai" beavatkozások tárgyát. Eszerint a modern munkalélektan területe személyiségvizsgálati módszerekkel történő pályaválasztási tanácsadás, a képzés és nevelés a betanított munkástól a vezetőkig, a dolgozó ember munkájának tárgyi és személyi feltételeinek üzemi pszichológiája, továbbá idetartozik az „emberi kapcsolatok" (human relations) pszichológiája is, amely a munkahelyi hierarchiaviszonyok, kommunikáció, motivációs tényezők működését vizsgálja. A rövid áttekintés „a" munkalélektannal, mint valamiféle univerzális igazságokra épülő gyakorlattal foglalkozik. Nem kerül szóba, hogy a diszciplína, vagy éppen annak magyarországi „elmaradottsága" összefüggésben állna a termelés módjával, technológiáival.

Az általam elért források szerint azonban úgy tűnik, a hatvanas évek végéig legalábbis, a magyarországi munkapszichológia nem a fentebb idézett „komplexitással" működött. A vizsgálatok és a beavatkozások kizárólag a munkásra és a munkavégzésre irányultak (mint például alkalmassági vizsgálatok, munkafeltételek vizsgálata, egyes brigádok szociális klímájának hatása a munkavégzésre), teljes mértékben hiányoztak a vállalatra mint szervezetre, vagy a vezetésre vonatkozó kutatások – a vezetéstudomány és a vezetőképzés csak a nyolcvanas években vált elterjedté Magyarországon (Molnár é. n.). Források hiányában csak találgatni lehet ennek okát. „Laikusként" talán leginkább a Balázs Béla Stúdió egy korabeli, politikai okokból dobozban maradt filmjét lehet elképzelni, amint adott szocialista nagyvállalat vállalatszervezési, irányítási, vagy vezetési kultúráját tárja fel tudományos precizitással és konstruktív változtatási javaslatokkal.

A munkapszichológia újraintézményesülése érdekében – miután egy kifejezetten gyakorlati alkalmazásról van szó – elsősorban az üzemi vezetőket, vagy az üzemi vezetőket „irányító" szakminisztériumokat kellett érdekeltté tenni. Ezért az ötvenes évek végétől a diszciplína újraindítása egyfajta marketingtevékenységnek köszönhető. A néhány munkapszichológiában érdekelt szakember (Molnár Imre, Kiss György, Frank Tibor, Csirszka János) rendszeres ismeretterjesztő előadásokat indít a *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat*ban (TIT) és a *Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségé*ben (MTESZ). Ez utóbbi számos gazdasági és műszaki fejlesztésekkel foglalkozó szervezetet tömörített, a munkalélektani előadások hallgatósága elsősorban üzemi vezetőkből állt (Molnár é. n.). Molnár Imre szerint a propaganda hatékony volt:

„58-ban megjelent nálam a Szegedi Lenfonógyár főmérnöke (...), valamint a Csillaghegyi Lenárugyár igazgatója (...) és a textilipari ágazat főmérnöke a minisztériumból. S azt mondták, hogy itt van két gyár, felajánlják, csináljunk munkalélektant. Így kezdtem én dolgozni Csillaghegyen, Szegeden pedig Geréb György. Ez volt tulajdonképpen a munkapszichológia megújulása a magyar iparban, mert mint mondottam, a MÁV Pályaalkalmassági Vizsgálójának működése nem terjedt túl a MÁV-on. No, ezt utánozták, Vaszkó Mihály kapott rá harmadikként a munkapszichológiára Gyöngyösön. A negyedik, aki rákapott a munkalélektanra, Zétényi György volt, aki Miskolcon, a Lenin Kohászati Művekben kezdett munkapszichológiával foglalkozni. Érdemes megjegyezni, hogy ő volt az első, aki már laboratóriumot is tudott szervezni." (Molnár é. n. 106.)

Az MTESZ Ipargazdasági Bizottsága önállósodott és átalakult Szervezési és Vezetési Tudományos Társasággá, ezen belül jött létre a Munkapszichológiai Bizottság Molnár Imre elnökletével, Kiss György titkárságával. Ez utóbbi lett a munkapszichológusok integráló szervezete. A hatvanas évek első felében a munkapszichológia az egyetemi oktatásba is bekerül: a budapesti pszichológia szakon 1964-től kötelező tantárgy a *Munka- és pályaalkalmasság pszichológiája* (Csirszka 1998), ugyanebben az évben indítják a műegyetemen a posztgraduális gazdasági mérnökképzést, amelynek keretében szintén heti két órában oktatnak munkapszichológiát (Molnár é. n.).

A hatvanas évek második felében a szocialista üzemek jelentős részében már működött munkapszichológiai laboratórium. (ld. Perczel 1998, Schenker 1998, Csirszka 1998, Molnár é. n.) A hetvenes évektől a minisztériumi ágazati szervektől is érkeznek megrendelések átfogóbb jellegű munkapszichológiai kutatásokra. 1972-ben a *Könnyűipari Szervezési Intézet* (KSZI) számára készül országos felmérés Molnár Imre vezetésével a *„nők helyzetéről a textiliparban"*, majd a *„textilipari művezetők problémáiról"*, és a *„pályakezdők helyzetéről a textiliparban"* (i. m.). A forrásokból nem derül ki, végül mi lett a kutatások következménye, de annyi bizonyos, hogy a központi ágazati iparirányítás – legalábbis a könnyűiparban – tudományos, munkapszichológiai felméréseket igényelt a szakpolitikai döntés-előkészítéshez. Molnár Imre emlékei szerint a KSZI munkatudományi kutatóintézete a hetvenes években nyereségesen működött és sok üzemi megrendelést kapott. Úgy tűnik, az állami iparpolitika a hetvenes években hasznosnak tartotta a munkapszichológiai kutatásokat, ugyanis az évtized közepétől párthatározat rendelte el, hogy minden ágazat bízza meg saját szervezési intézetét munkapszichológiai alkalmazott kutatási bázis létesítésével, és az végezze el az ágazatra specifikusan alkalmazott kutatásokat (i. m. 144.).

A munkalélektan, a mentálhigiéné és a szociálpolitika „hagyományos" érintkezési felülete, a (pszichológiai) pályaválasztási tanácsadás a hatvanas évekre szintén önálló szakterületként intézményesült. Hasonlóan a nevelési tanácsadókhoz, a jóléti szolgáltatásait egyre nagyobb mértékben kiterjesztő állam a pályaválasztási tanácsadást is széleskörűen hozzáférhető, országos hálózattá szervezi: 1967-ben alakul meg a Fővárosi Pályaválasztási Intézet, majd 1972-re kiépül a pályaválasztási tanácsadók teljes országos hálózata a fővárosi intézet koordinálásával.

Ugyancsak a hatvanas években indul meg a *„pszichológia szocialista hadseregben való alkalmazásának kidolgozása"* (Laky 1998: 168.). Ez ekkoriban elsősorban a hivatásos katonák körében végzett alkalmassági és képességvizsgálatokat, valamint speciális feladatokra kiképzett katonák pszichikai felkészítését jelentette. A sorkatonák kötelező pszichológiai alkalmassági vizsgálatát csak 1978-tól vezették be (Nagyné 2007). A Honvédelmi Minisztérium Kiképzési Csoportfőnökségének vezető pszichológusa, Laky Zoltán emlékei szerint kezdetben – egyéb forrás híján – a munkacsoport a MÁV pszichológiai alkalmassági laboratóriumának műszereit és módszereit vette át, majd fokozatosan beletanultak a pszichológia katonai alkalmazásának nemzetközi módszertanába. A Varsói Szerződés tagállamainak katonai pszichológusai között gyorsan létrejött az együttműködés, rendszeresen szerveztek nemzetközi találkozókat, konferenciákat, tanulmányutakat stb. A pszichológia körüli ideológiai gyanú, legalábbis Laky Zoltán emlékei szerint, a hatvanas évekre teljesen eloszlott. A katonai pszichológiát elismerten praktikus, eredményesen alkalmazható szaktudásnak tekintették a hadászatban. Őt idézve:

> „A hadsereg fejlesztési stádiumában és az adott társadalmi, politikai helyzetben a pszichológia tudományának alkalmazása – az 1960-as évektől – zöld utat kapott a hadseregben. A káderfejlesztés tervszerűen biztosított volt, a katonai tanintézetekben a pszichológia oktatása jelentős óraszámban – száz-kétszáz órában a profilnak megfelelően – bevezetést nyert, a tisztek felkészítésében a pszichológiai szemlélet meghonosodott. A pszichológia alkalmazásának egyre bővülő lehetősége alakult ki a káder- és személyzeti munkában, az egyénekkel való bánásmódban, a katonai hivatásra való felkészítés gyakorlatában." (Laky 1998: 169.)

KÖVETKEZTETÉSEK

Jelen elemzés egyik alapvetése volt, hogy az emberek saját szubjektivitásukat, ilyen vagy olyan módon, elsajátítják. Adott korban és társadalmakban különféle eljárások, Foucault szavaival az *„önmagaság technikái"* teszik lehetővé, hogy az emberek individuumként érzékeljék önmagukat, megteremtve egyúttal egy morális univerzumot, amelyben a „jó", vagy „helyes" élet ideáltípusa is kirajzolódik. A XX. századi nyugati szubjektivitás megteremtésében egyre nagyobb szerepet kapott a tudományos szakértelem, különböző területeken létrejöttek olyan technikák, tudások, amelyek az emberi viselkedést és az ember belső világát egy tudományos, medikális igazságdiskurzusban helyezik el és ennek megfelelően alakítják. A témával foglalkozó társadalomtörténeti elemzések egyetértenek abban, hogy a XX. század a pszichológia évszázada volt. A század első harmadától fokozódó konjunktúrával terjedtek és integrálódtak az embert pszichológiai személyiségként, az intézményeket és társas viszonyokat pszichológiai entitásként kezelő, szaktudományos státusszal rendelkező technológiák – a pszichotudományok.

Remélhetőleg jelen munka is meggyőzően illusztrálta, hogy a pszichotudományok létrejötte, terjedése, majd többé-kevésbé egységes nemzetközi diskurzussá integrálódása alapvetően az egyént a termelés folyamatába bekapcsoló eljárásokhoz kapcsolódik. Ezek az eljárások a XX. század folyamán a világ egymástól kölcsönösen és egyenlőtlenül függő államaiban eltérő formát öltöttek. A század első harmadától kezdve a rendészeti, medikális, pedagógiai stb. gyakorlatokban megformálódó pszichológiai szakértelem a gazdasági és politikai szempontból legerősebb államokban (főleg az USA-ban és az Egyesült Királyságban) gyorsuló sebességgel integrálódik a piac és az állami közpolitika intézményeinek tevékenységéhez, egyfajta humán technológiaként az emberi erőforrás egyre hatékonyabb felhasználását biztosítva. Máshol pedig – például a szocialista forradalom utáni Szovjetunióban – éppen a gazdasági, technológiai,

civilizációs elmaradottság, függőségi helyzet felszámolására használták az új „humán technológiát".

Jelen elemzés, miután a pszichológiát a termelési viszonyok kontextusában helyezi el (amelynek „szerves" része a tudat, vagy a szubjektum „termelése" is – minden pejoratív felhang nélkül), a magyar társadalmat is az államközi viszonyok szintjén zajló termelési és felhalmozási folyamatok terében értelmezi. Innen nézve az államszocializmus, illetve a kapitalista világrendszer államszocialista „alrendszere" a félperifériás fejlődésre jellemző, erős állami szerepre épülő felzárkózási kísérletnek tekinthető. Az itt vizsgált korszakban Magyarország nem közvetlenül a világgazdaság centrumaihoz, hanem valamelyik közeli, a maga részéről ugyancsak felülről vezérelt felzárkózást célzó gazdaságához (Osztrák–Magyar Monarchia, német hadigazdaság, Szovjetunió) illeszkedik alávetett pozícióba (Éber et al. 2014). Majd a rövid sztálini időszakot követően, kettős, a nyugati centrumországoktól való, fokozatosan erősödő gazdasági és a Szovjetuniótól való, fokozatosan gyengülő politikai függőségi helyzetbe került (Böröcz 1992). A pszichotudományok a XX. század második felére nemzetközi, az univerzalitás igényével fellépő tudományos diskurzusba rendeződtek, azonban, mint jelen elemzés is bizonyítja, technológiaként való használatuk az adott állam gazdasági, politikai helyzetétől függ. Innen nézve válnak értelmezhetővé az államszocialista társadalmakban a pszichotudományok alkalmazása körüli ideológiai-politikai viták, és a magyarországi pszichológia 1945 utáni rövid aranykora, betiltása, majd Kádár-kori jellegzetes félinformális helyzete is.

Amennyiben azt szeretnénk megtudni, hogyan formálódott az emberek szubjektivitása Magyarországon a XX. század első két harmadában, nem biztos, sőt, biztos, hogy nem kizárólag a pszichotudományok történetét kellett volna tanulmányoznunk, hiszen, mint láttuk a pszichológia csupán az itt elemzett korszak végén, az 1970-es évek elejétől válik olyan kiterjedt szaktudássá, hogy a népesség jelentős részének életében szerepet kapjon. A magyarországi pszichológia korabeli története nem is erről szól. Végigkövethetjük azonban, mi történik az emberek szubjektivitását létrehozó, formáló szaktudással a korabeli Magyarországon: mikor, milyen körülmények között alkalmazzák vagy mellőzik, mi lesz a tudás tartalma, technológiái adott társadalmi feltételek mellett, illetve hogyan formálódik adott körülmények kontextusában egy szakmai közösség.

A pszichológusok szakmai identitása, illetve „a" pszichológia céljáról, mibenlétéről alkotott elképzelései abban a gazdasági, politikai, szimbolikus (ideológiai) erőtérben értelmezhetők, amely a magyarországi (és a nemzetközi) tudományos-terápiás mező működését is meghatározza. Jelen elemzés e történet emberi szereplőit, azaz az egyes szakembereket, szándékaikat, tudományos-terápiás

tevékenységüket, újításaikat, életpályájukat, közösségüket szintén *szociológiai jelenségként* értelmezte, azaz társadalmi, strukturális folyamatok során kialakuló, de azokra erősen visszaható entitásként.

A pszichotudományok kialakulása, majd terjedése a XX. század elő harmadában Magyarországon is a kapitalista modernizáció folyamataihoz kapcsolódott. Összefoglalásképpen itt két tényezőt emelek ki. Egyrészt a társadalmi struktúra átalakulásával megnövekedett a „szerzett" (azaz nem öröklött) pozíciók száma, illetve az olyan legitimációs ideológiák iránti igény, amelyek a társadalmi térben elfoglalt helyet az egyén (és nem ősei) személyes érdemének, képességeinek tulajdonítják. Ugyanebben az időszakban az ipari termelékenység fokozására használt technológiák közé kerül az emberi munkaerő hatékonyabb, „minőségi" felhasználása. Ezeknek köszönhetően létrejönnek olyan technikák, amelyek az egyének képességeit tudományos eszközökkel mérik és vizsgálják. Másrészt az iparosodásból és az osztálykonfliktusokból adódó társadalmi feszültségek a népesség felügyeletének, fenti értelemben vett kormányzásának új technológiáit igénylik. A nagyvárosi proletariátus tömeges megjelenésével kapcsolatos társadalmi problémák (szegénység, prostitúció, alkoholizmus, felforgató politikai nézetek stb.) a kezelésükre hivatott rendészeti-medikális igazságdiskurzusban a populáció „minőségével" kapcsolatos problémák lesznek.

A fenti problémák kezelésére hivatott szakértelem ekkor kezd tudományos diskurzussá integrálódni, létrehozva a szakértők egy speciális közösségét (egy tudományos mezőt). A pszichotudományokat életre hívó társadalmi-gazdasági feltételek e közösségben szakmai kérdéssé, tudományos problémává transzformálódnak, és ekként hívnak életre különféle, az egyének és a népesség alakítására hivatott technikákat. A pszichológiai képesség és teljesítménymérések így egyszerre szolgálják a középosztálybeli gyerekek igényeire szabott pedagógia kialakulását, az üzemi munkaszervezés hatékonyságát, a leszerelő katonák pacifikálását és proletárgyerekek rendészeti-medikális ellenőrzését. A korabeli mentálhigiénés diskurzusban „ellentmondásmentesen" megfér az a két előfeltevés, miszerint egyrészt a társadalmi körülmények (a tömeges nagyvárosi szegénység és velejárói) pszichés betegséget okozhatnak, másrészt az alávetett társadalmi pozíció okai örökletesek (az eugenika degenerációs elképzelései szerint).

Ez a látszólagos ellentmondás összefügg azzal, hogy a XX. század első felének pszichológiai diskurzusa nem is annyira rejtett módon tartalmazza a társadalmi igazságosságra és „jó életre" vonatkozó etikai imperatívuszokat. A mai pszichológia perspektívájából nézve különösen szembetűnő a korabeli szakemberek társadalmi elkötelezettsége, reformer értelmiségi identitása és a pszichotudományok társadalmi szerepéről alkotott nagyszabású elképzeléseik.

Az egyéni és társadalmi fentebb bemutatott „pszichológiai" összekapcsolása egyszerre volt alkalmas a status quo legitimálására és megkérdőjelezésére. A pszichotudományok érvrendszere, technikái ugyanis egyúttal a szakemberek közösségéhez is kapcsolódnak, ahogyan azokhoz a társadalmi jelenségekhez is, amely e tudásokat életre hívta. A status quo legitimálása és felborítása, ahogyan maga a pszichológiai mező létrejötte is erősen kötődik a korabeli értelmiség jellegzetes társadalmi pozíciójához. Az értelmiségi pályák beszűkülése tömegével tolta az egyesületi, filantróp keretek között működő új pszichológiai szakértelem felé azokat (például a zsidókat, a középosztálybeli városi nőket), akik adminisztratív intézkedések miatt vagy más okból kiszorultak a felsőoktatásból és az állami bürokráciából, vagy nem is kerülhettek be oda. Ez az értelmiség olyan tudományos szakértelmet dolgozott ki, amely „társadalomkritikus", azaz a tudományos problémát olyan társadalmi problémaként fogalmazza meg, amelynek megoldását saját szakterülete számára tartja fenn. Ilyen értelemben nincs nagy különbség a gyermektanulmányi mozgalom, a filantróp tevékenységet végző pszichoanalitikusok, és mondjuk Szondi Lipót köre, vagy a mainstream eugenikát képviselő, a pszichiátriát az állam intézményeként használó Benedek László között. Másrészt a szakértői társadalomalakító víziók kidolgozása mellett a pszichotudományok konkrét fogyasztói is elsősorban abból a rétegből kerültek ki, ahonnan képviselőik. Például „a" gyermek érzelmi és intellektuális fejlődésére alapozott pedagógia a városi középosztály igényeit szolgálta, és korabeli megvalósítása valóban csak a városi középosztály gyermekei számára volt elérhető. Mivel a városi középosztály igényei egy tudományos diskurzus (mező) érvrendszerére fogalmazódnak át, az osztályérdek „a" gyermekkor univerzális átalakítását hirdető pragmatikus szakértelemmé, majd mozgalommá transzformálódott. Az új szakterület progresszív jellegét jelentős részben „hordozójának", a közszférából és az egyetemekről kiszorított, perifériku s értelmiség pozíciójának köszönhette, akinek érdekében állt legalább szimbolikusan koalíciót kötni a társadalom más elnyomott rétegeivel (jelen esetben leginkább a városi munkássággal). A szakértők „piacára" frissen belépett pszichológus saját polgári otthonát, a hagyományos polgári filantrópia (árvaellátás, gyermek- és anyavédelem) kereteit tágította egy a távoli jövőben (illetve a Tanácsköztársaság rövid időszakáig a jelenben) megvalósítandó reformmozgalom terepévé, amely az elnyomott rétegek mellett majdan saját értelmiségi pozícióját is politikai tényezővé emancipálja.

1945 után a pszichotudományokkal foglalkozó magyar szakértelmiség legmerészebb álmai is valóra váltak. Ez több tényező együttállásának köszönhető. Egyrészt a geopolitikai értelemben vett centrum államaiban a háború alatt humán technológiaként alkalmazott pszichotudományok robbanásszerű

konjunktúrája kezdődik, létrehozva egy a korábbinál jóval erősebben integrált, angolszász központú nemzetközi tudományos-terápiás diskurzust és mezőt. Másrészt Magyarországon a háborús összeomlást követően radikális politikai elitcsere történt, állami szakértői pozícióba helyezve a korábban onnan kiszorított, valamilyen módon „rendszerkritikus" baloldali és liberális értelmiséget, köztük a pszichotudományok képviselőit is. A politikai akarat a korábbi status quo megváltoztatására irányult, többek között, de elsősorban a társadalmi struktúra átalakításának tervein keresztül. A pszichotudományok átmeneti magyarországi konjunktúrája elsősorban a közoktatás átalakításához kapcsolódott, de a korábbiakhoz képest nagy állami támogatást kapott a korábban szintén filantróp keretek között működő mentálhigiénés mozgalom is.

A városi polgárság gyermekeire szabott két háború közötti reformpedagógiai diskurzus, az ehhez és a vidéki néptanítók mozgalmaihoz is kapcsolódó gyermektanulmányozás, valamint a populáció minőségét javítani hivatott, a nevelés és a gyerekkor területén is szakértőként fellépő eugenikai ihletésű adatgyűjtési eljárások hagyományai egy irányba mutattak, és ugyanazon állami intézményrendszer keretében váltak a közpolitikát szolgáló szaktudássá. Az addig egyesületi keretek között működő, de a társadalom intézményeinek, az emberek tömegei mentalitásának átalakításáról vizionáló értelmiségi szakértők fizetett állami közalkalmazottá váltak, és egyetlen feladatuk „álmaik" szakértői megvalósítása lett. A közoktatás átalakításának igénye, és az a politikai akarat, amely a munkásság és a parasztság gyerekeinek közoktatáson keresztüli tömeges mobilitását kívánta elérni, a tudományos pszichológia diskurzusában a képességek és az osztályhelyzet közötti kapcsolat vizsgálatát inspirálta. Maga a kérdésfelvetés több „politikai" megoldást kínál. Az osztályhelyzet és az iskolai teljesítmény közötti kapcsolat feltételezése szolgálhatja az osztályhierarchia legitimációját és kritikáját egyaránt. Előbbi esetben a képességek közötti különbségek „szentesítik" a társadalmi hierarchiát (azaz a középosztályi státusz magyarázata a jobb képesség és teljesítmény). A problémafelvetés kritikai verziója szerint a képesség és a teljesítmény az iskola szelekciós mechanizmusain keresztül kötődik az osztályhelyzethez. Az iskolai tudásként elfogadott készségek és ismeretek, valamint az értékelés módja teszik a képesség alapú szelekciót osztályalapú szelekcióvá. A tudományos szakértelemmel megoldandó „politikai" probléma az osztályhelyzet és a képességek közötti konvertáló mechanizmusok feltérképezése lett, és ennek alapján egy olyan közoktatási rendszer és tanterv kidolgozása, amely valóban képes kiegyenlíteni a gyerekek otthonról hozott társadalmi különbségeit. A pszichológiai problémafelvetés egyrészt újradefiniálja a tudás és a képesség fogalmait, rámutatva, hogy ezek maguk is társadalmi konstrukciók (például melyek azok a jártasságok, amelyeket az iskola tudásként hajlandó

elismerni); másrészt a teljesítmény társadalmi komponenseit (például az otthonról hozott kulturális tőkét – szülők iskolázottsága, magas kultúrához való hozzáférés esélyei stb.) erőforrásként kezeli és törekszik egyenlő elosztásukra.

Mint láttuk, a pszichológia nagy magyarországi konjunktúráját éppen a közoktatási reformok immár szovjet mintára történő radikalizálása vágta ketté. A származási kvótarendszer bevezetése és a fizikai dolgozók gyerekeinek adminisztratív eszközökkel történő pozitív iskolai diszkriminációja szükségtelenné tette a pszichológiai szakértelmet a közoktatásban. A pszichológia felszámolása mellett szóló érvek sajátos módon éppen a pszichológia érvei voltak, miszerint a „képesség" és a „tehetség" definiálásával a közoktatási rendszer a társadalmi egyenlőtlenségeket „pszichologizálja" (azaz visszavezeti az egyének különbségeire), és ezáltal legitimálja. Az iskola képesség és osztályhelyzet közötti konvertáló mechanizmusainak tematizálása a kvótarendszer bevezetését követően újra „rendszerkritikus" problémafelvetéssé vált, hiszen rákérdez(het) az adminisztratív intézkedések hatékonyságára.

A mentálhigiénés mozgalom háború utáni kiterjedése, majd felszámolása hasonló elvek alapján történt. Ez a diskurzus a két háború között szintén sajátosan kettős módon szolgálta a rendszer legitimációját-kritikáját és az értelmiségi pozíciókhoz fűződő társadalmi ambíciókat. Egyrészt a mentális-viselkedéses problémák örökletességét hirdetve „magyarázta" az osztálykülönbségeket. Másrészt az osztálykülönbségekhez kötődő létfeltételekkel magyarázta a mentális-viselkedéses problémákat. Mindkét érv a sürgős szakértői beavatkozást és a szakértői pozíció fontosságát implikálta, és azt állította, hogy a devianciák osztályhelyzethez (is) kapcsolódnak. A háború utáni mentálhigiénés diskurzus a társadalmi körülményeket tette felelőssé az osztályhelyzethez kötődő devianciák kialakulásáért (az „örökléstani" érvelést a fasizmus kompromittálta, és a nemzetközi tudományos diskurzusból is kikopott egy időre). A lakosság erőltetett kizsákmányolására épülő új munkaszervezési eljárás, a „sztahanovizmus" bevezetése a mentálhigiénés diskurzust újra „rendszerkritikussá" tette, hiszen az rákérdez az élet- és munkakörülmények és a mentális egészség kapcsolatára, esetlegesen megkérdőjelezve a lakosság életkörülményeit javító intézkedések eredményességét, és azt, hogy „közösség érdekében" folyatott társadalmi munka valóban nem kizsákmányoló jellegű és az ember „nembeli lényegéhez" tartozik.

A desztalinizáló XX. kongresszus után a pszichológia magyarországi újraintézményesülése a kortársak nézőpontjából is felemás módon ment végbe. Az 1956-os forradalmi reményekkel ellentétben a pszichotudományok a Kádár-korszakban nem a sztálini időszakot megelőző módon kerültek közpolitikai szerepbe. A hivatalos állami intézmények részéről nem mutatkozott igazán

nagy érdeklődés a pszichológia iránt. Legalábbis a nyilvános diskurzusban és közpolitikai döntések előkészítésében a pszichológus korántsem az a „nélkülözhetetlen" szakértő, aki a koalíciós időszakban volt. Mintha a pszichológia elsősorban a pszichológusok ügye maradt volna: az intézményi fejlesztéseket ügyes politikai alkuk során sikerült kivívni, a pszichoterápia pedig elsősorban a „második nyilvánosságként" működő, félinformális szakmai közösségekből, szintén a pártállam megfelelő szerveivel való alkudozások során, sokszor kerülőutakon került át lassan és fokozatosan a közpolitikai alkalmazások körébe. A pszichológia a hatvanas-hetvenes években „alulról", a második nyilvánosságokból, illetve az (egészségügyi) intézmények „másodvonalából" szivárgott vissza a közoktatás, a gyermekvédelem, az egészségügy, majd később a szociális munka területére. Ez a „visszaszivárgás" azonban a hetvenes évek közepére a pszichológiai szakértelem (viszonylag) széles körű elterjedését eredményezte ezeken a területeken.

A tíz év szünet után a magyar tudományos-pszichoterápiás mező újjáépítése egy jelentősen megváltozott magyar és nemzetközi kontextusban történik. A hatvanas évek első felétől, a szakma hagyományait őrző generációk dilemmáitól kísérve, a pszichológia egyre gyorsuló konjunktúrája megy végbe. Ez azonban szinte kizárólag a nyugati pszichoterápiás diskurzushoz, illetve az ahhoz való „felzárkózáshoz" kapcsolódik. A hatvanas évek végétől, hetvenes évek elejétől a pszichológia Magyarországon is „divatszakma". Azon túl, hogy a közintézmények részéről egyre nagyobb az igény a pszichológiailag képzett szakemberekre, így a pszichológus úgymond piacképes végzettségnek számított, az egyetemi pszichológusképzés, de általában a pszichológia népszerűségének további oka, hogy a vasfüggönyön innen és túl egyaránt felértékelődött az állampolgárok individualitása. A nyugati társadalmak középosztályának felduzzasztásával és a munka ethoszának átalakulásával széles társadalmi rétegek számára vált lehetővé (és kényszerré!), hogy önmagukat és környezetüket a fogyasztás és az önmegvalósítás dimenziójában értékeljék. A pszichotudományok fontos komponenseivé váltak a *„társadalmi lebegés és az élvezet ideológiájának"* (Bourdieu), többek között az egyre burjánzó pszichoterápiás módszerek biztosítottak technikákat a személyiségként értelmezett egyén állandó önkereséséhez és társadalmi kényszerek alól való „felszabadításához" (azaz önmaguk társadalmi pozíciótól független individuumként való észleléséhez). A hatvannyolcas életmódreform- és „önfelszabadító" mozgalmak Magyarországra a kádári konszolidáció hullámain érkeztek. Az „emberarcú szocializmus" és a piacosító reformok ígéretével átjárhatóbbá váltak a nyugati valóságos és szimbolikus határok; a rendszerideológia kilúgozásával és a közéletiség visszaszorításával, depolitizálásával, valamint a „második gazdaságban" végzett termelőmunka

hallgatólagos támogatásával felértékelődött a privát szféra; az életszínvonal emelkedése és a szocialista (kis)polgárosodás itt is széles rétegek számára tette lehetővé a fogyasztáson és a személyes identitáson keresztüli önmegvalósítást vagy annak igényét. A nyugati „fogyasztói kapitalizmus" és a kádári „fogyasztói szocializmus" individualizációs tendenciái tehát a *maguk módján* hozták helyzetbe a pszichotudományokat. Egyrészt lassan ugyan, de a középosztály körében megteremtettek egy keresletet a pszichológiai önismereti és terápiás technikák iránt, másrészt az egykori politikacsináló pszichológus értelmiségiből a „szabadság" kis informális köreiben működő, a tudomány nemzetközi (nyugati) sztenderdjeihez igazodó, ahhoz felzárkózni kívánó szakember lett.

Az intézményépítés új lehetőségei és kényszerei a pszichológus identitás, a pszichológus értelmiségi szerepe átdefiniálásának lehetőségeivé és kényszereivé is váltak. A hetvenes évek közepétől (a Nyugatról) Magyarországra is begyűrűző pszicho-boom elsősorban nem az állami tervgazdálkodás technológiai koncepcióihoz, hanem a félintézményes, félnyilvános szakmai közösségek intézményteremtő ambícióihoz kötődik – pontosabban amennyiben a kettő találkozott, az utóbbi kereste a kapcsolatot az előbbivel. Ugyanakkor ez az újraintézményesülési folyamat nem a piac (mint például magánpraxis) és a „civil társadalom" (mint például autonóm szakmai egyesületek), hanem az állami közszférában ment végbe. Ez az informalitásba történő „elcsúszás" egyúttal a pszichológia sajátos „depolitizálásával" is járt. Miután a pszichológia a hivatalos állami közpolitikák és azok szimbolikus, ideológiai legitimációi körében nem volt többé prioritás, az egykori közpolitika-csináló pszichológus értelmiségi generációnak újra kellett gondolni saját maga és a pszichológia társadalmi szerepét, és ezzel összhangban saját intézményteremtő stratégiáikat is.

A pszichotudományok újraintézményesítése jelentősen átrajzolta az amúgy is megtépázott tudományos-terápiás mezőt. Egyrészt a tíz év kényszerszünet miatt hiányzott a generációs folytonosság. Másrészt a pszichológiai szakértelem lehasadt a pedagógiáról, az egészségügy intézményein keresztül elsősorban a pszichoterápia kezdett újraintézményesülni. Az egészségügy félinformális szakmai nyilvánosságaiba szorult, egykor a társadalom átalakításának ambícióitól fűtött szakemberek alkották a „mesterek" generációját, a szakmai folytonosságot pedig az a néhány fiatalabb orvos képviselte, aki a sztálinizmus éveiben megmaradt kevés lehetőséggel élve sajátította el a szakmát. A szigetszerűen működő pszichoterápiás „második nyilvánosságok" gyorsan informális hálózattá szerveződtek, azonban a generációs és az egyes életutakból, társadalmi tapasztalatokból adódó habituális különbségek eltérő stratégiákat eredményeztek. A korabeli pszichoterápiás mező egyik fontos sajátossága és szervezőelve volt, hogy a hatvanas években a Nyugatról importált új terápiás módszerek

(főleg a csoportos technikák) elsősorban a szakmai közeg, azaz a mező építésére szolgáltak. A nyugati alkalmazásoktól eltérően a magyar szakembereknek kevés lehetőségük volt ekkor még a módszer széles körű elterjesztésére, és ez a komponens a szakmai-értelmiségi víziókból is hiányzott. A terápiás módszerek „hordozója" maga a szakma volt, így a mezőn belüli pozíciók egyúttal „terápiás kapcsolatokká" váltak; a nyugati terápiás módszerek technikái a „második nyilvánosságok" jellegzetes, személyes kapcsolatokon alapuló intenzitását erősítették, és a pszichológus-értelmiséget egyfajta ellenzéki szakértői identitás irányába kormányozták. A korabeli pszichoterápiás mező egyes informális szigetei bizonyos értelemben hasonlóak voltak, másfelől viszont különböztek, attól függően, hogy a vezető pozíciót betöltő szakember hogyan profilozta saját habitusát az új körülményekhez. A hatvanas években az egyes közegek a pszichotudományok hazai „közös múltjából" eltérő motívumokat vittek tovább és tettek szervező elvükké. Az egykori politikacsináló, majd börtönviselt kommunista Mérei Ferenc saját tanítványi körében a csoportos technikák „élménytöbbletét" egy a saját személye köré centrált erős érzelmi szálakon kapcsolódó informális közösség építésére használta. A fiatalabb orvosgenerációhoz tartozó Hidas György már csak életkoránál fogva sem ábrándozhatott közpolitikai víziókról. A köréje szerveződő pszichoterapeuták számára a nyugati módszerek professzionális elsajátításán és meghonosításán fáradozó, a politikai ideológiáktól is intézményektől független szakértő szerepe vált etalonná. A Faludi utca pszichoanalitikusai a pszichoanalízis háború előtti hagyományaival kerestek folytonosságot, feleleventve a mentálhigiénés mozgalom filantróp etikáját és az egykori polgári nyilvánosságok kereteit.

Bármely közegről legyen is szó, a korabeli pszichoterápiás mező további fontos sajátossága, hogy az informális szerveződést átmeneti szükségszerűségnek tekintette, és célja a formális intézményesülés volt. A vasfüggöny által kettéosztott nemzetközi tudományosság a hatvanas évek során újra egységes, „nemzetközi" tudományos diskurzussá integrálódott. A nyugati jóléti államok mentálhigiénés intézményrendszerében alkalmazott szaktudás a magyar szakemberek számára etalonná vált. A korszak politikai lobbi-útvonalain keresztül az egészségügy „második nyilvánosságából" fokozatosan megnyílt a tér a közintézmények pszichológiai profiljának kialakítására és egyúttal a tudományos-terápiás mező kiterjesztésére is. A korabeli szakembereknek nem állt érdekükben a társadalom megváltoztatását ambicionálni, hiszen minden feltétel adott volt számukra a szakmai érvényesülésre – bár ezt akkor egy retrográd, dilettáns politikai hatalommal való kényszerű alkudozásnak érzékelték a kortársak, de ez a tény mai szemmel nézve inkább egyfajta morális töltetet biztosított a pszichológus hivatás gyakorlásához és a tudományszervező munkához.

A hetvenes évek magyarországi pszichoterápiás diskurzusa már nem kapcsolja össze az individuális és a társadalmi problémákat. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a pszichológusok ne vennék észre, hogy az egyéni pszichopatológiáknak lehet társadalmi hátterük. Éppen a hetvenes-nyolcvanas években válik közéleti témává, hogy a neurózis, alkoholizmus, öngyilkosság, fiatalkori devianciák, azaz korabeli kifejezéssel a *„társadalmi beilleszkedés zavarainak"* tömeges előfordulása a társadalom és az inkompetensnek érzékelt, egyre inkább erőforrás-hiányos szakpolitikák válságtünete. Maga a pszichoterápiás diskurzus azonban ezeket a problémákat „szükségszerűen" (azaz a történeti előzmények következményeként) kizárólag az egyén mint pszichológiai értelemben vett személyiség patológiájaként értelmezi és akként is kezeli – a szó mindkét értelmében.

Ez a történet arról szól, hogy az ember belső világára vonatkozó szaktudás tartalmát és alkalmazási köreit az ilyen értelemben vett „szükségszerűségek" határozzák meg. A pszichológia lehet a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásának innovatív és érzékeny technológiája; a termelés posztfordista rendjéhez illeszkedő, folyamatosan önmaga „megvalósításán" dolgozó szubjektum napi lelki gyakorlata; a nyugati burzsoázia érdekeit szolgáló áltudomány; informális közösségek rejtett hálózata; és talán még sok minden más is – azoknak a kényszereknek és a kényszerekből fakadó lehetőségeknek megfelelően, ahogyan adott korban és adott helyen önmagunkkal bánnunk kell.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A Brief History of the American Group Psychotherapy Association 1943–1968 (1971), *International Journal of Group Psychotherapy* (21):4, http://www.agpa.org/home/about-us/agpa/25-year-history, letöltve 2014. május 14.

A Langevin–Wallon tervezet (1966) ford. Ágoston György, Budapest: Tankönyvkiadó.

A Lelkiegészségvédelmi Szövetség közgyűlése (1948/1995), *Thalassa* 6. 1–2: 264–265.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről, *Szabad Nép* 1950. április 9. 3.

A Magyar Ipari Munkatudományi Intézet (1944), Budapest.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1966. évi 12. számú törvényerejű rendelete az elmebetegek gyógykezeléséről és gondozásáról, *Egészségügyi Közlöny* 13. 110–111.

A Petőfi Kör vitái VI. Pedagógusvita, Szerk. Hegedűs B. András, Budapest: Múzsák–1956-os Intézet, 1989.

A Petőfi Kör vitái VII. Iparművészvita, Orvosvita, Szerk. és a jegyzeteket írta Hegedűs B. András és Ember Mária, Budapest: 1956-os Intézet, 1994.

Ankét a hátrányos helyzetben lévő tanulókról 1967, *Pedagógiai Szemle* 5: 385–427.

Ádám György (1986): *Az orvosi hálapénz Magyarországon*, Budapest: Magvető.

Adorjáni Csaba és Gálfi Béla (1965): *A pszichotikusok csoportpszichoterápiája*, Budapest: Akadémiai.

Ágoston György (1958): Küzdjük le az ellenséges, revizionista nézeteket! *Pedagógiai Szemle* (7):1 1–15.

Ajkay Klára és Pál Mária (1989): A pszichoterapeuta Mérei Ferenc, In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.) (1989): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest: k. n. 39–42.

Ajtony Árpád (2006): Adalékok a pszichodráma történetéhez, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 95–100.

Angyal Lajos (1947): A mai gyógyító eljárások módosító hatása az elmebeteg ellátásra In: *Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg-, Elme- és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án tartott ankétja*, Budapest: MOSZSZ, 82–95.

Avarffy Elek (1939): *A Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a MONE megalakulása 1919-ben*, Budapest.

Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg-, Elme- és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án tartott ankétja, Budapest: MOSZSZ, 1947.

Az OSZSZK Pszichológiai Társaságának első kongresszusán hozott határozatok (1960), *Magyar Pszichológiai Szemle* 17: (1), 72–78.

Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.) (1989): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest: k. n.

Bagdy Emőke (1989): Közösségek hálózatában... In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest: k. n. 9–10.

Bagdy Emőke (2006): Pszichodráma műhelycsoportunk (M.Cs) teljesítményei, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 89–93.

Bagdy Emőke és Szakács Ferenc (1993): Klinikai pszichológia az intézetben, In: Kárpáti Miklós, Kuncz Elemér, Kundra Olga (szerk.): *Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 125 éves*, Budapest: OPNI, 33–46.

Bakonyi Péter (1983): *Téboly. Terápia. Stigma*, Budapest: Szépirodalmi.

Ball, Stephen J. (1981): *Beachside Comprehensive. A Case-Study of Secondary Schooling*, Cambridge: Univ. Press

Baran Brigitta (2008): Horányi Béla professzorságának két időszaka (1945-től 1951-ig, majd 1957-től 1975-ig). In: Bitter István, Huszár Ilona, Szirmai Imre (szerk.): *A Balassa utcai klinikák 100 éve: szemelvények az intézmény történetéből 1908–2008*, Budapest: SOTE, 117–138.

Baranyai Erzsébet et al (1947): *Tanítás és értelmi fejlődés*, Budapest: VKM.

Barcy Magdolna és Fonyó Ilona (1989): Személyes fejlődés és csoportdinamika Mérei Ferenc verbális csoportjaiban, In: Bagdy Emőke, Forgács Ferenc, Pál Mária (szerk.): *Mérei emlékkönyv*, Budapest: k. n. 43–45.

Barkóczi Ilona (1998): Önarckép háttérrel, In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (1998): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó 13–27.

Barra György (1947): Nagy László és Ranschburg Pál nyomában. A gyermeklélektan vidéki úttörői, In: Baranyai Erzsébet et al.: *Tanítás és értelmi fejlődés*, Budapest: VKM, 158–170.

Batiz Dénes (1988): A tízéves Képességvizsgáló Állomás In: Kiss György (szerk.): *Tanulmányok a pszichológia hazai gyakorlati alkalmazásának múltjáról*, Budapest: BME Mérnöktovábbképző Intézet, 111–115.

Benedek István (1948): *Az ösztönök világa*, Budapest: k. n.

Benedek István (1955): Munka- és környezet terápia kétéves tapasztalatai, *Az Ideggyógyászati Szemle 1955. évi melléklete. Az Orvos-egészségügyi Szakszervezet Pavlov Ideg-Elme Szakcsoportjának 1954. december 9-10-11-én tartott nagygyűlése*, 238–239.

Benedek István (1957): *Aranyketrec. Egy elmeosztály élete*, Budapest: Bibliotheca.

Benedek István (1978): Szondi In: *A gyógyítás gyógyítása. Orvosi, orvostörténeti tanulmányok*, Budapest: Gondolat, 249–283.

Benedek László (1931): *A cselekvő eugenikának és a psychiatriának öröklésbiológiai és orvosi vonatkozásai*, Budapest: k. n.

Daphne, Berdahl (2005): The Spirit of Capitalism and the Boundaries of Citizenship in Post-Wall Germany. In. *Comparative Studies in Society and History*, 47: (2), 235–251.

Beszámoló a Lelki Egészségvédelmi Szövetség általános gyermekvédelmi szakosztályának alakuló üléséről, Thalassa 6. 1–2, 260–262.

Beszámoló a Lelki Egészségvédelmi Szövetség kutató szakosztályának alakuló üléséről (1947/1995), Thalassa 6: 1–2, 258–260.

Beszélgetés Molnár Imrével (1979), az interjút készítette: Neményi Mária *Magyar Pszichológiai Szemle* 19: 1, 83–92.

Beszélgetés Pákh Tiborral (1982): *Beszélő* (1): 2: 52–59.

Bibó István (1948/1986): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok 2. kötet, 1945–1949*, Vál. és szerk.: Huszár Tibor és Vida István, Budapest: Magvető, 361–809.

Binét Ágnes (1949): Az üvegházi nevelés világszemlélete, *Köznevelés* 1949. február 15. 71–75.

Bitter István (2005): Antipszichotikumok. Rövid történeti áttekintés, *Lege Artis Medicinae*, 15:2, 4–7.

Bitter István, Huszár Ilona, Szirmai Imre (szerk.) (2008): *A Balassa utcai klinikák 100 éve: szemelvények az intézmény történetéből 1908–2008*, Budapest: SOTE.

Bloch, Sidney és Reddaway, Peter (1977): *Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent*, New York: Basic Books.

Bockman, Johanna, Eyal, Gil (2002): Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism. *American Journal of Sociology*, 108 (2), 310-352. (Magyarul: Bockman, Johanna és Eyal, Gil (2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma A neoliberalizmus transznacionális gyökerei, *Fordulat* 21, 102-149.)

Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.) (1998): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó.

Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.) (2006): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum.

Borgos Anna (2005): Alkotás, gyógyítás, változás. Gyömrői (Gelb, Rényi, Glück, Ujvári, Ludowyk) Edit életútja, *Thalassa* 15:2–3, 185–194.

Borgos Anna (2006a): „Egy mutatvány forgatókönyve." Motívumok Mérei Ferenc pályájából és személyiségéből nyilatkozatai és tanítványai tükrében, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 11–37.

Borgos Anna (2006b): „Önök e szempontból kivételek" Nők a pszichoanalízisben, *Lettre* 3. 21–24.

Borgos Anna (2007): *Portrék a Másikról. Akotónők és alkotótársak a múlt századelőn*, Budapest: Noran.

Borgos Anna (2008): A megtestesült trauma. Hisztériás betegek huszadik század eleji kórrajzok tükrében In: Bakó Boglárka, Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Befogadás és kirekesztés a női társadalomban.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 385–395.

Borgos Anna (2009): Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és politika találkozásai Hajdu Lilly életrajzának tükrében, *Thalassa* 20:1: 21–46.

Bourdieu, Pierre (1989): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge.

Bourdieu, Pierre (2009a): A tudományos mező, (ford. Fáber Ágoston) *Replika* 67. 11–36.

Bourdieu, Pierre (2009b): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája, (ford. Fáber Ágoston), *Replika* 67. 37–65.

Böszörményi Zoltán (szerk.) (1968): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*, Budapest: OIE.

Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései, *Mozgó Világ*, 16:8, 61–66.

Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás a kapitalista félperiférián, *Szociológiai Szemle* 2 (3): 3–20.

Böszörményi Zoltán (1960): Beszámoló az I. Csehszlovák Pszichiátriai Kongresszusról, *Magyar Pszichológiai Szemle* (17): 2, 209-212. Biztos? Kell ide a másodiknál a 0?

Buda Béla (2011): *Az elme gyógyítása. Kritikus pillantások egy különös orvosi szakterületre*, Budapest: Háttér.

Bukovszkij, Vlagyimir (1991): *„...és feltámad a szél"*, Budapest: Katalizátor Innovációs Iroda.

Buyandelgeriyn, Manduhai (2007): Dealing with uncertainty: Shamans, marginal capitalism, and the remaking of history in postsocialist Mongolia, *American Ethnologist*, 34 (1), 127–147.

Buyandelgeriyn, Manduhai (2008): Post-Post-Transition Theories: Walking on Multiple Paths. *Annal Review of Anthropology*, 37, 235–250.

Bürgi Meyer, Karl (1996): „A laboratórium egy lázasan dolgozó hangyatársadalom", *Thalassa* 7:2, 83–103.

Canguilhem, Georges (2004): *A normális és a kóros*, ford. Gervain Judit, Budapest: Gondolat.

Cushman, Philip (1995): *Constructing the Self, Constructing America. A Cultural History of Psychotherapy*, Da Capo Press.

Czoniczer Gábor (1945): Orvosképzés és lélekelemzés, *Orvosok Lapja* 4: 218–224.

Csanádi Gábor – Ladányi János – Gerő Zsuzsa (1978): Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskolák, *Valóság* 6: 30–44.

Csekey László (1947): Beszámoló a családi ápolásról a balassagyarmati családi ápolási teleppel kapcsolatban In: *Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg-, Elme- és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án tartott ankétja*, Budapest: MOSZSZ, 35–49.

Csekey László ifj. (2010): A családi ápolás és annak tanulságai. In: Harmatta János és Szőnyi Gábor (szerk.): *A '47-es kérdések mai szemmel. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg, Elme és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án „Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon" címmel tartott ankétja kommentárokkal*, Budapest: MentalPort, 183–190.

Cser János (1988): A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma szervezetének kialakulása, In: Kiss György (szerk.): *Tanulmányok a pszichológia hazai gyakorlati alkalmazásának múltjáról*, Budapest: BME Mérnöktovábbképző Intézet,116–122.

Csirszka János (1998): Pályakép In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó, 37–42.

Donáth Péter (2007): *Adalékok Nagy László pályájához 1918–1922.* Budapest: Trezor Kiadó.

Dósa Rudolfné – Liptai Ervinné – Ruff Mihály (1959): *A Magyar Tanácsköztársaság egészségügyi politikája*, Budapest: Medicina.

Dunn, Elizabeth C. (2004): *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor.* Ithaca–London: Cornell University Press.

Epstein László (1901): A tébolyda mint elmegyógyintézet, In: *Az 1900. évi október 28-29-én Budapesten tartott első országos elmeorvosi értekezlet munkálatai*, Budapest, 155–161.

Epstein László (szerk.) (1901): *Az 1900. évi október 28-29-én Budapesten tartott első országos elmeorvosi értekezlet munkálatai*, Budapest.

Epstein László (1911): A fajnemesítés (eugenika) problémái, *Huszadik Század* 12:6, 35–39.

Erdélyi Ildikó (1989): A kísérletező kedv nyomában, In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest: k. n. 46–49.

Erdélyi Ildikó (2006): Mérei Ferenc pszichodrámája, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 73–86.

Erős Ferenc (1985): Hollós István tanulmánya elé, *Pszichológia*, 5, 612–615.

Erős Ferenc (1986): *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, Budapest: Gondolat.

Erős Ferenc (1989): A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében, In: Bagdy Emőke, Forgács Ferenc, Pál Mária (szerk.): *Mérei emlékkönyv*, Budapest: k. n. 27–31.

Erős Ferenc (1990): Mérei fényében és árnyékában, *BUKSZ* 2: 2, 150–154.

Erős Ferenc (2006): Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 127–161.

Erős Ferenc (2007): Lélekgyógyászat a háború szolgálatában. In: *Trauma és történelem:*

Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Budapest: Jószöveg Műhely, 104–120.

Erős Ferenc (2009): Ferenczi professzori kinevezése: háttér és kronológia, *Thalassa* 20:4, 3–28.

Erős Ferenc (2011): *Pszichoanalízis és forradalom. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1818/19-ben. Tanulmány és dokumentumok*, Budapest: Jószöveg Műhely.

Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin (1985): Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok? *Medvetánc* 2–3: 129–144.

Erős Ferenc, Lénárd Kata, Bókay Antal (szerk.) (2008): *Typus Budapestinensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásairól*, Budapest: Thalassa.

Etkind, Alexandr (1999): *A lehetetlen erősza. A pszichoanalízis története Oroszországban*, Budapest: Európa.

Ewing, Thomas F. (2001): Restoring Teachers to Their Rights: Soviet Education and the 1936 Denunciation of Pedology, *History of Education Quterly* (41): 4. 471–493.

Eyal, Gil (2000): Anti-Politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism, *Theory and Society*, 29: (1), 49–92. (Magyarul: Eyal, Gil (2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme, *Fordulat* 21, 216.266)

Éber Márk Áron (2012): *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom" tagolódásának és tagolásának vizsgálatához.* PhD-disszertáció, ELTE TáTK, Szociológia Doktori Iskola.

Éber Márk Áron és Gagyi Ágnes (2014): Osztály és társadalomszerkezet a magyar szociológiában, *Fordulat* 21. 170–191.

Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Gerőcs Tamás, Jelinek Csaba, Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához, *Fordulat* 21. 10–64.

Fabinyi Rudolf (1922): A Lipótmező 50 esztendős, *Orvosi hetilap* 24: 249.

Faragó László (1950): A „koalíciós neveléstudomány" bukása, *Magyar Pedagógia*, 59:1, 66–77.

Faragó László (1958): Amiben Füreden megegyeztünk, *Pedagógiai Szemle* (7): 3, 212–218.

Faragó László – Kiss Árpád (1949): *Az új nevelés kérdései*, Budapest: Új Nevelés Könyvtára.

Fekete János (1968): Intézetünk megalapítása és működése 1900-ig, In: Böszörményi Zoltán (szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*, Budapest: OIE, 67–82.

Felkai László (szerk.) (1971): *Nevelésügyi kongresszusok Magyarországon 1848–1948, I–II.* Budapest: Magyar Pedagógiai Társaság.

Ferenczi Andrea (2006): Navigare necesse est. Beszélgetés dr. Buda Bélával, *Lege Artis Medicinae*, 16 (2): 177–178.

Ferenczi Sándor (1918/1982): A háborús neurózisok pszichoanalízise, In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból.* Vál. és szerk.: Linczényi Adorján, Budapest: Helikon, 199–225.

Ferenczi Sándor (1922): Pszichoanalízis és társadalomkritika, *Nyugat* 15. 1. kötet, 554–555.

Ferenczi Sándor (1932/2005): *Klinikai napló*, Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Judith Dupont, ford. Végh Katalin, Budapest: Neumann KHT.

Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ferge Zsuzsa (1972): A társadalmi struktúra és az iskola közötti néhány összefüggés, *Szociológia* 1. 10–36.

Ferge Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*, Budapest: Akadémiai.

Ferge Zsuzsa és Háber Judit (szerk.) (1974): *Az iskola szociológiai problémái*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Filozófiai problémák a magasabbrendű idegműködés fiziológiájában és a pszichológiában, Budapest: Akadémiai, 1965.

Fitzpatrick, Sheila (1979): *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934*, Cambridge University Press.

Focher László (1932): Fajegészség-védelem. Benedek László: A cselekvő eugenikának és psychiátriának öröklésbiológiai és orvosi vonatkozásai, *Magyar Psychológiai Szemle* 1932. január–december, 83–88.

Fonyó Ilona (2006): A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 55–63.

Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés: a börtön története*, ford. Fázsi Anikó és Csűrös Klára, Budapest: Gondolat.

Foucault, Michel (1998): A „kormányozhatóság". Előadás a College de France-ban 1978. február 1. In: *Fantasztikus könyvtár*, Szerk. és ford. Romhányi Török Gábor): Budapest: Pallas Stúdió, 106–123.

Foucault, Michel (2000): Az önmagaság technikái,In: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. Sutyák Tibor, Debrecen: Latin Betűk, 345–369.

Foucault, Michel (1976/2000): A hatalom mikrofizikája, ford. Kicsák Lóránt, In: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. Sutyák Tibor, Debrecen: Latin Betűk, 307–330.

Foucault, Michel (2000): *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*, ford. Romhányi Török Gábor, Budapest: Corvina.

Foucault, Michel (2004): *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Ford. Sujtó László, Budapest: Atlantisz.

Foucault, Michel (2003): *Abnormal. Lectures at the College de France 1974–75*, ford. Burchell, Graham, London: Verso.

Foucault, Michel (2006): *Psychiatric Power. Lectures at the College de France 1973–74*, ford. Burchell, Graham, London: Palgrave Macmillan.

Frank Tibor (1978): A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás, *Világosság* 4. 239–247.

Freud, Sigmund (1921/1995): Tömegpszichológia és én-analízis, In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*, Budapest: Cserépfalvi, 185–241.

Füredi János (1970): A terápiás közösségről. *Ideggyógyászati Szemle*, 23:168–176.

Füredi János (2011): *A kényszer kapui – Pszichokrimi*, Budapest: Medicina.

Füredi János és Buda Béla (1980): A pszichiátria önállósodásának problémája Magyarországon, *Orvosi Hetilap* 121: 19, 1115–1120.

Füredi János, Mórotz Kenéz, Szombathelyi Éva (1969): Az osztálycsoport módszertani kérdéseiről, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 26:252–260.

Füredi János, Szakács Ferenc (1969): Csoport-pszichoterápia kettős vezetéssel, *Orvosi Hetilap*, 110: 2695–2701.

Gagyi Ágnes (2014): Beágyazott kritika. A *Fordulat és reform* kontextusa, *Fordulat* 21, 150–170.

Gazdag Gábor (2004): *Az elektrokonvulzív kezelés magyarországi hatásának felmérése, és különböző gyógyszerek görcstevékenységre kifejtett hatásának vizsgálata*, PhD-értekezés, Semmelweis Egyetem Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika.

Gazsó Ferenc (1971): Társadalmi mobilitás és az iskola, *Társadalmi Szemle* 5: 67–78.

Gazsó Ferenc (1979): Egyenlőtlen esélyek és az iskola, *Valóság* 9: 1–11.

Gazsó Ferenc és Várhegyi György (1965): A művelődési egyenlőtlenségek és az iskolarendszer, *Valóság* 12: 54–61.

Gazsó L. Ferenc – Zelei Miklós (1989): *Őrjítő mandragóra. Bevezetés a politikai pszichiátriába*, Budapest: Pallas Lap- és Könyvkiadó.

Gádorné Donáth Blanka (1998): Pályakép, In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó, 56–61.

Gálfi Béla (1964): *Munkaterápia a pszichiátriai gyakorlatban*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gáti Ferenc (1997): Epilógus, In: In: Horányi Györgyné (szerk.): *György Júlia emlékkönyv*, Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet és Nemzeti Egészségvédelmi Intézet, 63–67.

Gegesi Kiss Pál (1958): Előszó, *Pszichológiai Tanulmányok* 1. kötet, 5–6.

Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press.

Gille Zsuzsa (2010): Is There a Global Postsocialist Condition? *Global Society* 24: (1), 9–30. (magyarul: Gille Zsuzsa (2014): Létezik-e globális posztszocialista állapot? *Fordulat* 21. 266–302.)

Golnhofer Erzsébet (2004): *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*, Pécs: Iskolakultúra.

Gortvay György (1944): Háború és munkásvédelem, *Egészség* január–február: 36–45.

Gyáni Gábor (1994): *A szociálpolitika múltja Magyarországon*, Budapest: História – MTA TTI.

Gyáni Gábor (1998): A regulázó gondoskodás, In: Léderer Pál, Tenczer Tamás, Ulicska László

(szerk.): *„A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok". Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*, Budapest: Új Mandátum, 11–28.

György Júlia (1960/1997): György Júlia saját kezűleg írt önéletrajza, In: Horányi Györgyné (szerk.): *György Júlia emlékkönyv*, Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet és Nemzeti Egészségvédelmi Intézet, 6–7.

Hacking, Ian (1995): *Rewriting the Soul. Mulitiple Personality and the Sciences of Memory*, Princeton, New Yersey: Princeton Univ. Press.

Hacking, Ian (1999): Madness: Biological or Constructed. In: *The Social Construction of What*, Harvard Univ. Press, 100–125.

Hacking, Ian (2004): *Historical Ontology*, Boston: Harvard University Press.

Hadas Miklós (1998): Szexualitás és pszichiátria. Dr Pintér Emil monológja, az interjút készítette és monológgá szerkesztette Hadas Miklós, *Replika* 30. 7–17.

Halász Gábor (1984): Az oktatáspolitika szerkezete a hatvanas-hetvenes években, *Medvetánc* 2-3., 73-96. http://halaszg.ofi.hu/download/Medvetanc.pdf

Halász Gábor (1988): Oktatáspolitika és neveléstudomány a hetvenes években: a hatos főirány története, *Tájékoztató a közoktatási kutatásokról* 9., pp. 5-49. http://halaszg.ofi.hu/download/Hatos_foirany.pdf

Halász G. (1988-89): Radikális ideológia és kompromisszumos gyakorlat: oktatáspolitika Magyarországon a hatvanas évek elején, *Medvetánc*, 1988/4 -1989/1., 243-252.

Haney, Lynne (2000): Global Discourses of Need: Mythologizing and Pathologizing Welfare in Hungary. In Burawoy, Michael et al: *Global Ethnography. Forces, Connections and Imaginations in a Postmodern World.* Los Angeles–London: University of California Press, 48–73.

Haney, Lynne (2002): *Inventing the Needy. Gender and Politics of Welfare in Hungary*, University of California Press.

Hann, Chris M. (szerk.) (2002): *Postsocialism.* Routledge.

Hann, Chris M. – Humphrey, Carolin – Verdery, Katherine (2002): Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. In: Hann, Chris M. (szerk.): *Postsocialism.* Routledge, 1-28.

Harrach Andor (2010): A Bálint-csoport eszmetörténete, *Thalassa* (21):3, 29–50.

Haraszti Miklós (1981): „Ilyesmi nálunk nem fordulhat elő" (politikai pszichiátria Magyarországon), *Beszélő* 1:1. 28–33.

Haraszti Miklós (1983): Jakab Károly meggyógyult, *Beszélő* (3): 7. 91–94.

Havas Gábor (1973): A munkásgyerek, munkásszülő és az iskola, *Szociológia* 4: 519–540.

Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek*, Budapest: Typotex.

Hárdi István (1957): Hollós István, 1872–1957. Ideggyógyászati Szemle. 10: 51–53.

Hárdi István (1982): Hollós István, *Orvosi Hetilap* 123, 3099–3100.

Harmat Pál (1990): Kezelésre szorulsz, elvtárs. Pszichiátria a politikai megtorlás szolgálatában, *Valóság*, 7: 74–85.

Harmat Pál (1994): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, Budapest: Bethlen Gábor Kiadó.

Harmatta János (2006): A Pszichoterápiás Hétvégek (1974–1986) története és hatása, *Pszichoterápia* 15: (1), 6–18 (első rész), 15: (2), 86–95. (második rész)

Harmatta János és Szőnyi Gábor (szerk.) (2010): *A '47-es kérdések mai szemmel. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg, Elme és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án „Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon" címmel tartott ankétja kommentárokkal*, Budapest: MentalPort.

Hegedűs B. András (szerk.) (1989): *A Petőfi-kör vitái VI. Pedagógusvita*, Budapest: Múzsák–1956-os Intézet.

Heller Ágnes és Vajda Mihály (1970): Családforma és kommunizmus, *Kortárs*, 10, 1655–1665.

Herman, Judith L. (2003): *Trauma és gyógyulás*, Budapest: Háttér Kiadó – Kávé Kiadó – NANE Egyesület.

Hermann Alice (1946): *Emberré nevelés*, Budapest: Irodalmi és Művészeti Intézet.

Hermann Alice (1948/1995): Az üzemi napköziotthonok szerepe a lelki egészségvédelemben, *Thalassa* 6: 1–2, 253–256.

Hermann Alice (1964/1979): Életemről, munkámról, In: *Gyermekben érlelődik a jövő. Válogatott írások.* Vál. és szerk.: V. Binét Ágnes, Budapest: Kossuth – Magyar Nők Országos Tanácsa. 13–27.

Hermann Imre (1945): Bevezető In: Hermann Imre, Harkai Schiller Pál, Kulcsár István, Mátrai László, Kardos Lajos, Mérei Ferenc, Noszlopi László, Szalai Sándor: *A mai lélektan*, Budapest: Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet.

Hermann Imre (1947): Pszichoterápia és elmeügy, In: *Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg-, Elme- és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án tartott ankétja*, Budapest: MOSZSZ, 96–105.

Hermann Imre (1998): Önéletrajzi töredékek. Összeállította Nemes Lívia, In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó, 89–106.

Hidas György (1963): Neurotikusok klinikai csoport-pszichoterápiája, *Ideggyógyászati Szemle* (14):7, 198–206.

Hidas György (1998): Önéletrajz, In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel*, Budapest: Pólya Kiadó, 107–129.

Hiebsch, Hans (1961): Introduction, In: Winn, Ralph (ed.): *Soviet Psychology*, New York: Philosophical Liprary Inc.

Hoffer János (1995): Megemlékezés egy mentálhigiénés folyóiratról és elporladásáról, *Thalassa* 6: 1–2., 224–226.

Hollós István (1909): A Lipótmezei állami elmegyógyintézet 40 évi betegforgalma 1868

– 1908, In: Babarczi Schwartzer Ottó és Moravcsik Ernő Emil (szerk.): *Melléklet az Orvosi Hetilap 33. számához. Elme- és Idegkórtan*, 75–83.

Hollós István (1918): Az V. Nemzetközi psychoanalitikai congressus Budapesten, *Gyógyászat* 58 (41): 517–519.

Hollós István (1927/1990): *Búcsúm a sárga háztól*, Budapest: Cserépfalvi.

Hollós István (1947): Elmebeteg és társadalom, In: *Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg-, Elme- és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án tartott ankétja*, Budapest, 50–58.

Horányi Béla (1947): A mental-hygiene néhány feladatáról, *Népegészségügy* 3. 2081–2083.

Horányi Béla (1948/1995): A jövő embere személyiségszerkezetének néhány kérdéséről, *Thalassa* 6: 1–2, 250–253.

Horányi Béla (1955): Stief Sándor, a neuropathológus, *Az Ideggyógyászati Szemle 1955. évi melléklete*, 255–256.

Horányi Béla (1960): Az orvosi pszichológia helyzete, *Magyar Pszichológiai Szemle* (1): 3, 275–277.

Horányi Györgyné (1997): György Júlia és a Faludi, az alakuló nevelési tanácsadó hálózat szakmai bázisa, In: uő (szerk.): *György Júlia emlékkönyv*, Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet és Nemzeti Egészségvédelmi Intézet, 15–16.

Horváth Szabolcs, Mészáros Mária, Horánszky Kornélia, Koronkai Bertalan, Pertorini Rezső (1966): A csoport-pszichoterápiás ülés dinamikájának elemzése, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 23:146–157.

Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1959): A kommunista nevelésről és közoktatásról, In: *Az SZKP XXI. kongresszusa 1959. január 27–február 5.*, Budapest: Kossuth.

Hudovernig Károly (1910): *Az 1909. évi augusztus hó 28.-án Budapesten tartott ötödik országos elmeorvosi értekezlet munkálatai*, Budapest.

Hudovernig Károly (szerk.) (1912): *Az 1911. évi október hó 29-én és 30-án Budapesten tartott VI. Országos Elmeorvosi Értekezlet Munkálatai*, Budapest.

Hunyady György (2006a): Hetvenöt év magyar pszichológia, In: *A szociálpszichológia történeti olvasatai*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 199–213.

Hunyady Görgy (2006b): A budapesti tudományegyetem és a pszichológia, In: *A szociálpszichológia történeti olvasatai*, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 187–199.

Huszár Tibor (1995): *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Budapest: Akadémiai.

Huszár Tibor (1998): *A politikai gépezet működése 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye (esettanulmány)*, Budapest: Corvina.

Ilku P. (1967): Oktatáspolitikánk időszerű kérdései, Köznevelés, No. 6., pp. 201-204.

Illyés Gyula (1929): Mit páváskodsz előttem? Mária Béla versei, *Nyugat* 21:7.

Illyés Gyula (1948): *Lélekbúvár*, Budapest: Révai.

I. P. Pavlov fiziológiai tanításával foglalkozó tudományos ülésszak, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953.

Ivanov-Szmolenszkij, A. G. (1952): A pszichiátria helyzete és feladatai Pavlov tanainak fényében, In: *Szovjet orvostudományi referáló szemle. Ideg-elmegyógyászat*, Budapest: Orvostudományi Dokumentációs Központ, 3: 2, 3–53.

Jakab Miklós (1979): *Társadalmi változás és magyar értelmiség (1944–1947)*, Budapest: Kossuth.

Joravsky, David (1989): *Russian Psychology: a Critical History*, Oxford: Blackwell.

Kaczander Gyula (1946): Az orvosok igazolásának eredményeiről és hibáiról, *Orvosok Lapja* 1946. január 15. 104–105.

Kardos László (szerk.) (1978): *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949*, Budapest: Akadémiai.

Kárpáti Miklós, Kuncz Elemér, Kundra Olga (szerk.) (1993): *Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 125 éves*, Budapest: OPNI.

Kárpáti Miklós (2009): *Volt egyszer egy Lipótmező*, Budapest: k. n.

Kemény Ferenc (1919): Egészségügy a Tanácsköztársaságban, *Egészség*, 5–6: 121–144.

Király József (1964): *Kísérletező pszichológusok*, Budapest: Gondolat.

Kiss Árpád (1948): A lélektani tényező a nevelésben, *Köznevelés* (4.) 19: 458–462.

Kiss Árpád (1971): A Negyedik Egyetemes Tanügyi Kongresszus. In: Felkai László (szerk.): *Nevelésügyi kongresszusok Magyarországon 1848–1948, II kötet.* Budapest: Magyar Pedagógiai Társaság, 163–187.

Kiss György (1983): A pszichológia ipari alkalmazásának kezdetei Magyarországon, *Pszichológiai Szemle* 21:1, 28–39.

Kiss György (1991): Az individuálpszichológia megjelenése Magyarországon, In: Arató Ottó – Kiss György: *Az individuálpszichológia és hatása Magyarországon*, Budapest: Tankönyvkiadó, 47–60.

K. Horváth Zsolt (2006): Szexuál-lélektani szubkultúra az ötvenes évektől. Vázlat a Törzs keletkezéséről és politikai szocializációjáról, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 37–55.

K. Horváth Zsolt (2011): *Kívül. Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténében*, PhD-disszertáció, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Budapest.

Klaniczay Sára (1997): György Júlia „ars poeticá-ja", In: Horányi Györgyné (szerk.): *György Júlia emlékkönyv*, Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet és Nemzeti Egészségvédelmi Intézet, 29–32.

Kluge Endre (1926): Elmeorvoskongresszus, *MONE* 1926. december 1. 247.

Knausz Imre (1985): Az MDP és a közoktatás kérdései az iskolák államosítása után, *Pártörténeti Közlemények* 3. 171-201

Knausz Imre (1988): A közoktatás pártfelülvizsgálata 1950 tavaszán, *Párttörténeti Közlemények* 1. 151-172.

Knausz Imre (1998): Szakszerűség és politikum az Országos Neveléstudományi Intézetben, In: *Történelem és oktatás*. Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet, 101–109.

Knausz Imre (2006): A magyar „pedológia" pere 1948–1950, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 161–181.

Kojevnikov, Alexei (2000): Games of Stalinist Democracy. Ideological Discussions in Soviet Sciences 1947–1952, In: Fitzpatrick, Sheila (szerk.): *Stalinism. New directions*, Routledge, 142–177.

Kolosi Tamás (1971): *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*, Budapest: Kossuth.

Konrád György és Szelényi Iván (1974/1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Budapest: Gondolat.

Kovai Melinda (2010): *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzain*, PhD-disszertáció, Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Doktori Iskola.

Kovai Melinda és Neumann Eszter (2015): Hová lett az egyenlősítő közoktatás? A komprehenzív iskolareform sorsa Angliában és Magyarországon, *Educatio* 4. 65-78.

Kovács András (1984): Zsidókérdés a mai magyar társadalomban In: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*, Párizs: Magyar Füzetek, 1–37.

Kovács András (2008): *A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*, Budapest: Gondolat.

Kovács M. Mária (1994): *Liberal Professions and Illiberal Politics. Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*, Oxford Univ. Press.

Kovács M. Mária (1995): A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években, *Budapesti Negyed* 2: 8, 137–158.

Kovács M. Mária (2001): *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 45 között*, Budapest: Helikon.

Kovács M. Mária – Örkény Antal (1991): *Káderek (Szociológiai Füzetek, 52.)*, Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ.

Kozulin, Alex (1984): *Psychology in Utopia. Toward a Social History of Soviet Psychology*, Cambridge: MIT Press.

Köte Sándor (1989): Mérei Ferenc és a népi kollégiumok, In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest: k. n. 81–84.

Kövér György (1998): *Losonczy Géza. 1917–1957*, Budapest: 1956-os Intézet.

Kövér György (2005): Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete, *Korall* 21–22.: 59–96.

Krausz Tamás (1991): *Pártviták és történettudomány: viták az „orosz történelmi fejlődés sajátosságairól", különös tekintettel az 1920-as évekre*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Krausz Tamás (1996): *Sztálin – 1996. Történelmi esszé*, Budapest: Útmutató Kiadó.

Krausz Tamás (1997): *Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*, Budapest: Napvilág.

Krausz Tamás (2003): A „sztálini szocializmus", In: *A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*, Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 266–291.

Krausz Tamás (2008): *A Szovjetunió története*, Budapest: Kossuth.

Kun Miklós (2004): *Kedves Hilda. Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*, Budapest: Medicina.

Kuncz Elemér (1993): Intézetünk az alapítástól a centenáriumig, In: Kárpáti Miklós, Kuncz Elemér, Kundra Olga (szerk.): *Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 125 éves*, Budapest, 5–19.

Lafferton Emese (1998): Hysteria and deviance in fin de siécle Hungary. Ilma's case. In: Hadas Miklós, Kovács Katalin és Lafferton Emese (szerk.): *Central European Hysteria*, Budapest: Replika Kör, 75–99.

Lafferton Emese (2003): *A History of Hungarian Psychiatry, 1850–1908*. PhD-Dissertation in History, CEU.

Lafferton Emese (2004): Magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai*, Budapest: Áron kiadó, 34–73.

Laky Zoltán (1998): Önéletrajz, In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó, 167–171.

Lantos György (1948/1995): Mentálhigiéné és pedagógia, *Thalassa* 6: 1–2, 229–233.

Lasch, Christopher (1984): *Az önimádat társadalma*, ford. Békés Pál, Budapest: Európa.

Latour, Bruno (1999): *Pandora's Hope*, Cambridge: Harvard University Press.

Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: University Press.

Lányi Gusztáv (1997): Pszichológia és politika. Politikai pszichológia Magyarországon a fordulat évétől a rendszerváltásig, *Politikatudományi Szemle* 6: (1), 153–168.

Lányi Gusztáv (2001): *Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába*, Budapest: Jószöveg.

Lázár György (1950): A magyar pedológia visszavonulási taktikája, *Társadalmi Szemle*, 3–4, 250–276.

Lechner Károly (1919): Az elmefogyatékosságok szerepe a társadalomban, *Természettudományi Közlöny*, LI. Kötet, 725–730, 773–786.

Ledeneva, Alena (2008): Blat and Guanxi: Informal Practices in Russia and China, *Comparative Studies in Society and History* 50: (1), 118–144.

Lénárd Ferenc (1960a): A neveléslélektan problémái, *Magyar Pszichológiai Szemle*, (1): 1, 20–28.

Lénárd Ferenc (1960b): A neveléslélektani albizottság feladatai, *Magyar Pszichológiai Szemle*, (1): 3, 286–289.

Lenkei Júlia (2009): Egy analitikus a mozdulatművészek között. P. Liebermann Lucy pályaképéhez, Thalassa (20): 1, 92–99.

Lisznyai Sándor (1999): A magyar individuálpszichológiai mozgalom 1945 utáni története, *Magyar Pszichológiai Szemle*, (54): 2. 167–178.

Litván György (1989): Mérei Ferenc a politikában, In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest: k. n. 112–116.

Litván György (1999): Mérei és a „Krampusz". Esettanulmány, *Beszélő* 4: (2), 60–70.

Litván György (2006): Mérei és a „Krampusz" In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 193–209.

Losonczi Ágnes (1998): *Utak és korlátok az egészségügyben*, Budapest: Akadémiai.

Lukács Péter (1991): *Színvonal és szelekció*, Budapest: Educatio.

Lurija, Alekszandr, R. (1987): *Utam a lélekhez. Tudományos önéletrajz*, ford.: Pléh Csaba, Budapest: Gondolat.

Máday István (1946): Nevelési tanácsadók, *Embernevelés* (2) 3–4, 123–126.

Madzsar József (1911) Fajromlás és fajnemesítés, *Huszadik Század* 12. évf. 145–160.

Majerszky Klára (1997): *A Sántha-ügy*, Budapest: Akadémiai.

Makarenko, Anton Szemjonovics (1936/1963): *Pedagógiai hősköltemény. Az új ember kovácsa*, Budapest: Európa.

Mandel Ignác (1912): A közkórházi elmeosztályok ügye, In: Hudovernig Károly (szerk.): *Az 1911. évi október hó 29-én és 30-án Budapesten tartott VI. Országos Elmeorvosi Értekezlet Munkálatai*, Budapest, 205–213.

Mandel, Ruth és Humphrey, Caroline (szerk.) (2002): *Markets and Moralities. Ethnographies of Postsocialism*, Oxford – New York: Berg.

Matza, Thomas (2010): *Subjects of Freedom. Psychologyst, Power and Politics in Postsocialist Russia*, PhD-disszertáció, Modern Tought and Literature, Stanford University.

Matza, Thomas (2012): „Good individualism"? Psychology, ethics, and neoliberalism in postsicialist Russia, *American Ethnologist* 29: (4), 804–818.

Mária Béla (1967): Az új elmeügyi törvényről, *Orvosi Hetilap* 108, 1459–1461.

Mária Béla (1968): Intézetünk története 1945-től napjainkig, In: Böszörményi Zoltán (szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*, Budapest: OIE, 111–126.

Mátrai László (1960): A filozófiai-pszichológiai albizottság feladatai, *Magyar Pszichológiai Szemle* 1: (3): 269–271.

Mérei Ferenc (1948a): *Gyermektanulmány*, Budapest: k. n.

Mérei Ferenc (1948b): A falakon belül. A neveléstudomány feladata, *Köznevelés* 4: 22, 449–552.

Mérei Ferenc (1948/1995): *Az iskolai érettség problémái*, Thalassa 6: 1–2, 243–248.

Mérei Ferenc (1949a): Pszichologizmus a nevelésben, *Forum* 2: 209–216.

Mérei Ferenc (1949b): A kétféle műveltség, *Embernevelés* 5: 1, 26–30.

Mérei Ferenc (1949c): *Utópia és valóság a magyar nevelésben*, Budapest: Szikra.

Mérei Ferenc (1949d): Nacionalizmus és kozmopolitizmus az iskolában, *Embernevelés* 5: 7–8, 294–296.

Mérei Ferenc (1949e): A burzsoá objektivizmus a gyermeklélektanban, *Magyar Pedagógia* 58:6, 68–78.

Mérei Ferenc (1949f): Group Leadership and Institutionalization, *Human Relations* 2: (1), 23–39.

Mérei Ferenc (1967): A pár és a csoport. Csoportdinamikai kísérlet gyermekeken. In: Gegesi Kiss Pál (szerk.): *Pszichológiai Tanulmányok* X. Budapest: Akadémiai Kiadó, 373–423.

Mérei Ferenc (1971): *Közösségek rejtett hálózata. A szociometriai értelmezés*, Budapest: KJK.

Mérei Ferenc (1975): A cselekvés szerkezete és a közösségi dinamika – Kurt Lewin pszichológiája, In: Lewin, Kurt: *Csopordinamika: válogatás Kurt Lewin műveiből*, Vál. Mérei Ferenc és Szakács Ferenc, Előszó: Mérei Ferenc, Budapest: KJK, 7–53.

Mérei Ferenc (1987): A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr, *Pszichológia* 7, 1–24.

Mérei Ferenc (1967/1989): Nagy László élete és munkássága, In: *Freud fényében és árnyékában*, Budapest: Interart, 119–169.

Mérei Ferenc (1971): Henri Wallon élete, munkássága, pszichológiája, In: *Henri Wallon: Válogatott tanulmányok*, Budapest: Gondolat, 13–56.

Mérei Ferenc (1973/1989): November 64. Egy mutatvány forgatókönyve. In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest, k. n. 129–134.

Mérei Ferenc (1977/1989): Gyermeklélektan és ismeretelmélet: Piaget életműve In: *Freud fényében és árnyékában*, Budapest: Interart, 85–119.

Mérei Ferenc (1981/1989): Bandázs nélkül, In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest, k. n. 146–159.

Mérei Ferenc (1991): Három találkozás In: Réz Pál (szerk.): *Bibó-emlékkönyv* 2. kötet. Budapest: Századvég, 353–357.

Mérei Ferenc (1979/2006): Nem tudom abbahagyni, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 259–262.

Mérei Ferenc, Ajkay Klára, Dobos Emőke, Erdélyi Ildikó (1987): *A pszichodráma önismeretei és terápiás alkalmazása*, Budapest: Akadémiai.

Mészáros Judit (2009): *„Az Önök bizottsága". Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció*, Budapest: Akadémiai.

Micale, Mark S. and Porter, Roy (1994): Introduction: Reflections on Psychiatry and its Histories, In: Porter, Roy and Micale, Mark (eds.): *Discovery and History of Psychiatry*, Oxford Univ. Press, 3–34.

Miller, Peter és Rose, Nicolas (1988): The Tavistock Programme: the government of subjectivity and social life, *Sociology* (22):2,171–192.

Miller, Peter és Rose, Nicolas (2008): On Therapeutic Authority: Psychoanalytical Expertise Under Advanced Libarlism, In: *Governing the Present*, Cambridge: Polity Press, 142–173.

Mitchell, Stephen A. és Black, Margaret J. (2000): *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*, Budapest: Animula.

Molnár Imre (1960a): A munkalélektan mai feladatai, *Magyar Pszichológiai Szemle* (1): 1, 30–36.

Molnár Imre (1960b): A Gyermeklélektani Intézet működéséről és a Munkalélektani Bizottság feladatairól, *Magyar Pszichológiai Szemle* (1): 3, 292–296.

Molnár Imre (é.n.): *Ami a kulisszák mögött volt a magyar pszichológiában a XX. század közepén*, Kézirat.

Moussong-Kovács Erzsébet (1956): Gondolatok a psychiatria szemléletéhez, *Ideggyógyászati Szemle*, 9: 5, 144–151.

Nagy Sándor (1958): Még egyszer a balatonfüredi pedagógiai konferenciáról, *Pedagógiai Szemle* (7): 5. 407–415.

Nagyné Bereczki Szilvia (2007): Speciális katonai beosztások orvosi és pszichológiai alkalmassági vizsgálatának története Magyarországon, *Bolyai Szemle* 16:2, 7–25.

Navrackij, V. K. (1951): A higiéne helyzete és feladatai Pavlov fiziológiai tanainak megvilágításában, *Népegészségügy*, 32: 9, 353–356.

Nekipelov, Victor (1980): *Institute of Fools. Notes from the Serbsky*, ford.: Carynnyk, Marco és Horban, Marta, New York: Farrar Straus Giroux.

Nemes Lívia (1997): Visszaemlékezés a „Faludi"-ra, In: Horányi Györgyné (szerk.): *György Júlia emlékkönyv*, Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet és Nemzeti Egészségvédelmi Intézet, 21–22.

Nemes Lívia (2006): Gyermeklélektan és gyermekábrázolás Mérei Ferenc műveiben, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 65–73.

Neumann Eszter (2011): Az állam kiszorítása az iskolából, *AnBlokk* 5: 26–32.

Nyírő Gyula (1939): Szociális elmehygiene, *Népegészségügy*, 20: 3, 163–179.

Nyírő Gyula (1956): Freud Zsigmond, *Ideggyógyászati Szemle*, 9: 5, 143–144.

Nyírő Gyula (1957): Búcsú Sántha Kálmántól, *Ideggyógyászati Szemle*, 10:1. 2.

Oláh Gusztáv (1922): Politikai psychopathák, *Népegészségügy* 3:19–20, 676–685.

Oláh Gusztáv (1923): *Védekezés az elmebetegség ellen*, Budapest, 1923 (Különlenyomat a *Népegészségügy* 1922. 11. számából).

Oláh Gusztáv (1927): Közkórházi elmeosztályok, *Népegészségügy* 18: 1223–1232.

ONI (1949): *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága 1936. július 4-én kelt határozata a peodológiai eltévelyedésekről. (Különlenyomat az Országos Neveléstudományi Intézet Értesítőjének 1. számából)*, Budapest: ONI.

Orthmayr Alajos (1968): A psychiatria haladásának áttekintése 1945-től napjainkig, In: Böszörményi Zoltán (szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*, Budapest, 97–109.

Ornstein, Paul H.(2010): Bálint Mihály egykor és most, *Thalassa* 21: (3), 5–16.

Pákh Tibor (1987): Moszkva pszichiátriai visszaéléseinek hatása a magyar igazságszolgáltatásban. *Égtájak között* 10.

Palló Gábor (2009): Darwin utazása Magyarországon, *Magyar Tudomány* 6: 714–726.

Pálóczi Horváth György (1948): Freud, avagy egy illúzió eredete, *Forum*, 3: 25–39, 4: 106–125.

Pándy Kálmán (1905): *Gondoskodás az elmebetegekről más államokban és nálunk*, Gyula: k. n.

Paneth Gábor (1994): Pszichoanalízis in tempore belli, *BUKSZ* 7: (3), 260–268.

Paneth Gábor (1998): Paneth-dialógus, Az interjút készítette: Pléh Csaba In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó, 176–189.

Papp István (2008): *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*, Budapest: Napvilág Kiadó.

Pataki Ferenc (1968): Nevelésügyünk és a szociológia, *Társadalmi Szemle* 11: 72–82-

Pataki Ferenc (szerk.) (1974): *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban*, Budapest: Tankönyvkiadó.

Pataki Ferenc (1977): A magyar pszichológia történeti útjának néhány történeti tanulsága, *Magyar Pszichológiai Szemle* 34. 563–586.

Pataki Ferenc (2005): *A Nékosz-legenda*, Budapest: Osiris.

P. Bakay Éva (1998): Pszichológusi pályafutásom, In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó, 200–221.

Perczel József (1998): Psychology mon amour, In: Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó, 221–240.

Perecz László (2005): „Fajegészségtan", balról jobbra. Az eugenika század eleji recepciójához: Madzsar és Pekár, In: Valastyán Tamás (szerk.): *A totalitarizmus és a magyar filozófia. Tanulmányok*, Debrecen: Vulgo, 200–212.

Pertorini Rezső (1968): Az intézet pszichoterápiás munkássága, In: Böszörményi Zoltán (szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*, Budapest, 283–291.

Pertorini Rezső és Kleininger Ottó (1961): Kísérlet a szociometriás módszer pszichiátriai osztályon való alkalmazására, *Ideggyógyászati Szemle*, 14:238–246.

Phillips, Robert és Furlong, John (szerk.) (2002): *Education, Reform and the State. Twenty-Five Years of Politics, Policy and Practice*, London: Routledge

Pikler Emmi (1948/1995): Csecsemők lelki egészségvédelme, *Thalassa* 6:1–2, 234–236.

Pintér Gábor (é. n.): Jacob Levy Moreno és Pető András, http://www.morenocentrum.hu/

index.php/jacob-es-zerka-moreno/jacob-levi-moreno-es-peto-andras, letöltve 2014. július 24.

Pisztora Ferenc (1980a): Politikai mítosz mint tünetmeghatározó tényező a pszichopatológiában. A Rudolf trónörökössel kapcsolatos téveszmék 1867–1918. In: Frank Tibor és Hoppál Mihály (szerk): Hiedelemrendszer és társadalmi tudat, Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 255–266.

Pisztora Ferenc (1980b): Szociális presztízs a monarchia korában. Státusszimbólumok a kor nagyzásos téveseszméinek tükrében. *Valóság* 7: 75–87.

Pisztora Ferenc és Gál Piroska (1978): Nacionalizmus, sovinizmus, nemzetiségi ellentétek és psychopatológiai vetületeik a Monarchia korabeli Magyarországon, *Orvosi Hetilap* 34: 2091–2093.

Pisztora Ferenc (1988): Benedek László élete, személyisége és életművének társadalom- és kultúrpsychiátriai, psychológiai és eugenikai vonatkozásai I., *Ideggyógyászati Szemle* 41: 441–456.

Pisztora Ferenc (1993): A magyar pszichiátria vázlatos története az Osztrák–Magyar Monarchia korában és a két világháború közötti időszakban (1867–1944), *Psychiatria Hungarica* 8:2, 125–137.

Pisztora Ferenc (1996): Bepillantás a magyar pszichiátria történetébe. A különféle irányzatú elmegyógyászati iskolák és jelentősebb képviselőik vázlatos ismertetésén keresztül (II. rész), *Psychiatria Hungarica* 11: 1, 65–75.

Pléh Csaba (1979): A magyar pszichológia fejlődésének néhány jellemzője a publikációk mennyiségi elemzésének tükrében (1958–75), In: MTA II. oszt. Közleményei, Budapest, 209–231.

Pléh Csaba (1985): Társadalmi változások és a pszichológia négy évtizede, *Világosság* (26) 4, 212–218.

Pléh Csaba (1992): *Pszichológiatörténet*, Budapest: Gondolat, 259–281.

Pléh Csaba (1998a): *Hagyomány és újítás a pszichológiában*, Budapest: Balassi.

Pléh Csaba (1998b): Pszichológia, szimbolika, diktatúra, BUKSZ 10: (3), 288–296.

Pléh Csaba (2008): *A lélek és a lélektan örömei*, Budapest: Gondolat.

Pléh Csaba (2011): *A lélektan a kultúra útján*, Budapest: Kairosz.

Pléh Csaba, Bodor Péter, Lányi Gusztáv (1998): Egy társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése: a magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok tükrében, In: *Önarckép háttérrel*, Budapest: Pólya Kiadó, 303–310.

P. Liebermann Lucy (1956): Csoportterápia a nevelési tanácsadásban. *Gyermekgyógyászat*, 10: 289.

P. Liebermann Lucy (1960): A módszertani albizottság feladatai, *Magyar Pszichológiai Szemle* (1): 3, 290–292.

Pollner György (1975): Mária Béla, *Orvosi Hetilap*, 39. szeptember 28.

Porter, Roy (2002): *Madness. A Brief History*, Oxford: University Press.

Porter, Roy és Wright, David (szerk.) (2003): *The Confinement of the Insane. International perspectives, 1800–1965*, Cambridge: Univ. Press.

Rainer M. János (2004): A „hatvanas évek" Magyarországon. (Politika)történeti közelítések, In: uő (szerk.): „Hatvanas évek" Magyarországon. Tanulmányok, Budapest: 1956-os Intézet, 11–31.

Rajka Tibor (1947): Az ankét anyagának összefoglalása, *Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg-, Elme- és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án tartott ankétja*, Budapest, 134–135.

Ranschburg Pál (1912): A pathologiás alkatúak züllöttsége. A gyermekkori züllöttség psychopathiája és társadalmi hygieneje In: Hudovernig Károly (szerk.): *Az 1911. évi október hó 29-én és 30-án Budapesten tartott VI. Országos Elmeorvosi Értekezlet Munkálatai*, Budapest, 180–186.

Révai József (1948): Munkásifjakat a középiskolákba és a főiskolákra! *Köznevelés* (4) 18. 429–431.

Révai József (1949): A demokratikus nevelés szelleme (1947. december) In: *Élni tudtunk a szabadsággal*, Budapest: Szikra, 614–615.

Révész Béla (2005): Állambiztonság és pszichológia, *Beszélő*, 10: (5), 48–63.

Révész Sándor (1997a): Mellékhalál..., *Beszélő*, 2: 89–90.

Révész Sándor (1997b): *Aczél és korunk*, Budapest: Sík Kiadó.

Révész Sándor (1999): *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*, Budapest: 1956-os Intézet – Sík Kiadó.

Rose, Nikolas (1990): *Governing the Soul. The shaping of the private self*, London, New York: Routledge.

Rose, Nikolas (1996a): Psychiatry as a Political Science: Advanced Liberalism and the Administration of Risk, *History of Human Sciences*, 9: 1. 1–23.

Rose, Nikolas (1996b): *Inventig Ourselves: Psychology, Power and Personhood*, Cambridge: University Press.

Salgó Jakab (1901): Az elmegyógyászat oktatásáról, In: Epstein László (szerk.): *Az 1900. évi október 28-29-én Budapesten tartott első országos elmeorvosi értekezlet munkálatai*, Budapest, 82–86.

Sarkadi Borbála (2013): Interjú Paneth Gáborral, *Lélekelemzők. Interjúkötet, a Lélekelemzés különszáma*, 9–23.

Sarkady Kamilla (é. n.): A magyarországi pszichodráma története. Bevezető egy német nyelvterületről érkezett, mérföldkőnek számító tankönyvhöz, http://www.pszichodrama.hu/konyvajanlo-2/29-zeitlinger-pszichodrama-tk, letöltve 2014. július 24.

Sáska Géza (2008): Alkalmazott lélektan és reformpedagógia 1945 után, 1–2. rész, *Beszélő*, 13: (1), 39–49; 13: (2), 28–38.

Schaffer Károly (1927): *Az elmebetegségek és a kapcsolatos idegbetegségek kórtana*, Budapest: Novák Rudolf és Társa Tudományos Könyvkiadóvállalat és Könyvkereskedés.

Schenker László (1998): Autobiographia, Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.) (1998): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Budapest: Pólya Kiadó, 256–260.

Scheidlinger, Saul és Schamess, Gerald: Fifty Years of AGPA 1942–1992: An Overview http://www.agpa.org/home/about-us/agpa/50-year-history, letöltve 2014. május 14.

Schnell János (1939): Dilettánsok és szakemberek a nevelési tanácsadásban, *Gyermekvédelem* (9): 7, 101–104.

Schnell János (1968): *A Fővárosi Gyermekideggondozó Hálózat kialakulása, tudományos és történeti előzménye*, Budapest: Központi Gyermekideggondozó Intézet.

Sennett, Richard (1998): *A közéleti ember bukása*, Budapest: Helikon.

Sík Sándor (1945): Előszó, In: *Demokrácia és köznevelés*, Budapest: Országos Köznevelési Tanács, 3–5.

Simonovits István (1947): A magyar elmebetegügy jelenlegi helyzetéről és a jövő feladatairól, In: *Az elmebetegügy jelen kérdései Magyarországon. A Magyar Népjóléti Minisztérium és a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Ideg-, Elme- és Lélektani Szakcsoportjának 1947. június 7-én és 8-án tartott ankétja*, Budapest, 6–21.

Sipeki Irén (2005): A pályaválasztási tanácsadók tevékenységének és történetének áttekintése, *Neveléstörténet* 2: 1–2, 126–134.

Sirotkina, Irina (2010): Toward a Soviet Psychiatry – War and the Organization Of Mental Health Care In Revolutinary Russia, In: Bernstein Frances L.; Burton, Christopher; Healey, Dan (eds.): *Soviet Medicine: Culture, Practice, and Science*, Northern Illinois University Press, 27–79.

Solt Ottília (1979/1998): Cigány gyerekek az iskolában, In: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest: Beszélő, 289–298.

Stan, Sabina (2012): Neither commodities, nor gifts: post-socialist informal exchanges in the Romanian healthcare system, *Journal of the Royal Anhropological Institute*, 18. 65–82.

Standeisky Éva (2007): A kommunisták politikai antiszemitizmusa (1945–1957), *Századvég* 2: 3–31.

Stenning, Alison (2005): Where is the Post-socialist Working Class? Working-Class Lives in the Spaces of (Post-)Socialism, *Sociology*, 39: (5), 983–999.

Szabolcs Éva (2006): „Pedagógiánk... valóban népünk nevelőihez fog szólni, Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia, *Educatio* 3. 609–621.

Szabolcsi Miklós (1949): Az új nevelés kérdései. Faragó László és Kiss Árpád könyve, *Köznevelés* 1949. június 1. 309–310.

Szakács Ferenc (1989): Mérei Ferenc: a magyar klinikai pszichológia megteremtője, In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.) (1989): *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Budapest: k. n. 36–38.

Szakács Katalin (2008): 40 éves a nevelési tanácsadó, *Budapesti Nevelő*, 44: (4): 85–95.

Szalai Sándor (1960): Hozzászólás Molnár Imre előadásához a Magyar Pszichológiai Társaság „A pszichológia helyzete hazánkban" c. első nagygyűlésén, *Magyar Pszichológia Szemle* (1):3, 296–297.

Szana Sándor (1912): A züllött gyermekek psychopathológiája és sociálhigiéniája, In: Hudovernig Károly (szerk.): *Az 1911. évi október hó 29-én és 30-án Budapesten tartott VI: Országos Elmeorvosi Értekezlet Munkálatai*, Budapest, 147–180.

Székács Judit (2010): Bevezetés a Thalassa „Bálint Mihály egykor és ma" című tematikus számához, *Thalassa* (21): 3, 3–4.

Szepesi János (1942): Elmebetegek homofamiliáris ápolása a Lelki és Idegbeteggondozó és Tanácsadó Állomás keretében, In: Benedek László és Bakody Aurél (szerk.): *Közlemény a Magyar Ideg- és Elmeorvosok Egyesülete XVI. országos értekezletének üléseiről*, Budapest, 273–280.

Sziklai Imre (1950): Az új nevelés kérdései, *Magyar Pedagógia* 59:1, 77–87.

Szilágyi János (1972/2006): Kettesben. Szilágyi János interjúja Mérei Ferenccel, In: Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű*, Budapest: Új Mandátum, 279–290.

Szirtes Gyula (1968): A Lipótmező fejlődése 1900 és 1945 között, In: Böszörményi Zoltán (szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*, Budapest: OIE, 83–96.

Szmirnov, Alekszej Alexejevics (1960): A pszichológia feladatai az SZKP XXI. Kongresszusa határozatainak tükrében, *Magyar Pszichológia Szemle* 1: (2) 129–154.

Szokolszky Ágnes (2009) (szerk.): *A lélektan 80 éves története a szegedi egyetemen*, Szeged: JATE Press.

Szondi Lipót (1939): Beszámoló a M. Kir. Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani és Gyógytani Laboratóriumának 1938. évi munkásságáról, *Jövő útjain* 14: (1–2): 3–5.

Szovjet orvostudományi referáló szemle. Ideg-elmegyógyászat, Budapest: Orvostudományi Dokumentációs Központ, 1950–1953.

Szőke György (1992): Egy jövő illúziója, *Köztársaság* 1992. december 18. 42–43.

Szőnyi Gábor és Tomcsányi Teodóra (1984): Magyar csoport-pszichoterápiás irodalom 1956–1981, *Pszichológia* 4: (4), 613–638.

Szőnyi Gábor (1987): A klinikai csoport-pszichoterápia néhány tanulsága a szociálpszichológia számára, *Pszichológia* 7: (3), 419–429.

Szőnyi Gábor (2005): *Csoportok és csoportozók. A lélektani munkára építő csoportok vezetése*, Budapest: Medicina.

Tariska István (1948a): A freudizmus mint az imperializmus házi pszichológiája. A harmadik londoni mental-hygiénés kongresszus, *Fórum*, 10: 799–805.

Tariska István (1948b): ...és ami a freudi illúzióból következik, *Fórum*, 11: 899–903.

Tariska István (1948c): Reakció az ősök várócsarnokában. Benedek István sorsanalitikus könyvéről, *Fórum*, 12: 987–993.

Tariska István (1949): Pszichologizmus a nevelésben és ennek határai, *Fórum* 4. 328–329.

Tariska István (1951): Kórházi elmebetegügyünk helyzete és feladatai, *Népegészségügy* 1. 17–25.

Tettamanti Béla (1949): A nevelés szocialista fogalma, *Köznevelés* 1949. október 1. 533–534.

Tokay László (1955): Emlékezés Stief Sándorra, *Az Ideggyógyászati Szemle 1955. évi melléklete*, 252–255.

Tóth Pál Péter (1980): Interjú Tariska Istvánnal In: *A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez*, Budapest: Oktatási Minisztérium (Szociológiai füzetek 20.), 234–269.

Vajda Zsuzsanna (1995): *A pszichoanalízis budapesti iskolája és a nevelés*, Budapest: Sík Kiadó.

Vajda Zsuzsanna (1999): Egy pszichoanalitikusan képzett nevelő a baloldali diktatúrában. Esettanulmány Hermann Alice-ról, *Magyar Pszichológiai Szemle*, (54): 2. 157–166.

Van Voren, Robert (2002): Comparing Soviet and Chinese Political Psychiatry, *Journal of American Acad. Psychiatry Law*, 30: 131–135.

Van Zanten, Agnes (2005): Bourdieu as educational policy analyst and expert: a rich but ambiguous legacy. *Journal of Education Policy*, 20(6):671–686.

Vári Sándor (1999): A női hisztéria Budapesten az 1880-as években, *BUKSZ* 11. 174–183.

Veér András (1990): Utószó, In: Hollós István: *Búcsúm a sárga háztól*, Budapest: Cserépfalvi, 129–132.

Vekerdi László (1984): „Permanens kritikai jelenlét hatotta át az egész klinikát" – interjú Tariska Istvánnal Sántha Kálmánról, *Magyar Tudomány* 7–8: 590–600.

Vikár György (1994): *Az emlékezés ösvényein*, Budapest: Balassi.

Vikár György (1997): György Júlia és a „Faludi", In: Horányi Györgyné (szerk.): *György Júlia emlékkönyv*, Budapest: Fővárosi Pedagógiai Intézet és Nemzeti Egészségvédelmi Intézet, 17–20.

Weil Emil (1948/1995): Beköszöntő, *Thalassa* (6): 1–2. (Egy meg nem jelent folyóirat – *A jövő embere*), 228–229.

Windholz, George (1999): Soviet psychiatrist under Stalinist duress: the design for a 'new Soviet psychiatry' and its demise, *History of Psychiatry* 10: 329–347.

Winn, Ralph (szerk.) (1961): *Soviet Psychology*, New York: Philosophical Library Inc.

Zádor Imre (2000): *Minden perc egy örökkévalóság*, Budapest: Argumentum.

Zibolen Endre (1958): Balatonfüredről-feladatainkról, *Pedagógiai Szemle* (7): 4. 310–320.

Zibolen Endre (1989): Mérei Ferenc a Balatonfüredi Pedagógus Konferencián, In: Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.): Mérei Ferenc emlékkönyv, Budapest: k. n. 85–88.

Zsakó István – Jó János (1936/1993): *Magyar ideg- és elmegyógyászati bibliographia az 1831–1935 években*, Budapest: OPNI–Animula.

Interjúk, levéltári források

Interjú Ajkay Klárával, 2003. február 18. Készítette: Borgos Anna a „Mérei élet-mű" kutatás keretében

Interjú Barcy Magdolnával, 2002. október 22. Készítette: Borgos Anna a „Mérei élet-mű" kutatás keretében

Interjú Binét Ágnessel 1979, XX. század hangja archívum 409_9. 21

Interjú Fonyó Ilonával, 2003. április. Készítette: Borgos Anna a „Mérei élet-mű" kutatás keretében

Interjú Füredi Jánossal, 2011. február, készítette: Kovai Melinda

Interjú Kun Miklóssal, 1988. október–1989. február, 1956-os Intézet, OHA 188. sz. Készítette: Rejtő Gábor

Interjú Nemes Líviával, 2003. március, 1956-os Intézet: OHA 768. Készítette: Lévai Júlia

Interjú Székács Istvánnal, 1980. március–április. Készítette: Javonirczky István, 1956-os Intézet OHA 225.

Interjú Szilágyi Lillával é. n. készítette Radnóti Sándor, XX. század hangja archívum 409_9. 21.

Budapest Főváros Levéltára (BFL) XVII. 1709. 17. Lipótmezei Elmegyógyintézet igazolóbizottsági iratok

Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL) 42. 21. Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete iratai

NÉVMUTATÓ

Abraham, Karl 55
Aczél Anna 452
Aczél György 351-353, 355-356, 396, 451, 452, 453, 454, 456
Adler, Alfred 91, 92, 228, 243, 244, 360
Adorjáni Csaba 382, 383, 475
Ady Lajos 91
Aichhorn, August 89
Ajkay Klára 402, 404, 418, 419, 422, 426, 431-433, 475
Ajtony Árpád 425, 427, 431, 475
Alexander Ferenc 59,
Alexits György 234
Almásy Endre 278, 387
Alpár Zsuzsa 452
Andor Endre 81
Angyal Lajos 71, 101, 121, 122, 128, 129, 275, 350, 475
Antal Pál 282
Arató Ottó 159, 486
Avar Pál 34, 35, 121, 261-264, 266, 271-273, 275, 279, 287, 288, 314
Avarffy Elek 61, 65, 476
Ádám György 260, 263, 264, 339, 340, 475
Ádám Zsigmond 88
Ágoston György 299, 306, 307, 475

Babarczi Schwartzer Ottó 40, 484
Babics (Babits) Antal 109, 282
Bacsik Katalin 206
Bagdy Emőke 399-401, 405, 412, 417, 431, 435, 476
Bakody Aurél 102, 115, 121, 495
Bakonyi Pál 445,
Bakonyi Péter 34, 35, 121, 122, 262-264, 266, 272, 273, 275, 279, 287, 290, 343, 344,
Balassa Benő 98
Balassa László 122, 159
Balázs Péter 88
Balkányi Sári 88
Ball, Stephen J. 446, 476
Baran 2008)
Baran Brigitta 100, 101, 114, 121, 274, 275, 476
Baranyai Erzsébet 135, 152, 256, 476
Barcy Magdola 403, 421-425, 433, 476
Barkóczi Ilona 150, 476
Barra György 138, 150, 151, 476
Barta Anna 452
Bartha Lajos 397, 398
Batiz Dénes 82, 476
Bálint Alice 93, 456
Bálint István 117, 118, 121, 122, 129, 159, 206, 265, 282, 312
Bálint Mihály 88, 89, 351, 363, 379, 380, 389, 456, 491, 495
Bálint Péter 257
Bárány Klára 220, 221
Bárczi Gusztáv 162, 326
Beers, Clifford W. 72
Behtyerev 167, 177, 178
Bencze Gyula 108
Benedek István 88, 89, 156, 157, 233, 276, 279, 285-286, 290-291, 378, 386, 399, 476, 477

Benedek László76-78, 80, 92, 94, 101, 121, 158, 468, 477
Berdahl, Daphne 18, 477
Berger, Irving 367
Berkovits Balázs 12
Bélaváry-Burchard Erzsébet 162, 164
Bibó István 111, 352, 477
Bihari József 220
Binét Ágnes 88, 143, 218, 241, 249, 453-254, 419, 452, 458, 477
Bini, Luigi 127
Bion, Wilfred 363, 364, 367, 368, 379, 383,
Bitter István 10, 292, 293, 477
Bíró Anna 452
Bíróné Gráber Emma 157
Black, Margaret J. 363, 490
Bloch, Sidney 205, 477
Bockman, Johanna 18, 477
Bodor Péter 15, 137, 321, 322, 460, 477
Bolyó Károly 33
Borgos Anna 10, 141, 142, 165, 223, 229, 246, 250, 252, 278, 313, 314, 380, 399, 411-416, 419, 435, 475-478
Bourdieu, Pierre 16, 333, 372, 446, 471, 478
Bowlby, John 368, 371
Bókay Antal 385, 480
Bóna György 452
Böröcz József 317, 466, 478
Böszörményi György 88
Böszörményi Zoltán 10, 347-348, 357, 378, 412, 478
Bridger, H. 364
Buda Béla 34, 263, 343-344, 396, 482
Buharin 171, 175, 178, 184, 187, 188
Bukovszkij, Vlagyimir 205, 478
Burrow, Trigant 360, 366
Buyandelgeriyn, Manduhai, 18, 478
Bühler, Charlotte 244
Bürgi Meyer, Karl 85-89, 478
Canguilhem, Georges 39, 478
Cerletti, Ugo 127
Charcot, Jean-Martin 40
Chiarugi, Vincenzio 29
Chrisman, Oscar 50
Crichton-Miller, Hugh 363
Cushman, Philip 14, 17, 20, 361, 372, 478
Cziner Hermann Alice lásd Hermann Alice
Czoniczer Gábor 154, 478
Csabai Márta 12
Csanádi Gábor 449, 478
Csató Gyula 159
Csekey László ifj. 124, 128, 129, 478
Cselpanov, G. I. 179, 181
Csepeli György 399
Cser János 51 ,479
Csécsy Imre 314
Csilléry András 61, 65, 96-100, 109
Csirszka János 137, 459, 462-463, 479
Csorba Antal 122
Csordás Elemér 108

Darvas József 221
Darwin, Charles 43
Deutsch Jakabné 115
Dékány István 83
Dobi István 384
Dobos Emőke 414, 431, 490
Domokos Lászlóné, Löllbach Emma 51, 58, 94, 242-243
Donáth Péter 2007 55, 58, 59, 62, 479
Dósa Rudolfné 60, 479
Dunn, Elizabeth C. 18, 479
Durkheim, Émile 182

Ember Mária 310
Eötvös József 143
Epstein László 45, 479
Erdei Ferenc 352

Erdélyi Ildikó 431
Ernst Jenő 283
Erős Ferenc 12, 53-56, 59, 61-62, 69, 84, 141, 153, 165, 187, 223, 246, 250, 252, 375, 385, 399, 406, 407, 426, 435, 477, 479-480
Etkind, Alexandr 173
Ewingm Th omas F. 188, 480
Eyal, Gil 18, 477 480
Éber Márk Áron 18, 443, 444, 445, 466, 480

Fabinyi Rudolf 33-35, 39, 68-70, 74, 115, 480
Fairbairn, W. R. 363
Faragó István 121
Faragó László 156, 214, 218, 235-236, 244-250, 254, 296, 299-308, 346, 480
Fehér Rózsa 88
Fejér Artúr 208, 357
Fejtő Ferenc 377
Fekete János 29, 31-35, 480
Fekete Sándor 302, 305
Felkai László 215, 480
Fényes István 122, 265
Fenyő Andor 143
Ferenczi Andrea 394, 480
Ferenczi Sándor 34, 53-56, 58-59, 61-62, 94, 129, 351, 385, 388, 394, 456, 480
Ferge Zsuzsa 443, 444, 446, 447, 448, 449, 480, 481
Fisch Adolf 159
Fischer Eszter 399
Fitzpatrick, Sheila 178, 185, 187, 188, 192, 481
Flamm Mária 121
Focher László 77, 159, 481
Fogarasi Béla 283
Fonyó Ilona 380, 410, 412-414, 416, 421-423, 427, 432-433, 435, 476, 481
Fornádi Ferenc 122
Foucault, Michel 13, 14, 20, 30, 39, 75, 465, 481
Foulkes, S. H. 364, 367, 379, 383, 391
Földes Ferenc 146, 217, 241
Förster Vera 143
Frank Tibor 462, 481
Freud, Anna 89, 224
Freud, Sigmund 55, 90, 155, 161, 175, 187, 198, 221, 223, 228, 232, 240, 243, 248, 309, 363, 387-389, 399, 419, 481
Freund Antal 387
Frigyessy József 108
Frim Jakab 278
Furlong, John 446, 192
Füredi János 34, 263, 343-345, 356, 358, 394, 396, 401, 404, 410, 481, 497

Gagyi Ágnes 12, 18, 444, 480, 482
Galton, Francis 43
Gannuskin, Pjotr 174, 190
Garai 88
Gartner Pál 109, 129, 155, 265,
Gáspár Edit 218
Gasset, Ortega Y. 161
Gazdag Gábor 127, 482
Gazsó L. Ferenc 446, 482
Gádorné Donáth Blanka 153-154, 482
Gál Ernőné 159
Gálfi Béla 292, 382, 383, 475, 482
Gáti Ferenc 104, 164, 482
Gegesi Kiss Pál 108, 162, 282, 315, 324-326, 328, 379-380, 382
Geiger Imre 252
Gellért Endre 220
Geréb György 462
Gergely Béla 452
Gerő Ernő 264, 313, 352,
Gerő Ernőné, Olt Baba 159, 353
Gerő Tamás 415
Gerő Zsuzsa 399, 449, 478
Giddens, Anthony 1991) 372, 482

Gille Zsuzsa 18, 482
Gimes Miklós 313
Gimes Miklós ifj. 230, 285
Gimes Miklósné Hajdú Lili 154, 161, 224, 229-230, 266, 277-278, 285-286, 295, 313-314, 349, 353, 387
Gleimann Anna 88, 156, 229
Goldberger Márk 130
Golnhofer Erzsébet 138, 143, 151, 212, 214, 218, 482
Gonda Viktor 53
Gorkij, Maxim 188
Gortvay György 83, 482
Gömbös Gyula 65
Griesinger, Wilhelm 39
Groák Vera 88, 156
Guntrip, H. 363
Gurszky Emil 101
Gyáni 1994, 1998) 47-48, 482
Gyilasz, Milovan 444
György Júlia 89, 92, 103-104, 141, 150, 158-159, 164, 315, 352-353, 408, 434, 452-455, 456-457, 458, 483
Gyulai 88
Gyurkovics Tibor 400

Hacking, Ian 14, 483
Hadas Miklós 384, 483
Hadden, Samuel 367
Haitsch Emil 71
Hajdu János 218
Hajtman Pál 400
Halász Anna 452, 458
Halász Gábor 445, 446, 447, 448, 483
Haney, Lynne 18, 483
Hann, Chris M. Hann 18, 483
Haraszti Miklós 206-207, 483
Hargreaves, Ronald 368
Harkai Schiller Pál 80, 82, 136
Harmat Pál 54-55, 117, 205-206, 483
Harmatta János 122, 320, 348, 374, 378, 396, 483
Harrach Andor 379, 483
Harvril Andrásné 413
Havas András 282
Havas Gábor 446, 483
Havasréti József 427, 428, 483
Háber Judit 447, 481
Hárdi István 69, 483
Hárnik Jenő 59
Hegedűs András 443
Hegedűs B. András 296, 305, 311, 375, 483
Hegedűs Imre 400
Heller Ágnes 428, 483
Heller Béla 117
Herman Judit 53, 484
Hermann Alice 59, 139, 153, 155, 156, 162-164, 305, 388, 484
Hermann Imre 59, 88, 129, 136, 154-156, 159-160, 222-224, 229-230, 234, 246, 265-266, 278, 314, 328, 388-389, 420, 427, 456, 484
Heténi Géza 257-258, 282
Hidas György 234, 384, 388-392, 394-395, 410, 421, 433-434, 473, 484
Hiebsch, Hans 188, 484
Hirsch Margit 452, 457
Hitler 96, 231
Hoffer Éva 158, 452
Hoffer János 158
Hoffmann Gertrúd 143
Hollós István 34, 36-37, 54, 56, 59, 69, 88, 129-131, 159, 265, 484
Horányi 1948/1995) 162
Horányi 1955
Horányi 1960: 275.)
Horányi Béla 101, 114, 121-122, 130, 139, 155, 158-159, 162, 265, 274-276, 285, 326, 328-332, 380, 453, 484-485

Horányi Györgyné 450-452, 453, 485
Horthy 231
Horváth Boldizsár 109
Hóman Bálint 143
Hrabovszkyné dr. Révész Margit
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 201, 205, 485
Hudovernig Károly 34, 37, 42, 54, 485
Humphrey, Carolin 18, 483, 489
Hunyady György 15, 136, 403, 485
Huszák István 121, 310
Huszár Ilona 10, 476, 477
Huszár Tibor 111, 112, 119, 120, 280-281, 283, 379, 477, 485

II. Lipót császár 29
Ilku Pál 445
Illyés Gyula 220, 349, 485
Illyésné Kozmutza Flóra 88, 156, 400, 453
Imre Sándor 94
Imrédy Béla 136,
Incze Antal 99
Ivanov-Szmolenszkij, A.G. 198-199, 267, 295, 485
Iványi Borbála 159

Jacobi Jolán 89
Jakab Károly 206-207
Jakab Miklós 108-109, 119, 138, 485
Jancsó Mikós 148
Javonirczky István 234, 498
Jendrassik Ernő 40, 59
Jermakov, Dimitrijevics 177
Johann Béla 276
Jones, Ernest 224
Jones, Maxwell 291, 364
Joravsky, David 57, 174, 176-178, 180, 184-186, 188-192, 195-196, 199-200, 204, 485
Jó János 79, 497
Józsa Péter 423
Juba Adolf 71, 350
Jung, C. G. 89, 228, 243
Justné Kéri Hedvig 143

K. Horváth Zsolt 141, 399, 413, 415, 422, 486
Kaczander Gyula 119-120, 485
Kafka, Gustav 52
Kapos Vilmos 159
Kapusi Gyula 207, 416
Karácsony Sándor 146
Karczag Imre 352
Kardos Erzsébet 88
Kardos Lajos 89, 136, 145, 156, 258, 324, 326, 420
Kardos László 145, 486
Kascsenko, P. P. 173, 175
Kassák Lajos 141, 422
Kaufmann Irén 84
Kádár János 279, 286,
Kádár Miklós 326
Kállai Gyula 279
Kárpáti Miklós 134, 208, 355-357
Kellner Béla 282
Kemény Ferenc 60, 486
Kemény Gábor 146, 214, 241,
Kemény István 443, 444
Kende Péter 230
Kerbikov 199
Kerényi Károly 89
Keresztes Fischer Ferenc 97-98
Király József 357, 486
Kiss Árpád 137-138, 155-156, 214-216, 235, 244-246, 250, 254, 299-300, 302, 305, 480, 486
Kiss György 51 81-82, 84, 92, 157, 486
Klaniczay Sára 452-454, 486
Klebelsberg Kunó 85, 94, 136, 143
Klein, Melanie 363
Kluge Endre 69-70, 486

Kmoskó Imre 65
Knausz Imre 214, 218, 237-238, 241, 245-246, 440, 441, 486, 487
Kojevnikov, Alex 195-196, 198-199, 486
Kolosi Tamás 444, 486
Konrád György 317, 444, 445, 486
Konrád Jenő 33-34, 37
Kontra György 218, 302
Kornyilov, K. N. 181
Korszakov 167
Kovács András 153, 480, 486
Kovács M. Mária 32, 60, 63-64, 66-67, 71, 96, 98-99, 213, 487
Kovács Vilma 92, 278, 351
Kovai Cecília 12
Kovai Melinda 9, 344, 345, 356, 358, 439, 442, 446, 449, 487
Kozulin Alex 192, 201, 487
Kónya Albert 303
Kónya Olga 452
Környei István 121, 310
Kőrösy Zsuzsi 88
Köte Sándor 145, 149, 376, 406, 487
Kövér György 10, 222, 279, 487
Krausz Sára 84
Krausz Tamás 166, 168-169, 171-172, 487
Kretschmer 198
Krupszkaja 175
Kulcsár István 129, 155
Kun Miklós 117, 159, 249, 286, 293-294, 344, 349, 351-356, 358, 378, 396-398, 401-405, 410, 419, 434, 487, 497
Kuncz Elemér 10, 32, 36, 53, 101, 134, 313, 476, 486, 487
Kunfi Zsigmond 59

Ladányi Ferenc 220
Ladányi János 449, 478
Lafferton Emese 10, 31, 32, 36, 39-41, 487
Laing, R. D. 429
Laky Zoltán 463-464, 488
Lantos György 159, 163, 488
Lasch, Christopher 372, 488
Latour, Bruno 24, 488
Laufenauer Károly 40-41, 49
Lazell, E. V. 366
Láng Júlia 59
Lányi Gusztáv 15, 206, 321, 322, 383, 399, 460, 476, 477, 479, 482, 484, 488, 491-494
László János 399
Lázár György 251-252, 301-302, 488
Lebovici 383
Lechner Károly 40, 60, 76, 488
Ledeneva, Alena 18, 488
Lehner Imre 117
Lehner Imre 117-118
Lehoczky Tibor 121-122, 265
Lenin 169, 176
Lenkei Júlia 379, 488
Leontyev, A. N. 181
Lévai Júlia 253, 377, 498
Levendel László 394-396, 453
Lewin
Lewin, Kurt
Lewin, Kurt 146, 150, 155, 364-365, 368, 375, 383, 419-420, 423, 425, 430
Lénárd Ferenc 156, 326, 329, 488
Lénárd Kata 385, 480
Lénárt Edit 256
Lévai Katalin 153, 480
Lévi-Bruhl 182
Lévy Kata 88
Lévy Lajosné 387
Liebermann Lucy [Pátzainé] 88, 92, 255, 324, 326, 330, 379-380, 384, 396, 408, 451, 493
Linczényi Adorján 388
Lippit 365, 383
Liptai Ervinné 60, 479

Lissák Kálmán 257, 282
Liszenko 197
Liszenko, Trofim Gyenyiszovics 195
Lisznyai Sándor 157, 488
Litván György 141-142, 165, 223, 246, 250, 252, 302, 305, 376, 397-399, 405-406, 435, 488
Losonczi Ágnes 250, 260-261, 341, 488
Losonczy Géza 279, 310
Lovrekovich Imre 108
Lowrey, Lawson 366
Lóránt Blanka 122
Lukács György 221, 230
Lukács Péter 448, 449, 488
Lukács Sándor 215
Lunacsarszkij 175, 184, 187, 188
Lurija, Alekszandr R. 180-183, 194, 488

MacDougall 243
Madár János 282
Madzsar József 45, 488
Main, Thomas 364
Majerszky Klára 207, 222, 280-283, 310, 355, 488
Major Tamás 220
Makarenko 146-147, 166, 185, 188-189, 237, 240-241, 244-246, 488
Malewski, Jan 427
Mandel Ignac 37, 38, 489
Mandel, Ruth 18, 489
Mannheim, Karl 161
Markovics Jenő 103
Markstein Rudolf 83
Marr 196-197
Marton Imre 143
Marx, Karl 181
Matza, Thomas
Matza, Thomas 18, 20, 191, 489
Mayo, Elton 232
Máday István 91-94, 129, 157, 488
Mária Béla 134, 263, 288-289, 293, 313, 343, 345, 349-351, 355-358, 397, 405, 489
Márkusné 88
Mártonné 88
Mátrai László 258, 326, 328, 489
Meduna László 127
Menninger 367
Meskó Zoltán 99
Meynert 40
Mérei Ferenc 46, 50-52, 58-59, 88, 136-137, 140-156, 159, 162-163, 165, 214-219, 222-223, 229-230, 233, 236-244, 246-254, 299-308, 317, 329, 352-353, 356, 375-378, 397-436, 440, 447, 448, 449, 455, 473, 489-490
Mérei Vera 400, 413
Mészáros Ági 220
Mészáros Judit 61, 103, 121, 490
Miklós Armand 102, 103
Mikó Eszter 88
Miller, Peter 14, 17, 20, 127, 362, 490
Milotay István 65
Miskolczy Dezső 71, 121
Mitchell, Stephen 363, 490
Moede, Walter 82-83
Molnár Imre 82-85, 88, 138, 151, 156, 211-212, 239, 255-258, 296, 305, 324-326, 330, 379, 451, 461-463, 477, 490
Molnár Vera 141, 413
Moravcsik Ernő Emil 40-41, 54-55, 59, 278
Moreno, Jacob Levy 155, 348, 360, 364, 367
Mórotz Kenéz 396, 482
Morozov, Georgij 205
Morvay Géza 117
Moussong-Kovács Erzsébet 309
Mussolini 96
Münnich Ferenc 313-314

Nagy Dezső 35
Nagy Imre 306, 312
Nagy László 51, 55, 58-59, 61, 84, 91, 143, 146, 217, 241, 254, 299, 301, 304, 419
Nagy Sándor 307-308, 490
Nagybaczoni Nagy Vilmos 99
Nagyiványi Zoltán 114, 117
Nagyiványi Zoltán 117
Nagyné Bereczki Szilvia 52, 82, 463, 490
Navrackij, V. K. 166, 490
Nekipelov, Victor 205, 490
Neményi Mária 477
Nemes Lipót 58-59, 151
Nemes Lívia 89, 143-144, 218, 253-254, 315, 377, 388-389, 394-395, 408, 419, 452-458, 484, 491
Nemesné Müller Márta 51, 92
Neugebauer Vilmos 91
Neumann 2011)
Neumann Eszter 12, 439, 442, 446, 449, 487, 491
Németh Jenő 121
Németh László 147, 384
Németh Péter 159
Niedermann Gyula 33
Nietzsche 187
Noszlopi László 89
Noszlopi Margit 88
Nyikora Józsa Alice 118, 113
Nyírő Gyula 71, 74, 76, 78, 108, 121-122, 125, 130, 155, 257, 262, 265, 272, 275-276, 280, 282-283, 309-310, 491

Oláh Gusztáv 33, 37-38, 40, 60, 63, 68-70, 73-74, 76, 78, 86, 124, 491
Olt Károly 159
Ormos Margit 121
Ornstein, Paul 379, 491
Orsós Ferenc 99, 109
Orthmayr Alajos 293, 357, 491
Ortutay Gyula 138, 151, 159, 215, 221, 352
Óvári Miklós 397
Örkény Antal 213, 487

P. Bakay 136, 492
P. Liebermann Lucy, lásd Liebermann Lucy
Palasovszky Ödön 422
Palló Gábor 43, 491
Paneth Gábor 276, 278, 286, 295, 314, 387, 491
Papp István 145, 491
Pataki Ferenc 49, 145-149, 300-301, 376, 406, 446, 491
Pataki Lilly 159
Pataky István 311-312
Pavlov, Ivan Petrovics 175, 321
Pákh Tibor 206, 477, 491
Pál Mária 412, 418, 435, 475, 476
Pálfi Miklós 159
Pálóczi Horváth György 221-222, 224, 231, 491
Pándy Kálmán 29, 31-35, 37, 38, 40, 491
Perczel József 463, 492
Perecz László 43, 492
Pertorini Rezső 294, 357, 378, 396, 492
Petényi Géza 108
Pethő Endre 121-122
Pető András 425
Pető Endre 159-161
Petri Pál 85
Petrovich Ferenc 102-103, 114-118
Péter György 443, 444
Pfeifer Zsigmond 117, 455
Pfeiffer Margit 88, 388
Phillips, Robert, 446, 492
Piaget 144, 155, 181, 236, 244, 247-248, 419
Pikler Emmi 162, 159
Pinel, Philippe 29, 30, 132

Pintér István 384
Pióker Ignác 282
Pisztora Ferenc 10, 40, 92, 492
Pléh Csaba 15, 22, 79, 80, 136, 179-181, 196, 198, 202, 256, 297, 318, 319, 321-323, 333, 399, 426, 460, 476, 477, 479, 482, 484, 488, 493
Pogány Ö. Gábor 326
Pohl Ödön 121
Polgár Magda 88
Pollákné Stern Szeréna 159
Pollner György 310
Porter, Roy 31, 490, 493
Prágai Dezső 311
Pratt, J. H. 366
Prohászka Ottokár 65
Prozorov, L. A. 173

Radnai Béla 143, 211
Radnóti Miklós 352
Radó Sándor 59
Rainer M. János 332, 493
Rajczy Lajos 220
Rajk László 159, 252, 303
Rajka Ödön 282
Rajka Tibor 123, 129, 133-134, 159, 234, 265, 350, 353, 388, 493
Rakonicz Jenő 121, 122, 273
Rakonitz Jenő 122, 269, 282-283
Ranschburg Pál 49-51, 76, 80, 84-85, 92, 94, 453, 493
Ratkó Anna 264, 282, 353, 384
Ravasz János 218
Rácz Jenő 92
Rákosi Mátyás 55, 264, 268, 311
Reddaway, Peter 205, 477
Rees, John Rawlings 368-369
Reitzer Béla 352
Rejtő Gábor 249, 344, 349, 497
Reök István 109
Révai József 212-213, 216, 235, 249, 493
Révész Béla 206, 493
Révész Erzsébet 59
Révész Géza 51-52, 58-59, 61, 79, 84, 136,
Révész Margit 92
Révész Sándor 221, 230, 278, 283, 311, 313-314, 353, 493-494
Rézler Gyula 83
Rickman, John 363-364
Ries István 159
Roboz Pál 156, 162, 387
Roboz Vera 387
Rogers, Carl 368
Róheim Géza 456
Rose, Nikolas 11, 14, 17, 20, 52, 127, 192, 361, 362, 368-372, 490, 494
Rotter Lilián 92, 155, 159, 234, 278, 388
Rótay Kálmán 103, 116
Rubinstein 321
Ruff Mihály 60, 479
Rusznyák István 159, 282

Salgó Jakab 35, 40-41, 494
Sarkadi Borbála 388, 494
Sarkady Kamilla 427, 494
Sándor Béla 83
Sándor Klára 88
Sántha Kálmán 121-222, 278-285, 310, 312, 355
Sáska Géza 143, 243, 494
Schaffer István 159
Schaffer Károly 40, 78, 92, 121, 280, 494
Schamess, Gerald 367
Scheidlinger, Saul 367
Schenker László 463, 494
Schilder, Paul 295, 360, 364
Schnell János 50, 85-86, 93-94, 138, 141-143, 151

Schnirch Emil 33
Schopenhauer 187
Schönberger (Székács) István 121-122, 155, 234, 278,
Schwartzer Ferenc 29, 31, 40
Sennett, Richard 372, 494
Shaskan, Donald 367
Sík Sándor 107, 137, 214,
Simonovits Anna 254
Simonovits István 37, 72, 109, 112, 122-125, 132, 254, 262, 273, 349-351, 494
Simonovits Istvánné 214
Sipeki Irén 84, 495
Sirotkina, Irina 167, 173, 176, 495
Slavson, Samuel 364, 366
Solt Ottília 449, 495
Sombor József 131
Somogy Mihály 114
Spengler, Oswald 160-161
Stan, Sabina 18, 495
Standeisky Éva 153, 272, 495
Stekel, Wilhelm 91
Stenning, Alison 18, 495
Stern Szeréna 159
Stief Sándor 102-103, 115, 122, 131-132, 134, 159, 276, 282-283, 285
Stolmár László 143
Stouffer, Samuel 365
Straub F. Brunó 282
Sulyok Mária 220
Sutherland, J. D. 368

Szabó László 83
Szabolcs Éva 299, 303-304, 495
Szabolcsi Miklós 245, 495
Szakács Ferenc 396, 400-403, 405, 410, 423, 476, 482, 495
Szakács Katalin 451, 458-459, 495
Szalai Sándor 155, 302, 327-328, 495
Szatmári István 265
Szálasi 231
Szecsenov 179
Szegedi Márton 400
Székács Judit 379, 385, 495
Székács-Schönberger István, lásd Schönberger (Székács)
Székely Béla 218
Szelényi Iván 317, 444, 445, 486
Szemjovonics, Anton 188
Szentágothai János 283
Szent-Györgyi Albert 137, 159, 280
Szepesi János 78
Szepesi Sándor 75-77, 495
Szerbszkij, Vlagyimir Petrovics 175, 205
Szilágyi János 141-142, 165, 250, 252, 412, 495
Szilágyi Lilla 90, 498
Szimon István 91
Szinetár Ernő 121-122, 129, 131-132, 206, 265, 383-384, 390, 395, 408
Szirmai Imre 10, 476, 477
Szirtes Gyula 41, 101
Szluka Emil 283
Szmirnov, Alekszej Alekszejevics 202-203, 315, 327, 330, 437, 496
Szneznyevszkij, A. V. 205
Sznyezsnyevszkij 199
Szoboszlay Ferenc 151
Szokolszky Ágnes 94, 496
Szombathelyi Éva 396, 482
Szondi Lipót 76, 78, 84-89, 94, 103, 141-143, 153, 155-157, 221, 352, 400, 413, 419, 468, 496
Szőke György 229-231, 496
Szőnyi Gábor 374, 375, 378, 380, 381, 394, 479
Szőnyi Tibor 122, 302, 360, 362-364, 368-369, 372, 379, 483.

Sztahanov, Alekszej Grigorjevics 186
Sztálin 21, 166, 170-172, 178, 184-186, 188, 192, 194-197, 199-202, 204, 205. 266, 268
Szűcs Anna 143

Tamási József 117
Tarcsay Izabella 88
Tariska István 129-130, 159, 208, 221-222, 224-233, 235, 238-240, 243-244, 246, 276-280, 282, 284-286, 288, 310, 312-313, 349, 355-356, 373, 437, 496
Tettamanti Béla 218, 245, 246, 303, 496
Thuri Mária 88
Tildy Zoltán 215
Tokay László 285
Tomcsányi Teodóra 374, 375, 378, 380, 381, 394, 479
Tóth László 122, 291
Tóth Pál Péter 221-222, 496
Trefort Ágoston 143
Trist, Erik 368
Trockij 175, 184, 187
Ugron Gábor 91

Újhelyi Szilárd 279

Vajda György Mihály 214, 218
Vajda Mihály 428, 483
Vajda Zsuzsanna 12, 80, 93, 156, 496
Van Voren, Robert 205, 496
Van Zanten, Agnes 446, 497
Varga Jenő 59
Varga Tamás 218, 302
Varga Zsuzsa 458
Vargha Balázs 218, 302
Várhegyi György 446, 482
Vári Sándor 10, 40, 497
Varjas Sándor 59
Vaszkó Mihály 462
Várkonyi Hildebrand Dezső 64, 136, 138, 156, 159
Veér András 69, 497
Vekerdi László 222, 280, 282, 497
Verdery, Katherine 18, 483
Verebély Tivadar 97
Veres Gábor 114
Veres József 279
Vértes György 221, 229
Vigotszkij, Lev Szemjonovics 181-182, 321,
Vikár András 427, 430
Vikár György 286-287, 315, 388, 419-420, 452-458, 497
Vikol János 132
Virág Teréz 399, 452, 458

Wagner-Jauregg 127
Wallon, Henri 141, 146, 155, 244, 321, 419, 448
Weil Emil 107-109, 112, 159, 352, 497
Wender, Louis 360, 366
Westphal 40
Weszeli Ödön 51
White 365, 383
Windholz, George 167, 190, 198, 199, 204, 497
Winn, Ralph 202, 203, 497
Winnicott, D. W. 363
Wolf, Alexander 360, 366, 367
Wood, Pat 364

Xantus Enikő 291

Zakariás Ildikó 12
Zalkind, Aron Boriszovics 174, 177, 179, 187-188
Zádor Imre 108, 272-274, 279, 282, 497
Zelei Miklós 118, 206, 207, 482

Zelk Zoltán 384
Zemplén György 89, 155-156,
Zétényi György 462
Zibolen Endre 302-304, 307-308, 317, 497
Zsakó István 68, 79, 96, 103, 115-116, 130, 134, 497
Zsakó István 68, 79, 96, 103, 115-116, 130, 134, 497

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Monográfia

Lovász Irén: *Szakrális kommunikáció*

Galsi Árpád: *Jakab, az Úr testvére*

Pap Ferenc: *Templom mint teológia*

Tóth Sára: *A képzelet másik oldala. Irodalom és vallás Northrop Frye munkásságában*

Tari János: *Néprajzi filmezés Magyarországon*

Buda Béla: *Empátia. A beleélés lélektana*

Németh Dávid: *Pasztorálantropológia*

Szenczi Árpád: *Az ember természete – természetes(en) nevelés*

Váradi Ferenc: *Vázlatok az óvodai anyanyelvi irodalmi nevelésről*

Semsey Viktória (szerk): *Latin-Amerika 1750–1840. A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig*

Bagdy Emőke: *Pszichofitness*

Balázs Siba: *Life Story and Christian Metanarration. The importance of the research results of narrative identity to practical theology*

Kocziszky Éva: *Antifilozófusok – Huszonöt időszerű kérdése a kereszténységhez*

Honti László: *Magyar nyelvtörténeti tanulmányok*

Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*

Kun Attila: *A munkajogi megfelelés ösztönzésének újszerű jogi eszközei*

Dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára: *Életútinterjú*

Görözdi Zsolt: *Protestáns egyházértelmezés a reformáció századában a jelentősebb egyházi rendtartásokban*

Békési Sándor: *Sisi személyének teológiai portréja*

Török Emőke: *Munka és társadalom*

Sepsi Enikő: *Pilinszky János mozdulatlan színháza*

Erdélyi Ildikó: *A lélek színháza. A pszichodráma és az önismeret útjai*

Szummer Csaba: *Pszichedelikumok és spiritualitás*

Papp Sándor: *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez*

Bolyki János: *Teológia a szószéken és a katedrán*

Dr. Balogh Eszter: *Túlélési stratégiák a magyar gazdaságban*

Falussy Lilla: *Trendek a kortárs olasz drámában*

Bekő István Márton: *Jézus csodáiról szóló elbeszélések*

Spannrarft Marcellina: *Költészet és szakralitás*

Tanulmánykötet

Császár-Nagy Noémi, Demetrovics Zsolt, Vargha András (szerk.): *A klinikai pszichológia horizontja. Tisztelgő kötet Bagdy Emőke 70. születésnapjára*

Szávay László (szerk.): *„Vidimus enim stellam eius..." Konferenciakötet*

Petrőczi Éva, Szabó András (szerk.): *A zsoltár a régi magyar irodalomban*

Horváth Erzsébet, Literáty Zoltán (szerk.): *Történelmet írunk. Tisztelgő kötet Ladányi Sándor 75. születésnapja alkalmából*

Anita Czeglédy, József Fülöp, Szilvia Ritz (Hgg.): *Inspirationen. Künste im Wechselspiel*

Gudor Borond, Kurucz György, Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*

Gábor Ittzés, Miklós Péti (eds.): *Milton Through the Centuries*

Kendeffy Gábor, Kopeczky Rita (szerk.): *Vallásfogalmak sokfélesége*

Zsengellér József, Trajtler Dóra (szerk.): *„A Szentek megismerése ad értelmet." Conferentia Rerum Divinarum 1–2.*

Trajtler Dóra (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3.*

Pap Ferenc, Szetey Szabolcs: *Illés lelkével. Tanulmányok Báthori Gábor és Dobos János lelkipásztori működéséről*

Somodi Ildikó (szerk.): *A mindennapos művészeti nevelés megvalósulásának lehetőségei: Értékközvetítés a művészeti nevelésben*

Dávid István (szerk.): *Merre tovább kántorképzés?*

Hansági Ágnes, Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai*

Dringó-Horváth Ida, N. Császi Ildikó (szerk.): *Digitális tananyagok. Oktatás-informatikai kompetencia a tanárképzésben. Egy szakmai nap eredményei*

Erdélyi Ágnes, Yannick François (szerk.): *Pszichoanalitikus a társadalomban*

Fülöp József, Mirnics Zsuzsanna, Vassányi Miklós (szerk.): *Kapcsolatban – Istennel és emberrel. Pszichológiai és bölcsészeti tanulmányok*

Pap Ferenc (szerk.): *Dicsőség tükre. Művészeti és teológiai tanulmányok*

Zsengellér József, Trajtler Dóra (szerk.): *„A Szentek megismerése ad értelmet". Conferentia Rerum Divinarum 1–2.*

Sára Tóth, Tibor Fabiny, János Kenyeres, Péter Pásztor (eds):
Northrop Frye 100: A Danubian Perspective

Spannraft Marcellina, Sepsi Enikő, Bagdy Emőke, Komlósi Piroska, Grezsa Ferenc (szerk.): *Ki látott engem? Buda Béla 75*

Dr. Komlósi Piroska (szerk.): *Családi életre és kapcsolati kultúrára felkészítés*

Ida Dringó-Horváth, József Fülöp, Zita Hollós, Petra Szatmári, Anita Szentpétery-Czeglédy, Emese Zakariás (hgg.): *Das Wort – ein weites Feld*

Fülöp József (szerk.): *A zenei hallás*

Fülöp József – Ritz Szilvia (szerk.): *Inspirationen II*

Tóth Sára, Kókai Nagy Viktor, Marjai Éva, Mudriczki Judit, Turi Zita, Arday-Janka Judit (szerk.): *Szólító szavak. The Power of Words. Fabiny Tibor hatvanadik születésnapjára*

Lázár Imre – Szenczi Árpád (szerk.): *A nevelés kozmológusai*

Erdélyi Erzsébet, Szabó Attila (szerk.): *A hit erejével. Pedagógiai tanulmányok*

Makkai Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*

Farkas Ildikó, Sági Attila (szerk.): *Kortárs Japanológia I.*

Gér András László, Jenei Péter, Zila Gábor (szerk.): *Hiszek, hogy megértsem*

Simon-Székely Attila: *Lélekenciklopédia - I. kötet. Világvallások lélekképzetei*

Papp Ágnes Klára – Sebők Melinda – Zsávolya Zoltán (szerk.): *Nemzet sors identitás*

Vassányi Miklós, Sepsi Enikő, Voigh Vilmos (szerk.): *A spirituális közvetítő*

Julianna Borbély, Katalin G. Kállay, Judit Nagy, Dan H. Popescu (eds.): *English language & literatures in english 2014*

Műfordítás, forrás

Giovanni Pico della Mirandola:
Benivieni neoplatonista versének kommentárja

Alice Zeniter: *Szomorú vasárnap, avagy a semmi ágán*

Szent Ágoston: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről*

Paul Claudel: *Délforduló*

L'Harmattan France-Hongrie, Collection Károli

Anikó Ádám, Enikő Sepsi, Stéphane Kalla (szerk.):
Contempler l'infini (Budapest–Párizs)

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

A szöveggondozást Bellus Ibolya végezte.
A borítót Kára László készítette.
A tördelés Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

A könyv az ember belső világára irányuló tudományos szakértelem, a pszicho-tudományok (pszichiátria, pszichoterápia, pedagógia, munkalélektan stb.) magyarországi történetét dolgozza fel az államszocializmus első két évtizedére koncentrálva.

Talán köztudott, hogy Magyarországon az alkalmazott pszichológia legtöbb szakterületét a sztálini időkben szinte teljesen felszámolták; az 1956 utáni újraintézményesülési folyamatokat, a pszichológusok szakmai identitásától, értelmiségi szerepeitől a tudományos-terápiás közegek szerkezetéig szintén alapjaiban határozta meg a korszak politikai klímája. A XX. századi magyar pszichológia történetéről eddig mégsem készült átfogó tudományos elemzés, a téma társadalomtörténeti-szociológiai feldolgozása pedig teljes mértékben hiányzik. A kötet erre tesz kísérletet: elsősorban a pszicho-tudományok és a szakpolitikák kapcsolatára fókuszálva mutatja be, hogy milyen tényezők befolyásolták az államszocialista Magyarországon a pszichológia alkalmazását vagy negligálását; mikor mi határozta meg a pszichológiai tudás és az ezen alapuló technikák tartalmát, célközönségét, morális igazoló elveit.

Ez a történet arról szól, hogyan alakítja saját társadalmi környezete az ember önmagára vonatkozó tudását. A pszichológia így lehet a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásának innovatív és érzékeny technológiája; a termelés posztfordista rendjét szolgáló, folyamatosan önmaga „megvalósításán" dolgozó szubjektum napi lelki gyakorlata; a nyugati burzsoázia érdekeit szolgáló áltudomány; informális közösségek rejtett hálózata; és talán még sok minden más is – azoknak a kényszereknek és a kényszerekből fakadó lehetőségeknek megfelelően, ahogyan adott korban és adott helyen önmagunkkal bánnunk kell.

A kötet a könyv második, javított kiadása.

4990 Ft
ISBN 978-963-414-183-9
9 789634 141839
KRE | KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM
L'Harmattan